

BIBÓ 100

ESZMETÖRTÉNETI KÖNYVTÁR 17.

Szerkesztőbizottság

DÉNES IVÁN ZOLTÁN
HEGEDÔS MÁRIA
KOVÁCS GÁBOR
LÁNG JÓZSEF
NAGY ERZSÉBET
PERECZ LÁSZLÓ

BIBÓ 100

Recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek

Szerkesztette

DÉNES IVÁN ZOLTÁN

ARGUMENTUM KIADÓ,
BIBÓ ISTVÁN SZELLEMI MŰHELY
2012

A kötet
GÖNCZ ÁRPÁD
volt köztársasági elnök támogatásával jelent meg.

Lektorálta:
GERGELY ANDRÁS

© A kötet szerzői, 2012

Tartalom

Előszó	7
--------------	---

I. RECEPCIÓK

BALOG IVÁN: Politikai recepció	13
DÉNES IVÁN ZOLTÁN: Tudományos recepció	23

II. ÉRTELMEZÉSEK – KONTEXTUSOK

1. Jogbölcselet

KARÁCSONY ANDRÁS: Jogtudósból politikai gondolkodó	41
ZSIDAI ÁGNES: A metafizika Szküllája és a tapasztalat Kharübdisze között	60
H. SZILÁGYI ISTVÁN: Etika és jog	78

2. Legitimitás

PERECZ LÁSZLÓ: Kimért időben. Bibó István koalíciós válságelemzése	98
IFJ. BIBÓ ISTVÁN: A század legizgalmasabb szocialista kísérlete. Bibó István és 1956	115
DÉNES IVÁN ZOLTÁN: A legitimitás és a politikai kultúra mintái	147

3. Politikai hisztéria

BALOG IVÁN: Kiegyezés-kritika	171
DÉNES IVÁN ZOLTÁN: A nemzeti alkat-diskurzus lebontása	185
BALOG IVÁN: Bibó és a zsidókérdés	213

4. Politika-értelmezések

TÓTH-MATOLCSI LÁSZLÓ: Politika-felfogás	231
KOVÁCS GÁBOR: Politika-értelmezés: szakaszok és folytonosság	245

BALOG IVÁN: Politika- és társadalomtudomány-interpretációk	254
KOVÁCS GÁBOR: Az elitektől a reális utópiáig. Bibó István politikaelméleti koncepciója	263
TRENCSÉNYI BALÁZS: A kelet-európai agrárpopulizmus, mint értelmezési keret	295

III. ÉRTELMEZÉSEK ÉS ALKALMAZÁSI KÍSÉRLETEK

1. Politikai kultúra

R. VÁRKONYI ÁGNES: A békekötés kultúrájának „realista lényeglátó” folytonossága	331
DÉNES IVÁN ZOLTÁN: A demokratikus politikai közösség megalkotása	351
BOTTONI, STEFANO: Nemzetállam, demokrácia és kisebbségi jogok	374

2. Nemzetépítés és egyensúly

SCHWEITZER ANDRÁS: Területi és államalakulási konfliktusok. Beigazolódnak Bibó István „naív” nézetei?	392
MOLNÁR GUSZTÁV: Bibó és az arab-izraeli konfliktus	407
KARDOS GÁBOR: Bibó István nemzetközi konfliktuselmélete	416

3. Erkölc és politika

RÁCZ SÁNDOR: Erkölcsi szerencse a politikában	438
PÁSZTOR PÉTER: Bibó hasznai egy fordító szemével	450
OROSZ ISTVÁN : A műgonddal alkotó és szabadságszerető ember	455
NOSZKAI GÁBOR: Helyzetértékelés és szerepvállalás: Bibó István és Szabó Zoltán harmadik útja	469
CSEPREGI ANDRÁS: Isten és erőszak: a <i>Három verselemzés</i> teológiai tartalmáról	496
Rövidítések, források és irodalom	515
A kötet szerzői	543
Névmutató	549

Előszó

Bibó István születésének századik évfordulója alkalmából a Bibó István Szellemi Műhely konferenciát rendezett a Magyar Tudományos Akadémián. Az a könyv, amelyet az olvasó kézben tart, mégsem konferenciakötet, hanem –szándékom szerint – koherens tematikájú tanulmánykötet. Anyagát a konferencián elhangzott előadások egy részének, a *Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat* eddig megjelent kötetei utószavainak és *A szabadság felelőssége* című kötet néhány írásának tanulmányokká érlelt változatai alkotják. Valamennyi a tudományos feldolgozás által megkövetelt tárgyilagosságra törekszik, de van néhány, amely ezen túl még személyes élményeket is megoszt.

Az első tudományos igényű, a majd húsz évvel ezelőtt megjelent *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről* című tanulmánykötet a *szellemi hatások, önrendelkezés, párhuzamok és értékvilág* témába sorolt tanulmányokat közölt, valamint néhány kiadatlan Bibó-tanulmányt és Bibó István nyomtatásban megjelent műveinek jegyzékét. A második, a hat évvel később publikált *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről a családi örökség, témák, hatások és szellemi párhuzamok* köré csoportosított tanulmányokat foglalt magában, továbbá forrásközléseket, Bibó-bibliográfiákat és a kézírathagyaték repertóriumát. A harmadik, a tizenegy évvel ezelőtt napvilágot látott *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről* tanulmányainak tematikus egységeit két-két részben *problémák és előfeltevések*, valamint *hatások és párhuzamok* alkották. Ez a kötet is tartalmazott forrásközléseket. Időközben a vállalkozások szervezője és közege, a Bibó István Szellemi Műhely keretében számos monográfia született az életműről, kontextusairól és a politikai recepcióról. Ezekre, a tudományos feldolgozások eredményeire alapozva kötetünk *repciók, értelmezések-kontextusok, értelmezések és alkalmazási kísérletek* témáiba foglalta a megszületett tanulmányokat és esszéket. A szerzők különböző felfogásúak, mindenkinek megvannak a maga előfeltevései és értékválasztásai, beleértve természetesen az előszó íróját is. Mégis, úgy hiszem, mindenki tárgyilagosságra törekedett. A legtöbbben a *gondolati rekonstrukció, az elemzés, az értelmezés és a kontextusba*

helyezés műveletei után, és nem helyett alakították ki saját véleményüket, s foglaltak állást a vitatott kérdésekben. Tudományos diskurzust folytattak/folytattunk másokkal, egymással és a 20. század legnagyobb hazai politikai gondolkodójával és gondolkodójáról az empátia és az autonómia jegyében, távol a szellemi divatáramlatoktól, az instrumentálizálástól, a hagiográfiától és a deheroizálástól. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy kinek-kinek a napi aktualitású kérdésekről ne volna meg a maga véleménye, ám az elmélyült munkával kialakított álláspontjának a része és következménye, s nem a divatáramlatok függvénye. Ezért azokra hathat, akik maguk is hajlandóak elmélyülten olvasni, s nem azokra, akik varázsszavakat, ráolvasásokat, besorolásokat, ide vagy oda csatlakozási gesztusokat keresnek, várnak és elvárnak.

A 2011. szeptember 29-i konferencia óta nyolc hónap telt el. Ez volt a tanulmányra érlelés, az átdolgozás és a szerkesztés időszaka. Kérésemre Kecskeméti Károly (Antony) elolvasta az egybeszerkesztett szöveget és gondolatébresztő reflexiókat fűzött hozzájuk. Karácsony András, Balog Iván, Mester Béla és Kovács Gábor a konferencia általuk vezetett szekciói előadásainak tanulmányokká érlelésében vállaltak szerepet. Közülük Karácsony András és Balog Iván lektorálta is az elkészülő szövegeket. Véleményük komoly segítséget jelentett abban, hogy meg tudjam húzni a határt a közlésre érdemes és az e szintet el nem érő írások között. Ez viszont, ahogy a kötet koncepciójának, tematikai egységeinek kialakítása is az én feladatom és felelősségem volt. Gergely András alapos, értő és igényes lektori állásfoglalása pedig valamennyiünknek komoly vonatkozást jelentett, hogy szövegeinket továbbfejleszthessük. Segítségüket köszönöm.

Tóth-Matolcsi László és a Debreceni Egyetemi Kiadó engedélyezte *A szabadság felelősségében* megjelent írások közül Balog Iván, Csepregi András és Trencsényi Balázs tanulmányának közlését. Balog Iván továbbmunkálta ott megjelent tanulmányát.

A kötet az *Eszmetörténet Könyvtár*-sorozatban jelenik meg. Hegedős Máriával, a sorozat (és a *Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat*) bölcs, türelmes és gondos kiadói szerkesztőjével immár nyolc éve dolgozunk együtt. Nekem és a sorozatnak ez feltétlenül nagy nyereség. Nagyon köszönöm munkáját.

Abban, hogy a könyv formája milyen, hogy jól kézbe vehető és jól olvasható, Nagy Erikának, a szöveg kiváló tördelőjének is fontos sze-

repe van. A kötet megjelenését Göncz Árpád köztársasági elnök támogatása teszi lehetővé.

Budapest, 2012. május 29.

Dénes Iván Zoltán

I. RECEPCIÓK

Politikai recepció

Az alábbiakban a Bibó István politikai recepcióját¹ meghatározó legfontosabb tényezők kiemelésére teszek kísérletet.² Előbb elméleti előfeltevéseimet tisztázom (I.). Ezután a szerző befogadásának folyamatát tagoló egyes foratókönyveket veszem sorra: a félellenzéket (II.), a rehabilitációt (III.), a leleplezést (IV.), a naivitás-vádat (V.) és a közvetítést (VI.).

I.

(Elméleti előfeltevések) A Bibóról írott művek mennyiségi szempontból hatalmas szövegtömeget képeznek. Ezért a szerző recepciójának elemzése során a legfőbb feladat: olyan rendezőelveket találni, amelyek segítségével válogatni lehet ebben az irtatlan méretű anyagban – úgy, hogy lehetőség szerint a lényegest megőrizzük, a kevésbé jelentőst pedig elhagyjuk. A kínálatos lehetőségek közül (pl. a recepció leggyakoribb toposzait³ vagy a kollektív emlékezet különféle formáit⁴ választani a szelekció alapjául – a beszédaktus-központú analízist választottam, mert Bibó politikai gondolkodó volt, a politikai diskurzus pedig nyilvánvalóan mindenekelőtt beszédcselekvés.

Mivel könyvek, tanulmányok kerülnek görcsű alá, olyan megközelítésekre volt szükségem,⁵ amelyek makrobeszédaktusokkal⁶ foglalkoz-

¹ Ebben a tanulmányban a tudományos recepcióval nem foglalkozom. Erről, valamint a centenáriumi politikai recepcióról lásd Dénes Iván Zoltán tanulmányát kötetünkben.

² Erről bővebben lásd *Balog Iván, 2010a*.

³ Ezzel a módszerrel a következő munkáimban próbálkoztam: *Balog Iván, 2006, 2008*.

⁴ Lásd pl. *Assmann, Jan, 2004; Gyáni Gábor, 2000, 2003, 2007*.

⁵ A recepcióesztétikai paradigmáról, a foratókönyv fogalmáról stb. lásd bővebben *Jauss, Robert, 1999; Kálmán C. György, szerk. 2001; Durant, Alan–Izarra, Laura, 2001; Ricoeur, Paul, 1981*, mindezt vö. *Balog Iván, 2010a*. 13–17.

⁶ Makrobeszédaktusokról a szakirodalomban csak keveset olvashatunk. Fontos kivételek: *Van Dijk, Teun, 1978; Bene Sándor, 2003*, de a módszertanról ezek sem ejtenek szót.

nak. Választásom egy olyan megközelítésre esett, amely osztályozásuk elsődleges szempontjául a morált⁷ teszi meg, ezen belül is azt, hogy következmény- vagy szándéketikai alapon hoznak-e ítéleteket – ez pedig Bibó recepciójában törésvonalalképző relevanciával bír. Ennek megfelelően az előbbi kategóriába a félellenzéki beszédet és naivitás-vádat, az utóbbiba pedig a rehabilitációt, a leleplezést és a közvetítést soroltam.

II.

(Félellenzék) A félellenzéki beszédmód jellemzése alkalmat ad arra, hogy a Bibó-recepció történetét dióhéjban összefoglaljuk. Míg Bibó műveire a szerző életében – jórészt üldöztetése miatt – csak kevés reakció érkezett, mindez a szerző halála után megváltozott. A 70-es évek végén a helsinki folyamat részeként Kelet-Európában megerősödtek az emberjogi jellegű ellenzéki mozgalmak, ezzel párhuzamosan pedig – a felvett hitek következtében – megkezdődött a Kádár-rendszer fokozódó függése a Nyugattól, és elindult a rezsim erodálódása, „puha diktatúrává” átalakulása. Ha Juan Linz tipológiáját alkalmazzuk,⁸ a kádárizmus már nem totalitárius, de természetesen nem is demokratikus rendszernek, autoriter rendszernek tekinthető, amelyben az illegális ellenzék mellett létezhetett a legális és félellenzék⁹ is. Így hazánkban is megszerveződött a második nyilvánosság, és megindult a máskéntgondolkodók különböző frakcióinak közeledése, a köztük való közös nevező keresése. Fontos momentum, hogy ekkor még senki sem gondolt rendszerváltásra, senki sem tűzte ki célul a kapitalizmus és a polgári demokrácia bevezetését. A közös elvi alap a demokratikus szocializmus volt. Ehhez kínálkozott egyesítő szimbólumként Bibó István figurája.

A szerző közelgő 70. születésnapja alkalmat teremtett arra, hogy az oppozíció két fő frakciója, az ún. demokratikus ellenzék és a népiek emlékkönyvvel¹⁰ róják le tiszteletüket Bibó előtt, és egyúttal a legfontosabb társadalmi problémákkal, politikai kérdésekkel kapcsolatban kifejtésük álláspontjukat. Az emlékkönyv készítése Bibó időközben bekövetkezett

⁷ Módszertani útmutatót csak *Allington, Daniel, 2008.* (vö. *Jayyusi, Lena, 1993*) ad.

⁸ *Linz, Juan, 2000.*

⁹ Uo.

¹⁰ *Bibó-émlékkönyv, 1991.*

halála után is folytatódott. Megjelentetése – ahogy Bibó temetése is¹¹ – ellenzéki demonstrációvá vált.

Mivel az emlékkönyv népfrontos összefogást célozott meg az egyes ellenzéki csoportok között, helyt adott keményen rendszerellenes írásoknak éppúgy, mint a fennállót nyíltan meg nem kérdőjelező kontribúcióknak is. Ez a hatalom képviselői számára lehetővé tette, hogy az aczéli „három T” jegyében különböző kategóriákba osszák a szerzőket, és lojalitásuk, ill. antikommunizmusuk arányában eltérően kezeljék őket, ami a teljes tiltástól az esetenkénti támogatásig terjedt. Huszár Tibor, az emlékkönyvről készült jelentés¹² szerzője mindezek mellett felvetette, hogy az 1956-os írások kivételével nyugodtan ki lehet adni Bibó műveit is, elvégre ő szocialista volt, a Horthy-rendszer ellenfele, és a kommunista társutassá lett Erdei barátja és munkatársa. A hivatalos Bibó-kiadás(politiká)nak aztán hatalmas riválisa is akadt az emigrációban: 1981 és 1984 között Bernben megjelent a szerző összes műve, négy kötetben.¹³

E szelektív és redukált recepció központi figurája Szűcs Jenő volt, a *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című – a *Bibó-emlékkönyv*ben is helyet kapó – híres esszé szerzője.¹⁴ Az esszé két olyan toposzt honosított meg, amelyek félellenzéki beszédhelyzetből születtek: a „zsákutcát” és a „szabadság kis köreit”. Szűcs bibóizmusa az újkori és a legújabb kori magyar történelem külpolitikai kudarcait eleve elrendelt történelmi szükségyszerűségnek, predeterminált „zsákutcás fejlődésnek” láttatta, amelyben a szabadságnak mindig csak a „kis körei” építhetők ki, a nagyok soha. A későkádárizmusban ez a narratíva a hatalom részéről már tolerálható volt, és mivel a *Vázlat Európa három történeti régiójáról* Európa-hírűvé vált, ezáltal ismertté tette Bibót pl. Franciaországban¹⁵ is. Ez a két toposz azonban csakis olyan Bibó-értelmezésen alapulhatott, amely hallgat Bibó életének csúcspontjáról: 1956-os szerepléséről.

Ezzel párhuzamosan itthon mind a második, mind pedig az első nyilvánosságban egyre több Bibó-írás és Bibó-interpretáció jelent meg (az előbbi a csonkítatlan, ötvenhatos Bibót állította a középpontba, és

¹¹ Beck Tibor–Germuska Pál, 1998.

¹² Murányi Gábor, 2005.

¹³ Bibó István, 1981–84.

¹⁴ Szűcs Jenő, 1983, *Bibó-emlékkönyv* 1991.

¹⁵ Balog Iván, 2006a.

együttal az 1980–81-es lengyel Szolidaritással is „összeolvasta”). A Bibó iránt fokozódó érdeklődés akkor növekedett meg a leginkább, amikor 1986-ban Huszár Tibor szerkesztésével és terjedelmes, a hivatalos ideológiát képviselő utószavával megjelent egy háromkötetes Bibó-válogatás,¹⁶ amely bár a 30 évvel azelőtti forradalom alatti írásokat nem tartalmazta, mégis az addig legnagyobb volumenű hazai kiadás volt szerzőnk műveiből – és amelyre az örökös, ifj. Bibó István is rábólintott. Ettől kezdve már a „reform reformját” követelő félellezék is a zászlójára tűzhette Bibót – pl. úgy, hogy Gorbacsovval olvasta össze.¹⁷

III.

(Rehabilitáció) A fentiekből látható, hogy a Kádár-rendszer felbomlásáig a Bibó-recepcióban az 1956-os forradalomhoz való viszony képezte a legfőbb törésvonalat. Ez megfelelt a nagypolitikai konstellációnak is, mivel a kádárizmusnak valósággal axiómáját képezte az a tézis, miszerint 1956-ban ellenforradalom volt, amely restaurálni akarta a kapitalizmust, és vissza akarta hozni a népnúzó földesurakat és nagyfőkéseket, valamint a legalábbis félfasiszta Horthy-rendszert is. Ez a tétel meghatározta azt is, hogyan opponálható egyáltalán. Aki a siker legkisebb reményében vállalkozott arra, hogy szembehelyezkedjen a fennállóval, annak azt kellett bizonyítania, hogy 1956-ban nem volt ellenforradalom, hanem éppenséggel csodálatosan tiszta, szocialista forradalom, amely nemcsak a sztálinizmust utasította el, de a kizsákmányoló burzsoá rendet is, és helyükbe proletárdiktatúrától mentes, többpártrendszerű demokratikus, önigazgató szocialista rendet állít. Ennek a narratívának ideális kultuszfigurája volt Bibó, mert a forradalom alatt ő pontosan ezt a koncepciót képviselte,¹⁸ és mindvégig hű maradt hozzá, élete kockáztatásával, sőt – mivel sok más vezető értelmiségitől eltérően ő soha nem egyezett ki a Kádár-rezsimmel – karrierje feláldozása árán is. A rehabilitációs beszédmód az ellenforradalmársággal galád és hitszegő módon megvádolt '56-os hősök emlékének tisztelgett – de eközben foglya ma-

¹⁶ *Bibó István, 1986.*

¹⁷ *Sándor Iván, 1988.*

¹⁸ *Bibó István, 1990. IV. 213–239.*

radt annak a vonatkoztatási rendszernek, amelyet ellenfele, a hatalom hozott létre.

A rehabilitáció egészen addig töltött be progresszív funkciót, amíg az államszocializmus Kádár-rendszerként állt fenn. Csúcspontját a demokratikus ellenzék részéről az 1987-es *Társadalmi szerződés*¹⁹ képezte, amely – Bibó 1956–57-es programjával összhangban – nem ment tovább a megszorított többpártrendszerű, a külpolitikában finnesített demokratikus szocializmusnál. Mihelyt Kádárt leváltották, a rehabilitációs diskurzus szerepe önnön ellentétébe csapott át. Ettől kezdve állagvédő funkciót töltött be: akadályozta a teljes mérvű rendszerváltást, a nagy magántulajdonú piacgazdaságon és az ezt programjára tűző pártokat is működni engedő, tehát teljes spektrumú parlamentarizmuson alapuló társadalmi rendszer bevezetését. Míg korábban az 1949 óta fennálló rendszer ellenfelei voltak bibóisták, addig 1989-re, a kerekasztaltárgyalások évére mindinkább az államszocialista ancien régime hívei kerültek – legalábbis az aktuálpolitika szintjén – Bibó híveinek pozíciójába, a korábbi Bibó-hívek pedig röstelkedve, de distanciálni kényszerültek magukat egykori ikonjuk politikai krédójától.²⁰ Ez annál is inkább a történelem fintora, mert éppen ez az év volt a kiadáspolitika terén a nagy Bibó-reneszánsz éve. A korábbi tiltás és tűrés megszűnt, miután az 1956-os forradalom kriminalizálása a heroizálásnak adta át a helyét – a Bibó-konjunkctúra közben azonban a Bibót követők platformja szép csendesen elvesztette korábbi radikális rendszerkritikai jellegét, és a szükséges változások kerékkötőjévé vált.

IV.

(Leleplezés) A leleplezés és a naivítás-vád egymás ellentétei, a vita tétje pedig a morális alapokon történő politizálás. Akik ezt helyeslik, azok szándékeltikai alapon Bibó pártján állnak, és igazságdiskurzust folytatnak, ezen az alapon pedig ellenfeleiket hazugsággal vádolják. Akik viszont Bibót valós vagy állítólagos naivsága miatt kritizálják, azok is morális talajról foglalnak állást, de ők a helyes politikát a rövid távon

¹⁹ Balog Iván, 2010a. 39–40.

²⁰ BIEB, 1989.

sikeres politikával azonosítják, és következményetikai szempontból szemlélve vetik el Bibó nézeteit, tetteit.

A leleplezés legfőbb toposza a híres bibói kijelentés: „a politikában hazudni nem lehet”.²¹ Ez a recepcióban két vonatkozásban jelenik meg: a kiegyezés terén és a zsidókérdésben.

A recepcióban a kiegyezés leginkább a szónak azt a bibói jelentés-árnyalatát gondolja tovább, amit kiegyezésdiskurzusnak nevezhetünk, és amely elsősorban a politikai cselekvési mintákban, a politikai kultúrában és szocializációban érhető tetten. Ebben az értelemben a kiegyezés az agresszonnal azonosulással szinonim, sőt, voltaképpen nem más, mint egyfajta kollaboráció. Két rendszerrel kapcsolatban vetődik fel a Bibóval foglalkozó szövegekben: a dualizmussal és a Kádár-rendszerrel összefüggésben.

Az e téren született textusok közül a legnívósabbak a kádári korszakban születtek, a demokratikus ellenzék szerzőinek tollából,²² és a legfőbb erényük, hogy a „hazugság” szót nem a szó hétköznapi, triviálisan moralizáló értelmében használják, hanem rendszerré szerveződött legitimitászavart értenek rajta. Itt is fontos körülmény azonban, hogy ennek ellenszereként nem a hazug rezsim megdöntését javasolják – ebben akkortájt senki sem bízott –, hanem hazug jellegének megszüntetését, vagyis azt, hogy hatalom „mutassa ki a foga fehérét”, ahogyan azt annak idején a lengyel Szolidaritás vagy a Társadalmi Szerződés javasolta. Azaz: egy nyíltan *societas leonina*²³ jellegű társadalom megteremtését, ahol a gyengébb fél a nyugati középkor jobbágysághoz hasonló, alárendelt, de jogilag garanciákkal körülbástyázott helyzetben van.

A leleplezés másik területe a zsidókérdés. Itt a percepció sémákban kétféle közéleti hazugság szerepel, amelyről le kívánja rántani a leplet: az egyik a rejtett antiszemitizmus,²⁴ a másik pedig a rejtett zsidó identitás.²⁵ Mindkét „leleplezésről” elmondható, hogy eltér az eredeti bibói intenciótól, amely elsősorban nem mások meghazudtolására és felelősségrevonására, hanem önvizsgálatra és a felelősség autonóm elvállalására

²¹ *Bibó István, 1986. II. 569–621.*

²² Kovács András, Bence György–Kis János, Radnóti Sándor, Konrád György, Kenedi János – *Bibó-émlékkönyv, 1991.*

²³ *Balog Iván, 2004a. 152–156.*

²⁴ *Balog Iván, 2010a. 101–102.*

²⁵ Uo.

irányul.²⁶ Egyetlen ellenpéldát találhatunk: a *Bibó-émlékkönyvet*, amelynek több, zsidó származású szerzőjében megszólal a lelkiismeret a korábbi kommunista túlasszimilációért, és ehhez Bibótól nyer bátortást – a népi-urbánus ellentét feloldására is.²⁷ Mindez ismét csak érthetetlen a kontextus nélkül: a közös nevező a bibóizmus, vagyis egy korlátozott pluralizmus a demokratikus szocializmus talaján. A népi-urbánus viszony – amelyben többnyire a konfliktus dominált, de pl. éppen az 1956-os forradalom idején, valamint a rendszerváltás előtt egy rövid ideig együttműködés is volt²⁸ – pedig két latens párt kapcsolata, latens pártok pedig főleg autoriter rendszerekben alakulnak ki.

V.

(Naivitas-vád) A naivitas-vád az antibibóizmus legfőbb területe. Viszszatéró motívum a recepcióban, hogy Bibó túlzott optimizmussal ítelt meg egyes történelmi szituációkat, alábecsülte az ország mozgásterét, utópiákat kért számon olyan döntéshozókon, akiknek exigenciákkal volt dolga, és esélyeket látott olyankor is, amikor minden józan ember kapitulál. Ez a szemrehányás különböző korszakokban és rendszerekben, eltérő politikai nézetekkel és pozícióval rendelkező kritikusok szájából hangzik el, akiknek azonban van egy közös vonásuk. Nem vitatják Bibó emberi tisztességét, jó szándékát, de éppen a szándék, az egyéni akarat és jellem politikaformáló erejét vonják kétségbe a szerintük mindent felülíró determinációhoz képest, és ezért felelősségetikai talajon állva utasítják el a szerintük szándék- vagy érzületetikai alapon, amatőr módon politizáló Bibó felfogását.

Az antibibóizmus közös elvi alapja ebben az esetben egy valóságos kényszerpálya-diskurzus, amely vis maiorra, ellenállhatatlan külső erőre, a valós alternatíva hiányára hivatkozva utasítja el a politikusi felelősséget.²⁹ Ha kimondottan Bibóról és befogadásáról beszélünk, feltétlenül meg kell említeni, hogy Bibó még radikalizálódása és a fennállóval szembefordulása, tehát ún. „naivvá” válása előtt írt egy hosszú

²⁶ *Bibó István*, 1986. II. 720–721.

²⁷ Erdélyi Ágnes, Márványi Judit, *Vezér Erzsébet – Bibó-émlékkönyv*, 1991.

²⁸ *Balog Iván*, 2010a. 109–110.

²⁹ *Gerő András*, 2004; *Hanák Péter*, 1994; *Kosáry Domokos*, 1987; *Schlett István*, 1993.

értekezést,³⁰ amelyben explicite és teoretikus – azaz elsődlegesen nem politikai – alapállásból foglalkozik a kényszer és a felelősség kérdéssel, és pedig hasonló szellemben, mint későbbi rendszerkritikus és kimondottan politizáló jellegű írásaiban. Fő tézise pedig éppen az, hogy kényszer és felelősség egyáltalán nem zárja ki egymást, sőt, ahol kényszer van, ott mindenképpen létezik a kényszerített fél felelőssége is (!). A kényszerítés folyamata során ugyanis a kényszerített fél maga dönti el, hogy enged a kényszer(ítőnek), vagyis feladja a vele való ellenkezést (vagyis: szabadságát), és azonosul a külső akarattal, azaz kollaborál az agresszorral – ennyiben pedig felelős még akkor is, ha az oktrojált cselekedetek ódiúmának nagyja természetesen az erőfölényben levő támadót terheli.³¹ Nemcsak a magyar történelem és politikai kultúra egyik rossz tradíciójával, a – bibói kifejezéssel élve – hamis realizmussal van dolgunk tehát, hanem a rehabilitációs beszédmódtól terhelt, konjunktúrától és dekonjunktúrától szabdalt Bibó-recepció egyik anomáliájával: magisztrális tanulmánya, a *Kényszer, jog, szabadság* ignorálásával is.

A naivtás-vád is igazságdiskurzus, de itt nem a hazugság, hanem az illúziók kergetése, a realitások figyelmen kívül hagyása a neheztelés tárgya. Általában valamely establishment képviselői vagy egy status quo hívei fogalmazzák meg. A fennálló, amelyhez alkalmazkodni kell, a koalíciós időszakban a domináns kommunista párt, az államszocializmusban természetesen a Kádár-rendszer, a rendszerváltás után egyes szerzőknél külpolitikai vonatkozásban egy nemzetek feletti, globális rend, amely az „európai mintakövetés” etalonja, a belpolitikában, más Bibó-kritikusoknál pedig az 1989 utáni, immár antikommunista berendezkedés. Ennek megfelelően a vád tartalma és kontextusa is változik.

1945-ben a KP-t képviselő Lukács György a híres Lukács–Bibó vitában³² azt vetette vitapartnere szemére, hogy az eszmei és pszichológiai tényezőket idealista módon túlhangsúlyozva lebecsüli a reakció veszélyét, moralizálásával, jogtisztelő beállítottságával gyengíti a forradalmi erőket, a Horthy-rendszer képviselőit pedig akaratlanul is mentetgeti. Bibó halálának évében a pártlap publicistája, E. Fehér Pál az osztályérdék figyelmen kívül hagyásáért és a politikától idegen erkölcsi szem-

³⁰ *Bibó István*, 1986. I. 5–149.

³¹ Uo. 10–22.

³² *Bibó István*, 1986. II. 13–119.

pontok alkalmazásáért,³³ a 80-as években az MSZMP egyik vezető ideológusa, Huszár Tibor pedig amiatt bírálta szerzőnket, hogy az emberi méltóság forradalmait, azaz a moralizáló dilettánsok által vezetett, rossz forradalmakat (mint aminő pl. az '56-os is) favorizálja a marxista, tehát tudományos alapokon vezetett revolúciókkal szemben.³⁴ A naivságot azonban – mint azt már említettem – nemcsak kommunisták emlegették hiányosságként Bibóval szemben. A naivitás-vád megjelent a rendszerváltás után is, de egészen más összefüggésrendszerben. 1989-et követően történészkörökben felerősödtek azok a hangok, amelyek az 1867-es kiegyezés elutasítása miatt vitatkoznak Bibóval. Az egyet nem értés alapja egyrészt a már tárgyalt kényszerpálya-diskurzus, másrészt pedig az „európai mintakövetés” beszédmódja, amely a kiegyezést kimondottan azért helyesli, mert egy szupranacionális hatalmi szervezetbe történő, magasabb szintű európai integráció előfutárát, egyúttal pedig a nemzeti elzárkózás és szűkkeblűség ellenszerét látja benne.³⁵ Megjelent ugyanakkor egy olyan hang is, amely Bibót éppen a kommunisták irányában tanúsított, túlzottan konciliáns magatartása vagy szocialisztikus, utópikus filantrópiája miatt minősíti álmodozónak.³⁶

VI.

(Közvetítés) Bibó mediátor volt, tehát olyan konfliktusokban működött moderátorként, amelyekben a felek kommunikálni se hajlandók egymással. Dichotomizáló diskurzusokban³⁷ kirekesztő helyett inkluzív nyelvet igyekezett használni. Ha Koselleck paradigmáját³⁸ próbáljuk alkalmazni, azt is mondhatnánk, hogy aszimmetrikus fogalmak által dominált beszédmódokat próbált szimmetrikusba átfordítani. Ezt a szerepet próbálja átvenni a recepció ágenseinek egy csoportja.

Aki közvetít, az – ismét csak a bibói intenciókat követve – terapizálni is igyekszik. A „társadalom pszichiátere” szerepkör demokratikusan

³³ E. Fehér Pál, 1979.

³⁴ Huszár Tibor, 1986.

³⁵ Dénes Iván Zoltán, 2011a.

³⁶ Németh G. Béla, 1998, 2000; Tamás Gáspár Miklós, 1994; Ungváry Krisztián, 2000.

³⁷ Erről lásd pl. Gal, Susan, 2000.

³⁸ Koselleck, Reinhart, 1997.

autoriter pozíció.³⁹ Demokráciára akar nevelni, tehát a nevelő, a pedagógus beszédhelyzetét foglalja el, ami mindenképpen paternalisztikus. Ez az értelmiségi elitizmus jellegzetesen közép- és kelet-európai jelenség volt 1989 előtt, hiszen ezt a mediálást elsősorban olyan társadalmakban lehet és kell folytatni, ahol szociális és kulturális szakadék van az egyes társadalmi rétegek között, és ahol a politikában nincs igazi pluralizmus. Így csakugyan az értelmiségre hárulhat az a feladat, hogy az egymással közlekedni képtelen zárványok között transzmitterként működjön.⁴⁰ Ez a szerepkör ugyanakkor kissé antipolitikai jellegű is, tehát nem a professzionális, kompetitív pártpolitikai arénában jelenik meg, ahol a hatalomtechnikusok szoktak tevékenykedni.⁴¹

A közvetítés elsődleges terepe a népi–urbánus ellentét, amelyet – Bibóra hivatkozva – egyesek aktuálpolitikai, mások eszmetörténeti megközelítéssel igyekeznek áthidalni. Az előbbi a rendszerváltás után egy ideig az ún. „belga” platformban nyilvánult meg, de már akkor is csak a politikai közép elfoglalására törő önpozicionálásban merült ki.⁴² Később, amikor az álláspont képviselői a politikai aréna jobboldali téréfelé vonultak át, a „tertium datur”-t hirdető retorika el is hiteltelenedett, és végül a zsidók és az antiszemiták közti mediálás felé csúszott el,⁴³ ami az 1944 előtti, Németh Lászlót követő Bibónak volt a sajátja.⁴⁴

A másik megközelítés eszmetörténeti jellegű, és Bibó hisztériaelemzéseig próbál visszanyúlni.⁴⁵ Az 1989–2010 közti időszakban ez a felfogás az akkori, teljes spektrumú és kompetitív pluralizmusban részben talaját veszítette, és a tudományos recepcióba „szorult ki”,⁴⁶ de az utóbbi másfél évben olyan rendszer van kialakulóban, amely félúton van a parlamenti demokrácia és az autoriter szisztéma között. Egy ilyen környezetben pedig ismét időszerűvé válhatnak Bibó gondolkodásának predemokratikus-prodemokratikus vonásai, sőt, tranzitológiai és krizeológiai mondandói is.

³⁹ Habermas, Jürgen 1982. Vö. Balog Iván, 2007.

⁴⁰ Lásd Mannheim, Karl, 1940, 1996.

⁴¹ Körösnéyi András, 2000.

⁴² Kéri László–Orbán Viktor, 1994.

⁴³ Elek István, 1995, 1997, 1999, 2002, 2004.

⁴⁴ Huszár Tibor, 1991.

⁴⁵ Dénes Iván Zoltán, 1999, 2001, 2008a, 2011a; Balog Iván, 2004a, 2007.

⁴⁶ Dénes Iván Zoltán, 2011a.

DÉNES IVÁN ZOLTÁN

Tudományos recepció

I.

Bibó István születésének századik évfordulóját nem a – tapasztalható – politikai kisajátítási kísérletek, megbélyegzések vagy eljelentéktelenítések, hanem a sokféle és sokszínű – jórészt szakmai és helyi szervezésen alapuló – értelmiségi megemlékezések jellemezték. Tudomásom szerint a leányfalui *Faluház*, az *Asztali Beszélgetések Alapítóványa*, a *Bibó István Szakkollégium*, a *Bibó István Közéleti Társaság*, az *Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem*, a *Magyar Írószövetség*, a *Bibó István Szellemi Műhely*, az *Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara*, a *Szegedi Tudományegyetem*, a *Berettyóújfalu önkormányzata* és a *II. kerület önkormányzata* rendezett tudományos emlékülést a centenárium alkalmából. A *Forrás*, a *Korunk*, a *Confessio*, a *Credo*, az *Élet és Irodalom*, a *Holmi*, a *2000*, a *Kortárs*, a *Magyar Szemle* és a *Nagyvilág* különböző műfajú írásokkal – egy verssel, négy forrásközléssel, egy interjúval és számos tanulmánnyal emlékezett meg a századik évfordulóról.¹ A *Kommentár* előbb a Bibó-revizió műfajába tartozó írást, majd egy tárgyyszerű tanulmányt közölt.² Nem kevés egyéni és kollektív erőfeszítés eredményeként egy kis rózsadombi park immár Bibó István nevét viseli.³ A dunaparti Bibó-szobor számos megemlékezés helyszíne volt, s az Óbudai temetőben is voltak, akik az évenkénti májusi megemlékezőkön kívül megkoszorúzták Bibó István sírját.

¹ *Iff. Bibó István*, 2011a; *Balog Iván*, 2011a; *Bibó István*, 2011, a, b; *Iff. Bibó István*, 2011b; *Sárközi Máttyás*, 2011; *Gyáni Gábor*, 2011a; *Szálinger Balázs*, 2011; *Dénes Iván Zoltán*, 2011a; *Demeter M. Attila*, 2011; *Bakk Miklós*, 2011; *Illyés Szilárd-Zoltán*, 2011; *Molnár Gusztáv*, 2011; *Kántor Lajos*, 2011; *Csepregi András*, 2011a, b; *Dénes Iván Zoltán*, 2011b; *Kenedi János*, 2011; *Percz László*, 2011; *Dénes Iván Zoltán*, 2011c; *Snopek, Jerzy*, 2011; *Doležal, Bohumil*, 2011; *Salamon Konrád*, 2011; *Gróh Gáspár*, 2011; *Albert Gábor*, 2011; *Kodolányi Gyula*, 2011.

² *Lánczi András*, 2011; *Papp István*, 2011.

³ [http://www.hirado.hu/Hirek/2011/10/26/17/Mar_van_Bibo_Istvan_park_Buda-
pesten_.aspx](http://www.hirado.hu/Hirek/2011/10/26/17/Mar_van_Bibo_Istvan_park_Buda-
pesten_.aspx)

A centenáriumi megemlékezések túlnyomó többsége arról győzött meg, hogy Bibó István politikai recepciója független az elmúlt két évtized tudományos recepciójától. Azoknak a közíróknak a túlnyomó többsége ugyanis, akik a centenárium alkalmából Bibó István szerepéről, jelentőségéről és életművéről elmélkedtek, vagy nem ismerik, vagy ha ismerik, nem használják a tudományos munkák eredményeit. Holott már két évtizede a politikai recepció komoly, igényes és mindenféle hagiográfiától távol álló feldolgozása rendelkezésre áll. Ezért érdemes a tudományos recepció (legfontosabbnak ítélt) adatait közreadni és tanulságait összefoglalni.

II.

1979 és 1991 között Bibó István recepciója mindenekelőtt életművének, szerepének és szemléletének politikai értelmezéseit és átértelmezéseit jelentette. Az utóbbi két évtizedben viszont megszülettek a tudományos igényű filológiai és eszmetörténeti feltáró, elemző és értelmező művek. A Bibó-recepció első két évtizedének fő állomásait a *Bibó-felejtést* követő felfedezés, a Kádár rendszerrel szembe forduló – a *Bibó-emlékkönyvben* megtestesülő – *Bibó-renaisszánsz*, a berni négykötetes *Összegyűjtött munkái*, az *Emlékkönyv* és a berni kiadás együttes eredményeként megjelent budapesti háromkötetes *Válogatott tanulmányok*, majd annak negyedik kötete alkották.⁴ 1992-ben megjelent az első komoly (posztumusz) angol nyelvű Bibó-tanulmány.⁵ 1993-ban, 1999-ben és 2001-ben három kötetben napvilágot látott a Bibó-filológia tematikus megalapozása.⁶ 1999 és 2011 között hat alapvető monográfia készült el és jelent meg.⁷

Elsőként, 1999-ben az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* című esszé előzményeinek, háttérének és az alkat-diskurzust dekonstruáló és lezáró funkciójának filológiai és eszmetörténeti feldolgozása, amelynek újraértelmezett, átdolgozott változata 2011 őszen jelent meg.⁸ A következő Balog Iván tematikus monográfiája volt a *Zsidókérdés-*

⁴ *Bibó-emlékkönyv*, 1991; *Bibó István, 1981–1984*; *Bibó István*, 1986, 1990.

⁵ *Berki, Robert*, 1992. Lásd még: *Kovács Gábor*, 1999; *Dénes Iván Zoltán*, 2008b, 2010.

⁶ *Dénes Iván Zoltán*, szerk., 1993, 1999, 2001.

⁷ *Dénes Iván Zoltán*, 1999; *Balog Iván*, 2004a; *Kovács Gábor*, 2004; *Tóth-Matolcsi László*, 2005; *Balog Iván*, 2010a; *Trencsényi Balázs*, 2011a; *Dénes Iván Zoltán*, 2011c.

⁸ *Dénes Iván Zoltán*, 1999, 2011a.

tanulmányról.⁹ Vele egy időben látott napvilágot Kovács Gábor – az életművet és az életrajzot feldolgozó – nagymonográfiája.¹⁰ Ezt követte Tóth-Matolcsi László – az após és a vő, Ravasz László és Bibó István szellemi kapcsolatát tematikus párhuzamba állító – könyve, a téma első komoly feldolgozása.¹¹ Balog Iván újabb monográfiája, politikai recepció-feldolgozása tavalyelőtt jelent meg.¹² Az első nemzetközi összehasonlító nemzetkarakterológia-monográfia, Trencsényi Balázs műve – amelyben Bibó Istvánnak kitüntetett hely jutott – 2011-ben látott napvilágot.¹³ Időközben magyarul is hozzáférhető lett Guglielmo Ferrero genfi triászából három kötet.¹⁴ Megjelent jó néhány hasznos forrásválogatás és fontos tematikus feldolgozás.¹⁵ Számos Bibó-fordítás készült el és került kiadásra, ám egyik sem lett a nemzetközi tudományos diskurzus részévé, kánonképző tényezővé.¹⁶

A rendszerváltást megelőző és megalapozó Bibó-kultusz viszont nem volt tartható a rendszerváltás után. Bibó István ugyanis joggal vált az 1956-os forradalom, a magyar függetlenség, demokrácia és szabadság, a Kádár-rendszer elutasítása hiteles jelképévé. Ám nem lehetett az új rendszer, a kapitalista demokrácia szimbóluma.¹⁷

Az *Emlékkönyv*, s a berni, majd a budapesti Bibó-kiadások után a tudományos recepció a *Bibó István Szellemi Műhely* megszerveződésével (amely az 1992-es szegedi Bibó-konferencia mint előzmény után 1996-ban alakult meg) vált módszeressé, a *Tanulmányok Bibó István életművéről* köteteteinek szellemi vállalkozásaival kapott formát, s az *Eszmetörténeti Könyvtár* megindításával, monográfiáinak és tanulmányköteteinek szerkesztésével, vitáival és megjelenésével fejlődött tovább. Az *EK* megindulása (2004) óta a sorozatban tizenhat kötet jelent meg. A jelenlegi a 17-ik.

⁹ Balog Iván, 2004a.

¹⁰ Kovács Gábor, 2004.

¹¹ Tóth-Matolcsi László, 2005.

¹² Balog Iván, 2010a.

¹³ Trencsényi Balázs, 2011a.

¹⁴ Ferrero, Guglielmo, 2000, 2001, 2002.

¹⁵ Erdei Ferenc, 1991; Bibó István, 1995. Vö. Lányi Kamilla, 1998, 2007; Bibó István, 1996; Kende Péter, vál, bev, 1997; Szilágyi Sándor vál, s. a. r, jegyz, 2001; Széchenyi Ágnes, szerk, 2004; Huszár Tibor, 1991; Kovács Gábor, 2001; 2008; 2010; Percz László, 2001; 2008; Csepregi András, 2003; Zsidai Ágnes, 2008a, b; Széchenyi Ágnes, 2009; Keresztúri József, 2011.

¹⁶ Még leginkább a két kiadást megért francia Bibó-kötet került be az ottani köztudatba: Balog Iván, 2010a. 44–46, 145.

¹⁷ Balog Iván, 2010a. 10–12.

A *Műhely* a Bibó István munkái. Centenárium sorozat tizenkét kötetének a megtervezésével, megszervezésével és megjelenésével az alapműveket teszi tematikus egységek szerint hozzáférhetővé.¹⁸ Rendszeres havi vitái és félévenkénti-évenkénti hazai és nemzetközi konferenciái kínálnak fórumot és nyújtanak szocializációs mintát az egyenrangú eszmecserehez. A *Műhely* hangsúlyozottan és tudatosan autonóm, önszerveződő kezdeményezés. Nem állami intézmény, nem része a hivatalos oktatási és kutatási intézményrendszernek, nem kötődik egyik politikai-szellemi klientúrához sem, hanem azokkal szemben példázza a független tér és szellemi tevékenység szükségességét és eredményességét. A függetlenségnek persze nagy ára van. A *Műhely* a Magyar Tudományos Akadémia reprezentatív helyiségeinek használatát egy napra egyetlen alkalommal kapta meg, Bibó István születésének századik évfordulója alkalmából 2011. szeptember 29-én, amikor az épületben tudományos konferenciát rendezhetett.

III.

Bibó István életművének recepciója változatos képet mutat a teljes elutasítástól és a háritástól a szellemi inspiráción keresztül a tárgyszerű viszonyulásig. A háritás, elutasítás alapvető állítása az, hogy Bibó István nem számolt a korabeli és a mindenkori hatalmi realitásokkal és az általuk meghatározott lehetőségekkel. A realitásokkal számot nem vető moralista volt, aki kívülről és felülről viszonyult a valósághoz, olyan értelmiségi, aki a vágyait összetévesztette a valósággal, majd értelmiségi mítosz tárgya lett.¹⁹

A Bibó-revizió műfaja és irodalma éppúgy jogosult, mint bármilyen más megközelítés, de eddig életérzések és öngazolások kivetítését foglalja magába. Politikai stigmatizáció, külsődleges bírálat, filológiaiilag megalapozatlan, elfogult kritika, indoktrinációs interpretáció, félreértelmezett motívum-magyarázat (az úri osztály öngyűlöletének megszemélyesítője), szaktudósi szerepből ítélkező felületes, öngazoló leckéztetés,

¹⁸ <http://www.bibomuhely.hu>

¹⁹ A Bibó István halála utáni legelső és a legutolsó – szakmailag komolytalan, hatalom-politikai jellegű – stigmatizáló értelmezés nagyon hasonlít egymásra: E. Fehér Pál, 1979; Láncki András, 2011.

szakmailag komolytalan, megalapozatlan, egyértelműen hatalompolitikai megbélyegzés jellemzik a Bibó-revizió általam ismert darabjait.²⁰

A revízió műfajába sorolható írásoktól eltérően a recepció más darabjaiban kellő komolyságú és felkészültségű értelmezéseket találunk. Bibó István írásai Szabad Györgyre, Szabó Miklósrá és Juhász Gyulára láthatóan nagy hatást gyakoroltak.²¹ Kovács András a kádári kiegyezés hazugságát és a kiegyezést igazoló történelmi szakirodalom kurzus-jellegét mutatta be.²² Bibó István inspirálta Kis Jánost, amelyre morálfilozófiai tanulmányaiban és politikai elemzéseiben többször is visszatért.²³ Kiegyezés-kritikájának komoly történész megközelítését Oltványi Ambrus visszafogott kritikája, Gergely András tárgyyszerű értelmezése, Balog Iván recepció-monográfiája és két tanulmánya, tavalyi tanulmánya és Gyáni Gábor két írása képviselték.²⁴

Bibó István életéről és életművéről Kovács Gábor nagymonográfiát írt.²⁵ Az 1948-as nagy triász darabjai közül *A magyarságtudomány problémáját* és a nemzeti alkatról folytatott diskurzust Trencsényi Balázs értelmezte, a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* és Bibó István politikai recepcióját Balog Iván dolgozta fel.²⁶ Az *Eltorzult magyar alkatt, zsákutcás magyar történelem* tartalmát, jelentésrétegeit és kontextusát pedig jómagam tártam fel, elemeztem és értelmeztem.²⁷

IV.

Balog Iván a *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról* című Bibó-monográfiájában arra vállalkozott, hogy feltárja Bibó István politikai hisztéria-értelmezését,

²⁰ E. Fehér Pál, 1979; Hanák Péter, 1994; Németh G. Béla, 1998, 2000; Tőkéczi László, 1999. 256–266; Ungváry Krisztián, 2000; Gerő András, 2001, 2004; Láncki András, 2011. Tőkéczi László értelmezéséhez vö. Tóth-Matolcsi László, 2005; Gerő Andráséhoz Gergely András, 1999; Balog Iván, 2010a; Gyáni Gábor, 2011; Láncki Andráséhoz pedig Papp István, 2011.

²¹ Szabad György, 1967, 1986; Szabó Miklós, 1989, 2000; Juhász Gyula, 1983, 1988.

²² Kovács András, 1991 (1980).

²³ Kis János, 1996, 2004, 2011.

²⁴ Oltványi Ambrus, 1991 (1980); Gergely András, 1999; Balog Iván, 2011b. 84–101, 2011; Gyáni Gábor, 2011a, b.

²⁵ Kovács Gábor, 2004.

²⁶ Trencsényi Balázs, 2007, 2011a, b; Balog Iván, 2004a, 2010a.

²⁷ Dénes Iván Zoltán, 1999, 2011a.

politikai pszichológiáját, társadalmi terapeuta szerepét, munkásságának aktualitását. Egyúttal azt is vállalta, hogy elkülöníti egymástól a hisztéria-elemzések és a terapeuta-szerep érvényes és túlhaladott vonásait. Ezzel a szellemi művelettel, amely az *oeuvre* egészére kiterjedt, megteremtette annak a feltételeit, hogy Bibó *Zsidókérdés*-tanulmányának szemléleti és módszertani újdonságát viszonyítani lehessen az életmű egészéhez.

Rekonstruálta Bibó jogfilozófus mestere, Horváth Barna szinoptikus módszerét, az egymással közvetlenül összeegyeztethetetlen tények és értékek szétválasztását, majd együtt szemlélését. Tematikus tagolásban mutatta be Horváth Barna és Bibó István legitimitás-felfogásának – a politikai hisztéria pozitív ellenpontját, a politikai egyensúlyt megalapozó és alkotó – alapfogalmait. Ezt Horváth és Bibó életművének alapos és értő ismeretében, a szellemi hatások (Guglielmo Ferrero, Hajnal István és Mannheim Károly) és párhuzamok teljes tudatában, a rájuk vonatkozó kommentárok kritikai feldolgozásával s az elméleti kérdések irodalmának birtokában tette.

Sorra vette Bibó István politikai pszichológiájának alapfogalmait, a hisztéria folyamatát, annak feltételeit és szakaszait, a *hamis helyzetet*, a *politikai skizofréniát* és az *ördögi körforgást*, majd összevetette Bibó különböző írásainak a hisztériára vonatkozó gondolatmeneteit Horváth Barna és Guglielmo Ferrero műveivel, majd egymással.

Ez után közelebb lépett tárgyához, áttért az időrendi tárgyalásra, és végigvezette olvasóit *Az európai egyensúlyról és békéről* című – Bibó életében kiadatlan – alapvető kézirat témáin, kérdésfeltevésein és válszain. Balog Iván rekonstrukciói segítségével kibontakoznak Bibó István 1943/44-ben kifejtett első és legkidolgozottabb hisztéria-elemzései, mindenekelőtt – igen termékeny – fasizmus-értelmezése.²⁸

Ezt követően Bibó István 1944 és 1948 közötti – magyar politikai és történeti – zsákutca- és hisztéria-elemzéseinek feldolgozását olvashatjuk. Azt, amelynek kitekintéseként a Szerző összevetette egymással *A békeszerződés és a magyar demokráciát* és a Német Szövetségi Köztársaságban lefolytatott vitát a német fasizmusról és a németek azért viselt felelőségéről.²⁹ Ehhez pedig hozzákapcsolta Bibó István 1956/57-es írásainak helyzetelemzéseit.

²⁸ Vö. *BIM* 2. 29–311.

²⁹ Vö. *BIM* 5. 135–189.

A monográfia leghosszabb, hetven oldalas részében a *Zsidókérdés-tanulmány* – Bibó intencióinak megfelelő, a megszületés körülményei helyett a tartalmi szempontot követő – újratagolását találjuk. A Szerző a tételeket szembesítette a téma szűkebb és tágabb, Bibó írására, illetve az antiszemitizmusra vonatkozó irodalmával, valamint a kollektív emlékezet korabeli és jelenlegi feldolgozatlanságaival.³⁰ Minderről gondolatgazdag, érzékeny és szuverén gondolatmeneteket olvashatunk. Olyanokat, amelyek a téma személyes, lélektani és interdiszciplináris, tudományos feldolgozására egyszerre vonatkoznak.

V.

Kovács Gábor *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó* című monográfiájában Bibó István szellemi életrajzát és életművét egymásra vonatkoztatva dolgozta fel. Bemutatta a – Bibó István politikai gondolkodásának kialakulásában szerepet játszó – szellemi hatásokat és élményeket. Feltárta, elemezte és értelmezte azokat a politikaelméleti kérdéseket, amelyek Bibó Istvánt foglalkoztatták, azokat, amelyekre megoldást keresett, és azokat, amelyek megoldását kidolgozta. A tíz fejezetre tagolt életrajzi, hatástörténeti és elméleti-tematikai kifejtés után következő két fejezet egyikében a Szerző Bibó István liberalizmushoz, szocializmushoz, kereszténységhez és népi mozgalomhoz fűződő viszonyát gondolta újra, majd a monográfia utolsó fejezetében, annak epilógusában demokrácia-felfogásának árnyalt meghatározását adta.³¹

Monográfiájának első fejezetében megrajzolta Bibó István (1910/20-as évekbeli) családi szocializációját, az apai ág alföldi református kisnemesi értelmiségi és az anyai ág katolikus értelmiségi háttérét, amatőr filozófus édesapjának és tolsztojánus édesanyjának hatását, valamint nevelődésének családon kívüli színtereit, a kísérletező pedagógia egyik budapesti műhelyének, az Új Iskolának a szerepét és a szegedi Piarista Gimnázium légkörét. Értelmezte kéziratban fennmaradt történelmi

³⁰ Vö. Balog Iván, 2010b.

³¹ Vö. Kovács Gábor, 2001, 2008, 2010. Lásd még: Papp István, 2011; Kovács Dávid, 2011; Gyáni Gábor, 2011a; Trencsényi Balázs, 2011a. 450–465, 2011b; Csepregi András, 2003, 2011a, b; Bognár Bulcsu, 2012. 53–142.

tárgyú önképzőköri dolgozatát, újságban megjelent, a reformáció jelentőségéről tartott emlékbeszédét és vitás európai területi kérdésekről papírra vetett nemzetközi jogi kéziratát.

A második fejezetben a Szerző a szegedi Ferenc József Tudományegyetem jogbölcselet tanárának, Horváth Barnának Bibó Istvánra – közvetlenül a harmincas évek első felében, közvetve az életpálya egészére – gyakorolt szellemi hatását vette számba. Horváth Barna *Jogszociológiájában* tény és érték, természet és norma, jogesemény és jogi norma együttszemlélésével, szinopsziséval termékeny problémaértelmező módszert dolgozott ki, amelyet Bibó István jogelméleti írásaiban alkalmazott és továbbfejlesztett.³² Ugyancsak hatott rá Horváth parancsuralommal szembeállított joguralom-interpretációja, képviseleti és közvetlen demokrácia-felfogása, eljárás-fogalma, természetjog-értelmezése, szociálpszichológiai megközelítése. Horváth Barna közvetítette számára a brit politikai filozófia klasszikus és modern szerzőinek műveit és az 1918-as magyar polgári demokratikus forradalom hagyományát. Kettejük szellemi és baráti kapcsolata Horváth emigrálása után is megmaradt.

A harmadik fejezetből két egyetemi kollégájának és barátjának harmincas évekbeli levelezését, (harmincas-negyvenes évekbeli) műveit, szemléletük és személyiségük hatását ismerhetjük meg.

Egyikük, Erdei Ferenc paraszti polgárosodás-konceptiója, az alföldi tanyás mezővárosokról kialakított képe és ezeken alapuló agrárurbanizációs programja alkotta Bibó István közigazgatási reformtervei kiindulópontját. A paraszti állapot, az úr-szolga viszony interiorizálása, a jobbágyi állapot elviselő passzivitása, mindezek tarthatatlansága és az ezekkel szembeni lázadás szükségességének tudata pedig mindenemű paraszt- és népromantika elvetésének, ugyanakkor az emberi méltóság mindenkit megillető igényének, az emberi méltóság forradalmának fontos indítéka lett.³³ Másikuk, Reitzer Béla széles körű szociológiai olvasottsága révén Bibó István nyugat-európai társadalomtudományi tájékozódását serkentette. Zsidó barátjának sorsa – az, hogy állampolgári jogaitól megfosztották, munkaszolgálatosként Ukrajnába hurcolták, és ott meggyilkolták – bizonyosan hozzájárult Bibó István 1938 és 1944 között a zsidókérdésről és az antiszemitizmusról kialakított értelmezése változásához.

³² Vö. *Zsidai Ágnes, 2008a, b.*

³³ Vö. *Dénes Iván Zoltán, 2008a. 175–211, 2011a. 123–136; Bognár Bulcsu, 2012. 53–142.*

A negyedik fejezetben a Szerző Németh László Bibó Istvánra gyakorolt 1930-as évekbeli szellemi hatását vette számba. Ismertette Bibó Némethhez fűződő szellemi viszonyának alakulását, bemutatta és értelmezte Németh László történelemfelfogását, politika-képét és a kultúrát megújító elitről alkotott nézeteit. Számba vette Európa- és Kelet-Európa-fogalmát, a magyar szellemi elit kontraszelekciójára vonatkozó nézeteit és kiegyezés-kritikáját.³⁴ Mindezt szembesítette Bibó István nézeteivel, és világossá tette a hatástörténeti összefüggések mellett kettőjük szemléleti különbségeit is.

Az ötödik fejezet a politikai legitimitás fogalma köré szerveződött. Megismerhetjük belőle – a harmincas évek második felétől Bibóra genfi előadásain és híres triászán (*Kaland. Bonaparte Itáliában 1796–1797, Újjáépítés. Talleyrand Bécsben 1814–1815, Hatalom. A városállam láthatatlan szellemei*) keresztül meghatározó hatást gyakorló – Guglielmo Ferrero politikai legitimitás-felfogását, az újkori európai történelemről, mindenekelőtt a francia forradalomról, Napóleonról és a bizonytalan politikai helyzetek konszolidálásáról alkotott nézeteit s a politikai elit ebben játszott szerepéről formált véleményét. A Szerző szembesítette Ferrero nézeteit Bibó István legitimitás-felfogásával.³⁵ Az ugyanis Ferrero értelmezésén alapult, és döntő szerepet játszott abban, ahogy a legitim politikai helyzetek kialakítására vonatkozó diagnózisait és terápiáit megfogalmazta.

A hatodik fejezetben Kovács Gábor Bibó István első politikai szerepvállalását, a Márciusi Front (1937/38-as) megalakulásában játszott szerepét mutatta be. Értelmezte Bibó Erdei mellett vállalt tanácsadói szerepét s a Márciusi Frontnak azt a programváltozatát, amelyet Bibó és Reitzer dolgozott ki, de amelyet a mozgalom meghatározó egyéniségei elvetettek: Bibó elhatárolódását az első zsidótörvénnyel szembe fordulólóktól és a zsidókérdésről kialakított 1938-as (kulturális antiszemita, Szabó Dezső ihlette és Németh László vonatkozó nézeteivel párhuzamos, etnoprotekcionista) állásfoglalását. Mindezt igen árnyaltan értelmezte.

A hetedik fejezet *Az európai egyensúlyról és békéről. A békecsinálók könyve* címmel írt és kéziratban maradt nagy mű megszületésének előzményeivel, körülményeivel, a műhöz vezető szellemi úttal és magával

³⁴ Vö. Dénes Iván Zoltán, 1999, 2011a.

³⁵ Vö. BIM 2. 29–344.

a művel foglalkozott, annak eszmetörténeti értékével és Bibó István későbbi reflexióival.

A nyolcadik fejezet Bibó István 1944/45 és 1948 közötti politikai publicisztikai tevékenységét mutatta be. Áttekintette életrajzának főbb adatait, a „kölcsonös szolgáltatások társadalmának” elgondolását kidolgozó Hajnal István szellemi hatását, és meghatározta e hatás szakaszait. Számba vette 1944/45 telén írt Ferrero-kivonatait, majd rekonstruálta, viszonyította és interpretálta 1945 és 1947 közötti politikai elemzéseit. Az újraolvasott politikai publicisztikai írásokat két síkon értelmezte: szembesítette azok tételeit, mindenekelőtt a határolt és tervezett forradalom fogalmát a korabeli állásfoglalásokkal, valamint a napjainkban született interpretációkkal. Emellett feltárta Bibó István politikai helyzetelemzéseinek mozgatórugóit.

A kilencedik fejezetből megismerhetjük Bibó István 1953 és 1956 között papírra vetett politikaelméleti gondolatmenetét, annak szemléleti újdonságát, életének ötvenes évekbeli kereteit és eseményeit, a forradalom alatti és utáni írásainak fő jellegzetességeit, harmadikutas szocializmus-koncepcióját, forradalom alatt és után vállalt politikai szerepét, majd áttekintést kapunk börtönéveiről.

A tizedik fejezet a börtönből szabadult gondolkodó életrajzát, 1960/70-es években írt nagy műve, *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai* és *Az európai egyensúlyról és békéről* folytonos és különböző elemeinek, Bibó István nemzet-, önrendelkezés- és nacionalizmus-értelmezésének a rekonstrukcióját tartalmazza.³⁶ Ennek során a Szerző gondosan számba vette a hatástörténeti összefüggéseket, majd a párhuzamokat és a különbségeket az angol nyelvű nacionalizmus-irodalom értelmezési kereteivel. Maga is értelmezte azokat, viszonyított és viszonyult azokhoz a nacionalizmus-értelmezésekhez, amelyek Bibó nemzetfelfogására vonatkoztathatóak. Ezzel Kovács Gábor Bibó nacionalizmus-értelmezését nemzetközi kontextusba emelte.

A tizenegyedik fejezetben az életrajzi áttekintés után az *Uchronia*, *Az európai társadalomfejlődés értelme* és az 1978/79-es töredékek rekonstrukcióját és értelmezését találjuk. Itt olvashatjuk Bibó István liberalizmus- és szocializmus-értelmezéséhez való viszonyának árnyalt bemutatását.

Ezt két külön egység követi. Az egyikben Kovács Gábor Bibó István kereszténység-felfogásának társadalom-koncepciójára gyakorolt hatását

³⁶ Vö. *BIM* 2. 29–311, 6. 17–429.

vizsgálta. Kimutatta, hogy Bibó István politikai gondolkodásában nem volt sem protestáns, sem katolikus, hanem – ebben a vonatkozásban – mindkettő vívmányainak szintézisére törekedett.³⁷ A másikban pedig Bibó István népi mozgalomról alkotott, különböző korokból származó véleményeinek és a népi mozgalomról formált urbánus ellenségeképeknek a gondos és higgadt számbavétele után arra vállalkozott, hogy a magyar népi mozgalmat elhelyezze a modern politikai eszmetörténetben, s hogy meghatározza Bibó István viszonyát a népi mozgalomhoz.³⁸

A tizenkettedik fejezetben, a monográfia epilógusában a Szerző Bibó István demokrácia-felfogását összegezte.

Kovács Gábor különböző feladatokra vállalkozott: szellemi életrajz megírására, a szellemi hatások és az életmű összehasonlítására. Arra, hogy felderítse, hogy a szellemi hatások milyen módosulásokkal épültek be Bibó István életművébe. Továbbá arra, hogy az életmű kulcsfontosságú elméleti kérdéseit újraértelmezze, s ebből a szempontból olvassa újra Bibó *oeuvre*-jét. Azt is vállalta, hogy beemelje az életművet napjaink hazai és nemzetközi társadalomtudományi és közéleti diskurzusaiba.³⁹

A feladatok különböző műfajú önálló műveket feltételeztek. Az eltérő feladatokat úgy kellett a Szerzőnek megoldania, hogy egységes szerkezetű műbe foglalja bele, annak a részeivé alakítsa át őket. Ezt a nehéz feladványt a Szerző sikerrel oldotta meg. Kovács Gábor nagy-monográfiája nem a Magyarországon meghonosodott – az életművet nem elemző – életrajz, hanem életmű-elemzés és szellemi életrajz, az életmű monografikus, problémátörténeti és időrendi feldolgoása.

VI.

Balog Iván *Bibó István recepciója. Politikai átértelmezések* című monográfiája előszavában megírta, hogy mi készítette könyve megírására. Nevezetesen a Bibó-divatot felváltó csömör, értetlenség és vádaskodás, saját Bibó-monográfiájának visszhangtalansága és az, hogy Elek István Bibót olyan *harmadik út* képviselőjeként méltatta, amely az antiszemiták

³⁷ Vö. Csepregi András, 2003, 2011a, b.

³⁸ Vö. *BIM* 5, 7; Kovács Gábor, 2011.

³⁹ Kovács Gábor, 2001, 2008, 2010, 2011.

és a zsidók között húzódik. Mindezek együttesen ösztökélték arra, hogy feldolgozza a politikai recepciót.

Balog Iván először arra kereste a választ, hogy a rendszerváltás utáni Magyarországon miért nincs, miért nem lehet hiteles Bibó-kultusz. Úgy látta, hogy Bibó István a kényszerűségből korlátozott pluralizmus, a náci totalitarizmust követő és a bolsevik totalitarizmus elkerülésére irányuló predemokratikus átmenet teoretikusa volt, aki az 1945–1947 közötti és az 1956–1957-es megszállás és diktatúra berendezkedése helyett a politikai szereplők közötti közvetítésre vállalkozott. Nem rajta múlt, hogy nem volt hozzá partnere a hivatalos politika világában. Ő ugyanis a születési és a vagyoni kiváltságrendszerrel szemben álló szocialista és a hagyományos és modern (így a hatékonyság nevében végrehajtott) hatalomkoncentrációkkal szemben ellensúlyt kereső demokrata politikai gondolkodó volt. 1956-os forradalmár, aki később sem kötött alkut a Kádár-rendszerrel.

Mindezek miatt joggal vált a rendszer elutasítása, a magyar függetlenség és demokrácia hiteles jelképévé. Ám az államszocialista rendszer helyébe lépett demokratikus kapitalista rendszernek nem lehet szimbóluma, hiszen a teljes spektrumú pluralizmus, a kompetitív gazdaság és politika, az előző rendszerrel kötött megegyezés és a nagy tulajdont visszaállító kapitalizmus egyaránt ellentmond ennek. Mindez együtt pedig kizárta azt, hogy ő lehessen a harmadik magyar köztársaság jelképe. Balog Iván kötetünkbeli politikai recepció-tanulmányából azt is láthatjuk, hogy a hatékonyság jegyében minél inkább felszámolják a harmadik magyar köztársaság jogállami örökségét, annál idősebbek lesznek Bibó István hatalomkoncentrációkkal szembeni felismerései.⁴⁰

Tegyük hozzá: Bibó István önmagát számos alkalommal, így 1978-ban a magyar népi mozgalommal azonosította. Úgy, hogy egyúttal hitet tett egy olyan szabadságelvű radikális mozgalom mellett, amely „egyszerre foglalta magában a teljes társadalmi felszabadulás követelményét és a szabadságjogok teljességének és intézményszerű teljességének a követelményét, egy olyan szintézist, amelyet azóta is hiába próbálnak megtalálni a világot szétszabdalo ellentétes világnézetek, amelyek mind a szabadság központi ideológiájából vezetnek le magukat anélkül, hogy ezt a kielégítő szintézist létre tudnák hozni.”⁴¹

⁴⁰ Balog Iván, 2012, *BIM* 1, 2.

⁴¹ *BIM* 5. 176.

Az, amely a félelemben fogant, a vágyak, a lehetőségek és a valóság közötti megkülönböztetést, s így a problémamegoldást megbénító *politikai hisztéria* ellenszere.

Az *Elméleti és metodológiai előfeltevésekből* kiderül, hogy Balog Iván tematikus, problémaközpontú recepció-feldolgozást tűzött ki maga elé célul az extenzív filológiai megközelítés, a Bibó-képek teljes számbavétele s a vonatkozó toposzok köré szerveződő diskurzus-elemzés helyett. Ehhez a beszédaktus-elmélet, az emlékezetpolitikai megközelítés és a recepcióesztétikai (az értelmező közösségek, az ismétlődő beszédhelyzetek és a forгатókönyvek irányába kitágított értelmű) elváráshorizont egymással kombinált módszereit és szerkezeti tagolását választotta.

Balog Iván megrajzolta a rendszerváltás előtti, késő Kádár-kori recepció politikai kontextusait. Azt, hogy a magyar demokratikus ellenzék – mindenekelőtt a *Társadalmi szerződésben* – Bibó 1957-es *Emlékiratát* a lengyel Szolidaritástól átvett *autonóm ellentársadalom* építésének programjához kapcsolta.

A félellenzéki olvasatok Erdei Ferenc „kettős társadalom”-tételéhez és Szűcs Jenő *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című esszéjéhez kötődtek. Ezekhez két olyan toposzt társítottak, amelyek egészen mást jelentettek Bibó életművében és a félellenzéki olvasatokban.

A „*zsákutca*” félellenzéki értelmezésben a „geopolitikai meghatározottságot”, a szovjet katonai jelenlét determináló erejét jelentette, a mozgástér beszűkültségére utalt, mindenekelőtt Sándor Iván interpretációjában. Holott Bibónál a hangsúly azon volt, hogy nincsenek száz százalékosan meghatározott helyzetek, hanem cseppfolyós és kevésbé cseppfolyós szituációk. Az adott közösség a cseppfolyós helyzetek egyikében vagy másikában maga lavírozta/lavírozza bele magát olyan helyzetbe, amely az önkorrekciót, a problémamegoldást kizárta/kizárja, és nem eleve és kizárólagosan külső viszonyok határozták/határozzák azt meg. Mi sem állt ugyanis tőle távolabb, mint a fatalizmus, vagy az önfelmentés bármilyen fajtája. A „szabadság kis körei” félellenzéki toposza viszont a predemokratikus kezdeményezéseket szembeállította és kijátszotta Bibó István által nélkülözhetetlennek tartott demokratikus szabadságintézményekkel.

Az első nyilvánosság hivatalos Bibó-recepciója, a háromkötetes *Válogatott tanulmányok*, amely az *Emlékkönyv* és a berni négykötetes határsára Huszár Tibor – az *Emlékkönyv* ideológiai lektora, a hivatalos Bibó-recepció ura és gazdája – felügyelete alatt született meg. Ez a recepció

szelektív és redukált jellegű volt. Kizárta Bibó István forradalom alatti és utáni szerepét és írásait, és a koalíciós időszak politikai publicisztikájára szűkített. Hozadéka, hogy sokak számára hozzáférhetővé tette *Az európai társadalomfejlődés értelmét*, a koalíciós időszak esszéit, valamint az 1945 előtti írásokat. Ára, hogy a tabusított 1956-ot kizárta és megbélyegezte. A teljes életmű a tabu megtörése után került be a teljes nyilvánosságba. Akkor, amikor maga a hivatalos nyilvánosság megszűnt.

Balog Iván – monográfiájában éppúgy, mint kötetünkben megjelenő tanulmányában – a politikai recepció négy típusát különböztette meg egymástól: a *rehabilitációt*, a *leleplezést*, a *naivitást* és a *közvetítést*. Az 1989. májusi szegedi konferencia Bibó Istvánt rehabilitálta. Balog Iván a konferencia jegyzőkönyve alapján sorra vette a Pozsgay Imre hatalmi igényeit legitimáló vagy kétségbe vonó felszólalók előadásainak szövegeit, amelyek Bibó rehabilitálását egyrészt hatalmi igénybejelentésekkel, másrészt azzal társították, hogy válaszoljanak arra, hogy mi lépjen az állampárti rendszer helyébe: demokratikus szocializmus vagy nyugati parlamenti demokrácia. Pozsgay Imre jelenlétével, Bíró Zoltán előadásának címével és témájával harmadik út, saját út, demokratikus szocializmus mellett voksolt. Juhász Pál és Szabó Miklós viszont a nyugati modell átvételében látta annak biztosítékát, hogy Magyarország a fejlett, a civilizált nemzetek sorába léphessen, és ne süllyedjen le a harmadik világ országai közé.

A *leleplezés* a politikai hazugságok egyéni és közösségi gondolkodásba épülésének példáit vette sorra. A szerző az *Emlékkönyv* olyan írásait (Kovács András, Haraszi Miklós, Szilágyi Sándor, Varga Domokos, Bence György-Kis János, Radnóti Sándor, Konrád György, Kenedi János, Erdélyi Ágnes, Vezér Erzsébet, Márványi Judit, Gáli József, Granasztói György) mutatta be és értelmezte, amelyek a kiegyezés és a zsidókérdés kapcsán a politikai hazugságok, elfojtások egyéni és közösségi belsővé tételével, annak következményeivel néztek szembe.

A *naivítás* vádja Bibó Istvánnal szemben régi vád volt. Már Lukács György is azt vetette Bibó szemére *A magyar demokrácia válsága* vitájakor. Szabó Zoltán viszont pozitív értelmezést állított a naivítás-váddal szemben: *megátalkodott jóhiszeműségnek* nevezte Bibó beállítottságát. A vád a *Bibó-revizió*, a kultusszal szemben kritikus, deheroizáló műfaj művelőinek alaptétele. Minthogy Balog Iván nem hagiográfiát írt, egyáltalán nem vonta kétségbe sem a bírálat lehetőségét, sem létjogosultsá-

gát, ám szembesítette a Bibó-revízió tételeit Bibó nézeteivel, mindenekelőtt a kiegyezés-kritika kontextusával.⁴²

Balog Iván kimutatta, hogy a politikai recepcióban a *közvetítés*, a *mediáció*, a *politikai pszichoterapeuta* szerep és szemlélet is megtalálható. Az, ha valaki közvetítésre, *mediációra* vállalkozik, nem hiba, hanem erény. Ám az már nem kívánatos – figyelmeztet –, ha mindez programszerűvé válik, mert öntudatlan paternalizmussal társul. A mediációt viszont az újmódi hatalomkoncentráció egyre időszerűbbé teszi.

Balog Iván az első recepciótörténeti monográfia megírásával úttörő munkát végzett. A távolságtartás érdekében vizsgálódásából ki kellett zárnia a tudományos recepció feldolgozását. Amennyiben nem így tett volna, újra és újra a *Bibó István Szellemi Műhely* tevékenységébe, s ennek során saját magába ütközött volna, azt kellett volna minősítenie. Saját igényei, elméletileg és módszertanilag átgondolt és megalapozott értelmezése során a különböző olvasatokat nem egyszerűen fel- és besorolta, leltárba vette, hanem a belső rekonstrukció, a kritikai elemzés és az értelmezés műfajában feldolgozta, egyúttal feltárta kontextusukat. A különböző interpretációkat egyrészt saját vitahelyzetükhöz viszonyította, másrészt Bibó István *oeuvre*-jéhez. Ennek során felhasználta korábbi Bibó-monográfiájának tanulságait és a tudományos recepció közkinccsé vált eredményeit.

VII.

Az elmúlt két évtizedben visszaszorult a rendszerváltást megelőző Bibó-*reneszánsz*, *-divat*, *-kultusz* és a politikai átértelmezések sora. Ebben a húsz évben viszont kibontakozott és módszeressé vált Bibó István életművének tudományos recepciója. Annak ellenére, hogy a tudományos recepció – terjesztési okokból és az elmélyült, tárgyyszerű megközelítések helyett a ráolvasásoknak kedvező divatáramlatok miatt – a publicisztikára és a közbeszédre egyáltalán nem, vagy alig gyakorolt hatást. Ennek ellenére a tudományos recepció művelését, úgy hiszem, érdemes folytatni és eredményeit hozzáférhetővé tenni. Eddigi eredményeinek a megismerése, megemlékezése és megvitatása olyan politikai kultúrát és intézményrendszert feltételez, amely a pozitív teljesítményeket és mintákat ösztökéli és értékeli, nem pedig akadályozza és zárványvilágba számúzi.

⁴² Balog Iván, 2010b. 112–131, 2011b; Gyáni Gábor, 2011b.

II. ÉRTELMEZÉSEK – KONTEXTUSOK

1. Jogbölcselet

KARÁCSONY ANDRÁS

Jogtudósból politikai gondolkodó

I.

Bibó István életművében a jogfilozófiai, állam- és közigazgatáselméleti munkák mutatják legvilágosabban azt a vonulatot, amely a szerző egyetemi tanulmányaihoz, azt követő jogbölcseleti tevékenységéhez és közigazgatási reformtevékenységének elméleti megalapozásához kapcsolódik. Etekintetben a legfontosabb munkái: nemzetközi jogi doktori értekezése (*A szankciók kérdése a nemzetközi jogban*, 1934), igazságügyminisztériumi fogalmazó gyakornokként készített nemzetközi jogi tanulmánya (*Idegen államok perelhetősége és az ellenük vezethető végrehajtási cselekmények a svájci jogban*, 1935), jogbölcseleti doktori disszertációja (*Kényszer, jog, szabadság*, 1935), külföldi szakfolyóirat számára készített francia nyelvű szakkikkének magyar fordítása (*Jogerő, jogi tévedhetetlenség, szuverenitás*, 1936, magyar fordítása: 2001), jogelméleti esszéje (*Etika és büntetőjog*, 1938), a szegedi egyetemen megtartott jogbölcseleti habilitációs előadása (*A jogelmélet fő kérdései tegnap és ma*, 1940), Magyary Zoltán és Szontagh Vilmos – a hatékony és a jogszerű közigazgatás viszonyáról folytatott – vitájában megfogalmazott állásfoglalása (*Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom*, 1944), akadémiai székfoglaló előadása a régi és új hatalomkoncentrációk elleni védekezésről (*Az államhatalmak elválasztása egykor és most*, 1946–1947), valamint helyzetértékelése a magyar közigazgatásról (*A magyar közigazgatásról. Elvi állásfoglalás és történeti áttekintés*, 1947). Ezek az írások szakmai vitákkal kapcsolatos állásfoglalások, amelyek egy nagyigényű jogtudós politikai gondolkodóvá fejlődésének folyamatába illeszkedtek.

Tanulmányomnak nem célja sem a tanulmányok rövid kivonatolása, sem azok kommentálása. Inkább arra törekszem, hogy bemutassam és

érzekeltessem a bibói látásmód sajátosságát, megközelítésmódjának eredetiségét. Azt, ami intellektuális izgalmat jelenthet mai olvasóknak.

II.

Szerencsére az elmúlt bő másfél évtizedben a hazai Bibó-kutatás oly nagy mennyiségben produkált elmélyült monografikus feldolgozásokat, tematikus tanulmányköteteket, amelyek mentesítenek az alól, hogy a bibói pályakép vázlatos összegzésére vállalkozzam.¹ Az életmű elemzését nyújtó kötetek ugyanis rendelkezésre állnak és elolvashatók. Ez persze egyáltalán nem azt jelenti, hogy lezárult volna Bibó hazai recepciója. Inkább a recepció második szakasza fejeződött be. A bibói *oeuvre* élő hagyományá formálásában elkötelezett kutatókat azon remény hatja át, hogy a recepció harmadik szakasza is elkezdődhet. Bibó munkái egyáltalán nem könnyen hozzáférhetőek. Ez indokolja írásainak újrakiadását. S a recepció folytatódását segítheti elő az, hogy a centenáriumi sorozat 12 kötete tematikusan szerkesztett, s ezzel elősegítheti annak a lehetőségét, hogy egy-egy téma, problémakör iránt érdeklődő találkozhasson Bibó írásaival.

Mit jelent az, hogy a hazai Bibó recepció második-harmadik szakaszát elválasztó határvonalon állunk? Az első szakasz az ezerkilencszázhetvenes-nyolcvanas évekre esett. Az az időszak volt, amikor a Bibóval foglalkozás, Bibó gondolatainak felidézése – bármennyire is tudományos motivációk, vagy azok is álltak mögötte – egyértelműen politikai erőterben kapott jelentést. Ennek a szakasznak legfontosabb dokumentuma a szamizdatban megjelent *Bibó-émlékkönyv*, néhány „magányos” Bibó-elemzés az „első nyilvánosságban”, továbbá Bibó István *Válogatott tanulmányainak* hazai kiadása három kötetben, illetve zárásként, 1990-ben, a negyedik kötet megjelenése.² A *Bibó-émlékkönyv*ben publikált írások között különböző műfajú írások találhatunk. Közöttük Szűcs Jenő

¹ E kötetek bibliográfiai adatai a kötet végén, az Irodalomjegyzékben található.

² Az „első nyilvánosságban” is megjelent több mint egy évtizeddel később, amikor már az „első nyilvánosság” megjelölés funkcióját vesztette: *Bibó emlékkönyv, 1991. I-II.* A magyar emigráció Bibó kiadásaitól, s Bibóval foglalkozó tanulmányaitól e gondolatmenetben azért tekintek el, mert egy átlagos helyzetű magyarországi érdeklődő számára ezek nem voltak az ezerkilencszáznolcvanas években hozzáférhetőek, vagy ha igen, a hivatalos nyilvánosságban nem voltak idézhetőek.

Vázlat Európa három történelmi régiójáról című esszéje azok közé tartozott, amelyek nem Bibó-elemzések voltak, hanem Bibó által (is) inspirált írások. Szűcs nagy ívű történelmi tipológiája, amely az első nyilvánosságban is hozzáférhetővé vált, jelentős hatást gyakorolt az ezerkilencszázyolcvanas évek hazai társadalomtudományi gondolkodására, s így a bibói történelemfelfogás látásmódját is közvetítette.³

Az 1989/1990-es politikai fordulatot követően ez a szükségképpeni politikai kontextus megszűnt, ám Bibó gondolatvilága nem vált szélesebb körben élővé. Ezt a hatástörténeti deficitet kompenzálta a *Bibó István Szellemi Műhely* munkája, melynek eredményeként konferenciák során a műhely tagjai és felkért előadók értelmezték Bibó írásait, s az azok nyomán megszületett tanulmánykötetek, majd monográfiák sorozata lehetőséget kínált az érdeklődőknek, hogy tájékozódhassanak az életműről, annak témáiról és kontextusáról. Fontos eredményeket produkált a szellemi műhely, legfőképpen azt, hogy létrejött a Bibó-filológia, kiadásra kerültek addig nem hozzáférhető előadászövegek, idegen nyelvű tanulmányok. Ennek persze az volt az ára, hogy mindez egy intellektuális szakmai körhöz kapcsolódott és arra korlátozódott. Akkor, amikor Bibó olvasása már nem volt politikai divat. Ahhoz, hogy ismét sokan kézbe vegyék írásait, szükséges az alapműveket hozzáférhetővé tenni a szakmai érdeklődés és művelés keretein túl is. Így azok, akik a hazai közigazgatás kérdései iránt érdeklődnek, Bibó ez irányú elemzéseit is kézbe vehessék, vagy akik az államok közötti vitákkal, a szuverenitás problémájával foglalkoznak, érzékelhessék, hogy Bibónál is találhatnak erre vonatkozó fontos megállapításokat. Hiszen egy gondolatvilág szétterjedését az mutatja, ha a recepció jelei az életmű kutatóinak csoportján túl is jelentkeznek.⁴

³ Szűcs Jenő, 1983. A Bibó–Szűcs kapcsolathoz két pontosítás kívánkozik. Az európai és benne a magyar társadalomtörténet értelmezésében egyfelől a bibói inspiráció mögött valójában Hajnal István munkássága található, aki Bibó történelemfelfogására jelentős mértékben hatott, másfelől a 16. századtól történetek magyarázatában Szűcs már eltávolodik a bibói elképzelésektől és inkább Anderson és Wallerstein, illetve magyar vonatkozásban Szekfű történelemszemléletéhez kapcsolódik. Vö. Kemeny István: Magyarország és Európa. In *Dénes Iván Zoltán, szerk.* 1993. 133–147.

⁴ A fentiekben említett recepció harmadik hulláma már láthatóan kezdetét vette, ám a válogatott művek sorozata ezt remélhetően szélesebb körben kiváltja. A harmadik fázis jelenlétére talán első pillantásra meglehetősen jó példát találhatunk a X. jubileumi Húshigiéniái és Húsvizsgálati Világkongresszus előkészítő anyagai között. A hazai szervezők egyike (Búza László) ugyanis vitairatot adott közzé „Egy

III.

Bibó István a 20. századi magyar jogfilozófiai, állam- és politikaelméleti, illetve politikai gondolkodás egyik legjelentősebb alakja volt. Arról, hogy melyek látásmódjának azok a sajátosságai, amelyek a kiemelkedő hazai gondolkodók sorába emelték, számos megállapítás tehető. Az alábbiakban ezek közül három sajátosságot mutatok be. Olyanokat, amelyek a jog- és államelméleti munkáit áthatották. Először is a *gyakorlati* problémák iránti elkötelezettségét látom ilyennek. Azt, hogy elméleti munkálkodása mindig valamely konkrét társadalmi/politikai feladattal volt kapcsolatos. Azok közé a tudósok közé tartozott, akik arra törekedtek, hogy ne veszítsék el a kapcsolatot a gyakorlati élettel. Másodszor elemzési *módszerének* nagyon karakteres jellemzőjére szeretném felhívni a figyelmet. Arra az eljárásmodra, hogy Bibó az elemzendő problémához úgy közelít, hogy kiindulásképpen áttekintette a nyilvánosságban megjelenő tipikus megközelítésmódokat, majd felvázolta a szerinte mérvadó megfigyelési perspektívát. S a problémaértelmezés ezen átdefinálásával bemutatta a konvencionális paradigma elégtelenségét, illetve az általa ajánlott látásmód pozitív hozadékát. Végezetül pedig azt a meggyőződését szeretném hangsúlyozni, hogy érdemes az egymásnak feszülő ellentétek közepette az *egyensúly* keresése. Ez nem valamiféle semleges „középpozíciót” jelent. Inkább olyan látásmódot, amelynek révén értelmezni tudjuk a szélsőséges pozíciókat. Bemutathatóvá válik egyoldalúságuk, s ezáltal meggyőződhetünk egy új problémahorizont kijelölésének szükségességéről. Bibó megközelítésmódjának e három jellegzetessége szorosan kapcsolódott egymáshoz, s azokat csak a tárgyalásmód analitikus szempontja miatt különítem el.

IV.

A jogtudósi pályára készülő fiatal Bibó István tudományos érdeklődésének jellege néhány év alatt jól érzékelhetően megváltozott. A pályá-

---

ideális hatáság felépítése, működése és ismérvei” témakörben. S e vitairat nem volt más, mint Bibó *A magyar közigazgatásról (Elvi állásfoglalás és történeti áttekintés)* című irásának első része, mely a jó közigazgatásról szól. *BIM* 1. 333–346. Minderről lásd: http://www.foodlawment.hu/downloads/idealis_hatosag.pdf.

kezdő korszakban erős igénye volt a tisztán elméleti kérdések vizsgálatára. A későbbiekben az elméleti megközelítés viszont immár nem önmagában, hanem valamilyen konkrét jogi-politikai probléma összefüggésében foglalkoztatta. Annyira, hogy doktori disszertációit, illetve a harmincas években publikált idegen nyelvű szaktanulmányait követően írásainak címzettje már nem a szaktudósok közössége volt, hanem szélesebb értelmiségi nyilvánosság. Bibó ugyanis az értelmiségre úgy tekintett, mint olyan társadalmi csoportra, amely összegyűjti az alapvető társadalmi értékelési és mintaadási kérdéseket és feladatokat, majd a társadalmi nyilvánosságban megjeleníti azokat, és ezzel nyomást gyakorol a problémamegoldásra intézményesített pozíciókra, és így mintaadóvá válik.

Azt, hogy megoldandó gyakorlati problémák iránti érdeklődéssel áll kapcsolatban elméleti érdeklődése, legvilágosabban az 1947-es akadémiai székfoglalójának zárógondolatában fogalmazta meg.

„Nem az az absztrakt kérdés érdekel bennünket, hogy hogyan kategorizálhatók az államhatalom működésének a megnyilvánulásai, hanem az, hogy miként nyer új meg új problémákon *örök aktualitást* az államhatalmak elválasztásának elve, mely az államélettel foglalkozó európai gondolkodás legtermékenyebb erőfeszítésében, az államhatalomnak szolgálatá, erkölcsi feladatá való átnemesítésében gyökerezik.”⁵

Hogy egy *akadémiai* előadásban is szükségét érezte az aktuális problémák, a gyakorlati politikai-jogi-erkölcsi problémák fontosságának kiemelését, ez nagyon pontosan jelzi, hogy önmagát nem „szobatudós-ként” látta és láttatta.

Bibó mindig is világossá tette, hogy *politikai* javaslatai, noha tudományos vizsgálódáson alapulnak, már kilépnek a tudomány illetékeségi területéről. Nem a tudományos értékelések, hanem a társadalom mibenlétéről folytatható politikai elképzelések vitájában helyezkednek el. S ennyiben Bibó 1945 utáni munkáinak többségében nemcsak a magyar társadalomtudomány (jog- és államelmélet, jogtörténet, politikatudomány), hanem a politikai gondolkodás gazdagításához is hozzájárult. Ezt a kettős (tudós, politikus) beállítódást Lányi Kamilla nagyon pon-

⁵ BIM 1. 332.

tosan fogalmazta meg Bibó István életútjához kapcsolódó dokumentumok elemzésekor. Bibó törekvéseit ekképpen összegezte:

„Az elképzelt karrier pedig nem szaktudósé, hanem a nemzetközi porondon, nemzetközi szervezetek környékén tevékenykedő tudós politikusé.”⁶

Bibó életpályájának ismeretében megérthetjük, hogy miért mondta, hogy fejfájára a következő felirat kerülhetne: „Bibó István. Élt: 1945–1948.”⁷ Ez a 3–4 év volt ugyanis az az időszak, amikor elméleti-történeti tanulmányait, esszéit a gyakorlati politika, a közgondolkodás orientálása céljából írhatta-publikálhatta. Ezt követően – eltekintve az 1956-os forradalomról írt munkáitól, de azok is a nemzetközi nyilvánossághoz szóltak – bezárult a lehetőség Bibó előtt (és a Kádár-korszakban ő maga is tudatosan elzárta ezt), hogy a magyarországi politikai életben szerepeljen. Jogi-közigazgatási jellegű munkái sorából, az 1956 utáni korszakból egyedül a *Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi település-hálózat-fejlesztési koncepcióról írt 1975-ös elemzése* említhető meg, mint ami szintén gyakorlati irányultságú, ám ez csak egy szűk szakmai csoport számára volt hozzáférhető.⁸

Bibó intellektuális érdeklődésének sajátossága arra is példa, hogy miként lehet felülemelkedni az elmélet–gyakorlat dichotómiáján. Arra, hogy miként lehet e kettőt szervesen összekapcsolni. Az, hogy gyakorlati hatásra törekedett, összefügg Bibónak azzal az elméleti belátásával, hogy az erkölcs normatív szerepét megkerülhetetlennek tartotta – lett legyen szó a jog vagy az állam, a közigazgatás vagy a politika világáról – a társadalom különböző szféráiban Bibó hangsúlyozta az erkölcsi vonatkozásokat. Szerinte az erkölcs ugyanis nem könyvekbe zártan létezik, mint egy-egy jogszabály, jogfilozófiai, államelméleti fejtegetés, hanem áthatja a társadalom mindennapi életét. Akkor, amikor Bibó a jog és az állam normativitásának, intézményrendszerbeli működésének feltárása során folytonosan tekintettel volt azok erkölcsi kontextusára,

⁶ *Lányi Kamilla, 1998.*

⁷ Idézi: *Huszár Tibor, 1986.* 388.

⁸ Az elemzés az MTA Igazgatástudományi Bizottságának Közigazgatástudományi Szekciója számára készült vitairatként. 200 példányban kinyomtatták „hivatalos használatra”, ám a tervezett vitára Bibó életében nem került sor. Minderről részletesen ír: *Gyarmati György, 1999.* 94–99.

magától értetődően a gyakorlati világra nyitottan, nem szobatudósként végezte elemzéseit.

V.

Bibó három tanulmányát megvizsgálva mutatom be elemzési módszereinek sajátosságát. Azt, miszerint kiindulásként felrajzolta az uralkodó véleménydichotómiát, rámutatott annak egyoldalúságára, elégtelen mivoltára, majd kifejtette saját megközelítési irányát, s ebben az új kontextusban értelmezte (átértelmezte) az uralkodó véleménydichotómia fontosabb megállapításait. Felidézem a *Büntetőjog és etika* című esszéjét 1938-ból, és két közigazgatással kapcsolatos írását, a *Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom* című 1944-es vitaíratát és *A magyar közigazgatásról* szóló háború utáni (1947) elemzését. Kezdjük jogfilozófiai esszéjével.

Kiindulásként Bibó ismertette a hagyományos vitakérdéseket. Először azt, hogy miben különbözik az erkölcsi és a büntetőjogi szabály. Folytatásként azt, hogy hogyan viszonyul egymáshoz a két szabályrendszer érvényessége. Majd azt, hogy mit tegyünk esetleges összeütközésükkor. Illetve azt a kérdést, hogy mit is jelent a „fokozottabb erkölcsi színezet”, ami a büntetőjogot más jogterületektől elválasztja. Ez után bemutatta, hogy valójában ezek a kérdések és a hozzájuk kapcsolódó konvencionális válaszok a jog, illetve konkrétan a büntetőjog szemszögéből vizsgálják a jog és az erkölcs viszonyát. Szó sincs arról, hogy ezek külső (pártatlan, objektivitásra törekvő) összevetések lennének. Éppen ellenkezőleg, az összevetés eredendően aszimmetrikus, mivel az összevető az egyik oldal, a jog perspektívájából tekint magára a jogra és az erkölcsre.

Ezt követően tért rá Bibó a saját kérdéseire. S ezek között is arra a kérdésre, hogy vajon e két terület (büntetőjog, erkölcs) szabályai hasonlítanak-e annyira egymáshoz, hogy érdemes a különbségekről beszélni. Az erkölcs és a büntetőjog különbségeit vizsgáló uralkodó gondolatmenet mögött ugyanis annak a feltételezése rejlik, hogy e kettő között nagyfokú hasonlóság van. Nevezetesen az, hogy mindkettő előíró és tiltó normák összessége. Ám ezeket a vizsgálódásokat mindig a büntetőjog szemszögéből végezték. Ez Bibó szerint igencsak érthető, hiszen a büntetőjog intézményrendszere az idők során pontosan kiformalódott, kategóriái meghatározott jelentést kaptak. Ezzel szemben az erkölcs

esetében a határmegvonások, a kategóriák jelentés-összefüggéseiben mindig tapasztalható valami elmosódottság, cseppfolyósság.

Bibó szerint tehát az összehasonlító vizsgálódásokban az a hagyományos dichotómia munkált, miszerint az erkölcs a belső érzelmekre, a jog pedig a külső cselekedetekre vonatkozik. Ezen az sem változtatott, hogy az elmúlt évszázadokban elemzések sokasága bizonyította már e megkülönböztetés gyengeségét, sőt használhatatlanságát. A megszokást követve tehát büntetőjogi látásmódot vetítünk az erkölcsbe a belső/külső kényszer dichotómiájával, s az erkölcsöt a belső kényszerhez, míg a büntetőjogot a külső kényszerhez rendeljük hozzá. Amikor előzetesen megfogalmazott szankcióként fogjuk fel a kényszert, valójában a jog jellemzője alapján tekintünk az erkölcsre, hiszen előzetesen megfogalmazott szankcióról csak a jog vonatkozásában beszélhetünk. Az a különbségtétel is a jogban gyökeredzik, amikor az erkölcsre mint kötelezettségek, a jogra pedig mint kötelezettségek és jogosultságok együttesére tekintünk. Hiszen az az apparátus, ami a jog esetében gyakorlatilag biztosítja a jogosultságok megvalósulását, az erkölcs vonatkozásában nem áll rendelkezésünkre. Okkal kérdezhetjük: valóban előzetesen kibocsájtott parancsként kell az erkölcsi normát értenünk? Amikor a két normarendszer érvényességét vizsgáljuk, akkor sem más a helyzet. A két szélső értelmezés egyike szerint az erkölcs a „felső” értékmérő, mivel az erkölcs alapozza meg a természetjogot, az pedig a pozitív jogot. A másik szélsőség képviselői úgy látják, hogy az erkölcs „oldalról” szabja meg a határt. Ebben a jogpozitivisták pozíciójából megismert felfogásban az a mögöttes feltevés munkál, hogy a két területet nem köti össze a természetjog, azaz a jog és az erkölcs érvényessége független egymástól.

Bibó úgy látta, hogy mindkét felfogás, a természetjogi és a jogpozitivisták értelmezés a jog szemszögéből közelített az erkölcshez, ezért az erkölcs világát mindkettő a büntetőjog képére formálta. Még ha a természetjog hívei magasabb fórumnak is tartották az erkölcsöt, azzal, hogy fórumként képzelik el, hatáskört társítanak hozzá, mintegy szervezetként láttatják és ezzel valójában felszámolják az erkölcs közvetlenségét és emocionalitását. Bibó viszont az erkölcsre úgy tekint, mint amelyet az indulat és megbánás, az érték- és köteleességélmény hat át.

Ez után lássuk, hogy mi a büntetés célja. A büntetés ún. *apriori* (tapasztalat előtti magyarázattal szolgáló) elmélete szerint a büntetés megtorlás. A *posteriori* (a tapasztalat alapján magyarázó) elméletek szerint pedig a büntetés a társadalom védelmét szolgálja. Bibóhoz közelebb

állt az utóbbi elképzelés, de azt is fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy ebben az esetben is válaszolnunk kell arra, hogy mi az oka annak, hogy amikor a védelem funkcióját végiggondolva megtisztítjuk a büntetést a megtorlás vonásától, valami hiányérzet mégis marad bennünk. A kérdés, s a benne rejlő hiányérzet alapján úgy tűnik, szükséges fenntartanunk azt a feltételezést, hogy a büntetés megtorlás. Egyúttal viszont a megtorlást olyan jogkövetkezményként láthatjuk, amelyben ott munkál az érzelem, az elégtételkeresés, hiszen felháborodásból fakad. Ezt nem vitatva Bibó arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen társadalmi célból fogadható el, hogy a büntetőjog a megtorlás formájában szolidaritást fejezzen ki a társadalom felháborodott tagjaival. Bibó szerint ez a cél a felháborodás levezetése, intézményessé, absztrakttá tétele, mégpedig meghatározott technikákkal, úgy mint a pártatlanul ítélkező bíróval, a vád és a védelem szembenállásán alapuló eljárással és a fellebbezés lehetőségével. A jog tehát a magánbosszú, az önbíráskodás helyébe lép, amikor feladatának tartja, hogy bizonyos bűncselekményeket megtoroljon. A büntetőjogban szükséges a megtorlás bizonyos mennyisége, ám ez a felháborodás *racionalizált* kifejezése. Ez az a pont, ahol a büntetőjog erkölcsi színezete tetten érhető. A felháborodás mindig az erkölcsi rosszal (a Rosszal) szembeni felháborodás, amit a büntetőjog intézményesítve levezet.

Az utolsó gondolatmenetben már áttértünk a bibói álláspont, megközelítésmód jellemzésére, mely, *noha* a jog védelmi funkcióját fogadja el, *de* akceptálандónak tartja a megtorlás szükségletét is, *ám* azt átértelmezi. Általánosabban fogalmazva: szerinte a jog racionalizált eszköz, az erkölcs pedig alapvető formájában élmény (felismerés, átélés). Mindkettő az erkölcsi Rosszal áll szemben, hiszen nincs valamiféle külön, „büntetőjogi Rossz”. Az erkölcs ezt a Rosszat törekszik megsemmisíteni, míg a jog keretek közé kívánja szorítani, mivel racionalizált technikákkal akarja a társadalmi egyensúlyt helyreállítani. A büntetőjog nem erkölcsi ítéleteket fogalmaz meg, hanem az erkölcsi Rossz következményeit akarja csökkenteni. Az erkölcs vonatkozásában egyébként is kérdéses az ítélkezés. Bibó meggyőződése szerint a krisztusi etika alapján egyértelműen el kell utasítani az erkölcs büntetőjogi szemléletét. A „ne ítéljetez” tanításból ez következik.

Bibó szerint a jog érvényességének, a jogon túlmenően, van etikai (az értékmegragadás élménye, az emóció, a meggyőződés, ami értelmet ad a jog normalogikái érvényességének – ez adja a jogrend számára

a változás lehetőségét) és szociológiai dimenziója, rétege (a szokások élménye – ez adja a jogrend számára a stabilitást). Persze normalogikailag ezek nélkül is érvényes a jog, csak éppen az értelme, a funkciója enyészik el. Bibó álláspontja a következőképp összegezhető: a büntetőjog funkciója nem ragadható meg közvetlenül a megtorlásban vagy a társadalom védelmében, hanem inkább abban keresendő, hogy a közösség erkölcsi felháborodását intézményesítve levezesse, és ezáltal mind a megtorlás mind pedig a védelem megvalósulhat, csak másként megragadva, mint ahogy az apriori vagy a posteriori elméletek képviselői látják. A jog erkölcsi megítélése nem azt firtatja, hogy a jogerős döntés minden jogi kelléknek (törvényesség, alaktság stb.) megfelel-e, hanem azt, hogy a jogi ítélet betöltötte-e funkcióját vagy maradt utána elintézetlen indulat. Ebben áll az erkölcs elsődlegessége, nevezetesen abban, hogy a büntetőjog működése megfelel-e a társadalom erkölcsi közmegyőződésének.

VI.

Végezzünk el egy hasonló belső rekonstrukciós elemzést Bibó Istvának a magyar közigazgatásról szóló írásaival kapcsolatban is. Két alapvető munkája, a tárgyi átfedés miatt, összekapcsolva értelmezhető. Az 1944-es vitairatban abból indult ki, hogy vita zajlott le Magyary Zoltán budapesti és Szontagh Vilmos debreceni egyetemi tanárok között hatékonyság/eredményesség és jogszerűség elsőbbségéről és viszonyáról a közigazgatásban.⁹ Magyary Zoltán, aki kétségkívül ekkoriban a legnagyobb hazai tekintély a közigazgatás elmélete és gyakorlata terén, e kettőséget időrendbe helyezte. Úgy látta, hogy a 19. század második felének indusztriális-liberális korszakában, amikor a jogállam kiépítése állt a középpontban, a közigazgatással szemben a jogszerűség volt az elvárás, a 20. század második harmadában, a posztindusztriális korszakban, amikor az államnak gazdaságsszervező feladatai is vannak, az eredményesség a kívánalom. Nem elvetette tehát a jogszerűséget, hanem annál többet kívánt: erős végrehajtó hatalmat.

Bibó, eltérően a konvencionális megközelítéstől, a jogszerűséget nem a 19. században kiformalódott jogállamhoz társítja, hanem egy igencsak régi követelménynek tartja, ami évszázadokon keresztül a hatalom-

⁹ Saád József, *vál, bev, s. a. r, jegyz, 2000.* 240–270.

gyakorlás igazságosságának elvárását jelentette, s amelyben egybefonódott a transzcendencia tisztelete és az erkölcsi követelmény. Szent Ágoston, majd Szent Tamás a földi hatalom fölé rendelte az isteni törvényt. Az viszont kérdés maradt, hogy van-e a hatalom megítélésének *evilági* erkölcsi fóruma. Ha nem is volt válasz erre a kérdésre, a jogszerűség-igazságosság problémát új fénybe állította a hatalom megosztásának felvetése, illetve a joguralom Locke nevéhez fűződő követelménye, ami a 19. századra elvezetett a jogállam gondolatához. A hatalomgyakorlás jogszerűsége tehát több évszázados fejlődés során formálódott ki, és mindig a hatalomkoncentráció jelentette azt a kihívást, amire válaszként újabb és újabb technikák alakultak ki a hatalom jogszerű működésének kikényszerítésére.¹⁰

Mit értsünk az eredményesség követelményén? Az eredményesség – többek között – a társadalmi élet rendezettségét, a szabályok betartását-betartatását jelentette. Az igazgatásra tehát az állam hagyományosan a saját uralmi pozíciója felől tekintett. Ám Bibó szerint újféle eredményességi követelmény alakult ki a szolgálat-szerűségben. S ennek is komoly előtörténete van, mégpedig a középkori hivatalnokapparátus működésében. Az a követelmény, hogy a közigazgatásnak szolgálnia kell, párhuzamosan formálódott ki a jogszerűség elvárásával, s mindkettő a csupasz uralmi szemponttal szemben a hatalom megnevesítésének, átmoralizálásának kívánalmát fejezte ki. Ez a két elvárás a 20. században összefonódott egymással. Az eredményesség tehát nem egyszerűen a jogszerűség mellett jelenik meg, hiszen a jogszerűség a szolgáltat-szerűség, a szakszerűség egyik leglényegesebb tényezője. A kettő tehát nem áll szemben egymással, hanem feltételezi egymást.¹¹

Mit jelent az erős végrehajtó hatalom? Hogyan viszonyul a jogszerűséghez? Az erős végrehajtó hatalmat Magyary nagyon fontosnak tartotta. A végrehajtó hatalom kérdése – a modern korban – előfeltételezi a hatalmi ágak megosztásának problematikáját. A 20. század elejétől megfigyelhető a parlamentarizmus elleni kritika felerősödése, mely egyfelől a monarchikus szellem továbbélésének önvédelméből fakadt,

¹⁰ Ez a gondolatmenet Bibó 1947-es akadémiai székfoglalójában is alapvető szerepet játszik. *BIM* 1. 307–332.

¹¹ A hatalom átnevesítése, átmoralizálása, humanizálása, a személyes uralomtól a személytelen szolgáltatás irányába fejlődése *Az európai társadalomfejlődés értelme*, Bibó István politikai filozófiai összegezésének alap gondolata: *Bibó István, 1986.* III. 7–123.

másfelől pedig abból, hogy a kormányzati-igazgatási szakkérdésekhez nem értő képviselő, mint önálló hatalmi ág jogot formált mindenféle általános szabályozásra, így a közigazgatási problémák rendezésére is, ami – épp a közigazgatás szakszerű működése szempontjából – újabb feszültségekhez vezetett. Bibó szerint az „erős végrehajtó hatalom” követelménye két különböző dolgot jelenthet. Érthetjük ezen a hatalomkoncentrációt, amikor a hatalommal szembekerülők ellenállása megtörhető. Am érthetjük rajta azt is, hogy egy hatalmi szervezet a céljait képes megvalósítani, vagyis abban a helyzetben van, hogy a célkitűzéstől a végrehajtásig tartó folyamatot részletesen szabályozza. A hatalom összpontosítása a hatalmi vágy régóta ismert törekvése, amivel szemben, szintén évszázadok óta, fogalmazták meg a hatalomgyakorlás igazságosságának követelményét. A célok megvalósításának igénye viszont a modern, eredményességre törekvő hatalmi szerkezet kialakításának követelménye. A kettő nem áll feltétlenül szemben egymással, de érzékelhető különbség, hogy azért erős a végrehajtó hatalom, hogy az ellenállásokat megtörje, vagy azért, hogy céljait megvalósítsa. Persze – írja Bibó – lehet úgy is a hatalom az ellenállás megtörője, hogy eredménytelen abban, hogy megvalósítsa a célját. Bibó következtetése szerint annak, hogy a modern közigazgatás céljait meg tudja valósítani, és ebben az értelemben erős legyen, egyáltalán nem feltétele, hogy a hatalmat összpontosítsa: hatékonyság és jogszerűség nem állnak szemben egymással. Bibó mondanivalója napjainkban nagyon időszerű: a hatékony közigazgatás és az erős végrehajtó hatalom egyáltalán nem a hatalmi ágak megosztásának gyengítését feltételezi. Azt a hatalomkoncentráció kívánja. Az, amelyik hosszú távon mind a jogszerűséget, mind a hatékonyságot kizárja és megsemmisíti. A hatalom racionalizálása – minden problematikussága ellenére – a legsikeresebben akkor valósult meg, amikor a hatalom közösségi és bírói ellenőrzés alatt maradt, azaz létezett a hatalmi ágak megosztása.

Alig néhány évvel később, 1947-ben publikálta *A magyar közigazgatásról (Elvi állásfoglalás és történeti áttekintés)* című írását, ám egy alapvetően megváltozott helyzetben. A háború utáni évek politikai vitáit két tétel uralta: egyfelől a magyar közigazgatás rossz, amit meg kell javítani, másfelől a magyar közigazgatás a legfontosabb hatalmi pozíció, tehát birtokba kell venni. Hogy megvizsgáljuk rossz-e a magyar közigazgatás és miben áll ez a „rosszsága”? – ahhoz Bibó szükségesnek látta a jó közigazgatás kritériumainak felvázolását. Régebben a magánérdek

– közérdek, újabban az eredményesség – szakszerűség (jogszerűség) dichotómiájába közeledtek a közigazgatás értékeléséhez. E helyett Bibó a hatalom, a hivatal és az élet hármasságában helyezte el a közigazgatást.

„Az igazi probléma tehát minden közigazgatás megítélésében *a hatalom, a hivatal és az élet egymáshoz való viszonya*: egymástól való függése vagy függetlensége, egymásnak való alávetettsége vagy kölcsönössége, egymástól való áthatottsága vagy izoláltsága.”¹²

Ebben az átdefiniált kontextusban a hatalom vonatkozásában a közigazgatás *eszköz*, ami a hatalom céljainak megvalósításához használható fel. A hivatal összefüggésében a közigazgatás egy *szakma*, az élet szemszögéből pedig a társadalom folyamatos működését biztosító feltételek egyik *tényezője*.

Fontos megemlítenem, hogy Bibó állásfoglalása és történeti áttekintése szorosan kapcsolódott az akkori közigazgatási reform gyakorlati munkálataihoz. Mint a Belügyminisztérium Közigazgatási Osztályának (később Főosztályának) vezetője, és mint az új kormányzat által 1945-ben életre hívott *Jogi Reformbizottság* tagja, egyaránt a közigazgatás helyzetének felméréseivel és a változtatási javaslatok kidolgozásával foglalkozott. Álláspontjára erős hatást gyakorolt barátjának és 1948-ig eszmetársának, Erdei Ferencnek parasztpolgárosodás koncepciója. Bibó nemcsak elvileg osztotta Erdei tanyás mezőváros elképzelését, azt a törekvést, hogy a parasztságot a belső ereje által (azaz nem kívülről, „népboldogító” módon), a tanyák és a városok meglévő rendszerét alapul véve az urbánus életmód lehetőségeihez kell közelíteni, hanem ezt alapul is vette közigazgatási reformjavaslatában.¹³ Miként Gyarmati György fogalmazott:

¹² BIM 1 338. A fenti idézet folytatása („Ezeknek a lehetőségeknek gazdag tipológiáját tartalmazza Hajnal István társadalomtörténeti munkássága...”) arra utal, hogy a hatalom, hivatal, élet összekapcsolt szempontját Bibó Hajnaltól vehette át. Vö. *Hajnal István, 1936, 1988*. Egyébként magának a hatalomproblematikának megközelítésében, a hatalom és szabadság viszonyának értelmezésében, a hatalmi *egyensúly* hangsúlyozásában Bibó jelentős mértékben támaszkodott tanára, Horváth Barna felfogására. Vö: *Horváth Barna, 1995. 262–301.*

¹³ Erdeiről lásd: *Dénes Iván Zoltán, 2008a. 175–211.*

„Bibó ezirányú tevékenysége – már a második világháborút megelőző időszaktól kezdődően – szorosan kapcsolódott Erdei Ferenc igazgatásszervezeti és területszervezési elgondolásaihoz.”¹⁴

Térjünk vissza Bibó 1947-es tanulmányához, konkrétan a hatalom, hivatal, élet hármasság követelményéhez. Ezt a követelményt azért tartotta fontosnak, mert e hármasság fényében láthatóvá válik, hogy a közigazgatás céljaként értett közérdek és az eredményesség nagyon is különbözőképp jelenhet meg a hatalom, a hivatal és az élet szemszögéből. Az a kortársi megközelítés, mely a közigazgatás kapcsán a közérdek-magánérdek, illetve az eredményesség–jogszerűség dichotómiáját állítja előtérbe, valójában egyetlen dimenzióra, a hatalom dimenziójára redukálja a közigazgatást. Noha a magyar hagyományra jellemző a hatalomközpontúság, ám ennek Bibó szerint nem kell szükségképp így lennie. Amikor a közigazgatást akarjuk megítélni, akkor ezt differenciáltan, konkrétan a hatalom, hivatal, élet hármasságának egymáshoz való viszonyában kell megtennünk.

Az elméleti megfontolások rögzítése után Bibó a magyar közigazgatás történeti jellemzőit épp az említett hármasságra tekintettel vázolja fel. A magyar közigazgatás történetében kulcsszerepet játszott a *vármegyei nemesi igazgatás*, mely eredetileg a nemesség öngazgatása volt, ám átalakult a nemesi hatalomgyakorlás eszközévé, a szakszerű ügyintézés mindig az uralom igényeinek megfelelően történt. Amíg a nemesi igazgatás felülről uralta a magyar társadalmat, addig a *birodalmi* (Habsburg) *igazgatás* kívülről. Ezt az igazgatási apparátust ugyan jellemezte a magasfokú szakszerűség, ám mindezt a birodalmi hatalmi érdek alapján működtette. Szakszerűsége és eredményessége éppen az élet, a magyar társadalom ellen hatott. E kettőtől eltérően alakult a *magyar városok igazgatása*, ezen a területen a szakszerűség összekapcsolódott az élet követelményével (azaz az önkormányzatisággal), ám nem tudott az ország egészét átható uralmi tényezővé, vagy legalábbis mintaértékűvé válni az uralmi igazgatás számára. A történelmi visszatekintés és a jelenbeli állapotok egyaránt azt mutatták Bibó számára, hogy a magyar közigazgatást általánosan az jellemzi, hogy a különböző igazgatási területek szívósan megőrizték a keletkezésük hatalmi, társadalmi, kulturális adottságait. Ezért érezzük, hogy „az általános igazgatása *pro-*

¹⁴ Gyarmati György, 1999. 80.

tekcios és bürokratikus, a vidéki igazgatása hatalmaskodó és méltánytalan, az adórendszere áttekinthetetlen, földművelési igazgatása kaotikus, katonai ügyintézése üresen fontoskodó, tanügyi igazgatása irreális”.¹⁵ Pedig más összefüggésben, a szakigazgatások terén többnyire megfelelő postai, műszaki, igazságszolgáltatási stb. igazgatást is képes volt teremteni magának az ország. Az idők során a magyar közigazgatás hibáinak és erényeinek nagyon különböző átfedései jöttek létre. Ezek feltárása, a problémák pontos elemzése tehát Bibó szerint azt kívánja, hogy ne a hagyományos közérdek–magánérdek vagy jogszerűség–eredményesség metszetben tekintsünk a közigazgatásra, hanem a hatalom–hivatal–élet hármás dimenziójában, mert csak az így elvégzett analízis alapján található meg a javítás lehetőségei is.

VII.

Már a jogfilozófusként tudományos pályára lépő fiatal Bibó István jól látta, hogy szakterületén az uralkodó álláspontokban ingamozgás figyelhető meg. A 19. század utolsó évtizedeitől egyre határozottabban domináló jogpozitivistá szemléletet az ezerkilencszázötvenes években, a jogszociológiai látásmód úttörőjének, Eugen Ehrlichnek hatására a jogfilozófia terén, de még a tételes jogtudományban is, felváltotta a szociológiai megközelítésmód. A húszas évektől viszont a jogtudományban polgárjogot nyert az a törekvés, amely meg akart szabadulni a szociológia mindenhatóságától, s ezzel újra megerősödött a jogpozitivismus – éppen ebben állt Kelsen és iskolájának hatástörténeti jelentősége. Ez a vitahelyzet, mármint hogy a jogot jogon kívüli társadalmi faktorokkal magyarázzák vagy kizárólag jogon belüli tényezőkkel, a jogelméleti vizsgálódásokat önreflexióra készítette. Kelsen a formális jogpozitivismust újjáfogalmazta, és azáltal mind a természetjogi felfogás, mind pedig a jogszociológiai pozitivismus számára új elméleti helyzetet teremtett. Ebben a situációban Bibó számára alapvető orientációt jelentett tanárának, Horváth Barnának szinoptikus módszere.¹⁶ Nem Kelsen (és ezáltal a pozitív jog) jelentőségének elutasításáról van szó Bibónál, hanem azt kívánta érzékeltetni, hogy a jog világának megközelítésében

¹⁵ BIM 1. 344.

¹⁶ Horváth Barnáról és a szinoptikus módszerről lásd: Zsidai Ágnes, 2008a.

a kelsen-i látásmód csak *egy* faktorra tesz hangsúlyt, az összképnek azonban teljesebbnek kell lenni.

Bibó kapcsolódása Kelsen tanaihoz tehát sem a jogelmélet, sem a nemzetközi jog vonatkozásában egyáltalán nem jelentette Kelsen gondolatmenetének követését. Ezt a kapcsolódást inkább úgy jellemezhetjük, hogy Kelsen elképzelései ahhoz segítették Bibót, hogy kialakítson egy tőle *eltérő* koncepciót. Kissé erősebben fogalmazva: Kelsen művei provokatív módon arra készítették Bibót, hogy tisztázza az értékek, az eszmék, a társadalomlélektani összetevők, a jog és az erkölcs társadalmi „helyének” (helyértékének) kérdését. S ennek tisztázásában *módszer-tanilag* és *tartalmilag* már csak korlátozottan kaptak szerepet Bibónál Kelsen felismerései.

Így a *Kényszer, jog, szabadság*-ban Bibó alapos kritika alá vette a kelsen-i álláspontot. Csak egyetlen, ám központi jelentőségű felvetést említve: Kelsen a jogi normának más normáktól való megkülönböztető jegyét abban látta, hogy a jogi norma kényszernorma. Bibó viszont elutasította ezt a meghatározást, és nem egyszerűen a kényszer meglétében látta a jog specifikumát, hanem abban, hogy más társadalmi szabályokhoz képest a jog területén a kényszer nagyobb fokú objektívalódásban, azaz intenzívebb formában jelentkezik. A kényszer tehát nem csupán a jogi norma tartalmában kilátásba helyezett kényszeraktus, hanem társadalmi és lélektani tény.

Bibó szerint ugyanis éppen abban rejlik a jog és a kényszernorma kelsen-i azonosításának problémája, hogy ezzel a jog világából kikapcsol minden olyan következményt, ami az elmélete szerint nem kényszeralkalmazás. Így pl. a nemzetközi jog területén nem fogadja el, hogy a jóvátételi kötelezettségeket a jogsértés következményei közé sorolják. Kelsen szerint ezek csupán pótkötelezettségek, melyek nem kényszeralkalmazást jelentenek, hanem éppen hogy mindig elodázzák a kényszeraktust. Bibó a kelsen-i logika továbbvitelével mutatja meg e gondolat problematikusságát. Ha ugyanis elfogadjuk e logikát, akkor a büntetést és a végrehajtást is ilyen „pótkötelezettségek” sorozatára bonthatjuk fel, melyek egyre súlyosabbak, ám céljuk szintén az, hogy a legközvetlenebb erőszak alkalmazását elodázzák. S ha a pótkötelezettségeket leválasztjuk a kényszerről, akkor már semmi sem marad.

„A 'kényszer elrendelés' gondolatából kiindulva tehát addig tisztogatjuk a kényszert az oda nem tartozó elemektől, amíg végül nem

találjuk sehol sem. /.../ A jog kényszerét tehát *nem a legutolsó következményben*, hanem éppen ellenkezőleg, a jogkövetővel való *első szembenállásában* kell megragadni.”¹⁷

Ugyanez a problematika tér vissza *A szankció kérdése a nemzetközi jogban* című tanulmányban is, melyben Bibó azt hangsúlyozza, hogy a jog érvényesülésének nem a jog rendelkezései alapján fennálló biztosítékairól, pl. etikai, szociológiai tényezőkről (tradíció, tekintély, vallási meggyőződés) sem feledkezhetünk meg. S ebből logikusan következett arra, hogy

„a jogi kényszer problémája nem azonos a jogi szankció problémájával. Kényszert nemcsak a szankció gyakorolhat, hanem a fentebb említett etikai és szociológiai tényezők is”.¹⁸

Ezzel persze nem vitatja a szankciók speciális jogi jellegét, csak azt állítja, hogy a *jogi* kényszer ennél tágabb fogalom. Majd – a jutalom értelmezése kapcsán, de általános érvennyel fogalmazva – Bibó azzal egészíti ki a fenti gondolatmenetet, hogy az etikai és szociológiai jellegű biztosítékok is csak megfelelő társadalmi és politikai viszonyok közepette érvényesülhetnek. Tehát Bibó, nem szem elől tévesztve a speciális jogi kérdéseket, a jogot társadalmi-politikai viszonylatokba helyezve tartja értelmezhetőnek. Egyébként ennek a teljesebb képnek a kialakításában Bibó, Horváth Barna mellett, Verdross természetjogi felfogására is támaszkodott.

Nem vagyunk könnyű helyzetben, ha Bibó jogfelfogását szeretnénk elhelyezni a 20. század uralkodó jogelméleti paradigmái között. Kiindulhatunk abból, hogy *nem* jogpozitivistá, ugyanis a jog és az erkölcsi értékek elszakíthatatlanságát hangsúlyozta jogszemléletében, s ebből az elkötelezettségéből fakadt a verdrossi koncepcióval való intellektuális rokonszenve is. Ennek ismeretében a természetjogi felfogások körében kell elhelyeznünk Bibó István jogelméletét. Kérdés, hogy ezen belül miként pontosíthatjuk ezt a pozíciót? A természetjogi gondolkodásnak a rómaiakig visszanyúló története többféle, egymástól sokban különböző elképzelést mutatott fel. Ha csak egyszerű történeti sémát veszünk alapul, akkor is elkülöníthetünk négy fázist. A görög-római

¹⁷ BIM 1. 172.

¹⁸ Lásd BIM 1. 12., 6. lábjegyzet

hagyományban a természet fogalma állt középpontban, majd ezt követően a kereszténységben az istenfogalom, mivel a természetjogi gondolkodásmód egészen a felvilágosodásig vallásos világképbe ágyazódott (ennek a korszaknak egyik nagyhatású képviselője volt Aquinói Szt. Tamás). A felvilágosodásban az ész fogalma váltotta fel az istenfogalmat, a természetjogi szemlélet ekkoriban mint észjog fogalmazódott meg (pl. Pufendorf). A 20. század közepétől pedig a természetjogi elméletek alapvető megkülönböztető jegye: az igazságosság mércéjének alkalmazása a pozitív jog értékelésében, s ezáltal az erkölcsi szempont kiiktathatatlan jelenlétének hangsúlyozása a jogban. Bibó jogfelfogását inkább e negyedik típushoz sorolhatjuk, hiszen nem feledkezhetünk meg arról – s a nemzetközi élet benuktásáról szóló monográfiája ezt nagyon világosan mutatja –, hogy alapvető elméleti törekvése arra irányult: miként lehetséges igazságos és erőszakmentes eljárást alkotni a nemzetek közötti konfliktusok megoldására?¹⁹

Ezt az elhelyezést azonban legalább két tényező igencsak keresztbemeti. Úgy tűnik, nem szabadulhatunk meg a típusba sorolás gyakori nehézségétől, attól, hogy a típusok meghatározott általános jellemzőket tartalmaznak, s egy-egy gondolkodó pedig nem ritkán többféle hagyományhoz kapcsolódik, többretegű elméletet alakít ki. Bibó esetében is jelezni kell két fontos szempontot. Az egyik a természetjogon belüli csoportosítás határmegvonását puhítja fel. Itt arra gondolok, hogy noha Bibó elutasította, hogy a világtörténelmet Isten megváltó tervével magyarázzuk, de egyedülállónak tartotta Krisztus mondatait és gesztusait, kiváltképp a szelídség hatalmának krisztusi felismerését, a „gyermeki bizalom” krisztusi példaértékűségét. S ebben, legalábbis a nyomait felleljük a vallásos természetjogi gondolkodásmódnak. A másik figyelmen kívül hagyhatatlan tényező Horváth Barna szinoptikus jogelméletének hatása Bibó jogszemléletére. Ugyanis a szinoptikus látásmód módszere a jogbölcseleti hagyomány dichotomiáin, így a jogpozitivizmus/természetjog megosztottságon való felülemelkedést célozta meg. Ha ezt az elméleti törekvést és Horváth hatását Bibóra komolyan vesszük, akkor mégsem egyszerűen természetjogiként szerencsés címkézni a bibói pozíciót, hanem inkább a természetjog és a jogpozitivizmus közötti folytonos egyensúlykeresésben elkötelezett gondolkodóként áll előttünk.

Bibó István pályakezdő tudósként nagyon hamar kialakította azt

¹⁹ BIM 6. 15–401.

a meggyőződést, hogy a jog érvényessége nemcsak formális kérdés (amit a 20. század jogfilozófiai gondolkodásában Kelsen hangsúlyozott), hanem a jogban a civilizált emberiség erkölcsi normái alapvető szerepet játszanak. Hasonlóképp látta a közigazgatás, az állam szerepét is. Nem egyszerűen uralmi tényezőként fogta fel e szervezetrendszert, hanem olyanként, mint aminek az életet, a társadalmat kell szolgálnia. A *civilizált emberiség erkölcsi normái* kifejezésben kétféle hagyomány fonódik egybe. Egyfelől a jog és az erkölcs kapcsolatát hangsúlyozza, másfelől pedig a civilizált jelző a felvilágosultra, azaz az ész uralmára utal. Bibó életművének éppen abban rejlik hatástörténeti ereje, hogy írásai, cselekedetei az ész és az erkölcs összeegyeztetésének intellektuális dilemmáit formálták meg, s adott ezekre értékelkötelezett válaszokat.

A metafizika Szküllája és a tapasztalat Kharübdise között

Vas Tibor, Bibó István szegedi kollégája 1935-ben, a szegedi Acta egyetemi folyóiratban *Die Bedeutung der tranzendentalen Logik in der Rechtsphilosophie* címmel megjelent, a transzcendentálogikai módszert kritizáló tanulmányában arra a végső megállapításra jut, hogy a Seint és a Sollent, a létet és kellést mereven elválasztó újkantiánus filozófia számára a „metafizika Scyllája és a tapasztalat Charybdise között nem vezet oly tengerszoros, melyen a jogelmélet hajóját átkormányozhatjuk”. Az ellentét „nem az abszolút elválasztásban, hanem a kölcsönös közlekedésben oldható csak meg”.¹ A fiatal Bibó Vas Tibor gondolatmenetét méltató, rövid recenziójában ugyancsak azt az álláspontot képviseli, hogy koruk jogelméleti problémakörének, transzcendentális logika alapvető ellentmondásának feloldására a „helyes és követendő program” csak a tények és értékek kettészakítottságának megszüntetése lehet.²

A jogfilozófia örök kérdése: miben – és milyen módszerrel – ragadható meg a tény- és norma(érték)elemeket egyaránt tartalmazó Janus-arcú jog lényege? Esetünkben ez úgy vetődik fel, hogy a Sein és a Sollen, a tapasztalat és a metafizika sziklái közt hajózó, neokantiánus ihletettségű paradigma vajon találhat-e oly utat, melynek követése során előfeltevései nem törnek darabokra, s mégis megoldhatók a jogelmélet problémái? Bibó válasza: „igen”, s ez a szinoptikus módszer alkalmazásában rejlik.

Bibó a szinopszis fogalmát a szegedi iskola atyjától, Horváth Barnától, annak sajátos értelemben felfogott jogszociológiai elméletéből³

¹ Vas Tibor, 1935, 90.

² Bibó István, 1935.

³ Lásd Horváth Barna, 1995. Horváth Barna tudományrendszertani fejtegetéseiben a jogszociológia jogtudományok között elfoglalt helyét a társadalom (általános társadalomelmélet avagy szociológia) és a jog (jogelmélet) viszonyának összefüggésében tárgyalja. Amennyiben a jogot a társadalom egy részeként fogjuk fel, akkor a jog elmélete – mint a jogra vonatkozó legáltalánosabb jogismeret – a maga egészében

veszi át és fejleszti tovább. A szinopszis – első megközelítésben, ennél fogva nagyon leegyszerűsítve – két különböző dolog összenézését, együtt-szemlélését jelenti. Ahhoz, hogy a szinopszis értelmezésében meg tudjuk világitani a bibói nóvumot, mindenekelőtt szeretném röviden felvázolni mester és tanítvány közös – ismeretelméleti – előfeltevéseit.

Mindketten a korszellemnek megfelelően a kontinensen uralkodó újkantianizmus, pontosabban a kelseni normatívizmus alábbi módszertani téziseiből indulnak ki.

1) Sein és a Sollen dualizmusa, egymást kizáró, kontradiktórium logikai ellentéte. Ahhoz, hogy a lét és kellés különbözősége nyugvó elválasztottságot logikai ellentété lehessen transzformálni (vagyis logizálni), be kell vezetni egy olyan fogalmat, amely felső (nem)fogalomként lehetővé teszi ezt a gondolati műveletet. Ezt a funkciót tölti be a Horváth Barna által érvényesített fogalomképzés stratégiájában a „Valami” fogalma. E fogalom felvétele végső soron egy olyan ismeretelméleti elődöntést jelent, melynek jelentősége az, hogy szavatolja a két világ, a fennállás két különmű módozatának közösségét, de csak annyiban, hogy egyáltalán el lehessen őket gondolni – „Valamiként”. (Olyan gondolkodás ugyanis, amely semmit sem képes elgondolni, értelmetlen, abszurd feltevés lenne.) A „Valami” fogalma – mint tartalmilag teljesen meghatározatlan felső fogalom –, azt hivatott garantálni, hogy a tény és az érték mint „Valamik” egyáltalán elgondolhatók legyenek a tiszta gondolkodás intencionális tárgyaként, de csakis és kizárólag „Valamiként”. A tiszta gondolkodás tárgyai tehát nem a lét vagy a kellés törvényszerűségei, hanem azok gondolati szublimációi, kizárólag logikai műveletekben aktualizálódó gondolati tárgyai. Ugyanakkor a „Valami” feltételezése által lehetetlenné válik, hogy akár a Sein, akár a Sollen külön-külön, vagy a kettő együtt válják felsőfogalommá.⁴

---

a jogra alkalmazott társadalomelmélet, tehát jogszociológia. Ez tehát a jogszociológia *tágabb* felfogása, vagyis ebben az esetben a jogszociológiát a jogelmélet egyik irányzataként foghatjuk fel. Ha azonban a jogszociológia megismerési célját a történeti valóságban változó jogi tények, a jog dinamikájának megragadásában jelöljük meg, akkor a jogszociológiát a jogelmélet egyik részének tekintjük. Ez a jogszociológia *szűkebb* értelmezése, amely rendszertanilag, de nem módszertanilag, megfelel a korszak szokásos – Magyarországon Moór Gyula által képviselt – felfogásának. Bibó a jogelmélet fogalmát – ha nem is részletesen tárgyalva –, de az itt említett horváthi értelemben fogja fel.

⁴ Lásd *Zsidai Ágnes*, 1989.

Sein és Sollen ellentéte „gondolkodásunk által mint leküzdhetetlen dualizmus adva van számunkra; a 'legyen' nem dedukálható a létből, sem a lét a 'legyenből'; egyik nem vezethető le a másikból. Abból, hogy valami van, nem következhet, hogy legyen; abból pedig, hogy valami legyen, nem következhet, hogy létezik.”⁵ Kontradiktórius logikai ellentétük tehát nem pusztán egymásból való levezethetlenségüket jelenti, hanem egymás totális tagadását is, összeegyeztethetlenségüket is, a fennállás különböző módját: míg a Sein létezik, addig a Sollen érvényes.

2) A lét és kellés logikai ellentétével párhuzamosan áll fenn a módszertisztaság követelménye, vagyis a lét sajátos törvényszerűségének (a kauzalitásnak) és a kellés normatív törvényszerűségének szigorú szétartása. Természetesen felmerül a kérdés: vajon az újkantianus paradigmában teremthető-e kapcsolat tény és érték (Sein és Sollen) áthidalhatatlan ellentéte között, illetve hol helyezkednek el a mintakövető magatartások, így maga a jog – a jogtudomány számára?

Elképzelhető olyan megoldás, amely a létező, valós jog a priori igazságait vizsgáló jogtudományt léttudományként (Seinwissenschaft) fogja fel, elismerve mellette a normatív tartalmát vizsgáló, normaábrázoló (de nem tételező!) jurisprudencia (Sollenswissenschaft) jogosultságát. Ezt az álláspontot képviseli pl. Jogi alaptanában Somló Bódog.⁶

Ugyan a normativizmus sem tagadja, hogy a pozitív jog valóságos emberi cselekvések útján érvényesül ténylegesen, de az ezt vizsgáló, kauzális módszerrel operáló jogszociológia Kelsen számára érdektelen, mivel a transzcendentális „tisza jogtan”⁷ a jogot a Sollen-be tartozó a priori kategóriaként fogja fel. Míg az okozatos természeti törvény a „Ha A van, akkor B is van” formulával fejezhető ki, addig a jogi törvény logikai képlete: „Ha A, akkor legyen B is”. „Ez a különbség azt mondja: a jogi feltétel nem oka a jogkövetkezménynek, a jogkövetkezmény nem okozat; hanem a tényállásra mint jogi feltételre a kényszeraktus mint jogkövetkezmény csak a jog szerint, de nem a természetből kifolyólag következik.”⁸ Kelsen ezt az összekapcsolódási módot (periférikus) beszámításnak (Zurechnung) nevezi, amely a normalogika alapvető sé-

⁵ Kelsen, Hans, 1959.

⁶ Somló, Felix, 1917.

⁷ Kelsen, Hans, 1988.

⁸ Kelsen, Hans, 1925, 48.

máját, a jogkövetkezmény jogi előfeltételhez való hozzárendelését ábrázolja.

Tertium daturként kínálkozna Rickert „harmadik birodalma”, a kultúra és történelmi jelenségek „értelem- és jelentésteli pszicho-fizikai realitásként”,⁹ vagy a délnyugat-német (badeni vagy heidelbergi) iskolához kapcsolódó Radbruchnak a jog mint kulturális jelenség „értékes valóság”-ként (wertbezogene Wirklichkeiten)¹⁰ való felfogása. Nyomdoikaikon és a hartmanni ontológia¹¹ perszonális és objektív szellem fogalmait segítségül hívva jut el Moór Gyula is ahhoz, hogy a közvetítés lehetőségét megalapozza.

A Sein és Sollen, a lét és az érvényesség áthidalásának kategóriáját Moór is a szellemi kapcsolatok integratív funkciójában találja meg, s hasonló megoldást érvényesít a jog fogalmának definiálása során is.

„A jogban is a realitás és az idealitás, a testi-lelki valóság és a szellemi tartalmak, a tapasztalt lét és az értékek, a normák érintkezését találhatjuk. A jog határozott gondolati tartalommal bíró szabályoknak, előírásoknak, normáknak a rendszere. De nemcsak gondolatoknak, szellemi tartalmaknak a rendszere, hanem a pszicho-fizikai realitással bíró emberi cselekvéseknek egy rendszere is. Fogalmához tartozik, hogy a társadalmi hatalom történeti aktusokként jelentkező emberi cselekvések útján megalkossa, s hogy szabályait az alávetettek tényleg kövessék is, hogy engedelmességgel találkozzék, hogy a társadalmi életben faktikusan érvényesüljön. Éppen ebben, a jogalkotók és a jogalkalmazók cselekvéseinek faktikus tömegében, áll a jog pozitivitása.”¹²

Horváth és Bibó számára azonban a jog se nem pusztán tény, sem ne pusztán norma, sem a kettőnek valamiféle objektivációban való szintézise. Az utóbbi álláspont kritikájaként Horváth Barna megállapítja, hogy tény és érték kapcsolata „harmadik ismerettárgyként” csak akkor vethető fel, illetve bizonyítható, ha tudományosan kimutatható, hogy ezen ismerettárgy saját, tehát „harmadik fajtájú törvényszerűséggel”

⁹ Rickert, Heinrich, 1921, 234–255.

¹⁰ Radbruch, Gustav, 1932. 95.

¹¹ Lásd Hartmann, Nicolai, 1933.

¹² Moór Gyula, 1934. 15.

bír. Moór Gyula azonban nem fedezhette ezt a „harmadik birodalmat”, a tárgyi törvényszerűségnek a kauzalitással és normatív törvényszerűséggel egyenrangú „harmadik törvényszerűségét”,¹³ ily módon mindenképpen a módszerszinkretizmus csapdájába esett.

3) Mindazonáltal az újkantianizmus – főleg a kelsen-i Tiszta jogtan – ismeretelméleti előfeltevéseiben rejlő feszültséget lehetetlen figyelmen kívül hagyni, melyet Horváth – Bibó pedig mestere szellemi hagyatékára támaszkodva – az angolszász empirikus-pragmatikus paradigma ontológiai előfeltevéseinek és hagyományainak beemelésével old fel. A jogot – már eredeténél fogva is – történeti, társadalmi, térben és időben változó, relációkban értelmezhető fenoménként,¹⁴ s processuális jogszemléletének eredményeképpen az adott társadalom mindenkor legfejlettebb eljárásaként fogja fel.¹⁵

Az eljárás legáltalánosabb fogalma szerint nem egyéb, mint előre meghatározott emberi magatartás: tehát egy meghatározott magatartásminta és az ahhoz igazodó, azt utánzó, konkrét, valóságos magatartás¹⁶ eszmei, gondolati – szinoptikus – kapcsolata.

„Sem a minta, sem az eljárás egymagában nem eljárás, hanem csakis az érvényes minta és a tényleges magatartás, a szabály-tartalom és a magatartás-folyamat gondolatbeli kapcsolata.”¹⁷

Az eljárások kialakulása az automatizmusokra, az energiatakarékosságra, a biztonságra, a kényelemre törekvésre vezethető vissza. A történeti társadalmak fejlődése különböző fokú objektivációkat, eljárásokat hoz létre, mint pl. a szokás, illem, nyelv vagy a művészi, tudományos formák. A jog konstitúciója szempontjából a nagy társadalomszervező eljárások: a gazdaság, a harc, a hatalom, a tudás (műveltség) és (sic!)

¹³ Horváth Barna, 1935. 11–14.

¹⁴ Lásd Zsidai Ágnes, 2008a. 52–63.

¹⁵ Lásd Zsidai Ágnes, 2005. 146–151.

¹⁶ Az eljárást mint *magatartást* meg kell különböztetnünk a mechanikusan vagy organikusan „okozatos szükségyszerűséggel” előidézett emberi viselkedésektől – mivel hiányzik a viselkedők szabad belátása és spontán elhatározása, magatartásuk kontrollálása –, illetve gyártási, technikai folyamatoktól, művészi vagy tudományos megismerési tevékenységektől – jóllehet, ezek is előre meghatározott mintát követnek, azonban hiányzik a „társadalmi mozzanat”.

¹⁷ Horváth Barna, 1937. 30.

maga az eljárás a legfontosabbak. Az eljárás végül is a jog fogalmába torkollik bele. Horváth Barna szerint azonban nemcsak hogy az eljárás a jog fő/vagy nemfogalma, hanem fordítva: a jog – mint legfejlettebb eljárás – jelenti az eljárás felső fokát. A jog genus proximuma tehát az eljárás, míg az eljárás superlativusa maga a jog.¹⁸

Talán kifogást lehetne emelni Horváth Barnával szemben, azzal kapcsolatban, hogy a legintézményesedettebb, legfejlettebb apparátus fogalmát nem elég precízen, differenciáltan írja körül. Am annak érdekében, hogy a jogot keletkezésétől modern kiformalódásáig ívelő fejlődésében képes legyen megragadni, és más társadalomszervező eljárásoktól megkülönböztetni, a jogfogalomnak bizonyos értelemben tartalmilag üresnek, azaz formálisnak kell lennie. Ebben az értelemben lehetővé kell tenni a jog azonosítását és összehasonlítását az egyes történeti társadalmakban.

Mint láttuk, a normatívizmus ismeretelméleti alapfeltevése szerint a tény (Sein) és érték (Sollen) törzsfogalmi logikailag kimerítik az ismerettárgyak körét, a kettőből egy harmadik ismerettárgyat összegyűrni lehetetlen. Éppen ezért a szinoptikus módszer nem egy, hanem két ismerettárggyal foglalkozik. E két ismerettárgyat azonban nem vizsgálhatja sem a természettudomány, sem pedig a normatudomány módszerével (hiszen ekkor a létre irányuló kérdést a kellés, a kellésre irányuló kérdést pedig a lét által válaszolná meg), sem pedig a valóság-és normaelemek önkényes kiválasztását eredményező saját törvényszerűségükben (mivel a szinoptikus képződménybe bekerülő lét a Sollen-re tekintettel szelektált lét, a kellés pedig a Sein-re tekintettel kiválasztott kellés). Ha mégis így tenne, akkor megsértené a módszertisztaság abszolút követelményét, és a módszerszinkretizmus hibájába esne. Másfelől a szinoptikus módszer a természettel és a normával nem mint „harmadik ismerettárggyal” foglalkozik, hiszen a norma és valóság között – mint azt már többször hangsúlyoztuk –, nincs tárgyi kapcsolat. Norma és valóság kapcsolata csak gondolati képződményként fogható fel, ezért a jog – és valamennyi kultúrtudomány tárgya is – csak gondolati tárgy,

¹⁸ „A jogra legjellemzőbb a mindenkori legfejlettebb eljárás szerkezet. A jogra semmi sem olyan jellemző, mint a jogorvoslat, a jogintézmény, a jogutak gazdag hálózata. A bíróság, a hadsereg, az igazgatás, a törvényhozás, a perrend – vagyis az intézményesen kialakult szervek és eljárásformák – már kezdetleges állapotukban is eléggé élesen elhatárolják a jogrendet.” I. m. 7.

vizsgálatuk módszere pedig nem megismerési (!) tárgykonstituáló, hanem „csak” gondolati módszer lehet.

Kérdés, hogy végső soron miben áll e különös módszer lényege?

„A jogszociológia módszere ekképppen pusztán a természettudományi és a normatudományi módszer alkalmazásának speciális technikája, amely e két módszer működtetésének egymásra vonatkozó megfigyelésében konstituálódik. A jogszociológia módszere így módon a lét és a kellés funkcionális látásának módszere, röviden: a módszerek módszere.”¹⁹

Kétségtelen, hogy a szinopszis Horváth-féle felfogása lefokozza a jogtudomány ismerettárgy iránti igényét, mert a jog így módon nem lehet önálló objektiváció, hanem „pusztán” szemlélet, reflexív gondolati képződmény (tárgykettősség), mely nem rendelkezik önálló módszerrel: vagyis a perspektíva tüneménye.

A szinoptikus látásmód lényege – mind a joggyakorlat, mind a jogtudomány területén – az, hogy a (jogi) tényre vonatkozó kérdéseinket folyamatosan a (jogi) normákra vonatkoztatva, a normákra vonatkozó kérdéseinket pedig a tényekre vonatkoztatva: tehát funkcionálisan, szelektíve tesszük fel. A szinoptikus látásmód módszertani jelentősége így abban rejlik, hogy egyrészt elkerüljük a módszerszinkretizmust, – hiszen nem hozunk létre Sein és Sollen között közös tartományt –, másrészt képesesek vagyunk a jogot elemi joghelyzetekre, tény-és érték-elemek sorozatává bontani, miáltal megvilágosodik a Sein és Sollen „összekapcsolódása”.

Kérdésként merül fel, hogy hol megy végbe a szelekció? Természetesen Sein és Sollen kapcsolata nem kéttagú, hanem háromtagú: mindez az értéket érzékelő és a valóságban cselekvő alany szemléletében történik meg. „a valóság csak az alanyon keresztül hordozza az értéket” (pl. az erkölcsi, esztétikai igazság, a jogismeret hordozója mindig csak az alany lehet), illetve „az érték is csak az alanyon keresztül függesz-

¹⁹ „Nem terjeszti ki a megismerést, nem hódítja meg az alogikus új területét a logikai megismerés számára, hanem pusztán abban segít, hogy a már tárgyilag meghódított, az öntörvényűségében felismert – saját öntörvényűségének álláspontját tekintve: önkényes – gondolati kombinációik egymásra vonatkoztatása révén gyakorlati értékesíthetőségükben világítsa meg... Nem áll szemben a megismeréssel, hanem csupán a gondolkodás előtt lebeg.” Horváth Barna, 1995. 113–114.

kedik a valóságra”,²⁰ csak az alanyon mint szubsztrátumon keresztül objektíválódhat.

A processzuális jogszemléletből, és az eljárás szinoptikus jellegéből adódóan arra a következtetésre juthatunk, hogy a jogtudományoknak vizsgálataik során – a Sein és a Sollen –, a jogászoknak napi munkájuk – a (konkrét) jogeset és az (általános) jogtétel összevetése – folyamán ugyanazokat a módszertani nehézségeket kell leküzdeniük. A jogeset léte a kellésfunkcionálisan elhajló lét, a jogtétel kellése pedig a létfunkcionálisan elhajló kellés.

Bibó István – igaz, torzóban maradt jogbölcseletében – Horváth nyomdokain halad ugyan, de a kelsenizmus katedraszagú, merev, mechanisztikus, logikai rendszerétől való elszakadásban meghaladja professzorát. Jóllehet, nem fejt ki nyílt kritikát sem Kelsen, sem Horváth maguk nemében zárt, vegytiszta rendszerével szemben, de az ifjú tudósban motoszkál a kérdés: hol van a hús-vér, az érző, értékeket hordozó, irracionális ember? A kérdés megválaszolását és a szinoptikus látásmód továbbfejlesztését Bibó számára egy új típusú módszertani állásfoglalás teszi lehetővé: jogelméleti konstrukciója során ugyanis nem racionális, deduktív, hanem ún. empirikus eljárást követ. Bibó célja egyértelmű: az ismerettárgy tapasztalati valóságát igyekszik megragadni.

„Az empirikus eljárás nem dedukció valamely előre megfogalmazott racionális állásfoglalásból, hanem *tapasztalati tényeken alapuló* s a fogalmi megismerés felé haladó *kritikája* egy irracionális állásfoglalásnak. /.../ nem akarjuk e jelenségek fogalmi megismerését teljességgel szubjektívvé tenni, hanem a vizsgált jelenségek tapasztalati valóságát, irracionális elemeit igyekezünk a lehető legközvetlenebbül megragadni, hogy azután a logikai fogalmat a tapasztalati 'fogalommal' egyezően határozhassuk meg. Ezen a ponton valóban felmerül a kérdés: hogy az ilyen valóságok nem veszítik-e el irracionális lényegüket abban a percben, amikor ki akarjuk fejezni őket. Ez azonban már nem empirikus fogalomalkotási eljárás, hanem minden emberi gondolatkifejezés és gondolatközlés problémája.”²¹

²⁰ Horváth Barna, 1937. 101.

²¹ Bibó István, 1986. I. 8–9.

S valóban: az emberi gondolkodásba kódolt absztrakciós képesség, de különösen a tudományos „szublimáció” sajátossága ez. Véleményem szerint Bibó empirikus eljárása e ponton „transzcendálja önmagát”, mégpedig a szinopszis irányába.

Ez a módszertani újítás teszi aztán lehetővé, hogy az ifjú Bibó – fenntartva az előbb elemzett ismeretelméleti és ontológiai téziseket – előfeltevései közé beemeli Henri Bergson Magyarországon ugyan kevésbé ismert, Németországban agyonkritizált, de Franciaországban mind a filozófia, mint a művészetek területén amúgy elsöprő hatású spiritualista elméletét, és a spontaneitás törvényszerűségét.

Bergson *Teremtő fejlődés*²² című munkájában újrafogalmazza a test, a lélek, a szabadság, a tudás, a fejlődés problémáját. Filozófiájának legszembetűnőbb jellemzője egyfajta anti-intellektualizmus, értelemellenesség. A klasszikus intellektualizmus – Platóntól az újkantiánizmusig –, szigorún kettéválasztja az érzékelhető és a természetfeletti világot, s a megismerést a „tisza gondolatnak” tartja fenn. Azonban bármilyen a két világot kettéhasító filozófia (legyen az empirista vagy racionalista), nem tudja az élet folyamatos változását, eleven áramlását megragadni. Az értelem azért tehetetlen, mert a világot mozdulatlanúságba merevíti: statikus objektumokra bontja azt. A dedukció gyenge eredményeket ért el – különösen az erkölcs és a lélektan területén.

A valós élet azonban ismétlésnélküli, folyton újra teremtődő. A változást belülről éljük meg: nem fogható fel elemzéssel, mivel tudatunk azt nem elkülönült állapotok sorozataként, hanem dinamikus, összefüggő folyamatként fogja fel. Jelenünk a múlt folyománya, és egy nem világosan elképzelt jövő kiinduló pontja – fejtegeti *Idő és szabadság*²³ című művében. „/.../ Minden pillanatunkban benn van – tudatunkkal vagy anélkül – egész múltunk, sőt őseink egész múltja; a múlt nem halt meg, hanem hat reánk; él testünkben, lelkünkben; egész valónk a múlt eredője, minden pillanat magában foglalja az egész múltat és valamit ad hozzá. /.../ A mi időnk teremt, újat alkot minden pillanatban.”²⁴

Bergson azt a lelkiállapotot (ismeretmódot), amelyben tudatosan a valóság belső lényege, amelyben az ismeret alanya és tárgya teljesen azonosul, intuíciónak nevezi. Bergson anti-intellektualizmusa nem az

²² Bergson, Henri, 1930.

²³ Bergson, Henri, 1923. 183.

²⁴ Babits Mihály: Bergson filozófiája. In Bergson, Henri, 1930. III.

értelem tagadását, hanem pusztán relativizálását jelenti. Tagadja a lélektani determinizmust, amely abba a hibába esik, hogy a belső életre is azokat a formákat és fogalmakat alkalmazza, amelyeket az anyagi világ tudományaitól kölcsönöz – még akkor is megvan bennünk a hajlam, hogy asszociációknak magyarázó jelleget tulajdonítsunk, vagy úgy véljük, hogy egy ember cselekedetei jellemét ismerve előreláthatók. Az igazi szabad cselekedetet nem lehet kiszámítani, mert a spontaneitás törvényszerűsége alá tartozik.

Bergson szerint „szabadságnak hívják a konkrét én viszonyát a tettel, melyet elkövet. Ez a viszony meghatározhatatlan, éppen mert szabadok vagyunk.”²⁵ A szabadság fogalmát meghatározhatjuk úgy is, hogy „az egyszer végbement cselekedetnek nem kellett volna megtörténnie; vagy úgy a cselekedetet nem lehet előrelátni; vagy akár oly módon, hogy a szabad tettet az oka nem határozza meg szükségszerűen.”²⁶ Amint magyarázni akarjuk, szabadságunk szükséggé válik, spontaneitásunk ernyedtséggé, ezzel önkéntelenül is a determinizmust magyarázzuk. Míg a determináció tagadja, a spiritualizmus feltétlen elfogadja a szabadságot. Bergson számára a cselekedet akkor szabad, ha – ösztönökből, érzésekből, érzelmekből, motivációkból, ítélőképességünkől szerveződő – fundamentális énnket fejezi ki akkor is, ha emögött létezhetnek olyan elemek, melyeket magunktól idegennek tartunk, vagy sokan úgy élték le egész életüket, hogy nem ismerték a szabadságot.

A fiatal Bibót megragadta az az életerzés, az az erő, amely Bergson munkáiból áradt. A pozitívizmusnak a normatívizmus általi kiüresítése, meghaladásra való igény nyilvánvaló. Bibó Bergsontól átveszi az okság és a szabadság (természeti kauzalitás és emberi spontaneitás) – nem egymás tagadásaként felfogott – szembeállítását, – mely jogelméletének egyik legfontosabb, de legproblematisabb pontjává válik.²⁷

²⁵ Bergson, Henri, 1923. 83.

²⁶ Uo. 185.

²⁷ „Álláspontunk szerint az a tény /.../, hogy az emberi lélek és az emberi társadalom megismerésében a valóságtudományi és normatutományi módszerek egyaránt jelentősége van, már magában foglalja, hogy a lelki és társadalmi valóság mint valóság sem követhet a természeti kauzalitás világával azonos törvényszerűségeket. /.../ Nemcsak a lelki és társadalmi valóság jelenségei, hanem az ember lelki-ektől befolyásolt és társadalmilag jelentős természeti funkciói sem érthetők meg, ha nem vesszünk fel a természeti kauzalitástól különböző oly valóságtudományi törvényszerűséget, mely elegendő magyarázatát adja a valóság és érték konku-

Impulzust kaphatott tőle továbbá saját útja megtalálásához, vagyis ahhoz, hogy a jogot (mint a kényszert és szabadságot) elsősorban lelki élményként fogja fel. Horváth és Bibó antropológiájukban is a spontán emberi magatartásból indulnak ki, melynek ösztön- és érzelmi elemein való felemelkedésben az embert a racionális belátás segíti, ily módon konstrukciójukban az értelem is megkapja a maga helyét.

A fentiekben elemzett módszertan, az ontológiai előfeltételek és a spontaneitás törvényszerűsége melletti állásfoglalás révén lehetővé válik aztán Bibó számára a megélt jog, a jogi élmény empirikus – és nem deduktív – módszerrel történő vizsgálata, a jogi eljárásnak a horváthi szinoptikus módszerrel való ábrázolása, valamint a tiszta normák és tiszta tényállások világában az érvényteleníthetetlen normák és szubszumálható tényállások kutatása, melyet *Kényszer, jog, szabadság, továbbá Jogerő, jogi tévedhetetlenség, szuverenitás*²⁸ című tanulmányában fejti ki.

A megélt jogban, a jogi élményben, a Sein és Sollen között egyáltalán nem áll fenn ellentét, hanem éppen ellenkezőleg: a norma és a tényyszerűség teljesen egybeesik. „A relevanciát és egzisztenciát /.../ olyan egységben éljük meg, amelyben mindig lehetséges a normából a ténybe s a tényből a normába való átmenet.”²⁹ Ezért a megélt jogot sem szabad pusztán szubjektív benyomások szintjére lefokozni, mert olyan jogintézményekről van szó, amelyeket éppen azért hozták létre, hogy a jogélményeket előhívják. A szinopszis módszerét tehát Bibó már nemcsak általános, mindenfajta jogismeretre nézve univerzális fogalomként, heurisztikus, episztemológiai eszközként alkalmazza, hanem a spontaneitás törvényszerűségeinek beiktatásával ontológiai jelleget is tulajdonít neki. E módszer fő jelentőségét abban a felismerésben látja, hogy azok a

---

ráló jelenlétének. Ezt a törvényszerűséget nevezzük *spontaneitásnak*. Kauzalitás és spontaneitás azután összefoglalhatók egy *tágabb értelemben vett kauzalitás* alatt, mely tulajdonképpen nem más, mint a valóság általános törvényszerűsége, és mint ilyen, nem azonos a természeti kauzalitással.” *Bibó István*, 1986. I. 15–16., 15. lábjegyzet. Bibó helyüitt ontológiai előfeltevésként – igaz, kifejtetlenül – felveszi Nicolai Hartmann ún. *biológiai törvényszerűségét*, melyen belül a kauzalitás és spontaneitás bár pusztán fokozati, de mégis jelentős különbségnek tűnik. Álláspontom szerint azonban nem is annyira a Hartmann-i ontológia hatása mutatható ki Bibónál, hanem az azzal szorosan összefüggő materiális értékétikája, miszerint az akarat szabadsága a „személyiség irracionális magjából” fakad.

²⁸ BIM 1. 233–252.

²⁹ Uo. 236.

„szemléletmódok (‘reflexív gondolati képződmények’), melyek nem *kizárólagosan* magyarázó erejűek, /.../ bizonyos jelenségekre (főleg lelki és társadalmi funkciókra) vonatkozó élmények, képzetek és reakciók létrehozásában részt vesznek.”³⁰ (Bibó ezen újítását a szinopszis ontológizálásának nevezzük.)

Bibó a tapasztalati élményként felfogott jogot kényszer és szabadság, sőt a legobjektívebb kényszer és legobjektívebb szabadság szinoptikus szemléleteként határozza meg. A jog kényszer, hiszen kényszerélményt jelent az emberi cselekvőség irányával ellentétes jogszabály, a jogrendszer erőteljes érvényesülése, maga a szankció, az attól való félelem, annak bekövetkezése stb. A jogi kényszer a más társadalmi normák – morál, konvenció, szokás, illem, divat stb. – által gyakorolt kényszerrel vagy nyomással szemben nemcsak a legkiszámíthatóbb, a legbizonyosabb, hanem olyan, már előfeltételeiben is szabályozott, körülírt jelenség, amely nem pusztán a szabályszegés bekövetkezése után jelenik meg, hanem lélektani funkciója ott kezdődik, ahol a szabály és az akaratirány egymásnak feszül. A jogi szankció tehát nemcsak konkrét lefolyásában jelent kényszert, hanem absztrakt szembenállásban is. A magatartások közös tartalma tehát elválik a konkrét lefolyástól, és társadalmi intézményé, azaz joggá kristályosul.

„Az egymásból folyó jogkövetkezmények: szankciók a jog számos területén hatalmas eljárási rendszerekben, perrendtartásokban épülnek ki, melyek a kényszer tartalmi (materiális) objektiválódásának legnagyobbvonalúbb megjelenései”³¹ (Nem nehéz felfedeznünk a párhuzamosságot: Bibó kényszerelmélete Horváth Barna szinoptikus és processzuális jogszemléletére épül.)

Bibó jogfelfogásának értelmében az objektiváció feszültségének másik pólusát a szabadság jelenti. A szerző – csakúgy, mint a kényszer esetében –, végigkíséri a szabadság élményének jogban való objektiválódását – a szubjektív szabadságélményektől a polgári és egyéb jogi szabadságjogokon keresztül egészen az erkölcsi szabadságig.

A szubjektív szabadságélmények – pl. az a negatív szabadságélmény,

³⁰ *Bibó István, 1986. I. 17., 17. lábjegyzet*

³¹ Uo. 87.

amikor az akarati állásfoglalás nem esik a jog megítélése alá, vagy ha alá is tartozik, a jogszabály megszegése valamilyen oknál fogva nem von maga után jogkövetkezményt –, alapvetően nem különböznek az egyéb társadalmi szabályoktól való szabadságtól. Ezekről eltér az egyéni szabadság fogalma, vagyis az egyéni szabadságélmények objektiválódása, amikor egy olyan cselekvési kör (pl. magánügyek) kialakulásáról van szó, amely mentes a jogi kényszertől, tehát szabad. Bibó gondolatmenete szerint amennyiben a jog mind nagyobb mértékben objektiválódott kényszert jelent, akkor az ettől szabadon hagyott terület mind nagyobb mértékben objektiválódott szabadságot. Bibó külön kiemeli az ún. polgári szabadságjogok pozitív szabadságélményét, mert ezeknél a jog már magas szintű jogszabályok révén maga biztosítja, garantálja a joggal való szabadság területeit (pl. gyülekezési jog). E materiális objektivációk hatékonyságának és objektiválódásának további fokozását jelentik a pozitív értelmű szabadságobjektivációk, amikor a jog által megengedett szabadság (gondoljunk itt pl. a tulajdonjogra) már nemcsak a joggal határolt, de megnyilvánulásaiban is a jog által meghatározott szabadságként jelenik meg (pl. szerződéskötés, végrendelkezés joga, jogi eljárások). A jog objektíve megjelöli a szabadon akarható cselekvésünket, és biztosítja e cselekvések célját képező konzekvenciák bekövetkezését. Ekkor a „negatív szabadság *pozitív*vé s a jog a szabadság korlátozójából és határolójából *szabadsággá*” válik.³² A szabadság objektívációjának legmagasabb foka a jog és a legkomplikáltabb erkölcsi forma, az erkölcsi szabadság találkozásának élményében érhető tetten. Ekkor ugyanis a jogszabályok céljai nem pusztán megegyeznek a cselekvők céljaival, hanem azok egyetértésével, helyeslésével is találkoznak, sőt, azok a cselekvők megállapodásából származnak (pl. a politikai szabadság materiális objektívációja).

Bibó ontológiai és ismeretelméleti előfeltevései, törvényszerűségei alapján már a jog alapjául szolgáló két objektíváció – kényszer és szabadság – maga is szinoptikus szerkezetű.

„Amikor a fentiekben a kényszert – és tegyük hozzá: a szabadságot – Zs. Á. – úgy fogalmaztuk meg – írja –, mint a kauzalitás és a spontaneitás együtt szemlélésén alapuló szinoptikus jelenséget, e szem-

³² Uo. 106.

beállításban a spontaneitás nem tisztán normatív elemet képviselt, hanem értékektől *érintett* valóságalelemeket...³³

Bibó nívuma tehát, hogy a jog tapasztalati szintjén nemcsak a kauzalitást, hanem a spontaneitást is – a szabadsághoz hasonlóan – léttörvényként, valóságtörvényként (!) határozza meg. (Az értékelem spontaneitásában való megjelenése tehát nem jelent axiológiai meghatározottságot!) Ezt a megoldást az ontologizált színopszis érvényességi területe kiterjesztésének is nevezhetnénk.

Itt azonban meg kell állnunk. Mint mondtam, Bibó értelmezésében a jog a legobjektívebb kényszer és legobjektívebb szabadság együtt szemléléséből adódó szinoptikus jelenség. Ennek a konstrukciónak az a logikai feltétele, hogy a kényszert és szabadságot kontradiktórius ellentétként fogja fel. Amennyiben viszont ezek egymás negációi, akkor nem is képezhetnek „harmadik, önálló ismerettárgyat”: tehát a jog – Bibó előfeltevéseiből és levezetéséből adódóan, és hasonlóan Horváthhoz –, nem is képezhet önálló objektívációt, hanem az csak szemlélet lehet. Vizsgálhatók ugyan a jog jellemzői, a kényszer és szabadság ontológiai, funkcionális, értékteni összefüggése, de – legalábbis az elemzés bibói szintjén – nem adható teljes jogfogalom.

Bibó azonban – álláspontom szerint – nem tudja bizonyítani kényszer és szabadság kontradiktórius, egymást logikailag totálisan kizáró jellegét. Ekkor ugyanis a kényszernek a nem-kényszer, a szabadságnak a nem-szabadság lenne az ellentéte. Márpedig ugyanabban az élményben egyszerre lehetnek, vannak kényszer és szabadságelemek, melyek eleve relatívak, sőt csak utólagos rá gondolás, és tudatosítás eredményei lehetnek. Még tovább bizonytalanítja a helyzetet, hogy valamit pl. kezdetben kényszerként, aztán szabadságként – vagy fordítva – élünk meg. További komplikáció, hogy ugyanazon jelenség különböző aktoroknak mást-mást jelent, de mindez csak még tovább bonyolódik, ha társadalomtörténeti szinten vizsgálódunk.

Összességében úgy vélem, hogy Bibó helyesebben, és előfeltételeihez képest konzekvensebben járt volna el, ha a kényszert és szabadságot mint két pólust kontrárius, egymást nem kizáró ellentétként, hanem az egymásba-folyás lehetőségét fenntartva, oly módon fogja fel,

³³ Uo. 17., 17. lábjegyzet

mint pl. a fekete-fehér ellentétét, amelyek saját minőségükön és öntörvényűségükön belül logikai sorozatot alkothatnak.

A második perspektívában, a jogi eljárásban megszűnik a tény és a norma egysége. Ez a tulajdonképpeni jogi terület: jogi fogalmakban, joghelyzetekben, jogi eljárásokban konstituálódik. A konkrét joghelyzetekben nem lehet a jelenségeket egyszerre jogi tényállásként és jogi normaként szemlélni, a kettőt kölcsönösen egymásra kell vonatkoztatni: a tényeket a normákon, a normákat a tényeken szelektálni. Erre az eljárásra speciális jogi módszer, a horváthi szinoptikus módszer használható. Bibó sajnálatos módon nem tárgyalja részletesen az eljárás szinoptikus fogalmát, álláspontunk szerint azonban, mintegy hallgatólagosan, de az nála is a jog főfogalmaként fogható fel.

„Az egymásból folyó jogkövetkezmények: szankciók a jog számos területén hatalmas eljárási rendszerekben, perrendtartásokban épültek ki, melyek a kényszer tartalmi (materiális) objektíválódásának legnyilvánzóbb megjelenései.”³⁴

A színopszis harmadik analitikus szintje Bibónál a tiszta normák és tiszta tényállások ellentéte a jog logikai előfeltevéseiben. Itt a Sein és Sollen egymásra való visszavezethetlensége egyértelmű. E ponton tehát Bibó elfogadja a neokantianizmus radikális ismeretelméleti logikai előfeltevéseit. Sőt nemcsak elfogadja, de visszavezethetlenségük logikai konzekvenciáit is levonja. A kellés (Sollen) oldaláról nézve felállítja azt a tételt, hogy

„a jogrend jogi normáinak összessége sohasem vezethető vissza egyetlen tényállásra, mert mindig maradnak olyan normák (minimum egy: ún. eredetnorma), amelyek érvényessége független vagy függetlenné vált a normatétélező vagy normaérvénytelenítő jogi aktus jogszerűségétől. Mivel tehát ezek a normák nem tételezhetők és nem is törölhetők el, *érvényteleníthetetlen jogi normáknak* nevezhetjük őket, hiszen a pozitív jogban megszüntetésükre nem létezik eljárás.”³⁵

³⁴ Uo. 87.

³⁵ BIM 1. 238.

Ezek az aktushoz kötött jogi normákkal állnak szemben, melyek érvényessége a jogi aktus jogszerűségétől függ. Az aktushoz kötött jogi norma eme függősége, s ennél fogva egész normatív ereje, jogilag azonban csak abban az esetben elgondolható, ha érvényteleníthetetlen jogi normáktól kölcsönözten, illetve azokból levezetetten lép fel. Az természetesen lehetséges, hogy egy már érvényteleníthetetlen jogi norma eredetileg jogi aktushoz kötődött, s csak később került át az érvényteleníthetetlen jogi normák körébe. S fordítva: az is lehetséges, hogy valamely érvényteleníthetetlen jogi norma később elveszíti ezt a jellegét, s egy jogi aktus által eltörölhetővé, majd újrateremthetővé válik.

Bibó nem kíván abban a kérdésben állást foglalni, hogy honnét származnak ezek a normák.

„Azt most itt ne feszegessük – mondja –, hogy ami a jogi normákat érvényteleníthetővé teszi, vajon jogi eszményként, fikcióként, jogtudatként vagy hatalomként írható-e le. Mindazonáltal az érvényteleníthetetlen jogi normák elismerését egyetlen jogelmélet sem kerülheti meg, legfeljebb egyetlen pontra koncentrálja és jogon kívülinek nyilvánítja (a *Tiszta jogtan* hipotetikus eredetnormája). Felfogásunk szerint az érvényteleníthetetlen jogi normák száma minden jogrendben olyan variábilis ténykérdés, melyet minden pillanatban újra és újra fel lehet vetni. Olyan logikai szabályok, etikai előírások és speciális jogi normák variálódnak a jogrend normatív előfeltevéseinek tarka gazdagságában, amelyek valamely konkrét jogrendben nem teremthetők vagy szüntethetők meg egy történeti pillanatban. Mindezt akár relatív *természetjogi* felfogásnak (kiemelés tőlem – Zs. Á.) is nevezhetnénk. Ilyen érvényteleníthetetlen normák a jogrend minden konkrét metszetében léteznek, létezésük képezi az alsóbb szintű jogi normák normajellegének és a jogrend működésének logikai előfeltételét.”³⁶

Ugyanakkor Bibó a lét, a Sein oldaláról azon állítását is kifejti, hogy a jogi tényállások totalitása sem vezethető le a jogi normákból. Ugyan minden jogi tényállás jogi normán nyugszik, illetve jogi normák által megalapozott, azok által előírt (jogi aktus), azonban mindig léteznek olyan tényállások, amelyek függetlenek a már korábban fennálló nor-

³⁶ Uo. 238–239.

maszabályozástól, de mégiscsak jogilag releváns tényállások, döntő szerepet játszanak az eljárásban, mivel a normatétételezés irányába mutatnak. Bibó ezeket nevezi nem-alárendelhető (szubszumálhatatlan) tényállásoknak, míg ezzel szemben minden olyan tényállásra, amelyet jogi normák írnak elő vagy „teremtnek”, a normához kötött tényállás vagy a jogi aktus kifejezés illik.

E „jogilag előre nem látott és nem előírt, azonban mégis jogi reakciót és jogi következményeket kiváltó jogi tényállások száma ugyancsak ténykérdés, azaz a jogi tapasztalat kérdése. Mindezt akár relatív *szabadjogi* felfogásnak nevezhetjük.”³⁷

Minden jogelméletnek – még a legszigorúbb normatívizmusnak is – fel kell tételezni legalább egy jogilag elő nem írt tényállást, amelyben az eredetnormát joggá nyilvánítják. Az teljességgel közömbös, hogy az eredetnorma, illetőleg az eredettényállás a *ius* vagy a *non-ius* területén helyezkedik el. Ez a kettő például a tiszta jogtan felfogásában azonos, és logikai úton is el lehet hozzájuk jutni. De ha feltételezzük is különbözőségüket, akkor is tudomásul kell venni, hogy szociológiailag összekötöttek jelennek meg. Ám ha ez így van, akkor ez szépen fogalmazva a kelsenizmus szociologizálását jelenti.

Végezetül a szinopszis általam leegyszerűsített képletét Bibó szavaival összegezném:

„A jogon belül a normát és a tényt *egységben* éljük át, *együtt* szemléljük és tárgyaljuk, de *elválasztottságukban* ismerjük meg és előfel-tételezzük. A *par excellence* jogit az együtt szemlélés és a tárgyalás jeleníti meg, míg az élmények és az előfeltevések jogelőtti és jogon túli területekre utalnak. Mindazonáltal ezek nem kevésbé részei a jogi tapasztalatnak. A *par excellence* jogi *együtt szemlélés* funkciója éppen abban rejlik, hogy az *egyesített lét élménye*, valamint a norma és a tény *elválasztottságának előfeltevése* egy kezelhető technikai rendszer keretében áthidalható legyen. A jog megélése, tárgyalása és a rá vonatkozó tudás csak a jogi tapasztalat különböző aspektusait jelentik.”³⁸

³⁷ Uo. 239.

³⁸ Uo. 240.

A fentiekben igyekeztem bizonyítani, hogy Bibó szinopszis-felfogását Horváthtól eredeztette, majd radikalizálta, úgy is mondhatnánk: ontologizálta. Azonban Bibó ezáltal nemcsak egy episztemológiai kategóriát vett át mesterétől, de annak lelki alkatában, szellemi habitusában rejülő, folyton paradoxonokba bocsátkozó metafizikai nyugtalanságát is. Habár „textuális formátlanságban”,³⁹ de ezt az életérzést és problémalátást viszi Bibó is tovább későbbi munkásságában, melyben olyan „ellentétpárok” között kívánja az egyensúlyt megtalálni, mint „individualizmus/kollektívizmus, racionalizmus/irracionalizmus, materializmus/idealizmus, természetjog/jogpozitivizmus, rend/szabadság...”⁴⁰

³⁹ Nagy J. Endre: Tettbeszéd. In *Dénes Iván Zoltán, szerk, 2001.* 111.

⁴⁰ *Balog Iván, 2004a.* 18.

H. SZILÁGYI ISTVÁN

Etika és jog

Bevezető megjegyzések

Az alábbi vizsgálódások kiinduló előfeltevése az, hogy Bibó István életműve egyetlen szerves egységet alkot, s nem csupán abban az értelemben, hogy írásai néhány jól meghatározható probléma és felismerés köré szerveződnek. Bibó ugyanis a politikai és morálfilozófiai gondolkodók Szókratésztől kezdve számon tartott azon csoportjához tartozik, akik bölcséleti eszméiket közvetlenül saját cselekvéseik etikai elveivé teszik, így tetteikkel hitelesítik, példázzák és világítják meg azokat. Ebből következik, hogy mikor Bibó etika és jog viszonyára vonatkozó elméletének rekonstrukciójára vállalkozunk, akkor az életmű kontextusán belül maradva érdemes kiemelni azokat az összefüggéseket, melyek e jogbölcséleti témában kifejtett gondolatait politikai filozófiájának az eszmevilágához, illetve a „tettbeszédével” elmondottakhoz kapcsolja.

A „tettbeszéd” kifejezést Nagy J. Endre közismert tanulmányából kölcsönöztem, melynek számos következtetésével egyetértek, még ha az azokhoz vezető, időnként túlságosan komplikált érvelésének nem is minden részletével. Így meggyőzőnek gondolom mindazt, amit a szerző Bibó politikai filozófiájának rekonstrukciójáról, illetve a filozófia és a bölcsesség különbségéről mond; azt a megállapítását, hogy Bibót inkább bölcsnek, mint filozófusnak kell tekintenünk, valamint hogy e bölcsesség alapja a keresztény humanizmus. A szerző biztos kézzel rajzolja meg Bibó családi és szociokulturális hátterét, és az egyetemi évek alatt a Reitzer Bélához és Erdei Ferenchez fűződő barátságának eszmei és lélektani összefüggéseit, s jól ragadja meg fogalmilag a „tettbeszéd” lényegét. A tanulmány két alapvető tézisének azonban nem tudom elfogadni. Azt, hogy Bibó életében az 1935-ös külföldi tartózkodásának élménye egy „megtéréssel” fölérő, gyökeres lelki átalakulást eredményezett, aminek következtében az addig jogtudósnak készülő Bibó úgy döntött,

¹ Nagy J. Endre, 2001.

hogy politikus lesz. S azt, hogy Bibónál a „tettbeszéd” az 1956-os forradalomban való szerepvállalására korlátozódott volna.

A szerző a megtérésre vonatkozó tézisét tulajdonképpen két tényre alapozza: arra, hogy Bibó az 1935 után keletkezett írásaiban már nem használja a korábbi jogelméleti tárgyú írásainak neokantiánus fogalmi apparátusát és egy Reitzer által írt levélre, melyben Erdeitől idézi a „megtérés” kifejezést, egy pontosan meg nem határozott történéssel összefüggésben Bibó viselkedésére vonatkozóan.

Bár lehetséges, hogy az 1936-os francia és az 1937-ben megjelent német nyelvű jogbölcseleti tanulmányait még az állítólagos „megtérése” előtt írta, de azt állítani, hogy a neokantiánus jogbölcselet „nyomtalanul elporladt, és soha többet nem jött elő Bibó munkásságában” mégis túlzás.² Nem szabad megfélemednünk az 1940-ben *A jogelmélet fő kérdései tegnap és ma* címmel tartott magántanári próbaelőadásáról, az 1942-ben a kolozsvári egyetemen *A XX. század jogbölcselete* címmel tartott magántanári előadásairól, recenzensi tevékenységéről és mesterével, Horváth Barnával 1948-ig fennálló eleven szellemi kapcsolatáról, melyekben az említett fogalmi rendszer elmélyült ismerete és alkalmazása elengedhetetlennek tűnik. Annyit mondhatunk inkább, hogy Bibó saját gondolatainak kifejtéséhez nem használta 1937 után a neokantiánus terminológiát.³ A „megtéréssel” pedig egyrészt szembeállítható az a 1935-ben Reitzer Bélának címzett levél, melyben Bibó azt írja, hogy „születéstől fogva” ellenkezés van benne a politikum elhagyásával szemben.⁴ Másrészt az, hogy Bibó visszaemlékezésében azt mondja, hogy külföldről való visszatérése után is ragaszkodott eredeti elképzeléséhez:

„Én a magam pályájának útját továbbra is úgy képzeltem, hogy először a körülöttem lévő lehetőségek igénybevételével igyekszem eljutni az egyetemi tanári pozícióig és megszerezni azt az aránylagos függetlenséget, amelyből kiindulva aztán már lehet közéletet és politikát is csinálni. Mert végső kitekintésben mindig politikát szerettem volna én is csinálni, csak úgy, mint Erdei Ferenc. Ezért

² Nagy J. Endre, 2001. 111.

³ Vö. Bibó István, 1993; *BIM* 1. 233–284; Bibó István, 2004. 11–32, különösen 27–32; Bibó István, 1942a, b, 1943. Lásd még: Karácsony András, 1993; Balog Iván, 2004a. 14–57; Percz László, 2008. 239–246. Bibó és Horváth szellemi kapcsolatáról: Szabadfalvi József, 1999; H. Szilágyi István, 2006; Zsidai Ágnes, 2008b. 41–62.

⁴ Huszár Tibor, 1986. 393.

mentem jogásznak, családom és környezetem csodálkozására, akik várták, sőt elvárták tőlem, hogy bölcsésznek menjek, történettudós-nak vagy valami hasonlónak.”⁵

Az Erdei által használt „megtérés” kifejezés nem Bibó teljes életségének gyökeres változására utal – hogy Bibó a szemlélődés helyett végre a politikai cselekvést választja –, hanem Bibó politikai eszméinek változására, a forradalomról vallott korábbi elutasító álláspontjának revidálására. Ezt hangsúlyozza Bibó visszaemlékezésében. A Reitzerrel és Erdeivel kialakult barátságának alapja tehát eredetileg is a közélet és a politika iránti érdeklődés volt, de 1935 előtt Bibót némileg elválasztotta barátaitól az, hogy ő egy sajátos elitelmélet híveként elutasította a forradalom gondolatát.⁶

A „megtérés” fogalmának e leszűkítése azonban nem jelenti azt, hogy alábecsülnénk a külföldi élmények Bibó bölcseletére gyakorolt hatását. Tudjuk, hogy a forradalom felszabadító hatásának, az emberi méltóság magasabb fokának megtapasztalása egybeesett egy sor magánéleti válsággal, ami Bibót komoly lelki önvizsgálatra készítette. Ekkor fedezte fel, hogy személyiségében van egy káros „rezerváltság”, amit a későbbiekben tudatosan igyekezett leküzdeni.⁷ Ebben az értelemben „érzelmi forradalomról” is beszélhetünk, ami a huszonnégy éves fiatal emberek életében egyébként sem szokatlan jelenség. A forradalom felszabadító hatására megvalósult teljesebb emberi méltóságnak és az érzelmi forradalomnak az egyidejű átélése bizonyosan mély nyomot hagyott Bibó bölcseletében. Elegendő a nacionalizmus mint demokratikus tömegérzelem általa adott meghatározására utalnunk, miszerint annak

„az adja meg óriási hőfokát és feszítőerejét, hogy két érzés egyesül benne: a harmadik rend, a nép, és mindenki birtokba veszi és magáévá teszi a királyok és nemesek országát, annak minden történeti és politikai presztízsével, reprezentatív és kihívó öntudatával együtt, ugyanakkor felruhazza mindazokkal a meleg és közvetlen

⁵ Huszár Tibor, 1989. 30.

⁶ Vö. Huszár Tibor, 1989. 20, 29–30. Bibó elitelméletéről lásd: Karácsony András, 1993; Csejtei Dezső, 2001.

⁷ Vö. Huszár Tibor, 1989. 29.

emberi érzelmekkel is, melyekkel a polgár addig a maga szűkebb közösségeit vette körül.”⁸

Az emberi méltóság magasabb foka és a „polgár meleg érzelmei” magas hőfokú összekapcsolódása átélése adatott meg Bibó számára az 1956-os forradalomban való részvételekor, mely elemi erővel sugárzik a november 4-i Kiáltvány megrendítő soraiból. Az ’56-os forradalom „megváltó” élménye pedig nem csupán visszamenőlegesen igazolta Bibó korábbi törekvéseit, hanem bizonyosan erőt adott számára ahhoz, hogy a rabság és a kényszerű hallgatás éveinek megpróbáltatásait töretlen bátorsággal és méltósággal viselje.

Az vitatható, hogy Bibó cselekvéseiben és választásaiban mikor alakult ki az a szerves egység, ami a „tettbeszéd” lényegét adja, ami nem korlátozódott csupán az ’56-os forradalom napjaira.⁹ Sokkal előbb kezdődött – még ha nem is megyünk vissza az antiszemita plakátok letépésének gyermekkori epizódjáig –, és élete utolsó pillanatáig tartott.

A „tettbeszéd” egy korábbi, világító erejű példája, amikor Bibó a német megszállást követően, 1944 őszén az Igazságügyminisztériumban „árja-párja” igazolásokat ad ki, először szabályosan, majd miután letiltották, saját aláírásával ellátva azokat.¹⁰ A „tettbeszédnek” ez már mindenképpen olyan egyértelmű megnyilvánulása, amit nem lehet csupán a „morális veszélykeresés”, vagy a „megtérés” valamely szekvenciájának tekinteni.¹¹ Egyáltalán nem valami sorsszerű véletlen tehát az, hogy ’56 novemberében Keresztury Dezső azzal érvel Bibó miniszterségre való alkalmassága mellett, hogy „van benne civil kurázi” – e mögött az értékelés mögött ott van Bibó erkölcsi tőkése, amit éppen az előző tíz esztendő „tettbeszédével” halmozott fel, s hogy ezen Bibó maga meglepődik, csupán szerénységét mutatja.¹²

Bibó jogelméleti munkássága a teljes értelemben vett életmű – beleértve ebbe a „tettbeszédrel” kifejezett bölcseletét is – szerves részét

⁸ BIM 2. 41.

⁹ Vö. Nagy J. Endre, 2001. 138.

¹⁰ Bibót a nyilasok október 16-án irodájában letartóztatták, majd átadták a németeknek, akik három nap múlva a minisztérium közbenjárására „további intézkedésig” szabadon bocsátották. Ettől kezdve 1945 februárjáig a Református Teológia Ráday utcai pincéjében húzta meg magát: Kovács Gábor, 2004. 222.

¹¹ Vö. Nagy J. Endre, 2001. 137.

¹² Uo.

képezi. Bibó már egyetemi tanulmányainak megkezdése előtt eldöntötte, hogy a politikusi pályát választja, s alapvetően ennek rendelte alá jogi tanulmányait. Nyilvánvaló, hogy e döntés befolyásolta abban, hogy érdeklődésének homlokterébe a politikai filozófia és az államelmélet felé is horizontot nyitó jogbölcselet, s egy jövődó politikus számára nélkülözhetetlennek látszó nemzetközi jogi stúdiumok kerültek. Ez az ifjúkori döntés Bibó eredeti alkatával alighanem ellentétes, tudatos elhatározás volt, hiszen „kontemplatív szellemi aktivitásra” beállított személyiség volt. Ez magyarázza tehát, hogy minden későbbi „anti-spekulativizmusa” ellenére oly sikeresen boldogult a mestere, Horváth Barna által közvetített, nagyon is spekulatív újkantiánus fogalmi rendszerrel, hogy azt képes volt a mestert meghaladó, alkotó módon alkalmazni is.¹³ Horváth személyes hatása mellett nyilván ez lehetett az oka annak, hogy a politikussá válás felé vivő út szükséges kanyarulatának tekintett jogbölcseleti tanulmányok hosszabb kitérővé bővültek Bibónál.¹⁴ E „kitérő” viszont korántsem volt haszontalan későbbi eszmei fejlődése szempontjából, hiszen ahogy Bibó a jogot intézményekből és eljárásokból álló társadalmi technikának látja, úgy a politikai kérdések és konfliktusok megoldásában is felismeri és keresi a politikai intézmények és eljárások szerepét. Ahogy a jogi intézményeket és eljárásokat a társadalom lelki egyensúlyával hozza funkcionális összefüggésbe, a politikai jelenségek mögött a társadalomlélektani – s az azokat meghatározó történeti – tapasztalatokat kutatja. A „szinoptikus módszer” az egyensúly sajátos koncepcionális értelmezésében fontos szerepet játszott.¹⁵

Ennek jegyében vizsgáljuk meg Bibó etikára, illetve a jog és erkölcs viszonyára vonatkozó nézeteit, majd azt, hogy azok hogyan függenek össze az életmű más aspektusaival, beleértve ebbe a „tettbeszéddel” kifejezettek is.

¹³ Vö. *Perecz László*, 2008. 239–246.

¹⁴ Horváth személyes példájának hatásáról lásd: *Zsidai Ágnes*, 2008b. 21–25. Zsidai azzal az értékelésével azonban nem értek egyet, hogy Horváth példája ösztönözte volna Bibó „megtérését”, politikai pálya felé fordulását. Épp ellenkezőleg: Bibó számára Horváth Barna a tudományt szenvedélyesen komolyan vevő, „nyugat-európai típusú tudóst” megtestesítő személye a politika helyett éppen a tudomány irányába vonzhatta Bibót. Vö. *Zsidai Ágnes*, 2008b. 31–40. 34. *Huszár Tibor*, 1989. 24–25.

¹⁵ *H. Szilágyi István*, 1995; *Balog Iván*, 2004a. 14–57.

Etika

Bibó saját etikai felfogását – melyet egyúttal az ember erkölcsi természetére vonatkozó antropológiai előfeltevésének is tekinthetünk – doktori disszertációjában (1935) a kényszer beszámításának kérdéséről, valamint a pozitív szabadság fogalma kapcsán az erkölcsi szabadság lehetőségének problémájáról szóló fejezeteiben vázolja.¹⁶ Ennek központi eleme az akaratszabadság eszméje: vagyis az ember mindig szabadon választhat Jó és Rossz között, döntéseiért azonban mindig felelős. A szerző fogalmi konstrukciójában az emberi cselekvőség önálló létszféraaként való megjelenítése és a spontaneitásnak mint e létszférát determináló törvényszerűségnek a bevezetése teszi lehetővé az akaratszabadság problémájának elméleti megragadását. Mivel a kényszer csupán a kauzalitás szinoptikus „belevetítése” a cselekvő spontaneitásába,¹⁷ ezért a kényszer alatti cselekvéséért is bizonyos fokig felelős a cselekvő. „Kikényszerített cselekvés esetén – írja Bibó – tehát sohasem beszélhetünk a beszámítás kizárásáról, legfeljebb nem teljes beszámításról.”¹⁸ A felelősség alapja tehát az akaratszabadság, a felelősség mozzanatát a cselekvéshez azonban az axiológiai determináció törvényszerűsége kapcsolja, mely

„/.../ nem arra determinál, hogy az akarati állásfoglalás a célnak, a normának vagy az értelmi megítélésnek pozitíve megfeleljen, hanem arra, hogy az akarati állásfoglalás szükségszerűen a célszerűség, a szabályszerűség, az ésszerűség megítélése alá essék.”¹⁹

A kényszer, a szabadság – a pozitív erkölcsi szabadság is – alapvetően egyéni lelki élmények, amelyek az objektíválódás folyamatában válnak társadalmi, a legobjektívebb formában pedig jogi intézménnyé. Tehát az „eleven” szubjektív erkölcsi élmények az alapjai a társadalmi intézményeknek, és végső mozgatórugói ezen intézmények változásainak.

¹⁶ BIM 1.

¹⁷ A spontaneitás fogalmáról és a szinoptikus módszer Bibó jogelméletében játszott szerepéről lásd: BIM 1. 15–17, különösen a 15. és a 17. jegyzetet. Vö. H. Szilágyi István, 1995; Balog Iván, 2004a. 14–57; Zsidai Ágnes, 2008b. 44–53, 77–84.

¹⁸ BIM 1. 125.

¹⁹ BIM 1. 107.

A szerző tulajdonképpen ezt a koncepciót fejtette ki részletesebben az *Etika és büntetőjog* című dolgozatában.

Mindezzel együtt Bibó etikára vonatkozó elképzelései nagyrészt kifejtetlenek maradnak, legfőbbképpen – mint azt ő maga is megállapította – azért, mert adós maradt az abszolút etikai érték és a relatív társadalmi érték viszonyának feltárásával,²⁰ valamint a társadalmi objektiváció folyamatának mélyreható elemzésével.²¹ Anélkül, hogy e tanulmány keretei között kísérletet tennénk Bibó etikai nézeteinek átfogó rekonstrukciójára, érdemes annak néhány implicit aspektusára rávilágítanunk, helyenként kitekintve már itt a bibói életmű tágabb összefüggéseire is.

Érdekes, hogy Bibó az abszolút etikai értékekről, a fenti említést leszámítva, tudomásom szerint, semmit sem mond a későbbi műveiben. Az egyetlen olyan szövegrész, ami értelmezhető úgy, mint az ilyen abszolút értékek fennállásába vetett hit bizonyítéka, az utolsó nagy, összegző művében, *Az európai társadalomfejlődés értelmében* olvasható, mikor arról ír, hogy Krisztus

„/.../ az élet legegyszerűbb dolgai iránti megértésnek, az emberközeli gyöngédségnek olyan megnyilvánulásait tudta megvalósítani, amelyek teljesen téren és időn kívül álló módon kimutatnak annak a szektának aránylag szűk kereteiből, amelynek nyilvánvalóan tagja volt.”²²

E hallgatás magyarázata abban kereshető, hogy Bibó nyilvánvalóan osztotta korának pozitivistá tudományfelfogását, mely Comte szellemében számúzni kívánta a „metafizikai spekulációkat” a társadalomtudományok területéről is.²³ S itt belekapaszkodhatunk külön-külön a „metafizika” és a „spekuláció” elutasításába egyaránt. Miként Bibó maga írja egy helyen a módszertisztaság kérdése kapcsán:

²⁰ BIM 1. 213.

²¹ BIM 1. 218–219. Az objektiváció Bibó-féle felfogásáról lásd még: *H. Szilágyi István*, 1995, 2006; *Balog Iván*, 2004a. 34–50, *Zsidai Ágnes*, 2008b. 138–152.

²² *Bibó István*, 1986. III.19–20.

²³ Bibó tudományfelfogásának elemzésére lásd: *Zsidai Ágnes*, 2008b. 63–76.

„Ha tehát választanunk kell, mi inkább a normára és a tényre vonatkozó tapasztalat közötti szinkretizmus vádját vállaljuk a tapasztalat és a metafizika közötti szinkretizmus vádjá helyett.”²⁴

Másfelől pedig Bibó sajátos „antispekulatív” beállítottsága folytán világosan látja a tudomány – vagyis a racionális magyarázat – a végső értékek vizsgálatában játszott szerepének korlátait.²⁵

Bibó – hasonlóan Szókratészhez, illetve Platónhoz – hitt az abszolút értékek létében, de úgy vélte, hogy ezek nem racionálisan, hanem csupán intuitíve megragadhatók. Ezért hangsúlyozza kezdettől fogva jogelméleti írásaiban is a szubjektív egyéni élmények elsődlegességét mindenféle filozófiai „spekulációval” szemben. Politikai és történelemfilozófiájában pedig ezeknek az abszolút értékeknek megragadása kapcsán kiemeli a vallás és művészet elsődleges szerepét. Az abszolút etikai értékek felismerése azonban az emberiség számára egy történetileg adott lehetőség csupán, s nem valamiféle metafizikai törvényszerűség: az emberi társadalmak nem feltétlenül ismerik fel ezeket, sőt, a már felismert értékek tapasztalata is elhomályosulhat, veszendőbe mehet. Ez a megfontolás teszi világossá a Bibó jogbölcseletében megjelenő relatív természetjogi állásfoglalás etikai alapjait.

Bibó bölcseletében két abszolút etikai értéket vélek azonosíthatónak: az aktív szeretetet,²⁶ és az emberi akaratszabadság etikai értéként való elismerését jelentő emberi méltóságot.²⁷ Bibó szemléletében e két érték válik az alapjává a világtörténelmileg egyedülálló európai fejlődés lényegét adó közösségi vállalkozásnak: a hatalom megszelídítésére, humanizálására tett kísérletnek.²⁸ Mindkét érték megragadásában történelmileg döntő szerepe volt a keresztény vallásnak, még ha – az *Uchronia* parabolájából világosan kitetszően²⁹ – Bibó nagyon is tisztában van azzal,

²⁴ BIM 1. 235. Mint azt Perecz László megállapítja: „A filozófia mint metafizika [Bibó felfogásában] ilyenformán kikerül az érvényes társadalmi elmélet lehetséges alkotóelemei közül.” Perecz László, 2008. 241. [Kiegészítés – H. Sz. I.]

²⁵ Vö. Balog Iván, 2004a. 14–57; Perecz László, 2008. 239–246.

²⁶ Vö. BIM 3. 19–21. Nagy J. Endre, 2001.141.

²⁷ Nagy J. Endre, 2001. 141.

²⁸ A hatalom humanizálásának kérdéséről lásd: Bibó István, 1986. III. 5–123; Dénes Iván Zoltán, 1993, 2001, 2008a. 33–43, 260–284; Rácz Sándor, 2001; Kovács Gábor, 2001, 2004, 157–192, 281–287; Perecz László, 2008. 239–243.

²⁹ Bibó István, 1990. 265–282.

hogy a keresztény egyház mint társadalmi intézmény egyáltalán nem feltétlenül képes hitelesen képviselni ezeket az értékeket.³⁰

Erkölc és jog

Az abszolút etikai értékek tehát az elsődleges erkölcsi élményekben jelennek meg. Érdeemes megjegyeznünk, hogy az „élmény” kifejezéssel Bibó egyértelműen arra utal, hogy a primér erkölcsi tapasztalatban egyenrangúan és elválaszthatatlanul vannak jelen az érzelmi és a kognitív elemek.³¹ Az erkölcsi élményekből aztán az objektiváció folyamatában képződnek ki a relatív érvényességű erkölcsi szabályok, illetve az objektiválódás legmagasabb szintjén a jogi szabályok. E folyamatban növekszik a racionális elemek aránya,³² így a társadalmi objektivációk lényeges funkciója a közösségi érzelmek „uralása”, a közösségi indulatok levezetése, szublimálása, ezen keresztül pedig a társadalom lelki egyensúlyának biztosítása.

Az erkölcsi szabályok azonban relatív érvényűek, s csakúgy, mint az emberi cselekvőség összes megnyilvánulása, az axiológiai determináció folytán maguk is értékelés alá esnek. Vagyis a relatív érvényességű erkölcsi szabályokat az abszolút etikai értékekhez mérhetjük – ez volna a morálfilozófia sajátképpen feladata –, ugyanakkor maguk az erkölcsi szabályok alapjául szolgálnak az objektiváció magasabb szint-

³⁰ Vö. Kovács Gábor, 2004. 421–434.

³¹ Az a bizonyos egyensúlykeresés tehát, melynek jelenlétét Bibó bölcséletében Balog Iván jó érzékkel ragadta meg, kiterjed az értelem és az érzelem cselekvéseméleti viszonyára is. Az európai filozófia történetében Aquinoi Tamás óta kevés ilyen jellegű törekvéssel találkozhatunk. Vö. Balog Iván, 2004a. 14–57; Finnis, John. 1998.

³² „Az objektiválódás társadalmi folyamatának jellemzése – mely szerint az a szubjektívától az objektív felé s az egyszerűtől az általános felé való haladást foglalja magában, s a konkrét élmények mellé fiktív, feltett élményeket állít – mindenestre azt mutatja, hogy az objektiválódás megismerési funkcióktól, *logikai* értékektől erősen afficiált társadalmi jelenség. Valószínű tehát, hogy az objektiválódás *magas foka* az, amely a jog jellemző *logikai feszültségét* megadja. Valószínűleg itt találjuk magyarázatát annak, hogy a jog az egyetlen társadalmi szabály- és magatartásrendszer, melynek sajátos, kifejtett *logikája van*. Valószínűleg a magas fokú objektiválódás absztrakt jellege tette lehetővé annak a gondolatnak a felmerülését, hogy a jogot a társadalmi *valóságtól* és az erkölcsi *értéktől függetlenül* lehet értelmezni.” BIM 1. 218–219. [Kiemelés az eredetiben.]

jén álló jogi szabályok értékelésének. Az abszolút etikai értékek tehát a szubjektív erkölcsi élményeken, majd a relatív érvényességű, objektívalódott erkölcsi szabályokon keresztül hatolnak be a jogba, s adják annak etikai tartalmát.

Bibó felfogásában ezért a jog nem bír saját a priori értékkel, hanem csupán funkcionalitásában válik értékessé, amennyiben az erkölcsi szabályok által közvetített etikai értékeket hatékonyan képes érvényesíteni. A jog értékelésének alapja így a hatékonyság aspektusa lesz, ami azonban – összefüggésben az objektívációknak a közösség lelki egyensúlyának fenntartásában játszott szerepével – éppen az egyéni morális élmények szintjén válik „mérhetővé”. A jog tehát a maga igazolását az elsődleges erkölcsi tapasztalatokból nyeri.

Mindenesetre a *Kényszer, jog, szabadságban* Bibó a jog értékelésének kérdését e tisztán eszközjellegű hatékonyság feltételeinek vizsgálatára korlátozta, jöllehet nyilván tisztában volt – részben Horváth erre vonatkozó tanításának ismeretében is – azzal, hogy a jog és erkölcs viszonya tartalmi értelemben is vizsgálható, vagyis hogyan értékelhető a jog által képviselt erkölcsi értékek és a társadalomban érvényesülő morális értékek konfliktusa.³³

E korlátozott, instrumentális szemléletben a helyes jog kritériuma végsőleg tehát a szubjektív szabadság és kényszerélmények, valamint azok objektívizált, intézményes kifejeződése közötti egyensúly lesz.³⁴ Ez az egyensúlyteremtő funkció pedig nyilván egymást korlátozó, relatív értékmérők bevezetését kívánja meg:

³³ Ebből a szempontból kiemelhető Horváth *Természetjog és pozitivizmus* című tanulmánya, melyben ragyogó dialektikával mutatja be, hogy a kelsen-i logikai pozitivizmus elmélete sem képes megvédeni a jogot az erkölcsi értékelés természetjog által képviselt igényétől. Vö. *Horváth Barna, 1928. 212–247, 1927. 101–137, 233–236.* Ami, véleményem szerint, Bibó esetleg kezdetben visszatarthatta a jog és erkölcs tartalmi viszonyának vizsgálatától, az éppen az, hogy *nem osztotta* mestere alapvetően relativista etikai felfogását: pontosabban, mint azt a fentiekben kifejtettük, Bibó etikai relativizmusa nem az abszolút etikai értékek fennállásának tagadásából fakadt, hanem csupán az emberi megismerés korlátozott voltának belátásából. Ebben a vonatkozásban nem értek egyet Zsidai Ágnessel, aki úgy véli, hogy Bibó mindenben követte Horváth etikai értékekre, illetve természetjogra vonatkozó tanításait. Vö. *Zsidai Ágnes, 2008b. 211–223.*

³⁴ Lásd *BIM* 1. 215.

„A társadalmi kényszer *helyes* elosztását nevezzük *rendnek* (jogbiztonság), a társadalmi szabadság *helyes* elosztását *igazságosságnak*. A *rend* és az *igazságosság* eszméi tehát azok az értékek, amelyek a jog jellemző vonásaiban megnyilvánulnak, s a helyes jog abszolút értékmerői közé tartoznak. Ez a két eszme az objektíválódás jelenségének is határt szab: az objektív kényszer növekedése addig értékes, amíg a rend növekedésével jár, s nem megy az igazságosság rovására – az objektív szabadság növekedése addig értékes, amíg az igazságosság növekedésével jár, és nem megy a rend rovására.”³⁵

Valójában a jognak e funkcionális értékét és a társadalom lelki egyensúlyának kialakításában játszott szerepét hangsúlyozza Bibó a három évvel később, 1938-ban megjelent *Etika és büntetőjog* című írásában is,³⁶ azonban itt, mint azt látni fogjuk, már egy elmozdulás érzékelhető a jog és az erkölcs tartalmi viszonyának elemzése felé. Azért is különösen érdekes Bibónak ez a műve, mert kapcsolódási pontot jelent a jogelméleti munkái és az ezt követően születő történeti, politikai esszéi között, viszont már világosan láthatóak benne a bibói gondolkodás azon alap-eszméi, melyek a jogbölcseleti kutatásai során formálódtak ki.³⁷

³⁵ BIM 1. 215. (Kiemelés az eredetiben.)

³⁶ BIM 1. 253–270.

³⁷ Az *Etika és büntetőjog*ban már mellőzi a kifejezetten spekulatív lételméleti és ismeretelméleti kérdéseket (mint pl. a tény és érték elválasztása), illetve a módszertani problémákat (mint pl. a kelsen-i módszertisztaság követelménye), kialakít viszont egy sajátos érvelési stratégiát vagy stílust. Ennek lényege, hogy bemutatja az adott kérdésre vonatkozó ellentétes állásfoglalásokat, vélekedéseket (néha kicsit sarkítva is azokat, mint pl. „A gonosz Németország és a jó Németország legendája” esetében vö. BIM 2. 92–94.), majd ezek bizonyos mozzanatait kiemelve fogalmazza meg saját válaszát, amely általában nem valamiféle „középutat” jelent, hanem magának a kérdésnek a „felszámolását”, rámutatva arra, hogy a kérdést fogalmazták meg rosszul. „A következőkben azt az utat fogjuk keresni – írja a büntetés funkcionális vizsgálatára –, mely a büntetés értelméről szóló klasszikus vitakérdés teljes felszámolása felé vezet. A két szembeállított tétel mindegyikéből ki kell emelnünk azt a lényeges momentumot, mely rávilágít a büntetés funkcionálisára, s rá fogunk jönni, hogy e momentumok nem ellentétesek egymással.” BIM 1. 261. A másik ilyen elem a *Kényszer, jog, szabadságban* alkalmazott empirikus módszerekből kifejlődő társadalom-lélektani mozzanat. Bibó a különböző szociális jelenségek leírásánál és értelmezésénél – mint azt a fentiekben az erkölcsi élmények fogalma kapcsán is megmutattuk – mindig igyekszik visszanyúlni a társadalom tagjainak alapvető élményeire és spontán állásfoglalásához.

Az *Etika és büntetőjog*ban Bibó három kérdésre keres választ:

„/.../ miben *különbözik* egymástól az erkölcsi és a büntetőjogi szabály?, /.../ milyen viszonyban áll egymással az erkölcsi szabály és a büntetőjog *érvényessége?*”, és végül hogy „/.../ miben áll az a sajátos és letagadhatatlanul *fokozottabb erkölcsi színezet*, ami a büntetőjogot a jogrendszer egyéb ágaitól elválasztja?”³⁸

A szerző gondolatmenete egy sajátos, ingamozgáshoz hasonlítható pályát ír le. Először bemutatja az első két kérdés kapcsán hagyományosan kialakult ellentétes elméleti felfogásokat, majd a harmadik kérdésre megfogalmazott válasz – a büntetőjog funkciójának elemzése – után tér vissza a korábban felvetett problémákra, hogy feloldja az ellentmondásokat.

Az erkölcs és büntetőjog különbségét megragadni igyekvő elméletek ismertetésekor kimutatja, hogy az összehasonlítás többnyire a büntetőjog alapvető formái jegyeit veszi alapul – intézményesültség, belső logikai rendezettség –, az erkölcs így nyilván ezek hiányával válik jellemezhetővé, s emiatt

„/.../ feltűnő súlyponteltolódást veszünk észre a büntetőjog javára”.³⁹

Végül Bibó megállapítja, hogy:

„A krisztusi etika volt az, mely az erkölcs büntetőjogias szemléletével szemben először foglalt élesen és tudatosan állást. Az evangélium állásfoglalásában pontonként ki lehet mutatni, hogy mennyire az erkölcsnek a farizeizmus által képviselt büntetőjogias szemlélete ellen irányul. Ezt a gondolatot legösszefogottabban képviseli a »ne ítéljetek« tanítása /.../”.⁴⁰

Az erkölcsnek ez a jogias szemlélete teszi kétségessé és belsőleg ellentmondásossá az erkölcs és büntetőjog érvényességi viszonyára vonatkozó elméleteket is. Hiába ismeri el elvileg a természetjogi és a poziti-

³⁸ BIM 1. 253. (Kiemelés az eredetiben)

³⁹ BIM 1. 254.

⁴⁰ BIM 1. 256.

vista irányzat is az erkölcs elsőségét. A természetjogi felfogás azáltal, hogy a természetjog formájában megjelenő erkölcsi normákat a pozitív jog fölé helyezi, míg a pozitivisták elméletek is általában rámutatnak arra, hogy bár a jogot és az erkölcsöt két autonóm szabályrendszernek tartják, amennyiben egy jogszabály súlyosan ellentmond az erkölcsi értékeknek, akkor nem egyszerűen erkölcsellenes válik, hanem adott esetben elveszítheti jogi minőségét is. Mindkét megközelítés gyengéje, hogy a konkrét esetek elemzése kapcsán kiderül, hogy mégiscsak a jogszabály fog érvényesülni az erkölcs szabályaival szemben.

„Hiába mondjuk, hogy az erkölcs magasabb fórum, mint a legmagasabb bíróság – állapítja meg Bibó –, hiába mondjuk, hogy a jog megsértette az erkölcs hatáskörét, abban a percben, amikor azt mondjuk, hogy az erkölcs *fórum*, az erkölcs *hatáskör*, ezzel megfosztottuk attól a közvetlenségtől és emocionális jellegtől, ami a joggal szemben az erkölcs legnagyobb erejét jelenti, s ugyanakkor megterheljük a jogi értékítéletek jellegzetes vonásával, azzal ti., hogy bennük az erkölcsi és társadalmi tények logikai állítás és tagadás ellentétévé redukálódnak. Ha az erkölcs nem indulat és megbánás, nem érték és kötelesség élménye, hanem fórum és hatáskör, akkor kikerülhetetlenül megjelennek színe előtt az ügyvédek, még ha kettejük közül az egyik az »advocatus diaboli« is. És az erkölcs színe előtt folytatódik az egész *jogvita* anélkül, hogy az erkölcs birtokában lenne annak a technikai eszköznek, amellyel a jog rendszere a jogvitát megnyugtatóan lezárni képes: ti. a formális jogerős ítéletnek.”⁴¹

A szerző szerint ezek a kérdések csupán a harmadik probléma megválaszolására révén tisztázhatók. A büntetőjog fokozott erkölcsi jelentőségének elemzése viszont a büntetés funkciójának – értelmének és mibenlétének – kérdéséhez vezet. A büntetőjogban kialakult elméleteket a szerző két csoportra osztja annak alapján, hogy a büntetés értelmét a priori vagy a posteriori értékekre próbálják visszavezetni. Az előbbi megközelítés képviselői szerint a büntetés lényege a megtorlás, míg az utóbbi felfogás szerint a társadalom védelme. Bibó a saját álláspontját a korábbiakban vázolt módszer segítségével alakítja ki, s egyfelől rámutat arra,

⁴¹ BIM 1. 258–259. (Kiemelés az eredetiben)

hogy a büntetés értelmét csakis a posteriori felfogás alapján magyarázhatjuk, tehát az

„/.../ nem tapasztalaton és jogn kívüli értékekből származik, hanem mint minden jogintézmény meghatározott funkcióval bíró társadalmi eszköz egy társadalmi cél szolgálatában.”⁴²

Másfelől azonban ez a cél nem a társadalom, hanem éppen az elkövető védelme a közösségi indulatokkal szemben. Ezáltal a szerző ugyanakkor elismeri, hogy minden büntetésnek bizonyos fokig megtorló jellege van, s a büntetés súlyossága elsősorban a mögötte álló társadalmi indulatok nagyságától függ, melyeket a jognak a maga intézményes eszközeivel levezetni, racionalizálni kell.

Visszatérve az erkölcs és büntetőjog különbségére, a szerző kifejti, hogy ennek lényege az „erkölcsi Rosszal” való szembenállásuk módjában keresendő.

„Az etika – írja Bibó – az erkölcsi Rosszal értékítélet formájában áll szemben, s ezt a szembenállást az erkölcsi Rossz lehető megsemmisítésének az eszméje mozgatja. A büntetőjog is az erkölcsi Rosszal áll szemben – nem pedig valami külön büntetőjogi Rosszal! –, de szembenállásában ezt az erkölcsi Rosszat megadott nagyságnak tekinti, melynek megsemmisítésére nem vállalkozik, s nem is vállalkozhatik. Tekintetét elsősorban a társadalmi egyensúlynak arra a megbomlására irányítja, amelyet az erkölcsi Rossz előidézhet, és ezt igyekszik keretek közzé szorítani, racionalizálni, értékszemponatokkal telíteni.”⁴³

Végül az etika és a büntetőjog érvényességi viszonya kapcsán Bibó megállapítja, hogy helytelen az a felfogás, mely az etikai érvényességet a jogi érvényesség valamiféle statikus, formális kritériumaként próbálja értelmezni. Az etikai érvényesség az erkölcsi élményeken, érzelmeken keresztül ható társadalmi erő, amely a jogrend értékes fejlődésének tényezőit adja.

⁴² BIM 1. 261.

⁴³ BIM 1. 266.

„Az etikai megítélés nem jogilag transzcendens értékelése jogi tényeknek – állapítja meg a szerző összegzésében –, hanem oly normatív tényező, mely elevenen részt vesz abban, hogy bizonyos tények jogi tényekké alakulnak-e vagy sem. Nem a jogi érvényesség kivirágzott, magasrendű formáit támadja vagy erősíti meg, hanem annak elsődleges jogi élményekbe ágyazott gyökereit vágja el, vagy tartja életben.”⁴⁴

A szakirodalom megoszlik annak a kérdésnek a megítélésében, hogy vajon Bibó erkölcs és jog viszonyára vonatkozó, fentiekben vázolt gondolatmenete tekinthető-e egy relatív természetjogi álláspont melletti elköteleződésnek. Nagyon is helyénvaló Szilágyi Péternek az a meglátása, miszerint „a pozitív jog értékelhetősége még nem jelenti a természetjogi álláspontot, csak az, ha a helytelen jogtól megvonjuk a jogi minőséget.”⁴⁵ A kétségek különösen megalapozottnak látszanak, ha figyelembe vesszük, hogy például a két háború közötti német jogbölcseletben – mely Bibó számára nyilvánvalóan vonatkozási alapnak számított – a pozitivista és a természetjogi álláspontok széles skálája alakult ki, melyek az erkölcs és jog viszonyára vonatkozóan sok egymással részleges átfedésben lévő vélekedést képviseltek.⁴⁶ Mint azt Karácsony András elemzésében kimutatta, a lényegi különbség a pozitivista és a természetjogi álláspont között éppen abban áll, hogy a természetjog képviselői egy bizonyos, tartalmi értelemben vett erkölcsi minimumot kívánnak meg a jogtól.⁴⁷ Nagyon is kérdéses, hogy mind az, amit Bibó hosszasan fejteget a büntetőjog és az erkölcs összeütközésének esetére vonatkozóan, az valóban azt jelenti-e, hogy az erkölcsi értékekkel szemben álló jogi szabályok (a priori) érvényüket veszítik, vagy hogy a jog hosszabb történeti periódusban „kénytelen-kelletlen” úgyis felveszi az eredetileg vele szemben álló erkölcsi értékeket.⁴⁸

Karácsony egy másik dolgozatában, elsősorban Bibó nemzetközi jogi tanulmányaira⁴⁹ koncentrálnak mutatta be, hogy Bibó hogyan jutott el a Hans Kelsen által képviselt jogpozitívizmus kritikájától kiindulva

⁴⁴ BIM 1. 270.

⁴⁵ Szilágyi Pétert idézi Zsidai Ágnes. In *Zsidai Ágnes, 2008b.* 593., 220. jegyzet

⁴⁶ *Karácsony András, 2000.* 30–74, különösen 49–64.

⁴⁷ *Karácsony András, 2000.* 34.

⁴⁸ BIM 1. 269–270.

⁴⁹ BIM 1. 11–51; *Bibó István, 1993 (1936); BIM 1. 233–252; BIM 6. 17–429.*

Alfred Verdross relatív természetjogi nézeteinek elfogadásához *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai* című írásában.⁵⁰ Mint azt a szerző kiemeli, Bibó a nemzetközi döntőbíráskodás funkcióit elemezve hangsúlyozza, hogy „a döntőbíróság munkájában kiformalódhatna a »közéleti és jogrendi minimum« mércéje”.⁵¹

Arról a szellemi fejlődésről – vagy, ha el akarjuk kerülni e változás értékelését: szellemi mozgásról – vázolt képet, melynek lényegét Bibó bölcséletében a jog és erkölcs viszonyának megítélésére vonatkozóan úgy ábrázolhatunk, mint ami egy mérsékelt pozitivista állásponttól egy relatív természetjog felfogás irányába halad,⁵² még néhány mozzanattal kiegészíthetjük.⁵³ Így felemlíthető *A jogelmélet fő kérdései tegnap és ma* címmel 1940-ben Kolozsvárott tartott magántanári próbaelőadása, melynek valószínűleg éppen azt az utolsó részét nem olvashatta fel, melyben a természetjog újjászületéséről mint a kortárs jogbölcselet számára legnagyobb kihívást jelentő új problémáról ad számot – anélkül azonban, hogy ő maga világosan állást foglalna abban.⁵⁴ Ettől fontosabbnak tűnik az 1944-ben megjelent *Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom* című tanulmánya,⁵⁵ amiben egyrészt vázolja a természetjogi gondolat fejlődését, hangsúlyozva e rekonstrukcióban a természetjogi eszméknek a hatalom erkölcsi eszményeknek való alárendelésében, korlátozásában játszott szerepét,⁵⁶ másrészt ezzel a jog és erkölcs problematikáját egyúttal a politikai filozófiájának középpont-

⁵⁰ Karácsony András, 2000. 75–98.

⁵¹ Uo. 94.

⁵² Ebből a szempontból nagyon tanulságos Karácsony egyik megjegyzése, miszerint figyelembe kell vennünk, hogy a Horváth Barnától átvett „szinoptikus látásmód módszere a jogbölcseleti hagyomány dichotómián, így a jogpozitivizmus/természetjog megosztottságán való felülemelkedést célozta meg. Ha ezt az elméleti törekvést és Horváth hatását Bibóra komolyan vesszük, akkor legalábbis megfontolásra érdemes kérdés, besorolható-e Bibó a természetjogi megközelítések közé? Hogy ennek ellenére mégis fenntarthatónak látom a bibói jogfelfogás rokonítását a természetjogi beállítódással, annak oka elsősorban a »bénultság«-könyvben olvashatókban rejlik.” Karácsony András, 2000. 95–96.

⁵³ BIM 1. 271–284.

⁵⁴ BIM 1. 271–284.

⁵⁵ BIM 1. 285–305.

⁵⁶ Ez a gondolatmenet köszön vissza és kap bővebb kifejtést később *Az államhatalmak elválasztása egykor és most* címmel 1947-ben tartott akadémiai székfoglalójában, illetve *Az európai társadalom fejlődés értelmében*. Vö. BIM 1. 307–332; Bibó István, 1986. III. 13–14, 21–39.

jában álló kérdés, a hatalom humanizálásának problémájához kapcsolja. Végezetül annak jelzésére, hogy Bibó „természetjogi fordulata” már jóval a „bénultság”-könyv megírása előtt bekövetkezett, elég felidézünk az 1946-os szegedi szociológiai előadásában a jog meghatározásáról írtakat, melyhez a következő mondattal fogott hozzá: „A jognak elsősorban etikailag kell jónak lennie.”⁵⁷

Politikai filozófia, „tettbeszéd”

Mint arra a fentiekben utaltunk, Bibó etikai felfogása, illetve az erkölcs és jog viszonyára vonatkozó elképzelései szervesen illeszkednek a hatalom humanizálásának különféle aspektusait vizsgáló morálfilozófiai, politikai filozófiai, politika-tudományi, történelemfilozófiai, történelmi, szociológiai műveinek gondolatmeneteibe. E gazdag összefüggésrendszer minden részletre kiterjedő feltérképezése meghaladja a jelen tanulmány által kínált kereteket, ezért vizsgálódásaimat most egyetlen problémakomplexum, Bibó „zsidókérdésre” vonatkozó állásfoglalásának elemzésére szorítkozom. E választásnak két oka is van: az egyik, hogy Bibó véleményének változása nagyon hasonló dinamikát mutat, mint amit a fentiekben az erkölcs és jog viszonyának megítélése kapcsán vázoltunk. Mi több, úgy vélem, hogy a kettő szervesen összekapcsolódik, s mindkettő egy-egy aspektusát képezi a bibói bölcsélet morálfilozófiai elmélyülésének, mely folyamat persze elválaszthatatlanul kapcsolódott a háború, a nyilas hatalomátvétel, a német megszállás és a Vészkorszak – s ezzel párhuzamosan, ahogy Bibó fogalmaz, „a magyar társadalom erkölcsi összeomlásának” – tragikus élményeihez. A másik ok pedig az, hogy az 1948-ban megjelent *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című művében⁵⁸ szinte kivétel nélkül megjelennek azok a kérdések, melyeket Bibó etikai nézeteinek, az erkölcs és jog viszonyára vonatkozó felfogásának elemzése során érintettünk.

Ami azt a bizonyos szellemi mozgást – amit ezúttal különösebb fenntartások nélkül nevezhetünk „fejlődésnek” – illeti, annak fontosabb állomásait a következőkben jelölhetjük meg. Az 1930-as évek végén Bibó szemléletét egy sajátos ambivalencia jellemezte, aminek lényegét

⁵⁷ *Bibó István*, 2004. 33–76, idézett mondat: 67.

⁵⁸ *Bibó István*, 1986. II. 621–798.

Kovács Gábor az életrajzi dokumentumok áttanulmányozása nyomán úgy foglalta össze, hogy

„/.../ egyfelől elfogadja a nemzeti radikalizmusnak az asszimilációval kapcsolatos kérdésközlvetését és szóhasználatát, de már /.../ ki lehet mutatni ezen álláspont meghaladásának csíráit is.”⁵⁹

Ez az ambivalencia mutatkozik meg Bibó „tettbeszédében” is, mikor az 1938-as első zsidótörvényt „undort keltő, megbélyegző, ám hatástalan”-nak minősíti, azonban nem írja alá a törvény ellen tiltakozó memorandumot, és helyesli, hogy azt Erdei sem tette meg. Ezt a zavaros állásfoglalást írta felül 1944 őszén Bibó az „árja-párja” igazolások kiadásának akciójával, hogy aztán négy évvel később egy tisztázottabb morálfilozófiai álláspont és kidolgozottabb társadalomelmélet alapján számoljon le saját korábbi előítéleteivel.⁶⁰

Tekintsük most át, hogy hogyan jelennek meg a *Zsidókérdésben* azok a tartalmi csomópontok, melyeket Bibó jogelméleti munkásságának fenti áttekintésében azonosítottunk! Az első ilyenként kínálkozik a felelősségvállalás problémája. Mindaz, amit Bibó a kényszer alatti cselekvés erkölcsi beszámításának problémájáról, az axiológiai determinációról korábban elméletileg megfogalmazott, a *Zsidókérdésben* a gondolatmenetet strukturáló tényezőként is megjelenik: a szerző az eszmeifuttatása élére állítja a felelősségvállalás kérdését,⁶¹ s ennek nyilvánvalóan nem csak lélektani funkciója van – saját büntudatának feldolgozása a nyilvános, személyes felelősségvállalás példaértékű gesztusával, egyúttal a későbbi elemzés elfogulatlanságának hitelesítése⁶² –, hanem arra is lehetőséget ad, hogy megvilágítsa saját etikai értékrendjét, elhatárolja

⁵⁹ Kovács Gábor, 2004. 209–213., 212.

⁶⁰ Bibó zsidókérdésre vonatkozó nézeteinek elemzésére lásd még: Kovács András, 1993; Balog Iván, 1993, 2004a. 248–254.

⁶¹ Bibó István, 1986. II. 624–663.

⁶² A felelősségvállalásról a *Zsidókérdésben* írt szívbe markoló sorok helyett hadd idézzek most egy rövid részletet a *Kényszer, jog, szabadságból* a párhuzam világossá tétele kedvéért: „A végső lökést mégis minden kényszerítés esetén is a cselekvő spontaneitása adja meg, s hogy az emberileg lehetséges legnagyobb fokú kényszer is beszámítódik a cselekvőnek, azt mi sem mutatja világosabban, mint az, hogy a kényszer alatti állásfoglalást *meg lehet bántni*, és éppen a leghatékonyabbakul ismert kényszereszközöknek való ellenállás szokott a legnagyobb elismerésben részesülni.” *BIM* 1. 124–125. (Kiemelés az eredetiben)

a társadalom különböző rétegeinek felelősségében mutatkozó fokozatokat, a felelősség vállalásától a felelősségre vonás elkerülhetetlenségéig. Szükség van erre azért is, mert, mint azt Balog Iván elemzésében nagyon találóan megfogalmazta, Bibónak össze kellett hangolnia a kutatói értékmentességének követelményét és társadalompolitikai értékeit egy sajátos „metaértékrend” szintjén, ami „a racionális autonóm polgáré, akít társadalomtudósként a szakszerűség és állhatatos valóságtsiztelet jellemez, állampolgárként pedig az emberi jogok és pluralizmus feltétlen híve.”⁶³ Ha e meghatározást még kiegészítjük Bibó társadalmi terapeuta, lelki gyógyító szerepfelfogásával, melynek jelentőségére Balog is felfigyelt,⁶⁴ akkor talán nem túlzás, ha e „metaértékrend” háttérben a fentiekben azonosított két abszolút értéket véljük felismerni: az aktív szeretet, és az emberi méltóság tiszteletét.

Nagyon tanulságosak azok a gondolatok is, amelyeket az erkölcs és jog viszonyáról fogalmaz meg Bibó a *Zsidókérdésben*. Mint láttuk, korábbi jogelméleti munkáiban elsősorban azt vizsgálta, hogy az erkölcsi értékek hogyan hatolnak be a jogba, s szociológiai értelemben hogyan képes az erkölcs a vele szemben álló jog „éltető gyökereit” elvágni. Ehhez képest a *Zsidókérdésben* a felelősség vizsgálata kapcsán egyrészt megfogalmazza az erkölcstelen, az emberi méltóságot sárba tipró joggal szembeni ellenállás követelményét, meghozzá éppen a magyar közigazgatás, a tisztviselői kar vonatkozásában,⁶⁵ másrészt rávilágít a korrupt törvények erkölcsi romboló hatására.⁶⁶

⁶³ Balog Iván, 1993. 219.

⁶⁴ Uo. 214, 217.

⁶⁵ „A magyar közigazgatásnak és hivatalnokságnak e jobbik része a zsidótörvények korszakában a zsidótörvények alkalmazását igyekezett a jogrend, a jogbiztonság keretei között tartani, s abban az időben valóban ez volt a legokosabb és legheylesebb, amit tehetett. Bizonyos vonatkozásokban azonban (az élet-halált jelentő állampolgársági ügyek kezelése, fajgyalázási törvények végrehajtása stb.), főleg bizonyos időponttól, a német megszállás időpontjától kezdve ennél többre lett volna szükség: meg kellett volna állapítani az egész államhatalom politikai, erkölcsi és jogi törvényességének a részleges, majd utóbb teljes megszűnését és ennek megfelelően cselekedni.” *Bibó István, 1986. II. 637–638.* ([Jegyzetek nélkül])

⁶⁶ „A zsidótörvények vonatkozásában felállítandó erkölcsi mérlegnek azonban a zsidótörvényhozás helyeslésének a kérdésén kívül van egy sokkalta súlyosabb tétele is: a zsidótörvény végrehajtása során napvilágra jutott társadalmi erkölcsi süllyedés. E törvények ugyanis széles középosztályi, kispolgári és kispolgárosodó rétegek számára azt a lehetőséget jelentették, hogy személyes erőfeszítés nélkül, az állam

Végezetül szeretném kiemelni annak jelentőségét, amit 1944 őszén Bibó a „tettbeszéd” nyelvén kifejezett: a korrupt joggal való személyes szembeszegüléssel nem csupán természetjogi állásfoglalását, és a zsidókkal szembeni szolidaritást, a velük szembeni előítéletén való felül-emelkedést tette egyértelművé, hanem előre hitelesítette mindazt, amit a felelősségvállalásról később írt.

---

jóvoltából, mások kialakult egzisztenciájának rovására maguknak új, sokkal előnyösebb egzisztenciát alapíthattak, anélkül hogy mindennek valami igazi és átfogó társadalmi cél valami komolyabb igazolást adott volna. /.../ Ezek a lehetőségek egyrészt napfényre hozták, másrészt *tovább súlyosbították a magyar társadalom erkölcsi süllyedésének a folyamatát*, s e társadalom tekintélyes hányadának mohó kapzsiságáról, képmutató gátlásmentességéről vagy a legjobb esetben is rideg törtetéséről olyan megdöbbentő képet mutattak, ami nemcsak az érintett zsidók számára jelentett el nem felejthető megrázkódtatást, hanem egyáltalán minden jobb érzésű magyar számára is.” *Bibó István, 1986. II. 632–633. [Kiemelés – H. Sz. I.]*

2. Legitimitás

PERECZ LÁSZLÓ

Kimért időben. Bibó István koalíciós válságelemzése

„A vita végeredményben diszharmonikus volt számomra: nemcsak a hozzászólókról, de ugyanúgy saját magamról is az volt az érzésem, hogy az ügyet semmivel sem vittük előbbre.”¹

Az egyszerre kritikus és önkritikus mondat Bibó István 1946 februárjában írott leveléből való. A levél címzettje Bibó egykori kedves professzora, az ókortudós Marót Károly. A vita, amelyre utal, a magyar demokrácia válságát elemző esszéjéről néhány nappal korábban tartott nyilvános nézetcsere. Ez az esszé – és a róla tartott vita – szerep neki országos hírnevet, Bibó azonban láthatóan nincs megelégedve, sem vitapartnereivel, sem önmagával. Ő az „ügyet” szeretné előbbre vinni, ám azt kénytelen megállapítani, éppen ebben – a magyar demokrácia válságának megoldásában – nem járt sikerrel.

A híres esszét és a rá következő hírhedt vitát bemutató tanulmányunk a következő fejezetekre tagolódik. Először pár szót szólunk általában Bibó koalíciós évekbeli tevékenységéről: tudvalévően ez a néhány esztendő a gondolkodó legintenzívebb – számos politikai, tudományos, közéleti szerepet fölkínáló – időszaka. Majd röviden megemlékezünk *A magyar demokrácia válsága* keletkezésének és megjelenésének körülményeiről: az anekdotikus formában fennmaradt történet maga is a koalíciós párt harcok hétköznapijaiba nyújt bepillantást. Ezután térünk rá a vitacikk elemzésére: megpróbáljuk fölhívni a figyelmet az írás felszíni szerkezetének és gondolati struktúrájának eltérésére. Ehhez szorosan kapcsolódva a cikk megjelenését követő vitát idézzük föl: középpontba természetesen a legjelentősebb hozzászólásnak, Lukács György kontri-

¹ Bibó István Marót Károlynak, In *BIM* 3. 114.

búciójának az elemzését állítva. Végül a vita későbbi értelmezéseit vesz-
szük számba: a szimbolikussá váló összecsapásnak ugyanis számos,
Bibó interpretációtörténetének fontos darabjává váló ideológiai-tu-
dományos földolgozása született.

I.

„S mit vésnek fel majd az én fejfámra? Bibó István. Élt: 1945–1948.”²
A híressé vált önjellemzést Huszár Tibor hagyományozta ránk: az idős
Bibó egy interjút követő magánbeszélgetés során tűnődött el így a maga
pályájáról. A szavakból nyilvánvalóan fájdalmas rezignáció érezhető ki,
az önjellemzés mégis kíméletlenül pontos. A pályája során többször is
kényszerű hallgatásra ítélt – az érdemi munka lehetőségétől megfosz-
tott – gondolkodó számára a néhány esztendő valóban élete legintenzi-
vebb szakaszát hozza el.

A koalíciós korszakban harmincas évei közepén jár. A háború végét
valódi fölszabadulásként éli meg, a demokratikus fejlődés megindulá-
sának esélye rendkívüli lelkesedéssel tölti el: a fölszabadulás élménye
és a demokratikus fejlődés perspektívája pedig hihetetlen energiákat
szabadít föl benne. Ekkor kifejtett munkásságát, ha a mából tekintünk
vissza rá, a valószerűtlenség különös árnya lengi körül. Úgy tűnik föl,
mintha akár nem is egyetlen személyiség állna mögötte. A magas rangú
minisztériumi tisztviselő egyrészt, az elhivatott egyetemi professzor meg
a sikeres tudós másrészt, a visszhangos esszéket megjelentető publi-
cista harmadrészt: élete e szakaszának három önálló, mégis egymással
szorosan összekapcsolódó szerepe.

Magas rangú minisztériumi tisztviselő baráti hívásra és fölkérésre
válík belőle: az Erdei Ferenc vezette belügyminisztérium közigazgatási
osztályának, majd törvényelőkészítő osztályának lesz a vezetője, hogy
aztán a közigazgatási főosztály élére kerüljön. Minisztériumi vezetőként
számos fontos eredmény és emlékezetes gesztus fűződik a nevéhez:
rész vesz a közigazgatás újjászervezésében, közreműködik a választó-
jogi törvény előkészítésében, irányítja a közigazgatás területi reform-
jának munkálatait, munkás- és parasztkáderek számára közigazgatási
ismereteket nyújtó képzőtanfolyamokat szervez, memorandumban és

² Huszár Tibor, 1986. 388.

emlékiratban tiltakozik a magyarországi németek háború utáni kitelepítésének gyakorlata ellen.

Az elhivatott egyetemi professzor meg a sikeres tudós a pályakezdő fiatalember tudományos ambícióit teljesíti be. Pályakezdő éveiben szolid jogtudósnak indul: nemzetközi joggal kezd foglalkozni, aztán a jogfilozófia felé fordul, végül az államelmélet irányába kanyarodik el. Gyakorlati jogászként helyezkedik el, aki azonban a tudományos pályafutást is ambicionálja: Szegeden habilitál, Kolozsvárott egyetemi magántanár, aspirál a budapesti egyetem társadalomelméleti tanszékének professzúrájára. A tudományos törekvés most érik be: a szegedi egyetem alkotmány- és közigazgatástani tanszékének nyilvános rendes tanárává nevezik ki. Professzori munkája mellett a Kelet-európai Tudományos Intézet kormánybiztosa és vezetője. Tudományos munkássága elismeréseként a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választják.

A visszhangos esszéket megjelentető publicista a politika folyamatait igyekszik befolyásolni. Hangsúlyozni kell, a politikát nem valamilyen pártpolitikának tekinti: a közösségi feladatok megoldásaként fölfogott tevékenységnek gondolja. Tagja lesz ugyan a parasztpártnak, politikai befolyást mégsem a párt politikusaként szerez: tekintélyt publicisztikáival és esszéivel vívja ki. Előbb a *Valóság*ban, utóbb főként az újrainduló *Válaszban* közölt, szerzőjük számára országos ismertséget szerző írásai az induló magyar demokrácia megerősítésének szándékával születnek: részben programot igyekeznek fogalmazni, részben a demokratikus fejlődés történelmi tehertételeivel próbálnak számot vetni.

Valamennyi korabeli tevékenysége alig több azonban afféle villanásnál: a korszak alig három esztendejébe, ebbe a szigorúan kimért időbe van beleszorítva. Minisztériumi karrierjét – reformelképzeléseinek kudarcát belátva és a politikai szempontoktól meghatározott hivatali létszámcsökkentés ellen kifejtett álláspontjával szembeni ellenállást megtapasztalva – alig másfél év után maga adja föl. Tudományos pályafutását a kommunista hatalomátvétel lehetetleníti el: professzori állásából lemondásra kényszerítik, az Akadémián „tanácskozó taggá” minősítik vissza. A publicista-esszéista pedig a szabad sajtó fölszámolásával és a plurális nyilvánosság megszűnésével hallgat el kényszerűen.

Mindezeket azért idézzük föl, hogy a híres vitacikk – és a róla rendezett hírhedt vita – számára némi háttérrel rajzoljunk. *A magyar demokrácia válsága* ugyanis ennek az említett publicisztikai vonulatnak a leg-

első és talán legsikeresebb – mindenesetre a legélénkebb visszhangot kiváltott – darabja. Értelmezése során ajánlatos figyelembe vennünk Bibó kitűnő monográfiájának a munkásság publicisztikai vonulatáról megfogalmazott intését, hogy tudniillik nem innen, a publicisztikák felől kell megértenünk az életmű egészét: ellenkezőleg, az életmű egésze felől kell megkísérelnünk megérteni a publicisztikákat.³

II.

A magyar demokrácia válsága a Valóság folyóirat második, 1945. október-decemberi számában lát napvilágot. A magyar demokratikus ifjúsági szövetség kiadásában megjelenő orgánium – a háború utáni papírhiány körülményei között az elsőként és akkoriban egyetlenként megjelenő folyóirat – szerkesztője, Szabó Zoltán örömmel fogadja Bibó kéziratát, és a cikk korrektúráját már vissza is küldi a nyomdába – amikor a megjelenés hirtelen mégis veszélybe kerül.

A történetet maga Szabó idézi föl másfél évtizeddel később, Bibó válogatott tanulmányainak 1960-ban megjelent emigrációs kiadásához írott bevezető tanulmányában. A történet a kézirat megszületésének híret vevő – és a benne foglalt kritikai elemzést és kommunista pártbírálatot megismerő – kommunista pártvezetés riadalmát idézi föl.

Az eseményeknek, Szabó beszámolója szerint, három szakasza van. A kézirat megjelentetése ellen, efféle előőrsként, először a koalíciós irányítás alatt álló lap két fiatal kommunista szerkesztője emel óvat. Az utasításra eljáró kommunistákra jellemző úgymond „halk határozottsággal” ezek a demokrácia veszélyeztetésére, a baloldal fölháborodására és a kommunista vezetés aggályaira hivatkoznak. Az intervenciót határozottan visszautasító Szabó ellenállása nyomán, néhány óra múlva, másodszer, Révai József jelentkezik. A kommunista pártirányítás kulturális felelőse és a pártlap, a *Szabad Nép* főszerkesztője személyes találkozássra kéri Szabót. A jó kétórányira nyúló beszélgetés szenvedélyes vitába torkoll: az indulatba jövő kommunista ideológus hol ellenforradalminak, hol reakciónak, hol jobboldalinak minősíti Bibó kéziratát, és a „demokráciát fenyegető” veszélyeire hivatkozva megjelentetésének

³ Kovács Gábor, 2004. 313.

⁴ Bibó István, 1960.

elhalasztását kéri. Mint az eseményeket ironikusan földidéző Szabó fogalmaz:

„Mindez furcsán hatott. A jelenetben az volt az elképesztő, hogy egy tömegpárt vezetője, egy megszálló hadsereg és egy győztes nagyhatalom árnyékában, az ellen ágált kitartó szenvedéllyel, hogy egy negyvenoldalas értekezés egy ötszáz példányban kinyomtatott időszaki folyóirat hasábjain eljuthasson az olvasóhoz. Ettől féltette a pártját.”⁵

Szabó kitartása nyomán Révai a nyomdai szedés rendőri leállításával – magyarán előzetes cenzúra érvényesítésével – fenyegetőzik, amire tiltakozásként Szabó a lemondását helyezi kilátásba. A patthelyzetet föloldandó Révai Lukács Györgyöt vonja be a beszélgetésbe. A Révaival egy házban lakó Lukács gyors megérkezése, és ez a történet harmadik fejezete, valóban modus vivendit eredményez. Lukács ugyanis, noha kinyilvánítja a Révaival való elvi egyetértését, a lap elkobzása ellen foglal állást: ez, úgymond, számos jó demokratát elidegenítene a baloldaltól – hogy ezt a szempontot (Révaival ellentétben) fontosnak tekinti, közvetve azt bizonyítja, hogy ő maga, szubjektíve jóhiszeműen, valóban komolyan veszi a hosszú népi demokratikus átmenet programját.⁶ A cenzúra és az elkobzás helyett vitát javasol: eszerint Bibó cikkét meg kell jelentetni, ám a megjelent cikkről nyilvános vitát kell rendezni, amelyben – magának Bibónak is válaszlehetőséget teremtve – meg lehet fogalmazni annak kommunista kritikáját.

Az egyszerre félelmetes és nevetséges történet önmagában is figyelemre méltó bizonyítékkal szolgál a Bibó-vitacikk kommunizmuskritikájának relevanciájára.

III.

„A magyar demokrácia válságban van. Válságban van, mert félelemben él. Kétféle félelem gyötri: fél a proletárdiktatúrától, és fél a reakciótól. Tárgyi okok nem indokolják egyik félelmet sem: Magyarországon mindazok, akik proletárdiktatúrát akarnak, és mindazok, akik a reakció visszatérését akarják, elenyésző kisebbségben

⁵ Szabó Zoltán: Bevezetés egy fogoly gondolkodó írásához. In *Kende Péter (vál.) 1997.* 33.

⁶ *Hell Judit–Lendvai L. Ferenc–Perecz László, 2001.* 13–14., 193.

vannak, s külső erők sem néznék szívesen egyik fordulatot sem. A politikai élet végzetes félelmeinek azonban az a tulajdonságuk, hogy tárgyi előfeltételek híján is, pusztán a félelem erejénél fogva elő tudják hívni azt a veszedelmet, amitől félnek.”⁷

Feszés, pontos, sodró lendületű mondatok; erős, határozott, figyelem-főlkeltő nyitóbekezdés. A gyakran körülményes stílussal és jogászias irállyal megvádolt – nemegyszer valóban nehézkesen szerkesztett és terjengősen kanyargó mondatokban fogalmazó – Bibó itt most stilisztaként is kiváló: híres vitacikke a magyar nyelvű értekező próza-hagyomány kiemelkedő darabjának is számít. Az olvasó dolgát ráadásul – talán ez még fontosabb – a szöveg világos és célorientált szerkezete is megkönnyíti. A harmadik bekezdésben előzetesen számba vett válságok – érdemes megfigyelni – a tanulmány struktúráját is előre vetítik: minden, itt megemlített válságjelenség, csaknem pontosan a gondolatmenet egy-egy alcíme lesz. Az érvelés tehát az előre kijelölt szerkezetnek megfelelően halad előre.

A gondolatmenet a megszállókhöz való viszony válságának rögzítésével indul: a magyar lakosság eszerint összekapcsolja egymással a felszabadulás ügyét és a háborúvesztés nyomorúságának tényeit, a társadalom tudatából elvész tehát a felszabadulás demokratikus jelentősége. Másodikként a kommunista párttaktika válsága jön szóba: hogy tudniillik a kommunista párt radikális karaktere súlyos ellentmondásban van a demokratikus koalíció kompromisszumokat igénylő politikájával. Ezután a fasizmus és a reakció elleni harc válságának tényei kerülnek sorra: hogy a büntetőjog eszközeivel üldözendő fasizmus és a reformpolitika eszközeivel legyőzendő reakció elleni bánásmód öszszemosódik egymással, a reakció mind nagyobb táborát megteremtve. Majd a rendőrség és az internálások ügye következik – ez a probléma (noha a legélénkebb vitát majd éppen ez váltja ki), érdekesmód, a bevezető sorokban nem szerepelt -: hogy a kommunista párt által politikai pozíciónak tekintett rendőrség számos túlkapása meg az önkényt intézményesítő internálások gyakorlata tovább növeli a kommunistáktól és a proletárdiktatúrától való félelmet. Ezt követi a szocializmus körüli zavar rögzítése: eszerint a kommunista párt – a szocializmus távlati megvalósítására épülő – elvi irányvonala és – folyamatos antikapitalista

⁷ BIM 3. 20.

offenzívával fenyegető – gyakorlati akciói ellentmondásban állnak egymással, megint csak növelve a közvélemény félelmét. Ezután a demokráciafölfogás és a forradalomfogalom zavarai jönnek: miszerint összeegyeztethetetlen egymással a demokráciát eljárási módok összességéként fölfogó – jobboldali – és harci állapotnak tekintő – baloldali – demokrácia koncepció. Ezt a kisgazdapárt válságának rajza követi: hogy a hivatását tekintve nemzeti demokratikus alakulat a baloldaltól való félelem következtében heterogén gyűjtőpárttá duzzadt. A politikai helyzet polarizálódásának veszedelmei következnek ezután – ha megfigyeljük, a bevezetőben felsorolt válságócok között külön ez sem szerepelt –: a koalíció centrumának és középpártjainak aggasztó tévesztésével. Majd a koalíciós kormányzás technikai zavaraihoz és erkölcsi válságához érünk: a koalíciós döntéshozatal intézményeinek működésképtelenségével meg a koalíciós erkölcsi kódex szomorú hiányával, háttérben a közéleti erkölcs akut válságával. A válságok sorának számbavétele a külpolitikai orientáció válságának földidézésével zárul: hogy a veszedelmes belpolitikai polarizáció az ország európai helyzetének kettős – egyaránt riasztó – perspektíváját vetíti előre, a baloldali diktatúra nyomán a szovjet tagállamiság fenyegető kilátásával az egyik, az angolszász orientáció folytán pedig Habsburg-restauráció szorongató lehetőségével a másik oldalon.

A gondolatmenet egyenes vonalú, az érvelés lendületes, a logika hatásosan halad előre. A publicisztikai argumentáció logikáját azonban, úgy tűnik, egy másik logika alapozza meg. Ennek kiindulópontja nem az első, hanem a demokrácia- és forradalomfölfogások hasadását tárgyaló fejezet. Ez, a cikknek nagyjából a közepe táján olvasható elemzés képezi az érvelés teoretikus alapját: árulja el Bibó normatív demokráciafogalmát és a demokrácia válságának föloldására irányuló normatív javaslatait. A publicista Bibó itt, ezen a ponton kap közvetlen segítséget a politikai gondolkodó Bibótól.⁸

A bibói demokráciafogalom a demokráciát összetett jelenségként határozza meg. Nem egyszerűen a politikai rendszer és az állami be rendezkedés valamiféle sajátos formarendszerének tekinti: annál öszs zehasonlíthatatlanul bonyolultabb képződményt lát benne. Érvénye-

⁸ Hangsúlyozandó ugyanakkor: a „politikai gondolkodó” és *nem* a „politikai filozófus” Bibótól. Lásd ehhez: Percz László: Az antisppekulatívitas jegyében: Bibó István filozófiai előfölteveiseiről. In *Dénes Iván Zoltán, szerk., 2001. 37–55.*

süléséhez, fölfogása szerint, a politikai-jogi intézményrendszer felszíne alatt, bizonyos szociálpszichológiai és még mélyebben, meghatározott történelmi feltételekre van szükség.⁹ A demokrácia kiindulópontja természetesen Bibó szerint is a demokratikus politikai-jogi intézményrendszer: a demokrácia talán legjelentősebb magyar teoretikusa éppen itt, a vitacikkben adja meg a demokrácia legkézenfekvőbb formális fogalmát.

„Demokrácia: a nép uralma, közelebbről egy olyan politikai rendszer, amelyben a nép, vagyis az átlagemberek összessége abban a helyzetben van, hogy vezetőit meg tudja válogatni, ellen tudja őrizni, és ha kell, el tudja kergetni.”

A demokratikus intézményrendszer működése azonban, teszi hozzá rögtön, a második teoretikus szinten, attól a szociálpszichológiai feltételtől függ, hogy a nép lelkileg fölszabaduljon „az isteni, születési vagy egyéb természetfeletti hatalmasságok lélektani nyomása alól”, vagyis hogy a közösség fölismerje, „a vezetők hatalma az ő beleegyezésén nyugszik”. Az utóbbi szociálpszichológiai feltétel viszont a maga részéről, és ez a harmadik teoretikus szint, meghatározott történelmi feltételek között alakulhat ki csupán: az „emberi méltóság” „alapvető felkelése”, a valamennyi nagy demokrácia „történetének kiindulópontjánál” föllelhető „forradalom” történelmi ténye szükséges tehát hozzá.¹⁰ A demokratikus intézményrendszer mint politikai-jogi feltétel, a demokratikus – önnön méltóságának és felelőségének tudatában lévő – személyiség mint szociálpszichológiai feltétel és az emberi méltóság már bekövetkezett forradalma mint történelmi feltétel: így együtt képezik a bibói demokráciafölfogás összetevőit.

A demokrácia e többtényezős bibói fölfogása lesz a vitacikk által előterjesztett kibontakozási javaslat teoretikus alapja is. Bibó a koalíciós korszak jelenében a három említett föltétel közül csak egyet lát teljesülni: a demokratikus intézményrendszert, apróbb-nagyobb zökkenőkkel ugyan, de működőképesnek ítéli. Súlyos hiányait tapasztalja ugyanakkor a másik két, mélyebb feltételnek: sem az önnön méltóságának tudatában

⁹ Lásd erről Vajda Mihály gondolatébresztő – nem közvetlenül Bibó interpretációjára épülő, ám nyilvánvalóan Bibótól ihletett – elemzését: Civil társadalom és demokrácia. In *Bibó-émlékkönyv 1991*. II. 183–193.

¹⁰ Lásd rendre: *BIM* 3. 52–53.

levő demokratikus személyiséget, sem az emberi méltóság forradalmának történelmi aktusát nem képes fölfedezni – körülpillantva, félelmeiktől gyötört és hisztériáktól fenyegetett társadalmat észlel, amely nem a maga erejét megtapasztalva, hanem külső körülmények folytán jutott a demokratikus intézményrendszer birtokába. Ebben a helyzetben a gondolkodó minden teoretikus igyekezetét arra összpontosítja, hogy elősegítse a másik két, még hiányzó feltétel létrejöttét: a maga képessége szerint közreműködjek tehát a demokratikus személyiség kialakításában és az emberi méltóság forradalma bekövetkezésében. Az alapvetően nem forradalminak észlelt helyzetben az emberi méltóságot megteremtő forradalmat igyekszik ilyenformán támogatni, miközben a demokratikus intézményrendszer működőképességét is megpróbálja fönntartani.

A megoldás, közelebbről, a híres bibói formula: a „határolt és tervezett forradalom”¹¹ programja. Megfogalmazásának háttérben nyilvánvalóan az említett kettős szükséglet fölismerése áll: hogy tehát a magyar demokrácia jelenlegi helyzetében a demokratikus intézményrendszer működőképességét megőrző „konszolidációs” és az emberi méltóság történelmi létrejöttét szolgáló „forradalmi” intézkedések egymástól való határozott elkülönítésére és tudatos együttes érvényesítésére van szükség. Ahogy a publicista gondolkodó világosan megfogalmazza, a helyes politika vezérfonala nem lehet sem a „konszolidáció” és a „forradalom” egyszerre való erőltetése, sem ötletszerű váltogatása. A szubtilis elemzés amellett érvel, hogy egymástól határozottan elválasztott és világosan definiált területeket kell kijelölni: egyfelől a „konszolidáció” területeit – a „közrendészetet” és az „általános gazdaságpolitikát” –, másfelől a radikális, „forradalmi” értékű „reformok” területeit – a „közszolgálatot”, az „önkormányzatot”, a „közoktatásügyet” és a „szövetkezeteket”. A program következtetése szerint a helyes politikának az előbbi területeken a „forradalmi” változtatások erőltetésétől, az utóbbi területeken ellenben éppen a „konszolidáció” minden áron való fönntartásától kell tartózkodnia.

A „határolt és tervezett forradalom” programjának teoretikus megalapozása segít megérteni Bibó helyzetelemzéseinek és programjavaslatainak sajátos „naivitását” is. A vád olyan gyakran elhangzik, hogy a kérdés monográfusának megfogalmazása szerint egyenesen a Bibó-

¹¹ BIM 3. 57.

receptió önálló vonulatát megképző toposznak – az úgynevezett „naitás-vád” „forgatókönyvének”¹² – tekinthető. A vitacikk szövegét olvasva valóban több ponton ma némiképp megmosolyogtatónak tűnő megfogalmazásokba ütközünk: a Szovjetunió politikájának és a kommunista párt szándékainak túlságosan is jóhiszemű értelmezésével találkozunk. Az ilyen jellegű megfogalmazások sorában különösen föltűnik például Lenin „óriási cselekedetének” meg Sztálin „döntő cselekedetének” elismerő fölemlgetése, vagy Rákosi „tárgyalóképes humorának” meleg hangú méltatása.¹³ A „megátalkodottan jóhiszemű” gondolkodó ugyanakkor nem „naiv”: politikai aktorairól racionalitást tételez föl csupán. Mint a vitacikk tévedéseire visszaemlékezve életút-interjújában fogalmaz:

„Világéletemben, amióta politikai ésszel gondolkodtam, és ez elég régi időre megy vissza, a legnagyobb tévedéseket mindig akkor követtem el, mikor különböző politikai tényezőkről azt tételeztem fel, hogy azok a saját érdekükben felfogott legokosabb dolgot fogják csinálni vagy legalábbis arra törekszenek. Ez a tévedésem is ezek közé tartozik.”¹⁴

A vitacikk érvelése – érdemes fölfigyelni rá – többször is mozgósítja az „ösvény” metaforáját. Bibó, így, ugyan „keskeny”, mégis „járható” „ösvénynek” nevezi a kommunizmus és a parlamentáris demokrácia összeegyeztetését. Ugyanígy, később, a határolt forradalom „ösvényét” mondja „keskenynek” és „nem könnyűnek”, amelyen azonban mégis keresztül lehet „vergődnünk”. Hasonlóképpen, a vitacikk utolsó fejezetében, a „súlyos, de nem reménytelen” helyzetű magyar demokrácia megoldásainak „keskeny, de járható ösvényét” emlegeti. A metafora többszöri használata elárulja: Bibó pontosan tisztában van vele, hogy javaslatait nem lesz könnyű megvalósítani. A politika szereplőnek racionalitásában bízik csupán – és éppen ebben kell a legkeserűbben csalatkoznia.

¹² Balog Iván, 2010a. 118–122.

¹³ Tegyük azonnal hozzá, kései interjújában ez utóbbi megfogalmazást maga is revideálja: a későbbi tapasztalatok fényében Rákosi humorát „tárgyalóképes” helyett immár „vérfagyasztónak” minősítve. BIM 3. 197.

¹⁴ BIM 3. 191. Hogy egyébként Bibó annak idején vajon miért is nem ismeri föl a kommunista politika valódi természetét, arra nézve Litván György fogalmaz meg elgondolkodtató hipotéziseket: Politikai gondolkodás az átmenet éveiben. In *Stan-
děisky Éva–Kozák Gyula–Pataki Gábor–Rainer M. János, szerk.* 1998. 179–180.

IV.

Ha a vita felé fordulunk, némiképp felemás helyzetben érezzük magunkat. A Bibó-cikk megjelenését követő, 1946 elején lezajlott nyilvános eszmecserenek egyetlen – igaz, kétségkívül a legjelentősebb – dokumentuma (valamint Bibó arra adott válasza) maradt fenn csupán betűhíven: Lukács György vitacikke. A vita minden egyéb dokumentumát csupán a korabeli gyorsírói jegyzőkönyv alapján, kivonatos formában ismerjük.

Mindez nem látszik súlyos veszteségnek: minden másról, úgy tűnik, elegendő is az összefoglalók alapján tájékozódnunk. A vita erősen baloldali szelleműnek hat: minden résztvevője, a maga pártállásának megfelelően, így vagy úgy, Bibó helyzetmegítélésének és javaslatainak valamiféle baloldali értelmezését és bírálatát nyújtja. A szociáldemokrata Horváth Zoltán a bibói kritika „destruktivitását” emlegeti, a parasztpárti Keszthelyi Nándor a klerikális reakciót ostorozza, a kommunista Révai József – Lukács érveit vulgarizálva – a forradalmi helyzetben szükségszerűnek minősített radikális kommunista politikát védelmezi, a baloldali kisgazda Koczkás Gyula a „nevelők nevelésének” szükségességére figyelmeztet, a protestáns hitszónok-társadalomreformer Karácsony Sándor meg kizárólag a baloldalt nevezi a politikai tér legitim szereplőjének.

Ezeknél jóval érdekesebb viszont Lukács vitacikkének Bibó-kritikája. *„A demokrácia válsága” – vagy jobboldali kritikája* című korreferátumát fölolvassó Lukáccsal ugyanis valóban nagy formátumú szereplő – európai műveltségű tudós és nemzetközi tekintélyű filozófus, a korszak kétségkívül legjelentősebb marxista ideológusa és az egyetemes marxizmus-történet talán legmélyebb teoretikusa – lép a vita színpadára.

A vitába bocsátkozó Lukács azt a megoldást választja, hogy néhány tartalmi vitakérdést emel ki Bibó cikkéből, érdemileg azonban kizárólag a bibói módszer bírálatára szorítkozik. Nem megy tehát végig a cikk gondolatmenetén, és nem veszi sorra annak valamennyi lehetséges, általa bírálhatónak érzett tételét. Tartalmilag néhány pontot választ ki – sorrendben: a rendőrség szerepének problémáját, a kommunista párttaktika bírálatát, a fasizmus és a reakció közötti distinkciót, a nemzetközi helyzet megítélését –, és ezek bibói beállításhoz fűz kritikai reflexiókat. Kritikai reflexiói minden esetben kettős előföltevése támaszkodnak: komolyan veszik a kommunista népfrontpolitikát, illetve

forradalmi helyzetet konstatálnak a magyar – és tágabban: az európai – jelenben. Egyfelől tehát – a kommunista pártok háború előtt meghirdetett népfrontpolitikáját máig érvényesnek tekintve – a szocializmus felé irányuló hosszú demokratikus átmenettel számolnak: hangsúlyozzák a kommunisták őszinte demokratikus elkötelezettségét, elhatárolódnak a közvetlen kommunista hatalomátvétel baloldali szektariánusaitól. Másfelől ellenben az ország felszabadulás utáni helyzetét – sőt, a háború utáni európai szcena egészét – forradalminak látják: a koalíciós pártvitákat a „ki kit győz le” harci logikájában – a meghatározó európai fejleményeket meg a szocializmus felé irányuló mozgás dinamikájában – értékeli. A kettős előföltetés pedig minden esetben a Bibóéval diametrálisan ellentétes következtetésekre juttatja a filozófust: a bírálat szerzője így összességében a demokrácia „jobboldali kritikusának” bélyegzi megbírált vitapartnerét.

A tartalmi vitapontoknál a mai olvasó számára intellektuálisan azonban valószínűleg izgalmasabb a módszertani nézetcsere. Lukács itt Bibó szociálpszichológiai szemléletét – ahogy ő emlegeti: „tömegpszichológiai módszerét” – teszi bírálat tárgyává.¹⁵ A „tömeghangulatokkal” eszerint számolnunk kell ugyan – ezt Bibó is helyesen teszi –, közben azonban „vissza kell mennünk azokra az alapvető gazdasági és politikai tényekre, amelyek talaján az ilyen tömeghangulatok teremnek”. Bibó módszere ellenben, úgymond, a tömegpszichológiai módszer „elvont abszolutizálására” épül, ez pedig éppen az „egyik döntő oka politikai következtetései helytelenségének”.¹⁶ Lukács tehát láthatóan nem akceptálja Bibó demokráciafogalmának szociálpszichológiai összetevőjét: az ilyen faktorokat, nyilvánvalóan a történelmi materializmus szellemében, a materiális-objektív tényezők pusztá derivátumának tekinti, afféle felépítményi elemként fogja föl. Bibó szemléletét ráadásul, mélyen igazságtalanul, a szellemtörténeti típusalkotással állítja párhuzamba. A „felületes pszichológiai konstrukciónak objektív jellemzéssé való felnagyítása” úgymond a közelmúlt „divatos” spekulációival mutat rokonságot.

¹⁵ A vita szociálpszichológiai összetevőjének értelmezése részletesebben: *Perecz László*, 2012. 13.

¹⁶ *BIM* 3. 85–86.

„Prohászka konstrukciója szellemesebb a Bibóénál, de azért a Bibó kommunistája éppoly kevésbé hasonlít a mai valódi kommunistákhoz, mint a Prohászka-féle Vándor a némethez, a Bujdosó a magyarhoz.”¹⁷

A párhuzam, hangsúlyozandó, mélyen igazságtalan: a korszak Bibójának par excellence teoretikus teljesítménye éppen abban áll, hogy – a magyar eszmetörténeti, sőt filozófiatörténeti hagyomány egészének szempontjából alig túlértékelhető módon – képes fölszámolni a tradicionális nemzetkarakterológiai diskurzust.¹⁸ Válaszában maga Bibó is érezhetően indignálódott hangon fogalmaz:

„mélyen megsértve kell visszautasítanom azt a vádat, hogy ennek köze volna a szellemtörténeti beállításhoz. A cikk nem eszmerendszerekkel, világnézeti izmusokkal s azok öntörvényű mozgásával foglalkozik, hanem reális pszichológiai tényekkel. Készséggel elismerem, hogy ezek a reális pszichológiai tények nem mindig párhuzamosak ugyanennyire reális osztálytársadalmi tényekkel, azonban nem az én hibám, hogy ez így van.”¹⁹

V.

A vitacikk és a vita értelmezése a Bibó-recepció fontos vonulatává válik. A legfigyelemreméltóbb értelmezések közül ötöt veszünk elő és villantunk föl: Bence Györgynek és Kis Jánosnak illetve Eörsi Istvánnak a Bibó-émlékkönyvben megjelent esszéit, E. Fehér Pál nekrológiát, Sziklai László tanulmányát és Nagy Endre elemzését.

Bence György és Kis János kiemelkedő esszéje, a *Határolt forradalom, megszorított többpártrendszer, feltételes szuverenitás*, ismeretesen, az ellenzéki Bibó-olvasatok legjelentősebbje, a Bibó-értelmezéstörténet marandó teljesítménye.²⁰ Törekvése nyilvánvalóan túlnő valamiféle steril

¹⁷ BIM 3. 88.

¹⁸ Lásd erről a Bibó-irodalom következő darabjait: *Dénes Iván Zoltán*, 1999; Trencsényi Balázs In *Dénes Iván Zoltán, szerk.* 2001. 175–207; *Perecz László*, 2008. 238–257; *Trencsényi Balázs*, 2011a. 450–465.

¹⁹ BIM 3. 101.

²⁰ *Balog Iván*, 2010a. 92–95.

Bibó-exegézisen: eminens célja a fönnálló szocialista rendszer radikális politikai reformjának teoretikus megalapozása. Gondolatmenete tehát, egyfelől, éles elméjű és szellemes értelmezését nyújtja a vitacikkben foglalt bibói programnak. Ábrázolásában ugyanakkor, másfelől, a „megszorított többpártrendszer” és a „határolt forradalom” egykori tervezete közvetlen aktualitással szolgál: Bibó „megszorított többpártrendszere” a csehszlovák hatvannyolc, „határolt forradalma” a lengyel és cseh ellenzéki mozgalmak eszmei előzményévé válik. A tanulmány logikája közvetlenül ideológiai-politikai jellegű: amellet érvel, hogy a szabadság saját, ellenzéki tere mindenképp kiküzdendő és igenis kiküzdhető.

„[A] közösség politikai magatartásának egészséges fejlődéséhez okvetlenül meg kell vetnünk valahol a lábunkat; szükségünk van egy olyan – bármilyen kicsiny – területre, melyet a magunkénak mondhatunk. Hisz nem kell erőltetni Bibó példázatának értelmezését, hogy mai önmagunkra ismerjünk benne.”²¹

Eörsi István lendületes esszéje, a *Tűnődések egy régi vitáról* leplezetlenül személyes – szerzőjének mély érzelmi involváltságát tükröző – dokumentum. Úgy is olvasható, mint az egykori Lukács-tanítvány szellemi leszámolása a régi mester gondolkodásával. Önmagát Lukács „intellektuális adósának” elismerő szerzője a vitát történelmi pillanatnak minősíti: érveit és ellenérveit végigkövetve – a közkeletű beállításokkal szemben – Bibót látja realpolitikusként és Lukácsot minősíti valóságidegen doktrinernek. Végelemzésében Bibó intellektuális győzelmének alapját álláspontjának a Lukácséhoz képest magasabb rendű moráljában ismeri föl. A kommunizmus választásával Lukács ugyanis, úgymond, olyan „szellemi szolgálatot” vállal, amely a köz ügyeiben lehetetlenné teszi személyes felelősségvállalását: életre szólóan a bürokratizálódó mozgalom fegyelmének elfogadására vagy taktikázó kijátszására kárhoztatja. Bibó ellenben

„a szolgálat más útját választotta: intellektusát nem rendelte alá kívülről jövő követelményeknek; minden szaváért személyében vállalt felelősséget. Közösségben gondolkodott ugyan – főként a ma-

²¹ Bence György–Kis János: *Határolt forradalom, megszorított többpártrendszer, feltételes szuverenitás*. In *Bibó-émlékkönyv, 1991*. I. 402.

gyarság és a keleteurópaiság dimenzióiban –, de olyan közösséget nem találhatott, amely megvédhette volna akárkivel szemben. Így hát végső szellemi győzelméig csak gyakorlati vereségek láncolatán át juthatott el.”²²

E. Fehér Pál nekrológja, *A Bibó-probléma*, nem csupán a vitára tekint: műfajának megfelelően, az egész életutat és a teljes munkásságot mérlegre teszi. Az életút és a munkásság földidézése során élesen szembeállítja egymással a koalíciós korszak politikai elemzőjét és az ötvenhatos politikust: az előbbitől nem tagadva meg „tisztánlátását”, „valóságtiszteletét” és „felelősségtudatát”, az utóbbinak viszont jogos börtönbüntetéssel megtorolt „káros tevékenységet” vetve a szemére. A megrajzolt arcképből összességében valamiféle politikai tévelygő alakja bontakozik ki: a politika kemény tényeinek világában idegenül mozgó, meglehet, jó szándékú, ám mindenképpen kártékony idealista. A szerző legfontosabb vádja saját nekrológjának hőisével szemben, hogy a politikát morális alapra igyekszik építeni. A meghatározóan a demokrácia-vitára utaló érvelés szerint pedig a politika a történelem objektív kényszerhelyzeteinek világa: nem állhat tehát a morál ingatag alapján.

„A dolog lényegét tekintve Bibó kommunista vitapartnereinek volt igaza, mert realisabban értékelték az ország helyzetét és világosabban észlelték a fejlődési alternatívákat. A politikáról politikusan gondolkoztak, Bibó pedig moralistaként.”²³

Sziklai László tanulmánya, *Demokrácia és realizmus* az akkori Lukács-kutatások áramában született írás. Szerzőjének törekvése, hogy Lukács korabeli – koalíciós korszakbeli – álláspontjának háttérét a lehető legsokeoldalúbban rekonstruálja: egykorú dokumentumokat szólaltat meg, a filozófus korabeli levelezéséből idéz. A művelet ugyanakkor, fokozatosan, a lukácsi álláspont apológiáját készíti elő. A gondolatmenet a vita egyetlen vonulatát idézi föl: a vitázóknak a rendőrség szerepéről és az internálások ügyéről kifejtett álláspontjára koncentrál. Az álláspontokat értelmezve ugyanakkor sajátos kategoriális kettőst kezd mozgósítani: interpretációja során a „demokrácia” és a – hol „politikainak”, hol „tör-

²² Eörsi István: Tűnődések egy régi vitáról. In uo. I. 311.

²³ E. Fehér Pál, 1979. 26.

ténelminek” nevezett – „realizmus” fogalmait használja. A közelebről nem definiált fogalmi kettős képezte hálóban pedig a különösebb érvelést mellőzve minősíti – vitapartnerével szemben – a kommunista-marxista Lukácsot a „politikai realizmus” képviselőjének. Következtése ez alapján végül félreérthetetlenül apodiktikus.

„A politikai szerepet vállaló tudós történelmi realizmusa, amely egy átmeneti korszakban a demokráciát a magyar társadalom sorsdöntő forradalmi átalakulásának tükrében értelmezi – Bibó István felett áll.”²⁴

Nagy Endre dolgozata, *A népfrontos népi demokrácia két alternatívája* a vitázók álláspontjának kölcsönös kontextualizására vállalkozó, tudományos igényű munka. Arra a kérdésre igyekszik választ találni, hogy noha elvileg mindketten a népfrontos szocializmus elkötelezett hívei, mi választja el egymástól mégis a vitázókat: a demokratikus szocializmus közös alapja ellenére mért kerülnek tehát mégis szembe egymással. A választ keresve a szerző egyre táguló körökben veti össze egymással a lukácsi és a bibói politikafölfogást, etikát és attitűdöt. Leginkább figyelemreméltó észrevétele szerint a polémia során Lukács valójában nem is Bibóval vitatkozik: saját kommunista pártjának baloldali szektáriánusaival folytat vitát. Ebben az értelemben az összecsapás „része a Lukács által vívott partizánharcnak a sztálinizmus ellen, amiben Bibó itt csak egy argumentális apropó szerepét” játssza. Ennek következtében viszont a filozófus elmulasztja megérteni a publicista valódi álláspontját: vagyis

„Lukács nem veszi észre, hogy Bibónak a demokrácia válságáról szóló írásában ott formálódik a magyar parasztmozgalomból kiinduló, de ennek érdekeit a – hogy a későbbi Lukács terminusát használjuk – »nembeliségbe« integráló egyféle szocialista politikai világnézet.”²⁵

*

²⁴ Sziklai László, 1981. 44.

²⁵ Nagy Endre: *A népfrontos népi demokrácia két alternatívája: Lukács és Bibó vitája 1946-ban a demokráciáról*. In *Szoboszlai György, szerk., 1984. 182., 187.*

Bibó vitacikke a magyar gondolati próza klasszikus darabja: egymást követő értelmezői számára szükségképp új és új jelentésrétegei csillannak meg. Bibó és Lukács vitája pedig, ahogy távolodunk tőle, fokozatosan a demokrácia vagy diktatúra, szabadság vagy zsarnokság alternatívájának szimbolikus megfogalmazódásaként rögzül a történelmi emlékezetben – időről időre el kell hát gondolkodnunk a tanulságain.

IFJ. BIBÓ ISTVÁN

A század legizgalmasabb szocialista kísérlete. Bibó István és 1956

„Magyarázhatja, akinek ez a maga lelkének mentésére fontos, hogy a magyar forradalom így vagy úgy volt, vagy lett, vagy lett volna ellenforradalom, a valóság az, hogy éppen az volt a legfantasztikusabb meglepetés, hogy az idestova tíz év óta mindenki által ellenforradalminak és restaurációsnak feltételezett fordulat mennyire nem ilyen volt /.../ S aki a magyar forradalom s a leverését követő ellenállás valóságával egy kicsit is kapcsolatba került, annak meg kellett éreznie, még ha nem is akarta bevallani, hogy a század egyik legizgalmasabb szocialista kísérletének az indulása volt az, amit a szovjet tankok szétlőttek, hogy helyette berendezni segítsenek valamit, ami mindenhez hasonlít, csak jövőt építő társadalomhoz nem.”¹

Ha Bibó István gondolatait – azaz életét és munkásságát – művei alapján akarjuk megérteni, akkor nem elég csupán az életében megjelent, illetve általa publikált írásokat figyelembe venni; hiszen közismert, hogy több fontos munkája és sok gondolata csak kéziratban, töredékben vagy vázlatban maradt ránk. Fokozottan érvényes ez a megállapítás akkor, ha életművén belül – ami ennek a tanulmánynak a célja – 1956-os tevékenységét vizsgáljuk: a sorra veendő írások talán ekkor mutatják a legtarkább képet mind műfajilag, mind terjedelmileg, a kidolgozottság-befejezettség mértékét, létrejöttük célját és körülményeit tekintve egyaránt. Az is kérdés: illik-e mindegyikre az „írás” vagy a „mű” vagy az összevont „írásmű” megjelölés, amelyeket ilyen esetben általában szinonimaként szokás használni, ahogy az előző két mondatban is történt. Mű-e a pársoros levél, a fogalmazványtöredék, a többsor-hiányos távirat, az öreg parasztasszony nevében írt kegyelmi kérvény, amelyek Bibó Istvánról, a forradalomról és a rá következő Kádár-rendszerrel is sokat elmondanak? Hol a határ dokumentum és mű, irat és írás között?

¹ BIM 4. 77.

Lehet-e pontos az „írásai” megnevezés, amikor több szövege eredetileg előszóban rögzítendő emlékezőként keletkezett (igaz, másokat pedig a magnót diktafonként használva írásbeli rögzítés céljára mondott el); s akkor még nem beszéltünk azokról a „művei”-ről, amelyeket saját művei (vagy „művei”) emlékezőből történő rekonstrukciójaként, vizsgálati fogságban folyó kihallgatásai alkalmából írt vagy diktált jegyzőkönyvbe a Fő utcai katonai ügyészség börtönében. És mű-e az az összkép, amely az ’56-os forradalommal kapcsolatos nézeteiről kirajzolódik a kihallgató tiszt kérdéseire adott csökönyösen türelmes és csökönyösen árnyalt válaszaiból, amelyek megértéséhez persze a csökönyösen ostoba és csökönyösen agresszív kérdéseket is kénytelen volt publikálni a kihallgatási jegyzőkönyvek kutatója?²

Anélkül, hogy ezekre a kérdésekre végleges választ próbálnék adni – döntsön inkább az olvasó – jelzem, hogy ez sokféleség a tanulmányíró helyzetét nem könnyíti, inkább nehezíti.

Kezdődik ez azzal, hogy a színesebb fogalmazás érdekében szokásos szinonima-használat is, mint fentebb említettem, meg van nehezítve. Folytatódnak a nehézségek azzal, hogy az ’56-ról szóló kihallgatási jegyzőkönyvek valamint a későbbi emlékezők nemcsak szándékokat, gondolatokat és írott műveket rekonstruálnak, hanem történeteket is: részletesen kb. egy év reményekkel és csalódásokkal tele hónapjait, közbül a nagy árnyékkal terhelt néhány napnyi eufóriával, s aztán az ’56 utáni két évtizedet, az ’56-os fogantatásból súlyos születési hibával felnövő Kádár-rendszert, amely ezért nem is választható el a forradalomtól; s aki a Kádár-rendszerrel beszél, akármit mond, ’56-ról is beszél, vagy ’56-ról is hallgat. Ezért Bibó István emlékezőseinek elhangzásuk idején, húsz évvel a forradalom után volt is meg nem is történelmi távlat; az emlékező visszatekintve, de mégis szinte jelen időben beszél a forradalomról. A Fő utcai vizsgálati fogságnak viszont egyáltalán nem volt még igazi távlat; volt azonban – enyhén szólva is különlegesnek nevezhető – atmoszférája. Tehát nagyon különböző jellegű és célú írásokat kell feltérképezni, hogy összeálljon a mai olvasó számára is követhető, informatív anyag.

Bibó István életének ebben az időszakában és ebben a kontextusában – a forradalom alatt és utána haláláig, az őt túlélő Kádár-rendszerben – érzékelhető a leginkább és legközvetlenebbül az, amit Göncz

² *Bibó István, 1996.*

Árpád így fejezett ki a *Bibó-émlékkönyvben*: „Élet és szó – egy anyagból”. (A „szó” ebben az összefüggésben a tett-értékű üzenetet is jelenti, a hallgatást és a megszólalást egyaránt, mindegyiket a maga helyén és idejében.) Ezért van az, hogy levél, feljegyzés, nyilatkozat, tárgyalási háttéranyag, tehát az élet, a tevékenység és a történet dokumentumai is sorra kerülnek áttekintésünkben; s ezért van, hogy a Bibó István fő profiljához tartozó politikai publicisztika területén a kidolgozott, befejezett művek – legalábbis számukat tekintve – itt kisebbségben vannak a töredékekkel, fogalmazványokkal, vázlatokkal, gondolatmenetekkel, emlékezésekkel szemben, amelyek viszont – amellet, hogy mégiscsak „művek”, és saját üzenetükkel is hatnak – szerzőjük életének, és az őt körülvevő közegnek az alakulását is dokumentálják. Tehát a gondolkodó elmének az üzenete mellett – és azt hitelesítve – az élet üzenetét is képviselik.

Mi tehát írásainak és életének 1956-tal kapcsolatos üzenete?

Az, amire a mottóul választott mondata is utal. Bibó István ugyanis haláláig nem volt hajlandó feladni a forradalomnak azt a szándékát, majd örökségét, amelyet a pártzsarnoksággal szembe forduló meghasonlott kommunisták, a tüntető egyetemisták és a hozzájuk csatlakozó nép és a spontán megalakuló munkástanácsok közössége '56-ban szinte ösztönösen, ő maga pedig tudatosan már korábban is képviselt. Nevezetesen: hogy a szocializmusnak van – pontosabban lehet(ne) – érvényes tartalma, amely az erőszaktól és az elnyomástól való nagyobb emberi szabadság irányába mutat, és nem az osztályharcos kommunista ideológia által megvalósított, ostobán erőszakos és durván elnyomó proletárdiktatúra felé. Ez pedig a nagyvállalatok közösségi (nem állami!) tulajdona, az egyéni és állami nagyvagyontól képződés ésszerű, méltányos és szabályozott korlátozása, valamint a munkás (=alkalmazotti) öngazdálkodás; vagy ahogy ő rövidebben összefoglalta: „*a felelőtlen és funkciótlan nagyvagyontól*”, az eddig szinte minden társadalmi rendszerben fellépő kizsákmányolás korlátozása és – egyszer, talán – megszüntetése. Meg volt győződve arról is, hogy ezek a tartalmak kiválóan összeférnek és összekapcsolhatók az emberi szabadság pillanatnyilag legfejlettebb és legjobb technikájával, a többpártrendszeren alapuló parlamentáris demokráciával, sőt annak éppen esedékes továbbfejlesztését jelenthetnék a több és nagyobb szabadság irányába, amit érdemes volna kipróbálni. És az '56-os forradalomban, első fogalmazványainak tanúsága szerint október 23-a után pár napon belül (úgy is mondhatnám, pillanatok

alatt) ennek a próbának, ennek a kísérletnek a lehetőségét látta meg; a november 4-i orosz beavatkozás után pedig minden írásával és minden tétével e kísérlet lehetőségét próbálta megmenteni a fokozatosan romló körülmények között is, azzal a gyakran naivitásnak minősített kötelességtudattal, amely akkor is a tőle telhető maximumot teszi meg, amikor a megvalósulás esélyei már csak tízezrelekekben mérhetők. És meg volt győződve arról is, hogy Magyarországnak – avagy mai, kissé elkoptatott szóval a magyarságnak – az adott történelmi pillanatban e kísérlet elindítása volna a legszebb, legtesthezálóbb és legreményteljesebb feladata. Meggyőződésének és tevékenységének hitelét támasztotta alá azzal a döntésével is, hogy nem hagyta el Magyarországot; és amikor minden lehetőséget – nem tudni, mennyi időre – bezárulni látott, 1957 tavaszán a világ és az utókor számára emlékiratban foglalta össze a forradalom tanulságait. Ebben megindokolta, miért tekinti ezeket a tanulságokat rendkívül fontosnak az egész világ számára, s megindokolta azt a reményét is, hogy az addigi legizgalmasabb szocialista kísérlet lehetőségének a bezárulása – amelynek politikai és erkölcsi felelőseit elsősorban a nagyhatalmakban látta – hosszútávon talán nem végleges. Ezután következő börtönévei alatt és kiszabadulása után haláláig ezt az örökséget őrizte. Úgy is, hogy egzisztenciális nehézségeket vállalva nem egyezett ki a Kádár-rendszerrel, amely ezt az örökséget könnyörtelenül megtagadta; úgy is, hogy belsőleg soha nem vált sértetté, reménytelenné, de még rezignálttá sem, s ezzel a saját kis köreibben – családban, barátok és munkatársak között – erőforrásnak bizonyult; úgy is, hogy gondolatban, szóban és – ha ritkán alkalma adódott – írásban is visszatért a világ legfőbb bajaira, tovább érlelve ezekkel kapcsolatos elgondolásait; és úgy is, hogy megfosztva a világ bajaival kapcsolatos cselekvés lehetőségétől, ugyanazzal az intenzitással foglalkozott a körülötte lévők bajaival, köztük azon „névtelen” ’56-os elítéltekével, akiket az 1963-as amnesztia még 8–10 évig börtönben felejtett. Az ő ügyükben – ismét csak néhány ezreleknyi esélyért – 1967-ben, mint látni fogjuk, a visszaesőként való újbóli perbefogatást is kockáztatta.

A továbbiakban tárgyalandó szövegek – saját mondanivalójukon túl – ezt az életet rajzolják elénk, illetve festik alá különböző színekkel.

Mire érdemes figyelni az időrendbe állított írások olvasása során (természetesen a leginkább és elsősorban figyelendő gondolatokon és gondolati összefüggéseken kívül)?

Először is arra, hogy Bibó István milyen gyorsan megtalálta a tu-

lajdonképpen váratlanul, és minden konkrét és tervezett előkészítés nélkül kitört forradalomban azokat a reményeket, esélyeket, lehetőségeket, amelyeket régóta kipróbálásra érdemesnek tartott.

Azután arra, hogy mennyire felkészült volt ezek pontos megfogalmazására – akkor is, ha a körülmények végül nem a reménybeli esély kipróbálására, hanem az eltiport esély megfogalmazására és rögzítésére adták csak meg a lehetőséget.

Hogy mennyire független volt tevékenysége a siker vagy a kudarc valószínűségétől, s hogy – épp ezért – mennyire nem bénította meg az, hogy a meglátott és megfogalmazott esélyek szinte egyik napról a másikra gyakorlatilag szertefoszlottak.

Hogy mennyire képes volt pár ezrelék esélyért is a tőle telhető maximumot megtenni, szellemi erőfeszítésben és kockázatvállalásban egyaránt;

Hogy politikáról és erkölcseről milyen magától értetődően, mint két, egymással szorosan összefüggő fogalomról beszél, az ennek ellenkezőjét valló nézetekkel igazából nem is vitatkozva;

Hogy '56-os írásaiban olyan stilisztikai regiszterek is megjelennek, amelyekkel legismertebb műveiben – amelyek megírásakor kényes figyelemmel kellett több irányba is tekintenie – csak itt-ott találkozunk. Mik ezek a stilisztikai regiszterek?: az októberi napokban váratlanul felszabadult, lendületes, boldog és szinte vidám népröport, népszónoki hang, a ritkán használt gúny euforikus telitalálatai, amelyek mögött azért a nyugodtan érvelő alkotmányjogász sem szorul háttérbe; emelkedett pátoz november 4-én; utána a kibontakozási tervezetekben tárgyilagos hangnemben kimondott saját vélemény, olykor kemény bírálat, s ezzel párhuzamosan a vitapartner-ellenfél helyzetével szemben tanúsított megértés (ez a leginkább jellemző 1945–48-as közismert koalíciós írásaira is); a lehetőségek végső beszűkülésekor, 1957 januárjában néhány elvi kérdés és tanulság higgadt rögzítése (a munkástanácsok és a többpártrendszer), szinte a „tegyük el jobb napokra” nyugalomával; és végül a keserűség és remény egyforma intenzitású kimondása, a befejezésben váratlanul fellobbanó pátozsszal az *Emlékirat*ban. A vizsgálótisztek kérdéseire adott válaszaiban – melyeket emlékezése szerint legnagyobb részben saját maga diktált jegyzőkönyvbe – a feszült pontosság és az elképesztő türelem stilisztikailag nehezen kielemezhető jelenléte; a tanulmányaiban ritkán megjelenő, de a személyes hangvételben rá nagyon jellemző szerénység és önirónia fordulatai az életút-interjúkban.

S végül érdemes némi figyelmet és tünődést szentelni e szövegek olvasása során annak a nézetnek, melyet különböző „realisták” képviselnek – hol vádként, hol mentségként Bibó Istvánnal kapcsolatban, hogy t.i. naiv volt. Ehhez a tünődéshez gondolatébresztőként idézek egy leveléből, melyet 1968-ban Angliában élő barátjához, Révai Andrásához írt, s melyben ottani barátai segítségét kéri egy könyvének megjelentetéséhez, melynek koncepciója lényegében készen volt, s írásával is előrehaladt.

A mű a ciprusi válság kapcsán a nemzetközi területi-etnikai viták megoldására nemzetközi politikai döntőbíróági gyakorlat kialakítását javasolta, s ennek lehetőségeit és akadályait, elvi és gyakorlati kérdéseit járta körül. Bibó István ezt írja Révai Andrásnak:

„UNO-köröknek írtam, annak a diplomata és funkcionárius egyvelegnek, melynek körében valamiféle UNO-közvélemény kialakul. Tudom, hogy a világ összes közvéleményei közül ez talán a leglazább és legtörékenyebb valami, tudom, hogy évenként ezrével és ezrével adresszálnak hozzá naivabbnál naivabb műveket, s tudom, hogy az én művem is végsőleg naiv; naiv úgy, ahogyan naivak voltak 1945–46-os cikkeim, melyekkel Nagy Ferencnek és Rákosinak magyaráltam, hogy mit kellene tenniük, ha eszük volna, *s naivak voltak 1956-os tervezeteim, melyekről tudhattam, hogy senkinek sem kellenek.* (Kiemelés tőlem – ifj. B. I.) De ha mégannyira tudhattam és tudom, hogy az ilyenféle művekben rejlő belső igazság csak nagyobb időkifutásban érvényesülhet, mégis közvetlenül ezeket az írásokat az a nem tudom, milyen kevés hányadnyi eshetőség élteti és íratja, hogy hátha ott és akkor hatnak, amikor és ahová írtattak. Minthogy ez a szenvedélyes igyekezet íratja és íratja tovább velem ezt a művet, bevallom, hogy leperreg rólam minden okos beszéd, mely ennek kilátástalanságát igyekszik bizonyítani.”³

Ezek szerint az idézett mondatok írója akkor már több mint húsz éve előre megfontolt szándékkal (de nem aljas indokból) volt naiv. 1945–48-as és 1956-os írásainak majdnem teljes visszhangtalansága sem ingatta meg ebben; tudta, hogy mi célból naiv, és vállalta is ennek következményeit.

³ A levél teljes szövege megjelent: *Bibó István, 1990. IV. 237–263.*

Sorra véve most már a szövegeket, a legkorábbi a forradalom első felében keletkezett. Bibó István 18 évvel későbbi rájegyzése szerint 1956. okt. 27–29. között,⁴ és többszörösen módosított és átírt fogalmazványként maradt ránk. Az „ötnapos dicsőséges forradalom”-ra való hivatkozás az első mondatban, valamint a szöveg euforikusan gúnyos szókimondása – ami Bibó István egyéb írásaiban, mint említettük, ritkaság – arra utal, hogy a megfogalmazás a nagy fordulat napján, október 28-án kezdődhetett, amikor Nagy Imre a rádióban bejelentette, hogy ő és kormánya, illetve a párt a felkelést nem ellenforradalomnak, hanem forradalomnak tekinti. Különösen feltűnő ez a hangnem, ha összehasonlítjuk azzal a levélfogalmazvány-töredékkal, amely valószínűleg ugyanekkor keletkezett (szerzője – ugyancsak később – azt írta rá: „1956. okt. 28. körül Erdének?”). Ennek szövegét érdemes teljes terjedelmében idéznünk, mellé téve azután a szóbanforgó fogalmazvány néhány mondatát:

„Itt ülök a lakásomon, és eléggé el vagyok szakadva a világtól: nem tudom, mennyi igaz a rádiókból, nem tudom, hogy a hadseregnek, az egyetemi forradalmi tanácsnak és Kovács Bélának a kormányral való rádió-szerinti együttműködése mennyiben kapituláció és mennyiben győzelem, s nem tudom, mennyiben erők ma azok az erők, melyek három napja szerte az országba bocsáthatták kiáltványait. Fejem nyüzszög a programoktól, megoldásoktól és formuláktól, de kapcsolataim elszakadtak, s családom, ha kihúzom a lábamat, hajlik a kétségbeesésre és tanácsstalanságra: nincs tehát sem okom, sem módom arra, hogy elmenjek kupaktanácsokba nyüzszögni csak azért, hogy 'ott legyenek' ahol valami történik, de bárhová elmennék, ahol valóságos erők valóságos tárgyalásokat folytatnak s úgy látják, hogy tanácsaimnak vagy megoldásaimnak hasznát vehetik. Ha pedig nem tudok elmenni, ezúton küldök néhány programtöredéket, amelynek próbáld ott és akkor hasznát venni, vagy vetetni, ahol jónak ítéled.”⁵

⁴ Ezek a rájegyzések és a további szövegek hasonló rájegyzései valószínűleg 1974-ben keletkeztek, amikor Bibó István – egy esetleges házkutatás nem túl valószínű, de lehetséges veszélyétől tartva – '56-tal kapcsolatos kéziratait a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának kéziratárában helyezte el zárt anyagként.

⁵ *Bibó István, 1995.* 420.

E saját tanácsstalanságát is kifejező levélszöveg mellett az október 27–29 közötti fogalmazvány – melynek első fele az *Elvi tisztázás* címet viseli, második fele cím nélküli töredék-fogalmazvány – magabiztos lendülettel és az éles keménységbe és gunyorosságba való belefeledkezésével tűnik ki:

„A fegyvert fogott magyarság ötnapos dicsőséges forradalma s a vesztét érző zsarnokság utolsó véres hatalommegőrző kísérlete után a társadalom és állam elméleti igazságait, melyeket tegnap reménytelen és szőrszálhasogató vitákban sem lehetett az ideológiai mindentudás megszállottjaival megértetni, ma szinte magától értetődően, hosszadalmas indoklás nélkül ki lehet mondani. /.../ amióta /.../ megtudtuk, hogy a Szovjetunió utolsó évtizedeit nem az tette pokollá, hogy a szovjet termelőerők sztálinizmust hoztak létre, hanem az, hogy Sztálin szerette a tömjénezést és üldözési mániában szenvedett, azóta a csalhatatlanság legfőbb moszkvai központja maga szabadított fel arra, hogy a történelem döntő tényezői között a közvetlen emberi momentumok létezését is tudomásul vegyük. /.../ nem igaz, hogy a cél szentesíti az eszközöket. Hamis minden akcióprogram, amely tobzódik céljainak 'kíméletlen eréllyel', 'minden eszközzel', 'bármilyen áron' való keresztülvitelében; az erkölcszűlen eszköz meggyalázza a jó célokat is. /.../ Az emberiség eddigi fejlődése az erőszak különböző formáinak minden előző várakozást meghaladó fokozatos megszüntetésére mutat lehetőséget; a halálos harc öncélú dicsőítése, még azzal is, hogy ez lesz a végső, retrográd és embertelen. /.../ Minden alkotás és minden erkölcs eredendően individualista, mert csak a személyiség a hordozója és a létrehozója, és eredendően közösségi, mert csak a közösség lehet a megőrzője és hitelesítője. Ez így volt, mielőtt szocializmus egyáltalán lett volna, és így lesz akkor is, amikor a szocializmus már rég nem lesz sem probléma, sem program. Külön szocialista művészetről, alkotásról, irodalomról és külön szocialista erkölcsről beszélni tehát barbárság és értelmetlenség. /.../ Szegény lesajnált, forrófejű, idealista, naiv, utópista, taktika nélküli, céljaikat taktikának alárendelni nem tudó narodnyikok, eszerek, népi írók, akik mindig valami emberit akartak: kollektivizálni akartak ott, ahol a parasztság erre hajlott, és szabad gazdaságot akartak, ahol a parasztság ezt akarta, ahelyett hogy azt tették volna, amit a séma előírt, tekintet nélkül a parasztság ki-

vánságára. A bolsevizmus legnagyobb taktikai sikereit mindig azal aratta, hogy az ő programjaik szelét fogta a vitorlájába, s mikor azután ez a szél megerősítette őket hatalmukban, akkor ezeket az útitársakat kilökte a hajóból, hajófenékre vagy víz alá nyomta: nevetségessé tette, prostituálta, bérencfeladatokra szorította.”⁶

Ilyen lendülettel, ilyen – folyamatosan szikrázó – mondatokkal is tudott volna írni Bibó István, ha más esetekben nem akarta volna figyelembe venni hol egy társadalmi csoport vagy réteg, hol egy szomszéd nép, hol a saját népe, hol egy sötét ázsiai nagyhatalom félelmeit, érzékenységét vagy „érzékenységét”, a nyugati politikai vezetők korlátoltságát, a békecsinálók felületességét, rosszhiszeműségét, ismerethiányát, stb., és egyáltalán mindazokat a háritási mechanizmusokat, amelyek minden egyén és közösség esetében óhatatlanul fellépnek, ha a megszólított el akarja kerülni a valósággal való szembesülést. De amikor maga a szembesülés pillanata eljön, ilyenfajta tapintatra nincs szükség, és a vállalt önkorlátozás félretehető. Ennek vagyunk tanúi az itt tárgyalt – és sajnos, a maga idejében publicitáshoz nem jutott – írás esetében.

A fogalmazványynak, melyből a fenti idézeteket vettük, minden lapja azonos papíron, ugyanazzal az írógéppel készült, s ugyanazon töltőtollal van javítva és kiegészítve. A többszörösen átjavított s részben párhuzamosan ismétlődő oldalszámozásból, valamint a gondolati egységek szintén részben ismétlődő számozásából úgy tűnik, két gondolatmenet összedolgozásáról, illetve egy cikkben belül két párhuzamos gondolatmenetről lehetett szó. Az egyiknek a címe az első lapon található „*I. Elvi tisztázás*”. A második rész talán a marxizmus–leninizmus–sztálinizmus konkrét téziseivel vitatkozott volna. Ennek címe azonban nincs meg, mert e második gondolatmenet első felét, úgy tűnik, valamiért kiemelte innen Bibó István (talán valamelyik későbbi cikkébe vagy cikk-tervébe való bedolgozás céljából)? Vagy ez volna a fenti levélben említett „néhány programtöredék” (amelyről egyelőre azt sem tudjuk, hogy végül is elküldte-e Erdeinek?), s amíg e kiemelt kéziratrész elő nem kerül, a pontos rekonstrukció aligha lehetséges. Ezért kapta a hiányosnak tűnő második rész a következő címet: [II. Az „*Elvi tisztázás*”-sal párhuzamos, befejezetlen gondolatmenet].

A következő írásnak, *A politikai és alkotmányjogi kibontakozás útja*

⁶ BIM 4. 7–21.

címűnek megmaradt fogalmazványát október 30–31-én vetette papírra Bibó István. A gépiratba tett kézírásos betoldások és javítások rendkívüli sietségre vallanak; néhány szó olvashatatlan, egy mondat értelme nem világos. Elképzelhető, hogy ezt a cikket, illetve ennek letisztázott, formába öntött változatát vittem el az ő kérésére november 1-jén a Bajza utcába, az *Irodalmi Újság* szerkesztőségébe Képes Gézának; de ez egyelőre csak feltevés, mert a cikk a másnap megjelent számba végül is nem fért bele, az átadott kéziratot pedig nem sikerült föllelni.⁷ Így az állítás nem bizonyítható, csupán valószínűsíthető annak alapján, hogy mind a fogalmazványról leolvasható sietség, mind a szöveg első bekezdésének egyik mondata:

– „Ebben a helyzetben azonban *gyorsan tisztáznunk kell* [kiemelés tőlem, ifj. B. I.] néhány előzetes kérdést, melyeknek időben való eldöntésével rengeteg felesleges feszültségnek vehetjük elejét, s megakadályozhatjuk azt, hogy induló szabad demokráciánk egy csomó, a forradalmi egységet megbontó politikai vitakérdésbe belebonyolódjék.”⁸

– arra mutat, hogy valóban ezt a szöveget kívánta akkor (november 1-jén) a lehető leggyorsabban publikálni. 1957–58-as vizsgálati vallomásai, valamint a húsz évvel későbbi interjúkban rögzített emlékezései szerint november 3-án, amikor az új kormány összeülését biztosra véve a Parlamentbe ment, lényegében ugyanez a cikk volt a zsebében, és – vagy a zsebében, vagy a fejében – a külföldnek szóló kormánynyilatkozat tervezete is. (Ez a tervezet, ill. előterjesztés az 1977–78-ban készült interjú szerint szintén a zsebében volt,⁹ vizsgálati vallomásai szerint viszont ezt Farkas Ferenc kérésére készítette, aki nov. 3-án reggel át is vette tőle.¹⁰ Másodpéldány persze készülhetett róla, ha sietség és papírhiány nem akadályozta). A november 4-én hajnalban a Parlamentbe ismét magával vitt kézirat(ka)t a szovjet katonák vették el tőle az épület megszállásakor.¹¹ Magát a cikket 1957. június 20-i kihallgatása

⁷ Bibó István halála után felkerestem Képes Gézát, aki akkor, a 80-as évek elején már nem tudott felvilágosítást adni a kézirat sorsáról.

⁸ *BIM* 4. 22.

⁹ *BIM* 4. 388.

¹⁰ *BIM* 4. 110.

¹¹ *BIM* 4. 118.

alkalmából – minden jel szerint nagy pontossággal – rekonstruálta,¹² Ennek az írásnak a gondolatai – a változott helyzetnek megfelelően bővült mondanivalóval és módosult hangszereléssel – a november 4. után született *Expozéban* és a *kibontakozási tervezetekben* jelennek meg újra; a külpolitikai nyilatkozattervezet pedig – akár fejben, akár zsebben vitte magával – a november 4-i *Nyilatkozatnak* s az Egyesült Államok elnökéhez szóló üzenetnek szolgált alapjául. Az október 30–31-i fogalmazvány alapján pedig még annyit érdemes megjegyezni, hogy a tervezett, de végül meg nem jelent cikknek kibontakozásra koncentráló, higgadt hangnemével Bibó István visszatért (volna) az 1945–48-as tanulmányai-ból ismert érvelő stílusához; és a pár nappal korábbi, alapigazságokat kimondó fogalmazvány lendületes pamflet-stílusát csak egy-két kifejezésben engedte (volna) felszikkázni, pl. a Rákosi által indított hóhére-*rek* s „*a közutálatnak örvendő szalma-címer*” említések.

Ezen a gondolatmeneten dolgozott október 30.–november 3. között, mivel ezt, a politikai és alkotmányjogi kibontakozás útját tartotta a legfontosabb, legelőszőr tisztázandó kérdésnek. Ezt nemcsak a kihallgatási jegyzőkönyvekben rögzített vallomásai igazolják, hanem maguk a szövegek is, ide értve a vizsgálat során emlékezetből készült, már említett rekonstrukciót is. Az már felfogás kérdése, ki hogyan viszonyul ahhoz a tényhez, hogy pár nappal később a szovjet beavatkozás után készült kibontakozási tervezete e gondolatmenet minden lényeges elemét az új helyzetben is továbbviszi (gyermekes álmodozás ez? politikai naivitás? tiszteletreméltó ragaszkodás a forradalom követeléseire?) és a tervezet lényegében csak olyan pontokkal (és meglévő pontok kiemeltebb hangsúlyozásával) bővíti, amelyek a Szovjetunió és a kommunisták arcának megőrzését és figyelembe veendő érdekeinek garanciákkal való biztosítását jelentik. A forradalom alapvető követeléseként megfogalmazódott függetlenséget és parlamentáris demokráciát azonban nem adja fel, noha kompromisszumként annak bizonyos – szabályozott – szűkítését elképzelhetőnek tartja.

November 4-én kora reggel, a Parlamentből az amerikai követségre átmenve a külpolitikai nyilatkozattervezetet – az új helyzetre átalakítva – az elnöknek küldendő üzenetként adta át a követnek.¹³

¹² Ezt a rekonstruált szöveget először Kenedi János publikálta 1996-ban (*Bibó István, 1996. 39–42; másodközlésként BIM 4. 28–35.*)

¹³ Az üzenet, melyet a követség táviratban közvetített, csak 1981-ben vált publikussá

Az idetartozó történet mind a kihallgatási jegyzőkönyvekben (1957. június 18. és augusztus 13.) mind az 1976–79 között keletkezett életút-interjúsorozat 56-os fejezetében – tartalmilag egybehangzóan – olvasható:

/.../ a zsebemben lévő, az aznapi, tervbe vett minisztertanácsra szánt előterjesztéssel a zsebemben átsétáltam a Szabadság téren lévő amerikai követségre, ahová bementem. Rendkívül ágrólszakadt benyomást kelthettem, mert egy majdnem hogy rongyos télikabát volt rajtam, talán egyik gombja hiányzott is. Ott, úgy látszik, ébren volt az egész társaság, mind az előtérben ácsorogtak, közöttük valaki, akit a követnek néztem. Közöltem velük, hogy szeretnék a kormány nevében az amerikai kormányhoz egy átíratot intézni, amit a követ láthatóan nagy megkönnyebbüléssel fogadott, mert nyilván azt hitte, hogy menedékjogot akarok kérni; nem tudta, hogy egy óra múlva majd kap valakit, akitől nehezebben szabadul, mint tőlem.¹⁴

/.../ Elővettem az előterjesztést, engedélyt kértem, hogy kicsit javíthassak rajta, majd ceruzával belejavítottam. Az előterjesztés lényege az volt, hogy Amerika lépjen fel maximális eréllyel az ügyben, és keressen egy olyan kompromisszumot, amelyiknek a keretében a Szovjetunió, arcának megőrzése mellett, ebben az ügyben visszavonulhat anélkül, hogy Amerikának ide szabadna vagy érdemes volna bevonulnia. És én saját szakállamra biztosítottam arról, hogy ebből háború nem lesz, a Szovjetunióval lehet tárgyalni. /.../ Tudtam azt – és ez volt számomra a döntő –, hogy Amerika distanciálta magát Anglia és Franciaország akciójától, és őket egy szégyenteljes visszavonulásra kényszerítette. Saját „politikai” eszemmel, amelyik nem volt rossz ész, csak abban az óriási tévedésben leledzett, hogy a nagyhatalmi akció, tehát az általában uralmon lévők politikai akciói háttérben értelmes megfontolások állnak, arra következtettem: ha az Egyesült Államok ilyen erélyesen és magát a szövetségi rendszerét is veszélyeztető módon hajlandó kiállni az angol és a francia akció felelőtlenségével szemben, akkor ezt csak azért teheti, mert erkölcsi

---

(*Király Béla, 1981. 85–86.*). Teljes és pontos szövegét, valamint Eisenhower elnök ezzel kapcsolatos sajtókérdésekre tett, diplomatikusan kitérő reakcióját Békés Csaba adta közre (*Magyar Hírlap, 1993. okt. 22. 10.*)

¹⁴ Bibó István itt Mindszentyre céloz, aki nem sokkal ezután, még aznap kért menedékjogot az amerikai követségen.

tőkét akar szerezni ahhoz, hogy ugyanilyen eréllyel kiálljon a magyarországi szovjet lépéssel szemben. Azt nem feltételeztem Amerikáról, hogy saját szövetségeseit egy nyilvánvalóan agresszív akcióról leintí, és ugyanakkor a Szovjetunióknak az akcióját a maga részéről teljes békességgel tudomásul veszi.

Én meg voltam győződve arról is, hogy ha az angol-francia akció leintése folyik, és ezt a Szovjetunióknak módjában van – és módjában is volt – jelentős részben a saját sikereként elkönnyvelni, s ha ebben a leintésben Amerika is részt vett, akkor ez egyben olyan tárgyalóképes hangulatot hoz létre, aminek a keretében Amerika a Szovjetunióval szemben a magyar ügy mérséklését vagy lefújását ki tudja alkudni. Az a meggyőződésem, hogy ki is tudta volna. És akkor Magyarország pontosan abba a lebegő helyzetbe került volna a két nagyhatalmi blokk között, ami nekem – és nemcsak nekem, hanem a nagyon sok embert képviselő „Kohn”-nak is az örök álma volt, tudniillik, hogy X.-ék kivonulnak, és Y.-ék nem vonulnak be.

Az amerikai követségén egy ilyen tartalmú iratot igazítottam össze /.../ ¹⁵

Ezután szövegezte meg – a Parlamentbe visszatérve s a nemsokára az épületet megszálló orosz katonaság őrizetében saját döntése alapján ott maradván – a november 4-i *Nyilatkozatot*, mely egyaránt szól a magyarsághoz, a világ népeihez és Istenhez. Formálisan ugyan a *Magyarok!*-at szólítja meg először, de *a világ színe előtt* utasítja vissza a forradalmat ért rágalmakat. *A magyar népet* passzív ellenállásra, *a világ hatalmait* pedig arra szólítja fel, hogy *megmutassák az Egyesült Nemzetek Alapokmányában foglalt elvek erejét és a világ szabadságszerető népeinek erejét*. Végül *Istent*, hogy *óvja Magyarországot*. A stílus – pár napon belül ismét – radikálisan változik: nem pamflet és nem érvelés, hanem a helyzethez illő pátosszal tett nyilatkozat (ha a szónak nem volna teológiai értelme is, azt írnám: kinyilatkoztatás), melyben az arányok is hibátlanok. Először: rövid tájékoztatás a helyzetről (ki beszél és milyen jogcímen); utána tömör, de pontos magyarázat, kevés de lényegyet közlő érveléssel arra nézve, hogy a megszólítottak mit tegyenek és mit ne; végül a fohász, ez a legrövidebb. Istennek ugyanis nem kell elmagyaráznunk, hogy mit tegyen és

¹⁵ BIM 4. 396–398.

mit ne, de jeleznünk kell, hogy nem hagyjuk ki a számításból. Erre pedig három szó elég.

Ez a nyilatkozat a november 4-ét követő napokban sokféle módon – és a sokszorosításokból adódó, nem jelentős szövegtérkésekkel – terjedt el, főleg Budapesten; és mind a bűnvádi eljárás, mind a Kádár-párti publicisztika részéről megpróbálták felhasználni az olyasféle vádak alátámasztására, hogy szerzője „az imperialisták katonai beavatkozását kérte a forradalmi munkás-paraszt kormány megdöntésére”. Holott nemcsak ebből a szövegből, hanem Bibó István többi, ide tartozó írásából is világos – és ezt az olvasók maguk is megállapíthatják –, hogy az az ellenállás, amelyet a magyar népnek tanúsítania kell, és az az erő, melyet a világ békeszerető népeinek megmutatniuk kell, az ő felszólítása szerint nem katonai, hanem *erkölcsi és politikai* kell hogy legyen; mert nem a tankok, hanem a mögöttük álló hazugság és erőszak ellen kell fellépnie.

Erről a nyilatkozatról még annyit érdemes megjegyezni, hogy a Bibó István hagyatékában fennmaradt példányon az első bekezdés következő mondata mellett:

„Mikor a Parlamentet a szovjet csapatok körülfozták, Tildy állam-miniszter a vérontás elkerülése végett megállapodást kötött velük, mely szerint ők megszállják az épületet, a benne levő polgári személyek pedig szabadon távozhatnak. Ő, a megállapodáshoz tartva magát, eltávozott /.../”

– a margón Tildy Zoltán ceruzával tett rájegyzése található:

„Nem így volt!”

Alatta Bibó István rájegyzése szintén ceruzával:

„Tildy Z. megjegyzése.”

A lap hátsó oldalán ez a megjegyzés Bibó István kézírásával így folytatódik:

„A 'nem így volt' Tildy Zoltán feljegyzése. Nem így volt, mert velünk egyszerűen valaki közölte, hogy a civilek hazamehetnek, mire

Tildy és a többiek kísértáltak: Tildy azzal a drámai megjegyzéssel, hogy 'vele ne menjen senki, mert ő a halálba megy'. Én a túloldali leírással némi súlyt és formát akartam adni az ő szerepének, nehogy úgy tűnjék fel a szöveg, mintha a magam viselkedését szembe akarom állítani az övével. De ő nem értette el ezt a szándékot. B. I."

Az interjú-beli emlékezése szerint sem november 4-én reggel, sem a későbbi pártközi tárgyalások során nem szerzett jó benyomásokat Tildyről; de a szovjet invázió ágyúdörgése közben is telt a figyelméből az iránta való tapintatra.

A következő három írás közül kettő – a november 6-ra keltezett [*Levél, expozé és tervezet...*], valamint az ehhez december 4-én készült [*Kiegészítés...*] – tartalma az eddig mondottakon túl nem kíván további kommentárt. Keletkezésük körülményeiről részletesen szó van a vizsgálati vallomásokban és az interjúkban. Szövegüket a *Válogatott tanulmányok* IV. kötete – s ennek nyomán a későbbi publikációk is – a hagyatékban fennmaradt példányok alapján közlik.¹⁶

A [*Levél, expozé és tervezet*] hagyatéki példányán a szöveg alatt Bibó István ceruzás rájegyzése szerepel: „Angol, francia, amerikai, indiai követségekhez ment el. B. I.”¹⁷

Időrendben e kettő között helyezkedik el a Nagy Imréhez november 11-én írt levél, amelyet írója Tildy Zoltán munkatársán, Hámori Zoltánon keresztül kísérelt meg eljuttatni a címzetthez, s amelyről Hámoritól azt a visszajelzést kapta, hogy a levél eljutott Nagy Imréhez, s ő egyetért annak a tartalmával. Bibó István ennek ellenére nem volt biztos abban, hogy Hámori igazat mond, s a levél fennmaradt másolatára – mely több eddigi közlés és az alábbi idézet alapjául is szolgált – rájegyezte, valószínűleg 1974-ben: „Ma sem tudom, hogy ez a levél elérte-e Nagy Imrét. B. I.” Az interjúban pedig – 1978-ban – azt mondja: „...bizonyosra veszem, hogy Hámori nem juttatta el Nagy Imréhez leveletem.” Könnyen lehet, hogy mind a rájegyzés, mind ez az utóbbi mondat is a tőle megszokott rendkívüli tapintat megnyilatkozása, ezúttal Hámorival kapcsolatban; Bibó István ugyanis valószínűleg tudott arról, hogy a perében tanúként kihallgatott Hámori mind rendőrségi kihallgatásán (1957. augusztus 2-án), mind a Legfelsőbb Bíróságon

¹⁶ *Bibó István, 1990. 169–188.*

¹⁷ *MTAKK, Ms 5110/182*

(1958. július 31-én) elismerte: félrevezette őt. A Nagy Imréhez küldött levelet és az Expozét nem adta át a címzettnek, mert azt Tildy Zoltán „marhaságnak” tartotta.¹⁸ Lássuk – kommentár nélkül – mit is tartott Tildy marhaságnak.¹⁹

Miniszterelnök Úr!

Kedves Imre Bátyám!

Egy héten keresztül abban a hiszemben voltam, hogy én vagyok a november 3-i kormány egyetlen tagja, aki helyét is elfoglalta, lemondottnak sem tekinti magát és szabadlábón is van. Most örömmel hallom azt a – remélem, igaz – hírt, jó helyen és biztonságban vagy. Ennek következtében azonban kötelességemnek tartom, hogy tájékoztassalak néhány lépésről, amelyet az elmúlt napokban saját elhatározásból, de a kormány tagjaként tettem. A megszállás hajnalán, miután a többiek elhagyták a Parlamentet, a mellékelt nyilatkozatot tettem és azt telefonba követségeknek és újságíróknak beolvastam, majd két nap múlva, mikor a Parlamentet elhagytam, írásban a három nyugati hatalom követségénél letettem, és több embernek hólabda-terjesztésre átadtam (a „Magyarok” kezdetű szöveg). Kijövelelem után pedig készítettem egy összefoglalást a helyzetről és egy kiegyezéssel kibontakozási tervet (a „Követ Úr” kezdetű szöveg), amelyeket eljuttattam a három nyugati követségre és az indiai követségre; nem tudtam még elhatározni magam, hogy a szovjet és jugoszláv követségre eljuttatni időszerű-e már. Ezekhez kérem utólagos hozzájárulásodat s esetleges további utasításaidat. Addig természetesen újabb lépést nem teszek.

A kormány elvi álláspontjára nézve a következő elvek kialakítását javaslom:

a) a kormány hivatalba lépettnek tekinti magát, noha esküt nem tett, minthogy az 1949-es Rákosi-alkotmányra való eskünek úgyszintén jelentősége, viszont ez az első és utolsó kormány, amely az október 23-i forradalom legitím kormányának tekintheti magát;

b) a kormány nem lemondottnak, hanem csak erőszakkal eltávolítottnak tekinti magát;

¹⁸ *Bibó István, 1996. 207., 16. sz. jegyzet.*

¹⁹ A Nagy Imrének írott levél másodpéldánya B. I. hagyatékában található (MTAKK, MS 5110/185)

c) a kormány egy tagja sem vesz részt vagy nem lép be semmiféle állami tevékenységbe, mely nem a fenti alapon, hanem akár Rákosi-népköztársasági, akár forradalmi munkás-paraszt álköztársasági alapon történik;

d) a kormány a fenti elvi alkotmányjogi alap merev tartása mellett minden józan kompromisszumban benne van, mely a magyar szabadság és függetlenség biztosítása mellett a szovjet presztízs mentésére és a bedőlt kommunisták békés elvonulására irányul;

e) a kormány felesleges árnyékkormány-tevékenységet nem végez, ellenben nyugodtam várja azt a – véleményem szerint – bizonyosan bekövetkező helyzetet, mikor a szovjet vezetők is és magyar megbízottai is belátják, hogy a kibontakozás egyedül Nagy Imre kormányalakításával lehetséges;

f) a fenti elvi álláspont természetesen nem jelenti, hogy a kormány egyes tagjainak szerzett joguk van a miniszterségre, hanem a kormány újjáalakulásakor helyeiket természetesen rendezésre bocsátják;

g) a kormány tagjai nem ellenzik, ha ez akkorra erkölcsileg lehetséges marad vagy lehetségessé válik, hogy Kádár János újból tagja legyen a kormánynak, mint aki feltevésem szerint egy becsületes, de megzavarodott kommunista, s jelenléte esetleg hasznos lesz a hozzá hasonlók megnyerésére.

Őszinte tiszteletemet jelentve, s az előtted álló dolgokhoz erőt és egészséget kívánva maradok tisztelő híved.

1956. november 11. Bibó István s. k.

A már említett [*Levél, exozé és tervezet...*], valamint az ehhez december 4-i kelettel kapcsolódó [*Kiegészítés...*] alapján több párt és forradalmi szervezet egyetértésével közös nyilatkozat készült (alcíme szerint: „*Magyarország állami, társadalmi és gazdasági rendjének alapelveiről és a politikai kibontakozás útjáról*”), december 8-i kelettel, Bibó István gondolatmenete szerint, de többek kollektív munkájával. Ennek története szerves része Bibó István '56-os tevékenységének, nemcsak azért, mert a megszövegezésben maga is részt vett, hanem azért is, mert ő és Göncz Árpád ezt a nyilatkozatot adta át a december második felében Magyarországra látogató K. P. S. Menonnak, India moszkvai nagykövetének a szovjet kormánynak való továbbítás céljára. Mivel a Bibó István és üggyársai (Göncz Árpád és Regéczy László) későbbi perében az indiaiakkal való

kapcsolat képezte a szervezkedés melletti másik vádpont, a hűtlenség legfőbb alapját, a kihallgatásokon többször is visszatértek erre a témára.²⁰

Hogy mennyire nem volt könnyű az érintett szervezetek és személyek közötti egyetértést a közös nyilatkozatban létrehozni és fenntartani, arra meggyőző adalék a Keresztes Sándorhoz írt levél (december 14.) – azon kívül, hogy Bibó István megegyezés- és bizalomteremtő hangnemének, és minden érintett érdekét és szempontjait figyelembe vevő kompromisszumkészségének is bizonyítéka. Ahogy leírja az aláírását visszavonó Tildy Zoltán eljárását, az világosan mutatja, hogy ő milyen mérce alapján gyakorolta az együttműködést. Tanúsíthatom, mert ismertem, hogy nem azért mellőzi a Tildyt kritizáló érzelmi felhangokat és ingerült oldalvágásokat egy harmadik személynek írt levélben, mintha nem lenne elege Tildyből a november 4. óta történt néhány találkozásuk alapján; hanem azért, mert tudja: nemcsak azért nem illik lejártni egyik partnerét a másik előtt, mert az ilyesmi nem elegáns, hanem azért sem szabad, mert az egymás közötti bizalom mennyiség csökkenése árthat a mégiscsak közös ügynek.²¹

²⁰ A válogatott tanulmányok IV. kötetében (*Bibó István, 1990, 189–196.*) ezt a szöveget a nagyfokú gondolati és stílári azonosság miatt Bibó István műveként szerepeltettük. Akkor azonban még nem voltak ismertek a vizsgálati vallomások, melyeket Kenedi János csak 6 évvel később publikált (*Bibó István, 1996.*) s melyek szerint a közös nyilatkozat szövegezésében Bibó Istvánon kívül Farkas Ferenc, Rácz Jenő és Varga István vett részt, s a csatlakozó szervezetek aláírták, illetve külön támogató levélben nyilvánították egyetértésüket.

²¹ A levél (gépiratos első példány Bibó István saját kezű aláírásával) valószínűleg a Demokrata Néppárt 1956-os újjászervezésében fontos szerepet játszó Keresztes Sándornak íródott; de a vele a pártszervezésben együttműködő és Bibó Istvánnal korábbi ismeretség alapján 1956-ban kapcsolatot tartó Karcsay Sándor birtokában maradt meg, aki az 1980-as évek végén e sorok írójának ajándékozta, anélkül, hogy a címzett személyéről említést tett volna. Így Bibó Istvánnak 1991-ben publikált levelei közé (*Újhold-Évkönyv 1991/1, 267–282, közreadja ifj. Bibó István*) mint Karcsay Sándorhoz írt levél került be, s a közreadó figyelmét az is elkerülte, hogy Csicskó Mária és Körösenyi András már 1989-ben mint Keresztes Sándorhoz szöveget publikálta. (*Századvég* Í/1–2, 162–164.)

Karcsay Sándor (1915–1999), jogász, fordító. 1945 után a Belügyminisztérium törvényelőkészítő bizottságának tagja, részt vett az 1947-es választási törvény kidolgozásában, 1949-ben elbocsátották. 1946-ban a Demokrata Néppárt egyik megalapítója. 1950 után az Országos Fordító és Fordításhitelesítő Iroda munkatársa, igazgatóhelyettese, tolmács, szakszótárkészítő.

A következő két rövid gondolatmenet '56 végén vagy '57 elején keletkezett, s mindkettőben lényegében ugyanarról a témáról gondolkozik Bibó István [A pártok és a forradalmi szervezetek viszonyáról] és [A munkástanácsok és a többpártrendszer.]²² Megrendítő, de jellemző, hogy a forradalom idején és annak néhány hetes utóéletében felmerült és fontosnak látott vitakérdésekre (szükség van-e pártokra, átvehetik-e a munkástanácsok és egyéb szervezetek a pártok feladatát, szerepét stb.)²³ akkor rögzíti válaszait, amikor e kérdéseket már senki nem teszi fel, és senki sincs, aki a válasszal valamit is tudna kezdeni. A forradalom ekkor már ellenforradalom, Nagy Imre áruló, a statáriumot meghirdetik s januárban a perek és kivégzések is elkezdődnek (és nemcsak a lincselők kerülnek bíróság elé)...

Bibó István mégis érvel a papírnak, mégpedig hosszútávon, a többpártrendszer mellett, annak tudatában, hogy a kérdés tisztázása akkor is fontos (lett volna), ha a sikeres forradalom után kedvező időszak következik a vívmányok megerősítésére és az azokkal való mindennapi élésre; és akkor is fontos marad, ha az eltiport forradalom által felvetett gondolatokat és tanulságokat a ki tudja, milyen távoli jövő számára kell palackba zárnia. Ahogy ő is teszi éppen, a reményt fel nem adó ember biztonságával, aki a reménytelen helyzetben sem téveszti szem elől feladatát. Elcsodálkozhatunk azon is, hogy milyen pontosan ismerte a pártrendszer hátterét, és kérdezhetjük: vajon honnan tudta, hogy mi fenyegeti az általa és sokak által várva várt többpártrendszert 1990 után Magyarországon?

Keresztes Sándor (1919–). 1946–49 között a Demokrata Néppárt tagja, országgyűlési képviselő. 1956-ban újjászervezte a pártot, 1957-ben internálták. 1989-ben újra bekapcsolódott a politikai életbe, 1989–90-ben a KDNP elnöke, majd tiszteletbeli elnöke. 1990–94 között Magyarország vatikáni nagykövete.

²² A két szöveg első publikálása: *Bibó István, 1990*, IV. 197–212., újraközlése: *BIM* 4. 62–72.

²³ 2011 őszén jelentek meg Németh László 1956 október végén és november folyamán írt feljegyzései „A magyar forradalomról” címmel (Németh László, 2011), s ebben a Bibó Istvánéhoz nagyon hasonló gondolatmenetekben tesz hitet a – nem osztályharcos, nem kommunista felfogású – szocializmus-eszme mellett. Ezzel szemben viszont – elsősorban 1945–48 közötti tapasztalatai alapján – Bibóval ellentétben elutasítja a többpártrendszert, illetve kártékonynak, de legalábbis feleslegesnek tartja a pártok szerepét, beleértve természetesen a kommunista egypárt szerepét is. Mindez kézenfekvővé teszi annak feltételezését, hogy Bibó István talán éppen Németh Lászlóval való találkozások-eszmecserék alapján érezte szükségét annak, hogy álláspontját e kérdésben rögzítse.

„A pártrendszernek különböző hátrányai ismeretesek: a választók többnyire nem személyesen ismert képviselőkre, hanem központilag preparált listákra vagy leküldött személyekre szavaznak; kialakul a „politikus” mint külön hivatás és emberfajta, s esetleg a közigazgatás és a gazdasági élet is pártok versengésének színterévé válik. Ezek kétségtelenül hátrányok, azonban olyanok, melyek valóban szabad politikai élet és sajtó mellett nem romolhatnak bizonyos határon túl (Nyájás Olvasó, aki már látod, hogy minden határon túl lehet romlani, itt jogosan sóhajthatsz fel: talán tényleg naiv volt... – beszúrás tőlem, ifj. B. I.): ha a kialakult pártok túlságosan elszakadnak a tömegek valóságos szükségleteitől, akkor mindig megvan a lehetősége az eddigi kereteken kívül álló tömegmozgalmak alakulásának és párttá szerveződésének; ezenkívül is sok technikai módja van a pártrendszerből folyó hátrányok csökkentésének, főleg a közigazgatás terén. A legfőbb mellette szóló érv azonban az, hogy minden módszer, mely a pártrendszer bajain a pártok kikapcsolásával akar segíteni, e bajoknál sokkal súlyosabb bajoknak válik a szülőanyjává. Ha a pártok szervezkedését korlátozzuk vagy egyenesen megtiltjuk, az így üresen maradt hatalmi körbe óhatatlanul a kormánynak a közvéleménytől függetlenített hatalma lép, s ott vagyunk, amit el akarunk kerülni, a zsarnokságnál.”²⁴

1957 elején már világos volt, hogy „az /.../ üresen maradt hatalmi körbe /.../ a kormánynak a közvéleménytől függetlenített hatalma lép”, sőt lépett. Nem volt más hátra feladatként, mint az, hogy most már nemcsak egy-egy kérdést, hanem a forradalom összes tanulságát palackpostára kell bízni. Bibó István ezért kezdte el írni februárban az *Emlékiratot*, amely már címével is jelezte ezt a szándékot, amelyet azután tökéletesen meg is valósított. Áprilisban lett készen; s atekintetben társa a november 4-i *Magyarok!* kezdetű nyilatkozatnak, hogy a nem kevésbé fontos többi szöveg között a *Nyilatkozat* és az *Emlékirat* nevezhetőek valóban, kétség nélkül „mű”-nek. Hibátlanul megfelelnek a célnak, amiért létrejöttek, és pontosan kifejezik a történelmi pillanatot, amelyben létrejöttek; az első mondattól az utolsóig egyenesen haladnak céljuk felé és meg is érkeznek oda; kidolgozottságuk végleges és befejezett, akár nyelvi vagy irodalomórán meg stílusgyakorlaton is taníthatók.

²⁴ Az idézett szövegrész: *Bibó István, 1990. IV. 200–201, és BIM 4. 63–64.*

Az olvasót pedig az *Emlékirat* olvastán egyszerre fogja el a rossz érzéssel vegyes szomorúság és az elképedés. Elképedés afölött, hogy a forradalom tanulságainak számbavétele közben mennyi ma is aktuális veszélyre képes figyelmeztetni (pl. milyen pontosan írja le azokat a körülményeket, amelyek mellett „a jogállam s /.../ a népképviselési demokrácia intézményei igen könnyen válnak földesurak, pénzemberek és korrupt politikusok bábjátékává”).²⁵

A rossz érzéssel vegyes szomorúság pedig azért fogja el az olvasót, mert nem tud szabadulni attól az érzéstől, hogy 1956/57-ben nemcsak Magyarország, hanem a nemzetek teljes közössége elvesztett, illetve elszalasztott egy olyan alkalmat, amelyet meg kellett volna ragadni; és ki sem próbálhatott, illetve félretett és felejtésre ítélt egy olyan javaslatot, amelyet érdemes lett volna kipróbálni. Akkor is érdemes lett volna, ha végül is nem válik be, mert akkor a pudding próbája alapján lehetett volna leszögezni, hogy ez a szimpatikus gondolat nem működésképes vagy legalábbis nem időszerű. Az *Emlékirat*ból vett mottóban is említett legizgalmasabb szocialista kísérletről van szó, a szabadság legfejlettebb eddigi technikáinak és a szocializmus érvényes tartalmának – a felelőtlen és funkcióatlan nagyvagyonok korlátozásának – az összekapcsolásáról. Azt, ahogy Bibó István ezt a gondolatot – az akkori kétpólusú világ táborai közt gyanúsnak kezelt és ma is sokak által gyanúsnak tartott „harmadik út” elnevezést felvállalva – kifejti, ma valóban csak fantaszta, álmodozók, valóságtól elrugaszkodottak, naivak, zöldek stb. emlegetik, és józanok, realisták, szakértők állítják, hogy irreális, naiv, túlhaladott, megvalósíthatatlan. Az érv többnyire az, hogy a történelem (az idő, az élet, a fejlődés, a gyakorlat) nem igazolta ezt az elképzelést. Hívei azonban válaszul ugyanígy érvelhetnek azzal, hogy mindezen fontos tényezők, úgymint a történelem, az idő stb. (kiegészülve még az evéssel mint a pudding próbájával) soha nem is cáfolták meg, mert nem is próbálták ki, még a politikai elképzelések igazolásához vagy cáfolásához szükséges minimális időtávon sem. Úgy is mondhatnám, ezt a puddingot senki nem ette, sőt meg sem főzte: az '56-os magyar munkástanácsok éppen hogy elkezdték a főzést, miközben Bibó István szakácskönyvében nagy vonalakban megvolt hozzá a recept is; de nem-hogy megfőzni, nyersen megkóstolni sem maradt idejük, mert a nagy szomszéd élcsapata, amely az általa vezetett társadalmat a világ legfej-

²⁵ BIM 4. 198.

lettebbjének deklarálta, a történelem nevében drasztikusan leállította a próbát. A tényleg legfejlettebb társadalmak pedig, saját fejlettségükkel megelégedve, nem láttak fantáziát a dologban, és a politikában megszokott verbális pofozkodásnál többet nem akartak kockáztatni. (Igaz, utóbb valóban szépen – és remélhetőleg némi lelkipurdalással kísérve – segítették az ügy menekültjeit és kárvallottjait.) És ebben a helyzetben azután a politikai rendőrség vizsgálótisztje nagy diadallal kérdezhetette Bibó Istvánt kihallgatása hatodik hetében (idézet a jegyzőkönyvből, 1957. július 5.):

KÉRDÉS: Hol van a világon olyan állam, amelyet Ön itt elmond, ami az Ön exorzéjának és tervezetének lényege?

FELELET: Nincs ilyen állam a világon. Abban a meggyőződésben voltam, hogy Magyarországon, ahol a nagytőke kisajátítása tíz év óta megtörtént, speciális feltételei vannak egy ilyen rendszernek, és ez mint példa a kapitalizmusba belerögződött államok számára is igen mozgó és izgató hatású lett volna.

KÉRDÉS: Ez lett volna a Bibó-féle új társadalmi rend?

FELELET: Ezt nem magamról neveztem volna el, hanem „demokratikus szocializmusnak” vagy „szocialista demokratizmusnak”.

KÉRDÉS: Ezek az Ön nézetei régen is, most is revizionista nézetek, a kapitalista társadalmi rend fokozatos visszaállításának elméletei.

FELELET: Én nem így fogtam fel őket.²⁶

E sorok írója nem közgazdász, és ellenérvekre valószínűleg nem tudna válaszolni; mégis úgy gondolja, hogy Bibó István nagyon jól érzékelt a nagyvagyonok társadalmi veszélyességét; és annak fényében, hogy a mai pénzügyi válság a valóban legfejlettebbnek tartott kapitalista társadalom bankjainak hitelpolitikájából áradt ki a világra, 54 évvel ezelőtti javaslatai legalábbis elgondolkoztatónak tűnnek, a nagyvagyonokra általa használt „felelőtlen” jelző pedig pontosnak és érvényesnek. Egy biztos: az *Emlékirat*ban – az elszalasztott és a reménybeli lehetőségek pontos leírása közben – nem képzelt, hanem valóságos veszélyekre hívta fel a világ figyelmét a magyar ügy kapcsán.

A Marót Károlyhoz írt levél a tanítványinál több és mélyebb hűség dokumentuma; azonban nem ezért tartozik az '56-os írások közé, ha-

²⁶ BIM 4. 198.

nem mert a letartóztatására készülő Bibó Istvánt is bemutatja. Marót Károly a szegedi egyetemen volt a klasszika-filológia professzora, s Bibó István szüleivel is barátságban volt. Görög óráit a jogász Bibó István és legközelebbi barátja, az ugyancsak jogász Reitzer Béla (1943-ban a Don kanyarnál munkaszolgálatosként halt meg) és id. Bibó István (1877–1935) saját érdeklődésüktől indítatva rendszeresen együtt látogatták. Az 1963. május 19-én, Bibó István letartóztatása előtt 4 nappal kelt levél – kimondatlanul – az elhunytak emlékét is őrzi.

Kedves Károly Bátyám!

Nagyon szépen köszönöm a Pindaros-különlenyomat²⁷ megküldését. Bár szakmailag nem „fejlődtem” e tárgykörben, mégis minden görög dolog megmelegíti a szívemet, s most is, ha kevés csomaggal bizonytalan végállomású útra indulok (mint november 4-én hajnalban is), mindig az Iliászt és az Odisszeiát viszem magammal.

Egyúttal szívből gratulálok az évfordulóhoz is. Sajnos, az ünnepeyre nem tudtam elmenni, mert szombaton délelőtt én vagyok itthon az inspekciós a kislány mellett, aki mindennap délután jár iskolába, s a hét többi napjain különböző nagynéniknél és nagymamánál van elhelyezve. Szívből kívánok Károly bátyámnak sok erőt és egészséget, hogy minden korhatáron túl továbbra is sugározni tudja a tudásnak és kutatásnak azt a szenvedélyét, melynek egykor én is haszonélvezője voltam.

Kézcsókjaimat jelente igaz szeretettel és ragaszkodással maradok tisztelő híve

Bibó Pista

A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról címmel Kenedi János összeállításában és szerkesztésében közreadott kihallgatási jegyzőkönyveket nemcsak érdekességük és informatív tartalmuk miatt soroltuk a Bibó Istvánnal kapcsolatos '56-os dokumentumok közé, hanem azért is, mert – a válaszok tartalma, gondolati logikája és a megfogalmazás körülményei miatt a válaszokból kirajzolódó összképet mindenképpen Bibó István „művének” tekintjük, akkor is, ha ezek a válaszok a kihallgatók által feltett kérdésekre reflektálnak. E kérdések igen válto-

²⁷ Marót Károly: *Egy új Pindaros-könyv és a magyar ókortudományok*, 1956. 275–281.

zatosak atekintetben, hogy melyik lenne a legpontosabb pejoratív jelző, amivel illelhetjük őket: van köztük primitív, agresszív, vulgármarxista, célzatos, ostoba, koncepciózus, gúnyolódó, értelmetlen, színtelen, stb., stb., és a kihallgatás összes kérdése mögött – még a legsemlegesebb, legszíntelenebb mögött is – ott lebeg a Kádár-rendszer alap-hazugsága, amelyet az „ellenforradalom” szó használata – hazugságcséppben a hazugságtenger – fejezett ki több évtizeden át. A rendszerrel azonosuló vizsgálótiszt csak ennek jegyében volt képes feltenni kérdéseit, s a per ettől volt koncepciój jellegű, függetlenül attól, hogy a büntetethez szükséges és a koncepcióhoz illeszkedő „tényeket” nem a semmiből kellett beszerezni kitalálás útján (mint korábban, a Rákosi-rendszerben), hanem valós tényekből belemagyarázás, átmagyarázás, félremagyarázás vagy félreértelmezés útján. S e műveletek eredményét lehetőleg a kihallgatottal is el akarták fogadtatni.

Az olvasó maga is megérezheti a szövegből, hogy Bibó István milyen nagy koncentrálttsággal küzdött azért, hogy nézeteit és gondolatait valamennyire is megértesse a kihallgatóval, elsősorban annak érdekében, hogy a jegyzőkönyvbe valóban az ő saját véleménye és nézetei kerüljenek bele, s ha elítélik, ezekért ítéljék el. Ez nagyjából sikerült is, de a mérkőzések közben gyakran vett fel önkéntelenül is tanári attitűdöt, amit a kihallgató minden jel szerint többnyire nem vett észre. Ilyenkor úgy tűnik az olvasónak, mintha Bibó István egy agresszíven érdeklődő, de egyébként rémesen taplófejú egyetemi hallgatónak tartana egyszemélyes magánszemináriumot. (Erre jó példa az *Emlékirat* kapcsán fentebb idézett részlet is.) Minderre Bibó István később – szelídebb hangszerelésben – így emlékezett az interjúban:

„A kihallgatás maga úgy ment, hogy hamarosan rájöttem arra, hogy amit aznap megbeszélünk vagy kihoztunk, azt meg tudtam fogalmazni. Úgyhogy én diktáltam saját jegyzőkönyvem. Különleges panaszom nem lehetett, hogy velem olyat akarnak aláíratni, amit én nem akartam aláírni. Csiki²⁸ egyébként rettentően megsértődött azon, hogy miután a jegyzőkönyvet én diktáltam és ő írta kézírással, elég fáradtságosan, akkor utána jogom volt aláírás előtt átolvasni az egészet, és én átolvasás közben automatikusan a vesszőhibákat belejavítottam. És egyszer aztán kiderült, hogy ő ezért rettentően haragszik. /.../

²⁸ A vizsgálat második szakaszában volt Bibó István kihallgatója.

Végül aztán, több mint egy évig tartó folyamatos és állandó kihallgatások közepette, amikor nem mindig voltam nagyon ügyes – isteni csoda, hogy végül másnak komoly bajt nem szereztem, de ügyetlenségeket követtem el –, végül a vád is rátért arra, hogy azért kell engem elítélni, amit írásba adtam és aláírtam, és nem azért, amit az Egyetemi Könyvtár valamelyik bolthajtásában összepusmogtam ezzel vagy azzal.”²⁹

„Mikor azután ez megvolt és ügyész elé vittek, ott is született egy rövid összefoglalás „egész cselekményeimről.”³⁰

Az idézet utolsó mondata átvezet bennünket a következő szöveghez, az ügyészi kihallgatás jegyzőkönyvéhez. Ezt első ránézésre még könnyebben tekinthetjük Bibó István művének, mert nem tagolódik kérdésekre és feleletekre, hanem összefüggő monológ formájában, egyes szám első személyben adja elő a cselekményeket. A szöveg bevezetése viszont azzal indul, hogy:

„Elővezetésre megjelent /.../ dr. Bibó István, /.../ aki a kihallgatást vezető ügyész által hozzá intézett kérdésekre (kiemelés tőlem – ifj. B. I.) az alábbiakat adja elő.”³¹

Ennek ellenére, a szöveg fogalmazása és fordulatai alapján e sorok írójának megmaradt, illetve megerősödött az a benyomása, hogy ezt is ő maga írta, diktálta, de legalábbis átnézte és korigálta.

Az 1963-as amnesztia által börtönben hagyott '56-os elítéltek ügyében tett lépéseinek írásos dokumentumai önmagukért beszélnek. Az amnesztia alapján a neves, zömmel értelmiségi elítéltek gyakorlatilag

²⁹ BIM 4. 416–427. Az interjú egy későbbi pontján, a börtönének felől visszatekintve ugyanerről ezt mondja Bibó István: „Az én egész nyomozásomat korábban a Fő utcában az jellemezte, hogy a leghalványabb törekvés nem volt arra, hogy bármiféle koholt dolgokat próbáljanak rám bizonyítani, mert hiszen bőségben voltak a tények, és a nyomozóinkat láthatóan boldoggá tette, hogy nem koncepcióos pereket csinálnak, mert hiszen nem ők találták ki azt, amit mi bevallottunk. Az én ügyemre speciálisan azt mondhatom – de erről korábban beszéltem –, hogy az egész nyomozati jegyzőkönyvet az elejétől a végéig diktáltam. Ez is stimmel”. BIM 4. 436–437.

³⁰ BIM 4. 416.

³¹ BIM 4. 316. A szöveg első közlése: *Bibó István 1995*, 490–506, újraközölve: BIM 4, 316–343.

mind kiszabadultak, s párszáz „névtelen” munkás és paraszt, meg diák-ként, egyetemistaként elítélt fiatal maradt bent, és ülte le a többségük esetében súlyos ítélet hátralévő részét. (Volt olyan is, akit a márciusvégi amnesztia-kihirdetés után hazaengedtek, majd pár hét múlva visszavittek, tévedésre és az amnesztia „helyes” értelmezésére hivatkozva). Közülük néhánynak a sorsát különösen jól ismerte Bibó István, de nemcsak ezeért a néhányért próbált tenni valamit kiszabadulásától kezdve nyolc éven át folyamatosan, hanem az összes többiért is. Ennek során 1967-ben, az Illyés Gyulánál megismert André Frénaud francia költőn keresztül (akinek konspiratív módon levelet és tájékoztató feljegyzéseket is küldött az ügyről) nyugat-európai baloldali értelmiségieket próbált rávenni arra, hogy a szovjet vezetőknél – az 1917. októberi forradalom 50. évfordulójára hivatkozva – intervenáljanak az összes ilyen fogoly, kb 400 teljesen elfelejtett személy érdekében. Ezzel az újabb „szervezkedéssel és hazaáruulással” – külföld! Külföld!! KÜLFÖLD!!! – amint fentebb is említettem, a visszaesőként való perbefogatást is kockáztatta, de a remélt eredményt sajnos nem érte el. Kádár Jánosnak 1969-ben és 1970-ben – kifogástalanul udarias levélben – kétszer is felhívta a figyelmét arra, hogy az ’56-os politikai foglyok ügye a ’63-as amnesztia szándéka ellenére nincs méltányosan és tisztességesen lezárva, amíg ezek az elítéltek börtönben vannak; mindkét levele eredmény és válasz nélkül maradt. Az nem meglepő hogy a kormányzat részéről az amnesztia és a kísérő enyhülés-jellegű (És 1967-ben, amint fentebb is említettem, az újabb „szervezkedésért és hazaáruulásért” – külföld! Külföld!! KÜLFÖLD!!! – a visszaesőként való perbefogatást is kockáztatta.) Az nem meglepő hogy a kormányzat részéről az amnesztia és a kísérő enyhülés-jellegű intézkedések (utazási könnyítések, stb.) a külfölddel történt háttér-egyezkedések alapján (az ENSZ leveszi a napirendről a magyar kérdés tárgyalását) elsősorban a politikai haszon és a külföldi kölcsönök reményében történtek; az viszont jellemző, hogy a saját hazugság-ideológiájába belerögzült Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány a politikai és pénzügyi haszon kiaknázásával elért évtizedes „fénykorában” sem volt képes az (ellen)forradalmi munkás-parasztokkal szemben nemhogy szolidaritást, de még könyörületet sem tanúsítani. Bibó Istvánnak ide vonatkozó szövegeit két-háromszori elolvasásra ajánlom.³²

³² Az ezen ügyben született iratok eddigi legteljesebb összeállítása a *BIM* 4. kötetében (344–368.) olvasható. Ez a következőket tartalmazza: *Levél Vida Ferencknek*, az

Bibó István 1956-os megnyilatkozásaihoz szervesen hozzátartoznak azok az interjú-részletek is, melyekben a forradalomról, saját 1956-os tevékenységéről – az ennek során született írásairól is –, majd peréről és börtönveiről beszél 1977–78-ban.³³ Az ezekből a részletekből összeálló szöveg érdekességét és olvasmányosságát a memoár műfaja és a történeti eseménytartalom eleve garantálja; fontosságát és jelentőségét viszont az adja, hogy (és ahogy) Bibó István az eseményeket és a benne szereplő személyek tetteit, viselkedését, életútját – köztük a magáét is – kommentálja. Jól érzékelteti ezt az a rész, ahol az '56. november 2-i parasztpárti gyűlésről emlékezik:

„...akkor volt, ott bonyolódott a miniszterjelölés.

Farkas Ferenc a Nagy Imréekkel való megbeszélés alapján közölte, hogy koalíciós kormány lesz, három-három tagja lesz a három nagy pártnak és egy tagja a parasztpártnak, a Petőfi Pártnak.³⁴

Farkas Ferenc első javaslata az volt, hogy a párt ne egy, hanem két tagot követeljen. Én ezt elleneztem, mert úgy éreztem, hogy vég-eredményben a régi arányszámokat nem lehet teljesen elfelejteni, a parasztpárt még mindig úgy volt, mint kis párt; én ugyan reméltem, hogy az adott helyzetben növekszik a jelentősége, de ezt nem

---

1963 márciusában a börtönben visszatartott ügypártosai, Göncz Árpád és Regéczy László ügyében. Ők 1963 júniusában, feleségeik egyéni kegyelmi kérelmére szabadultak. *Egyéni kegyelmi kérvények* három különösen méltánytalanul életfogytiglanra ítélt fogoly felesége, illetve édesanyja nevében írva, 1965. márciusi kelettel, a felszabadulás 20. évfordulójára hivatkozva. (A három fogoly közül ekkor egy kiszabadult; Bibó István akcióinak ez volt az egyetlen eredménye). *Újabb-megisméltelt egyéni kérelem* a bent maradt két elítélt közül az egyiknek az ügyében 1969-ben (a Tanácsköztársaság 40. évfordulója) és 1971-ben (évforduló nélkül). *Levél, Pro memoria és Szövegjavaslat* a Franciaországból kezdeményezendő akcióhoz 1967 nyarán (az orosz októberi forradalom 50. fordulójá). *Két levél Kádár Jánoshoz* 1969-ben (Tanácsköztársaság 40.) és 1970-ben (felszabadulás 25.) Magának az amnesztiának és a benne lévő ellentmondásoknak és hézagoknak Bibó István által írt ismertetését az 1967-ben Franciaországba küldött *Pro memoria*-ban és a Kádár Jánosnak írt első, 1969-es levélben találja az olvasó.

³³ Ezért vettük fel e részleteket a 2011 őszen megjelent *BIM* 4. kötetbe is (369–449.).

³⁴ Bibó István itt rossz emlékszik: ekkor két-két tagról volt szó a három nagyobb párt és egy tagról a Parasztpárt részéről. Helyesen emlékszik viszont 1957–58-ban az 1957. május 27-i vizsgálati jegyzőkönyv és az 1958. július 8-i ügyészi kihallgatási jegyzőkönyv szerint.

tartottam olyan fontosnak, a presztízsszemponatok mindig távol álltak tőlem.

És akkor jött a nagy probléma, hogy ki legyen a második miniszter. Hogy az első Farkas Ferenc lesz, ahhoz nem fért kétség, azt mindenki elfogadta. Először hosszasan kapacitálták Illyés Gyulát, majd Keresztury Dezsőt. Mind a kettő kerekén visszautasította. Illyés Gyula azzal, hogy ő soha ilyet nem akart, nem vállalt és ezután sem akar; Keresztury Dezső pedig azt mondta, hogy ezt már egyszer végigcsinálta, neki még egyszer erre igénye nincsen. És akkor vetette fel Farkas Ferenc, hogy én legyek a másik Petőfi párti miniszter. Én akkor belekezdtem egy – nem tudom, mennyi időbe telt, félórás vagy két és fél órá – keserves vitába, mert nem akartam szter lenni.

Nehéz megmondani, hogy miért nem. Én egy csomó dolgot előre sose akartam. Emlékszem, hogy '45 februárjában, mikor lementem Debrecenbe, akkor nem akartam rögtön belépni a parasztpártba. Hogy mikért nem akartam '45 februárjától májusig a parasztpártba belépni, az máig is rejtély, mert hiszen 1937-től kezdve lényegileg beletartoztam az egész társaságba. Rejtélyes tehát, hogy miért nem akartam. Hülye köztisztviselői beidegződés, valami ilyen. De akkor úgy érzem, hogy nem akarok miniszter lenni, és valami kétségbeesett ellenkezés volt bennem az egészszel szemben. Nem tudom rekonstruálni, azonban mindjárt elmondom a pszichológiai folytatását, mert az sokkal érdekesebb.

Nem akartam tehát miniszter lenni, és kétségbeesetten javasoltam S. Szabót, Jócsikot, Zsebőköt. Ők sem akartak, de úgy láttam, hogy őket sem nagyon akarják. És akkor Illyés Gyula azt mondta, hogy igenis, nekem kellennem, mert ő azt várja tőlem, ami Keresztury-nál is bevált, hogy tudniillik Keresztury egy szintelen tudósegyéniségnek látszott, és egy jelentékeny személyiséggé nőtte ki magát mint miniszter, bárhogy is végezte. És ugyanezt kell most is csinálni. Nem kell félni egy nem közismert embert elővenni, akiben megvan a lehetőség arra, hogy valamit csináljon. És akkor előállt Keresztury, és azt mondta, hogy nekem kell csinálni, mert bennem van civil kurázi, és most leginkább az kell.

Rendkívül meghökkentett és meghatott, mert nekem ezt soha senki nem mondta, és én sem tudtam, hogy bennem van civil kurázi. Én azt hittem, hogy egy gyáva ember vagyok, és életemben

utoljára civil kurázsit akkor produkáltam, mikor kilencéves koromban antiszemita plakátokat téptem le az utcán, azóta sem. Úgyhogy én egy óvatos, fal mellett haladó embernek tudtam magam. Nem tudom, hogy ez volt-e a döntő, a végén beadtam a derekamat azzal a szigorú feltétellel, hogy nagyon kérem Farkas Ferencet, hogy a második miniszterséget egyáltalán ne forszírozza. Más témája ennek az együttesnek nem is volt, emlékszem, hogy a végén Tamási Áron fölállt és ünnepélyesen kezét fogott velem és Isten segítségét kérte az elkövetkezendőkhöz. Na most, mikor mindennek vége volt és a társaság oszlóban volt, akkor jött egy olyan hír, hogy a szovjet csapatok vonulnak, és a jelek szerint Pest felé vonulnak. Ezt akkor hallottam először. ... Na most, a dolog pszichológiájához az tartozott, hogy én, amíg jelölésről szó volt, nem akartam. Mikor meghalottam, hogy jönnek az orosz csapatok, akkor megfájdult a hasam, és akkor éreztem, hogy ez nem is olyan egyszerű dolog. És ezzel a hasfájással feküdtem le. Reggel fölbredtem azzal a nyugodt tudattal, hogy természetes, hogy nekem kell miniszternek lennem, azzal a tudattal, hogy nagyon csalódnék, ha nem lennék miniszter.

És akkor rögtön csináltam egy rövid tervezetet, aminek a lényege az volt, hogy az első minisztertanácsa mit mondjon a nyugatiaknak. Körülbelül a tervezetnek az volt a lényege, hogy a minisztertanács üzenje azt (a nyugatiaknak), hogy valamiféle nyomást fejtsenek ki; nem kell félni, nem lesz belőle háború; a szovjet ki fog egyezni, ha valamiféle nyomást kap, úgy, hogy mondjuk, a presztízst ne sértse. Körülbelül ez volt a gondolatmenet, a lényeg teljesen elveszett papíron... Én elkészítettem ezt reggel arra gondolva, hogy ha miniszter leszek, de még nem voltam az... és a kutya sem hívott.

Szombat délelőtt bementem az Akadémia újjáalakítására, ahol egy Zimmermann nevű tisztos öreg természettudós elnökölt..."

Áttételesebben, de mégis Bibó Istvánnak '56-tal kapcsolatos mondani-valóihoz tartozik – ezek sorában utolsóként – a szóban forgó interjú-sorozat folytatása, pontosabban utolsó szakaszának első része. Ebben az emlékező az 1963-as kiszabadulása utáni időszakról beszél, de a tényekről, történelemről, személyekről szóló emlékezések – még az önmagáról szóló legszemélyesebbek is – egyre inkább a Kádár-rendszer leíró jellemzésébe, értékelő elemzésébe és higgadt, nem ádáz, de nagyon határozott kritikájába torkollanak. Ezek a szövegrészek sem kívánnak

kommentárt, s az olvasó figyelmét is csupán egyetlen szakaszra szeretném felhívni. Arra, amelyben Bibó István – minden, önmagára vonatkozó hivalkodás és másokra vonatkozó ítélkezés nélkül – szelíden megindokolja azt, hogy miért nem tette meg a rendszer irányába azokat a kiegészítő gesztusokat, amelyekkel életét és hivatásának tudott feladatai elvégzését másokhoz hasonlóan megkönnyíthette volna.³⁵

Megjegyzendő, hogy ezután a szöveg a személyes emlékezésből és a puhuló diktatúra kritikájából végleg átmegy a világ legégetőbb kérdéseinek elemzésébe, és innentől kezdve 1956-hoz közvetlen szálakkal már nem kapcsolódik.

*

Aki figyelmesen és alapos tűnődéssel olvassa a fentebb sorra vett írásokat – különösen az *Emlékiratot* – és ismeri valamennyire az '50-es évek történetét, az hajlamossá válik igazat adni Bibó Istvánnak abban, hogy a század egyik legizgalmasabb szocialista kísérletéhez valóban jó feltételek kivételesen kedvező együttállása volt adva 1956-ban, talán még a sokkoló szovjet beavatkozás után is. A szembenálló két világtábor vezetőinek ekkor már volt némi pozitív tapasztalata a hidegháborút követő enyhülésről (1955), amelyet a Varsói Szerződés ravasz megkötése csak rövid időre fékezett le; 1956 elején nemcsak Európában, hanem az egész világon fellélegzés és reménykedés fogadta azt, hogy a Szovjetunió kommunista pártjának vezetősége fellépett a sztálinista zsarnokság ellen; ősszel a magyar forradalom – elsősorban Bibó István révén – világosan megfogalmazva adta fel a kérdést; a szuezi válság pedig tálcán kínálta Amerikának a mindkét irányban szükséges erkölcsi és politikai nyomásgyakorlás alkalmát. A szocializmus valódi, zsarnokság- és kizsákmányolás-ellenes tartalma iránt még élt a respektus és a remény mind a nyugat-európai értelmiség, mind a kelet-európai népek között, és az ilyen elképzelésekre nem a kiábrándult rezignáció volt a legpozitívabb válasz, mint manapság. S a '62-es kubai válság Bibó Istvánnak azt a véleményét is igazolta – elismerem, utólag, de elég meggyőzően –, hogy az Egyesült Államok határozott politikai lépéseiből nem lesz (nem lenne, nem lett volna) világháború.

E szöveg írója, aki egyben elfogult családtag is, szeretné munkáját szép és igaz mondatokkal – de elfogultsággal nem vádolható módon –

³⁵ BIM 4. 472–474.

befejezni. E célból tehát mások mondataiból válaszotta (végül mégiscsak elfogultan) a tanulmányt lezáró két bekezdést. Az elsőnek szerzője ugyan Bibó Istvánnak nem '56-os tevékenységét, hanem politikai filozófiáját vizsgálta, de amit erről mond, az megingathatatlan alapként ott van Bibó István '56-os gondolatai, mondatai és cselekedetei mögött. A másodiknak a szerzője pedig, aki Bibó István november 4-i parlamenti helytállását méltatja az idézetben, arra szolgáltat példát, hogy Nagy Imre államminiszterének nyugalma és türelme, feladatvállalása és kitartása mögött azok is megérzik a hit jelenlétét, akik egyházas értelemben nem nevezhetők vallásosnak. A jelen írás célja az volt, hogy kedvet csináljon és segítséget adjon Bibó István írásainak olvasásához, s legalább néhány olvasót az alább következőkhöz hasonló gondolatokra juttasson.

„Bibó politikai filozófiájának második pozitívuma az a tisztaság, tömörség és meggyőző erő, (és megint csak: bátorság), amellyel megragadja az *európai tradíció* lényegét. Értelmezése az európai erkölcsi és politikai örökség és az intézményi formák fejlődése fővonalának eredeti megközelítése. Olyan, amely szinte páratlan a kortárs gondolkodók körében. Bibó biztos kézzel bontja szét ennek a fáradt és egyáltalán nem makulátlan hagyománynak a külső rétegeit, hogy kiemelje lényegi magvát. Csak egyetérthetünk vele abban, hogy az európai tradíció lényege – az egyes ember méltósága és az ezt lehetővé tevő és biztosító demokratikus intézményrendszer – nem veszített érvényességéből. Ezt nem kellene szégyellnünk, felhívítanunk vagy másra cserélnünk, hanem meg kellene próbálnunk megérteni és ennek a jegyében élni.”³⁶

„Bibó Istvánt, a személyes méltóság egyik magyar bajnokát, azt hiszem, segítette a vallásos hite. Összefüggést látok szellemi függetlensége és Istenre szegezett lelkiismerete között. Neki nem kellett várnia, hogy a történelem legyen a bírója, megvolt neki a maga bírója, akire súlyos figyelemmel ráhagyatkozhatott. Ez a bíró azt sugalmazta, hogy belső szabadság nélkül nincs ép emberi szemé-

³⁶ Robert N. Berki [Berki Róbert Nándor]: A moralizmus realizmusa: Bibó István politikai filozófiája (ford. Csepregi András). In *Bibó István, 2004.* 253–278. – 273. [Eredeti megjelenés: *History of Political Thought*, XIII. 3, 1992.]

lyiség... Szeretném, ha minél több fiatalember csatangolna el a világba tanulni, s szeretném, ha előbb-utóbb hazajönnének. Nemzeti önbecsülésüket erősítené, ha Bibó Istvánra gondolnának. Ez a ma már halott férfi a többiek helyett is cselekedett, de szigorúan a maga nevében. Én lélekben akkor is, azóta is felhatalmaztam őt erre a cselekedetére, helyettem is tette, amit tett. Mindenkinek eljön a maga ideje; rendelt ideje van a némaságnak és a megszólalásnak; Bibó István megérezte a maga idejét.”³⁷

³⁷ Konrád György: A harmadik reformkor elé. Naplójegyzetek. In *Bibó-emlékkönyv*, 1991. II. 43–56. – 56. (Gépelte kéziratot első (szamizdat) kiadása: Budapest, 1980, 672.)

A legitimitás és a politikai kultúra mintái

I.

Mi az, ami a szerző személyén túl olyan különböző írásokat köt össze, mint a magyarországi német lakosság kitelepítésének megakadályozása érdekében írt memorandumok, a párizsi békeszerződés és a demokrácia viszonyával kapcsolatos fejtegetések, a 15. századi magyar és kelet-európai alternatív történelemről magnóra mondott előadások, s egy ártatlanul halálra ítélt ember kivégzésének megakadályozására irányuló megrendítő próbálkozásosorozat iratai? A különböző idejű, témájú, műfajú és kontextusú írásokat a legitimitás és a politikai kultúra, a közmeggyőződésre, a közelfogadottságra támaszkodó politikai vezetés magatartási és értékelési mintái kialakításának igénye kapcsolják össze egymással.

A legitimitás és a politikai kultúra kialakítására irányuló erőfeszítések célja a társadalom hierarchikus tagolódásának a felszámolása, a hatalom humanizálása. Annak a fejlődésnek az előmozdítása, amely a személyes uralomtól a személytelen szolgáltatás, a zsarnokságtól a kölcsönös szolgáltatások társadalmá irányába mutat. Ennek követelménye Szalai Pálnak 1978-ban írt levele szerint egyrészt a társadalmi hierarchiától és a gazdasági kizsákmányolástól való teljes felszabadulás, másrészt a szabadságjogok intézményszerű teljessége.¹

Meg kell akadályozni az egyéni és közösségi kiszolgáltatottság, a merev és rideg alávetettség, a félelem és a szenvedés uralmát, a zsarnokságot. Azt, ami nem a közösség egyik-másik szférájában elszigetelten bukkan fel és van jelen, hanem átjárja, megfertőzi, majd maga alá gyűri az egyéni élet és az egyének közötti kapcsolatok minden vonatkozását. Nemcsak a zsarnokság elnyomottjaiét, hanem az uralmat gyakorlókét is.

A Bibó Istvánnal 1976–1977-ben készített interjúorozatban olyan utalást találunk, amely azt valószínűsíti, hogy nemcsak ő hallgatta meg Illyés Gyulát, amikor 1950-ben elsőként felolvasta neki az *Egy mondat*

¹ BIM 5. 176.

a zsarnokságról, hanem Illyés Gyulát is inspirálta előző napi beszélgetésük. Talán nem túlzás azt feltételezni, hogy a beszélgetés nem volt egyoldalú, és Bibó István zsarnoksággal kapcsolatos gondolatai szerepet játszottak a vers megszületésében.

„Volt egy tervem, egy ilyen eszmetisztázó dolog akart volna lenni, nem is tudom pontosan, hogy mit akartam abba beletenni, mert sok mindent visszavetíték, amit gondolok. Mindenesetre nekiduráltam magamat, még diktáltgattam is. Vannak abból az időből kusza, szétomló szövegek, amik az első átjavítás fázisáig sem jutottak el. A teljesen fantasztikus terv az volt, hogy ezeket megírom, kiküldöm Nyugatra, mondjuk, Szabó Zoltánnak, és vele együttműködve kihozok Nyugaton egy *Válasz*-számot. Ebbe ezenkívül egy dolgot tettem volna bele – amit abban az időben Magyarországon nem tudom, hogy rajtam kívül bárki is ismert volna –, Illyés Gyulának a zsarnokságról szóló versét, az *Egy mondat a zsarnokságról*. Tudniillik Illyés Gyulát ’56-ban meggyanúsították, hogy ezt ravasz trükkkel ’50-re datálta volna, mintha ő akkor már olyan nagyon tudta volna, hogy mi a Rákosi zsarnokságának a lényege. Én tanúsítom, hogy ez a vers 1950-ben kelt, mert ötvenben Tihanyban olyan kora tavaszi vagy késő őszi időben három napot töltöttem nála, és akkor egy nagy esti beszélgetés után másnap hajnalban megszületett ez a vers. Nekem olvasta föl először, s azóta is emlegeti, hogy nekem az volt a megjegyzésem: egy kicsit hosszú mondat. Pedig nekem nagyon tetszett az egész, és minden jót elmondtam róla, de úgy látszik, a költők érzékenyek, és ő is csak a kritikai megjegyzést raktározta el.”²

II.

A magyarországi német lakosság kitelepítésének megakadályozását szolgáló memorandumok és feljegyzések többségét szerzőjük 1945-ben, *A magyar demokrácia válsága* megírása előtt vetette papírra.³ Akkor, amikor

² Bibó István, 1995. 395. Lásd még Bibó István, 1953–1956. In Dénes Iván Zoltán, szerk., 1993. 326–350. Az interjúhoz lásd Hanák Gábor, 1993, továbbá Murányi Gábor, 2005. A kötet egészéhez Lányi Kamilla, 2007. 208–230. Vö. Illyés Gyula, 1986. 380–388.

³ BIM 2. 20–69. Lásd: 255–275.

Bibó István belügyminisztériumi főtisztviselőként, a törvényelőkészítő osztály vezetőjeként próbálta előbb megakadályozni, majd – amikor arra már nyilvánvalóan nem volt lehetősége, immár hivatali értelemben outsiderként – korlátok közé szorítani a magyarországi német lakosság kitelepítését.

Több mint harminc évvel később, a vele készített interjúsorozatban finom öniróniával emlékezett vissza arra, hogy miért került a potsdami konferencia elé a magyarországi németek kitelepítésének kérdése:

„Ezzel nekem nagyon sok dolgom volt, pedig úgy kerültem bele, mint Pilátus a credóba, noha mégsem véletlenül. Mondhatnánk úgy is, hogy az okok láncolatában kiváltó oka vagyok annak, hogy Magyarországra nézve a németek kitelepítése Potsdamban határozatba ment.

1945 májusától én már a pesti Belügyminisztériumban voltam. Nyár elején, lenn Tolnában–Baranyában teljességgel magánjellegű akciók kezdődtek a svábok kitelepítésére, amelyeket néhány parasztpárti és néhány kommunista kezdeményezett a Jugoszláviából elüldözött bukovinai székelyek elhelyezése érdekében.

Ez abból állt, hogy egész falvakat kihajtottak egy környező rétre, ahol azok esőben, hóban, teljes ellátatlanságban voltak. Mikor én erről az első híreket megkaptam, felháborodtam az emberiség nevében, de azt is éreztem, hogy ha most a zsidóirtás után egy csaknem olyan svábirdás következik, ezúttal tisztán saját üzemben, ez csak a magyar névhez kapcsolódó gyalázat mennyiségét fogja szaporítani. Akkor nem volt tudomásom arról, hogy a cseh nemzet, a lengyel nemzet ezt a gyalázatot az időben vígan elviseli, de hát ennek volt némi előzménye, ami az ő esetükben sok mindent megmagyarázott, s tudatában voltam annak is, hogy minél több helyet csinálunk mi a sváb területen, annál több magyart fognak a cseh-szlovákok ide átdobni.

Bementem Erdeihez Keszthelyi Nándorral együtt, aki akkor a belügy nemzetközi osztályát vezette, és próbáltuk őt ebben a dolgan felbolydítani. Elsőre meghökkenve fogadta ezt, majd nem hogy meggyanúsított, hogy sváb szépnyám és szépapám motoszkál bennem, s talán úgy érezte, hogy ez csak egyike a sok kilengésnek, amivel rendőrségi tárgykörben őt naponta ostromolták. De aztán rájött, hogy miről van szó, és bevitte az ügyet a Minisztertanácsba. Ahol először is leszögezték, hogy az esetleges sváb kitelepítések és

a csehszlovákiai magyarok kitelepítése között semmiféle organikus összefüggés nincs. Ez elég számár megállapítás volt, hiszen ez ténykérdés volt, s már jelek voltak arra, hogy a csehszlovákok erre hivatkoznak. De egyben úgy is határoztak, hogy a kérdést a legegyszerűbb a potsdami értekezlet elé terjeszteni, s megkérdezni, van-e szándékuk német kitelepítést elrendelni Magyarországon is.

A potsdami értekezletnek, gondolom, minden eszébe jutott, csak az nem, hogy Magyarországon illet elrendeljen, hiszen nem rendelt el Romániában, Jugoszláviában sem. Ezzel azonban a magyarországi svábok ügyéből akta lett, s ha már felelni kellett a magyarok kérdésére, a legegyszerűbb az volt, hogy a lengyel és a cseh kitelepítésre vonatkozó határozatok mellé hozzácsapják a magyarországi németek kitelepítését is.”⁴

Az egész ügy kiváltója, az önkényes kitelepítés viszont megszűnt, s a számonkérés rendezett és viszonylag emberséges formák között ment végbe:

„/.../ már nem tudom, hogy a Minisztertanács megbízása alapján vagy még előbb, a mi rábeszélésünkre, Erdei kibocsátott egy kétsoros rendeletet, melyben /.../ az önkényes kitelepítéseket megtiltotta, mire azok azonnal megszűntek: úgy látszik, az ország többsége abban az időben inkább felsőégtiszteletre, mintsem forradalomra volt beállítva. A minisztertanácsi határozat következtében a belügyminiszter feladata volt továbbá, hogy elkészíttessen egy rendeletet – azt is én csináltam, aki akkor, júniusban, még a törvényelőkészítő osztályt vezettem –, mely a svábok számonkérését aránylag rendezett eljárásban szabályozta.

Az ebben előírt eljárás rendkívül egyszerű volt: egy minisztérium által kiküldött megbízott s egyben elnök kijelölt egy svábellenes és egy svábbarát intézményt, amely lehetett a Parasztpárt vagy a Szociáldemokrata Párt, vagy lehetett valami magyar vagy német helyi közművelődési szervezet, s ezek jelölték ki a két ülnököt. Előfordult, hogy mindkét oldalra egy svábellenes intézményt jelöltek ki. Mégis az egész dolog eljárászerűsége óhatatlanul aránylagos igazságosságra vezetett, s végül a sváboknak körülbelül tíz százalékát

⁴ BIM 3. 230–231.

minősítették valamilyen módon számon kérhetőnek, öt százalékát érdemet szerzettnek, a többit ártatlan semlegesnek, s ez reális volt. Három elítélő kategória volt, a Volksbund-vezető, a Volksbund-tag és a Volksbund-támogató; ez utóbbira azért volt szükség, mert szinte teljesen megsemmisítették a taglistákat. A negyedik kategória azoké volt, akik se rosszban, se jóban nem találtattak, az ötödiké azoké, akik fasisztaellenes érdemeket szereztek.

Az első három kategóriát aztán lakhelyen kívül vagy lakhelyen munkaszolgálatra lehetett behívni három fokozatban. Így a svábok, pontosabban az emberiség érdekében való fellépésem eredményeképpen először is a svábok számonkérését szabályozó jogszabályok készítője – hiszen én voltam a belügyi törvény-előkészítés vezetője augusztusig – és a sváb számonkérés apparátusának az irányítója lettem, amihez igazán nem volt semmi kedvem.”⁵

A helyzet azonban az év végére gyökeresen megváltozott:

„Mikor aztán Potsdamban határozatba ment a németek kitelepítése, /.../ az egész kategorizálás tárgytalanná lett, de tudomásom szerint rendezett formában ment, padokkal ellátott, nem zsúfolt vagonokban, ellentétben a cseh és lengyel kitelepítéssel, mely tudomásom szerint hitleri jellegű vagonbogyómöszölés formájában történt.

/.../ a svábkérdés újból megjelent számomra az év végén, amikor már Nagy Imre volt a belügyminiszter. Akkorra /.../megalkotta a törvényelőkészítő osztály – melyhez már nem volt közöm /.../ – utasítás szerint a sváb kitelepítésről szóló törvényjavaslatot. Hogy ennek alapelveit merőben a svábokkal szemben ellenséges kommunista álláspont szerint adták-e meg, vagy pártközi megállapodás volt, azt nem tudom: annyi bizonyos, hogy a tervezet az ádázabb kommunista – és parasztpárti – álláspont szerint a statisztikai bevallás alapján mindenkit kitelepítendőnek ítélte, aki 1941-ben német anyanyelvűnek vallotta magát.

Ezt én is, a rendeletet kötelességszerűen elkészítő öreg jogászok is /.../ egyaránt igazságtalannak tartottuk. Az 1941. évi népszámlálásnak volt ugyanis – Teleki Pál kezdeményezésére – egy olyan kate-

⁵ BIM 3. 231–232.

góriája, amely szerint az emberek külön nyilatkozhatnak a nemzetiségi és külön az anyanyelvi hovatartozásukról.

A magyarországi nemzetiségiek több mint kilencven százaléka ennek alapján ugyanazt a nemzetiségi és anyanyelvi hovatartozást jelölte meg, kivéve a svábokat, akiknek az egyharmada magyar nemzetiségűnek, bár német anyanyelvűnek vallotta magát. Ez az akkori helyzetben antihitlerista állásfoglalás volt. Persze ez csak nagy vonalakban volt helytálló, sok helyen az döntötte el a kérdést, hogy hol volt magyar érzelmű és hol volt Volksbund-érezelmű jegyző. De mégis ez volt az egyetlen kritérium, ami szerint egyáltalán kategorizálni lehetett volna, hiszen mindenki, aki a svábok közül magyarnak vallotta magát, kitéte magát bizonyos terrornak a jelen lévő vagy pláne a fenyegető német hatalom részéről. Ha már kitelepítésnek lennie kell, akkor ez szorítkozzon azokra, akik német nemzetiségűnek vallották magukat.

Annak /.../ nem örültem, hogy a népszámlálási ívek ilyen következmények alapjául szolgálhatnak, mert hiszen ez a népszámlálásnak évtizedekre való hitelvesztését jelentette; de ezen aztán végleg nem is próbáltam segíteni.”⁶

Bibó István viszont ellentervet készített. Igaz, azt a Minisztertanács nem fogadta el:

„/.../ csináltam egy ellentervet, amiben bevezetőül kifejtettem, hogy a kitelepítést a német nemzetiséget vallottakra kell szorítani, és ezt elküldtem a Minisztertanács általam ismert tagjainak /.../ Végül is keresztülment a hivatalos javaslat, és az én elképzelésemet leszavazták. /.../ Utóbb tudtam meg, hogy hosszas tanácskozások voltak a tekintetben, hogy nem kellene-e ellenem ezért fegyelmit indítani, minden normális hivatali helyzetben ezért járt volna egy kiadós fegyelmi, hogy valaki, akinek feladatkör szerint nincs köze a törvényelőkészítéshez, a saját miniszterének a minisztertanácsi javaslata ellen csinál a többi miniszternél propagandát. Ezúttal nem lett semmi, talán a koalíciós helyzet miatt, mert Erdei, mikor távozott, kikötötte, hogy az én főosztályvezetői helyem parasztpárti pozíciónak számítson. Annál humorosabb volt ez, mert az én ellenja-

⁶ BIM 3. 232–233.

vaslatom egyáltalán nem volt parasztpárti álláspont, hiszen ebben a kérdésben Kovács Imre is a legélesebb svábellenes álláspontot képviselte, és ő bocsátotta ki azt a jelszót, hogy egy batyuval menjenek el a svábok, ahogyan jöttek. Ezzel végződött az én közepes értékű, de tisztességes szándékú közbelépésem a sváb kitelepítés ügyében.”⁷

III.

Az a békekonferencia, amely Magyarország számára a második világháborút lezárta, 1946. július 29-én kezdődött Párizsban, és 1947. február 10-én a békeszerződés aláírásával, majd nemzetgyűlési elfogadásával, 1947. július 16-i becikkelyezésével és szeptember 15-i moszkvai ratifikálásával fejeződött be.⁸ A béketárgyaláshoz Magyarország közvéleménye nagy reménységeket fűzött. Mindenekelőtt azt, hogy ha nem is változtatja meg a trianoni békeszerződés Magyarországra vonatkozó összes cikkelyét, annak nyilvánvalóan legigazságtalanabb rendelkezéseit hatálytalanítja. Azt is sokan várták tőle, hogy a békeszerződés megkötése véget vet a szovjet katonai megszállásnak és helyreállítja az ország szuverenitását.⁹ Egyik remény sem teljesült: a békeszerződés még a trianoninál is valamivel rosszabb lett, és bár a törvény szerint Magyarország függetlensége formailag helyreállt, az ország ténylegesen szovjet katonai megszállás alatt maradt, és (a békeszerződéstől függetlenül) megkezdődött és hamarosan felerősödött az ország szovjet gyarmatosítása s az azt szolgáló diktatúra, a totális rendszer kiépítése. A béketárgyalások eredményét a magyar közvélemény 1946 májusában még nem, októberében viszont már ismerte.

Bibó István *Az európai egyensúlyról és békéről* című nagy kéziratát 1943–1944-ben azért írta, hogy a második világháborút lezáró békeszerződés brit munkaspárti előkészítőit és rajtuk keresztül majdani döntéshozóit meggyőzze arról, hogy ne ismételjék meg azt a hibát, amit az első világháború utáni döntéshozók elkövettek. Azt, hogy meghirdetett elvüket, az önrendelkezés elvét nem alkalmazták következetesen,

⁷ BIM 3. 233.

⁸ Romsics Ignác, 2006. 7–11, 189–247.

⁹ Uo. 13–33, 117–187.

s azt minden más (stratégiai, földrajzi) szempontnak alárendelték.¹⁰ Minthogy ekkorra már nyilvánvaló lett, hogy a kézirat szövegét nem áll módjában végső formába önteni, angolra fordíttatni és eljuttatni a második világháborút lezáró békét eldöntők tanácsadóihoz, annak néhány elvi megállapítását és Lengyelországra, Csehszlovákiára és Magyarországra vonatkozó részét minimális változtatásokkal legalább a hazai közvélemény számára hozzáférhetővé tette. Ezért kiemelte belőle a nemzetté válás kelet-európai sajátosságairól szóló, és a Lengyelországról, Csehszlovákiáról és Magyarországról, azok megrázkódtató politikai élményeiről, politikai hisztériáiról és politikai kultúrájuk eltorzulásáról szóló fejezeteket, valamint azokat, amelyek a jó békekötésre vonatkoztak.¹¹ Ezeket 1946. május–júniusában *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* címmel – némileg átdolgozva és kiegészítve – cikksorozat formájában megjelentette az *Új Magyarországn*ban, majd egészét röpiratként külön kis kötetben. Nemzetközi és jogbölcseleti doktori értekezéseit leszámítva ez volt az egyetlen kis kötet, amely hazájában az ő életében megjelent tőle.¹²

Bibó István *A kelet-európai kisállamok nyomorúságában Az európai egyensúlyról és békéről* – a német politikai hisztéria esetében kidolgozott – hisztéria-elemzését alkalmazta a három köztes-európai állam 18–20. századi történetére, azok politikai kultúrájának torzulásaira. A politikai hisztéria kiváltója az a megrázkódtató történelmi élmény, hogy az ország megsemmisülhet. A politikai közösség emiatt nem volt képes szembenézni azzal, hogy nemzetépítő stratégiája válságba jutott, s így zsákutcába került. Ehelyett azt a kiválasztottság és az áldozat, a fölénytudat és a mártírium, a hatalmi túltengés és a kisebbségi érzet formuláival fedte el, ami a pusztasiker mértéktelen tiszteletéhez, a nagy elégtételek kereséséhez, a propaganda erejébe vetett mágikus hithez vezetett. Mindez ismétlés-kényszerrel járt, ami a megszerzett elégtétel után további elégtétel-keresések sorozatán keresztül újabb katasztrófához vezetett.¹³

A kelet-európai kisállamok nyomorúsága a kelet-európai politikai kultúra torzulásairól és azok gyógy módjairól szól. Arról, hogy a három – Né-

¹⁰ BIM 2. 29–311.

¹¹ Vö. BIM 2. 37–91, 219–231, 241–251.

¹² Nemzetközi jogi doktori értekezése: *A szankciók kérdése a nemzetközi jogban*, 1934. Jogbölcseleti doktori disszertációja: *Kényszer, jog, szabadság*, 1935. Lásd: BIM 1. 11–51, 101–224.

¹³ BIM 2. 29–311.

metország és Oroszország közötti – kelet-európai országban, Lengyelországban, Csehországban (illetve Csehszlovákiában) és Magyarországon miért lépett a demokratikus nacionalizmus helyébe az antidemokratikus nacionalizmus, került szembe egymással a szabadság és a közösség ügye. Nem eredendő elmaradottság vezetett oda, hogy a nyugat-európai szabadság 18–19. századi kelet-európai nagy reménységei a 20. században különböző mértékben, de egyaránt a szabadságellenesség vonásait mutatták. Megrázkódtató történelmi tapasztalatokat éltek át, amelyekre politikai hisztériával reagáltak. Amiatt, mert nemzetépítési folyamataikat a szabadság, a jogkiterjesztés jegyében nem tudták kiterjeszteni a történelmi államkeretekre. Nemzetiségeik ugyanis nem elégedtek meg a nemzeten belüli szabadsággal, hanem önállóságra törekedtek. Ez pedig akkor, amikor e három nemzet ellenséges nagyhatalmakkal került szembe, katasztrofális következményekkel járt: Lengyelország teljes felosztásai (1795, 1939), a magyar szabadságharc leverése (1849), majd a történelmi Magyarország Trianonban rögzített felosztása (1920) és Csehszlovákia felosztása, majd megszállása (1938–39) katasztrófája. Úgy érezték, hogy mintaképük, Nyugat-Európa szégyenletesen cserbenhagyta őket.¹⁴

„Azt a tartozást, melyre mind a három nemzet szüntelenül hivatkozott, Európa, mely valóban cserbenhagyta őket súlyos helyzetekben, érezte is bizonyos fokig. A három nemzet közül azonban Magyarország a maga erkölcsi számláját rossz pillanatokban és rossz módon nyújtotta be: először az 1849 utáni reakció reménytelen ideje alatt, másodszer 1918 és 1938 között, a merev status quo rendszer uralma alatt a kveruláns revizionizmus formájában, harmadszor pedig 1938 és 1941 között a fasizmus szövetségeseként. Lengyelország és Csehszlovákia ellenben 1918-ban is, 1945-ben is olyan pillanatban nyújtotta be számláit, amikor Európa érezte is a tartozást és képes volt is a teljesítésre.

¹⁴ BIM 2. 221–223, 248–251; BIM 5. 60–64. Vö. Davies, Norman, 1992. 158–354; 2006, Jedlicki, Jerzy, 1999; Janowski, Maciej, 2004, 2006. 239–271; Trencsényi Balázs, 2011a. 43–44, 68–69, 80–85, 2011b; BIM 2. 224–231, 244–248, 252–258; BIM 5. 67–72. Vö. Holy, Ladislav, 1996; Berkes Tamás, 2009; Trencsényi Balázs, 2011a. 57–59, 71–78; BIM 2. 223–224, 241–244; BIM 5. 64–67. Vö. Romsics Gergely, 2009, 2010. 279–416; Trencsényi Balázs, 2011a. 298–465; Dénes Iván Zoltán, 2011a. 38–50, 64–122.

A három nemzet sorsa /.../ ezen a ponton némileg szétválík: míg Magyarország arra sem számíthat, hogy etnikai határait megkapja, addig Csehországnak [nyilván: Csehszlovákiának] nemzetközi segíd-
lettel kisebbségtelenítik az egész történelmi területét, Lengyelország pedig elvesztett történelmi területéért hasonlóképpen kisebbségtelenített kárpótlási területet kap. Magyarországon tehát a *demokrácia jövőjét is érintő súlyos lélektani válsággal* lehet számolni, Lengyelország és Csehszlovákia ellenben a nagytömegű kitelepítésekkel kapcsolatban egy nagyméretű *európai lelkiismereti válságnak* válhatik még a szereplőjévé. Az az állapot, hogy mindhárom nemzet teljes lélektani megnyugvással tudja elfogadni a maga immár megszokott és mások által sem vitatott kereteit, még mindig a távolabbi jövőben várat magára.”¹⁵

A kelet-európai kisállamok nyomorúságát, politikai kultúrájuk – a közösségért érzett egzisztenciális félelem szülte – deformációit nem valami eredendő elmaradottság, hanem a demokratikus legitimitás hiányosságai okozták. A legitimitás hiányosságai a területi stabilitás hiányzó élményének és az ebből következő lélektani konszolidátlanságnak, politikai hisztériának a következményei. A jó béke, az önrendelkezés elvének következetes érvényesítése a területi stabilitás és a lélektani konszolidáció kiindulópontja, ami a demokratikus legitimitás és a demokratikus kultúra megteremtésének feltétele. Annak, hogy Közép- és Kelet-Európa két világháború után ne váljon egy harmadik kirobantásának okává és terepévé.¹⁶

¹⁵ BIM 5. 75.

¹⁶ BIM 5. 123–134. Bibó István 1965 és 1974 között – nemzetközi jogi, jogbölcseleti, politikaelméleti és mediációs megfontolásait egyaránt felhasználva – kidolgozta az önrendelkezés elvét mint a demokratikus legitimitás alapját. Azt egyúttal egy lehetséges nemzetközi döntőbírósi eljárás stratégiájaként alkalmazta a ciprusi, a közel-keleti és az észak-írországi konfliktus megoldására, mint a görög és török, az izraeli és arab, az ír és brit nemzetetté válás elhatárolására. BIM 6. 15–429. Előzményei: Bibó István, 2010. 9–181; BIM 1. 11–252; BIM 2. 29–344; BIM 3. 7–79; BIM 4. 43–46, 50–57, 73–95.

IV.

Mit lehet kezdeni egy olyan békeszerződéssel, amely nem az önrendelkezés elvének következetes érvényesítése, hiszen nem a területi stabilitás és a lélektani konszolidáció kiindulópontja, tehát nem jó béke? Hogyan lehet és kell viszonyulni egy nyilvánvaló igazságtalansághoz, amelyet sem elutasítani, sem elfogadni nem lehet? Valóban csak két lehetőség marad: fenntartás nélkül azonosulni vele, holott tele vagyunk fenntartással, vagy szembeszállni vele, amikor arra sem erkölcsi alap, sem lehetőség nincs? Az elkeseredésre, az apátiára és a fantáziavilágba menekülésre igen nagy volt a kísértés: 1946 májusában, amikor még csak sejteni lehetett, hogy mi várható és 1946 októberében, amikor már bizonyossá vált a Trianont visszaállító párizsi béketárgyalás eredménye.

A békeszerződés és a magyar demokrácia a *Válasz* című folyóirat 1946. októberi számában látott napvilágot. Bibó István ekkor a szegedi egyetem politikatudományi tanszékének tanára, a Teleki Pál Tudományos Intézet (hamarosan Kelet-Európai Intézet) elnökhelyettes kormánybiztosa volt. 35 éves.

Esszéjével annak a közhangulatnak a felerősödését kívánta megelőzni, amelyben a békeszerződésért a demokrácia ügyét teszik felelőssé. Meggyőződése volt, hogy el kell kerülni azt, hogy olyan atmoszféra alakuljon ki Magyarországon, amelyben a békeszerződés igazságtalanságai okozta csalódás és keserűség veszélyezteti a magyar demokrácia, a szabad és emberhez méltó Magyarország perspektíváját. Ezért el kell választani egymástól a békeszerződés igazságtalanságait és a magyar demokrácia ügyét. Annak érdekében viszont, hogy ezeket el lehessen egymástól választani, néhány kérdésre tárgyilagos választ kell adni. Először azt kell tisztázni, hogy ki a felelős a békeszerződés igazságtalanságaiért. Erre azt a választ adta, hogy magyar részről a Horthy-rendszer a felelős azért, hogy Magyarország nem játszhatott komoly szerepet a békekonferencián. Ez mindenekelőtt azért történt, mert az államfő és a hadsereg nem tudott a döntő pillanatokban helytállni, és emiatt Magyarország 1944-ben a győztesek előtt elvesztette politikai súlyát. A győztes nagyhatalmak viszont azért felelősek, hogy a békeszerződés még nyitott kérdéseit rosszul, igazságtalanul zárták le.

A békeszerződésért mindenekelőtt a magyar államférfiak felelősek. Nemcsak a Horthy-rendszer hosszú lejáratú felelősségét kell megállapítani, hanem néhány sűrített pillanatban a helytállni nem tudás szemé-

lyes felelősségét is. Míg az olasz és a román államfő és hadsereg szembe fordult a náci Németország hadseregével, Horthy Miklós a német megszállás megkezdésekor, 1944. március 19. és 22. között, majd a kiugrási kísérlet végrehajtása során, 1944. október 15-én nem volt képes személyes helytállásával és ítélőképességével példát mutatni. Olyan kudarcot vallott, ami miatt a magyar hadsereg teljes mértékben demoralizálódott. Emiatt a győzelem felé haladó szövetségesek számára az addig politikai tényezőként számon tartott Magyarország elvesztette a jelentőségét. A békeszerződés legtöbb kérdését Magyarország politikai súlyának 1944-es teljes csökkenése befolyásolta, amiért a felelősség Horthy Miklóst és rendszerét terheli.

Ám nem minden zárult le ezzel. Maradtak olyan nyitott kérdések – a magyar–román határ, a csehszlovák kitelepítések és a magyar kisebbségek jogi helyzete –, amelyek csak a békeszerződéssel dőltek el, zárultak be. Ezekért sokan a demokratikus magyar politikusok túl kritikus vagy nem eléggé felelősségteljes megnyilvánulásait okolják. Ez tévedés, hiszen Magyarország politikai súlyának elvesztése miatt ebben már nem játszott szerepet. A nyitott kérdések bezárulását a szövetséges hatalmak két rivális csoportja közötti bizalmi válság, s az azt kitöltő, azt kompenzáló felületesség, formalizmus és ötletszerűség okozta. Ezért a felelősség egyértelműen a győzteseket terheli. A győztes hatalmak ahelyett, hogy megragadták volna annak a lehetőségét, hogy hosszú távra konszolidálják a demokratikus fejlődés feltételeit a vitás kérdések tárgyszerű megoldásával, náci módszerek meghonosítását tették lehetővé a demokrácia nevében. Ezt tették akkor, amikor polgárjogot adtak egész területek kitelepítésének, hogy pillanatnyi politikai opportunizmus jegyében hozzanak határozatokat, amivel a világ közvéleményében súlyos lelkiismereti válságot idéznek elő.

Arra is választ kell adni, hogy igaz-e az a vélemény, amely szerint azért kaptuk ezt a békeszerződést, mert kevésbé vagyunk demokraták szomszédainknál. Annak leszögezése mellett, hogy Magyarországon a demokratikus fejlődésnek komoly akadályai vannak, meg kell állapítanunk, hogy nem szomszédaink vagy mások kedvéért, hanem magunk miatt választjuk a demokratikus fejlődést. Annak ellenére, hogy a demokráciák nem tudnak jó békét kötni, és teret nyitottak annak, hogy a demokráciára való hivatkozással szegjék meg a demokratikus területrendezés egyedüli elvét, az önrendelkezés jogát. Szomszédainknak pedig semmi alapjuk sincs arra, hogy demokráciából leckéztessenek

bennünket. Mi viszont ne fosszuk meg magunkat a demokrácia előnyeitől és lehetőségeitől ismét dacos gyerekeként, mint tettük az első világháború után. A kelet-európai népek mindegyikének az a feladata, hogy megkomolyodjon és leszokjon arról, hogy ahelyett, hogy felelősséget vállalna önmagáért, bűnbakokat képez és ezzel menti fel magát. Az a demoralizálódás, amely Magyarországon a reformkor óta bekövetkezett, nem végzet. Nem szomszédaink miatt és számukra, hanem saját múltunkkal és kívánatos jövőnk érdekében kell szembe néznünk bűneinkkel az egy és oszthatatlan emberi méltóság jegyében.

Meg kell mondanunk a véleményünket a békeszerződésről, de aztán ezt a témát le kell zárunk. Ki kell jelentenünk, hogy ezt a békeszerződést igazságtalannak tartjuk, és ha lehetőségünk lenne egy pártatlan nemzetközi döntőbírótság elé vinni, megtennénk. Ennek viszont igen kicsi a valószínűsége. Magyarország nem adja fel a magyar kisebbségek sorsa iránti politikai érdekelttségét, ám azt nem hangos demonstrációkkal, hanem a magyar kisebbségek érdekeinek a biztosításával kívánja érvényesíteni.

A békeszerződést el kell fogadni, száz százalékgig teljesíteni kell, és félre kell tenni minden revíziós törekvést, ideológiát és politikát. Ha nem tesszük, az katasztrófális következménnyel járhat a határon túli magyarságra. Ez felel meg a tényleges helyzet realista megítélésének. A revizionizmus pedig – függetlenül a lehetőségektől – sehová sem vezető, terméketlen politika. Az egyetlen termékeny álláspont az, amit a dánok követtek 1864-ben, Schleswig-Holstein elvesztése után, amely szerint az elvesztett tartományokat az országon belül, az ország jobbá tételével kell visszaszerezni.¹⁷

Ezt azzal érjük el, ha demokratikus országgá válunk. A kemény és igazságtalan békeszerződés nem akadályozhat meg bennünket abban, hogy a jövőndő magyar nemzedékeknek megnyissuk a demokrácia mérhetetlen előnyeit és lehetőségeit, s ennek jegyében az egy és oszthatatlan emberség, a szomszédokkal való megértés és a kelet-európai népek politikai és kulturális közösségébe beilleszkedés politikáját válasszuk.¹⁸

¹⁷ BIM 5. 135–165. Vö. *Romsics Ignác*, 2004. 297–311, 2006. 26–30, 51, 54, 127, 130, 176, 227–229, 234; *Dénes Iván Zoltán*, 2011a. 38–50.

¹⁸ BIM 5. 159–165. Vö. *Bárdi Nándor*, 1993, 1998, 2004; *Bárdi Nándor–Fedinec Csilla–Szarka László*, szerk., 2008.

Bibó István egyszerre fogalmazta meg a saját maga, a magyar demokratikus közösség és (látenszen, olykor explicit módon) a demokratikus nemzetközi közvélemény számára azt, hogy miért jött létre a rossz béke, kik a felelősök érte, és hogy hogyan kell ahhoz viszonyulnia a magyar demokráciának. Politikai esszéjének egész gondolatmenete láthatólag egy nyilatkozattervezet megalapozása és előkészítése. Magát a nyilatkozatot az esszé utolsó oldalain kurzivált formában olvashattuk.

A nyilatkozatot éppúgy, ahogy az ahhoz vezető gondolatmenetet Bibó István a maga nevében fogalmazta meg, de láthatólag azok számára, akik azt kibocsáthatnák. A nyilatkozat kibocsátói, aláírói valószínűleg a magyar demokratikus közvélemény képviselői lehetnek volna, de lehetett volna a magyar kormány is, címzettje pedig az egész magyar társadalom. Témája pedig nyilvánvalóan az igazságtalan békeszerződéshez való viszony őszinte, kertelés nélküli megfogalmazása.¹⁹

Kijelentései, helyzetértékelő tételei mögött a demokrácia normatív kritikája húzódott meg. Az, hogy az egy és oszthatatlan emberi méltóság és az önrendelkezés elvét mindenkinek be kell tartani. Terápiája többszintű volt. Azzal kezdődött, hogy megfogalmazta, kimondta, néven nevezte az igazságtalanságot, a szenvedést és a fájdalmat. Ez után józan tárgyilagossgal vette sorra és minősítette a helyzet kialakításának tényezőit. Majd megállapította, hogy a hatalmi realitások miatt és a demokrácia kiépítése végett Magyarországnak el kell viselnie az igazságtalanságot. Annak tudatában, hogy ami történt, arról tudja, hogy igazságtalanság, s annak érdekében viseli el, hogy nagyobb bajtól, a demokrácia ellehetetlenítésétől óvja meg magát. A hosszú távú kúra a demokrácia kiépítése Magyarországon.

A nyilatkozattervezetnek nevezetes előzménye volt és még nevezetesebb folytatásai lettek: az 1943–1944-es *Az európai egyensúlyról és békéről* helyzetképe és hisztériaelemzése, az 1944-es *Békeajánlat*, 1945-ben *A magyar demokrácia válságában* az együttműködés szabályai és erkölcsé, 1948-ban a *Zsidókérdésben* megfogalmazott szintek arról, hogy ki kinek mit mondhat úgy, hogy a másik azt meg is hallja, az 1956-os *Kibontakozási tervezet*, 1957-ben az *Emlékirat. Magyarország helyzete és a világhelyzet*,

¹⁹ BIM 5. 164–165. Vö. Balog Iván, 2004a. 151–185; Kovács Gábor, 2004. 281–315; Romsics Ignác, 2004. 297–311; Trencsényi Balázs, 2007. 183–336, 2008, 2011a. 450–465.

és az 1960/70-es évek fordulóján a három esettanulmány, a közel-keleti, a ciprusi és az észak-írországi helyzet megoldási javaslatai.²⁰

Sárközi Márta, a *Válasz* szerkesztője és mindenese 1946. december 5-én számolt be az esszé visszhangjáról Németh Lászlónak:

„/.../ a Válasszal kapcsolatban naponta hol lekereszténybérenceznek, hol lezsidóbérenceznek a legkomolyabb és legfenyegetőbb formában. Ella [Németh László felesége, Démusz] az utca sarkán sebtiben felolvassa nekem Bereczky Piroska leveléből, hogy Bibó cikke milyen hitvány baloldali, Rubletzky Géza a zsúfolt autóbuszon keresztül ordítja nekem, hogy Bibó cikke milyen reakciós »beállított-ságú«.”²¹

Bibó István ugyanis megkísérelte megtalálni az angyalok hangját: „baloldaliakat” és „reakciósokat” megérteni, a másik féllel megértetni és mindkettőjüket együttműködésre szoktatni egymással. A nyilatkozat megfogalmazója nem kívül vagy felül állt azokhoz képest, akiket meg kívánt szólítani, hanem közöttük, s ilyen módon maga is benne volt a nyilatkozatban.

V.

A történelmi Magyarország trianoni, nem az önrendelkezési elv szigorú betartásával bekövetkezett felbomlása elfedte azt is, ami abban valóban az önrendelkezés érvényesülése volt. A történelmi Magyarország nemzetiségeinek kiválása – ha az, és csakis az következett volna be – önmagában elfogadható és megemészthető lett volna. Akkor, ha a kevert nemzetiségű területek lakosai népszavazással dönthettek volna arról, hogy hová akarnak tartozni. Ám a színmagyar lakosságú területek az

²⁰ BIM 2. 29–311; BIM 3. 7–79; BIM 4. 22–35, 40–46, 50–57, 73–95, 98–343; *Bibó István*, 2010. 9–181; BIM 6. 15–429. Vö. *Balog Iván*, 2004a. 58–270, 2010b; *Kovács Gábor*, 2004. 227–241, 281–472; *Romsics Ignác*, 2004. 297–311, 2006. 26–30, 51, 54, 127, 130, 176, 227–229, 234; *Takáts József*, 2007. 136–144; *Gyurgyák János*, 2007. 453–461, 635–636; *Trencsényi Balázs*, 2007. 183–336, 2008; *Perecz László*, 2008. 238–257; *Trencsényi Balázs*, 2011a. 450–465; *Dénes Iván Zoltán*, 2011a. 38–50, 137–221.

²¹ *Németh László*, 1993. 584–585, *Rubletzky Géza* a *Kis Újság* publicistája volt; *Romsics Ignác*, 2006. 141. Vö. *Széchenyi Ágnes*, szerk., 2004; *Széchenyi Ágnes*, 2009; *Sárközi Mátyás*, 2011a, b.

önrendelkezés egyértelmű és igazolhatatlan sérelmével kerültek át más országok birtokába. Ez pedig elfedte a szintiszta nem-magyar nemzetiségi lakosságú területek kiválását. Azt tehát, hogy a történelmi Magyarország felbomlása az önrendelkezés elvének szigorú és következetes érvényesítése alapján jogos, annak kivitelezése az önrendelkezés felülírásával viszont igazságtalan és megemészthetetlen volt.²²

Bibó István a trianoni békeszerződés előzményeivel, s az általa behatárolt lehetőségekkel foglalkozott 1978-ban Szalai Pálhoz írt válaszlevelében.²³ Ebben Szalai Pál Litván György *Magyar gondolat – szabad gondolat* című könyve kapcsán írt meg nem jelent cikke, abban megfogalmazott reflexiói, a népi mozgalommal kapcsolatos, mindenekelőtt Illyés Gyula publicisztikájára vonatkozó – sommásnak és méltánytalanoknak ítélt – megjegyzései nyújtottak számára lehetőséget arra, hogy egyrészt a békeszerződés teremtette helyzettel, másrészt a népi mozgalommal kapcsolatban saját álláspontját megfogalmazza.²⁴

Az, hogy a trianoni békeszerződés nem követte a nyelvi határokat, egyáltalán nem volt szükségszerű. Abban, hogy ez észak felé így történt, döntő szerepet játszott Eduard Beneš kalandor és felelőtlen politikája. Ő a nyugati hatalmak számára a kelet-európai nemzetek demokratikus fejlődésének képviselőjeként jelent meg, amit arra használt, hogy képtelen és elvtelen határokat követeljen, amiről a tájékozatlan döntéshozók nem tudták, hogy azok. Ahogy Ferrero *Újjáépítés. Talleyrand Bécsben, 1814–1815* című könyvéből tudjuk, a történelem cseppfolyós helyzeteiben azok, akik eldöntik, hogy milyen döntés születik, hosszú időre meghatározzák a lehetőségeket.²⁵ Mivel a határok nem nyelvi határok lettek, a magyar politika számára azok elfogadhatatlanokká váltak. Nem a Horthy-rendszer jellege vitte kényszerpályára az ország politikáját, hanem a határok elfogadhatatlansága fékjelezte a Horthy-rendszer külpolitikáját. A határokat ugyanis Károlyi Mihály és Jászi Oszkár nem fogadta el, míg a Horthy-rendszer annak elfogadására és ugyanakkor tagadására épült. Két lehetőség közül lehetett választani: a történelmi

²² BIM 2. 223–224, 241–244.; BIM 5. 66–67, 76–123, 135–165. Vö. Bárdi Nándor, 1993, 1998, 2004; Bárdi Nándor–Fedinec Csilla–Szarka László, szerk, 2008.

²³ Szalai Pál (Budapest, 1935–2003) politikai író, független értelmiségi, a *Bibó-émlékkönyv* egyik szerzője, aki a szamizdat irodalomban Libertarius álnéven publikált. Lásd Szalai Pál, 1991 (1980).

²⁴ Litván György, 1978. Vö. Illyés Gyula, 1978.

²⁵ Ferrero, Guglielmo, 2002.

Magyarország visszaállítása és a trianoni Magyarország elfogadása közül. Az előbbi nyilvánvalóan nem az önrendelkezés elvén alapult, ám a trianoni határok nem az etnikai elvet követő megvonása miatt az utóbbi sem, hiszen együtt járt három millió magyar megalázó, kiszolgáltatott és bizonytalan helyzetével. Az önrendelkezés elvének megsértése nem csupán Magyarország irányában volt sárkányfogvetés, hanem egész Európát érintette. Része volt Csehszlovákia 1938-as felosztásában, a világháborúban és a háborút követő kitelepítésekben. A népi mozgalom pedig nem volt totalitáriánus fertőzöttségű, hanem

„egyszerre foglalta magában a teljes társadalmi felszabadulás követelményét és a szabadságjogok teljességének és intézményszerű teljességének a követelményét, egy olyan szintézist, amelyet azóta is hiába próbálnak megtalálni a világot szétszabdalo ellentétes világnézetek, amelyek mind a szabadság központi ideológiájából vezetnek le magukat anélkül, hogy ezt a kielégítő szintézist létre tudnák hozni. Elsősorban ez az én idetartozásomnak a motívuma”.²⁶

A levélben kifejtett gondolatmenet az *európai mintakövetés* politikai nyelvének, a nemzeti önrendelkezés jelentőségét alábecsülő haladás-elvű felfogásnak a bírálata volt. Egyúttal annak alkalmá, hogy Bibó István rávilágítson – annyi Magyarországot érintő kritikája mellett és után – a szomszéd országok felelősségére a határon kívüli magyarok helyzetével, a demokratikus legitimitás és a politikai kultúra kialakulásának elősegítésével vagy megnehezítésével kapcsolatban.

A Szalai-levél ellenpontját abban a levélben találjuk, amelyet Bibó István Arany Bálinthoz írt, amelyben a Magyar Közösség peréről kialakított meggyőződését és a perben halálraítélt, majd kivégzett Donáth György utolsó szó jogán elmondott beszédéről alkotott véleményét fejtette ki.²⁷ A pert koncepciós eljárásnak, Donáth György halálos ítéletét és kivégzését súlyos, alapvető jogsértésnek tartotta. Donáth György beszédét viszont több évtized távlatából is szüklátóköriűnek és kártékonynak látta. Bibó István a levélben élesen kritizálta Donáth György

²⁶ BIM 5. 176.

²⁷ Vö. BIM 5. 178–179; Bibó István, 1986. II. 443–460; Németh László, 1993. 596–597, 1997. Lásd még: Kende Péter, 1997. 153–159; Csicsery-Rónai István–Cserenyey Géza, 1998. 13–69, 206–209; Dénes Iván Zoltán, 2011a. 137–200, 222–249.

jogfolytonosság-értelmezését, Horthy-rendszer értékelését, Szabó Dezső-i fajértelmezését és a történelmi Magyarország elmagyarosítására vonatkozó igényét. Az 1945 után újjáalakuló Magyarország jogalapját nem adhatja a Horthy-rendszer, mert az elvesztette a legitimitását. Akkor, amikor a német megszállást nem a németekkel való szembefordulásra használta fel, s a kiugrást nem tudta végigvinni. A *kisebbségi többség – többségi kisebbségek, a törzsökös magyarok – térfoglaló zsidók és németek* sémája a magyar társadalomfejlődés alapvető disszonáns vonásai szempontjából félrevezető. Azt ugyanis az asszimiláló magyar társadalom hierarchikus jellege torzította, míg az asszimilálódó zsidókat és németeket saját mikroviláguk polgárosult jellege nem kötötte meg, hanem segítette fölemelkedésüket. Ezzel szemben a magyar parasztság, s azon belül a paraszti szegénység fölemelkedési lehetőségeit a magyar úri társadalom hatalmi, közigazgatási, gazdasági és lélektani nyomása fékezte le és szorította a mélybe. A magyar nemzet megújíthatóságát nem segíti, hanem megakadályozza az idegen származásúak kizárása, hiszen az az egyetemes emberi méltóság sérelme, amely kontraszelekcióhoz vezet. Azt feltételezni, hogy az önálló állami létet megélt nemzetiségek valaha is önként el akarnának magyarosodni, képtelenség, s az előbb-utóbb erőszakos magyarosítást vagy teljes kitelepítést von maga után. Ez pedig az 50 milliót meghaladó környező országokkal szemben nemzeti öngyilkosság.²⁸

Bibó István a Magyar Közösség célkitűzéseiről és állásfoglalásairól, Donáth György az utolsó szó jogán elmondott beszédéről kialakított véleménye a magyar közbeszéd egyik leghatásosabb változatának, a *nemzeti öncélúság* politikai nyelvének, etnoprotektionista programjának a kemény, egyértelmű bírálata. Annak a szemléletnek és nyelvnek a kritikája, amely Bibó István „anyanyelve” volt, s amelyet éppen ő bontott le belülről azzal, hogy természetlennek minősítette a *nemzetkarakterológiát*, érvénytelenítette a *nemzeti ontológiát*, kiiktatta annak Szabó Dezső-i sémáit, így a *parasztmitológiát*, a *próféta- vagy zseni-tudatot*, az *idegen hódítás, befolyás és hatás*, s a *kisebbségi többség – többségi kisebbségek* sémáit.²⁹ Helyettük politikai hisztéria-elemzéseket dolgozott ki, politikai mediátor szerepre vállalkozott, amíg csak a leghalványabb lehetőséget is látta arra, hogy a demokratikus legitimitás és politikai kultúra kialakulását elősegítheti.

²⁸ BIM 5. 178–189.

²⁹ Dénes Iván Zoltán, 2011a. 137–200.

VI.

Az a magnóra mondott két gondolatmenetben alternatív kelet-európai történelem-értelmezéseket találtunk a 15. század második feléről. Arról az időszakról, amelyet a magyar történetírásban Hunyadi János és Hunyadi Mátyás neve fémjelez.³⁰ S amelyet a legdicőségesebb korszakok egyikének, vagy a legdicőségesebb korszaknak szokás tartani.

Bibó Istvánnak ezeket az előadásait többi 60/70-es évekbeli elemzéséhez és előadásához érdemes hasonlítani. Azokhoz, amelyekben bibliai történet, illetve szépirodalmi művek elemzésére és értelmezésére vállalkozott, így a *Joáb vagy a kibírhatalanná vált gyűlöletes hűség történetéhez*, a *Három verselemzéshez*, s a *Két drámaelemzéshez*, s ezek előzményeihez, az Európa Könyvkiadó számára írt lektori jelentésekhez.³¹ Továbbá azokhoz a szövegekhez, amelyekben ekkortájt a politikai fejlődést értelmezte: az *Uchróniához* és *Az európai társadalomfejlődés értelméhez*.³² Valamint ahhoz az előadáshoz, amelyet nem tarthatott meg, de papírra vetett: a *Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfű Gyulával folytatott vitája* című fogalmazványához, amely *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*, *A magyarságtudomány problémája* és az *Eltorzult magyar alkát, zsákutcás magyar történelem* empatikus és kritikus darabjainak a sorába illeszkedik.³³

Szinte valamennyi magában foglalta ugyanis a politikai fejlődés értelme, lehetőségei, dilemmái, erőszak és politika viszonya, a történelem normatív és alternatív – olykor komoly, olykor játékos formájú, személyes, de mindig komolyan veendő – értelmezéseit. Amelyekben a politikai gondolkodó a vágyak, a lehetőségek és a pillanatnyi vagy hosszabb távú adottságok viszonyát értelmezte a hatalom humanizálása, legiti-

³⁰ *Fraknoi Vilmos*, 1896; *Szekfű Gyula*, 1934; *Fügedi Erik*, 1985. Vö. *Kisfaludy Katalin*, 1983; *Teke Zsuzsa*, 1990; *Kubinyi András*, 2001; *Engel Pál–Kristó Gyula–Kubinyi András*, 2005.

³¹ MTAKK Ms 5113/8. Nyomatásban: 2000, 1996/12. 47–55. Közreadta: Dénes Iván Zoltán, MTAKK Ms 51158/98. Nyomatásban: *Dénes Iván Zoltán, szerk.*, 2001. 335–347. Közreadta: Tóth /-Matolcsi/ László, MTAKK Ms 5115/97. Nyomatásban: *Dénes Iván Zoltán, szerk.*, 2001. 315–317. Közreadta: Dénes Iván Zoltán, MTAKK Ms 5116/1. Nyomatásban: *Újhold-Évkönyv*, 1987/1. 359–385. Közreadta: ifj. Bibó István.

³² *Bibó István*, 1986. III. 5–123, 1990. IV. 265–282.

³³ MTAKK Ms 5115/86–89, *Bibó István*, 1986. II. 551–619, III. 375–384 (csak az egyik, a rövidebb változat).

mitása, a politikai kultúra mintái szempontjából. Azt, amelynek egyik történelmi esélyét és az esély elpuskázását gondolta át a *Szempontokban* és a *Lancelotban*.

Amilyen távol áll Mátyás-képe a romantikus, eszményítő értelmezésektől, annyira összecseng a történettudomány újabb eredményeivel.³⁴ Összehasonlító kelet-európai megközelítése pedig egyrészt Németh László nagyigényű *Tanú*-esszéire emlékeztet, másrészt a kibontakozó komparatív elemzésekkel rokonítható.³⁵ Tudjuk, a *Szempontok* Fügedi Eriket inspirálta.³⁶ A film-terv pedig – *A Trónok harca* vagy *A katedrális* sikerére gondolva – komoly történelmi TV-sorozat alapja lehetne.³⁷

VII.

1976–77-es interjújában Bibó István utalt egy olyan ügyre, amelynek az iratait immár olvashatjuk. Érdeemes felidézni, hogy milyen összefüggésben és hogyan emlékezett rá.

Az ügy előzménye az volt, hogy politikát – aminek 1946 óta a szegedi egyetemen tanára volt – tanítani saját meggyőződését követve már nem lehetett, ezért más irányba kellett néznie.³⁸ Először az egyetemi lehetőségeket vette számba, majd a bírói pálya felé tapogatózott, végül – édesapja példáját követve – az Egyetemi Könyvtárban könyvtáros lett. Az egyetemi elhelyezkedési ajánlatokról a következőket tudhatjuk meg:

„Már valamikor, azt hiszem, 1948-ban, szó esett arról, hogy a Gajzágó László nemzetközi jogi tanszékét Budapesten az egyetemen nem akarom-e elfogadni. Ezt Ortutay vetette föl nekem, aki akkor a miniszter volt. Én azonban ezt nem akartam, bár a dolog egyébként kedvemre való lett volna, de ezt én akkor úgy fejeztem ki, hogy

³⁴ *Fügedi Erik*, 1985. Vö. *Kisfaludy Katalin*, 1983; *Teke Zsuzsa*, 1990; *Kubinyi András*, 2001; *Engel Pál–Kristó Gyula–Kubinyi András*, 2005.

³⁵ *Németh László*, 1968; *Trencsényi Balázs*, 2011a.

³⁶ *Fügedi Erik*, 1985.

³⁷ *A Trónok harca* és *A katedrális* sorozatok alapján nem nehéz elképzelni a film-terv kibontását és megvalósítását.

³⁸ *Bibó István*, 2004; *Balog Iván*, 2004b; *MTAKK Ms 5110/101–111*; *ÁBTL 3.1.5-0–11182*, 72, 137; *MTAL, MTT*, 3/5, 23/14; *Huszár Tibor*, 1995; *Kónya Sándor*, 1998.

nem vagyok hajlandó »zsidó lakásba« költözni. Vagyis nem fogllok el semmiféle olyan helyet, ahonnan elődömet, bármennyire tetszik vagy nem tetszik nekem az illető, erőszakkal akolbólították ki.

Nagy meglepetésemre ezt a Nemzetközi Jogi Tanszéket saját professzorom, Horváth Barna fogadta el, azt hiszem, '48 szeptemberében. Csodálkoztam rajta, tőle lényegesen messzebb állt a nemzetközi jog, mint éntőlem. Akkor értettem meg aztán a dolgot, mikor egy negyedév múlva Horváth Barna disszidált. Nyilván az egész tanszékelfogadás merőben a disszidálás sima előkészítése érdekében történt. A szegedi egyetemen, ahol, akárcsak én, ők is tudták, hogy politikaprofesszorságomnak folytatása nem lesz lehetséges, kínáltak nekem más tanszéket; a munkaügyi tanszéket vetették föl, de hát ehhez semmi kedvem nem volt. Egyáltalán nem éreztem magam képesnek arra, hogy egy tőlem ilyen távol álló témát egyszerűen egzisztenciális okokból elvállaljak és a tudományos munka látszatát keltsem. Az összes jogi szakok között amúgy is nagyon érdeklődtem a magánjog iránt, a büntetőjog iránt, mindenekfelett a közjog iránt, ám ezeket a félig adminisztratív, félig magánjogi, nem érdektelen, de rengeteg, pillanatonként változó rendelettel megspékelte szakmákat, mint munkaügy, lakásügy, földügy, ezeket kifejezetten nem szerettem. Más tanszék nem állt rendelkezésemre, úgyhogy erről lettem.”³⁹

Ez után a bírói pálya felé kezdett el tájékozódni:

„Már azt hiszem, '48-tól kezdve elkezdtem az első tapogatódzást bírói kinevezés irányában. E tárgyban jártam Riesnél is, Hajdú Gyulánál is, és mind a ketten a gondolatot elsőre szívesen látszottak fogadni – ma szinte gyermekesnek találok, hogy azt képzeltem, hogy nekem abban az időben és az akkori feltételek mellett a bírói állapot zökkenőmentesebb lesz, mint az egyetemi tanári állapot. Utóbb megtudtam, hogy a legnyilvánvalóbb utasításokat kapták a bírák abban az időben a legszimplább magánjogi ügyekben is, hogy hogy kell nekik dönteni. Azt éppúgy nehezen viseltem volna el, mint azt az utasítást, hogy hogyan kell a politikát előadni. Akkor rejtélyes okokból nem láttam át, hogy ez nem nekem való dolog.

³⁹ *Bibó István, 1995. 389.*

Azután az elképzelés megbukott egy olyan ügyön, amely '49-ben zajlott és elég drámai esemény volt a számomra.”⁴⁰

Ezt követően elmesélte, hogy mi volt az ügy és abba ő miért próbált beavatkozni:

„Valamikor '47-től kezdve folyt ez az ügy, egy büntetőper, amelynek a szenvedő alanya egy másod-unokatestvéremnek a férje volt. Én ezt a férjet személy szerint nem ismertem, ezzel a másod-unokatestvéremmel sem volt különösebb kapcsolatom. Mikor ez bajba került, akkor a felesége hozzám fordult; én elsőre elég bizalmatlanul fogadtam az ügyet, mert tudtam, hogy nyilas volt az illető, de azért utána jártam, beszéltem az ügyvéddel és akkor kiderült a következő: a döntő tanú azt tanúsítja, hogy őt egy menetben vitték kivégezni a Duna felé vagy nem tudom, hová, sortűz után ott volt a halottak között, de életben maradt és kimászott a halottak közül. Ő emlékszik arra, hogy ez a távoli sógor – Baráth István Andrásnak hívták – ott volt a kivégzőosztagban. Ez volt tulajdonképpen a döntő bizonyíték. Első fokon halálra ítélték. A mellékes motívumok, hogy itt vagy amott nyilasként szerepelt, igazak voltak, de halál nem volt a kontóján. Az ügyvéd eléggé meggyőző adatokat szerzett arra – ami akkor nem volt példátlan –, hogy ez a koronatanú X ügyben ugyanezt tanúsította más színhelyekkel, más személyekkel. Amolyan vándortanú volt, aki arra rántódott elő, mikor adva volt valaki, aki nyilvánvalóan nyilas volt, de nem volt semmi igazi gyilkossági adat, ami a halálos ítélethez szükséges lett volna. Akkor jött ő, és produkálta ezt az adatot.

Ezek után, ezt látván, az ügyet annyiban magamévá tettem, hogy az nem szolgál alapul egy halálos ítélethez; beszéltem másodfokú bírakkal, aminek eredményeképpen másodfokon az ügyet visszaadták az elsőfokú bírósághoz, és új ítéletre utasították. Második eljárásban az elsőfokú bíróság valami börtönbüntetésre, talán életfogytiglanra ítélte, vagy talán még kevesebbre is, másodfokon azonban Bojta [Béla], aki a népbíróság elnöke volt, az aktára ráírta: »Miért nem halál?« – és ebből másodfokon halál lett. Tehát végül is halálos ítélet született.”⁴¹

⁴⁰ Uo. 389–390.

⁴¹ Uo. 390.

Az ügy hátttere – ahogy az interjúból kiderül – a következő volt:

„A groteszk a dologban az, hogy a tanácselnök, aki egy nagyon puha és jámbor embernek látszott, azt közölte valakivel, hogy azért kellett ennek az embernek halálos ítéletet kapnia, mert ugyanazon a napon szőnyegen volt egy csendőr is, és ha azt halálra ítélik, annak semmi kilátása nem volt a kegyelemre, ennek viszont volt kilátása rá, így ezt ítélték halálra. Ez engem csendesen elképesztett, mint bírósági szempont, de úgy volt, hogy valahogy a népbíróság kiscgazdapárti és parasztpárti tagjának alkudnia kellett a kommunista és szociáldemokrata taggal, és így aztán kijött egy ilyen mérleg az ügyből.”⁴²

A dráma, a justizmord megakadályozásának kísérlete itt, ezen a ponton vette kezdetét:

„Ezek után elkezdtem a kegyelmi ügyben talpalni, és végigtalpaltam az egész rangsort föl a minisztériumi osztályvezetőtől Hajdúig és Riesig. Végül is nem kapott kegyelmet és kivégezték. Ez valószínűleg rossz emlékként szerepelt Hajdú és Ries emlékezetében, úgyhogy az én bírói kinevezésemből, amit elképzeltem, nem lett semmi és utólag nem is bántam, hogy ez elmaradt.

Ennek van valamiféle lenyomata a zsidókérdésről írt cikkemben; egy gondolatban utalok a népbíráskodás bizonytalanságára és labilis voltára. Az tulajdonképpen ennek az ügynek az inspirációjából származott jóval korábban, mert '48-ban – akkor írtam a cikket – már az ügy javában folyt, viszont a kivégzés '49-ben történt.”⁴³

A dramatis personae, a dráma szereplői közül Szabó Imre, Hajdú Gyula és Ries István nevével Baráth István András kivégzése után még találkozunk. Nem egészen négy hónappal később a magyar tudományos élet szovjetizálását szervező Magyar Tudományos Tanács számára Szabó Imre minősítette a jogász professzorokat, s abban így jellemezte Bibó Istvánt:

⁴² Uo.

⁴³ Uo. 390–391.

„Bibó István a szegedi egyetem politikai tanára, 38–40 éves, a Parasztpárt tagja, polgári beállítottságú, aki nehezen illeszkedik be. Kitűnő jogi és tudományos képzettséggel és képességgel rendelkezik. Polgári demokrata beállítottságú. Múltbeli magatartása kifogástalan.”⁴⁴

Hajdú Gyula igazságügy-minisztériumi államtitkár neve nagyjából ugyanekkor Ries István, Beér János és Szabó Imre társaságában bukkant fel, akiknek a meghallgatását a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (feltehetően Ortutay Gyula hatására) javasolta a Magyar Tudományos Tanácsnak, hogy Bibó Istvánt addig ne mozdítsák el a szegedi egyetem politika tanszékéről, amíg más helyet nem tudnak számára biztosítani:

„A Magyar Tudományos Tanács 903/1949. sz. átiratában dr. Antalffy György elvtársat a Szegedi Egyetemre a politikai tanszékre nyil[vá]nos] rendk[ívüli] tanárnak fogadta el. Ez a tanszék pillanatnyilag Bibó Istvánnal van betöltve. Bibó az utóbbi években a Kelet-európai Intézetbe volt berendelve szolgálattételre. Ez az Intézet megszűnt. Bibó Istvánról az az információnk, hogy haladó gondolkodású, demokratikus érzésű ember. Nem volna méltányos tehát őt a szegedi tanszékéről elmozdítani, mielőtt valami más megfelelő helyet tudunk számára biztosítani.”⁴⁵

Ries István igazságügy-miniszter pályafutása a következő évben lezárult. Hamarosan az élete is. A volt igazságügy-minisztert a váci börtönben – minden valószínűség szerint – agyonverték.⁴⁶

Bibó Istvánt 1950. szeptember 8-án Szabó József, a szegedi Tudományegyetem Jog- és Közigazgatástudományi Karának dékánja „illetékes helyről nyert felhívás alapján” felkérte, hogy nyugdíjazás iránti kérvényét adja be.⁴⁷ Bibó István 1951. január 1-től az Egyetemi Könyvtár állományába került „önálló könyvtárosi munkakörbe”, szakozó és decimálóként.⁴⁸

⁴⁴ MTAL, MTT 3/5. Szabó Imre: Jogászok. Budapest, 1949. október 10. 1–2. 2.

⁴⁵ MTAL, MTT 5/3. 39. Kézírás: Bibó tanszék. Gépirás: Feljegyzés Toplák elvtárs részére. Aláírás: Székács Istvánné, Toplák /Ferenc/.

⁴⁶ http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/almanach_1947-49/1947_ngy_a_t356.htm, *Gyarmati György*, 2011. 161.

⁴⁷ *Bibó István*, 1995. 416.

⁴⁸ *Kenedi János*, 1979. Vö. *Hubert Butler*, 1996. 465–487, *Chris Agee*, ed, 2003. 11–25, 30–32, 38–59, 144–160, 176–184.

3. Politikai hisztéria

BALOG IVÁN

Kiegészés-kritika

Bibó soha nem írt olyan tanulmányt, amelynek kizárólag a kiegészés lett volna a tárgya. Bár számos olyan írása van – nemcsak az ebben az összefüggésben leggyakrabban emlegetett és elemzett *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* –, amelyben kisebb-nagyobb terjedelemben ezzel a korszakkal foglalkozik, ezek kivétel nélkül korának konkrét társadalmi problémáit, politikai konfliktusait boncolgatják. Ha tudni és érteni akarjuk, mit gondolt a dualizmusról, számításba kell vennünk az ezekben a hosszabb-rövidebb munkákban található, idevágó részleteket, de azt is jeleznünk kell, hogy milyen összefüggésre akart rámutatni a szerző kora és az 1867–1918 közti éra között. A továbbiakban először megpróbálom csokorba szedni azokat a kérdéseket, vagyis: tipizálni azokat a kontextusokat, amelyek Bibót arra indították, hogy a szóban forgó időszakot elemezze.¹

Először a *Békecsinálók könyvében*² taglalta – nem a kiegészést, hanem a Habsburgok szerepét az európai, mindenekelőtt pedig a német történelemben. Ennek nyilván az lehetett az oka, hogy ezt a könyvét nem hazai, hanem nemzetközi olvasóközönségnek, valóban és szó szerint a második világháború utáni békecsinálóknak szánta, abban a reményben, hogy a tartós és jó békerendezés a magyar problémákat is kielégítően orvosolja majd. 1946-ban, *A kelet-európai kisállamok nyomorúságában*,³ amikor már látszott, hogy jó béke úgyse lesz, legfeljebb viszonylag ke-

¹ A kiegészésről szóló egyes Bibó-írások részletes elemzését – amelyre a jelen tanulmány keretében nem vállalkozhatom – Gergely András végezte el. Alapvető tanulmánya: Bibó István a kiegészésről és a dualizmus rendszeréről. In *Dénes Iván Zoltán, szerk.*, 2001. 65–77.

² *Bibó István*, 1986. I. 295–637. Itt *Az európai egyensúlyról és békéről* címen szerepel.

³ *Bibó István*, 1986. II. 188–267.

vésbé rossz, és ezért legfeljebb a magyar Trianon egy az egyben megismétlődését kell megpróbálni megakadályozni, már jóval több szó esik Magyarországról és így a kiegyezésről is – itt már nemcsak az *Európai egyensúlyról és békéről*, hanem *A magyar demokrácia mérlege*⁴ című kéziratot munkát is szemléleti alapvetésnek használva. Már ekkor is foglalkoztatta a szerinte fenyegető Habsburg-restauráció, amit rendszer- és impériumváltásokkor, tehát 1945-ben és 1956-ban is ki nem zárható lehetőségnek vélt, akár Habsburg Ottó, akár legitimisták (főleg Mindszenty) felől,⁵ Érdeklődése ekkor fordult intenzívebben a közigazgatási reform felé is, amelynek egyik fő feladatául az 1867 után a Horthy-korszakon is átöröklött struktúrák lebontását jelölte meg. A témával kapcsolatos bibói megnyilatkozások lényeges csoportját képezik azok, amelyekben a népi mozgalom egyes kiemelkedő személyiségeit – Németh Lászlót vagy akár magát Bibót – ért támadások készítették Bibót arra, hogy a kiegyezés problematikáját átgondolja.⁶

Miről szólnak azok a Bibó-szövegek és szövegrészletek, amelyek a dualizmussal foglalkoznak? Nos, tanulmányom fő tézise az, hogy Bibó a dualizmust legitimitászavaros rendszernek látta, és ezért beszélt a kiegyezés „hazugságairól”. Állításomat négy fő gondolati egységben igyekszem alátámasztani. Először Bibó legitimitás-felfogásának szemléleti alapjait tisztázom, és megvizsgálom, milyen következtetések származnak belőlük a Habsburgokra nézve (I.). Ezt követően a bibói

⁴ Uo. 119–185.

⁵ *Bibó István*, 1995. 236., 414; *Bibó István*, 1996. 70.

⁶ Itt egyrészt a Kelet-európai Intézetben dolgozó Szeffkú-tanítványokra – főleg Kosáry Domokosra és Deér Józsefre – kell gondolni, akik a koalíciós időszakban Bibót azért bírálták, mert Németh Lászlót az Intézet felügyelő bizottságába tagnak javasolta (lásd *Bibó István*, 1995. 261–262., 266–267.), illetve magára Szeffkúre, aki-nem emberi magatartásáról Bibó egy kegyelmi kérvény kapcsán negatív tapasztalatokat szerzett (lásd *Dénes Iván Zoltán*, 1999. 155–157.). Másrészt arra, hogy a Németh László és a népi írók ellen irányuló kampány alkalmat adott Bibónak arra, hogy a *nemzeti alkat* metaforájának *A német történelmében* elkezdett dekonstrukcióját (*Bibó István*, 1986. I. 368–371.) Magyarországra is alkalmazza (*Bibó István*, 1986. II. 569–621., III. 375–385.), anélkül, hogy az alkat-diskurzussal – lásd a „forradalmi alkat” és a „fasiszta alkat” kifejezések használatát zsidókérdés-tanulmányában (*Bibó István*, 1986. II. 783–784.) – teljesen szakított volna. A kérdésre Bibó a 70-es években is visszatért (lásd *Bibó István*, 1986. III. 375–385.). Mindezt vö. *Dénes Iván Zoltán*, 1999; *Trencsényi Balázs*: Az „alkat-diskurzus” és Bibó István politikai publicisztikája. In *Dénes Iván Zoltán*, szerk. 2001. 175–211.

hisztériakoncepciónak a kiegyezésre vonatkozó konzekvenciáival foglalkozom, elsősorban az antidemokratikus nacionalizmus jelenségkörére vetítve (II.). Ezután azt boncolgatom, hogyan jelenik meg a politikai hazugság problémája a szerző egyik alapvető művében, az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* című tanulmányban (III.). Végül Bibónak a Monarchia közigazgatásáról vallott nézeteit elemzem, különös tekintettel arra, hogy Bibó ezzel kapcsolatban őszinteségihiányról beszélt (IV.).

I.

Bibó a kiegyezést két legitimitáshiányos fél: a Habsburgok és a szent-istváni Magyarország művének tekintette. Ez Bibó számára azért kulcskérdés, mert az ő szemében az európai történelem elsősorban nem a különböző társadalmi rendszerek, hanem a legitimitások története.⁷ A legitimitás nála egyfajta axiomatikus jellegű kétségbevonhatatlanság, csalhatalanság, közmeggyőződés arról, hogy az uralmon levők intézkedései, parancsai helyesek. A legitimitás elvei – és ez a lényeg – nem kerülhetnek ellentmondásba egymással,⁸ mert abból össztársadalmi-politikai krízis, dezintegrálódás és összeomlás lehet. Sok minden lehet ambivalens, de az alkotmányos rend nem lehet az. Mivel pedig a legitimitásnak két fő típusa van Bibó szerint: a monarchikus és a demokratikus,⁹ egyensúlyban lehet egy kizárólag monarchikus politikai közösség éppúgy, mint egy száz százalékos demokratikus, de egy részben monarchikus, részben demokratikus *polisz* nem.

Mind a két típusú legitimitásnak van bel- és külpolitikai vetülete. A monarchikus legitimitás a volt Római Birodalom területén Bibó narratívája szerint sajátságosan alakult. Az – eredetileg a római köztársaság legitimitására épülő – római császárság örököse, a frank birodalom éppen a római tartományok határai (Gallia stb.) szerint bomlott fel nemzeti királyságokra, amelyek területi állományukat és identitásukat tekintve voltaképpen a mai polgári nemzetállamok előképei. (Ezek között két igazán lényeges kivétel a német és az olasz, mert a frank *birodalom* elsőszámú örököse, a Német-római Birodalom soha nem tudott

⁷ *Bibó István*, 1990. IV. 300–307.

⁸ *Bibó István hagyatéka*. MTAKK Ms 5116/16. 40.

⁹ *Bibó István*, 1990. IV. 340–343.

nemzeti királyságokká átalakulni.) Bibó szerint tehát a középkorban is voltak nemzetek,¹⁰ ahol azonban – szemben a demokratikus nemzetekkel, ahol a harmadik rend is emancipálódik – csak a nemesek rendelkeznek nemzettagsággal. Ezek a királyságok a középkori Európa hűbéri anarchiájában nagyon sokáig konkuráltak olyan államalakulatokkal, amelyek nem egybefüggő területen helyezkedtek el (pl. angol-hannoveri). Fontos momentum, hogy ilyennek tekinti Bibó a Habsburgokat is, Ausztriát pedig a német-római császárok házi hűbérbirtokának, egyfajta német Ile-de-France-nak. A kétféle típus közti versengés azonban a régebbi tradíciókra visszamenő nemzeti dinasztikiák javára dőlt el. Az összefüggő területű államalakulatok kontinuitása maradt fenn a polgári korban is, ez volt képes kiváltani követési készséget, ez volt konvertálható demokratikus nemzeti legitimitássá akkor is, amikor a feudális uralkodók személyes uralma iránti szakrális lojalitás már elenyészett.

A 15–16. századig a három közép-európai ország: Csehország, Lengyelország és Magyarország is ezen az úton haladt, és társadalomfejlődése is, ha megkétszerezve is, de ugyanilyen irányú volt, mint a nyugati országoké. Ami hazánkat illeti, az első elkanyarodás ettől a nyomvonaltól Bibó szerint akkor következett be, amikor a mohácsi csata után „a magyar központi hatalom súlypontja a Habsburgoknak a magyar trónra való emelésével külföldre, Bécsbe került”.¹¹ Nem a csatavesztés és nem a török uralom az igazi katasztrófa tehát, hanem a Habsburg-uralom. Miért? – kérdezhetnénk. Hiszen egy fejlettebb, nyugati országba betagozódni előnyösebb, mint egy elmaradott, keleti birodalomba!

Itt az idő tehát, hogy megvizsgáljuk, hogyan látja Bibó a Habsburgok szerepét – előbb az európai és aztán a magyar történelemben. A Habsburgokat az angol-hannoverihez hasonló, szétszórt területű „nemzet”-közi szuverenitások közé sorolja, szűkebb pátriájukat, Ausztriát pedig a német-római császárok házi hűbérbirtokának, egyfajta német Ile-de-France-nak látja – ami egyúttal azt is magával vonja, hogy Bibó Auszt-

¹⁰ Bibó eszerint a nacionalizmuselméletek közül az ún. perennializmus híve. Erről lásd *Bakk Miklós, 2011. Vö. Kovács Gábor, 2004. 354–371.*

¹¹ *Bibó István, 1986. II. 498.* Az idős Bibó az elkanyarodás kezdetét azonban már onnan számítja, hogy Mátyás király a török elleni kelet-európai szövetség összekovácsolása helyett Bécsset ostromolván Nyugat felé orientálódott. Az utóbbiról lásd *Bibó István, 1985. Vö. Fügedi Erik, 1985.* Bibó a törökellenes európai összefogás hiányát az *Uchtróniában*, tehát a vallásháborúk káros hatását taglaló művében (*Bibó István, 1990. IV. 277–278.*) is fájlalta.

riát német országnak, Németországgal összetartozó országnak tartotta. Nagy hagyományú, komoly államvezetési képességekkel bíró dinasztia-át lát bennük, tehát szó nincs arról, hogy ellenük irányuló kritikájában valamiféle zsigeri, kálvinista gyökerű kuruckodás vezérelné. Olyannyira nagyra tartja őket, hogy szemében ennek az uralkodóháznak összeurópai jelentőségű küldetése van: a német egység megteremtése. Éppen ennek a lehetőségnek az elmulasztása az,¹² ami miatt Bibó végzetes államalakulatnak¹³ nevezi ezt az impériumot. Mivel mindvégig megmaradtak a középkori, dinasztikus politizálás szintjén, érdeklődésük mindinkább Kelet felé fordult, és a közép-európai nemzeti királyságok függetlenségének elvételeivel kárpótolták magukat hazai sikertelenségükért. Bibó a török hódítást is azért tartotta végzetesnek, mert a Habsburgok ennek következtében kerültek a magyar trónra.¹⁴

Bibó elfogulatlanságára jellemző, hogy megjegyzi: volt idő, amikor Magyarországon is kezdett létrejönni a Habsburg-impérium iránti, valós lojalitás, de a nemzeti ébredés korát mégsem élte túl.¹⁵ Az 1848-as szabadságharc során azonban nemcsak a Habsburg-hűség inog meg, hanem egy másik birodalom is repedezni kezd: a szentistváni Magyarország. Mivel a demokratikus legitimitás külpolitikai oldala, az önrendelkezés mindenkire érvényes, nemcsak a magyarok akarnak elszakadni a Habsburgoktól, hanem több magyarországi nemzetiség is a magyartól. Ekkor költözik be a közösség pusztá létéért való egzisztenciális félelem a magyar politikai osztály szívébe: egyrészt a Habsburgoktól, másrészt a területi státuszért, amelynek bizonytalansága Bibó szerint a politikai hisztériák elsődleges forrása. Ha a nemzetközi porondot nézzük, a „népek tavasza” egy nagyon ellentmondásos, átmeneti időszakban következik be, amely alatt Európában számos helyen elvetélt kísérlet történik a monarchikus és a nemzeti legitimitás összebékítésére, azaz a kör négszögesítésére.¹⁶ Ezek tulajdonképpen mind a monarchia

¹² Vegyük észre: ez is a vallásháborúk miatt volt, a reformáció következtében ui. kiszorultak Németországból. *Bibó István, 1986. I. 394.*

¹³ *Bibó István, 1986. II. 192.*

¹⁴ Bibó ezt már középkorok korában (!) is így gondolta. Erről lásd *Kovács Gábor, 2004. 27.*

¹⁵ *Bibó István, 1986. II. 575.*

¹⁶ Lásd *Bibó István, 1986. I. 423–424, 521–522, 1990. IV. 420–423.* Vö. Trencsényi Balázs: „alkat-diskurzus” és Bibó István politikai publicisztikája. In *Dénes Iván Zoltán, szerk, 2001. 175–211.*

megmentésének kísérletei voltak, összekapcsolva a fenyegetett vagy fenyegetni vélt területek megmentésének szándékával – de a belső demokrácia és a külső önrendelkezés sérelmével.

II.

Érdeemes kicsit elidőzni annál, hogyan látja Bibó ezeket a kérdéseket akkor, amikor elvi éllel taglalja őket. A *Békecsinálók könyvében* ezt az időszakot a közép-európai és a kelet-európai régióban az antidemokratikus nacionalizmus kialakulásának időszakaként jellemzi. Felfogása szerint a nacionalizmus eredendően demokratikus eszme, de a határok bizonytalansága, a főváros és az önálló közigazgatás, a saját intézmények elvesztése a Bibó számára fontos procedurális legitimitás súlyos zavarát idézi elő. Ahol pedig egy politikai közösség tagjai nem lehetnek tisztában országuk határaival, ott nem tudhatják, hol végződik az, ami az övék, és hol kezdődik, ami a másé, és így az sem lehet világos, hogy ők kicsodák. Mi identitászavarnak, Bibó pedig az önértékelés és a környezet reakciójára adott reakciók zavarának hívja ezt,¹⁷ másutt pedig a problémák megoldására való képtelenségnek¹⁸ vagy az ép reagálóképesség hiányának,¹⁹ ami akadályozza a valóságos, a lehetséges és a kívánatos közti egyensúly²⁰ létrejöttét. Az eredmény: a politikai kultúrában háttérbe szorúlnak mind az igazi realisták, mind pedig az igazi idealisták – márpedig Bibó szerint a legfőbb a politikában: a tények és az elvek, a reális utópia iránti érzék²¹ –, vagyis a reális utópia képviselői, és helyettük hamis realisták és idealisták (a szerző túlfeszült lényeglátóknak nevezi az utóbbiakat) kerülnek előtérbe. Itt nem szabad szem előtt tévesztenünk azt, hogy amikor Bibó valóságról, problémákról, feladatokról vagy az előlük elbújásról, azaz politikai hisztériáról beszél,²² ott mindig az európai történelem legnagyobb vállalkozásáról, kihívásáról: a demokráciáról, a mindenki egyenlő emberi méltóságán

¹⁷ *Bibó István, 1986. I. 374.*

¹⁸ Uo.

¹⁹ *Bibó István, 1986. II. 613.*

²⁰ *Bibó István, 1986. I.339–340.*

²¹ *Bibó István, 1986. III. 368.*

²² A hisztéria fogalmáról, kialakulásáról lásd *Bibó és a Zsidókérdés* című tanulmányomat kötetünkben.

alapuló társadalom megszervezéséről, a szabadság és egyenlőség elveinek a gyakorlatba való átültetéséről van szó.²³ Mindez érvényes mindazokra az esetekre, amikor Bibó a valóság ellentétéről, tehát hamis helyzetről vagy hazugságról beszél.

A hisztériák kialakulásának egyik terepe és forrása: az antidemokratikus nacionalizmus. A területi státusz bizonytalansága és a fenyegetettnek vélt nemzetlét, a pusztta túlélés túlsúlya az értékek rovására azt eredményezi, hogy a másutt már igazolását veszített születésrendi társadalomszervezet, a vérségi szelekció továbbra is fennmarad. Ez továbbra is biztosítja a monarcha, a nemes és a katona presztízsét.²⁴ A végeredmény: a nemzet és a szabadság széttephetetlenül összetartozó ügyének, legitimációs elveinek különválasztása az utóbbi rovására, amely igazából az első világháború után teljeseedik ki, de az alapjai már azt megelőzően megteremtődnek. Már ekkor meggyőződéssé válik, hogy az igazi demokrácia végveszélybe sodorhatja a nemzetet.

Ha a fenti általános megfontolásokat témánkra alkalmazzuk, láthatjuk, hogy a kiegyezéssel két olyan állam köt egymással szerződést, amelynek a legitimitása már az Ausgleich előtt is kérdéses volt. Bibó azonban megkérdőjelezi a kiegyezés legitimitását is. Bár magát az aktust nem, azt, ahogy kommunikálták, azaz a kiegyezéstdiskurzust már igen,²⁵ és legfőképpen azt a rendszert, amely e kommunikáció eredményeként létrejött. Ez összefügg egy sajátosan kiterjesztett, Horváth Barnától²⁶ eredeztethető eljárási legitimitásfelfogással, amelyben nemcsak a szűkebb értelemben vett jogi procedúrák, hanem a nyelv, a szokások, a konvenciók, az érintkezési formák, vagyis minden, ahol ténybeli helyzeteket értékelnek és értékeket realizálnak, szintén eljárásnak veendő. Ezt a legitimitásdeficitet esszéiben, publicisztikáiban Bibó „hazugságként” fogalmazza meg, valójában azonban a ferrerói kvázilegitimitáshoz²⁷ áll közel. A kiegyezés Bibó szerint megrontotta, meghamisította a demok-

²³ *Bibó István*, 1986. I. 305–307.

²⁴ Egyúttal megágyaz annak a tendenciának, amit Bibó egy későbbi korra nézve így fogalmaz meg: a revizionizmus az oka feudalizmusnak, és nem fordítva. Lásd *Bibó István*, 1986. I. 527.

²⁵ E tanulmányban a kiegyezésről szóló vitákban erőteljesen jelentkező „kényszerpálya-diskurzus” és Bibó kényszerelmélete (*Bibó István*, 1986. I. 5–149.) közti összefüggést nem érintem. Erről lásd *Balog Iván*, 2010a.

²⁶ *Horváth Barna*, 1937.

²⁷ *Ferrero, Guglielmo*, 2001.

ráciát befelé és a függetlenséget kifelé. A demokráciát azáltal, hogy olyan parlamentarizmust vezetett be, amelyben soha nem juthatott hatalomra olyan politikai erő, amely a kiegyezést megkérdőjelezte, a függetlenséget pedig azzal, hogy nemzetállamnak tüntetett fel egy többnemzetiségű birodalmat (a szentistvánit), és függetlennek egy országot, amely egy nagyobb birodalomnak (a Habsburgnak) csak részét képezte. A kommunikáció hazugsága volt, hogy mindezt az 1848-as vívmányok megőrzésének tüntették fel, pedig az áprilisi törvények perszónaluniót és nem reáluniót írtak elő. Mivel a Monarchia federáció volt, érdemes itt megfontolni, hogyan beszél Bibó általában véve a federációról. Alapvetően kétfélét különböztet meg. Az egyik esetében kisebb egységek szövetkeznek, és állnak össze egy nagyobb állammá, valamilyen meghatározó történelmi élmény hatására. A másik esetben viszont szétfejlődésről, egy korábbi nagyobb államalakulat – többnyire: birodalom – bomlásáról van szó, amely több fázison keresztül az egyes alkotórészek elkerülhetetlen önállóodásához vezet.²⁸ A monarchikus államszövetségek esetében Bibó szerint a döntő kérdés a Kompetenz-Kompetenz: ez dönti el, hogy a központ, vagy az egyes tagállamok-e az erősebbek. A természetes tendencia szerinte itt mindig a reálunióból perszónalunióvá alakulás.²⁹

Hazugság volt az is Bibó szerint, hogy 48-as vívmánynak tüntették fel '67-et – azért is, mert az előbbitől idegen volt a látszatparlamentarizmus.³⁰ Ehhez hozzájárult, hogy az elszakadni vágyó nemzetiségektől való félelem szűk körű választási rendszert alakított ki. Ilyen választási rendszerben értelemszerűen megmaradt a nagybirtokrendszer, amelynek fennmaradása miatt Bibó az egész, 1945 előtti társadalomfejlődést az erőviszonyok terén³¹ mozdulatlanak, ezen belül pedig még a Horthy-rendszert is feudálisnak titulálta.³² A legnagyobb baj pedig szerzőnk szerint a szisztéma reformálhatatlansága, problémáinak ke-

²⁸ *Bibó István*, 1986. I. 521.

²⁹ *Bibó István*, 2004. 163–165, 206.

³⁰ *Csizmadia Andor*, 2007; *Kozári Monika*, 2005; Péter László: *Zsákutcás történelemszemlélet és szóhasználat*. In *Márton László*, 2008. 99–106.

³¹ Tehát nem arról van szó, amit Kemény István olvas ki Bibó szavaiból, ti. hogy a magyar társadalom az évszázadok során szinte semmit sem változott, hanem arról, hogy Bibó szerint továbbra is ugyanazok a legerősebbek, akik azelőtt voltak. Lásd *Kemény István–Gábor Kálmán*, szerk., 2010. 80.

³² *Bibó István*, 1986. III. 318.

zelhetetlensége volt.³³ Szimptomatikus, hogy a hazafias érzelmű Bibó üdvözölte a Habsburgok magyarellenes reformjait: így már a II. József-féle intézkedéseket is, később bizonyos elismeréssel beszélt a darabont-kormányról, sőt, a Bach-korszakról és Ferenc Ferdinándról is,³⁴ mert az általa legfőbb rossznak tartott hamis helyzet felszámolásának ígérétét látta bennük.

III.

Bibó a legösszeszedettebben az *Eltorzult magyar alkatban, A kiegyezés zsákutcája* című fejezet végén fogalmazza meg álláspontját. Azért hangsúlyozom, hogy a végén, mert az írás korábbi szakaszaiban több elhamarkodott vagy pontatlan állítással is találkozunk.³⁵ Az alábbiakban Bibó nem az általa nem sokra tartott Tiszákon, hanem olyan személyiségeken mutatja be a kiegyezés feloldhatatlan ellentmondásait, akiket magyra tartott, vagyis Deákon, Eötvösön és Kemény Zsigmondon:

„Az első kérdés mindnyájuk számára csakúgy, mint 1848-ban, az volt, hogy akarnak-e független, alkotmányos, szabadon kormányzott Magyarországot. Nem vitás, hogy ők erre 1867-ben is teljes és őszinte meggyőződéssel igennel feleltek. A másik kérdés azonban mindjárt az volt, hogy az alkotmányos monarchia hívei-e avagy republikánusok. Nem volt vitás számukra, hogy az alkotmányos monarchia hívei és nem a köztársaságéi. Még ha nem lelkesedtek is a Habsburgokért, az alkotmányos monarchia felelt meg egész politikai és társadalmi szemléletüknek s temperamentumuknak is; tudjuk, hogy maga Kossuth sem volt feltétlenül republikánus. Végül a harmadik kérdés, amelyik felvetődött számukra, az volt, akarják-e a történeti Magyarország területi épségének a megmaradását. Erre a kérdésre is feltétlenül igennel feleltek. Ez a két utóbbi igen azonban, amely elvben megfelelt a forradalmi fejlődésben meglehetősen szünetet tartó akkori Európa korszerű politikai közfelfogásának,

³³ *Bibó István*, 1986. II. 595.

³⁴ Uo. 576, 595, 596. Bibó az *Eltorzult magyar alkatban* már jóval differenciáltabban értékeli a Bach-korszakban elért „haladást”: Uo. 579.

³⁵ Így pl. Bibó összekeveri az októberi diplomát a februári pátenssel, és túlértékeli a Monarchia elnevezésének, valamint a delegációk kérdésének a jelentőségét. Uo. 584–585.

Magyarország esetében kibékíthetetlen ellentmondásban volt az első igennel. Ami először a monarchiát illeti, a 19. századi alkotmányos monarchia funkcionálásának az volt az előfeltétele, hogy a monarchia *egy* nemzettel, *egy* közösséggel hajlandó legyen magát azonosítani. Magyarország számára azonban a monarchia a Habsburg Birodalom formájában volt adva, mely *öt* történelmi nemzetből s ezenfelül még *hat* önállóságra törő népből tevődött össze, tehát a siker reményével alkotmányos, nemzeti monarchiává átalakítani nem lehetett. A független, alkotmányos Magyarország követelése tehát magában foglalta a monarchia felrobbantásának követelményét, márpedig /.../ akik az egész nemzettel együtt a forradalmi harc bukásának és feleslegesnek érzett vérpazarlásának a benyomása alatt voltak, ezt a következményt nem merték vállalni. /.../ Ami pedig a történelmi Magyarország ügyét illeti, e tekintetben azzal kellett volna a nemzet vezetőinek szembenézniük, hogy a demokratikus szabadság egyben a népek önrendelkezési jogát is magában foglalja, ebből pedig a történelmi Magyarország kisebb-nagyobb mértékben való megcsonkulása vagy legalábbis annak a kockázatása következik. Ezt a következtetést pedig így, ilyen határozottan megint csak nem merték levonni. /.../ A magyar vezető réteg többsége azonban nem tudott, nem mert szembenézni ennek a három tételnek, a független, szabad országnak, az alkotmányos monarchiának és a történelmi határoknak Magyarország számára való kibékíthetetlen ellentétével, mert túlon túl félt a Habsburgok hatalmától, és túlon túl félt a nemzetiségek elszakadási szándékától. Aki pedig e félelmeket elfogadta kiindulási alapnak, annak a számára hibátlan logikával levezetődött az, hogy ismerje el a kiegyezésben megvalósult szerkezetet alkotmányosságnak, holott nem volt az, függetlenségnek, holott nem volt az, és a történelmi Magyarország biztonságos meglétének, holott nem volt az. Klasszikus példája ez annak, hogyan nyűgözi le a politikában a félelem mechanizmusa az értelem mechanizmusát.”³⁶

³⁶ *Bibó István, 1986. II. 588–589.* Bár itt Bibó alkotmányos monarchiáról beszél, de egyetemi előadásaiban ezt is olyan rendszernek titulálja, amely feloldhatatlan ellentmondásoktól terhes: *Bibó István, 2004. 222.*

Ebben a gondolatmenetben nem találkozunk a „hazugság” kifejezéssel, de itt is látható Bibó okfejtésének a lényege: összeegyeztethetetlen dolgokat összeegyeztetni kilátástalan vállalkozás. A legitimitásban keletkezett feloldhatatlan önellentmondás pedig olyan elitválságot indukál, amely az egész mintakövetési mechanizmusra is kihat. A folyamat végeredménye: egy olyan politikai skizofrénia,³⁷ amely a Bibó számára oly fontos eljárások, formák terén is jelentkezik: álformák jelennek meg. Ez lett végül a dualizmus sírásója a Bibó által is elismert modernizációs teljesítmények dacára.³⁸

IV.

Bibónak a Monarchia közigazgatásáról vallott nézetei jól példázzák azt, hogy a „kiegyezés hazugságai” kitétel valójában legitimitásválságot takar. A közigazgatás – a nemzetközi joggal, nemzetközi kapcsolatokkal együtt – egyúttal olyan terep, ahol Bibó szakember volt, és ezért „kemény” társadalomtudományi háttérismeretekkel, ill. a gyakorló jogász tapasztalataival tudta alátámasztani azokat a metaforákat, amelyeket esszéiben használ.

A közigazgatás lakmuszpapírként mutatja Bibó szerint a kiegyezés patológiáit, mert különös és végzetes összefüggésben áll a magyar társadalomfejlődéssel.³⁹ Ezt az összefüggést a nemesség legitimitásvesztése okozta. Ezt pedig az a jelenség idézte elő, amelyet Bibó a dualizmus kori magyar közigazgatás őszinteséghiányának nevezett.

Az őszinteséghiány kifejezés ismét zsrnaliszta-ízű fordulatnak tűnik, pedig nem az. Bibó itt tulajdonképpen arra a – társadalomtörténetészek körében vitatott⁴⁰ – tézisre támaszkodik, miszerint a dualizmus bázisát jelentős mértékben a hivatalokba betóduló, elszegényedő nemesség képezte. Bibó azt állítja, hogy a jobbágyfelszabadítás a nagybír-

³⁷ Erről lásd Dénes Iván Zoltán, 1999. 159–173.

³⁸ Bibó már a kiegyezés előtt végbement fejlődést is elismerte, ahogy a németországit is, de – szocialista világnézetével összefüggésben – a jólét növekedését nem tekintette vezető értéknek. Bibó István, 1986. I. 329., II. 463., III. 55.

³⁹ Bibó István, 1986. II. 329.

⁴⁰ Lásd Gaál Zsuzsanna, 2011. Vö. Gyáni Gábor–Kövér György, 1998. Az ezzel kapcsolatos viták, valamint a bennük megfogalmazódó álláspontoknak a Bibóéval történő szembesítése jóval részletesebb és elemzést igényelnek, mint ami jelen tanulmányban olvasható, ez azonban egy következő írás feladata lesz.

tok számára előnyös, a középbirtokosok számára azonban hátrányos volt, és ezért az utóbbiak nyomást gyakoroltak Deákékra a kiegyezés megkötése érdekében, hogy az önkényuralom megszűnte után megnyíló tisztviselői állások elfoglalása révén biztosíthassák megingott egzisztenciájukat.⁴¹ A reformkori, szakszerű és szolgálatszerű szellemiségű nemesi *értelmiséggel* szemben azonban ez a réteg uralmi szellemű, *nemesi* értelmiség volt, amely munkahelyét színekúraként fogta fel. Ettől kezdve a magyar közigazgatásban sajátos kettősség alakult ki: a professzionális és az alacsony hatékonyságú területek ágazatok szerint kezdtek elkülönülni. Bibó tehát állítását nem az egész közigazgatásra terjeszti ki, hanem egyes szakágakra. Fontos kivételként említi a városi igazgatást,⁴² ahol az autonómia alapozta meg a szakszerűséget, és több olyan szakterületet, ahol éppen a Habsburg-uralom által közvetített nyugati minták követése teremtett európai nívót.⁴³ Bibónak az utóbbiakkal csak egy baja van: szerinte szigetek, szabályt erősítő kivételek maradtak a nagy egészen belül. Ez pedig arra vezethető vissza, mondja Bibó, hogy a Habsburg-uralom idegen igazgatás volt, amely az öngazgatást preferáló Bibó szemében már eleve hátrány.⁴⁴ Így a Hatalom-Hivatal-Élet hármashból inkább a középső tényezőt testesítik meg, ami a profizmus mellett életidegenséggel, gépiességgel is jár együtt.⁴⁵

Már itt láthatjuk, hogy Bibó nemcsak a tisztviselők társadalmi rétegek szerinti hovatartozásából von le konklúziókat, hanem és elsősorban abból, ahogyan működött egy adott korszakban egy-egy hivatal. Ez a szervezetszociológiai megközelítés felülírja, beszippantja a rétegződéssel kapcsolatos megfontolásokat is, és ezért főleg az előbbit kell in-

⁴¹ *Bibó István*, 1986. II. 582.

⁴² Uo. 481.

⁴³ Uo. 482–483.

⁴⁴ A Habsburg-uralom más szempontból is visszavetette hazánk fejlődését Bibó szerint: Ausztriában és Csehországban, tehát két, alapjában a nyugati társadalomfejlődési modellt követő országban voltak otthon, Magyarország inkább az elővéd szerepét töltötte be számukra. Ebből következően minálunk csak uralkodtak, de nem kormányoztak, nem töltöttek be valódi társadalomszervező funkciót. Ez pedig már 1867 előtt is alkalmat adott a magyar urak dominanciájának megerősödésére, mert a Habsburgok itt nem a polgársággal kötöttek szövetséget, ahogy azt általában a „hazai pályán játszó” abszolút uralkodók tették. Mindez a török hódoltság alatt nem így volt – mutat rá Bibó –, mert ott az autonómiák fennmaradtak. Erről lásd *Bibó István*, 1986. II. 479, 494., vö. *Majlát Jolán*, 1943.

⁴⁵ *Bibó István*, 1986. II. 479.

terpretálnunk, ha Bibónak a kiegyezés közigazgatásáról vallott nézeteit boncolgatjuk. Ha pedig tovább haladunk ezen a nyomvonalon, azt látjuk, hogy a kettősség nemcsak ágazatspecifikusan jelentkezett a dualizmuskori adminisztrációban, hanem egy-egy hivatalon belül is voltak, akik értettek ahhoz, amit csináltak, és szorgalmasan végezték a munkájukat, de nemcsak a sajátjukat, hanem – lusta és alkalmatlan kollégáikét is!⁴⁶ Az előbbieket pedig ahelyett, hogy fellázadtak volna ellenük, egyfajta úriemberi szolidaritásból még el is túrték ezt a helyzetet.⁴⁷

Mire alapozza ezt Bibó? – kérdezhetnénk. Hiszen az azóta végzett kutatások azt mutatják, hogy a Bibó által szakszerűtlennek minősített réteg rendelkezett a posztja betöltéséhez a modern adminisztráció követelményeinek megfelelő képzettséggel. Nos, Bibó érvelésében fontos pont, hogy ezzel ő maga is tisztában volt, de mivel ő maga is jogász volt, azt is tudta, hogy ez a végzettség többnyire jogi volt, ami viszont sokszor a kegyelem érettségi utáni mezei jogászatot jelentette!⁴⁸ Ha tehát Bibó tézisének tesztelni akarjuk, nem elég azt a közigazgatás személyi állományának rekrutációs bázisára, iskolai végzettségére vonatkozó adatokkal szembesíteni, hanem az iskolarendszerről, a közép- és felsőoktatásról általa mondottakat is konfrontálni kell az empiriával. Tegyük hozzá: a származási háttér vagy a szükséges kvalifikáció meglétének vizsgálata azért sem elégséges, mert Bibó a *Kispolgárosodás és hivatalnokság* című írásában azt is állítja, hogy az úri viselkedésminták kultúrjai a nem úri rétegekhez is lesüllyedtek.⁴⁹

A következő kérdés ez lehet: rendben van, de hogyan függ össze mindez az ún. őszinteség hiánnyal, és egyáltalán: mit ért ezen a szerző? Nos, a fentiekben már utaltunk rá, hogy Bibó az úriemberi szolidaritást okolja azért, hogy az inkompetens tisztviselők a helyükön maradhattak – ezt azonban nyíltan nem lehetett vállalni, el kellett rejteni.⁵⁰ Ettől kezdve már nem volt, nem lehetett transzparens és ellenőrizhető, kinek

⁴⁶ Uo. 478. Vö. Nagy Endre, 2003. 151–197.

⁴⁷ Itt is érződik, hogy Bibó a kiegyezést esetenként összezsúfolja a Horthy-korszakkal, ui. ezt személyes tapasztalatból mondja, mert már a Horthy-korszakban is 6 éven keresztül minisztériumi tisztviselő volt (*Bibó István*, 1995. 144., vö. *Bibó István*, 1986. II.13.).

⁴⁸ Igaz, ezt nem a kiegyezésről vagy a közigazgatásról szóló műveiben, hanem az *Értelmiség és szakszerűségben* fejti ki: *Bibó István*, 1986. II: 517.

⁴⁹ *Bibó István*, 1981–1984. II. 1983. 667–671.

⁵⁰ Azt, hogy egy modern igazgatásban – szemben a tradicionálissal – miért végzetes,

mi a feladata, ki miért felelős. A hatáskörök tisztázatlansága a kulcspozíciók elrejtésben folytatódott, végül pedig centralizációban, a vármegyék önkormányzatának csorbításában kulminált. Az irányítás egyre inkább a főispán kezébe csúszott át, a korábban fontos önkormányzati szerepet játszó posztok pedig fokozatosan formálissá, súlytalanná váltak. Ez pedig további végzetes következménnyel járt: a nemesség funkcióvesztésével, uralmi pozíciójának delegitimálódásával. Ettől kezdve egy hivatalban nem a tárgyi feladatok, hanem a személyi kérdések élveztek primátust, mégpedig abszurd és eltúlzott mértékben.⁵¹ Egy társadalmi csoport, amely korábban, a nemesi vármegye tényleges önállóságának korában még proszociális, társadalomszervező feladatokat látott el, fokról fokra a „felesleges emberek” gyűjtőhelyévé vált, amely saját létének fenntartásán kívül már csak álproblémákkal foglalkozott.

Láthatjuk tehát: a „hazugság” emlegetése nem szimpla moralizálás Bibó kiegyezéskritikájában. Ez azonban csak akkor válhat világossá, ha nemcsak az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* című tanulmányt tanulmányozzuk, hanem az egész bibói életművet, és a benne található összes, a dualizmusra vonatkozó szöveg helyet összevetjük.

---

ha egy intézkedés nem azt jelenti, amit a szavak szintjén mond, Bibó a Magyary–Szontagh vitára reagálva fejti ki a leginkább elvi éllét: *Bibó István, 1986. I. 283.*

⁵¹ *Bibó István, 1981–1984. II. 1983. 658–664.*

A nemzeti alkat-diskurzus lebontása

I.

Bibó István 1948 tavaszán tanulmányt közölt a *Válaszban Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* címmel. Ebben a szerző (eltérően attól, amit címe után gondolhatnánk) nem a magyar alkatot eszményítette vagy kritizálta, hanem arra kereste a választ, hogy a magyar politikai elit az 1860-as évektől 1944-ig miért választott a döntő pillanatokban rosszul, s a magyar nemzet miért nem talált lényeglátó és a valóságot érzékelő politikusokat, akik helyzetét és feladatait helyesen mérték volna fel és jól döntöttek volna az őt érintő kérdésekben.¹

Úgy látta, hogy a kiegyezés megkötése és a Horthy-rendszer bukása közötti időszakban olyan emberek kerültek döntési helyzetbe Magyarországon, akik nem az okok és okozatok egyszerű láncolatában gondolkodtak, s nem a maguk nevében neveztek a dolgokat, hanem a sérelmek és a félelmek logikája szerint viselkedtek, ráolvasással gyógyítottak valóságos bajokat és jó energiákat pazaroltak el rossz konstrukciók üresen őrlő malmaiban. Azért viselkedtek így, mert helyzetük a kiegyezés rendszerének, illetve a Horthy-rendszernek a hazugságára épült, amit ők igaznak fogadtak el, ezért lényeglátásuk elvesztésével fizettek és megalkuvókká süllyedtek. Akik viszont leleplezték a helyzet hazugságát, túlfeszült, sérződött, ádáz, monomániás (és a politikai döntésekre mindinkább hatástalan) profétákká váltak, akik belső emigráns pszichózist mutattak.

Az esszé szerzője szembenézett a magyar alkatirodalom, a nemzeti jelleg-vita, a nemzeti önazonosság különböző korabeli értelmezéseivel. Újragondolta Karácsony Sándor *A magyar észjárás* és elsősorban Németh László *Kisebbségben* című röpiratának állításait.² Azt, hogy „Hogy veszett el a magyar a magyarban?“, „Hol romlott el minden?“³ Németh

¹ BIM 7. 120–176.

² Karácsony Sándor, 1939; Németh László, 1989. 408–482.

³ Németh László, 1989. 408, 409. Az első kérdésfeltevés Farkas Gyuláé, a második pedig Szekfű Gyuláé volt: Farkas Gyula, 1938; Szekfű Gyula, 1920, 1922.

László diagnózisához differenciáltan viszonyult. Abban igen sok jó megfigyelést és elfogulatlan problémaérzékelést látott, de számos megállapítását vitatta. Mindenekelőtt azt, hogy az igazabb magyar egyúttal igazibb magyar lenne.

Az irodalom, a népjellem és az asszimiláció tematikája helyett a közösség értékítéleteiben és értékelési mintáiban, tehát a politika szférájában kereste a közéleti megzavarodás okait, és bennük lelte fel az elit fordított kiválasztásának, rossz döntéseinek s a közértelmesség megdöbbentő süllyedésének a magyarázatát.

A magyar demokratikus politika esélyeinek 1918-as, 1919-es és 1930-as évekbeli kudarcait *Az európai egyensúlyról és békéről* című (1943/44-es) kéziratában a magyar politikai élet kóros jellegével magyarázta és a kelet-európai politikai históriák összefüggésébe helyezve értelmezte. Ennek legfőbb tanulságait megtaláljuk az 1946-ban megjelent *A kelet-európai kisállamok nyomorúságában*.⁴

II.

Az *Eltorzult magyar alkat* szerkezetének és gondolatmenetének több szintje van. Az egyik a magyar jellegről folytatott vita tematikájának, nyelvezetének, érveinek és logikájának az újragondolása, mindenekelőtt Németh László *Kisebbségben*-téziseinek az átértelmezése. Az újraértelmezés pozitív eredménye, hogy a nemzeti jelleg előfeltétele a reagálóképesség épsége és a nemzeti kohéziót a közösségi vállalkozás sodra alkotja. Alapja pedig az, hogy Bibó István elvetette a nemzeti jelleg-vita nemzeti ontológiai válaszait. Annak a vitának, amelynek tematikáját, nyelvezetét, érveit és logikáját *A magyarságtudomány problémája* és az *Eltorzult magyar alkat* című esszéiben újraértelmezte, magát a kérdésfeltevést pedig végleg elvetette.

Bibó István *A magyarságtudomány problémája* címmel arra vállalkozott, hogy megvizsgálja:

⁴ Vö. BIM 2. 47–91, 223–224, 241–244; 5. 52–58, 64–67, 92–103. Lásd: Dénes Iván Zoltán, 1999, 2001. 137–233; Balog Iván, 2004a; Kovács Gábor, 2004. 112–153, 193–215; Trencsényi Balázs, 2007. 183–226; Perecz László, 2008. 238–257; Romsics Gergely, 2010. 279–415; Trencsényi Balázs, 2011a. 450–465; Dénes Iván Zoltán, 2011a. Lásd még: Trencsényi Balázs, 2011b.

„elégge tiszta és végiggondolt-e a magyarságtudomány vagy a magyarságtudományok fokozott nemzeti jelentőségét valló előfeltevés.” Az, hogy „...a magyar nemzet kultúrállapota valamiképpen válságban van, a maga sajátos jellegével, mélyebb alkatával, feladataival meghasonlásba vagy legalábbis bizonytalanságba jutott, és az ezekkel való normális kapcsolatát, zavartalan viszonyát, egyenletes beidegződését elvesztette; minthogy szükséges, hogy ezt megtalálja, és ehhez visszatérjen, tehát fel kell kutatni, meg kell ismerni az igazi, hamisítatlan magyarságot, a tiszta magyar alkatot, a gyökeres magyar kultúrát; ennek a felkutatásának a legfontosabb területe a parasztság, minthogy a parasztság a magyar jellegnek, a magyar alkatnak, a magyar viselkedés és alkotások spontán, sajátos útjának tisztább és zavartalanabb formáit őrzi, mint a nemzet kevertebb vagy zavartabb többi rétege; csak e kutatások lefolytatása után és azok alapján lehet a nemzet végső kulturális, sőt közösségi problémáinak a megoldásához hozzáfogni. Ez a szempont az, mely a magyarságtudomány címe alatt ismert tudományterületeket és problémafelvetéseket összefoglalja.”⁵

Ennek tisztázásához két kérdéskört kell elkülönítenünk: a parasztság és a magyarság kérdéskörét. A parasztság lényege – ismétli meg az *Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában* tételét – nem foglalkozás vagy kultúrállapot, hanem olyan társadalmi állapot, amelyre a jobbgáyi kötöttség és zártság hosszú nevelődésének eredménye a jellemző. Az, hogy a szüntelen munka erkölccsé vált és a termelés minden mást maga alá gyűrt. A magánélet, a szabadidő nem válik el a termeléstől, s a parasztság szűk csatornákon közlekedik a felette álló és tőle nagyon különböző társadalommal és csak a saját szűk, zárt közösségében mozog biztonságosan. A paraszti állapot és alávetettség jeleit

„...a paraszti állapotból kilépő nép hangsúlyozott szándékossággal veti el, s az azok megőrzésére irányuló felszólításokat rendszerint ingerült ellenérzéssel fogadja. Ezt a folyamatot a magyar nemzet vezető rétege és tudatosan gondolkozó értelmisége túlnyomó részben nagyfokú riadalommal fogadta. Mindenekelőtt úgy látta, s nem is teljesen alaptalanul, hogy így egy harmonikus állapotból egy jel-

⁵ BIM 7. 104.

legtelenül felhígított, selejtes és diszharmonikus kultúrállapot és emberi életforma alakul ki. Ehhez az esztétikai megrökönyödéshez azután hozzákapcsolódott, mondhatjuk, mögéje bújt a felső osztályoknak az a félelme, hogy ha ez a folyamat tovább halad, akkor megszűnik a zárt és szolgálatkész parasztság s vele a felsőbb osztályok társadalmi biztonsága és hatalmi helyzete.”⁶

Miért volt ez a riadalom, miért kell a magyarságnak sürgősen felfrissülnie és miért a parasztság erre az utolsó lehetőség? A Habsburg Birodalomban a 18–19. században az anyagi erőforrások, a hatalmi és hivatali apparátus, s a hadsereg a dinasztia oldalán voltak, de immár elmúlt annak az ideje, hogy az új nemzetek a dinasztikiá körül szülessenek meg. A mindinkább kiüresedő dinasztikus lojalitással szemben a magyar nemzeti értelmiség igyekezett megteremteni a nemzeti lojalitást, ehhez viszont meg kellett teremtenie a nemzetet, a nemzeti dicsőséget, a nyelvi egységet, a fővárost, a politikai önállóságot és a gazdasági öncélúságot, hiszen a középkori keretek elsüllyedtek a hozzájuk kapcsolódó lojalitásokkal egyetemben.

„Ebben a helyzetben azt, ami a nyugat-európai nemzeteknél a többszázados valóságos önállóság folytán egyszerűen adva van: a sajátos nemzeti jelleget itt valamiképpen igazolni kell, valamiképpen fel kell fedezni, valamiképpen meg kell keresni. Hol lehet ezt a nemzeti jelleget megkeresni? Nem lehet felsőbb osztályoknál, sőt az értelmiségnél s egyáltalán a városlakóknál sem, mert ezek valamiképpen magukon viselik annak a nemzetfeletti államalakulatnak a lenyomatát, mely itt mégiscsak elég hosszú ideig döntő tényező volt. A nemzeti jelleget tehát a nemzeti társadalomnak valamiféle zártabb, érintetlenebb alakulatában kell keresni és ez nem lehet más, mint a parasztság. Nemzeti feladat tehát népdalt találni, nemzeti feladat népi eposzt írni, nemzeti feladat nemzeti sajtóságokat felfedezni, nemzeti feladat a nemzeti nyelvet terjeszteni, rokon népeket találni. A tudományoknak egész sora korrumpálódik ebben a törekvésben. A történetírás a nemzeti dicsőség műhelye, a nyelvészek előkelő rokonokat keresnek, az irodalomtudomány, a néptudomány a felső kultúra hiányosságait igyekeznek kárpótolni a népi kultú-

⁶ BIM 7. 110.

rával. /.../ Ebben a helyzetben alakul ki a *nép* szó jellegzetes kelet-közép-európai értelme, ami a nyugati nyelvekre lefordíthatatlan. /.../ A »népi«-n nem csupán és nem is mindig forradalmi, tömeges, demokratikus erőket értenek itt, hanem egyszerűen »sajátságos«-at, »jellegzetes«-t.”⁷

Ezért tűnt katasztrófának a közösségi egzisztencia bizonytalanságának és veszélyeztetettségének a tudatában élő értelmiségiek számára a paraszti életforma bomlása, hiszen az számukra a nemzeti jelleg megtestesülésének az eltűnését jelentette. Ők ugyanis a paraszti kultúrával kívánták kúrálni a magas kultúrát, holott a válságban lévő paraszti kultúrával nem lehet azt regenerálni. Nemcsak azért, mert mind a kettő válságban van és az egyiket nem lehet meggyógyítani a másikkal, hanem azért sem, mert a paraszti kultúra egy szűk és zárt világ kultúrája, amely megszűnt teremő és alkotó kultúra lenni, bomlik és egyáltalán nem alkalmas egy nála szélesebb és szabadabb világ megújítására.

„Elképzelhetetlen /.../, hogy a magyar kultúra megújulását a magyar paraszti népkultúra további fennmaradására és műveire lehessen alapozni. /.../ De általában a magyar magas kultúra területén sem áll az, hogy a magyar alkat, a magyar jellegzetesség megállapítása és annak alapján való továbbhaladás a kultúra regenerálódásának alapja. A kultúra szüntelenül fejlődő, alakuló, új meg új problémákkal viaskodó s azokat megoldó folyamat: belső egyensúlya, összhangja, újjászületése nem bizonyos meghatározható jelleg »szabályai«-hoz való alkalmazkodásból, hanem problémáknak a megoldásából származik, s minél sikeresebben oldja meg ezeket a problémákat, annál inkább válik – anélkül hogy ezt akarná – jellegzetessé, »tipikusan« magyarrá.”⁸

A *Mi a magyar?* kérdésseltevés terméketlen és zsákutcába visz. Nincs közvetlen összefüggés és egyértelmű kölcsönhatás a paraszti vagy a magyar kultúra közötti kutatások és a magyar kultúra megújítására irányuló erőfeszítések között. A két szempontot el kell választani egymástól. Az összefüggés másban áll. Abban, hogy az egyetemes magyarság megújulásának központi kérdése, hogy mi történik a magyar parasztsággal:

⁷ BIM 7. 113–114. Vö. *Trencsényi Balázs, 2011a.* 450–465.

⁸ BIM 7. 115–116.

„...nem az a feladat, hogy a magyarság »önmagára találjon« afeletti mozdulatlan elmélkedések révén, hogy »mi a magyar«, hanem az, hogy a közösség mint egész, a cselekvés síkján, a maga problémáival való szembenézés és leszámolás útjain jöjjön olyan lendületbe, mely a parasztságot mindenestül kimozdítja a maga elszigetelt, zárt életéből. Ez a nekilendülés pedig, ha nem is a szó napi értelmében, politikai kérdés. Csak ennek a révén jöhet mozgásba ez a közösség oly mértékben, hogy újból egységes vállalkozássá válik az élete, és csakis ezen az úton válhatik egységessé a kultúrája is. /.../ Egy ilyen, az egész magyarságra kiterjedő érvényű közösségi megmozdulás feltételei a legújabb időkig hiányoztak: a földreform volt körülbelül az első politikai vállalkozás, amely, ha nem is a parasztság maga indította meg, de először mozdította ki a parasztságot abból az állapotból, hogy mindazt, ami a politika terén történik, távoli, úri és városi emberek egymás közötti huzavonájának tekintse, és amihez neki csak szenvedőleg van köze. Ma már megvan az igazi közös vállalkozásoknak a lehetősége, a valóságban azonban a két közösség, a nem paraszti és a paraszti, még mindig a bizonytalan közlekedés állapotában él Magyarországon. Csak ha ez fel tud oldódni, s ez csakis a közös vállalkozás, a közös lendületű közösségi történés és cselekvés vonalán történhetik meg, akkor lehet azt várni, hogy a magyarság a maga jellegét, a maga kulturális alkotásainak a harmóniáját a közösségi élményeknek, tapasztalatoknak és teljesítményeknek ebben a sorozatában újból megtalálja. Minden köldöknéző önelemzésnél százszorta izgalmasabb kérdés, hogy egy ilyen folyamat végeredményeképpen színekben és teljesítőképeségben meggazdagodva milyen magyar jelleg, milyen magyar kultúra kerül ki. Minden magyarságtudományi gondolatmenetnek, minden magyarságtudományi vállalkozásnak a legfőbb feladata, hogy a hagyományos magyarságtudományi kérdésfeltevésnek / .../ a tévutaitól megőrizze magát.”⁹

Bibó István a paraszti kultúra és a magas kultúra kapcsolatát tehát nem abban látta, hogy a paraszti kultúra regenerálja a magas kultúrát, hanem abban, hogy a válságban és bomlásban lévő paraszti kultúra mögötti parasztság szűk, zárt jobbágyi engedelmisségen alapuló világa ré-

⁹ BIM 7. 117–118. Vö. *Trencsényi Balázs, 2011a.* 450–465.

szese legyen a magyarság megújulásának, s a paraszti és a nem paraszti világ minél sűrűbb közlekedésben, kapcsolatban legyen egymással.

Ezt nem csupán a *magyarságtudomány* hibás előfeltevésének feltárásával és a helyes összefüggések meghatározásával kívánta elősegíteni, hanem kidolgozta a magyar közigazgatás reformját annak a jegyében, hogy minden vidéknek legyen városa és minden városnak vidéke. Azt a közigazgatási reformtervet, amely az urbanizáció szabadságvívmányait tette volna elérhetővé mindenki számára Magyarországon.¹⁰

Az ideológiai nyomás viszont egy év alatt annyira erősödött, hogy a szegedi egyetem politika professzora 1947-ben egyre inkább úgy érezte, hogy nem tarthat olyan főkollégiumokat, amilyeneket helyesnek tart.¹¹ Ez is szerepet játszott abban, hogy elfogadta Keresztury Dezső vállás- és közoktatásügyi miniszter felkérését: legyen a Teleki Pál Tudományos Intézet miniszteri biztosa. Itt darázsfészekbe és mediátor szerepbe került: közvetített a szorongatott elnök (Dabasi-Schweng Lóránt) és ambiciózus, ám korántsem túl gátlásos vetélytársa (Kosáry Domokos) között.¹²

Az egykori Teleki Pál Tudományos Intézet, a Kelet-európai Intézet elnöki teendőket ellátó elnökhelyettesének magyarságtudományi fejtegetései mégsem láttak napvilágot, kefelevonatban maradtak. Elképzeleléseinek megvalósítása helyett egyre inkább az intézet csődgondnoki szerepébe kényszerült. A magyar közigazgatási reformbizottság általa kidolgozott reformja pedig szamizdatként látott napvilágot és könyvtári

¹⁰ *Bibó István–Matyasovszky Jenő, terv, szerk, 1950.*

¹¹ *Bibó István, 1995. 342–373, 2004; Balog Iván, 2004b.*

¹² *MTAKK Ms 5110/101–111. Előzmény: A Teleki Intézet igazgatói hiába követelik Dabasi-Schweng eltávolítását. Szabad Nép, 1946. július 30. 4, Kosáry Domokos levele Dabasi-Schweng Lórántnak, Budapest, 1946. június 4, másolat, Dabasi-Schweng Loránt, a Teleki Pál Tudományos Intézet elnökének levele Keresztury Dezső vállás- és közoktatásügyi miniszternek, Budapest, 1946. július 31, MTAKK Ms 5110/101, 102. Bibó István miniszteri biztosi kinevezése, Budapest, 1946. augusztus 23. MTAKK Ms 5110/103.; Dabasi-Schweng Lóránt levele Bibó Istvánnak, 1946. szeptember 12, Kosáry Domokos levele Bibó Istvánnak, Budapest, 1947. március 28, Györffy György levele Bibó Istvánnak, Budapest, 1947. március 31, Dabasi-Schweng Lóránt levele Bibó Istvánnak, 1947. III. 31, Bibó István jelentése a miniszternek, fogalmazvány, Budapest, 1947. április 23, Vigh Károly levele Bibó Istvánnak, Budapest, 1947. május 21, Kosáry Domokos levele Bibó Istvánnak, Budapest, 1947. július 9, Bibó István levele Kosáry Domokosnak, Budapest, 1947. szeptember 20, MTAKK Ms 5110/104–111. A téma önálló feldolgozást igényel és érdemel.*

ritkaság maradt.¹³ A kiépülő diktatúra az intézetet ellehetetlenítette, a magyar városok és a magyar falvak népét pedig a röghözkötöttség alattvaló világának satujába préselte.¹⁴ A közös vállalkozás aktualitását veszítette, program maradt, s a nemzeti jelleg-vita hibás előfeltevése befagyasztott, a diktatúra lebontása után pedig kiolvasztott örökségként hat tovább.

III.

Bibó István az *Eltorzult magyar alkatban* a nemzeti jelleget definiáló különböző (népjellemtani, alkattani, történeti) értelmezések és tematikájuk – az eredetiség, a nyelv, a kulturális-erkölcsi nemzeti valláspótlék, valamint az állam és a történelmi osztályok nemzetalkotó szerepe – helyébe a politikaelméleti és a lélektani megközelítés egymásra vonatkozó együttesét alkalmazta. A kollektív emlékezet és a nemzeti identitás tartalmait – a közösséget alanyisággal felruházó értelmezésekkel szemben – az egyéni tapasztalatok összeszerveződésekként interpretálta. A múltért folytatott harcot, a múlt eszményítését és kisajátítását, s a jelen ön- és ellenségképen alapuló megközelítéseit pedig jövőképpel váltotta fel.

A második szintet egy a *nemzeti jelleg-vitával* összefüggő, de attól eltérően értelmezett tematika alkotta. Nevezetesen az, hogy mi a tartalma és az oka az elit kontraszelekciójának – annak, amit Németh László írt. Ezt Bibó István a *hamis realista* és a *túlfeszült lényeglátó* metaforákkal értelmezte át, fogalmazta újra, és választotta el a nemzeti jellegről folytatott vita tematikájától, nyelvezetétől és logikájától.

A harmadik szinten az asszimiláció kérdését – azt a tematikát, amelytől a két világháború között a magyar jellegről folytatott vita elválaszthatatlan volt – elválasztotta a nemzeti jelleg kérdésétől, s egyúttal át is értelmezte. Ezt magában az esszében tette, ám azt a *Zsidókérdés*-tanulmányban bontotta ki és gondolta át. Az *Eltorzult magyar alkatban* azért tehette, mert abban ugyan a nemzeti jellegről folytatott vita kérdéseiből, témáiból, érveiből és nyelvezetéből indult ki, majd vissza is tért hozzájuk, hogy átértelmezze őket, de ezt olyan interpretációs keretben

¹³ Bibó István–Mattyasovszky Jenő, *terv, szerk, 1950.*

¹⁴ ÁBTL 3.1.5.-0–11182, 72, 137; MIAL, MTT, 3/5, Bibó István–Mattyasovszky Jenő, *terv, szerk, 1950; Gyarmati György, 1999.*

tette, amely elszakadt a népjellemtani, az alkattani, a sorstudományi, a nemzeti valláspótlék kulturális-erkölcsi megközelítéstől.¹⁵

Az esszé címe kettős utalást tartalmaz. Egyrészt arra utal, hogy az alkatértelmezés zsákutcába vitt, hiszen a nemzeti jellegről folytatott vita nem magyarázta meg a magyar történelem zsákutcait, az azokban kialakult közösségi hisztériát. Ezért annak tematikáját, nyelvét és érvelését újra kellett gondolni és termékenyebb szempontokkal helyettesíteni. Másrészt a cím – közvetve – a dualizmus és a két világháború között zsákutcába jutott magyar történelem újratermelésének, megisméltlődésének lehetőségére, elkerülésének szükségességére vonatkozott. Mindenekelőtt arra, hogy a magyar jellegről folytatott vitát abba kell hagyni, mert a történelmi Magyarország egybetartozásához való ragaszkodás húzódik meg az elit rossz döntései és értelmi és erkölcsi züllése mögött. Az, amely mindenekelőtt *kuruc, kismagyar* etnoprotektionista elődeivel (édesapjával, Szabó Dezsővel és Németh Lászlóval) közös *nagymagyar* vitapartnerük álláspontja volt: Szekfű Gyuláé.

Bibó István – Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával folytatott – kettős vitájának lényege és aktualitása jól érzékelhető abból, ahogy Bibó István a közösség lényegét értelmezte:

„Egy közösség lényegét nem az adja meg, hogy a közös jelleget, a közös jegyeket a tagok valamiképpen a homlokukon viselik, hanem a közösségben mint közös vállalkozásban való részesség. Alkati vonások, nemzeti jellegzetességek tudatosítása helyett sokkal fontosabb azt tudatosítani, hogy mi mindent csinálhat egy közösségből a valóság helyes érzékelése, a tehetetlenség, hazugság és félelmek zárt köreiből való kitörés, feladatok vállalása, értük való helytállás, közös erőfeszítés és közösségi teljesítmény. Ezért haszontalan, sőt szánalmas az a közkeletű beállítás, mely azzal búsong a magyar alkotóerők különböző akadályain, hogy »milyen kár pedig, mert milyen tehetséges, milyen eredeti, milyen zseniális ez a nemzet.« Mondjuk meg végre egyszer, hogy ennek így semmi értelme nincsen, sőt *egyszerűen nem igaz*. Tehetségéről, eredetiségéről, zsenialitásról csak kibontakozóban lévő adottságokkal kapcsolatban érdemes

¹⁵ Dénes Iván Zoltán, 1999; Balog Iván, 2004a; Kovács Gábor, 2004; Tóth-Matolcsi László, 2005; Trencsényi Balázs, 2007. 183–226; Perecz László, 2008. 238–257; Trencsényi Balázs, 2011a. 450–465; Dénes Iván Zoltán, 2011a. Vö. Trencsényi Balázs, 2011b.

és lehet beszélni: hogy bedugult lehetőségekből milyen csodák lehettek volna vagy lehetnének, azt mondhatja, aki akarja, és hiszi, aki akarja, de ez nem tehetség, nem eredetiség, nem zsenialitás. Semmi sem természetlenebb, mint magunknak ez az érdekességgel való felsallangozása, ez az »elátkozott királyfi« módjára való viselkedés, mely egyrészt a tehetetlenség önmagát ünneplő kibúvója, másrészt a régi, Nagy-Magyarországra méretezett magyar és úri felsőbbrendűségi tudatnak egy kőszá maradványa. E lelki beállítást számára mindig megrázkódtatást jelent, hogyha szembekerül azzal a ténnyel, hogy egy bizonyos távolságból nézve magyarnak lenni semmivel sem érdekesebb, mint mondjuk lettnék vagy albánnak. Ami pedig egyáltalán nem borzasztó, mert ha lettek vagy albánok vagyunk, akkor sincs más dolgunk, mint az, hogy a valóságot szemügyre vegyük, s a dolgunkhoz hozzáfogjunk, s ha ezt meg tudjuk tenni, akkor tehetségesek vagyunk, akkor érdekesekek vagyunk, s akkor kibontakozik igazi alkatunk.”¹⁶

Ez az értelmezés határozta meg az asszimilációval kapcsolatos álláspontját:

„Így látva a dolgokat, minden *hatás*, minden *beolvadás* teljességgel másodlagos, tüneti jelenséggé válik az alkat zavarainál. Az alkat pontosan abban, hogy reagál, hogy cselekszik, hogy alkot, egyben asszimilál is: idegen hatást, idegen beolvadást, mindent. Magyarországon az asszimiláció kérdése éppen azért van annyira érzelmi és irracionális síkra tolvá, azért esik annyi szó arról, hogy az idegen miért zárja szívébe, miért *szereti meg* ezt a csodálatos, érdekes, megnyerő, elbájoló és egyéb, Isten tudja, még miféle erényekkel ékes nemzetet, mert az asszimiláció nálunk /.../ éppen a közösségi formák szétesésének a korában folyt a legerősebben. A magyar nemzet tehát a világon mindenféle sallangjával asszimilált, csak éppen azzal az eggyel nem, ami az egyetlen igazi és egyetemes asszimiláló közeg: a közösségi életének a sodrával.”¹⁷

¹⁶ BIM 7. 171–172.

¹⁷ BIM 7. 172.

Az *Eltorzult magyar alkat* a nemzeti jellegről folytatott vita lezárása, az asszimiláció mitizálásának és bűnbakká tételének a kizárása, s a magyar politikai elit kontraszelekciójának és szellemi és erkölcsi lezüllésének az értelmezése volt. Az utóbbi interpretációs kerete *Az európai egyensúlyról és békéről* két részének szemléletével és tematikájával rokonítja: *A német hisztériával* és *A kelet-európai kisleányok misztériájával*. Ez teszi lehetővé, hogy meghatározzuk az esszé tulajdonképpeni tárgyát és címét: *a magyar hisztéria okait és történetét*. Azt, amit – úgy vélem – részben éppen a Németh László iránti tapintat és a vele való küszködés szelídített *Eltorzult magyar alkat*, *zsákutcás magyar történelemmé*. Hiszen „Némethet megvédeni, de túljutni”, „Nem alkat kérdése!”, „Egy közösség nem bolondul meg nyelvi hatásoktól” – írta az esszé megírását megelőző – azonos témájú – előadásvázlataiban.¹⁸

IV.

Azoknak a kérdéseknek a helyébe, hogy *ki a magyar, mi a magyar?* és *hogyan veszett el a magyar a magyarban?*, Bibó István azt a kérdést helyezte, hogy a magyar politikai elit miért vesztette el a valóságérzékét és lényeglátását, miért mérte fel újra és újra rosszul a helyzetet és miért döntött sorozatosan rosszul. Erre a kérdésre a történelmi Magyarország felbomlásától való félelemben találta meg a választ és abban, hogy két rossz politikai konstrukció (a kiegyezéssel és a Horthy-rendszerrel) és két félrevezető tapasztalat (1848/49 és 1918–1920) ezt a félelmet újratermelte.

A két rossz konstrukció egy rossz tárgyon lévő (a német egység helyett a dunai monarchia megteremtésére vállalkozó), ezért önmagát túlélt és felbomlásra ítélt birodalom fenntartásában, illetve újjáteremtésében tette érdekeltté a magyarokat, akik abban nem voltak érdekeltek. 1848/49 félrevezető történelmi tapasztalata azt sugallta nekik, hogy a Habsburg Birodalom felbonthatatlan európai szükségszerűség, ami egyúttal a történelmi Magyarország fenntartásának a biztosítéka. 1918–1920 félrevezető tapasztalata pedig azt támasztotta alá, hogy a történelmi Magyarország felbomlásának igazságtalan és megalázó megvalósítása azért volt lehetséges, mert nem volt Habsburg Birodalom, amely meg-

¹⁸ MTA Ms 5116/76, 81. Nyomtatásban: *Dénes Iván Zoltán*, 1999. 123–126.

védte volna Magyarországot. A magyar forradalom pedig életképtelen és komolytalan, hiszen demokrácián kezdte és diktatúrán végezte. Ezért az önrendelkezés, a függetlenség és a demokrácia humbug és világcsalás. A nagyhatalmak ugyanis önzők, méltánytalanok és gátlástalanok, s mindenekelőtt hipokriták.

Aminek a látszat szerint igazi jelentősége van, az a szerencsés külpolitikai konstelláció. Ez teheti lehetővé a történelmi Magyarország helyreállítását, s garanciájának, a Habsburg Birodalomnak a restaurációját. Ez a sérelmi és félelmi logika Kemény Zsigmond röpiratainak és Szekfű Gyula *Három nemzedékének* a tematikáját, nyelvét és érvelését idézi. Bibó István a leginkább az utóbbival vitatkozott akkor, amikor a magyar politikai hisztéria okait, természetét és logikáját meghatározta.

Elhatárolódott Szekfű Gyula és Németh László múltértelmezésétől és állapotrajzától. Szekfű Gyulának attól az álláspontjától, amely szerint a magyar nemzet nem járhatja a demokratikus nemzetek útját, hiszen azt egyszer s mindenkorra lekéste, ezért súlytalanságra, sodródásra, passzív alkalmazkodásra kell berendezkednie.¹⁹ Nem osztotta tehát azt a véleményt, hogy át kell vészelní a szovjet megszállást és alkalmazkodni kell hozzá. Ám azzal az állásponttal sem értett egyet, hogy a magyarság külső és belső gyarmatosítóival szemben kisebbségben van saját hazájában, és szívós és titkos szellemi-erkölcsi szabadságharcra kell visszahódítania az életfontosságú pozíciókat.²⁰ Álláspontja a *szabadság ügyének* és a *közösség ügyének* azonosításával, a demokrácia külső és belső feltételeinek kiépítésével, a feladatmegoldó beállítottsággal, a közösségi vállalkozás sodrában kialakuló demokratikus önazonossággal, az egyes ember és a közösség saját lábára állásával, méltóságával írható körül.

A magyar nemzet önazonosságát nem az egykori államalkotó erők történelmi tapasztalata, s azok folytonosságának tudata alkotja, de nem is Magyarország hajdani nagysága képezi. A nemzeti összetartozás alapja nem valamiféle eredetiség, nem is a nyelv, s nem a valláspótló kultúra és erkölcs, de nem is a közös ellenséggel szembeni közösségi szolidaritás és az általa meghatározott életforma és életstratégia.

Bibó István úgy látta, hogy a *szabadság ügye* és a *közösség ügye* egy

¹⁹ Szekfű Gyula, 1947. Vö. Dénes Iván Zoltán, 2011a. 38–50, 64–81, 173–186, 201–221.

²⁰ Németh László, 1989. 408–597, 725–749; 1993. 505–506. Vö. Dénes Iván Zoltán, 2011a. 50–63, 101–122, 137–172, 187–200, 222–249.

és ugyanaz.²¹ Ezt nem ellenségkép, nem is a nemzeti jelleg mitikus önképe, hanem az emberhez méltó élet lehetőségén alapuló közös jövő víziója határozza meg. Az, amely a magyar nemzet nagy pillanataiban – a reformkorban, 1848/49-ben, 1918-ban és az 1945-ben felemásan megindult, de könnyen zsákutcába kerülő demokratikus fejlődés során – a közösség összetartó erejét alkotta és most is a jövőkép alkothatja a demokratikus közösség kohézióját. Az, ha a közösség tagjai a rájuk kényszerített hatalom jobbágyi alázattal túrt elviselése, a passzív engedelmesség, az átvészelő életstratégia helyett maguk alakítják saját sorsukat. Ez mindenekelőtt problémamegoldó képességet, aktív reagálást, a közösség ügyeinek intézését jelenti, eredménye pedig az emberi méltóság magától értetődősége.

Mai identitás-központú szemléletünkben a nemzeti jellegről folytatott vita, az *alkat-diskurzus* nyelvezete, tematikája, érvelése és logikája megint nagyon divatos, de anakronisztikus. Abban, hogy sokunk számára azzá válhatott, Bibó István elaborációja fontos szerepet játszott. Ő ugyanis a 19–20. századi magyar politikai kultúra sajátosságainak, és ezen belül saját hagyományának, a *kismagyar, kuruc* etnicista hagyománynak a megemésztését, kritikai feldolgozását, racionalizálását végezte el. Ezzel identitáskeresésünk, korszerűség és hagyomány, modernizáció és tradíció kritikus és szintetikus szemléletének megalapozását segítette elő. Annak ellenére, hogy fogalomhasználata a korábbi diskurzus sajátosságait viselte magán. Lényege viszont az ellenségkép és a mitikus önkép által meghatározott önazonossággal szemben a teljes emberi méltósággal rendelkező egyének szabad közösségének jövőképevel határozható meg.

Ez az a szemléleti jellegzetesség, amely Bibó István értelmezését elválasztja Szekfű Gyula – a történelmi Magyarország helyreállításának céljától a mindenáron túlélésig ívelő – *nagymagyar* programjától, de elhatárolja Németh László egységteremtő, „templomépítő” kulturális-erkölcsi valláspótlék-értelmezésétől, a *kismagyar* etnoprotekcionizmus – ugyancsak a mindenáron túléléshez eljutó – programjától is.

Igaz, az utóbbihoz több köze van, mint az előbbihez, hiszen maga is a nemzeti közösség kérdéseinek megoldásával, a közösségi értékelés és mintaadás torzulásainak feloldásával próbálkozott. Arra kísérelt meg pozitív példákat adni, de ezt nem az *ádáz próféta* szerepéből tette.

²¹ Vö. *BIM* 5. 83.

Furcsa című esszéjével dekonstruálta a nemzeti jellegről folytatott vita, a *Trianon-sokk* és az *alkat-diskurzus* tematikáját, nyelvezetét, logikáját és érvelését. Ezáltal kitört a közösségi mitológiák rítusainak világából a racionális diskurzus felé. Akkor, amikor a zsarnokság ránk erőszakolt, idegen, szovjet rítusai váltották fel a korábbi nemzeti mitológiák ceremóniáit. Ám e szellemi tisztázás továbbra is felfedezésre és alkalmazásra vár, ahogy a korábbi és az újabb megaláztatások élményei feldolgozást, elaborációt igényelnek. Annak érdekében, hogy sem gerjesztői, sem részesei, sem tárgyai ne legyünk a közösségi hisztériáknak.

V.

Milyen jellegűek voltak és hogyan kapcsolódtak egymáshoz Szekfű Gyula, Németh László és Bibó István történelmi elbeszélésbe ágyazott kollektív identitásprogramjai? Mi volt a véleménye Szekfű Gyulának, Németh Lászlónak és Bibó Istvánnak a magyar politikai és szellemi elit kontraszelekciónjáról, és értelmezéseik hogyan viszonyultak egymáshoz? Miért vált paternalista hanyatlástörténetből kultúrkritikai séma, majd mindkettőt dekonstruáló politikai, pszichológiai konstrukció az átértelmezések során? Mit jelentettek a sémák?

A három konstrukció a nemzeti *alkat-diskurzus* etnokulturális beszédmódjának sajátosságait viselte magán: kettő annak paradigmatisz részese és alakítója volt, a harmadik pedig a diskurzus lezárója, s mindhárom hanyatlástörténeti séma. A történetíró *nagymagyar–kismagyar útja*, az író *mélymagyar–hígmagyar–jöttmagyar* tipológiája és a politikai gondolkodó *túlfeszült lényeglátók–hamis realisták* szembeállítás a magyar szellemi és politikai élet (és az újkori magyar történelem) háromféle értelmezését, nemzetfogalmát, és identitásprogramját jelölte.²²

Szekfű Gyula *nagymagyar úton* azt a koncepciót értette, amelynek hívei a történelmi magyar állam integritásának helyreállítására törekedtek. A *nagymagyar út* a *kismagyar út* ellentéte, a magyar állam integritása szempontjából a kívánatos koncepció és magatartás. A *kismagyar út* jelentése: a mindenkori népszerű és felelőtlen demagógia, az érzelmi politizálás, a szenvedélyek elszabadulása, amely kizárja a felelős poli-

²² Szekfű Gyula, 1913, 1916, 1920, 1922, 1931, 1933, 1947, 1955, Németh László, 1989, 408–482; BIM 7. 157–163.

tizálás lehetőségét, lerombolja annak eredményeit. A történelmi állam integritását biztosító kívánatos *nagymagyar út* és az integritást kockáztató, azt aláásó *kismagyar út* ellentétében szinte mindig az utóbbi volt erősebb pozícióban, hiszen a közvélemény éretlen, amelynek sokkal inkább lehet hatni érzelmeire, mint ítélőképességére. Holott a *nagymagyar út* hívei által képviselt állam az, amely a nemzet keretét, szerveződését és tartalmát adja, amely biztosítja a nemzet fennmaradását és nevelődését. A történelmi magyar állam ugyanis nemcsak a magyar nemzet feltétele, hanem lényege.

Szekfű Gyula számára a *kismagyar út* ellenségkép volt, a *nagymagyar út* pedig a kívánatos politikát megtestesítő önkép. Az ellentétpár a múltba visszavetített, a jót és a rosszat képviselő, időtlenné merevített séma, amelyben a rosszat a magyar nemzet bűneit megtestesítő barbár és emocionális *Kelet*, a jót pedig a Habsburgokkal és a – velük való meg egyezés terhét és felelősségét vállaló – magyar arisztokratákkal azonosított civilizált, racionális *Nyugat* képviseli. A séma eredetileg Szekfű Gyula *A száműzött Rákóczi* című könyve körül 1914-ben kirobbant politikai botrány kulcselményének hárító és megőrző értelmezése volt. A történetíró ezt az értelmezést később adaptálta a változó viszonyokhoz. Ez volt az a lélektani fundamentum, amelyet Szekfű Gyula historiográfiai és történelmi magyarázó sémával, a *népszerűtlen reálpolitikus – népszerű demagóg – éretlen és elcsábított közvélemény* konstrukciójával magyarázott meg önmagának, a számára fontos személyeknek és olvasóinak. Erre a kulcselményre és konstrukcióra épültek későbbi értelmezései.²³ Önképét a *nagy realisták*, a *nagymagyarok*, ellenségképét viszont az illúziókat kergető, érzelmi politizálást képviselő *kismagyarok* alkották. Nemzetfogalmát a nagyhatalmi erőviszonyokkal reálisan számot vető, ahhoz alkalmazkodó, a kiskorú társadalomról gondoskodó és a nemzeti műveltség feltételeit biztosító paternalista állam képe határozta meg. A nemzet az állam teremtménye, a történelmi uralkodó osztályok tel-

²³ Szekfű Gyula, 1913, 1916. Vö. R. Várkonyi Ágnes, 1961, 1973, 2009, 2011; Dénes Iván Zoltán, 1976, 1999, *vál. s. a. r., bev.*, 2001, 143–168, 191–197, 2008a. 94–125; Glatz Ferenc, 1980; Gergely András, 1983, 2007; Lackó Miklós, 1988; Miskolczi Ambrus, 2001; Erős Vilmos, *vál. szerk. jegyz.*, 2002; Ständeisky Éva, 2005b; Trencsényi Balázs, 2007. 183–226; Takáts József, 2007. 112–115; Gyurgyák János, 2007. 291–312, 324–338, 339–343, 347–378, 382–385; Ständeisky Éva, 2008a, b; Trencsényi Balázs, 2007, 2008, 2011a. 389–450; Romsics Gergely, 2010. 378–399; Dénes Iván Zoltán, 2011a. 38–43, 64–81, 173–186, 201–221; Ujváry Gábor, szerk., 2011. 35–97, 195–228, 238–288.

jesítménye. Állapota a nemzeti középosztály és értelmiség felelőssége, műveltségének és helyzetének a függvénye. Fennmaradása, túlélése és fejlődése rendezett viszonyokat, államilag biztosított anarchiamentes helyzetet, realista alkalmazkodást és történelmi érzéket kíván.

Mindezt a történetíró úgy fogalmazta meg, hogy időről időre megjelölte azokat a tévutakat, amelyeket el kell kerülni és azokat a személyeket, akik a tévutakat képviselik. A tévutak ellenséggépet, a kívánatos állapot pedig önképet jelöltek. Az ellenséggép magában foglalta Szekfű Gyula ellenfeleit, ellenségeit, azok múltbeli archetípusait és azt a magatartás- és helyzettípust, amely a nemzetet veszélyeztette és veszélyezteti. Az önkép a tudós történezt és politikus elődeit jelentette. Ugyanakkor kimondatlanul, de nyilvánvalóan jelölta a filozófus király, a hivatott politikus és annak befolyásos tanácsadója archetípusát és mondanivalóját, a bölcs és felelős *realpolitikust*. Azt tehát, hogy milyen a helyes magatartás, politika, kivel és mivel kell lojálisnak lenni és mi a *realitás*. Az, hogy milyen legyen a nemzet, egyúttal az értelmező önmeghatározása, önmaga pozícionálása. Ez viszont *politikai romantikus* szerep.²⁴

VI.

Németh László *mélymagyar–hígmagyar* ellentétpárja az értékteremtő, normaalkotó, mintaadó értelmiség kontraszelekciónak vonatkozott. Arra, hogy az irodalmi, a szellemi és az erkölcsi élet példaadói rossz mintákat adtak, s azok hosszabb távon a közösségi élet egészét itatták át és rontották meg. A feladat a kontraszelekciónak leállítását, az értékes minták általánossá tétele, a közösségi értékelés regenerálása volt és maradt.²⁵ Értelmezése a *közösség–társadalom*, valamint a *kötelesség–fogyasztás* szembeállítására épült.

Németh László Szekfű Gyula hanyatlástörténeti sémáját a nemzeti közösség erkölcsi züllése irányából gondolta újra. Nem az állami integritás labanc és kuruc felfogásának híveit, hanem a szellemi élet értékes alkotóit és sikeres, de nem értékes mintaadóit szembesítette egymással. Az ő értelmezésében is fellelhetjük a kimondatlan, de érzékeltetett el-

²⁴ Vö. *Trencsényi Balázs*, 2011a. 356, 361–372, 389, 390, 401–402, 417–422, 432–434, 450–465.

²⁵ *Németh László*, 1989. 408–482.

lentétpárt: *értékes, tehát népszerűtlen (sikertelen) – népszerű (sikeres), tehát értéktelen*. Ám ahogy a *mélymagyarok*, a hagyományos közösségekbe integrálódott alkotók nem azonosak a *nagymagyarokkal*, úgy a *hígmagyarok*, a tömegigényeket kiszolgáló és teremtő kulturális árutermelők sem azonosak a *kismagyarokkal*. Az összefüggés fordítva sem igaz: a *mélymagyarok* nem *kismagyarok*, s a *hígmagyarok* nem *nagymagyarok*. A szellemi élet kontraszelekciójának leírása viszont reménytelenül összefonódott az asszimilációs vitákkal. A *mélymagyar* minta pedig éppúgy egyszerre volt Németh László önképe és a nemzeti regenerálódás programja, ahogy Szekfű Gyula számára a *nagymagyar út*.

Németh László két forrásból merített. Az egyik Szekfű Gyula történelmi elbeszélése, annak alapstruktúrája volt. A másikat viszont Szabó Dezső kontraszelekció-sémája alkotta. Az az értelmezés, amely etnocentrizmust, antiszemitizmust, németellenességet, nemzeti elzárkózást, parasztmitológiát és zseni-tudatot egyaránt tartalmazott, s amely a realpolitika leleplezésének *ádáz prófétai* magatartásával társult.²⁶

A kontextust a nemzeti jellegről folytatott két világháború közötti *alkat-diskurzus*, annak etnokulturális nyelvezete és tematikája alkotta.²⁷ A történelmi elbeszélés egyszerre volt hanyatlástörténet, megújulási program és normatív önmeghatározás. Nem arra kereste a választ, hogy mi okozta Trianont, a történelmi Magyarország felosztását, hanem arra, hogy mi eredményezte a – feltételezett – zsidó és sváb térhódítást a magyar szellemi és politikai életben, ami viszont Szabó Dezső kérdésfeltevése volt. Ő is – ahogy a *Három nemzedék* szerzője – a *külföldi mintakövetés* és az *öntörvényű magyar fejlődés* belső igényeinek szembeállításával indított, de Szekfű konstrukcióját Szabó Dezső *kuruc, kismagyar* értelmezésének igazolására használta fel.

Szekfű önképe a *nagymagyar*, ellenségképe pedig a *kismagyar* politika volt, a belső és külső ellenségek ehhez kapcsolódtak. Szabó Dezső ellenségképét a Habsburg hatalom, s a térfoglaló zsidók, svábok és szlávok alkották, önképét pedig az elnyomott, gyarmatosított magyar parasztság képviselőjére vállalkozó zseni képezte. Németh László ezt az *ádáz próféta* örökséget kapcsolta össze Szekfű hanyatlástörténeti sémájával és ennek a jegyében módosította azt. Mindhárman egy új, nemzeti középosztály állami beavatkozással megvalósítandó kiépítésére töre-

²⁶ Dénes Iván Zoltán, 2011a. 82–100; Kovács Dávid, 2011.

²⁷ Trencsényi Balázs, 2007. 183–226, 2011a.

kedtek. A *Három nemzedék*, Szabó Dezső publicisztikája és a *Kisebbségben* egyaránt etnoprotekcionizmust és disszimilációt sugallt.

Szekfű normája az államalkotó erők politikai érzéke, a magyar állam birtoklásának ténye és képessége volt. Nemzeti történelmi metafizikájának etnikai-morális bírálata, a *Kisebbségben* pedig azért rendelkezett komoly átütő erővel, mivel a *Három nemzedék* logikáját követte, azt tette következetesebbé. Azt, amelyet a történetíró sohasem tagadott meg. Mindenekelőtt ez magyarázza Szekfű Németh Lászlóval szembeni védekezésének lanyha, defenzív és lemondó jellegét.²⁸ Németh László viszont olyan műfajt művelt, amelyben a középosztályi arányszámok módosításának történelmi megalapozása és a jelenbeli veszedelmekkel való szembeszállás elszántsága szétválaszthatatlan volt egymástól. A rosszul feltett kérdésre ugyanis csak rossz választ lehetett adni. Tünetleírásai és helyzetértelmezései, kulturális kánonteremtése és kánonteremtő szerepe emiatt mind-mind az *ádáz próféta*-szerephez kapcsolódtak.²⁹

VII.

Bibó István *hamis realisták–túlfeszült lényeglátók* ellentétpárja különböző Szekfű Gyula és Németh László értelmezéseitől és – bár az utóbbi iránt nagyobb empátiája volt – mindkettővel szemben távolságtartást és kritikát képviselt. Szekfű történelmi elbeszélését és identitásprogramját alapvetően hamisnak és kártékonynak minősítette, Németh Lászlóét viszont olyannak, amely őszinte, termékeny és hiteles, de reménytelenül és kibogozhatatlanul beleveszett az asszimiláció körüli viták hínárjába.

Bibó István – Szekfű Gyulával és Németh Lászlóval szemben – nem azonosította magát metaforáinak egyikével sem. Szekfű Gyulát, a legnagyobb formátumú *hamis realisták* egyikének, Németh Lászlót pedig *túlfeszült lényeglátónak* láttatta. A *túlfeszült lényeglátók*, köztük Szabó Dezső és Németh László ugyan nyilvánvalóan jóval szimpatikusabbak voltak a számára, mint a *hamis realisták*, köztük Szekfű Gyula, ám egyikük sem testesített meg ön-, illetve ellenségképet.

A magyar közélet százesztendőös fordított kiválasztását szerinte azzal lehet megszakítani, ha a magyar politikai és szellemi elit *realista*

²⁸ Dénes Iván Zoltán, 2011a. 109–115.

²⁹ Vö. Trencsényi Balázs, 2011a. 373–376, 429–434.

lényeglátó szemlélettel és magatartással öngazolás és önmitizálás nélkül hozzáfog a társadalmi és politikai felszabadulás kiteljesítésének megoldásához és végig is viszi azt. Minthogy a történelmi Magyarország illúziója és az úri Magyarország valósága összeomlott, el lehet és el is kell vetni a nagyhatalmi helyzethez való kritikátlan alkalmazkodás réalpolitikus illúzióját. A társadalmi és politikai felszabadulás feladata ugyanakkor azt is feltételezi, hogy a politikai közösség, azon belül pedig a parasztság társadalmi felszabadulásának ügyét elhatároljuk az egymással azonosított paraszti kultúra és a nemzeti jelleg (s a megtestesítőjének tartott parasztság) mitizálásától, s így megszabaduljunk az *ádáz próféta* örökségtől.³⁰

Attól, amely nemcsak a parasztság mitizálásával, hanem a zsidók és a svábok arányszámának méricskélésével is tévútra vezetett. Az asszimiláció döntő tényezője ugyanis nem az asszimilálódók valamifajta rejtélyes közösségi lényege volt. Azt az asszimiláló közeg társadalmi zavarai határozták meg. A magyar társadalom urakra és szolgákra oszlott, rendi jellegű volt és mereven elkülönült egymástól. Ez volt az a mozdulatlan világ, amelyben a polgárosult zsidó és német társadalom tagjai könnyebben boldogultak, mint a rendi világba tagolt magyarok, hiszen belülről nem fékezte őket a rendies társadalmi szerkezet. A magyar társadalom számára ugyanakkor ők voltak a nemzeti asszimiláció bezzeg gyerekei a románokkal, a horvátokkal, a szerbekkel és a szlovákokkal szemben. Ők ugyanis asszimilálódtak, míg a többiek nem, s az ő asszimilálódásukkal próbálták a történelmi Magyarország megőrizhetőségének ámitottjai önmaguk elöl elfedni a nem asszimilálódók tömegét. Ez viszont nem az asszimilánsok bűne volt, hanem az úri Magyarország öncsalása. Az, amelynek a legnagyobb szerepe volt abban, hogy a magyar politikai elit tagjai az 1860-as évektől 1944-ig rosszul mérték fel a döntési helyzeteket és rosszul döntöttek. A magyar politikai élet hamis konstrukciói ugyanis oda vezettek, hogy elvált egymástól a valóságérzék és a lényeglátás és mindkettő eltorzult: a realisták megalkuvókká züllöttek, a lényeglátók pedig *ádáz*, monomániás prófétákká.³¹

³⁰ Vö. *Trencsényi Balázs*, 2011a. 450–465.

³¹ *BIM* 7. 157–163. Értelmezésére: *Balog Iván*, 2004a; *Kovács Gábor*, 2004; *Trencsényi Balázs*, 2007; *Percz László*, 2008. Lásd: *Szabad György*, 1967. 611; *Kovács András*, 1979; *Dénes Iván Zoltán*, 1976b (kötetben: 1988. 213–242); *Oltoányi Ambrus*, 1991 (1980);

Ez az értelmezés nemcsak alapstruktúrája és állapotrajza miatt különbözött a másik kettőtől, hanem kontextusa és műfaja is más volt. Bibó István ugyanis nem a történelmi Magyarország állami integritásának megőrzése szempontjából mérlegelt, de nem is a kívánatos irodalmi és szellemi élet követelményeit kérte számon a múlton, hanem a közösségi értékelés zavarait és negatív mintáit, a magyar politikai hisztéria okait kereste. Azt az 1860-as évek és 1944 közötti magyar politikai élet konstrukcióiban és előfeltevéseiben, a történelmi Magyarország felbomlásától való félelemben és kompenzálásaiban találta meg. Az ő pozitív mintája, a *realista lényeglátó* nem *ádáz próféta*, de nem is opportunist, hanem olyan politikus, aki józan, felelős, ép a valóságérzéke és a lényeglátása, ezért jól tud dönteni. S diagnózisa szerint éppen erre vált képtelenné a két világháború között és a negyvenes években a magyar politikai elit.

VIII.

Az *Eltorzult magyar alkat*-esszében Szekfű Gyula, Szabó Dezső, Németh László sémái és Erdei Ferenc *kettős* (vagy inkább hármas) *társadalom* tettele köszönnek vissza. Az esszé gondolatmenete viszont nem abba az irányba haladt, mint Szekfűé, de nem is abba, mint Németh Lászlóé. Nem a liberalizmus a felelős a történelmi magyar állam sorsáért, hiszen annak integritása semmiképpen sem volt fenntartható. Ám nem is az a kérdés, hogy kiveszett-e vagy sem a régi és népi magyar jelleg a magyarságból, hiszen: „Egy közösség nem bolondul meg nyelvi hatásoktól.”³² Bibó István a hanyatlástörténeti műfaj fogalmainak és sémáinak nyelvezetét használta ugyan, csak éppen úgy értelmezte át magát a műfajt, a fogalmakat és a sémákat, hogy azok immár a liberalizmuskritika és a kultúrkritika használhatatlanságát, az etnokulturális nyelvezet félrevezető voltát, az opportunist reálpolitikus és a prófétai szerepek használhatatlanságát és kártékony voltát mutatták ki, és – mindenekelőtt – a *Trianon-diskurzus* és az *alkat-diskurzus* lebontását jelentették.³³

Kövér György, 1994; Gergely András, 1999; Szabó Miklós, 2008 (1993, 1989). 31–252; Balog Iván, 2011b. 86–101. Vö. Hanák Péter, 1975, 1994; Gerő András, 2001, 2004. 247–264; Balog Iván, 2010a. 84–101, 2011b; Gyáni Gábor, 2011b.

³² MTAKK Ms 5116/81. Nyomtatásban: Dénes Iván Zoltán, 1999. 123–126, az idézet: 124.

³³ Vö. Szabó Miklós, 2000; Balog Iván, 2004a; Kovács Gábor, 2004; Trencsényi Balázs, 2007; Percz László, 2008; Trencsényi Balázs, 2011a.

Maga a cím, az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* is az *alkat-diskurzus* belülről lezárását jelölte. Az *Eltorzult magyar alkat* ugyanis annak a beszédmódnak a kifejezése volt és azt az asszociációt keltette, hogy az ép, egészséges magyar alkat idegen hatások következményeként eltorzult. Bibó esszéje viszont nem erről szólt, hiszen éppen azt a gondolkodásmódot, amelynek része az *idegen hatás – ép, érintetlen alkat* magyarázó sémája, vetette el, ezért a kifejezés értelmét veszítette. A diskurzusok felbontása és a műfaj önmaga ellen fordítása eredményeként pedig Bibó István túljutott Szekfű Gyula és Németh László történelmi elbeszélésén, nemzetfogalmán és identitásprogramján.³⁴

Tanulsága: a nemzeti alkat, sajátosság, jellegzetesség nem érdem és nem vétek és semmiképpen sem fátum. Olyan történelmi képződmény, amely mögött kollektív történelmi élmények húzódnak meg, amelyeket érdemes empatikusan megközelíteni, megérteni, majd olyan helyzetet teremteni, amelyben ki lehet gyógyulni belőlük. Ám sem megértés nélkül elvetni valamilyen üdvözítő minta jegyében, sem programszerűen érvényesíteni nem jó megoldás.

Az esszé kontextusát egyrészt a két világháború közötti nemzeti jelleg-vita, az *alkat-diskurzus*, másrészt a második világháború alatt kezdődött – az 1849 és az 1919 utáni *Forradalom után*-röpiratirodalommal folytonos vonásokat mutató – *Valahol utat veszettünk*-irodalom alkotta.³⁵

Bibó István nemzetfogalma alapvetően különbözött Szekfű Gyulától. Ő ugyanis nemzeten nem az integer történelmi Magyarországot, államát és politizáló osztályait, az állam paternalista továbbfejlesztését értette. De nem is valami egyszer volt vagy megteremtendő normatív nemzeti kultúrát, szekularizált valláspótlékot, közösségi lényezet, mint Németh László. Bibó István szerint a nemzet a politikai intenciójú közösség közös vállalkozása, amely konkrét feladatmegoldásokra irányul és az egyes egyének és az egész közösség méltóságteljeségét és szabadságát alapozza meg. Az ő közönségét a „keresztény középosztály”, a népi értelmiség és a *Soá* túlélőiből megteremtendő új demokratikus értelmiségi közvélemény tagjai alkothatták volna.

³⁴ Az összefüggésre Kerékgyártó Béla hívta fel a figyelmemet, az esszé címe és tartalma közötti feszültségre pedig Lányi Kamilla (1929–2006).

³⁵ A *Forradalom után*-röpiratirodalom R. Várkonyi Ágnes kifejezése: R. Várkonyi Ágnes, 1973. II. 239–244.

Mindhármuk Európa-képe ambivalens volt és mindhárman az európai értékrendszer regenerálásának a lehetőségét keresték, s (ha különböző mértékben és értelemben is, de) valamennyiük felfogásában volt valami látens Amerika-ellenesség. Az, amely az európai kisebbségi érzet és megalománia beszűrődése volt. Kánonjukat pedig az *európai mintakövetés* és a *nemzeti öncélúság* megkettőzése, szembeállítás, összekapcsolása, illetve átértelmezése alkotta. Azok, amelyek Szekfű Gyula és Németh László esetében az etnokulturális liberalizmus- és kultúrkritika jegyében szemben álltak a korábbi – a jogkiterjesztő asszimiláción alapuló – liberális nacionalista politikai nemzetfogalommal. Bibó István kísérlete pedig – három 1948-as esszéjében, *A magyarságtudomány problémájában*, az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcsás magyar történelemben* és a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 utánban* – az etnokulturális beszédmód elvetését, az alkat-diskurzus lezárását, az *abszolutizmus-alkotmányosság* és az *elmaradottság-civilizálódás* kettős dilemmája egymásra vonatkoztatásának és szintéziskísérletének újabb változatát foglalta magában. Ott és akkor, amikor a totális rendszer uniszónója minden más hangot elnyomott.

IX.

Az esszé szellemi vitapartnerei közül a *hamis realisták* legnagyobb szabású megtestesítőjének tekintett Szekfű Gyula nagy utat járt be annak során, hogy az *európai mintakövetés* és a *nemzeti öncélúság* különböző változatait egyeztette egymással. Eszményei közül a történelmi Magyarország visszaállítandósága és visszaállíthatósága volt a leginkább állandó és meghatározó. Elbeszélése és identitásprogramja erre épült. Amikor bebizonyosodott, hogy a revízió, a történelmi Magyarország visszaállítása kikerült a lehetőségek világából, a megvalósítást és a megvalósítót okolta. Nem azt, hogy az eleve illúzióknak bizonyult. Az átvészelés, az alkalmazkodás stratégiáját választotta és tanácsolta olvasóinak és mindazoknak, akikre hatást gyakorolhatott. Azt, amit maga követett az „új Zápolya-kor”, a „hódoltság” viszonyai között. Hiszen a külpolitikai, nagyhatalmi realitáshoz alkalmazkodás maradt – megítélése szerint – a rendezett állapot fenntartásának egyedüli lehetősége. Az, amely a nemzet, annak értelmisége fennmaradását lehetővé teheti. A történelmi Magyarország illúziója a behódolás realitásának túlélési magatartásához vezette. Keserűen és kiábrándultan. Annak a tudatában, hogy

az általa követett magatartásmódnak nincs alternatívája. A *kismagyar út* – biztosan meg volt róla győződve – saját korában is a semmibe vezet.³⁶

A *túlfezült lényeglátók* mintájául szolgáló Szabó Dezső nemzeti radikalizmusa a nemzeti középosztály megteremtésére irányult. Arra, hogy a magyar állam a nemzeti középosztályt idegen hatalmak helytartói és kiszolgálói helyett, velük szemben a magyarság talapzatát alkotó parasztságból emelje fel és hozza létre. Minthogy kora politikai rendszerei közül ennek egyik sem felelt meg, kíméletlenül leleplezte azokat és közvetlen, személyes hatásra törekedett. Arra, hogy maga győzze meg mindazokat, akik erre hajlandóak, hogy kövessék programját. Sok híve volt. Szellemi társa annál kevesebb. Nemcsak akkor lehetett egyedül, amikor az ostrom idején éhen halt. Paraszttromantikája és zseni-tudata, illúzióinak két egymásra vonatkozó eleme a lehetőségek világában másképp vált realitássá, mint ő szerette volna. A paraszttromantikát a totális hatalmak saját berendezkedésük kialakításához használták fel, s az nem vezetett a parasztság felemelkedéséhez. Zseni-tudata pedig őt zárta be a nemzeti próféta ádáz és magányos szerepébe.³⁷

A Bibó Istvánt sokban inspiráló Németh László meg volt győződve arról, hogy a magyar nemzet saját feladatának megoldásával példát adhat Európának. Úgy hitte, hogy a magyar értelmiség hivatott arra, hogy az osztály nélküli értelmiségi társadalom megvalósítását kezdeményezze. Azzal, hogy olyan kultúrát teremj, amely összekovácsolja a nemzetet. Ezt az érték központú kultúrát egyéni erőfeszítések eredményeként kell kialakítani az európai és a nemzeti kulturális hagyomány teljes ismeretében, abból értékszempontok szerint válogatva. Moralista író próféta-ként hozzá kívánt járulni a szekularizált valláspótlék funkciójú nemzeti kultúra mintaadó újjáteremtéséhez és kialakításához. A politika felett, azon kívül. Ám ideálját nemcsak megbélyegezték és kisajátították, hanem ki is iktatták a lehetőségek világából. Illúziója nem vált realitássá. Ő maga pedig sokszor szorult bele az általa Szabó Dezsőnél olyannyira bírált szemléletbe és szerepbe.³⁸

A Bibó Istvánra a paraszttromantika bírálatával, a paraszti állapot bemutatásával és értelmezésével és az agrárurbanizáció lehetőségével

³⁶ Dénes Iván Zoltán, 2011a. 38–43, 49–50, 64–81, 173–186, 201–221.

³⁷ Ua. 82–100; Kovács Dávid, 2011.

³⁸ Dénes Iván Zoltán, 2011a. 50–63, 101–122, 222–249. Vö. Németh László, 2011. 23–150.

nagy hatást gyakorló Erdei Ferenc felismerte, hogy a paraszti állapot nem tartható fenn az emberi méltóság sérelme nélkül, hiszen az ény-szerhelyzet és válságban van. Maguk a parasztok nem akarnak parasztok lenni, aminek számos jelét adják. Urbanizálódni kívánnak. Ő ehhez a paraszti polgárosodás általánossá tételével mintákat kínált és az agrárurbanizáció programját fogalmazta meg. A nem polgárosodott parasztság felemelkedését viszont egyre inkább a mindenható államtól várta. Attól, amely a parasztságot nem szabadabbá tette, hanem elűzte földjéről, proletarizálta vagy egy új, állami nagybirtokrendszer keretében még inkább röghöz kötötte. Ez volt az ő „illúziójának” a realitása. Amikor pedig a röghöz kötő új jobbágyság keretei fellazultak, visszavert korábbi paraszti polgárosodás koncepciójához.³⁹

Bibó István úgy látta, hogy a politikai fejlődés a hatalom humanizálási kísérleteinek sora, a személyes uralomtól a személytelen szolgáltatás irányába, a fájdalom, a szenvedés és a kiszolgáltatottság helyzeteinek és mennyiségének, a hierarchikus társadalmi tagolódásnak a csökkentése irányába mutat. A tradicionális tekintélyek uralma alóli felszabadulás cseppfolyós állapotában, rossz célkitűzések esetén eluralkodhatnak a félelmek. Ez közösségi hisztériát gerjeszthet, ami visszahátrálást eredményezhet a személyes uralomhoz. Megakadályozására konszenzusra van szükség, arra, hogy a döntéshozók meg tudjanak állapodni a közös játékszabályokban és meg merjenek bízni egymásban annyira, amennyi az együttműködéshez szükséges. Ehhez igyekezett mediátorként megnyerni a politikusokat, ám túlnyomórészt nem talált partnerre. Nem azért, mintha illúzióra alapozott volna. A politikusok – akik lehetséges partnerei lehettek volna egymásnak – voltak rövid távú érdekeik foglyai és ezért nem szakadtak el a zéró összegű játszmáktól.

Az *alkat-diskurzus* kollektív identitásprogramjai, a *nagymagyar* historicista és a különféle *kismagyar* nemzeti elbeszélések és programok viszont illúziókra épültek. Az az álláspont, amelyet Bibó István a *megátalkodott jóhiszeműség* jegyében dolgozott ki, függetlenedett az *európai mintakövetés* és a *nemzeti öncélúság* narratíváitól és programjaitól. *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* című esszéjében és párdarabjában lebontotta az *európai mintakövetésre* visszahatásaként megerősödött *nemzeti öncélúság* építményét. Dekonstruálta annak alapelemeit: a *nemzetkarakterológiát*, a *nemzeti ontológiát* és a *nemzeti historicizmust*.

³⁹ Dénes Iván Zoltán, 2008a, 2011a. 175–211, 2011. 123–136.

Mai reneszánszuk idején érdemes felidéznünk, hogy feltárta: politikai hisztéria, félelem szülte állapot következményei voltak. Amelyeket nem leleplezni, képviselőiket nem leckéztetni kell. Inkább rákérdezni a félelem tárgyára, azt azonosítani, megérteni és – lehetőségeinkhez képest – olyan helyzetet teremteni, amelyben a félelmek feloldhatók.

X.

Egy idős olvasója 1948. május 4-én kelt levelében így értelmezte az *Eltorzult magyar alkotót*:

„Darab ideje, hogy figyelem alkalmazkodását az új idők szavához. S meg kell adnom, ügyesen, bölcsen teszi. »Ahogy lehet.« Mi, öreg demokraták jól tudunk olvasni a sorok közt. Mindig az a lényeges nálunk, amit nem lehet kimondani. De felhívom figyelmét: nem kell okvetlen olyat állítani az »igazság« és leleplezés jegyében, ami hamis! Deák, Tisza I/stván/ pontosan úgy látták a dolgokat, mint Öcsémuram. Mindig két rossz között volt a választás, szinte Szt. István óta. »Hazug« politika? Az. De az államiság vagy a látszatállamiság megőrzésére. És az állam felbomlásának elkerülésére. Deáknak nem volt szabad választása. A Kossuth-féle Dunai Konföderáció: terv – soha ki nem próbálták, illuzórikus. Szövetséghez szövetségek kellene. Az elszakadással szembenállt az osztrák soldatesca. Orosz orientáció? Akkor még lehetetlen volt a porosz miatt is. Mi egyéb maradt, mint a ferencjózsefi »zsákutca«? Ha még nem tudná, hát tudja meg: ezer éve (tán kétezer is) nem volt más gondja a nomád és máig »félnomád« magyarnak, mint megmaradni. Bármilyen áron. Az ár magas. Bele kell kalkulálni a hazugságot is – kifelé. Ebben nincs változás. Úri társadalmunk emiatt volt és maradt impotens a nép felé. Egész erejével kellett volna őriznie a mindig végveszély szélén egyensúlyozó államiságot. A pénz katonára kellett Ausztriának, a gazdaság »gyarmati« volt. Trianon?! Csak számítsa ki Öcsémuram, miből lehetett volna akkor földosztást végezni! Fundus instructust adni! Ki állt volna az állam kormánya megett, hogy el ne süllyedjen a hajó. Vagy beolvadás a kis-entente-ba, – vagy »neobarokk«. Tertium non deditur. Kérem, vegye fontolóra a kérelmetlen történelmi kényszer és ne marasztalja el rosszhiszeműségben

az úri vezetőket! A nemzet, amely múltját meggyalázza, dicstelen jövőnek megy elébe. Valaki a sír széléről.”⁴⁰

Bibó István 1976-ban papírra vetett *Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfű Gyulával folytatott vitája* című előadásában, néhány levélben, Borbándi Gyula népi mozgalomról írt könyvéhez fűzött megjegyzéseiben és a vele készített interjúban egyaránt visszatért az esszé témájához, egykori vitapartnerei álláspontjához.⁴¹ Szellemi és politikai önmeghatározása utolsó dokumentumai egyik legfontosabbikában, a népi mozgalom jellemzését és ahhoz fűződő viszonyát tartalmazó Borbándi-levélben magával az esszével is foglalkozott: annak tartalmát három évtizeddel később is vállalta:

„...én nemzeti sajátosságokról, mint programelvről és mint irányító elvről soha semmilyen programírásomban nem beszéltem. Bizonyos fokig ezt természetesnek találtam, mint a népiek általában, de kifejezetten helytelenítettem minden olyan gondolatot, amelyek azt képzeleli, hogy bármiképpen kodifikált nemzeti sajátosságokból programot lehet levonni. Programot a tényekből kell levonni, és helyesen kiválasztott társadalmi elvekből. Nemzeti sajátosság ebből úgy lesz, hogy valamelyik nemzet fogja magát, és a minden nemzet számára feladott leckét a lehető legjobban oldja meg. Ezt tették a maguk idejében az angolok, az amerikaiak és a franciák, és ez az esély ma még leginkább a közép- és kelet-európai népek számára áll valamiféle jövőben nyitva.”⁴²

XI.

Az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* recepciója változatos képet mutat a háritástól, a teljes elutasítástól a szellemi inspiráción keresztül a tárgyyszerű viszonyulásig. Az egyik legtöbbit idézett és leginkább vitatott Bibó-írás. A mára már aktualitásukat veszített 1947-es napi politikai írások mellett ez az, amelyik a Bibó-revizió műfaját művelők

⁴⁰ MTAKK Ms 5118/81. Nyomtatásban közölte: *Szilágyi Sándor*, 1987. 35–36.

⁴¹ *BIM* 7. 180–206. 301–319, 323–324; *Bibó István*, 1995. 25, 262–267, 399, 555–556.

⁴² *BIM* 7. 393.

legtöbbet idézett példája. Annak alátámasztására, hogy Bibó István nem számolt a realitással és az az által meghatározott lehetőségekkel. Eszerint a beállítás szerint moralista volt, aki kívülről és felülről viszonyult a valósághoz, olyan értelmiségi, aki a vágyait összetévesztette a valósággal és értelmiségi mítosz tárgya lett.

A Bibó-revizió műfaja és irodalma éppúgy jogosult, mint bármilyen más megközelítés, de eddig életérzések és öngazolások megfogalmazására szolgált. Politikai stigmatizáció, külsődleges bírálat, filológiai megalapozatlan, elfogult kritika, indoktrinációs interpretáció, félreértelmezett motívum-magyarázat (az úri osztály öngyűlöletének megszemélyesítője), szaktudósi szerepből ítélkező felületes, öngazoló leckéztetés, szakmailag komolytalan, megalapozatlan, egyértelműen politikai megbélyegzés jellemzik a Bibó-revizió általam ismert darabjait.⁴³ Közülük kettő szinte kizárólag az *Eltorzult magyar alkattal* foglalkozott.⁴⁴

A revízió műfajába sorolható írásoktól eltérően a recepció más darabjaiban kellő komolyságú és felkészültségű értelmezéseket találunk. Az *Eltorzult magyar alkattal* Szabad Györgyre, Szabó Miklósról és Juhász Gyulára láthatóan nagy hatást gyakorolt.⁴⁵ Az esszéből kiindulva Kovács András a kádári kiegyezés hazugságát és a kiegyezést igazoló történelmi szakirodalom kurzus-jellegét mutatta be.⁴⁶ Az *Eltorzult magyar alkattal* inspirálta Kis Jánost, amelyre morálfilozófiai tanulmányaiban és politikai elemzéseiben többször is visszatért.⁴⁷

Az esszé komoly történész megközelítését Oltványi Ambrus – a dualista időszakra vonatkozó – visszafogott kritikája, Gergely András tárgyyszerű értelmezése, Balog Iván 2010-ben megjelent recepció-monográfiája, tanulmánya és Gyáni Gábor 2011-es egyik tanulmánya képviselték.⁴⁸

⁴³ E. Fehér Pál, 1979; Hanák Péter, 1994; Németh G. Béla, 1998, 2000; Tőkéczi László, 1999, 256–266; Ungváry Krisztián, 2000; Gerő András, 2001, 2004; Láncki András, 2011; Tőkéczi László értelmezéséhez vö. Tóth-Matolcsi László, 2005; Gerő Andráséhoz Gergely András, 1999; Balog Iván, 2010a; Gyáni Gábor, 2011b; Láncki Andráséhoz pedig Papp István, 2011.

⁴⁴ Hanák Péter, 1994; Gerő András, 2001, 2004.

⁴⁵ Szabad György, 1967, 1986; Szabó Miklós, 1989, 2000; Juhász Gyula, 1983, 1988.

⁴⁶ Kovács András, 1991 (1980).

⁴⁷ Kis János, 1996, 2004, 2011.

⁴⁸ Oltványi Ambrus, 1991 (1980); Gergely András, 1999; Balog Iván, 2011b. 84–101, 2011; Gyáni Gábor, 2011b.

Bibó István életéről és életművéről Kovács Gábor nagymonográfiát írt.⁴⁹ Az 1948-as nagy triász darabjai közül *A magyarságtudomány problémáját* és a nemzeti alkatról folytatott diskurzust Trencsényi Balázs rekonstruálta és komparatív keretben értelmezte, a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 utánt* és Bibó István politikai recepcióját Balog Iván dolgozta fel.⁵⁰ Az *Eltorzult magyar alkatot* és kontextusát pedig jómagam tártam fel, elemeztem és értelmeztem először 1999-ben, majd 2011-ben.⁵¹

Az *Eltorzult magyar alkat*hoz csaknem három évtized múlva visszanyúló Bibó István hitet tett egy olyan szabadságelvű radikális mozgalom mellett, amely „egyszerre foglalta magában a teljes társadalmi felszabadulás követelményét és a szabadságjogok teljességének és intézményszerű teljességének a követelményét, egy olyan szintézist, amelyet azóta is hiába próbálnak megtalálni a világot szétszabdalo ellen-
tétes világnézetek, amelyek mind a szabadság központi ideológiájából vezetnek le magukat anélkül, hogy ezt a kielégítő szintézist létre tudnák hozni.”⁵² Azt, amely a félelemben fogant, a vágyak, a lehetőségek és a valóság közötti megkülönböztetést, s így a problémamegoldást megbénító politikai hisztéria ellenszere lehetne.

⁴⁹ Kovács Gábor, 2004.

⁵⁰ Trencsényi Balázs, 2007, 2011a; Balog Iván, 2004a, 2010a.

⁵¹ Dénes Iván Zoltán, 1999, 2011a.

⁵² BIM 5. 176.

Bibó és a zsidókérdés¹

I.

Bibó annyiban valóban különös alkatú személyiség és egyben szerző volt, hogy a legsúlyosabb, legelmérgesedettebb, legkilátástalanabbnak tűnő válságok, konfliktusok – az ő kifejezésével élve: a zsákutcás helyzetek – megoldására specializálódott. Azokra, amelyekben a felek szóba se tudnak állni egymással, de nem is akarnak, sőt, erre még büszkéek is. Ilyenkor mindenki más feladja, Bibó viszont éppen ekkor gyűrűkőzött neki a feladatnak: a közvetítésnek, a békéltetésnek. Mintha ilyenkor érezte volna leginkább, hogy muszáj közbelépnie, mert más úgysem teszi. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy Bibó politikai traumatológus volt. Traumatológushoz is akkor fordulunk, ha nagyon nagy baj van, ha már csaknem reménytelen a helyzet – aztán vagy sikerül az életmentő műtét, vagy sem. Bibó gyakori kudarcainak, meg nem értetségének is ez az egyik legfőbb oka. Szinte mindig olyasmire vállalkozott, amire mások legyintettek, vagy vállukat vonogatva elfordultak.

A közvetítéshez közös értékeket kell felmutatni, közös nevezőt találni. Bibó ezt a kereszténységben lelte meg, bár a keresztény nemzeti ideológiát mindig határozottan elvetette, politikai írásaiban pedig alig egyszer-kétszer használja az „Isten” szót. Bibó, a politikai gondolkodó számára a kereszténység mindenekelőtt mindenki egyenlő emberi méltóságát jelentette, és olyan intézményeket, módszereket, eljárásokat, amelyek a gyakorlatban megvalósítják azt a két követelményt, ami ebből fakad: a szabadságot és az egyenlőséget. Mi az emberi méltóság tartalma Bibó szerint, más szóval: miféle lény az ember, mire méltó és miért? Bibónak határozott elképzelései voltak az ember mibenlétéről.

¹ E tanulmány kéziratát a Bibó Műhely tagjai 2010. október 14-én, az Illyés Archívumban megvitatták. A vita során Dénes Iván Zoltán részletekbe menő szövegkritikával, Percz László, Mester Béla, Kovács Gábor, Csepregi András és Hegedős Mária pedig értékes megjegyzésekkel segítettek hozzá a végső verzió elkészítéséhez. Mindegyiküknek köszönettel tartozom, ahogy fáradhatatlan szervezőmunkájáért Nagy Erzsébetnek is.

Az ember szerinte spontán módon, szabad akaratából teremti világát; kreatív, vállalkozó, kísérletező alkatú. Élmények során, érző-akaró teremtményként ismeri meg a valóságot, kockázatok közepette él, és csak személyként, szabad alanyként létezhet igazán, tárgyként, eszközként nem.² Máskülönbén ugyanis a kockázat, a sérülékenység, a veszélyeknek kitettség az emberi természetet ki is fordíthatja önmagából, és e folyamat végén önként le is mondhatunk a szabadságról, behódolhatunk az akaratunkkal ellentétes, kényszerítő erőknél. Kényszerítettek, de én akartam! – idézi a latin mondást a *Kényszer, jog, szabadság* című, fiatalon írt jogfilozófiai értekezésében,³ amivel azt húzta alá, hogy kényszer hatására, félelmünkben képesek vagyunk olyasmiről meggyőzni magunkat, olyasmit akarni, amit eredetileg nem akartunk.⁴ Ez a helyzet azonban alapjában hamis, a belőle származó tapasztalatok pedig valóságosak ugyan, mégis félrevezetőek, mert a spontánul kezdeményező emberi kíváncsiságot, kalandvágyat a hatalom, a kényszer, és nem a szabadság felé terelik, ez pedig elembertelenít, dehumanizál.

A közvetítés, a megegyezés közös elvi alapja tehát csakis ki-ki szabadságának, emberi méltóságának kölcsönös elismerése és összeegyeztetése, a kölcsönös egyenjogúság lehet. A középkori Nyugat-Európában még léteztek szabadságintézmények egyenlőség nélkül, mert az akkor még nem eredményezett hamis helyzetet, de az újkortól, a polgári forradalmaktól kezdve már igen; a szellem már kiszabadult a palackból, és nem lehet többé visszadugaszolni. A modern korban már minden megoldás, amely nem mindenki kölcsönös egyenjogúságán alapszik, álmegoldás, mert újabb rögzült hatalmi és kényszerhelyzetekhez, hamis helyzetekhez vezet, és további félrevezető tapasztalatok, újabb dehumanizáció forrása.⁵ Ez pedig szokásokban, konvenciókban, mintákban, magatartás szabályokban, Bibó kedvenc kifejezésével: eljárásokban is megjelenik és újratermelődik, olyannyira, hogy végül a hamis helyzet, a félrevezető tapasztalat válik normává.⁶ Normalizálódik, a mindennapi élet élményanyaga ezt igazolja vissza – az ezzel ellentétes viselkedés pedig a deviancia bélyegét kapja, és a margóra szorul. A leg-

² Lásd Bibó *Ellentétpárok* című előadását: Bibó István, *MTAKK Ms 5116/39–86*. 1–71.

³ *Bibó István*, 1986. I. 18.

⁴ Uo. 5–149.

⁵ *Bibó István*, 1990. IV. 374.

⁶ Lásd pl. *Bibó István*, 1986. II. 607. Vö. *Bibó István*, 1986. I. 375.

súlyosabb krízishelyzeteket, a zsákutcákat (Bibó pont ezekbe igyekezett segítően beavatkozni) éppen ez a konszolidálódás, a bejáratódás teszi kezelhetetlenné, hiszen a hamis helyzeteket, félrevezető tapasztalatokat reprodukáló érintkezési formák, eljárások magukól értetődővé válnak, és beépülnek a személyközi kommunikációba, valamint a személyiségbe is. Ezért kell a közvetítőnek egyben pszichológusnak, ill. terapeutának is lennie, aki személyes példaadással, tettekkel – és nem ideológiai propagandával! – új életformát, másféle nyelvet honosít meg. Ehhez járult Bibónál egy sajátos dialektika, az ún. színopszis módszere is, amely egy konfliktusban mindkét, látszólag kibékíthetetlenül ütköző nézőpontból egyszerre szemléli az ellentétet, és amelyet a szegedi jogfilozófiai iskola tagjaként Horváth Barnától tanult és fejlesztett tovább.⁷

II.

Bibó zsidó tárgyú munkái közül a *Zsidókérdés* azzal emelkedik ki világviszonylatban is a hasonló témában íródott, hatalmas tömegű anyagból, hogy olyan szerző ítéli el benne az antiszemitizmust, aki előzőleg maga is antiszemita volt. Ez példátlan jelenség. Az antiszemitákra – Bibó kivételével – nem jellemző, hogy önkritikát gyakoroljanak: az antiszemitizmus merev, zárt nézetrendszer, képviselői világnézeti fanatikuskok. A zsidóellenességet mindig azok ítélik el, akik soha nem voltak antiszemiták. Az ő számukra azonban a zsidógyűlölők idegen, érthetetlen csoportot képeznek, akiket felháborodva elítélnek és megvetnek, de nem tudják, hogyan éreznek és gondolkodnak azok az emberek, akik a legfőbb társadalmi problémákat a zsidók aknamunkájának tulajdonítják, és így a róluk alkotott képük óhatatlanul egydimenziós marad. Bibó művei éppen ezt a ritka többletet nyújtják az olvasó számára azáltal, hogy belülről, beleérzéssel ábrázolják az antiszemitákat. „Mindent megérteni annyi, mint mindent megbocsátani!” – figyelmeztet a francia közmondás. Ezzel szemben Bibó egykori önmagát is bírálva vezet be minket az antiszemitizmus társaslélektanába.

Ezzel kapcsolatban érdemes röviden kitérni Bibó életrajzában azokra a mozzanatokra, amelyek a zsidókhoz, illetve az antiszemitákhoz való személyes viszonyára világítanak rá. Bibóra 1944 előtt sem volt jellemző

⁷ *Bibó István*, 1986. I. 17, 130; *Horváth Barna*, 1937.

a Horthy-korszakban nagymértékben elterjedt, erőteljes antiszemitizmus; egy 1935-ös előadásában élesen elítélte a náciizmust.⁸ Elfogadta azonban Németh László *Kisebbségben* című művének azokat az antiszemita kitételeit, amelyek zsidó térfoglalásról, a magyar zsidóság álasszimilációjáról szóltak.⁹ Ilyen szellemű kitételeket javasolt felvenni a Márciusi Front programpontjai közé, és ugyanilyen megfontolásokból utasította el az első zsidótörvény elleni tiltakozás aláírását is.¹⁰ Itt azonban meg kell említeni azt is, hogy az előbbiben barátja, a zsidó származású Reitzer Béla is támogatta, akit viszont korábban éppen Bibó beszélt rá a kikeresztelkedésre, vagyis a „becsületes színvallásra”. A német bevonulás után viszont Bibó igazságminisztériumi tisztviselőként annyira buzgón mentette a zsidókat, hogy ha megérte volna, ő is érdemelt volna egy fát a jeruzsálemi Jád Vásém múzeumban, ahol a hozzá hasonló nem zsidó hősöknek állítanak emléket.¹¹ Eközben nyilván súlyos vitákat folytatott apósával, Ravasz László püspökkel, aki maga is a Horthy-korszak hivatalos antiszemitizmusának képviselője volt, és részt vett zsidótörvények meghozásában is, a Holocaust idején viszont kísérleteket tett a zsidók mentésére – ezt azonban részben rossz szervezéssel, részben pedig nagyon megkétszerezve tette.¹² A háború után Bibó aztán megvédte Németh Lászlót és követőit azoktól a támadásoktól, amelyek háborús bűnösökként kívánták elítéltetni őket, utána azonban nézeteiket – belülről, a népi mozgalom tagjaként – kritizálta.¹³

A *Zsidókérdés* másik szembeötlő sajátysága a fogadtatása. Rengeteg dicséretet kapott, de jóval kevesebb részletes elemzés született róla, mint más Bibó-művekről. Bibó legfontosabb mondandói nem találtak értő befogadásra. Senki se követte őt – a diktatúra 1949-es bevezetése miatt nem is követhette! – a korábbi antiszemitizmusért való önkritikában, de azt az intelmét se fogadta meg senki, hogy az antiszemitizmus elleni harc megszokott módszerei nem elég hatékonyak, mert a zsidógyűlölet pszichológiájának figyelmen kívül hagyásából vagy félreisméréséből származnak.

Többféle magyarázatot kereshetünk arra, hogy miért nem tudta az

⁸ *Bibó István*, 1990. IV. 107–129.

⁹ *Németh László*, 1939; *Bibó István*, 1995. 167.

¹⁰ *Bibó István*, 1995. 167; *Erdei Ferenc*, 1991. 207, 215, 229–230, 231, 289, 312.

¹¹ *Szenes Sándor*, 1986.

¹² *Tóth-Matolcsi László*, 2005.

¹³ Erről lásd *Dénes Iván Zoltán*, 1999, 2011a.

utókor megemészteni a *Zsidókérdést*. Felvethetjük, hogy a tanulmány 1948-ban, vagyis a fordulat évében íródott, amikor a proletárdiktatúra bevezetése már javában folyt, ez pedig négy évtizedre megakadályozott mindenféle vitát – nem csak az olyat, amilyen pl. a náci múltat feldolgozó ún. történešzvíta volt az NSZK-ban éppen kb. 40 évvel később.¹⁴ Leginkább a *Bibó-émlékkönyvben* követték Bibó szavait, amikor az 1956-os népi–urbánus összefogás szellemét idézték meg, de ez egyszeri epizód maradt.¹⁵ Ezek mind-mind fontos szempontok, de csak részízgaszágok. A valódi ok szakmai, és ezzel Bibó is tisztában volt. A *Zsidókérdés* legfőbb mondanivalóját tartalmazó második fejezet nem talált megértésre – ezt mutatja a *Néhány kiegészítı megjegyzés a zsidókérdésrıl* című rövid írás is, amelyet egy Molnár Sebestyén álneven író kritikusának, Millok Sándornak válaszul írt Bibó István. És végül: az utóbbi írásban végrehajtott fogalmi önkorrekciót ismételte meg azon a néhány lapon, amelyen a *Bénultság* egyik rövid fejezetében az antiszemítizmus történetét foglalja össze.

Mielıtt e fejezettel bıvebben foglalkoznánk, vegyük tekintetbe, hogy a *Zsidókérdés* szerkezetét utólag maga Bibó is egyenetlennek minısítette, és egyes fejezetek sorrendjének megcserélését javasolta. A tanulmányban a szerzı elıbb a legégetıbb kérdéssel, az 1944-es év pusztításaival és közvetlen elızményeivel foglalkozott (*Felelısségünk azért, ami történt*), aztán visszalép egyet, és általános, elméleti síkon tárgyalja az antiszemítizmus történetét és mibenlétét (*Zsidók és antiszemiták*). A harmadik fejezet, a *Zsidó asszimiláció és zsidó öntudat* szintén elvi éllel taglал egy problémát, míg az utolsó, *A mai helyzet* című részben visszatér a jelenbe. A továbbiakban nem ezt a sorrendet fogom követni. Elıször a legfontosabb és egyben legproblematisabb második fejezetet veszem górcsı alá, majd az elsıvel folytatom, mivel az ma is nagyon aktuális. Mivel a másik kettırıl ez kevésbé mondható el – az egyik a koalíciós idıszakról szól, a másik pedig arról a korról, amelyben az asszimiláció akár pro, akár kontra még kulcskérdésnek számított –, taglalásuktól ezúttal eltekintek.

¹⁴ Augstein, Rudolf et al. 1987.

¹⁵ Erdélyi Ágnes, Gáli József, Granasztói György, Márványi Judit, Vezér Erzsébet – *Bibó-émlékkönyv*, 1991.

III.

A *Zsidókérdés* második fejezetének az a fő tézise, hogy az antiszemitizmus elemzése és az ellene való harc során nemcsak azokat a tényezőket – az előítéletet és a társadalomfejlődési zavarokat – kell figyelembe venni, amelyekkel a mű megírása (1948) előtt elsősorban foglalkoztak, hanem és elsősorban egy harmadikat: a zsidók és a nem zsidók kölcsönösen egymásról szerzett tapasztalatait. Ezen alapszik a fejezet legfőbb tétele:

„az egész környezetnek – antiszemitáknak és nem antiszemitáknak – a zsidókról való tapasztalatai *egyneműek*: az antiszemiták *rémképei* a nem antiszemitákkal *közös tapasztalatok* torz és ferde értékeléséből erednek, de anyagukban azonosak”.¹⁶

Mikor Molnár Sebestyén kétségbe vonta a tapasztalatok központi jelentőségét,¹⁷ válaszában Bibó előbb leszögezte, hogy tézise olyannyira fontos, hogy az első, a Holocaustért való felelősségről szóló és a harmadik, az asszimilációról írt fejezet is ezen alapszik.¹⁸ Három évtizeddel később, a *Bénuftságban* megismételte álláspontját.

Kíséreljük meg röviden rekonstruálni a szerző által erről mondottakat. A kiindulópontról, a tapasztalatokról, mint az ismeretszerzés egyik alapvető forrásáról azt mondja, hogy a zsidók és a nem zsidók egymásról szerzett tapasztalatainak van egy különös tulajdonsága: sérelmektől vezérelt, görcsösen rögzült indulatoktól színezett, egyoldalú tapasztalatok ezek.¹⁹ Itt hasonlóság érezhető a *Kényszer, jog, szabadsággal*, mert abban a kényszerélményről is azt írta, hogy az a valóságból minden

¹⁶ *Bibó István*, 1986. II. 708.

¹⁷ Nemcsak Molnár, hanem az egyik legjobb hazai antiszemitizmus-kutató, Kovács András (egyben Bibó tisztelője) is kételyeit fejezi ki: „erősen kétséges, hogy valóban vannak-e... »elfogulatlan« tapasztalatok, mint Bibó véli. Tudjuk, hogy a legtöbb esetben az a jelenség, amire Bibó utal – kollektívumokról tett kijelentések tényállításokként kezelése – ...előítéletességet juttat kifejezésre – mint azt számos megfigyelés és kísérlet bizonyította.” Lásd *Kovács András*, 2008. 287.

¹⁸ Bibó ugyanakkor azt is állítja: van zsidókérdés is, nem csak antiszemitizmus van. Ma azonban már látnunk kell: a legfejlettebb demokráciákban konszenzus alakult ki arra nézve, hogy ezt a kifejezést csak az antiszemiták használják (Bibó idejében ez még nem volt egyértelmű). Éppen ennek szellemében illesztettük be kötetünkbe a közel-keleti esettanulmányt is.

¹⁹ *Bibó István*, 1986. II. 685.

mást a háttérbe szorítva egyetlen, traumatikus élményt emel ki: az idegen akarat által „megerősakoltságot”.²⁰ A *Zsidókérdésben* a szerző azt is hangsúlyozza, hogy ezeknek az élményeknek akkor lesz társadalmi, társadalomtudományi szempontból jelentősége, ha rendszeresen, mintegy szabályszerűen ismétlődnek.²¹ Ez itt abban nyilvánul meg, hogy az egymásról tapasztalatokat szerző felek egy hamis helyzet vagy előítélet által vannak egymás mellé szervezve. Ennek eredménye a félrevezető tapasztalat, amely előítéletből ered ugyan, de maga már nem pusztá előítélet, tehát nemcsak agyrém, kitaláció, hanem reális tény. Bár Bibó kimondottan nem így fogalmazott, de mégis mintha azt mondta volna: maga a társadalmi valóság, a tények, a mindennapi élet, az emberek közti érintkezés torzul el ilyenkor, a probléma tehát mélyebb annál, semhogy a babonák és hiedelmek elleni egyszerű felvilágosító propagandával meg lehetne vele birkózni.

Ennek ragyogó példáját szolgáltatja a háziasszony és a háztartási alkalmazott viszonyának elemzése, amelyet az alábbiakban értelmezek.²² Itt Bibó világossá teszi: a hol személyi, hol gazdasági függésen alapuló kizsákmányolás az úrnőt, de egyúttal – és ez a fő! – a cselédek személyiségét is negatívan befolyásolja, ami „önbeteljesítő jóslattá teszi” azt, ahogyan a gazdasszonyaik viseltetnek irántuk. A szenvedés, az elnyomottság tehát nem nemesít, hanem éppen ellenkezőleg: tönkreteszi, deformálja a kiszolgáltatott felet, és pedig még jobban, mint urát. Ez a viszony dehumanizál, mert kényszerjellegű, és részesei nem egyénként érzelik egymást. Egyikük sem olyan valójában, mint amikor „naccságként” és házcselédként kommunikálnak. A másik személyiségének csak azt az oldalát ismerhetik meg, ami őket úrként és szolgálként összeköti, és ez még kapcsolatuk kedélyes, közelinek tűnő pillanatait is megmérgezi, álságossá teszi. Mindenki éppen az ellenkezőjét kapja, mint amit várt, és viszont – „róka fogta csuka, csuka fogta róka” jellegű helyzet ez. A középkorban egy hasonló szituáció még nem volt az, mert ott az alávetettek is elismerték, hogy feljebbvalóik Isten kegyelméből parancsolnak nekik, hogy a pórnép kevesebbet ér, mint a kékvérű ne-

²⁰ *Bibó István*, 1986. I. 15, 45, 47.

²¹ *Bibó a Kényszer, jog, szabadságban az „objektíváció” kifejezést használja: Bibó István*, 1986. I. 22–25.

²² *Bibó István*, 1986. II. 685–687.

mes. A polgári társadalomban azonban, amely mindenki egyenjogúságát és kölcsönös elismerését hirdeti, ez már hamis helyzet.

Bibó egy pillanatilag sem tagadja, hogy a helyzet kulcsa az úrnő kezében van. Ő a domináns fél, ő szabja meg a feltételeket, és ezért ő a felelős. Az a döntő, hogy ő mit gondol a másikról, és nem az, hogy a másik hogyan vélekedik őróla, mert a társadalom úgy van berendezve, hogy az ő akarata érvényesül benne, és nem a cselédé; az előbbi legitim, az utóbbi nem az. Azt sem cáfolja, hogy a kép, amit alantasáról kialakított, előítéletes. A lényeg azonban Bibó számára az, hogy mindezek következtében a háztartási alkalmazott *tényleg* olyanná vált a főnöknőjével való érintkezés során, ahogyan az a barátnőjével csevegve őt lefesti. Ennek meglátásához pedig már nem is kell előítélettel viseltetni a cseléd iránt, nem kell eleve cselédellenesnek lenni. A beosztottaik iránt viszonylag toleráns háziasszonyok is észlelik azokat a társadalmi szabályszerűségként ismétlődő tulajdonságokat, amelyeket a társadalmi egyenlőtlenségek alakítottak ki kárvallottaikban: a cselédekben. Vagyis: a humánusabb úrnők hozzájuk való viszonya is dehumanizált – elvégre úr-szolga viszony az is –, és ezért ők is úgy fogják gondolni: „van benne valami”, amit basáskodóbb hajlamú gazdasszony-társaik gondolnak róluk. Ennyiben a „rendes” nagyságák sem különböznek a többiek-től. Ha mindezt a zsidók és nem zsidók közti viszonyra fordítjuk le (és a metafora éppen erre szolgál), akkor *ez* az értelme a Molnár Sebestyén által vitatott mondatnak.

A kör ezzel bezárult. Pusztáráolvasással, agitációval, jelszavak ismételtetésével nem lehet megtörni. Az se elég azonban, ha meghirdetjük a programot: számoljuk fel a kizsákmányolást, az elnyomást, és az emberek megjavulnak. A felek közti torzult kommunikáció beépült a mindennapi élet szokásrendjébe és személyiségükbe, automatikussá, második természetükké vált. Aki változtatni akar mindezen, annak ezeket is át kell alakítania. Új nyelvet, új diskurzust, új konvenciókat kell teremtenie, át kell formálnia a mindennapi életet, mert a dehumanizáltság onnan nyeri erőforrásait, nem csak gondolkodási hibákból vagy igazságtalan társadalmi berendezkedésekből.

A fentiekben meglehetősen szabadon nyúltam Bibó híres metaforájához, részben úgy, hogy egyes, már a zsidó–nem zsidó viszonyról szóló passzusokat „visszaolvastam” belé – ez az én interpretációm e bibói szövegrészhez. Ez azonban csakugyan a kulcsa az egész zsidókérdéstanulmánynak, és ezen belül a központi jelentőségű második fejezetnek.

Tisztában kell lennünk azonban azzal is, hogy mindez hasonlat, amely megvilágító erejű arra nézve, hogyan gondolkodott Bibó István a hamis helyzetről, a félrevezető tapasztalatról, a dehumanizáltságról, arról, hogy miért nem elég csak az előítéletekkel és a társadalomfejlődési zavarokkal foglalkozni még akkor sem, ha tagadhatatlan, hogy okozó, illetve súlyosbító szerepük igen jelentős. A zsidóság és környezetének egymáshoz való viszonya azonban sokkal súlyosabb konfliktusokkal és tragédiákkal terhelt, és jóval régebb keletű is. A zsidók és nem zsidók közt létrejött hamis helyzetek, félrevezető tapasztalatok története, jellege alapjaiban más. A következőkben ennek boncolgatásában követjük nyomon szerzőnket ott, ahol a felelősségvállalásról elmélkedik.

IV.

Az, hogy még a nem antiszemiták szerint is „van abban valami”, amit a kifejezetten zsidóellenesek mondanak vagy tesznek, egy vonatkozásban különösen súlyos problémát jelentett Bibó számára. Ő a magyar Holocaustban való részességét elsősorban nem a tettesek oldaláról kereste. Tisztában volt vele, hogy a tettesek többsége nem volt magyar, hanem német. De azt is felismerte, hogy hazai felelősség a magyar zsidók 1944-ben történt üldözéséért, kiirtásáért főleg a kollaborációban mutatkozott meg. A kollaborációban, tehát az azonosulásban az agresszorral, amely Bibónál már a kényszerelméletének is egyik alapproblémája, és amely miatt oly élesen kritizálta az 1867-es és a Kádár-rendszerbeli kiegyezést is. A zsidó Vészkorszakra vonatkoztatva: abban, ahogy a hatalom előbb egyre nagyobb engedményeket adott a külföldi náci és a belföldi nyilas befolyásnak; abban, ahogy „a szélsőjobboldal vitorlájából” olyan, egyre radikálisabb zsidótörvényekkel igyekezett „kifogni a szelet”, amelyek mind több és több embert szoktattak hozzá ahhoz, hogy meggazdagodni elsősorban nem munkával, hanem úgy lehet, hogy feljelentjük embertársunkat, és aztán elveszjük a másét; abban, ahogy a többség nézte, ahogy a zsidókat sárga csillag viselésére kötelezik, majd téglagyárakban összegyűjtik, aztán bevagionírozzák, hogy végül haláltáborokban elpusztítsák őket; végül abban, ahogy a rengeteg zsidómentő munkája szervezetlen maradt, de közben még ők is sokszor a zsidókat megalázó viselkedéssel „árukapcsolták” a segítséget. Nem az volt a legfájdalmasabb ebben az országban, hogy ki mit tett a zsidók ellen, hanem hogy

mit nem tett meg értük.²³ Tegyük hozzá: mindez a törvényesség látszatának fennmaradása mellett, látszólag civilizált módon történt, a még konszolidáltnak számító, bár már német megszállás alatt álló Horthy-rendszerben.

Ebből is látható Bibó számára: az antiszemitizmus, a kimondott zsidóüldözés jószerével csak a jéghegy csúcsa. A fentebb leírt, többé-kevésbé kollaboráns vagy mulasztásos magatartásokhoz gyakran nincs, nem is volt szükség zsidógyűlöletre. Itt világlik ki Bibó felismerésének jelentősége: a dehumanizáltság az igazi ellenfél. Egyrészt nem elég csak az antiszemitizmus ellen küzdeni, mert sok olyan magatartás, szó és tett van, amelyet felesleges antiszemitának minősíteni – hiszen nem is az –, mégis helytelen, és változtatni kell rajta. Másrészt, mindez visszafelé is igaz: ahhoz, hogy ezek a tettek és beszédek kritizálhatókká, értelmesen megvitathatókká váljanak, nem muszáj őket az „antiszemita” kifejezéssel megbélyegezni – annál is inkább, mert e szó használata után mindenféle párbeszéd megnehezül. Tehát: egy új diskurzusra, másféle kommunikációra van szükség, amelyben a cél

„a szorosán vett zsidó–nem zsidó viszonylatban az emberi közlekedés útjainak, a közlés, érintkezés, kérdezés, válasz, szemrehányás, magyarázat, számonkérés, felelősségvállalás gesztusainak és hangjának visszahumanizálása” – írja Bibó.²⁴

Ezért hangsúlyozta Bibó, hogy a fentebb vázolt magatartásformákat tanúsítókat nem érdemes felelőségre *vonni*, mert ez vissza is üthet. Ehelyett olyan feltételeket kell teremteni, amelyben maguktól felelőséget *vállalnak* cselekedeteikért vagy mulasztásaikért. Ezt pedig nem lehet erőltetni, hiszen akkor már nem lenne önkéntes, nem lenne igazi felelősségvállalás. Egyet lehet tenni: azt, hogy a szerző, vagyis maga Bibó vállalja a saját részét a felelőségben, anélkül, hogy bárkit is ennek követésére buzdítana. Az egész ugyanis csak akkor lesz hiteles, ha mások a saját belátásuk alapján döntenek úgy, hogy inspirációt merítenek Bibó példájából, hogy a maguk módján, maguk oldják meg a szembenézés, az önvizsgálat erkölcsi feladatát. Ehhez az újfajta kommunikációhoz próbált Bibó mintákat ajánlani, amikor megfogalmazta: mit mondhat

²³ Uo. II. 624–663.

²⁴ Uo. II. 794–795.

egy zsidó egy nem zsidónak és viszont, illetve mit mondhatnak e csoportok tagjai „házon belül” egymásnak.²⁵

V.

Bibónak a zsidóság asszimilációjára vonatkozó nézeteiben többször is változás következett be. Mint láthattuk, 1944 előtt Németh László fel fogásának hatása alatt állt, ez pedig az asszimilációra fokozottan igaz. A II. világháború után Bibó gondolkodásában e téren is nagyarányú, ha nem is teljes fordulat állt be. Az ebben az időszakban vallott bibói asszimiláció-koncepció terén is különbséget kell azonban tennünk a szerzőnek az 1945 előtti (különösen a dualizmus korabeli) és az 1945 utáni zsidó-asszimilációról vallott álláspontja között. Az első időszakról – elsősorban az 1867–1918 közötti periódusról – ugyanis az a fő tézise, hogy akkor a magyar zsidóság asszimilációja megrekedt, a másodikról viszont az, hogy akkor folyamatossá vált.

Bibó azt állítja, hogy ekkor a zsidók asszimilációja terén az a csoport volt meghatározó, amely félúton volt az asszimilálódás és a zsidó öntudat között, de ebben az állapotban meg is állt,²⁶ és hosszú ideig úgy is maradt, miközben maga és környezete abban a tévhitben élt, hogy már teljesen asszimilálódott.²⁷ Ezt a hamis helyzetet és a stagnálás feltételeit – és itt tapintható ki a nagymérvű változás a Németh Lászlóval azonosuló, valamint az őt kritiksán umeghaladni akaró Bibó között²⁸ – azonban nem a zsidók, hanem a környezet alakította ki, amelyhez szerinte nem is lehetett asszimilálódni.²⁹

Asszimilálódni azonban, vallja szerzőnk, csak a nemzethez lehet, egy polgári és – folytatja Bibó, a szocialista – még inkább egy osztály nélküli társadalomban, ahol a külpolitikai értelemben vett önrendelkezés és a belpolitikában a demokrácia egyaránt megvalósult.³⁰ A Monarchia magyar felén azonban egyik feltétel sem teljesült, mert mindkét téren legitimitászavarok, bibói szóhasználattal közéleti „hazugságok”

²⁵ Uo. 720–721.

²⁶ Uo. II. 733–735.

²⁷ Uo. II. 746–747.

²⁸ Dénes Iván Zoltán, 2011a.

²⁹ Bibó István, 1986. II. 749.

³⁰ Uo. II. 593.

alakultak ki – hangzik tovább az okfejtés. A civil társadalom, az alulról, szakmai alapon szerveződő autonómiák gyengesége miatt nem is jöhettek létre azok a kisközösségi jellegű asszimilációs közegek, ahol a kisebbségek beilleszkedését könnyítő, egyértelmű magatartásszabályokhoz alkalmazkodni lehetett volna.³¹ Sőt: ilyen szabályok, éppen a legitimitászavar miatt, eleve létre sem jöhettek. Emiatt ami asszimiláció végbement, az is egy dehumanizált erőterben történt,³² ami nemcsak akadályozta a folyamat előrehaladását, hanem számos összhangtalansággal is megterhelte azt.³³

Az 1945. évi változás Bibó szerint a fenti akadályok java részét eltüntette, és a munkásmozgalom, ill. a kommunista párt megnövekedett hatalma, ill. hegemóniája révén olyan, a korábnál erősebb asszimilációs közeget teremtett erőteljesek,³⁴ a zsidóság számára, amelynek szabályai egyértelműek, sőt, igen és lehetetlenné teszik az asszimiláltság és a zsidó öntudat közti lebegés állapotában stagnálást, ami korábban jellemző volt.³⁵ A veszély ugyanakkor éppen ebből az irányból jelentkezik, mert az új asszimilációs „olvasztótégely” semmiféle pluralitást nem tűr, az azonosulás kérdését katonai feladványként kezeli, nem enged választást a beolvadás és a zsidó öntudat, ill. a köztes identitásformák között,³⁶ és ezáltal a dehumanizációt még a korábbihoz képest is felerősíti, és nyíltabbá, durvábbá teszi. Ez annál is súlyosabb probléma, mert a Holocaust utáni túlélőket sújtja, akik

„nem féluton, átmenetben, közbülső állapotban vannak asszimiláció és zsidó öntudat között, hanem a közösségi hovatartozásnak egy olyan válságos állapotában, mely meghasonlást jelent mind a kettővel szemben”.³⁷

³¹ Uo. II. 733.

³² Uo. II. 804.

³³ Uo. II. 749.

³⁴ Uo. II. 756–757., 791–793.

³⁵ Ez Bibót meglepetésként érte, mert a Holocaust után arra számított, hogy zsidóságunk meghasonlik a magyarsággal, és kivándorol, elsősorban Palesztinába, ill. Izraelbe (Bibó István, 1995. 248). Éppen ezért csak 1948-ban írta meg nagy tanulmányát, és éppen ennek láttán adta fel a zsidóság: „kisebbség, és nincs kimenetel a hazugságból, amíg ezt tudomásul nem veszi!” (Uo. 169.) mottójú megközelítést, amit addig alkalmazott.

³⁶ Itt (Bibó István, 1986. II. 760.) tehát Bibó már nem tekinthető a homogén nemzetáلام hívének, ami a kiegyezés korszakára nézve még elmondható róla (vö. Kovács András, 1993).

³⁷ Bibó István, 1986. II. 756.

Bibó a belső emigrációban is azon a nyomvonalon haladt tovább ebben a témában, amit a *Zsidókérdés*ben elkezdett, de új szempontokat is felvet, és – az 1948 utáni tapasztalataira is támaszkodva – új következtetésekre is jut. Mind a Huszár Tiborral folytatott beszélgetésekben, mind pedig a Borbándi-levélben főleg az asszimiláció foglalkoztatja, de immár a népi–urbánus ellentét kapcsán. Főleg az vezérli, hogy egy relatíve új tipológia felállításával is bizonyítsa: az asszimilációkritika (ami a népiekre jellemző, a paraszti eredetű etnikai különbségtudattal együtt) és az antiszemitizmus közé nem tehető automatikusan egyenlőségjel, mert az utóbbi csak a nemzetközi zsidó összeesküvés mítoszáról mondható el.³⁸ Ami az asszimilációt illeti, arról az az álláspontja, hogy tovább folytatódik,³⁹ bizonyságul pedig azt hozza fel, hogy egy sereg olyan gyerek nő fel vegyes házasságban, akinek nem mondták meg, hogy párttag szülője zsidó.⁴⁰

Bibó műveiben impliciten feltűnik egy másik közeg is a környezetbe való beilleszkedés számára: az 1956-os forradalom.⁴¹ Ezt a szálát zsidó származású követői bontják ki a *Bibó-émlékkönyvben*,⁴² amelyben ugyanaz a népi–urbánus szinkretizmusra törekvés figyelhető meg, ami több más, zsidó származású 1956-os forradalmárnál is, mégpedig Nagy Imre harmadikutas platformján állva. Esetükben a származás vállalása és a magyar patriotizmus összekapcsolódott. A forradalom által létrehozott nemzeti egység egy pillanatra felbomlasztotta a sztálinizmus által kínált szuperasszimilációs társadalmi szerződést, és a helyébe olyan integrációs társadalmi szerződést kínált (hangsúlyozni kell: a szocialista pluralizmus, és nem a polgári demokrácia alapján!), amelyre azóta szinte csak a *Bibó-émlékkönyvben* volt példa. Itt viszonylag kevesebb szó esik antiszemitizmusról, mint ma, és a hangsúly az önkritikán van két dolog miatt: az egyik az egyoldalú asszimiláció, a másik a zsidóknak a kommunista mozgalomban vállalt szerepe. A túlzásoktól, önmardosástól mentes, kiegyensúlyozott zsidó önkritikát Bibó inspirálta. Így pl. ilyen mondatokat olvashatunk:

³⁸ *Bibó István*, 1995. 244; *Bibó István*, 1986. III. 302.

³⁹ *Bibó István*, 1995. 248.

⁴⁰ *Bíró Péter [Molnár Gusztáv]*. 153.

⁴¹ *Bibó István*, 1990. IV. 165.

⁴² Erdélyi Ágnes, Gáli József, Márványi Judit, Vezér Erzsébet – *Bibó-émlékkönyv*, 1991.

„A zsidók számláját itt erősen megterhelhették a Rákosi-rendszer zsidó vezető rétege által elkövetett bűnök és a vezetőknek a kis-funkcionáriusokig kisugárzó fölénytudata, gyakran kegyetlen bánásmódja a kisemberekkel szemben.”⁴³

Mi indított egy szerzőt olyan kitételekre, amelyek ma már az antiszemita beszéd kelléktárához tartoznak? Íme, a válasz:

„...A radikális reformista ellenzéknek a valódi nemzeti érdekekkel azonosuló programja az utóbbi időkig némileg csökkentette a népi-urbánus ellentétet a maga antiszemita felhangjaival együtt.”⁴⁴

Értsd: a kommunista rendszerlojalitás felmondása, az ötvenhatos forradalom és szabadságharc eszményeivel való fokozatos azonosulás, a marxizmus köldöksinórjától eloldozódás, az odafordulás a magyarsághoz egyre nagyobb mértékben kihúzza a népiek és az urbánusok közötti konfliktus alól a szőnyeget. A szerző szerint a hetvenes évek végére az antiszemitizmus bár nem szűnt meg, de csökkent Magyarországon, és ezért: „A legnagyobb kárt, úgy látom, a zsidókérdés elhallgatása okozza.”⁴⁵ (Ha ez a kijelentés ma hangozna el, a szerző ezért ma antiszemitának minősülne!) Olcsó dolog lenne utólag – amikor már könnyű okosnak lenni – mindezt légvárkergetésnek, önámításnak minősíteni. Mind 1956-ban, mind pedig a *Bibó-émlékkönyv*ben ott volt a világnézeti közös nevező: a demokratikus szocializmus, és a közös ellenfél: a diktatúra. Amíg ez fennmaradt – vagyis 1989-ig –, az ellentétek se éleződtek ki. Abban a pillanatban, ahogy az alternatíva így vetődött fel: „demokratikus szocializmus vagy demokratikus kapitalizmus?”, a koalíció felbomlott, és a szembenállásnak adta át a helyét.

⁴³ *Vezér Erzsébet*, uo. 232.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo.

VI.

Miben tekinthető unikumnak Bibó közel-keleti esettanulmánya? Abban, hogy a szerző itt egyik legeredetibb megközelítését alkalmazza: a politikai, ezen belül is a nemzeti históriákról szóló elméletét.⁴⁶

Bibó a politikai históriáról nem adott pontos definíciót.⁴⁷ Ha arra vagyunk kíváncsiak, mit ért mindezen, az a legegyszerűbb megoldás, ha megnézzük, hogyan határozta meg a politikai história hiányát *Az európai egyensúlyról és békéről* szóló, 1942–44 között keletkezett munkájában, és aztán az abban szereplő kitételek ellentétét vesszük:⁴⁸

„Az olyan közösség, mely a maga erőivel, legyenek azok nagyok vagy csekélyek, jól és biztonsággal tud élni, éppen úgy, mint az egészséges egyén, a katasztrófákból megerősödve kerül ki, mert realista módon megkeresi az őt ért baj okait, levonja annak tanulságait, elviseli azt, amit elemi csapásnak ismer fel, vállalja az erkölcsi felelősséget azért, amit a maga hibájának tulajdoníthat, elégtételt szerez az őt ért igazságtalanságért, napirendre tér afelett, amin nem változtathat, lemond a megvalósíthatatlan ábrándokról, s kitér az előtte álló feladatokat.”⁴⁹

Ebben a mondatban mindenekelőtt az a feltűnő, hogy a szerző közösségről beszél, de egyéni tulajdonságokkal ruházza fel azt. Ez igencsak megkérdőjelezhető eljárásnak tűnik, Bibó azonban egy másik bekezdésben leszögezi: ő is tisztában van vele, hogy lelke, akarata, érzelmei csak az egyénnek lehetnek, és ezért közösségen ő azokat a viszonyokat érti, amelyek egyéni cselekvések egymásra hatásából létrejönnek.⁵⁰ Azt

⁴⁶ Az alábbiakban igyekszem megmutatni: ez annak ellenére is nyilvánvaló, hogy Bibó a *Béneltség*ben kerüli a „história” szó alkalmazását. Ebben nyilván nem a politikai korrektség vezérelte, amely a „história” nővel kapcsolatos, sértő kifejezésekkel való képzettársítást kívánja elkerülni, hanem a kifejezés elmekörtani jelentése riaszthatta el. Azaz: nem akarta, hogy úgy tűnjön, bolondnak akarja nyilvánítani azokat, akiket kritikával illet.

⁴⁷ *Bibó István*, 1986. I. 373–380.

⁴⁸ Bibó e művében néhány kivétellel mindegyik európai országnál politikai históriát „diagnosztizál”: mindenekelőtt persze Németországnál, de a franciáknál, az olaszoknál, a közép- és kelet-európai népeknél, valamint a Balkánon is.

⁴⁹ *Bibó István*, 1986. I. 376.

⁵⁰ Uo. 374–375.

is egyértelművé teszi, hogy *politikai* közösségről beszél. A legfontosabb gyakorlati következtetés, amelyet ebből az okfejtésből levonhatunk, az hogy ne keressünk hisztériás egyéneket a közösségi-politikai hisztéria hordozói között, mert akár mindegyikük is lehet kiegyensúlyozott, derék ember, a köztük levő torzult kommunikáció eredménye mégis a nem egyénlélektani értelemben vett hisztéria lesz. Ha viszont normális, rendes emberek sajátja, ez egyben azt is jelenti, hogy normává is válhat, normalizálódhat, konszolidálódhat is, rutinná válhat, beépülhet a hétköznapi konvenciókba, azok pedig, akik megpróbálnak fellépni ellene, elszigetelődnek!

A következőkben Bibó arra hívja fel a figyelmet, hogy a hisztéria megléte vagy hiánya nem az erőviszonyok függvénye: a hisztéria éppúgy lehet az erők sajátja, ahogy az egyensúly a gyengéké. Az is látható, hogy a kiinduló helyzet valamilyen katasztrófa, amely azonban nem feltétlenül vezet hisztériához. Seholy nincs kőbe vésve, hogy a trauma vagy válság mindenképpen végleges összeomlást eredményezzen, sőt, profitálhat is belőle az, aki „realista módon megkeresi az őt ért baj okait” stb. A krízis csak akkor rombol, ha rosszul kezelik: ha nem keresik meg a valódi okait és tanulságait, nem hajlandók napirendre térni afölött, amin nem változtathatnak, és lemondani az ábrándokról, és mindenekelőtt: ha nem akarják vállalni a felelősséget, és megoldani az előttük álló feladatokat, problémákat.

A bibói hisztériaelemzés könnyen megérthető, de érzelmileg nehéz befogadni. Bibó éppen kivételes elfogulatlansága és bátorsága miatt olyasmiket állít traumatizált közösségekről, amelyek akár részvétlenségnek is hathatnak. E gondolatok ugyanakkor mégis elsikkadnak a különböző Bibó-olvasatokban. Egyrészt azért, mert a szerzőről kialakított hősmítosz, az „erkölcsi zseni” kultusza e téziseket eltakarja a befogadók szeme elől. Másrészt azért, mert Bibó valóban akkora empátiás készséggel, megértő humanizmussal, annyira szelíd, toleráns hangvétellel fejt ki, hogy a tartalom végül nem jut el eléggé a címzettkig. Lásuk, melyek ezek az állítások.

A hisztérikus közösségről szólva mindenekelőtt leegyszerűsítés, ha világképében csak abszurd ostobaságot, agyrémet látunk, tagjai ugyanis eredetileg igaz ügyet képvisel(t)nek! A hisztéria kezdőpontjánál valós sérelmek, áldozattá válás, tragédia áll – és éppen itt kezdődhet a tragikai vétség is. Mivel az áldozat hibáztatása erkölcsileg teljesen elfogadhatatlan, innen már csak egy lépés az álláspont, miszerint az áldozat-

nak az egész világ adósa, neki mindenkitől csak követelnivalója van, ő azonban semmiért sem lehet felelős – hiszen máskülönben csak az ellene elkövetett gaztetteknek nyújtanánk további igazolást, az ellene vétők alá adnánk újabb lovat. Aki azonban identitását erre építi, azt az átélt szenvedései feletti morális felháborodása miatt alig-alig lehet rávenni a felelősség elvállalására, az autonóm cselekvésre, a felnőtté válásra, vagyis: a szabadságra. Az Áldozat úgy érzi: neki mindig igaza van. Mivel „a nekem igazam van, mert sokat szenvedtem” érzése hatalmas és egyben holtbiztos pszichológiai nyereséget biztosít neki, az ellenérvek lepattognak róla, mert tökéletesen zárt, a maga módján vaslogikával felépített rendszert épített ki. Ezzel azonban éppen az a baj, hogy túlságosan és sterilen kerekded: a valóságtól, a tényektől hermetikusan elzárja magát. Emiatt nem lehet, nem is érdemes kritizálni, elítélni a hisztérikus nézeteket, mert ezzel csak újabb sérelmeket okoznánk a hisztéria hordozóinak, vagyis: impulzusokat adnánk ahhoz, hogy tovább játszhassák játszmájukat.

A hisztérikus közösségre így a végtelenített elégtétel-keresés a jellemző. Nem képes belátni, hogy az elégtételnek nem a mértéke a lényeges, hanem az, hogy megoldja-e azt a problémát, ami a sérelmet okozta, és megismétlődésének veszélyét fenntartja. Bibó szerint jellemző, hogy a hisztérikus politikai közösség éppen akkor fut vakvágányra, amikor megkapta az elégtételt (!), mert újra meg újra át akarja élni a megigazulás, a megdicsőülés, a szimbolikus kielégülés érzését – és éppen ezzel veszti el a mértéket, és kezdi meg ámokfutását, amelynek következtében egyre inkább elpártolnak mellőle korábbi hívei is.

Ha a hisztéria ördögi körforgásszerűen mindig újratermeli magát, ha kritizálhatatlan, mit tegyünk hát? Bibó azt javasolja, hogy a hisztérikust egyszerűen „öntsük le hideg vízzel”, vagyis konfrontáljuk a tényekkel. Aztán teremtsünk olyan helyzetet, ahol a felelősség nem bukás-ként, felelősségre vonás-ként, azaz boszorkányüldözésként jelenik meg, hanem felelősségvállalásként, tehát kihívásként, megméretésként, feladat-ként, hivatásként. Ráadásul nem heroikus pátosszal, hanem a „dolgot őt magát nézzük” problémamegoldó, praktikus józanságával. Ez vezérli a közvetítő és politikai terapeuta Bibót, amikor a nemzeti hisztériák és elsődleges terepük, a határviták kezelésére tesz kísérletet. Itt látható: a terápia nem egyszerűen lelkizést jelent, hanem a szakember, a nemzetközi jogász konkrét javaslatait a viták tárgyalásos rendezésére, követhető szabályok, betartható megállapodások kidolgozására, műkö-

dőképes szervezetek felállítására. A közel-keleti esettanulmány ennek egyik szép példája, pedig ez a nemzetközi szintér legsúlyosabb, immár hat évtizede megoldhatatlan kudarc történetéről szól, amely a hidegháború elmúltával sem szűnt meg világpolitikai veszélyforrás lenni, sőt, a muzulmán fundamentalizmus erősödésével, a nyugat-európai muzulmán bevándorlók létszámának növekedésével, a nemzetközi terrorizmus fokozódásával⁵¹ még az 1989 előtti időkhöz⁵² képest is tovább globalizálódott.⁵³

A gondolat azonban, hogy „senki sem hajlamos annyira igazságtalanságok elkövetésére, mint az, aki igazságtalanságok ártatlan áldozatának tudja magát”,⁵⁴ földrajzi területtől függetlenül érvényes. És megfontolásra érdemes a hisztériakonceptióból kirajzolódó felismerés is: a szenvedés nem nemesít, szenvedéstörténetre nem lehet azonosságtudatot alapozni, mert csak a felelősségvállalás teheti az áldozatot pusztá tárgyából cselekvő, sorsáról dönteni tudó személyé.

⁵¹ A *Bénultság* megírása idején a nasszerizmus még meghatározó jelentőségű ideológia volt az arab világban, ma már ez a múlté.

⁵² A berlini fal ledőlése, a Szovjetunió felbomlása a szovjet–amerikai ellentétnek a közel-keleti konfliktusra gyakorolt hatását boncolgató bibói fejtegetéseket mára okafogyottá tették.

⁵³ Számos egyéb körülmény is van, amely a közben eltelt időben jelentősen megváltozott. Azóta létrejött egy palesztin állam, Izrael pedig amerikai közvetítéssel különbékét kötött Egyiptommal és Jordániával is. Itt azonban továbbra is Bibó mellett szól és előrelátását, éles szemét dicséri, hogy a *Bénultságban* (*Bibó István, 1990. IV. 653.*) leszögezi: egy korlátozott szuverenitású palesztin állam csak félmegoldás, és az erőszak további eszkalációjához vezet, ez pedig már ma is szemmel látható. Másrészt, Bibó arra is felhívja a figyelmet, hogy az Izraellel különbékét kötő arab rezsimeket pedig bármikor „árulónak” lehet nyilvánítani, és ezért bármikor megdőlhhetnek – ez pedig bár még nem következett be, csakugyan könnyen lehetséges.

⁵⁴ *Bibó István, 1990. IV. 587.*

4. Politika-értelmezések

TÓTH-MATOLCSI LÁSZLÓ

Politika-felfogás

Az alábbi tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy rekonstruáljam Bibó István politika-felfogását.¹ Céлом az, hogy felvázoljam azt az általános és – nézetem szerint – elvi alapokon nyugvó viszonyulást és annak meghatározó összetevőit, amivel Bibó a politikát mint praxist és a politikum szféráját mint a társadalom életének kiemelt területét megközelítette.² Ezt alapvetően három kérdéskör mentén teszem, azaz három olyan tényezőt emelek ki a bibói politika-felfogásból, amely alapjaiban, elvi szempontból határozza meg Bibó politikához való viszonyulását és ezen keresztül az életmű legtöbb politikai jellegű szövegét.

Az oeuvre írásait olvasva és elemezve kirajzolódik Bibónak az a több helyen (főleg a politikai hisztériákat vagy az európai politikai fejlődést elemző szövegeiben) explicitté is tett meggyőződése, hogy a politika, úgy is mint hatalmi viszonyrendszer és úgy is mint társadalomszervező tényező, közvetlen módon képes alakítani, befolyásolni az ember mentális kondícióit. Illetve a reláció fordítva is igaz: egy közösség lelkiállapota döntően képes hatni arra, hogy az adott közösség milyen politikai programot tűz ki maga elé, vagy hogy hogyan alakítja ki az egymás közötti kommunikáció és magatartások szabályait. Ezért egy jól szervezett társadalmi és politikai rend nem pusztán hatékonyság és racionalitás kérdése. Még csak nem is pusztán a jogok létének és garantálásának vagy a kormányforma milyenségének a kérdése. Legalább ennyire mű-

¹ A téma átgondolásához a 2011. szeptember 29-én, Berettyóújfaluban Bibó István születésének 100. évfordulójára szervezett konferencián tartott hasonló című előadásom szolgáltatta az apórot.

² Bibó „politikai filozófiájának” áttekintéséhez – a teljesség igénye nélkül – lásd: *Berki Róbert, 2004. 253–278; Kovács Gábor, 2004.*

lik a társadalom egészséges működése azon, hogy hogyan és mire kondicionálja polgárait. Milyen viselkedést, lelkiállapotot vált – *horribile dictu*: kényszerít – ki belőlük. Ez a felismerés Bibó politika-felfogásának alapvető jelentőségű és meghatározó eleme, amihez kapcsolódik az a nézete, miszerint „jó” politika csak ott van, ahol a közösség minden tagjának fontos, hogy a mindenkit érintő ügyek valóban közügyek legyenek, és az egyéni boldogulás és szabadság a legtermészetesebb módon kapcsolódjon össze a közös szabadsággal. Ez viszont tudatosságot, és a kizárólagosan az önérdek motiválta magatartáson való túllépést igényel a polgároktól, abban a tekintetben, hogy a közösségért éppen úgy felelősségük van, mint saját magukért. A harmadik lényeges elem az a több helyen kifejtett tézise, hogy a politika művészet, egyensúlyozás a realitások és az ideák világa között. Nem a hatalomgyakorlás hatékonyság-központú művészete, ahogy Machiavellinél látjuk, hanem törekvés arra, hogy az erőszakot és az erkölcsileg kifogásolható eszközöket is alkalmazó politika világát normatív, értékalapú világgá tegyük. Azért, mert a politika és egy közösség tagjainak egyéni és csoportos mentális kondíciói (ha tetszik: „lelkiállapota”) között szoros kapcsolat van. Egy megalázott, félelemben élő közösség egészen máshogy áll a közügyekhez és egymáshoz, mint egy felszabadult, alkotó energiáit ki- és megélni tudó társadalom, mert az egyén szintjén más lesz a választott „életstratégia”. A különböző hatalmi struktúrák romboló hatásait akkor közömbösíthetjük, ha a hatalom gyakorlása és a társadalom megszervezése pozitív hatással van a személyiségre. Akkor, ha azokat a magatartásokat, mechanizmusokat erősítjük közösségi szinten, amelyek egyéni szinten is eredményesek: felelősségvállalás, kiállás önmagunkért és a másikért, felszabadult és alkotó életvitel, teljesítmény-központú kiválasztás és horizontális függőségi viszonyok. Ezeket viszont úgy leszünk képesek belsővé, magatartást meghatározó tényezőkké tenni, ha értékke konvertáljuk őket. Olyan értékekké, amelyek megvalósítása feladat és erőfeszítés, de amelyek „megélése” egyéni és közösségi szinten is termékeny lehet. Azért művészet a politika Bibó felfogásában, mert folyamatosan lavírozunk kell a valóság kényszerítő adottságai és az értékek hasonlóan kényszerítő erejű imperatívuszai között.

Ennek a három elemnek a rövid vizsgálatára és kifejtésére teszek tehát az alábbiakban kísérletet, úgy, hogy megpróbálom felvillantani az életmű azon részeit, amelyek érzésem szerint alátámasztják fentebb vázolt koncepciómat. Egyúttal pedig megpróbálom érzékeltetni azt is,

hogy ez a három elem szervesen összefügg egymással, és együtt alkotja Bibó sajátos szociálpszichológiai szemléletének keretét, amivel a politika világához közelített. Ami azt is igazolja, hogy Bibónak az alapelvek, a „módszertan” tekintetében volt koherens szemléletmódja, amire a társadalmi és politikai jelenségek elemzését alapozta.

I.

A politikában megjelenő elvek és a társadalmat szervező értékek hatnak az egyéni mentális kondíciókra, illetve az ember lelkiállapotának minősége befolyásolhatja a társadalomszerveződést és a hatalom jellegét is. Ennek alátámasztására maga Bibó a félelem jelenségét hozza fel. Abból indul ki ugyanis, hogy az emberi léttel együtt járó egzisztenciális érzés a haláltól való félelem, amelynek feldolgozatlansága vagy rosszul történő eliminálása termeli ki magát a hatalom jelenségét is.

„Az, hogy az ember tudja, hogy meg fog halni, egy egészen újféle lelki betegségnek a lehetőségét jelenti, és valószínűleg az van mind a politikum, mind a vallás legfőbb, legvégső indítékainak gyökerénél, és ez pedig a félelem tudata”.³

A félelmeitől szabadulni nem tudó ember ugyanis a másik emberben véli megtalálni félelemének legfőbb okát, az életére leselkedő legnagyobb veszélyforrást, amit a másik feletti uralkodással próbál kompenzálni. A hatalom tehát a félelem terméke, és az egyensúlytalan, békés állapotát elhagyott közösség velejárója. Így az embernek embertől való félelme egy új dimenzióba tevődik át: a hatalom fél a neki alávetettektől, hogy azok fellázadnak és így elveszítheti hatalmát, az alattvalók pedig félnek a hatalom gyakorlójától, hogy erőszakot fog alkalmazni velük szemben. A még nagyobb félelem viszont ördögi kört indít be, hiszen még nagyobb hatalomkoncentrációt eredményez, ami még több félelmet gerjeszt és így tovább.

A megoldást erre a problémára Bibó értelmezésében a legitimitási elvek jelentik, mert ezek az elvek vetik fel és testesítik meg azt az igényt, hogy a hatalom ne pusztán az erősebb jogán alapuljon, hanem legyen mögötte valamilyen igazolás, egy elv, ami a hatalomnak alávetettek

³ Bibó István, 1981–1984. II. 1982. 563.

szemében elfogadottá teszi, így őket is és a hatalom gyakorlóit is megnyugtatja, a kölcsönösen jelen lévő félelmet pedig kiküszöböli. Ez a legitimitás-konceptió Guglielmo Ferrero hatására került be Bibó politikai gondolkodásába, aki a civilizációk fejlettségét is azon mérte le, hogy milyen mértékben képesek a félelem mennyiségének csökkentésére.⁴ Bibó az európai politikai fejlődést egyenesen a legitimitások történetének tartja, mert a legitimitási elvek és az igazolt, morális elvekkel alátámasztott hatalom megjelenése képes kiküszöbölni a félelmet, ami a legnagyobb problémát okozza a közösségek életében. Ha viszont a félelem csökken és végső soron kiküszöbölhető, akkor ezzel maga a hatalom jelensége is kiküszöbölhetővé válik – véli Bibó. Azaz a hobbesi természeti állapotra sokban emlékeztető eredeti helyzetből Bibó nem oda jut el, ahova Hobbes: hogy ruházzuk rá a hatalmat egy szuverénre, majd vessük alá magunkat neki, tőle remélvén biztonságunk és életünk védelmét, megőrizve mindeközben legfontosabb jogunkat, az önvédelem jogát. Bibó egy másik úton indul el, azon, amelyet Szent Ágoston javasol, hogy ti. rendeljük a hatalmat és az uralkodást valamilyen morális elv szolgálatára, mert a szolgálatban nem az a fontos, aki szolgál, hanem az, aminek a nevében vagy amiért történik. Ez a mozzanat lényeges, mert a funkciót elválasztja a személyiségtől, hiszen nem a szolgálatot végző személyes ízlése és szándékai határozzák meg a hatalomgyakorlás jellegét, hanem a funkció, amit betölt. Úgy vélem, hogy Bibó politikai gondolkodására talán ez az ágostoni gondolat volt a legnagyobb hatással, mert ez a gondolat teremti meg az igazolt és erőszakmentes hatalomgyakorlás lehetőségét.

A félelem alapvető jelentősége mellett azonban Bibó más vonatkozásokban is utal arra, hogy a megbomlott közösségi egyensúly mögött a legtöbb esetben zavart lelkiállapot, közösségi trauma áll. Ezt a legszemléletesebben a politikai hisztériákat elemző szövegeiben fejt ki, elsősorban *A német hisztéria okai és története* című tanulmányban.⁵ A politikai hisztériák – mutat rá Bibó – minden esetben egy jól leírható lélektani mechanizmus eredményei, legfontosabb sajátosságuk pedig, hogy

⁴ Ferrero kurzusait Bibó 1934–35-ben a genfi Institut Universitaire des Hautes Etudes Internationales ösztöndíjasaként hallgatta. Legitimitás-konceptióját egy trilógiában fejtette ki: *Ferrero, Guglielmo, 2000, 2002, 2001*. A félelem-konceptió rekonstrukciójához elsősorban a (középső) *Hatalom* című könyvet vettem alapul, különösen: 49–109.

⁵ *Bibó István, 1981–1984. I. 1981. 107–183.*

a hisztérikus állapotba került közösségnek vagy politikai elitnek súlyosan torzul a valósághoz való egészséges viszonya. A politikai hisztériák kialakulása minden esetben egy valós, megrázkódtató tapasztalathoz kötődik, amelyet a katasztrofális élmény okozóinak azonosítása, tehát az ellenségkép kitermelése követ, akikkel szemben a közösség a védekezés állapotát veszi fel, egyúttal pedig megalkotja a megrázó esemény kizárólag egyféle szempontból történő értelmezését is. A megalázott közösséget innentől kezdve az indulatoktól vezérelt elégtétel-keresés motiválja, amit általában háború vagy leszámolás követ. Ez, ha győzelemmel zárul, elégtételt és az értelmezés utólagos visszaigazolását jelenti, viszont az indulatoktól való túlfűtöttség és a racionális értelmezések háttérbe szorulása miatt mértékvesztéshez, illúziókhöz, az ezekhez kapcsolódó túlzott igények megvalósítása pedig katasztrófához vezet. Ez az út vezetett a hitleri tébolyhoz, de hasonló hisztéria szabadult el Bibó értelmezésében a francia forradalom után is a nagy terror időszakában.

A közösségi és egyéni lelki kondíciók egymásra hatását Bibó egy másik probléma, mégpedig az antiszemitizmus kialakulása kapcsán is fontosnak tartja hangsúlyozni.⁶ Ugyanis túl azon, hogy az antiszemitizmus kialakulásában alapvetően a zsidóság társadalmi szegregációja és ebből következően az asszimilációs problémák játszották a döntő szerepet, Bibó felhívja a figyelmet arra is, hogy a rossz tapasztalatok (amelyeket a szegregált kisebbség és a többségi társadalom a helyzet felemás mivoltából adódóan egymásról szerez), illetve a rossz tapasztalatok miatt kialakuló védekező és távolságtartó magatartások állandó ismétlődése egy idő után negatív lelkiállapotot alakít ki a másikkal kapcsolatban mind a két közösségben. A rossz tapasztalatok ismétlődése, és az, ha nem tisztázzuk a magatartások mögött lévő okokat és indítékokat (hogy ki miért viselkedik úgy a másikkal, ahogy) termékeny táptalaja lehet az általánosításoknak, és így az előítéleteknek is. Ezekre az előítéletekre pedig a hatalmon lévő elit könnyen építhet olyan összeesküvés-elméleteket, amelyek az ismert történelmi katasztrófákba vihetnek egy közösséget. Ezért hangsúlyozza Bibó, hogy az antiszemita embert lényegileg ugyanaz jellemzi, mint a politikai hisztériában szenvedő közösséget: a valóság egy részéhez való viszonya alapvetően torz. Az antiszemitizmus ebben az értelemben hisztérikus világkép, mert a cselekvést (a rossz tapasztalatok és az ebből következő általánosítások

⁶ Ehhez lásd *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. Bibó István, 1986. II. 621–798.

miatt) az indulatok által vezérelt elégtétel keresés, a bosszúállás motíválja. Így eredményez egy társadalmi gyakorlat kóros lelkiállapotot és félrevezető magatartásokat, amelyek tisztázása annál nehezebb, minél később kerül rá sor.

II.

Az antiszemitizmus kialakulásának problémája átvezet bennünket a bibói politika-felfogás másik fontos előfeltevéséhez, mely szerint a középkori Európát jellemző társadalomszervezés által életre hívott politikai fejlődés arra készíti a polgárokat, hogy lássanak túl a saját érdekeiken, alapvetően a saját érdekükben. És itt nem pusztán a keresztyén etika „szerezsd felebarátodat mint magadat” feltétlen és legfőbb parancsáról van szó, hanem egy olyan életstratégia kialakulásáról, amely arra a felismerésre alapozódik, hogy hosszú távon egyéni szempontból is az a kifizetődő magatartás, ha a másik mellett kiállunk. Nem pusztán olyankor, amikor egzisztenciális gondjai miatt szorul a támogatásunkra, hanem olyankor is (és főleg olyankor), amikor a jogaiért vagy a szabadságáért vívott harcában számít segítségre. Mert az egyéni boldogulás, biztonság és szabadság legfőbb garanciája nem az, ha a hatalom védi ezeket, ugyanis a hatalom számára mindig nagy csábítás az erővel, pozícióval való visszaélés lehetősége. Az egyéni szabadság akkor garantált, ha mindenki kiáll a saját és a másik ember szabadságáért is. Mert ez arra kondicionál minket, hogy a legtermészetesebb dolog legyen a közös szabadságért való kiállás, és erre kondicionálja a hatalmon lévők is. A szabadságot azonban meg kell tapasztalni, meg kell élni, mert ennek van olyan felszabadító hatása, ami képes a kiálláshoz szükséges önbizalmat és erőt megteremteni. Ez a szemlélet jelenik meg Bibó európai társadalomfejlődéséről 1953–56 között írt vázlatában is, ahol azt hangsúlyozza, hogy a belső és külső felszabadulás egymást feltételező lélektani folyamatok.

„Nem lehet a közösségi élet valamilyen mértékű felszabadulását az egyének valamilyen belső felszabadulása nélkül létrehozni és az egyének belső felszabadulásának megfelelő atmoszférája nem alakulhat ki bizonyos mértékű külső felszabadulás, rendezett közösségi élet nélkül...”⁷

⁷ In Dénes Iván Zoltán, 1993. 349.

Ezen a ponton térünk vissza az antiszemitizmus és a zsidókérdés problémájához, hiszen a *Zsidókérdés*-tanulmány éppen a felelősségvállalásról szóló fejezettel kezdődik. Bibó tudatosítja olvasóiban, hogy azért, ami egy közösség tagjaival megtörténhetett, mindenkinek felelőssége van. Vagy azért, mert aktívan részt vett a jogfosztásban, vagy azért, mert nem állt ki a másik mellett. És ez nem pusztán erkölcsi kérdés, ez hosszú távon „kifizetődő” magatartás, mert a hatalom részéről érkező erőszak aktuális célpontjai változhatnak. Ma a zsidóság, holnap viszont egy másik társadalmi csoport kerülhet hasonló helyzetbe. Bibó mondanivalójának fontos tanulsága, hogy a felelősségáthárítás módszere, mint túlélési technika, ideig-óráig működhet, de hosszú távon kiszolgáltatottá teszi a társadalmat a hatalomnak, különösen is az autoriter vagy diktatórikus „hajlamokkal” rendelkező hatalomnak, éppen azért, mert az egymásért való kiállás erejével nem tudja szembe-
síteni azt. Erre utal Bibó szegedi politikatudományi előadásainak egy helyén is:

„Egy társadalom bátorsága egyenes arányban van azzal, hogy a szabadságért kiálló ember mennyire számíthat a másik emberre. A társadalmi szabadság ott kezdődik, amikor minden embert hasonló emberek tömege vesz körül, amely adandó alkalommal a közös szabadságért kiáll”.⁸

Ennek a szolidaritásnak az esszenciáját fogalmazza meg A szabadság-szerető ember tízparancsolata című szöveg is, amely tulajdonképpen a credo-ja a közösségért, annak javáért felelősen érző és cselekvő embernek.⁹

A másik melletti elvi alapon történő kiállás, és ennek tömeges magatartássá válása, akkor is, ha az látszólag szemben áll a cselekvő önértékével, fontos mozzanata az európai fejlődésnek, mert a középkor folyamán megjelenő értelmiség kialakulásában játszik lényeges szerepet. Arról nem is beszélve, hogy Bibó – érzésem szerint – magára nézve is kötelező mintának tartotta ezt a magatartást. Ezért értékelődik fel számára Krisztus magatartásának és példázatos tanításainak „politikai” vagy „társadalmi” jelentősége is. Mert ezek a példázatok sokszor

⁸ In *Bibó István, 2004.* 142.

⁹ *Bibó István, 1995.* 190–191.

olyasmit tanítanak, ami látszólag szemben áll a cselekvő önérdékével és az adott helyzetben racionálisnak tűnő magatartással („szeressétek ellenségeiteket” vagy „tartsd oda a másik orcádat is”), valójában viszont hosszú távon sokkal célravezetőbbek, mert magát az erőszakot és a félelmet küszöbölik ki. És még egy fontos megjegyzés kívánkozik mindehhez. Úgy vélem, Bibó számára személyes tapasztalat volt annak megélése, hogy a magáért és másokért felelősséget vállaló embernek sokszor önmagán a legnehezebb túllépnie. Ebben a kontextusban nyer a félelemtől való megszabadulás egy újabb aspektust. Mert nemcsak azt a félelmet kell kiküszöbölnünk, amely a hatalom jelenségét és az embernek emberrel való viszonyát mérgezi meg, hanem azt is, amely bennünket eltölt az érdekeinkért, jogainkért vagy a másik emberért történő kiállás miatt. A vele készült interjúból kiderül, hogy a magát „fal mellett haladó” embernek tudó Bibó számára 1956 eseményei és az azokban rá hárult szerep és felelősség döbbsenti rá először igazán erre.

III.

Bibó politika-felfogásának harmadik, egyben talán leginkább módszertani jellegű eleme az a tézise, hogy a politika művészet, mert az intuíciónak nagyon fontos szerep jut benne, illetve folyamatos egyensúlyozás a létező adottságok és a kívánatos értékek világa között. A politika nem lehet tudomány – a szó szigorúan vett pozitivista értelmében –, érvel Bibó *Az európai társadalomfejlődés értelme* című szövegben, mert nem adott a kísérletezés lehetősége és sokszor túl hosszú az idő, ami egy politikai „kísérlet” gyakorlati alkalmazása közben eltelik (a „létező szocializmusnak” 70 év jutott a gyakorlati kipróbálásra, a feudális politikai és társadalmi rendszernek nagyjából másfél ezer). Ez ugyanakkor nem jelenti azt, érvel Bibó, hogy a politika ne tehetne általános megállapításokat, sőt, hogy ne fogalmazhatna meg igazságokat. Ez nemcsak, hogy lehetősége a politikának és a politikával foglalkozóknak, de feladata is. Legalábbis a szegedi egyetemen előadott politikatudományi kurzus jegyzetanyagából az derül ki, hogy Bibó igazán azokat a politikai gondolkodókat tartotta nagyra, akik nem pusztán leírták a hatalom megszerzésének és gyakorlásának technikáit, hanem megfogalmaztak egy programot, egy víziót (ha tetszik: utópiát) a létező gyakorlattal, a valósággal szemben.

„A politikát az igazságkeresés teszi tudománnyá, tehát legfőbb feladata, hogy felfedje a lényeket, vagyis még a hátsó gondolatokat is. Legfontosabb nevelő feladata pedig az, hogy egyensúlyt hozzon létre az utópizmus és a lapos realizmus között. Az utópizmus képviselője Morus Tamás, a realizmusé Machiavelli volt. A politika visszahat a valóságra, tehát formáló erejű, maga az anyaga pedig a társadalomtudomány. /.../ a politikatudománynak csak olyan tételeket szabad megállapítania, melyek mindenütt érvényesek”.¹⁰ Majd később: „a politika tárgyának azt a célra irányuló erőfeszítést tekinthetjük, amely a társadalmat egyensúlyban tartja és életfeltételeit biztosítja. A politikatudomány azt tárgyalja, hogy mi a dolgok helyes szellemi elrendezése és ezekre az elrendezésekre fordítja feltevéseit”.¹¹

Ezekből a részletekből Bibónak két nagyon lényeges előfeltevése rajzolódik ki. Az egyik, hogy a politika művelése legalább annyira normatív, mint amennyire gyakorlati tudomány, a politikának ugyanis „mindenütt érvényes” tételeket szabad megfogalmaznia. A másik, hogy a politikatudomány a dolgok „helyes szellemi elrendezésére” fókuszál, ami azt jelenti, hogy a politikának nemcsak a változó körülmények (a valóság) adnak keretet, ahogy Machiavelli vélte, és nemcsak a virtú a politikus legfőbb erénye, hanem legalább ennyire valóságosan befolyásolják a politikát a vele szemben támasztott elvárásaink, értékeléseink, elveink is.

Bibó politika-felfogására Morus Tamás *Utópia* című könyve jelentős szemléletformáló hatással volt, a politikatudományi előadások jegyzetanyagában a mű alapos rekonstrukciójával találkozunk. Morus munkásságának kiemelt jelentőségét az indokolja Bibónál, hogy meglátása szerint az *Utópia* műfajt és politikaelméleti iskolát is teremtett.

„A politikatudomány művelői centrális problémának tekintik, hogy szabad-e azzal foglalkozni, hogy mi legyen, s nem kell-e pusztán a meglévők rendszerezésére szorítkozni. /.../ A politikatudomány nagymesterei – mint Platón, Arisztotelész, Szent Ágoston, Szent

¹⁰ In Bibó István, 2004. 79.

¹¹ Uo. 80.

Tamás, Montesquieu és mások – nem mondtak le arról, hogy véleményét mondjanak a tekintetben, hogy mi legyen.”¹²

Morus is hasonlóan indokolja utópiájának létjogosultságát, amikor Csapatúz Rafaelt a képzeletbeli dialógusban megpróbálja rávenni arra, hogy legyen fejedelmek tanácsadója (miután Rafael elmondja, hogy Utópia szigetén az emberek milyen szervezetten és a legtöbb társadalmi konfliktusforrást kiküszöbölve élnek, és ha ezt valahol előadná, „süket füleknek mondana mesét”):

„– De még milyen süketeknek – feleltem én –, ez kétségtelen! És hogy az igazat megvalljam, nem hiszem, hogy olyan beszédekkel kelljen előadni, melyekről biztosan tudod, hogy soha meg nem fogadják. /.../ – Ezért mondtam – felelte –, hogy a filozófiának nincs helye a fejedelmeknél. – Sőt inkább nagyon is van – mondtam –, csak nem az iskolás filozófiának, mely azt tartja, hogy bármi bárhol helyénvaló. De van a filozófiának egy gyakorlatibb fajtája. Ez ismeri a színhelyet, alkalmazkodik hozzá, harmonikusan és bájjal játssza el szerepét az éppen játszott színdarabban. Ezt kell neked is alkalmaznod.”¹³

Az *Utópiában* azonban lényeges hangsúlyt az uralom jelenségének és a társadalmi rétegek közötti egyenlőtlenség csökkentésének igénye kap. Morus „Seholszigeti” állama végeredményben a kölcsönös szolgáltatások állama és társadalma, ahol nincs magántulajdon, ezért mindenki úgy juthat hozzá azokhoz a javakhoz, amelyek a létfenntartáshoz szükségesek, hogy a szükségletein felül előállított termékeket vagy terményeket elcseréli valami másra. Ezért tekinti Bibó az *Utópiát* a szocialista gondolatok első megjelenési helyének, a mű hatására kialakuló politikaelméleti iskolát pedig – amelynek közvetlen folytatójaként és továbbfejlesztőjeként Rousseau-t említi – a szocializmus előkészítőjének tartja.

Persze hozzátartozik a képhez, hogy Bibó nem véletlenül teszi meg a politika elsődleges feladatává az értékelést, amely a valóság és a kívánatos jövőkép közötti közvetítést jelenti. Az a fogalmi keret, amire épít, szinte determinálja ezt a politika-felfogást, hiszen annak a neokantiánus filozófiai hagyománynak a talaján áll, amelynek alapproblémáját a „van”

¹² Uo. 87.

¹³ *Morus Tamás*, 2002. 61.

(Sein) és a „legyen” (Sollen), a tények és az értékek közelítése, egyeztetése jelenti. És miközben Bibó úgy próbálja elkerülni a kihívásban rejlő csapdahelyzetet, hogy egyiket sem teszi kizárólagossá, azaz nem az egyikre támaszkodva szemléli a másikat, aközben az is nyilvánvaló, hogy végül is teljesen nem tudja meghaladni és feloldani ezt a dichotómiát. Azzal viszont, hogy a realizmus és az utópizmus közötti folyamatos oda-vissza mozgást, közvetítést teszi a politika fő feladatává, el tudja kerülni a politikai realizmus zsákutcáját csakúgy, mint az idealizmusét. Mert, mondja Bibó, mindig a lényegre, azaz egy problémás helyzet kiváltó okaira és sajátos „működési mechanizmusaira” (lásd politikai hisztéria!) kell fókuszálnunk, hogy jó megoldást tudjunk kidolgozni. Ez nem engedi meg, hogy csak a valóságot tartsuk szem előtt, mert az korlátozza cselekvési lehetőségeinket, hiszen el sem tudjuk képzelni, hogy máshogyan is lehetne csinálni a dolgokat, mint ahogy tesszük. De azt sem engedi, hogy kizárólag ideologikusan, a valóságot egyfajta gondolati sémába kényszerítve értelmezzük az eseményeket és jelenségeket, mert akkor könnyen elveszíthetjük a valóságérzékünket. A kívánatos politikai cselekvésnek tehát nem feltétele az ideológiai sémákhoz való ragaszkodás, mert nem az elmélet határozza meg a kívánatos teendőket, hanem az ép realitásérzék, amely minden ideológust ugyanarra a következtetésre kell, hogy vezessen.

„Különösen idegenkedtem minden olyan, akár tudomány, akár technika formájában megjelenő dologtól, amelynek lényege a célmegvalósítás elméletének és eszközeinek a taglalása, tekintet nélkül a célra magára”.¹⁴

Emiatt tartotta Bibó a marxizmust is kártékony és sematikus ideológiának, mert az saját fogalmi kategóriáiba „kényszeríti” a valóságot, miközben nincs tekintettel annak változó és sokrétű voltára.

IV.

Bibó István politika-felfogásának három lényeges, egész gondolkodását meghatározó elemét próbáltam rekonstruálni. Láttuk, hogy Bibó a po-

¹⁴ Huszár Tibor, 1989. 183.

litika világához emberközpontúan közelít, azaz meggyőződésévé válik, hogy minden politikai és társadalmi konfliktus alapjában véve az emberről szól, aki ezeket alakítja vagy elszenvedi. Az ember mentális kondíciói, lelkivilága, szocializációja és tanult vagy rákényszerített magatartásformái minden politikai és társadalmi rendszerben meghatározóak. Ezért a konfliktusok mélyén is ezeknek a mentális-szociális kondícióknak kell rejtőzniük, és ha meg akarjuk érteni, hogy miért történik egy közösséggel és közösségben az, ami, akkor ezeket (is) látnunk kell. Nem véletlen, hogy nagyon gyakran fordulnak elő szövegeiben erre utaló kifejezések: „megrázkódtatás”, „tapasztalat”, „lelkiállapot”, „félelem”, „hisztéria” stb. Amit az európai társadalom- és politikai fejlődésről, a szabadság kis köreiről ír, lényegében egy irányba mutat: csak az a társadalmi-politikai rendszer lehet jó, amely felszabadítja a benne élőket. És ez – úgy érzem – saját tapasztalata volt: saját bevallása szerint is „fal mellett haladó”, a nagy horderejű változások elé szorongással tekintő ember volt. De rájött arra is: aki fél, az konzerválja azt az állapotot, amiben van, akkor is, ha az nem jó, mert „túlélési stratégiát” választ, ami beszűkíti cselekvési lehetőségeit. És aki fél, az jobban ki van szolgáltatva a hatalom manipulatív, erőszakos természetével szemben. Sőt, a rossz helyzetben lévő ember egy idő után elméletet is gyárt ahhoz, hogy végeredményben miért is jó az, amiben rosszul érzi magát, vagy rosszabb esetben gyártanak neki mások. Elméletet gyárt arról, hogy ez szükségszerű, a sors mérte ránk, alkatunkból fakad, Isten büntetése, ezért nem tehetünk ellene. Bibó nagyon jól látta, hogy így születik az önfelmentés, a felelősség át- és elhárítás mechanizmusa, a bűnbakkeresés és az öngazolás stratégiája. És mindez a politikában végzetes lehet. Mert hamis viszonyba hozza a valósággal az egyes embert és a közösséget is.

Bibó gondolkodásában tehát a magatartásformáknak rendkívül meghatározó szerepük van. Nem mindegy, hogy az egyik társadalmi osztály hogy kezeli a másikat, nem mindegy, hogy a hatalmon lévők hogyan kezelik a nekik alávetetteteket és nem mindegy, hogy az emberek hogyan kezelik egymást. Azért nem, mert a tapasztalatainkat magatartásokon keresztül szerezzük egymásról. És nem mindegy azért sem, mert a magatartásformák intézményesülése, eljárásszerűvé válása határozza meg egy közösség politikai kultúráját. Ha a tapasztalatok rosszak, akkor megjelenik a félelem, a bűnbakképzés és az elégtétel-keresés mechanizmusa és rögzülnek a rossz magatartásformák. Ha viszont a tapasztala-

tok jók, akkor felszabadulnak a kreatív energiák, a kölcsönösség lesz meghatározó és ez a gyakorlatban is intézményes formát nyer. Ehhez néha spontán forradalom kell, néha több évszázados társadalomfejlődés. Nézetem szerint az ember mentális kondíciói felől szemlélt politika van jelen a bibói életmű összes fontos területén. A politika-felfogásban, hiszen Bibó nem hatalmi technikákról beszél, hanem arról, hogy a hatalmat magát kell erőszakmentessé tenni, végső soron pedig kiküszöbölni. A hatalom ne legyen más mint pozíció, amelynek birtokosa szolgálatot végez. Egyenlőként bánik az alávetettekkel és magát a másikkal szemben partnernek tekinti. Ez van jelen az asszimilációt elemző írásaiban: asszimilálni annyi, mint bevonni az asszimilálódni akarót a közös ügyekbe, azaz úgy viselkedni és bánni vele, hogy abból tudhassa, érezhesse: befogadták őt. Ez van jelen a zsidókérdést értékelő írásaiban: nem vádaskodni és önigazolást keresni (akár melyik oldalon), hanem utánamenni annak, hogy ki miért viselkedik úgy, ahogy. És itt érkezünk el egy – érzésem szerint – rendkívül fontos mozzanathoz: a keresztyénség szerepéhez. Bibó gondolkodását áthatják a keresztyén értékek, illetve nagyon fontos szerepet tulajdonít a keresztyénség politikát és társadalmat szervező szerepének. Elsősorban azért, mert megteremti az erkölcsileg igazolt és morális elveknek alárendelt politika követelményét, ami az ő ideálja is volt.

Valószínűleg ezért lesz Krisztus alakja meghatározó az európai politikai fejlődést taglaló szövegében is. Krisztus földi működésének ugyanis van egy nagyon fontos üzenete, egy olyan, amelynek az elfogadásához nem kell még csak keresztyénnek sem lenni: merjünk másként gondolkodni a dolgokról, mint ahogy eddig tettük. Merjünk kilátni a saját korlátaink közül, és merjük meglátni, hogy a változás mindig mivelünk kezdődik, és ez a folyamat soha nem mentes a fájdalomtól és a konfliktusoktól, mert berögzült mechanizmusokat kell áttörnünk, megváltoztatnunk. A krisztusi példázatok egyik tanulsága az, Bibó értékelésében, hogy amiről azt gondoljuk, hogy látszólag jó döntés, mert a körülmények ezt diktálták, valójában a legrosszabb döntés lehet. Erőszakot erőszakkal megtorolni látszólag logikus, racionális, valójában a legrosszabb kimenetelű játszma. Mert nagy az esély, hogy egy véget nem érő háborúban találjuk magunkat, ahol végül talán senki nem marad életben. Bibó számára Krisztus – többek között – azért nagyon fontos, mert ő az előképe a másként gondolkodó értelmiséginek. Aki a hatalommal szemben is, vesztes helyzetben is vállalja magát, értékeit,

és azt, amit lelkiismerete diktál. Azért vállalja, mert tudja, hogy felelősége van, feladat bízott rá, és más nem fogja megtenni helyette. A felelőség felvállalásának igénye Bibó nagyon sok írásából kiszűrődik, és ez a legaktuálisabb üzenete is egyúttal az életműnek.

Ha pedig mindezek után összegezni szeretnénk a bibói politika-felfogás minden elemét, akkor magához az érintetthez kell fordulnunk, aki *Az európai egyensúlyról és békéről* lapjain már megtette ezt.

„Egyensúlyt teremteni a közösség életében annyit tesz, mint lehetlenné tenni a korlátlan hatalomkoncentrációt, mely egyaránt destruálja gyakorlóit és alávetettjeit; annyit tesz, mint hatalmi szervezeteket és hatásköröket úgy állítani egymás mellé, hogy ha egyikből vagy másikból romboló erők robbannak ki, ne csak elvekkel és preceptumokkal találjuk magunkat szemközt, hanem a többinek az erejével is, annyit tesz; mint erkölcsi tartalmat és a szerep öntudatát adni hatalmi szervezeteknek azért, hogy stabilitásban nyerjenek és brutalitásban csökkenjenek; annyit tesz, mint világos tárgyi és területi hatáskörök kirajzolásával fokozni a hatalom cselekvő és szenvedő szereplőinek biztonságérzetét; annyit tesz, mint módszereket és eljárásokat kitalálni az élet folytonos változásai számára, nehogy a megmerevedett keretek felrobbanása az egész rendszert magával sodorja; annyit tesz, mint megteremteni a bátor és nagylelkű cselekedetek lehetőségeit és mintáit, s így megszabadítani egyéneket és közösségeket attól a félelemtől, hogy a másik, a többi teljesen élni fog a kezében lévő lehetőségekkel; annyit tesz, mint kialakítani egy emberfajtát, mely őrzi az egész rend konvencióit és hagyományait, nehogy az emberek szellemi restsége magától értetődőnek tekintse azt, aminek fenntartásához állandó erkölcsi erőfeszítés szükséges; annyit tesz, mint mindezekkel felkelteni az emberekben és közösségekben a kimerikus félelmekkel szemben a biztonságérzést, a valószínű veszedelemekkel szemben a tárgyilagos bátorságot, lekötöni a destrukció, a zűrzavar és a barbárság erőit. és lehetővé tenni az alkotóerők gazdag kiadását.”¹⁵

¹⁵ *Bibó István*, 1986. I. 300–301.

Politika-értelmezés: szakaszok és folytonosság

I.

Ha szerzője születésének századik évfordulóján visszatekintünk az életműre, akkor – a pályakezdést jelentő fontos és megkerülhetetlen jogfilozófiai periódus ellenére – Bibó István politikai gondolkodóként, a 20. századi magyar politikai eszmetörténet talán legkiemelkedőbb alakjaként jelenik meg. A mögöttünk levő század politikai és társadalmi viszonyai egyfelől izgalmas kutatási témát jelentettek az ilyesfajta vizsgálódás számára, másfelől viszont az a tény, hogy Bibó mindvégig benne is élt ebben a magyar politikai valóságban, igen erőteljes akadályt támasztott az elé, hogy pályája kiteljesedjék, s életműve az európai politikai gondolkodás történetében elfoglalja az a helyet, amelyet gondolkodói teljesítménye révén megérdemelne. Nemcsak ez nem történt meg, de – ahogyan egyik értékelője a mostani évforduló kapcsán fogalmazott –, az életmű idehaza is a helyét keresi.¹

Ennek persze számos – a gondolkodói teljesítményhez képest külsődleges, s a mai magyar politikai szituációval szervesen összefüggő – oka van, mindazonáltal érdemes legalább egy futó pillantást vetni az életmű struktúrájára. Már első megközelítésre is szembetűnik néhány dolog. Kétségtől van egyfajta formátlanság a bibói oeuvre-ben. A másik szembeötlő vonása Bibó István gondolkodásának az antispekulatív jelleg.² Ha Bibó István indulását tekintjük, akkor ez meglepő vonás, hiszen a fiatal Bibó a Horváth Barna-féle neokantiánus ihletésű jogfilozófia művelőjeként kezdte a pályáját, márpedig ennél a diszciplinánál spekulatívabb jellegűt aligha lehetne találni. Az ifjúkori *Kényszer, jog, szabadság* minden tekintetben eleget is tesz azoknak a spekulativitásra vonatkozó követelményeknek, amelyeket joggal lehet egy ilyen műtől

¹ http://hvg.hu/velemeney/20110805_bibo_ungvary

² Ennek sajátosságait egyik tanulmányában részletesen tárgyalta Perekz László, ezért a következőkben több ponton az ő megállapításaira fogok támaszkodni: Perekz László: Az antispekulatívitás jegyében. In *Dénes Iván Zoltán, szerk., 2001.* 37–56.

elvárni. Tagadhatatlan azonban, hogy a harmincas évek második felében, a jogfilozófiától való eltávolodás után Bibónál konstans elemmé válik ez az antispekulatív beállítódás, amely egész munkásságát végigkíséri. A politikáról írva visszatérően hangsúlyozza, hogy egyetlen gramm módszer többet ér egy mázsa elméletnél, s hogy a politikai cselekvést nem szabad agyonideologizálni, mert akiben megvan a valóságérzés épsége és a gondolkodás bátorsága, az felismeri az adott szituáció követelményeit, s annak megfelelően cselekszik. Bibó hajlik arra, hogy egyenlőségjelet tegyen ideológia és filozófia között, abban az értelemben, hogy szerinte mindkét esetben a valóságtól elrugaszkodott és oda visszatalálni nem tudó gondolati konstrukcióról van szó. Mindazonáltal ez az antispekulatív beállítottság a legkevésbé sem jelent irracionalizmust. Bibó pozíciója az angolszász pragmatizmuséval rokonítható, abban az értelemben, hogy az igazság nála is erőteljesen összekapcsolódik a cselekvéssel. A politikáról azzal az erősen normatív attitűddel gondolkodik, amely Arisztotelész óta a politikai filozófia differentia specificája. Központi kérdése az, hogy milyen a jó politikai berendezkedés, és azt milyen körülmények között lehet megvalósítani. Erre vonatkozó elképzelését egy narratív szabadságelmélet keretében fejt ki, amelyet legteljesebben az 1947-es akadémiai székfoglalóban és az 1971–72-es *Az európai társadalomfejlődés értelme* címet viselő nagy esszéjében körvonalaz. Ezeket joggal nevezhetjük politikai filozófiai munkáknak. Egyéb írásaiban ezt a narratív szabadságelméletet olyan politikaelméleti-politika-filozófiai teóriákkal kapcsolja össze, mint a politikai históriákról, vagy a politikai átmenetek természetéről szóló koncepció.³ Utóbbi, vagyis a nem-demokratikus politikai formákról a demokratikus politikai formákra való átmenet problematikája különösen fontos, mert ebben érhető leginkább tetten az, hogy Bibónál a politikáról való gondolkodás és a politikára való hatás szándéka nemigen választható el egymástól.

II.

Bibónak a jogfilozófiától a politikaelméletig és a politikatörténetig vivő útja határozott műfaji váltással járt együtt. Írásait egyre inkább esszé-

³ A bibói politikai-hisztória-koncepció alapos elemzése található Balog Iván kitűnő monográfiájában: *Balog Iván, 2004a*.

formában fogalmazta meg s ehhez az egész életén át hű maradt. Az 1935-ös, eredetileg francia nyelvű szemináriumi referátumként elhangzott *Előadás a német nemzetiszocializmusról* ugyanúgy ebben a műfajban íródott, mint az életmű zárókövének számító elméleti összefoglaló, *Az európai társadalomfejlődés értelme*. Ez nemcsak azért volt így, mert ez a műfaj felelt meg a legjobban gondolkodói alkatának. Ez ugyan igaz, de föl kell hívni a figyelmet egy másik tényezőre is. Az esszé ugyanis annak a két háború közötti kultúrkritikai-válságfilozófiai gondolkörnek volt a kedvelt kifejtési módja, mely a pályakezdő Bibóra – elsősorban Németh László közvetítésével – oly nagy hatással volt.

Lényeges kérdés, hogy Bibó István gondolatvilága vajon milyen mértékben mutat konstans és változó vonásokat. Erre vonatkozóan a szakirodalomban két ellentétes álláspont alakult ki. Egyfelől elhangzik az, hogy a bibói oeuvre alapjában véve egységes, s a kétségtelen hangsúlyeltolódások és korrekciók ellenére Bibót egész életében ugyanazok a kérdések foglalkoztatták.⁴ A másik álláspont szerint Bibó életében a jogfilozófiától való elfordulás radikális törést jelentett, mert nem csupán diszciplinát váltott ekkor, hanem az általa tematizált problematika is radikális módon megváltozott: a jogfilozófiai periódus nagy tanulmányai és a későbbi társadalomtudományi – szociológiai – politikaelméleti írások között nem mutatható ki szerves kapcsolat.⁵ Jómagam az első álláspontot osztom. Bár tagadhatatlan, hogy az életmű különböző korszakaiban komoly elmozdulások, véleményváltozások következtek be, az életmű egészére – a kezdeteket is beleértve – jellemző a politikai problémák iránti szenvedélyes érdeklődés. Szabadság és hatalom viszonya központi fontosságú már az 1935-ös *Kényszer, jog, szabadság* gondolatmeneteiben is.⁶ Bibó itt olyan kategóriákat elemez, mint az erőszak, az érték, és a legitimitás. A három fogalom egymással alkotott erőterében bontakozik ki egy negyedik, az, amelyik majd az egész további életmű központi problémája lesz: a hatalom. Ugyancsak megjelenik itt a későbbi művek egy másik alapvető motívuma, a morális értékekkel alátámasz-

⁴ Ezt az álláspontot vallotta többek között Huszár Tibor a háromkötetes kiadásban megjelent monográfia terjedelmű esszéjében: *Huszár Tibor*, 1986. 529.

⁵ Ez a véleménye Nagy J. Endrének, aki szerint Bibó életében 1935 olyan választóvonal volt, amely elválasztja a jogfilozófust a későbbi politikaelméleti gondolkodótól. Erre vonatkozóan lásd: Nagy J. Endre: Tettbeszéd. Bibó István 1935-ös megtérése. In *Dénes Iván Zoltán, szerk.*, 2001. 111–144.

⁶ *Bibó István*, 1986. I. 5–148.

tandó hatalomgyakorlás igénye.⁷ Nem kevésbé jelentős az 1938-ban íródott *Etika és büntetőjog* gondolatmenete.⁸ Itt körvonalazódik először a későbbi „érett” Bibó nagy problémája: hatalom és morál viszonya, még ha ez a jogfilozófia keretein belül jelenik is meg. Etika és jog két autonóm, ám egymástól egyáltalán nem független tartományként tűnik fel; megelőlegezve azt a későbbi álláspontot, mely a lapos moralizálás Szküllája és a politika eredendő immoralitásának Kharübdiszé közötti keskeny sávban maradvá azt vallja, hogy a hatalom moralizálása nem az emberek erkölcsi átnevelését jelenti. Bibó a hatalomgyakorlás morális tartalmakkal való átítatásáról beszél, ami elválaszthatatlan a különböző intézmények kölcsönös, egymáson gyakorolt kontrolljától, és egymás tevékenységének végső soron mindig morális értékekre visszavezethető kritikájától.⁹

III.

Ismételten szemügyre véve az életművet, most talán még a korábbinál is szembeötlőbb, hogy Bibó intellektuális szocializációját milyen erősen meghatározta a két világháború közötti intellektuális klíma. Mindenekelőtt az elit- és értékproblematika jelenléte és határozott összekapcsolása a feltűnő. Bibó határozottan visszautasítja azt a megközelítést, hogy a társadalmi szerepek elosztását az érdekviszonyokból lehetne levezetni. Nézete szerint a helyzet éppen fordított: az érdekek strukturálódása mindig a társadalmi szerepek sajátos elosztásának a következménye. Ám mi szabályozza a társadalmi szerepek elosztását egy adott közösség tagjai között. Bibó szerint a közösség értékfelfogása, illetve értékképzetei. A társadalmi értékek determinálják egy adott társadalom tagjainak érdekképzeteit.¹⁰ Az elit feladata ezeknek az értékeknek a generálása,

⁷ Uo. 34.

⁸ Uo.161–182.

⁹ „Egyensúlyt teremteni a közösségi életben annyit tesz, mint lehetetlenné tenni a korlátlan hatalomkoncentrációt /.../, annyit tesz, mint hatalmi szervezeteket és hatásköröket úgy állítani egymás mellé, hogy ha egyikből vagy másikkól romboló erők robbannak ki, ne csak elvekkkel és preceptumokkal találjuk magunkat szemközt, hanem a többiek az erejével is; annyit tesz, mint erkölcsi tartalmat és a szerep öntudatát adni hatalmi szervezeteknek azért, hogy stabilitásban nyerjenek és brutalitásban csökkenjenek /.../” *Bibó István, 1986. I. 300–301.*

¹⁰ „Érdek csak fix elosztáshoz kapcsolódik. Ha ez megbillen, csak nyers előretörékvés

karbantartása és elosztása. A koncepció mögött egy antiweberianus ihletésű – Mannheim Károly és Hajnal István által inspirált – történetfilozófia húzódik meg, amely a modernitás érdekezérelt homo oeconomicusát elutasítva egy alternatív modernség lehetőségét veti fel. Az *Uchronia* tanúsága szerint Bibó élete végéig ragaszkodik ehhez a korántsem problémamentes koncepcióhoz, mely eltekint attól, hogy a modernitás dinamikája kizárja univerzális erkölcsi kánonok lehetőségét. Ezek ugyanis éppen azzal a politikai demokráciával inkompatibilisek, amelynek Bibó István egyik legjelentősebb huszadik századi gondolkodója. Nem szabad azonban megfeledeknünk arról, hogy miközben Bibó erőteljesen bírálja a modern fejlődés bizonyos negatív vonatkozásait, mélyen meg van győződve arról, hogy ezeket a torzulásokat a modern demokrácia korrekciós mechanizmusaival lehet kivédeni. Átveszi ugyan Hajnaltól azt a tételt, hogy a demokrácia a műgonddal alkotó ember életformája, de nála ez a műgonddal alkotó ember egyszersmind politikai lény, citoyen. Az elmélyült alkotást és a mindenki egyenlő emberi méltóságát biztosító humánus társadalomszervezésnek nála elengedhetetlen feltétele és garanciája a politikai szabadságot biztosító intézményrendszer létezése.

IV.

A politikumot Bibó az emberi élet alapvető jelentőségű szférájának tartja. Politikum-felfogása erősen republikánus ízű, abban az értelemben, hogy igen nagy jelentőséget tulajdonít a közvetlen demokráciának. Emberképének kértésgkívvül van egyfajta antikizáló jellege, amennyiben kardinalis szerephez jutnak a politikai erények. Az embert zoón politikónak tekint; az általa oly sokat emlegetett félelem a politikai szféra deformációját eredményezi, ezért a betegség gyógymódjának is politikai jellegűnek kell lennie. A szabadság Bibó számára nagyon fontos politikai erény, ha nem is az egyetlen. Ez a citoyen-ethosz az, ami Bibót rokonítja a modern republikanizmus gondolkörével. Amikor a citoyen-lét ga-

---

van, kvantitatív primér érdekek, de társadalmi érdekelismerés és érdekkövetés nincs. *Előbb a rendező elv, aztán az érdek.* A rendező elvet nem társadalmi osztályok hordozzák, hanem egyének találják ki. /.../ Az emberek ön- és közértékelése nem érdek szerint megy, hanem az érdek alapul az értékelésen." Vezetés – követés. MIKSZ-előadás vázlat. 1941. In *Bibó István*, 1995. 183.

ranciáját a kistulajdonban véli megtalálni, az arisztotelészi hagyományhoz kapcsolódik: a vagyon itt a polgári, tehát a politikai létezés garanciájaként jelenik meg.

Bibó sohasem fogadta el a két világháború között igen elterjedt politika-csömört. A weimari demokrácia történetéből ő nem azt a spengleri neokonzervatív konklúziót vonta le – amelyet lényegében véve Németh László is osztott –, hogy a parlamentáris demokrácia valójában a plutokrácia uralmát eltakaró fügefalevél. Ő éppenséggel azért akarta a zsákutcás jellegű társadalmi, politikai és társadalompszichológiai mechanizmusokat feltárni, hogy ennek nyomán ismét lehetségessé váljék az általa az európai kultúrkör legnagyobb civilizációs teljesítményének tartott modern politikai intézményrendszer működtetése. Ez a meggyőződése egyaránt központi motívum az 1943–44-es *Egyensúly*-könyvében és az 1971–72-es esszéjében, *Az európai társadalomfejlődés értelmében*. A fiatal Bibóra jellemző kultúrkritikai attitűd az európai egyensúlyról és békéről írott nagy műből már hiányzik; ez jelzi Bibó modernitásképeének megváltozását. Ez annak a narratív szabadságelméletnek a kidolgozásával függ össze, amelyre már utaltam.

Az életműben újabb elmozdulást jelent az 1956–57-es periódus, melynek írásaiban kibontakozik annak a sajátos, Bibó kifejezését használva, anarchista-szindikalista szocializmusnak a teóriája, amely *Az európai társadalomfejlődés értelmében* kiegészül a kölcsönös szolgáltatások társadalmának Hajnal Istvántól átvett utópikus víziójával. Az életmű másik jelentős teljesítménye a hatvanas években születik, amikor Bibó továbbgondolva az európai egyensúlyról a háború alatt írt *Egyensúly*-könyvet, az elintézetlen nemzetközi területi problémákról írva olyan nacionalizmus-elméletet dolgoz ki, amely jelentőségében kétségkívül összevethető a kortárs és jelenkori teóriákkal.

Nyilvánvaló, hogy az évforduló nem ment fel bennünket az életműhöz való kritikai viszonyulás kötelezettsége alól. Martin Heideggernek kétségkívül igaza volt abban, hogy egy gondolkodót leginkább úgy tisztelünk meg, ha gondolkodunk róla. Bibót a legtöbb kritika az 1945–47 közötti politikai publicisztikájával kapcsolatban éri. Nem kétséges, hogy itt nehéz kérdéssel van dolgunk, mert maga Bibó a koalíciós évekbeli munkásságát tartotta élete csúcspontjának, másfelől viszont ma már éppen ennek a periódusnak az írásai látszanak életműve legsebezhetőbb darabjainak. Mindazonáltal nem értek egyet azzal az állásponttal, amely politikai publicisztikai tévedései alapján ítéli meg

Bibó egész politikaelméleti munkásságát. Úgy gondolom, hogy fordítva kell eljárni; az életmű egésze felől kell értelmezni ennek a periódusnak az írásait. Ez persze nem jelentheti azt, hogy apologetikus módon szemet hunyunk a politikai publicista tévedései fölött. Bibó István téves politikai prognózisainak egyik fő forrása a Horthy-rendszerre vonatkozó nagyon erős kritikai attitűdje volt; ebből adódóan a korabeli kommunista pártban a restaurációt megakadályozni tudó legfőbb tényezőt látta. Annak ellenére stratégiai szövetségesnek tekintette a kommunistákat, hogy már a magyar demokrácia válságáról szóló 1945-ös – és éppen kommunista oldalon nagy felzúdulást kiváltó – írásában nagyon pontosan leírta a kommunista párt militáns karakteréből fakadó veszélyeket. Az 1945–48 közötti írások mögötti attitűdöt és az ebből fakadó tévedések természetét Kis János és Bence György vázolta fel a legpontosabban:

„/.../ ha Bibó politikai ábrándozó volt, semmiképpen sem azoknak a módján, akik bármilyen helyzetben a demokrácia és a függetlenség tiszta elveit lobogtatják. Nemhogy elzárkózott volna az engedmények elől, még azt sem tartotta szükségesnek, hogy meghatározzon egy szilárd pontot, amelyen túl már semmiképpen sem szabad engedni. /.../ A kompromisszum tartalmát illetően – szükség esetén – majdhogynem a végtelenségig engedhetünk, csupán a formájából nem szabad engedni. Csak abban legyünk hajthatatlanok, hogy a szabadság – mégoly kicsiny – területének határai egyértelműek és védhetőek legyenek. /.../ a 48-as írások megtorpanását a »nem« éles kimondása előtt a külső feltételek pontatlan számbavétele nem magyarázza. Józan számítás szerint Bibónak ekkor már egyáltalán nincs mibe kapaszkodnia. Miközben kompromisszumról kompromisszumra hátrált, teljesen elfogyott a háta mögött a demokrácia számára elhatárolható terület. Úgy látszik azonban, hogy annyira bízott benne, hogy a legkisebb terület is elég a demokratikus fejlődés elindulásához, csak a határai legyenek világosak, hogy ezt észre sem vette.”¹¹

¹¹ Bence György–Kis János: „Határolt forradalom, megszorított többpártrendszer, feltételes szuverenitás” In *Bibó-emlékkönyv*, 1991. I. 393–394, 398.

V.

Bibót politikai érdeklődése, politikai világgépe, politikai tapasztalatai és léthelyzete szinte predesztinálták arra, hogy a rendszerváltások specialistája legyen. Elképzeléseiben a politikai demokrácia többnyire egy átmeneti szakaszt követő majdani kívánatos állapotként volt jelen. Intellektuális erőfeszítéseinek java része az átmenetek lehetséges változatainak kidolgozására és ezen átmenetek buktatóinak az elkerülésére irányult. A demokrácia tömeglélektani, politikai, pszichológiai és intézményi előfeltételeinek kidolgozása érdekelte elsősorban. Kérdés azonban az, hogy Bibó Istvánnak, a politikaelmélet szakemberének vajon volt-e olyan normatív demokráciaképe, amely ha nem is teljes egészében, de legalább bizonyos vonatkozásaiban, mindenekelőtt pedig megközelítési módjában releváns napjaink Magyarországra.

Annak a módszernek, amellyel Bibó a politikai problémákat tárgyalja, lényegi eleme egy nagyon erős társadalompszichológiai látásmód. Ebből kiindulva fogalmazza meg azt a tételt, mely szerint a választópolgárokban, vagyis a politikai közösség tagjaiban a gyakorló politikusokról, és általában a politikáról kialakuló kép befolyásolja a demokratikus politikai tér szerkezetét. Ezért tartja végtelenül károsnak a politikai hazugságokra épülő megoldásokat. Ez a magyarázata az 1867-es kiegyezéssel kapcsolatos sommás, és ugyancsak több kritikát kiváltó állásfoglalásának. Erre vezeti vissza a politika magyarországi megítélésének azt az éles politikai fordulatokon keresztül is folyamatosan létező hagyományát – a talán egyetlen valóban élő politikai tradíciókat –, amelyet rezignáltan így összegzett: nálunk az átlagember mélyen meg van győződve arról, hogy a politika úri huncutság, erkölcsileg alacsony színvójú emberek becstelen játéka, és becsületes ember lehetőleg távol tartja magát tőle. Bibó szerint a politikai élet szférája a moralitás szférájától elkülönült módon létezik ugyan, ám mégsem teljesen független attól. A politikum gyökereivel a moralitás talajába kapaszkodik, s ha ezeket a gyökereket átvágják, nem marad más, mint – Bibó kifejezését használva – a kisstílű machiavellizmus.

A politikusok és politikai élet negatív megítélésének legkárosabb következménye az a politikai tekintélyhiány, amely Bibó szerint igen veszélyes tünet; mert nagymértékben járul hozzá a *res publica* – mely, mint eredeti jelentése is bizonyítja, mindannyiunk dolga – politikai rendjének törékenységéhez és sebezhetőségéhez. Ezért egy új demok-

rácia legfőbb gondja a politikai tekintély csomópontjainak a kialakítása kell hogy legyen. A demokrácia mint népuralom modern viszonyok között igen megtévesztő és veszélyes fikció, mert a tagolatlan népakarat képzeete éppenséggel a személyes diktatúrának egyengetheti az utat. A diktátor elsősorban nem az amorf és könnyen befolyásolható népakarattól tart, hanem a politikai tekintély vele szemben álló gócaitól, amelyeket intézményes jogi garanciák alapoznak meg, személyes politikai teljesítmények tesznek élővé, és a közösségi hozzájárulás erősít meg. Az emberi méltóság forradalma, ez a sajátos bibói kategória, a politikai filozófia nyelvére lefordítva nem más, mint a demokratikus politikai szocializáció folyamata. Bibó mindig hangsúlyozza, hogy ebben a szocializációs folyamatban milyen alapvető folyamata van a politikai nyilvánosságnak. Ez az egyik legfontosabb intézményes eszköz, amely megakadályozhatja azt, hogy a parlamentáris demokrácia az oligarchikus valóságot eltakaró Patyomkin faluvá épüljön át.

Politika- és társadalomtudomány-interpretációk

I.

Az első kérdés, amely Bibó István egyetemi előadásaival¹ kapcsolatban felvetődik: milyen pluszt jelentenek ahhoz képest, amit Bibó életművéről eddig tudtunk? Megváltoztatja-e azt a képet, ami a szerzőről eddig kialakult, vagy csak a filozok érdeklődésére tarthat számot?

Kezdjük rögtön azzal, amivel az egyetemi előadások nem különülnek el a Bibó-oeuvre egészétől. Helyesebb lenne úgy fogalmazni, hogy a nyomtatásban megjelent Bibó-írások nem különböznek az előadásoktól, mert eredetileg azok is élőszóban készültek. Szerzőjük kedvenc módszere ui. az volt, hogy fogalmazványait diktálta, és csak utólag stilizálta.² Bibó előadói énje tehát cseppet sem másodlagos az írásban megnyilatkozó Bibóhoz képest, sőt, éppen ellenkezőleg. Ő akkor is tanárember maradt, amikor könyvei, cikkei hasábjain szólt közönségéhez.

Bibó tartott sok más előadást is, nemcsak felsőoktatási intézményekben. Különböző pártok, egyesületek gyakran hívták előadónak, hogy aktuális társadalmi kérdésekről fejtse ki véleményét – parasztpárti politikusként, közigazgatási szakértőként vagy minisztériumi tisztviselőként. Ilyenkor ugyanaz az attitűd jellemezte, mint politikai publicistaként is, vagyis a legégetőbb problémák, a legsúlyosabb konfliktusok gyakorlati megoldásának szándéka vezette. Egyetemi óráin³ azonban

¹ A tanulmány első megjelenése: *Bibó István, 2004.* 278–289. A könyv 215–253. oldalán Szentpéteri István – a szegedi szociológia tanszék alapító professzora, szegedi joghallgatóként Bibó egykori tanítványa – előadásjegyzetei olvashatók. A tanulmány rövidített szövege előadásként elhangzott a Bibó István Közéleti Társaság, Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata, a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara 2011. november 30-án a szegedi Városháza Dísztermében Bibó István születésének centenáriuma alkalmából rendezett konferencián <http://www.youtube.com/watch?v=7qFYwyiO3jg>.

² *Bibó István, 2001.*

³ Tanítványa, Szentpéteri István jegyzetein (*Bibó István–Szentpéteri István–CsML, 1949.*) is látszik: Bibó logikusan felépített, jó órákat tartott. Ezt egy előadásában (*Szentpéteri István, 1989*) maga Szentpéteri is megerősítette.

más szerepben tűnik fel. Jogászprofesszorként ismét olyan funkciót látott el, amelyet pályája kezdetén töltött be, de később, 1945–48 között feladott: tudósként kellett megnyilatkoznia.

Bibó sajátos, distanciált viszonyt alakított ki a tudomány világával. Már hallgató korában is ironizált azokon a nagy tudóseyéniségeken, akiknek a tanítványa volt.⁴ A tanítómestere, Horváth Barna által is méltatott intuitív, kreatív alkatától⁵ idegen volt a gyűjtögető, rendszerező tudós típusa, ami egyik legtöbbit idézett és leginkább félreértett kijelentéséből⁶ is kitűnik. Távolságtartása később csak fokozódott. Egyre többre értékelte a közvetlen politikai cselekvést, és ezzel párhuzamosan mindinkább taszította az, amit öncélú, spekulatív teoretizálásnak érzett.⁷ A hivatalos akadémiai elittel szembeni averzióját erősíthette az a fölényérzet, amellyel a szegedi professzori kar édesapja, az inkább műkedvelőnek, magántudósnak tekinthető id. Bibó István iránt viselkedett.⁸ A fiatal Bibó eleve nem is akart olyan szekér után szaladni, amelyik úgysem veszi fel, és ezért nem is identifikálódott a Horthy-rendszer legfelső kasztjának részét képező tudóselittel,⁹ sőt, inkább a szociális lelkiismeret, a homológ helyzetűnek érzett számkivetettek iránti szolidaritás erősödött meg benne.¹⁰ De nem szimpatizált azokkal a manipulátor alkatú szakértőkkel sem,¹¹ akiknek a professzionális azonosságtudata csak a technéhez kötődött, miközben a telosz iránt teljesen közömbösök maradtak. Az értelmiségi szakszerűséget ő a szolgáltatásrűség felől értelmezte,¹² és így próbálta összeegyeztetni a Márciusi Frontban, a Pártytáborban politikázást a jogászi és a tudósi pálya követelményeivel. Így tanulta Horváth Barnától, aki szinoptikus jogelméletében a Van és

⁴ Így pl. – Erdeinek írt levelében – Kelsenen. *Bibó István, 1995.* 132.

⁵ Uo. 344.

⁶ A kérdéses, elhíresült mondatrész – „itt a tisztességes ember vagy politikus lesz, vagy kivándorol” a következő mondatból lett kiragadva: „kontemplatív, szellemi aktivitáshoz atmoszféra is kell, mely országunkban ma annyira hiányzik, hogy itt a tisztességes ember vagy politikus lesz, vagy kivándorol” (Uo. 132.)

⁷ *Erdei Ferenc, 1991.* 49.

⁸ *Huszár Tibor, 1989.* 18.

⁹ Bibót ebben az elhatározásában-elhatárolódásában a Moór Gyula és Horváth Barna közötti – politikailag erősen színezett – konfliktus is befolyásolhatta (erről lásd *Szabadfalvi József, 1999.* 111–125.).

¹⁰ *Huszár Tibor, 1989.* 17, 19.

¹¹ Uo. 183, 218.

¹² *Bibó István, 1986.* I. 271–295.

a Legyen közti egyensúlyozás lehetőségeit kereste,¹³ így látta barátjától, a tudósi és politikusi szerepeket váltogató Erdei Ferenctől,¹⁴ és erre kondicionálta a nemzetközi közvetítő,¹⁵ a politikai terapeuta,¹⁶ valamint az új elit nevelőjének funkciója¹⁷ is, amelyet magára vállalt.

Az egyetemi katedrán Bibó olyasmire kényszerült, amire a többi szerepköreiben egyik esetben sem: „rendszer” kellett alkotnia. Az idézőjel azért indokolt, mert Bibó őrizkedett a rendszeralkotástól, és pedig nem ösztönösen, hanem tudatosan. Ő Horváth Barna tanítványaként azt a jogfilozófiai és társadalomelméleti szemléletet sajátította el, amely a szintézis keresését értelmetlennek tartotta, és ehelyett a szinopszisra törekedett. Azaz: feleslegesnek ítélte az ellentétek, a különbségek megszüntetését, mert úgy látta: a cselekvéshez, a helyes döntéshez, a problémamegoldáshoz együtt szemlélésük is bőven elégséges. Ezt a logikát követik híres írásai, amelyekben a leginkább elmérgesedett konfliktusok kezelhetővé tételére vállalkozik. Egyetemi tantárgyak oktatójaként azonban didaktikai szempontokat is figyelembe kellett vennie. Tanítványai előtt ismertetnie kellett az adott tudományág legfontosabb elméleteit, irányzatait, tisztázni kellett az alapvető fogalmakat és módszereket. Ha pedig a történeti kifejtéshez folyamodott, az időrendhez kellett magát tartania. Egyetemi előadásaiból ezért olyan kérdésekkel kapcsolatos nézeteit is megismerhetjük, amelyekről más műveiben nem nyilvánított véleményt, de amelyek jobb megértéséhez ezek az előadások nélkülözhetetlen fogódzót jelentenek.

II.

Bibó egyetemi oktatói pályáját nem a koalíciós időkben kezdte, hanem 1940-ben, Kolozsvárott, magántanárként. A jogelmélet ún. szegedi iskolájához tartozó Bibó magántanári habilitációját – az iskolateremtő Horváth Barnaéval együtt – Szegedről, vagyis gimnáziumi és egyetemi éveinek, sikereinek városából helyezték át a kolozsvári egyetemre, amely

¹³ Horváth Barna, 1937.

¹⁴ Erdei Ferenc, 1980. 350–351.

¹⁵ Erről lásd Lányi Kamilla, 1998.

¹⁶ Bibó István, 1986. I. 243–241. vö. Szilágyi Sándor, 1990; Mannheim Károly, 1940, 1943; Popper, Karl R. 2001. 384–394.

¹⁷ Bibó István, 1986. I. 221–243.

a visszacsatolás után az establishmenthez képest deviáns tudósegényiségek „büntetőtelepének” számított.¹⁸ A fentiekén kívül még ez a tény is hozzájárulhatott ahhoz, hogy Bibónak már kezdőként sem voltak illúziói a tudományos pályával szemben. Jogfilozófiai kurzusának anyaga ugyanis nagyrészt tudományelméleti, metodológiai kérdéseket boncolgat, mégpedig – és ez a legfőbb sajátsága! – igen szkeptikus alapállásból, amit egy elemzés találóan „antispekulativitásként” jellemez.¹⁹ A félig beavatott, félig kívülálló nézőpontjából végül is egy tudásszociológiai szemlélet fogalmazódik meg, amely a tudományos iskolákat pozícióféltő érdekcsoportokként, a tudósokat pedig öngazolástól űzött, a cáfolattól való félelmükben a valóság elől steril konstrukciókba menekülő emberekként mutatja be – mintegy megelőlegezve *Az európai egyensúlyról és békéről* és az 1945–48-as tanulmányok históriaelemzéseinek Bibóját is. Az álláspont problematikussága abban rejlik, hogy ezek az anomáliák mindenféle professzionalizálódás elkerülhetetlen velejárói. A kolozsvári előadásokat olvasva még az is felvetődik az olvasóban, hogy vajon már ekkor is ugródeszkának tekintette-e Bibó a tudományos karriert a politikuséhoz, ahogy élete végén tett nyilatkozatában állítja?²⁰

III.

Bár Bibó nem volt szociológus,²¹ a szegedi ún. munkástanfolyamon tartott szociológiai előadásai azért lényegesek, mert társadalomfelfogásának elméleti alapjait itt fejt ki a legösszefüggőbb módon.²² A *Bevezetés a társadalomtudományba*²³ című kurzus a szegedi iskola és ezen belül Horváth Barna szociológiai nézeteinek mindkét fő vonását magán viseli: a szinoptikus szemléletet és az objektivációkban gondolkodást. A szoci-

¹⁸ H. Szilágyi István, 1995a. 213.

¹⁹ Percz László, 2001.

²⁰ Huszár Tibor, 1989. 30.

²¹ Huszár Tibornak adott interjújában ezt explicite ki is mondja (Huszár Tibor, 1989. 245.), bár 1942-ben megpályázta a Pázmány Péter Tudományegyetem akkor létrehozott társadalomelméleti tanszékét, igaz, az állást – az akkortájt hivatalos ideológusnak számító – Dékány István kapta meg. Ennek történetéről lásd *Bibó István*, 1995. 195., vö. uo. 359., az ennek ellentmondó adatot lásd *Bibó István*, 1996. 442.

²² Az előzményeket lásd *Bibó István*, 1986. I.183–271; *Bibó István*, 1995. 180–189, 198–202.

²³ Akkoriban ez a szociológiai tükröfordítása volt! Lásd Szalai Sándor, 1948.

nopszis Bibónál mindenekelőtt a hamis ellentétek feloldására irányuló törekvésben nyilvánul meg: a szerző ilyenkor közvetítőként, döntőbíróként keresi a szembenálló értékek közti közös nevezőt,²⁴ majd a realitással összevetve az optimális álláspontot, eljárást, módszert a probléma megoldására. Így tesz akkor is, amikor a szociológiai előadásokban az „öröklés vagy környezet?”, „a szociológia értéktudomány vagy valóságtudomány?”²⁵ vagy az „individualizmus vagy kollektivizmus?” vitán próbál felülemelkedni. Az objektiváció kategóriája Horváth processzuális jog- és társadalomelméletében központi jelentőségű. Legközelebb az eljárás fogalmához áll, amely az újkantianusokon nevelkedett Horváthnál – és nyomán Bibónál is – mindig egy ténybeli állapot igazolása vagy értékek megvalósítása, ezáltal pedig hatalmi helyzetek legitimálása, humanizálása; az egymásba épülő objektivációk, intézmények pedig a társadalmi integráció fontos eszközei.

Az „objektiváció” szó Bibónál csak jogi doktori disszertációjában fordul elő, később – így szociológiai előadásaiban is – a „szervezés”, „társadalomszervezés” kifejezéseket használja szinonimaként.²⁶ Nyilvánvaló ez olyankor, amikor a társadalmi szabályokat taglalja, de tetten érhető a társadalmi csoportképző tényezőkről írottakban is. Így explicit módon megfogalmazódik a vérségi tényezőről szóló passzusokban, amelyek a családot intézményként, és ebből eredően egyúttal csoportként is jellemzik. További példa is hozható: a település csoportképző mivoltáról a 40-es években még korszerű viszonysszociológia²⁷ szellemében, valamint – a szintén Horváth-tanítvány – Erdeire emlékeztető módon²⁸ értekezik. Bibó már az *Európai egyensúlyról és békéről* című nagy művében is ezt a módszert alkalmazta, amikor egy nagy-szabású tablóban az európai társadalmak egyes rétegeit abból a szemszögből elemezte, hogy mennyire rendelkeznek autonóm szervezetekkel,²⁹ és ugyanezzel a megközelítéssel él zsidókérdés-tanulmányában,

²⁴ Vö. H. Szilágyi István 1995b. 294–295; Horváth Barna, 1937.

²⁵ Hasonló álláspontot foglal el Erdei a szárszói előadásában is (*Erdei Ferenc, 1980.* 350–351.).

²⁶ Persze, nem abban az értelemben, ahogy a technokrata szemléletű szerzők, pl. Magyary Zoltán (lásd Saád József, *vál, bev. s. a. r. jegyz., 2000.*) használják.

²⁷ Lásd von Wiese, Leopold, 1931, 1942, vö. Bibó István, 1943.

²⁸ *Erdei Ferenc, 1974.* 5–48.

²⁹ *Bibó István, 1986.* I. 557–573.

az asszimilációról szóló fejezetben is.³⁰ Itt válik világossá, amit Bibó a Szentpéteri-előadásokban tesz egyértelművé: a szervezés mindenekelőtt a szabadság objektívalását jelenti.³¹

IV.

Míg a jogfilozófiai és a szociológiai előadásokban az olvasó inkább egyfajta állóképpel találkozik, a politikatudományi, a nemzetközi jogi és a – különböző témákkal foglalkozó – Szentpéteri-előadásokban a „dogmatikai” részek helyett a történetiségnek jut főszerep. Tegyük hozzá: a sok, különféle kérdéskör történeti kifejtése egységes szemléletnek rendelődik alá. Bibó a történelmet minden esetben – tehát nemcsak abban a kurzusában, amely már a címében is ennek a problémának van szentelve³² – legitimitások történeteként³³ „meséli el”.

A többi előadáshoz hasonlóan ez mindenekelőtt hangsúlyváltást eredményez a cikkeikben, tanulmányokban megnyilatkozó Bibó mondanójához képest. A legitimitás ott is az egyik legfontosabb tárgykör, de inkább negatív, a hiánya felől jelentkezik: legitimitási válságok és zavarok képében, rendszerváltások, hideg és meleg háborúk és polgárháborúk kapcsán, és ezért a legnagyobb Bibó-opusok a legitimitás keresésének, szinte a semmiből megteremtésének³⁴ jegyében születtek. Egyetemi előadásokon azonban nem kell, de nem is lehet akut krízisintervenciót folytatni, és így itt azt is megtudhatjuk Bibótól: mit gondolt a sikeres, hosszú távon működőképes legitimitásokról.

A legitimitás tematizálódása miatt két olyan szerzőt is az elemzés fókuszába kell vonnunk, akik Bibóra talán még Horváthnál is nagyobb hatással voltak: Guglielmo Ferrerót és Hajnal Istvánt. Az előbbi – a francia forradalomról írt nagy trilógiájával³⁵ – inkább politikai krizeológusként hatott Bibóra, és ezért inkább Bibó írásainak az ihletői sorában kívánko-

³⁰ *Bibó István*, 1986. II. 722–754.

³¹ *Bibó István–Szentpéteri István–CsML*, 1949. Szabadság, képviselő, önkormányzat 1–6, Közigazgatás 1–2.

³² Lásd *Szentpéteri István*, 1993.

³³ Lásd *Bibó István*, 1990. IV. 300–307.

³⁴ Lásd *Radnóti Sándor*, 1991.

³⁵ *Ferrero, Guglielmo*, 2000, 2001, 2002.

zik az első helyre.³⁶ A katedrán, előszóban Bibó arra is rávilágít: milyen hosszúidős társadalomtörténeti folyamatok alapozták meg azokat a be rendezkedéseket, amelyek szabadságintézmények révén évszázadokon át a mindennapi élet gyakorlatává tették a hatalom humanizálását. Ez a magyarázata annak, hogy Bibó politikatudományi előadásai – egyetemi oktatói tevékenysége legértékesebb, legnagyobb műveihez mérhető formátumú darabjai – Hajnal hatását mutatják.³⁷ A többi kurzus anyaga is minden olyan esetben, amikor a személyi teljesítmények kölcsönös, méltányos elismerésén – úgy is mondhatnánk: a „mikrolegitimáción” – nyugvó nyugat-európai társadalomfejlődés által kiformált szerkezetek jelentőségét hangsúlyozza, mindig Hajnal gondolatmeneteit adaptálja.³⁸

Az egyetemi előadásokból (mindenekelőtt a Szentpéteri által lejegyzett anyagból) kiderül: Bibó saját korát évezredek perspektívájából szemléli, és egy nagyon hosszú átalakulási folyamat egyik, kivételesen drámai epizódjának tartja. Az átmenet lényege: a szabadságon – de nem az egyenlőségen – alapuló középkori, nyugat-európai társadalomszervezésről áttérni egy olyan, modern szervezésre, amely egyaránt alapul a szabadságon és az egyenlőségen is. A tétel legnagyobb horderejű következménye, hogy a keresztény egyház által uralt középkort a legitímációs elvek terén ellentmondásosnak tartja, mert kompromisszumot hozott létre az egyenlőség – Bibó szerint keresztény – elve és a barbár vérségi elv, illetve ebből következően a hierarchikus társadalomszervezés között. „Csak” idő kérdése, mikor válik funkciótlanná a születési arisztokrácia, és mikor manifesztálódik a legitímációs elvek és módszerek diszkrepanciája, ami Bibó felfogása szerint nagyon nagy baj, a legnagyobb, ami csak egy társadalmi rendszert érhet. Bibó téziséből az is következik, hogy az igazán keresztény – tehát: a minden ember egyenlőségét a formák, a módszerek, az eljárások mindennapi gyakorlatában is megvalósító – társadalmat nem a múltban kell keresni, hanem a jövőben, ráadásul: egy, egyre szekularizáltabb jövőben³⁹ megvalósítani. A feladat nehézségével, csaknem megvalósíthatatlan mivoltával az

³⁶ Van olyan példa is, amikor Bibó – abban a kurzusában, amely kimondottan erről a témáról szól (*Bibó István–Szentpéteri István–CsML, 1949. Legitimitás.*) – a „makrolegitimációt” nem is Ferrero, hanem Arisztotelész (*Arisztotelész, 1984*) alapján elemzi.

³⁷ Ezt először Kovács Gábor vette észre. *Kovács Gábor, 1999.* 206.

³⁸ *Hajnal István, 1936, 1993.*

³⁹ Lásd *Bibó István, 1979.*

előadó is tisztában volt. Tudta, hogy amire nincs „egy gramm begyakorolt módszer”⁴⁰ – márpedig az egyenlőségre nincs! –, az a legitimációs válságot csak tovább súlyosbíthatja. Arról nem is beszélve, hogy a vezetés és követés örök egyenlőtlenségének problémája mindenképpen megmarad. Ferrero munkásságát tanulmányozva Bibó előtt az is világossá vált, hogy a rendszerváltások, a legitimitás nagy transzformációi mindenféle elitet és tekintélyt megsemmisítéssel fenyegetnek, a vezetetlenség érzése pedig félelmet okoz, vagyis: éppen a szabadság hiányát. Végezetül: Bibónak afelől sem voltak illúziói, hogy visszafelé, a középkori legitimitás felé nem vezet út, sőt, az oligarchiakat és a zsarnokságot csak a mindenféle autoritás hiányától való félelem hívja újra meg újra életre.

V.

A jelen illúziótlan,⁴¹ de középkor-nosztalgia nélküli szemlélete különös erővel jelentkezik Bibó nemzetközi jogi előadásában. A nemzetközi kapcsolatok területe Bibó szerint olyan szféra, amely az újkor óta a hanyatlás jeleit mutatja: a feudalizmust – mindenekelőtt a háború és béke jogának kérdésében – humanizáltabb, civilizáltabb viszonyok jellemezték, mint a modern ember világát.⁴² Az okot legfőképp abban látja, amit saját korában hiányként érzékel, vagyis a közös tekintélyek által megalapozott, homogén politikai kultúrában, amely tartós hatalmi egyensúlyt hoz létre, amelyben elvek és eljárások harmóniában vannak.⁴³ Ergo: nincsenek lehetetlen, betarthatatlan és ezáltal hipokrizist szülő posztulátumok – márpedig Bibó a háborúindítás tilalmát ilyenek tartotta.⁴⁴ Természetesen nem volt militarista, de jobbnak tartotta a játékszabályok, keretek közé szorított, civilizált területszerző hadviselést,

⁴⁰ *Bibó István*, 1986. I. 203–271; *Bibó István*, 1990. IV. 413–491., 743–744.

⁴¹ Nehéz eldönteni, illúziót vagy éppen mély realizmust lássunk-e abban, hogy Bibó itt, tehát az 1946–47-es tanévben is megismétli *Az európai egyensúlyról és békéről* című műve egyes, a Németországgal kötendő jó békére vonatkozó tételait, melyek szerint az Anschlusst nem szabad visszacsinálni, a háborús bűnösök felelősségrevonását a lehetséges minimumra kell csökkenteni, és egyelőre a demokratikus Németország megteremtésének sem jött még el az ideje.

⁴² *Bibó István*, 1990. IV. 44–45.

⁴³ Uo. 744., *Bibó István*, *MTAKK Ms 5116/15*. Gépelt szöveg. 9.

⁴⁴ *Bibó István*, 1990. IV. 421–428.

mint a teljes demilitarizálás irreális doktrínája által teremtett állapotot, amely a hadüzenet nélküli, „visszaütéssel kezdődött”, az ellenfél teljes erkölcsi degradálásával folytatódó, majd végül totális megsemmisítésére törő tömegháborúhoz vezet.⁴⁵ A hatalom angelizálása és démonizálása tehát egyaránt a hatalom humanizálása ellen hat.

Láthatjuk: ez a Bibó nem igazolja vissza az uralommentes politika utópiáját melengető, naív „antipolitikus” róla kialakult, két évtizedes sztereotípiáját,⁴⁶ pedig a nemzetközi jogi előadásai elé kézzel írt jegyzeteiben a Lét és a Legyen közti egyensúlyi pontot e jogág esetében tudatosan az utóbbihoz közel helyezi. A nemzetközi jog ráolvasás jellegét nyíltan felvállalva, így fogalmaz: „a nemzetközi jog: jog, mert: *legyen* jog”,⁴⁷ majd hozzáfűzi: a nemzetközi jogász a középkori klerikushoz hasonlít, mert mindkettő olyasmire próbál embertársainak mintákat nyújtani, ami csak évszázadok múlva valósulhat meg.

⁴⁵ *Bibó István*, 1986. I. 313–316.

⁴⁶ Az álláspont legszínvonalasabb kifejtése: *Körösesnyei András*, 2000.

⁴⁷ *MTAKK Ms 5116/15. Kézzel írt rész. 2.*

Az elitektől a reális utópiáig. Bibó István politikaelméleti koncepciója

Ha valamiféle közös motívumot keresünk Bibó István háború előtti, politikaelméleti írásaiban, azt minden bizonnyal az elit fogalmában találhatjuk meg. A probléma iránti érdeklődés megjelenése időben egybeesett azzal a fordulattal, melynek során fiatalkori kutatási területétől, a jogelmélettől a társadalomtörténet és a szociológia felé fordult. Az ilyen jellegű kérdésekkel foglalkozó tanulmányai részben még a háború előtt, részben pedig már a háború alatt születtek. A *pénz* című esszének több változata is ismert. Az első az 1937/38-as tanévben, egykori iskolájában, az Új Iskolában hangzott el előadás formájában. Ennek a szövege nem, de a vázлата fönnmaradt. 1938. április 24-én a Magyar Rádió Budapest II. adóján is elhangzott. Az előadás végső, átdolgozott változata 1942-ben jelent meg a *Magyar Szemlében*.

Az elitproblematika legteljesebb kibontása az ugyancsak 1942-ben, a *Társadalomtudományban* megjelent *Elit és szociális érzék* című írásában történt meg. 1943-as, Mannheim Károly *Diagnosis of Our Time* című könyvéről írott recenziójában ismét csak felvetette az elittel kapcsolatos kérdéseket. A publikált szövegek mellett két előadásvázlat, illetve egy befejezetlen és kiadatlan tanulmány mutatja, hogy milyen lényegesnek tartotta ezt a témát ezekben az években.¹ Meggyőződése szerint a politikai és gazdasági hatalom birtoklása önmagában még nem teszi valódi elitté a hatalom birtokosait. Az elitszerepet Bibó mindig is – Németh Lászlóhoz hasonlóan – összekötötte az értelmiségi szereppel.

A vezetéshez mindenképp tekintélyre van szükség: a tekintély társadalompszichológiai jelenség,² egy kölcsönviszony manifesztációja: ugyanúgy feltételezi az adott közösség bizalmát, mint a vezetők tényleges társadalmi teljesítményeit. A két tényező kölcsönösen erősíti egymást. Bibó visszautasította azt a megközelítést, hogy a társadalmi szerepek elosztása az érdekvizonyok függvénye lenne: a helyzet éppen

¹ Ez a befejezetlen tanulmány a *Korunk* 1993/1-es számában (13–17.) jelent meg. Vö. Bárdi Nándor, 1993.

² „Vezetés-követés. MIKSZ-előadásvázlata.” 1941. In *Bibó István*, 1995. 181.

fordított: az érdekek strukturálódása mindig a társadalmi szerepek sajátos elosztásának a következménye.³ Ám mi szabályozza a társadalmi szerepek megosztását egy adott közösség tagjai között? Válasza: a közösség értékfelfogása, illetve értékképzetei. Egy adott társadalom tagjainak értékképzetei mindig visszavezethetőek annak sajátos értékfogalmaira:

„Érdek csak fix elosztáshoz kapcsolódik. Ha ez megbillen, csak nyers előretörékvés van, kvantitatív primer érdekek, de társadalmi érdekelismerés és érdekkövetés nincs. *Előbb a rendező elv, aztán az érdek.* A rendező elvet nem osztályok hordozzák, hanem egyének találják ki. /.../ Az emberek ön- és közértékelése nem érdek szerint megy, hanem az érdek alapul az értékelésen.”⁴

Egyetlenegy társadalom sem képzelhető el kultúrateremtő elitek nélkül: a tömegmegvető elitgőg éppen olyan jogosulatlan, mint a kizsákmányoló elitek emlegetése.⁵ Utóbbi – mondja Bibó – csak a funkciójukat vesztett elitek esetében állja meg a helyét. Ezek ugyanis többé már nem fejtenek ki valóságos társadalmi teljesítményt. Az elit alapvető feladata a társadalom értékrendjének létrehozása, fenntartása és közvetítése példaadó magatartásminták segítségével, legyen szó művészi, tudományos, vagy akár politikai teljesítményekről. A fiatal Bibó nagyra tartotta a középkort: véleménye szerint akkor hosszú időre sikerült megvalósítani az elvek és valóság közötti helyes viszonyt. A középkor hatékony és teljesítőképes elitek és egy jól működő értékrend segítségével évszázadokon keresztül meg tudott valósítani egy olyan társadalmi egyensúlyt, amely stabilitást hozott a társadalomnak. Tagadhatatlan, hogy a korai esszéiben – *A pénz*, illetve az *Elit és szociális érzék* mellett ide kell sorolnunk a *Korunk diagnózisát* is – a középkor a modernitással szemben határozott pozitív értékelést kapott: az elitproblematikát körbejáró korai Bibó-írásokat a modernitás kritikájából kinövő korkritika és egy értékválság erőteljes érzékeltetése jellemezte. Ennek a válságnak a jele szerinte többek között az, hogy a szavazás intézményét technikai eszköz helyett értékek közötti választásra használják – fejtette ki

³ Uo. 181.

⁴ Uo. 183.

⁵ Erre vonatkozóan lásd: *Kovács Gábor*, 1993. 148–166.

A *pénz* című írásában. Nézete szerint ez azért lehet így, mert nincs közmegegyezés a társadalom alapértékeire vonatkozóan. Ezzel szemben a középkori rend olyan konszenzuson alapult, amely mögött ott állt egy transzcendens garancia, az evilág politikai rendjét a teremtett világ rendjének részeként fenntartó Isten. Bibó azonban *A pénz*ben jelezte a középkori társadalom korlátait is: látta, hogy a középkori társadalmi egyensúlynak az volt az ára, hogy az egyént beleágyazta a kétségtelenül védelmet nyújtó, ám a számára át nem hágható korlátokat is jelentő társadalmi kötelek hálójába. Mindazonáltal az 1935–42-es írásokban explicit módon megfogalmazta a modernitással kapcsolatos szkepszisét. A középkort követő századok értékkonstruáló folyamatait az ezekkel együtt járó értékdestrukcióval állította szembe, s az ilyen módon előálló negatív egyenleget látta az értékválság fő okának. A modernitás, miközben fölszabadította az egyént a középkor társadalmi kötöttségei alól, s egy társadalmi csoport funkcionális egységéből szabad individuummá változtatta, magára is hagyta; a szabadsággal nem járt együtt egy új értékrendszer és egy azt közvetítő új elit megteremtése.

Ám Bibó nem a modernitás teremtette individuális szabadságban látta a bajok gyökerét; éppen ellenkezőleg, ez a szabadság számára a keresztény tanítás legfontosabb gyümölcse volt. Gondolatmenetében a pénz ennek a szabadságnak csodálatos, bár rosszul használt eszközeként jelent meg, amely a szabadság érvényesítése előtt addig nem tapasztalt dimenziókat nyitott meg. De ha ez így van, akkor miért nem sikerült egy működőképes társadalmi értékrendet és azt a valóságba átültető társadalmi elitet megteremteni az újkor századaiban? A fiatal Bibó válasza erre az volt, hogy azért, mert a középkor végén felbomlott a középkori értékrend hitelességét és működőképességét garantáló vallásos világkép. A *Korunk diagnózisa* című recenzióban egyetértéssel idézte Mannheim Károlynak azt a kitételét, hogy egy társadalom értékeinek integrálása transzcendens garanciákat igényel:

„/.../ egyszerre kiderül, hogy mindehhez vallásos gyökerű integráló erőkre van szükség, mert ha ezek a gyökerek elszakadnak, mint az az európai történelem szekularizált korszakaiban történt, akkor a társadalmi értékekből nem marad más, mint az emberi viselkedésnek a környezethez való alkalmazása, amelyben jó vagy rossz egyszerűen hasznosságot és eredményességet jelent, anélkül hogy

felelne arra a kérdésre, mi a célja ennek a hasznosságnak és eredményességnek.”⁶

A fiatal Bibó István egy alapvető dologban különbözött a két háború közötti válságfilozófiák szerzőitől. Nála hiányzott a világhelyzet reménytelenségének tudatából fakadó rezignáltság és kétségbeesés. Az értékválságból látott kivezető utat, ami egyben további gondolkodói pályájának programját is jelentette. A *pénz* című esszében ugyanis a következő konklúziót fogalmazta meg:

„A keresztény-középkori, kapitalista-polgári, szocialisztikus és új közösségi gondolatoknak – az elsorvadt és doktriner elemektől megtisztult – ötvözetéből nem volna lehetetlen életképes értékrendet létrehozni. Ehhez azonban nem elég az értékekben való elvi megállapodás – ami szintén hiányzik – hanem szükség van arra is, ami még sokkal nehezebb, hogy ez az új értékrend erős történelmi élmények tüzeiben egységgé és közmeggyőződésé váljék, és a társadalom viszonylataiban tényleg érvényesüljön is.”⁷

Azonban mielőtt tovább kísérnénk Bibót gondolkodói pályáján, érdemes egy pillantást vetni a rá oly nagy hatást gyakorló korábbi professzorának, Horváth Barnának *A géniusz pere. Socrates–Johanna* című, 1942-ben megjelent könyvéről írott rövid recenzióra is. Bibó a következőt tartotta fontosnak kiemelni a könyvről:

„A per tragikus konfliktusában elbukó géniusz a fennálló társadalmi és jogi rend kemény kérgén rést üt, és éppen ezen a résen keresztül fészkelődik be és épül ki a méltányosabb, emberségesebb, fejlettebb, árnyaltabb új társadalmi és jogi rend.”⁸

A recenzió kapcsán fontos megemlíteni, hogy Bibó későbbi munkásságára nagy hatással volt Horváth Barnának az a módszertani megfontolása, hogy Szent Johannát a társadalomtudománynak szociológiai ágensként kell szemlélnie; a szociológus számára közömbös, hogy tény-

⁶ *BIM* 9. 66.

⁷ Uo. 23.

⁸ Uo. 46.

kedését milyen transzcendens forráshoz való viszony inspirálta. Ez ugyanis üdvtörténeti szempontból bír jelentőséggel, de nem az evilági szféra működéstörvényeit vizsgáló társadalomtudós számára:

„Az emberi vagy emberfeletti képességek iránti vita pedig azért hiába-
való, mivel a teljesítmény lelki szerkezete ugyanaz. Aki ezzel az
egyszerű szerkezettel a megszokottat méreteiben messze felülmúló
teljesítményt ér el, az emberfeletti képességek birtokában van.”⁹

Bibó István, három évtizeddel később az európai társadalomfejlődésről írott nagy esszéjében lényegében véve ugyanezzel a módszerrel elemezte Jézus és környezete viszonyát. Ő – Horváth Barnától eltérően – hívó ember volt, azonban mint társadalmi-politikai problémákat elemző gondolkodót Jézus személyiségének társadalmi hatását illetően őt is a kérdés szociológiai összetevője érdekelte. Vagyis ő is a megszokottat messze meghaladó lelki teljesítmény és a társadalmi környezet kölcsönviszonyát tartja lényeges problémának. Jézus személyiségjegyeit vizsgálva mindvégig hangsúlyozta, hogy a kérlelhetetlen szelídség, mint paradigmikus jellegű, történelmi jelentőségűvé váló viselkedésforma ebből a szempontból vizsgálva *emberi* viselkedésforma.

A bibói gondolkodói pálya fontos állomása volt az Ókécskén 1947. augusztus 12-én tartott előadás, melynek témája az európai társadalmi és politikai fejlődés és a hatalom humanizálásának kérdése volt. Az *Ókécskei előadás* a hatalom humanizálásában központi szerepet tulajdonított a középkori kereszténységnek és Ágoston munkásságának. Kijelentette, hogy szeretné elkerülni mind a marxizmus, mind pedig a szellemtörténeti álláspont dogmatikus túlzásait; hangsúlyozta, hogy a társadalomfejlődésben az anyagi és a szellemi tényezők kölcsönösen visszahatnak egymásra.

Az *Ókécskei előadás*ban erősen érezhető az a hatás, amelyet Bibóra Hajnal István középkor-konceptiója gyakorolt. A középkori nyugat-európai klerikusságról szólva teljesen Hajnal szellemében emelte ki azt, hogy annak legnagyobb teljesítménye a középkori társadalom bonyolult viszonyainak az adminisztrálása volt. Ennek a középkori elitnek a keresztény mentalitása és világgépe szükséges, ám nem elégséges feltételként jelenik meg:

⁹ Horváth Barna, 1942. 116.

„Az, hogy ez társadalmi jelentőségű tény lett, ez megint csak nem ment olyan egyszerűen és úgy, hogy az emberek vették Szent Ágoston könyveit, elolvasták, és ettől kezdve másként viselkedtek. A keleti kereszténység területén, amely a népvándorlás első idejében teljes épségben megmaradt, Szent Ágoston államelméletének a gyakorlati hatása úgyszólván a semmivel egyenlő. Az egész bizánci uralom pontosan [olyan] maradt, mint azelőtt, megtartotta a maga rideg hatalmi szokásait, megtartotta a népesség alávételének eddigi gyakorlatát, legfeljebb – mint mondtam – egy csomó keresztény szólammal sallangozta fel magát, de az egész hatalmi szerkezet nem mozdult meg, mert nem volt [olyan] problémája, aminek a megoldásához bármiféle államelméletre szüksége [lett volna].”¹⁰

Bibó, Hajnalt követve, az egyháznak, mint intézménynek a jelentőségét hangsúlyozta. Ugyancsak Hajnal nyomdokain haladt, amikor kiemelte, hogy Nyugat-Európában ennek a középkori papságnak az életközelsége fontosabb tényező volt, mint sajátos műveltsége:

„Ebben az egész szervezetben van egy pap írástudónak, közvetítőnek, magyarázóknak, ami azt is jelentette, hogy az egész nyugat-európai papság a mainál sokkal világiasabb jelenség volt. Ezek megtanultak egy pár alap egyházi funkciót, megtanultak egy bizonyos módot, ahogy az ügyekhez hozzáfogjanak /.../”¹¹

A világiasság hangsúlyozásával Bibó Hajnalnak arra a tételére utalt, mely szerint a nyugat-európai keresztény egyház aktív társadalmi szerepének legfontosabb tényezője a középkorban a plébániai rendszer volt.¹²

Az *Ókéscei előadás* tehát a Bibó-féle Hajnal-adaptáció fontos dokumentuma. Amikor az európai fejlődés sajátosságaként kiemelte, hogy itt nem lehetett hosszú távon az embert rabszolgaként alkalmazni, s ez a tény ösztönzőleg hatott a technika fejlődésére, Hajnal technológiatörténeti gondolatmeneteinek egyik fontos következtetését idézte fel. Hajnalra vezethető vissza az a gondolatmenet is, melyben az amerikai fejlődést hasonlította össze az európaival. Hajnal szerint Amerika

¹⁰ BIM 9. 85–86.

¹¹ Uo. 88–89.

¹² Hajnal István, 1993. 262.

valójában egy barbár ország, mert a maga társadalmi ellentéteit nem belül dolgozta föl, hanem területi expanzió útján oldotta föl. Hajnalnál ez a gondolat eredetileg egy fejlődéstipológiai sémába volt beágyazva; eszerint nagyobb kultúrfejlődés csak ott indult meg, ahol nem állt rendelkezésre elegendő fizikai tér, és így nem volt lehetőség hódításra, más népek kultúrfejlődési eredményeinek egyszerű elrablására; az illető térség társadalma ezért intenzív belső építkezésre kényszerült rá.¹³

Az európai társadalomfejlődésről címet viselő töredék 1953–56 között született; ez lényegében az 1971–72-es nagy esszé vázlatára, s mint ilyen fontos dokumentuma Bibó István intellektuális pályafutásának. Bizonyítja, hogy *Az európai társadalomfejlődés értelmének* számos alapgondolata már az ötvenes években jelen volt, s ugyanakkor híven tükrözi akkori szellemi állapotát és hangulatát. Az 1789-es francia forradalmat és az 1917-es orosz forradalmat ugyanazon európai szabadságfolyamatnak két lépéseként értelmező elméleti optimizmus itt megkérdőjeleződik. Bibónak ekkortájt már súlyos kétségei voltak a történelmi szituáció lehetséges hosszú távú kifizetésait illetően. Az írás nyílt szókimondása erősen különbözik az 1945–47 közötti politikai publicisztika óvatos hangvételétől.

Leszögezi, hogy a haladás esélyeire vonatkozó korábbi derűlátás, valamint az ő személyes optimizmusa, mellyel az 1917-es orosz forradalmat a nyugati forradalmak továbbviteleként értelmezte, már nem állja meg a helyét. Korábban az orosz forradalomra mint az első világháborút és azt követő értékválságot meghaladó, az európai haladásoptimizmust alátámasztó eseményre lehetett hivatkozni; ez immáron tarthatatlan naivitásnak tűnik. Már maga a forradalom menete is sokakat joggal borzaszt el azaz, hogy a vérontást és a kegyetlenséget politikai program szintjére emelte:

„Az, hogy az orosz forradalom, vagy akár egy nála enyhébb, de azért teljes sikerű szocialista forradalom előrelépés volna a haladás útján, egyáltalán kétségessé vált.”¹⁴

Új momentum Bibó gondolatvilágában itt az, hogy az első világháború utáni értékválságot most már részben az orosz forradalomra és az azt követő orosz eseményekre vezeti vissza:

¹³ Hajnal István, 1989. 20–21.

¹⁴ BIM 9. 128.

„Ezzel elkezdődött az európai emberiség gondolkodó felének az a kétségbeesett ide-oda hányódása, melynek során a nyugati polgári haladás-ideált a világháború értelmetlensége, a versailles-i és genfi békeapparátus tehetetlensége és a kapitalizmus csődje kompromittálta, az ebből a hitelvesztésből táplálkozó és tőkét kovácsoló marxizmus-leninizmust pedig a bolsevista machiavellizmus tette hitelvesztetté.”¹⁵

A gondolatmenet ezt követően az előző évtizedek baloldali értelmiségének mentalitástörténetét rekonstruálja – ez egyben Bibó saját gondolkodói pályafutásának az illúzióira való visszatekintése is. Saját korábbi véleményére is utal, amikor azt írja, hogy a fasizmus megjelenésével ezt az új ellenséget sokkal veszélyesebbnek ítélték; ez ugyanis a bolsevizmussal ellentétben nemcsak az eszközök, hanem a célok tekintetében is szakított az európai szabadság-tradícióval. Ez a koncepció tette lehetővé a baloldali, ám nem kommunista értelmiség számára a kommunisták által – mint később kiderült, pusztán taktikai okok által motivált – népfrempolitika elfogadását, amit azonban alapvetően megkérdőjelezett a 30-as évek moszkvai pereinek sorozata:

„/.../ az egész kérdés végsőleg nem az, hogy ezek a vallomások milyen eszközökkel jöttek létre, hanem az, hogy ezek után egyáltalán lehet-e arról beszélni, hogy a bolsevizmus eszközökben való nem válogatása végsőleg egy jó ügy szolgálatában áll: miféle jó ügy lehet az, melynek érdekében ilyen hátborzongató bábjátékokat kell lefolytatni. Mi maradhat a szabadság, igazságosság és emberi méltóság jó ügyéből egy társadalomban, mely ezt képes – vagy kénytelen – ellentmondás nélkül végignézni?”¹⁶

A második világháború aztán elaltatta ezeket a kétségeket – ám csak egy időre. Bibó itt nyilvánvalóan ismét csak a maga korábbi, az európai egyensúlyról írott könyvében kifejtett és 1945–47 között is fenntartott álláspontját is kritizálja:

¹⁵ Uo. 129.

¹⁶ Uo. 131.

„Az a kép, mely az orosz forradalom eredményéről mostanára kialakult, nagyon nehezzé teszi a tárgyilagos szemlélő számára, hogy a forradalmak sorába a francia forradalom után logikus továbblépésként illessze be az oroszot. Ma már csupán a hivatalos marxizmus-leninizmus vallja, s ahol tudja, kötelezően vallani rendeli, hogy az európai haladás fejlődési iránya világos és egyértelmű, a végső ideál, a szocialista és kommunista társadalom s a feléje vezető helyes út felől kétség nincsen.”¹⁷

A gondolatmenet folytatásában aztán mégiscsak felülemelkedni látszik kételyein:

„A másik oldalon, a nyugati emberiség világában az európai nagy haladás nagy eszménye, a szabadság, igazságosság és emberi méltóság érvényessége nem kétséges. Nem az értékek zűrzavara jellemzi a mai helyzetet, mely olyan kedvelt jelszava volt a húszas és harmincas évek burjánzó politikai ideológiáinak. Ellenkezőleg, az európai haladás nagy eszményei, a szabadság, igazságosság és emberi méltóság, az azokat totálisan és egészben kétségbevonó fasizmus és hitlerizmus romjain határozottabb érvényességgel jelentkeznek, mint 1848 óta bármikor. A végső ideálok terén kevesebb kétség van, mint az első világháború kitörése óta bármikor.”¹⁸

A töredékben kifejtett álláspontja abban különbözött a fiatalkori írásai-ban megfogalmazott nézeteitől, hogy itt egyfelől tagadta az értékváltságot, másfelől azonban korábbi derűlátása is elhalványult. Kifejtette, hogy a Nyugat–Kelet szembenállás, társadalomfejlődési következményeit tekintve, a Nyugatra is végzetes lehet. Egy általános zsákutca lehetőségére figyelmeztetett:

„/.../ a nyugati haladás egészében véve a védekezés, a pozíciótar-tás állapotában, nem pedig a valóságot jól megragadó eszmerend-szerek dinamikus hódító terjedésének állapotában van. Miközben ugyanis mindenféle diktatórikus módszerrel szemben megerősödött az önbizalma a demokrácia nyugat-európai technikáinak, az ezek

¹⁷ Uo. 132.

¹⁸ Uo. 133.

védelméért folytatott harcban olyan, eddig nem kívánt szövetségekkel találja magát együtt az európai haladás-ideológia, mint a feudális konzervativizmus, egyházi reakció és koncentrált nagytőke, amelyek maguk a nyugat-európai demokratikus módszereknek ma sem tulajdonítanak több fontosságot, mint azelőtt, de rendkívül készségesen vesznek részt ezek védelmi harcában, ha az a kommunizmus elleni harc formájában jelentkezik.”¹⁹

A töredék az 1971–72-es nagy esszéhez hasonlóan elválasztotta a ‘demokrácia nyugat-európai technikáit’ és a kapitalizmust. Igenelte az elsőt, miközben elutasította a másodikat; tagadta szerves összefüggésüket. Ugyancsak *Az európai társadalomfejlődés értelmét* előlegezte meg azzal is, hogy a diktatórikus szocializmussal szemben egy ‘anarchista-szindikalista’ szocializmus mellett tette le a garast. Ám, hogy ezzel egész pontosan mire gondolt, nem fejtette ki, Összefoglalásképpen azt lehet mondani, hogy az 1953–56-os töredék egyszerre tárja az olvasó elé Bibó kételyeit és változatlan ragaszkodását egy tágan értelmezett nem marxista-leninista szocializmushoz.

Az *Uchronia* a valóságosan lezajlott történelem helyett egy alternatív eseménysort vázolt fel, a ‘mi lett volna, ha’ reflexszerűen tudománytalannak bélyegzett kérdését feltéve. Az *uchronia* mint műfaj, az *utópia* párja; míg az utóbbi egy nem létező helyen játszódik, az előbbi egy nem létező időben. Bibó műfaji előzményként említette Charles Renouvier *Uchroniáját*;²⁰ ám annak alapötletét elutasította, mert a francia szerző abból indult ki, hogy az általa elképzelt történelemben elmaradt a keresztény középkor, s az antikvitást rögtön a felvilágosodás követte. Ez Bibó számára abszurd gondolat volt: szerinte ugyanis a keresztény középkor nélkül sem demokrácia, sem pedig modern természettudomány nem lett volna lehetséges.

Az írás tartalma röviden összefoglalható: A 15. században zajló harc az egyetemes zsinat és a pápák között egészen másként végződik, mint a valóságban: nem a pápa egyszemélyi uralmával, hanem a zsinati elv győzelmével. Az egyház szervezete nem monarchikus, hanem demokratikus lesz, a zsinat egyházi parlamentként ellenőrzi és korlátozza a pápa hatalmát. Helyreáll, illetve megmarad az egyház egysége. Hely-

¹⁹ Uo. 133–134.

²⁰ *Renouvier, Charles, éditeur, 1901.*

reáll, mert a keleti ortodoxia egyesül a katolikus egyházzal. Hosszabb távon megmarad, mert a következő évszázad reformációs mozgalmi nem válnak ki az így valóban katolikus – azaz egyetemes – egyházból. A világegyház szellemileg nyitott és rugalmas marad, fogékony az új gondolatokra. Pluralista szellemisége lehetőséget ad katolikus, lutheránus és kálvinista kongregációk alakulására. Ezek ugyan keményen vitatkoznak egymással, ám nem szakadnak ki az egyházból. Az eltérő véleményeket nem fojtják el, hanem természetesnek veszik. Nem a dogma fontos, hanem a krisztusi üzenet.

Az igazán lényegesek a hosszú távú következmények. Ezek nem elsősorban egyháztörténetiek, hanem inkább társadalom- és mindenekelőtt politikatörténetiek. Az egyház a maga demokratikus szervezetével a világi alkotmányok mintájául szolgál. Elmarad a 16–18. századi abszolutizmus, és elmaradnak az Európát szellemileg és politikailag is darabokra szaggató pusztító vallásháborúk. Az olasz egység korábban és a pápa elnöksége alatt valósul meg, és ugyancsak a pápa az, akinek a vezetésével sikerül a törököt kiszorítani Kelet-Európából és a Balkánról. Az európaiak az oszmán birodalom ellen az arab népmozgalmakkal fognak össze. Ennek az együttműködésnek egyik gyümölcse a Szezicsatorna, melyet így nem 1869-ben, hanem már 1689-ben megnyitnak. Az egyház az élére áll minden olyan mozgalomnak, mely a társadalmi viszonyok demokratizálását akarja. Nem következik be a szekularizáció; a tudomány és általában az egész szellemi élet az egyház kebelében működik tovább. Az értelmiség sem laicizálódik; a szellem emberei egyházi címek és rangok birtokosaként fejtik ki működésüket. Az egyház nemcsak a liberalizmust veszi védőszárnyai alá, hanem a szocializmust is. Az Európa valamennyi királyságából kitiltott Marx páter a vatikáni könyvtár csendes termeiben írja meg a kapitalizmust bíráló nagy műveit, mi több, 1848-ban ő a szerzője a *Spectrum pervadit Europam* (Kísértet járja be Európát) kezdetű pápai enciklikának. Róma egyébként is kezdettől fogva élénken érdeklődik a szociális kérdések iránt. Tanújele ennek egy korábbi pápai bulla és egy körlevél: az 1788-as *Rerum Novarum* és az 1828-as *Quadrogesimo Anno*. (A valóságos történelemben a *Rerum Novarumot* 1891-ben, a *Quadrogesimo Annot* pedig 1931-ben adták ki.) Az 1870-es első vatikáni zsinaton a pápa lemond mindennemű világi hatalomról és a pápai tévedhetetlenség tanáról. (A valóságban utóbbit éppen ekkor emelik be a dogmák közé.) A huszadik század története alapvetően megváltozik: elmarad a két világ-

háború, nincsen Holocaust és Gulag, nincsenek politikai perek, és nincsen atombomba sem.

Az egyébként is rezignáltan ironikus történetbe beleszövődik a szelíd, némileg keserű, ám végső soron megbocsátó humor eszközeivel ábrázolt egyéni sors. Bibó fájdalmas önróniával utal a valóságos történelemben Márianosztrán eltöltött börtönöveire:

„A párbeszéd főszereplői Ravasz László pesti bíboros érsek és Bibó István címzetes váci kanonok. Kezdődik 1963-ban, amikor R. L. éppen a legutóbbi pápaválasztásról érkezik Rómából, ahol Montini bíborost választották végül is meg legesélyesebb ellenjelöltjével, Vissert’Hooft bíborossal, a kálvinista kongregáció generálisával szemben. B. I. viszont Márianosztráról érkezik, ahol hat évig volt gyógykezelésen Magyarország legrégebb, Nagy Lajos által alapított gyógyintézetében, melynek dicséri jó ellátását és adminisztrációját, de panaszkodik az irgalmas rendi orvosok és ápolók elmaradt és nyers kezelési módszerei miatt.”²¹

Miért az uchróniát, és miért nem az utópiát választotta Bibó műfajként? Az utópiák egyidősek az európai történelemmel; már az antikvitásban megjelentek, majd hosszabb szünet után ismét felbukkantak a reneszánszban, hogy aztán ne is tűnjenek el egészen a huszadik századig. Ekkor aztán anti-utópiává átalakulva a tökéletes társadalom euforikus víziója helyett a földi pokol rémképeivel borzasztották el az olvasót. Mai szemmel nézve a klasszikus utópiák racionálisan megtervezett világa sem tűnik nagyon vonzósnak: a tökéletes társadalomban a konkrét ember a maga konkrét vágyaival kifejezetten zavaró tényező; az utópiák boldog polgára egy nagy gépezet önálló akaratától megfosztott, szellemileg és érzelmileg kasztrált egyede. Bibó – gondolkodásmódjából adódóan – mélységesen idegenkedett az utópiákban megtestesülő erőszakos hiperracionalizmustól és – az ő kifejezését használva – programszerű világboldogítói attitűdtől.

Az *Uchrónia* alap gondolata Bibó történelemfelfogásából fakadt. Hajdani genfi professzorát, Guglielmo Ferrerót követve elutasította a történelmi determinizmust; szerinte a történelemben vannak bizonyos csomópontok, melyek hosszú időre meghatározzák az őket követő stabil

²¹ BIM 9. 159.

periódusokat. Ilyen csomópontokat képeztek az európai történelemben a háborúkat követő nagy békerendezések időszakai: az 1814–15-ös bécsi kongresszus és az 1919–20-as versailles-i békerendezés periódusa. A neves angol történésznek, Arnold Toynbee-nek a munkáit olvasva jutott arra a meggyőződésre, hogy a 15. századi zsinati mozgalom ugyancsak ilyen folyékony időszak volt. Ekkor ugyanis komoly esély nyílt arra, hogy a pápaság által vezetett egyetemes keresztény egyház egy belső demokratizálódáson átmenve, a monarchikus vezetés helyett a zsinat által parlamentáris módon kormányzott szervezetté váljék. Ez az esély a valóságban azonban nem realizálódott.

Az *Uchronia* annak a bizonyítéka, hogy Bibó szerint a huszadik századi történelem szörnyűségei a korábbi úttévesztésekkel magyarázhatóak. Maga az ötlet már korábban megfogalmazódott benne; az 1946–48 közötti, publikálatlan kéziratban két helyen is felbukkant:

„S ne felejtjük el, hogy azért, mert minden megtörtént rosszból származik mellékesen valami jó is, amelyet *ismerünk*, ez nem jelenti azt, hogy ez összemérhető a rossz miatt elmaradt mindama jókkal, melyeket nem ismerünk.”²²

Az írás azt a bibói felfogását tükrözi, hogy az ember nem a történelmi körülmények tehetetlen bábja. Ez régi meggyőződése volt: már a fiatalkori *Kényszer, jog, szabadságban* (1935) is úgy vélekedett, hogy az ember autonóm lény; az emberi szabadság azt jelenti, hogy a külső kényszer mindig az ember belső törvényszerűségein átszűrve hat, és a legszorzultabb helyzetben is van választási lehetőség. Az uchronikus történelemben a nagy történelemalakító figurák ugyanazok, mint a valóságos történelmi folyamatban, csak éppen annak a történelmi szituációnak más a végkimenetele, amiben tevékenységüket kifejtik. Ilyenformán a reformációs egyházszakadás elmaradása az *Uchroniában* a valóságban lefutott eseménysorból ismert Erasmus, Contarini és Melancthon együttműködésének az eredménye. Ők valóságos személyek, de a kiélezett helyzetekben nem úgy döntenek, mint ahogyan a valóságos történelemben döntöttek. Rejtett formában itt Bibó elitkonceptiója bukkan föl; a történelem folyékony korszakainak tényleges szereplői a politikai

²² *A háborúról*: töredék, 1948. január előtt készült. MTAKK, Ms 5115/101, 4., illetve *Harc és béke*. MTAKK Ms 5116/12, 13.

– tudományos – kulturális elit tagjai: ők azok a döntéshozók, akiktől a világ sorsa függ.

Az *Uchronia* történelme kiküszöböli azt, amit Bibó a szerinte társadalmilag és szellemileg hamis módon állandóan kibékíthetetlen ellentétekben polarizálódó modern világ egyik legkárosabb ellentétének tartott: szabadgondolkodás és kereszténység szembenállását. Az egyház megőrzi középkori mintaadó és elitképző szerepét; az uchronikus történelemben a francia forradalmat az egyház robbantja ki a szabadságát veszélyeztető királlyal szemben. Ám Robespierre abbé rémuralma így is bekövetkezik. Ez Bibó gondolkodásmódjának ismeretében ismét csak nem meglepő; szerinte a jakobinus rémuralom fő oka az életidegen és erőszakos programgyártó értelmiség doktriner magatartása volt. Ennek a típusnak a történelmi képviselője az a Robespierre, aki személyiségként az *Uchronia*ban sem cselekedhet másként, mint ahogyan azt karakterének belső törvényszerűsége diktálja. A döntő különbség az, hogy az egyház az uchronikus történelemben képes kontrollálni az eseményeket.

Az *Uchronia* egyetemes egyháza nem kötődik a funkciótlanná váló középkori és kapitalista elitekhez: képes arra, hogy meglássa a demokratikus és szocialista gondolkörnek a kereszténységgel való alapvető összefüggését, az igazságosabb társadalmat megvalósítani akaró társadalmi programok mellé áll. Mindazonáltal az uchronikus történelem sem mentes a társadalmi feszültségektől; az *Uchronia* ebből a szempontból elüt az utópiák merev és mozdulatlan, örökkévalóságba fagyott harmóniájától; Bibó számára a társadalmi egyensúly-változás és állandóság, rivalizálás és kooperáció egyensúlya, ahol óhatatlanul keletkeznek feszültségócok. Az *Uchronia* huszadik századi eseménytörténetében egy ilyen feszültségóc Oroszország, ahol az Egyház megbuktatja az abszolút monarchiát, s átmenetileg egy kézben összpontosuló teokratikus hatalom jön létre. Róma ezt kezdettől fogva ellenzi. Az események következtében – akárcsak a valóságos történelemben – egy kapitalista-szocialista szembenállás következik. Ám itt a konfliktusok sokkal enyhébb formában zajlanak – ott van a reguláló és feszültségoldó funkciójú egyház –, elmarad a sztálinizmus – jóllehet Dzsugasvili bíboros patriarcha megjelenik a színen –, a hidegháború a különböző egyházi frakciók vetélkedésévé szelődül.

Bibó a bolsevista-sztálinista ideológiát pótvallásként értelmezte; az *Uchronia* 20. századi orosz forradalma nyomán kialakuló teokratikus

uralom a valóságos történelem bolsevik államegyházának tükörképe. E tekintetben fölfogása közel állt az *Uchróniában* is szerepeltetett Bertrand Russeléhoz, aki szintén a kommunista gondolkodás kvázi-vallásos struktúrájára hívta fel a figyelmet.

Az *Uchrónia* teológiai fejtegetései hasonlóak a három évvel később *Az európai társadalomfejlődés értelmében* kifejtett koncepcióhoz. Bibó a protestáns teológia Rudolph Bultmann által képviselt demitologizációs koncepciójának szellemében a keresztény üzenetnek a ráarakódott mitológiai burokból való kifejtését hangsúlyozta. A dogmákat le kell bontani, mindenféle csodahitet el kell vetni; a lényeg a krisztusi örömhír; nem a teológia a fontos, hanem Krisztus 'életközeli' személyisége.

A teológiai eszmefuttatások során Bibó apósa, Ravasz László a konzervatív vitapartner szerepét tölti be, s ellene van például a zsidóság és kereszténység közötti különbségek relativizálásának. Az ezt követő gondolatmenetben bukkan fel az uchrónikus történelemben az antiszemitizmus problémája. Eszerint a huszadik században Németországban pogromok voltak, ahol 4-5 zsidó is áldozatul esett. Megtudjuk, hogy az uchrónikus történelem eme sajnálatos eseménye társadalmi okok következménye; Bibó itt konzekvens marad gondolatvilágának belső logikájához. Már az 1948-as, a zsidókérdésről szóló nagy esszé egyik legfontosabb gondolata az volt, hogy az antiszemitizmus torz eszméinek legfőbb oka egy kóros társadalomfejlődés, aminek következtében zsidók és nem-zsidók rendszeresen embertelen szituációkban kerülnek szembe egymással. Úgy tűnik, hogy ezeknek a német társadalomfejlődési anomáliáknak egy része az uchrónikus történelemben is megvan.

Az uchrónikus magyar történelemben Magyarország sorsa is másként alakult. 1526-ban Dózsa György temesi gróf időben érkező hadai megfordították a mohácsi csata kimenetelét. II. Lajos sem fulladt bele a Csele-patakba, hanem

„/.../ 1576-ban, a lengyel Jagellók kihalása után ő egyesítette a három kelet-európai királyságot, melyeknek együttese, ha sokszor hátrébb sántikált is az európai fejlődésben, azért egy bizonyos stabilitást jelentett ezen a vidéken: a Jagelló-ház mostanában készül kihalni a kissé részeges Dobzse VII. Istvánban.”²³

²³ BIM 9. 169–170.

Az *Uchronia* utolsó lapjain Bibó azt az értékszempontokat mellőzni akaró, a hatékonyságot legfőbb értéknek nyilvánító technokrata ideológiát bírálta, amire a bürokrácia hatékonyságkultuszával kapcsolatban már a 40-es években fölhívta a figyelmet, s amit már akkoriban is a kor legnagyobb veszélyének tartott:

„Teller Ede, az atomfizikus arról panaszkodik, hogy az Egyház a látszólagos támogatás mellett számos ponton mindenféle humanitárius mellékszempontból akadályozza a természettudományok fejlődését, melyeknek mai állása mellett már rég lehetett volna atombombát és űrutazást csinálni, de az Egyház, noha több mint száz éve volt az utolsó európai háború, még mindig nem ítéli az emberiség politikai szervezettségét s jóléti és táplálkozási ellátottságát elégségesnek ahhoz, hogy ilyen, egyrészt veszedelmes, másrészt költséges játékszerekkel szórakozzék.”²⁴

Az írás végén mintegy játékos ötletként Bibó elmeséli apósának azt, ahogyan a valóságban megtörténtek a dolgok: *uchronia* az *Uchroniában*. Azonban a valóságosan lezajlott 20. századi történelmet Ravasz László elképzelhetetlen abszurditásként utasítja el. Az írás Bibó kérdésével zárul: nem lehetséges-e, hogy a Szentlélek a valóságos történelemben elhagyta az egyházat? Másként fogalmazva: vajon nem egy Isten által elhagyott világban zajlik-e a történelem?

Az *európai társadalomfejlődés értelme* (1971–72) Bibó István utolsó nagy, összefoglaló jellegű munkája; politikaelméletének *opus magnuma*. Ebben az európai fejlődést egyfelől a hivatalos marxizmussal való éles polémia jegyében gondolta végig, másfelől pedig mindvégig az a remény lebegett a szeme előtt, hogy az a szocializmus, melynek a marxi teória csupán egy elágazása, elméletileg és gyakorlatilag is összeegyeztethető egy nem doktriner liberalizmussal. A nagyon összetett szerkezetű írásban a fősodor a politikai fejlődés és a politikai szféra vizsgálata. A cím némiképpen megtévesztő: ugyanis a szöveg nem az európai társadalomfejlődésről szól. De ez nem Bibótól származik; ő gondolatmenetét több részletben magnószalagra mondta, a szöveget csak később írták le, és címet is csak utólag kapott.

Már a szöveg első mondatában exponálja, hogy miről is lesz szó:

²⁴ Uo. 171.

„A politika volt mindmostanáig az emberi életnek az a területe, amelyik a legszívósabban ellenállt annak, hogy tudományt lehes- sen belőle csinálni.”²⁵

A politika van itt a középpontban; ez a kifejtést uraló elsődleges szem- pont. Ebből következően a középkori társadalomfejlődésről szóló, haj- nali gondolatmenetekre épülő részek elnagyoltak és erősen vázlatos jellegűek.

Az olvasónak néhol az a benyomása, hogy Bibó a középkor gene- zisének leírásában talán túlhangsúlyozta a középkori kereszténységnek, és a középkori klerikusok keresztény mentalitásának a középkori társa- dalomfejlődésben játszott szerepét. Ez akkori intellektuális pozíciójának a következménye; az egész gondolatmeneten végigvonul az 1960–70-es évek vulgármarxizmusával folytatott polémia. Bibó az alap-felépítmény dogmájával szemben egy másfajta magyarázó séma lehetőségére akart rámutatni. Emiatt ebből a munkájából hiányzik az 1945–48-as periódus szövegeiben oly erős Hajnal-féle történelemszociológiai szemléletmód. Annál erősebben érződik hajdani genfi professzorának, Guglielmo Fer- rerónak a munkásságából fakadó inspiráció; az esszé egyik vezérmotí- vuma az egzisztencialista ihletésű, de alapvetően Ferrero által inspirált félelem-koncepció:

„Kiindulok abból az egzisztencialista tételből, hogy az ember az egyetlen élőlényfajta, amelyik tudja, hogy meg fog halni. /.../ Lásd: evett a tudás fájának gyümölcséből. Az, hogy az ember tudja, hogy meg fog halni, egy egészen újféle lelki betegségnek a lehetőségét jelenti, és valószínűleg ez van mind a politikum, mind a vallás leg- főbb, végső indítékainak gyökerénél, és ez pedig a félelem tudata.”²⁶

Az emberi tudat mindenekelőtt az elmúlás tudata. A halálfélelem pedig többféle módon szublimálható. Van a jó út; ez a kreativitás útja, amikor is az alkotás, a valamit hátrahagyás gesztusával szabadulunk meg a lé- tünk horizontján megbúvó rettegéstől; de ott van a másik, a rossz lehe- tőség, amikor is az ember embertársa elnyomásával, erőszakkal, azaz a hatalom gesztusával próbál meg valamiféle hamis halhatatlanságra

²⁵ Uo. 175.

²⁶ Uo. 179–180.

szert tenni. A zsarnokság pszichológiai kiindulópontja tehát tulajdonképpen egy félelmi görcs. Ezen a ponton lép be a gondolatmenetbe Jézus élete, mint a kreatív viselkedés ősmintája. Jézusnak ugyanis egyedülálló és nagyon hatékony gesztusai voltak arra nézve, hogy miként lehet az emberek közötti félelmi görcsöket feloldani:

„Valami különös képessége volt olyan szavakra és olyan gesztusokra, amelyeknek a hatására a gyűlölködésre, ütésre, ítélkezésre, számonkérésre és az emberi félelem egyéb sok szerencsétlen megnyilvánulására nekiindult, nekikészült ember egyszerre lehorgad, egyszerre rájön a cselekedetének, a magatartásának a hiábavalóságára.”²⁷

Ez a szelídség azonban Bibó szerint nem gyengeségből fakadt. Nézete szerint Jézus egyébként is eredendően heves, indulatkitörésekre hajlamos egyéniség lehetett: erről tanúskodnak a fügefafa megátkozásának, vagy a kufárok korbáccsal történő kikergetésének mozzanatai. Jézus ilyenformán személyes tapasztalatként élte át az agresszivitás megfékezésének nehézségeit, s a szelídség gesztusainak megdöbbenő hatékonyságát.

Jézus azonban nemcsak az egyéni viselkedésre nézve ad útmutatót. Az aktív szeretet keresztényi elve az európai fejlődésben társadalomszervező erővé válik. A gondolatmenet ezen a ponton jut el a hatalom problémájáig. Bibó az európai politikai fejlődés specifikumát mindekelőtt abban látja, hogy itt a hatalom nem nőtt rá az egyénre, hanem már a legkorábbi időktől kezdve számon kérhető, és ha kell, felelőségre vonható. Ezt a fejleményt – a sajátos európai társadalomfejlődési viszonyok mellett – a kereszténység hatalomhumanizáló- szelídítő szerepével magyarázta. Főleg Szent Ágostonnak, illetve nagy történelemteológiai művének a *De civitate Dei*nek tulajdonított e tekintetben alapvető szerepet. Erről már az 1947-es akadémiai székfoglalójában is írt:

„/.../ az európai államélet fordulata itt kezdődik. Kezdődik azzal a tétellel, hogy minden hatalom, minden uralom a bűnbeesésnek, a bűnnek a következménye, s csakis annyiban menthető és igazolható, ha célja a bűnbeesés következményeinek csökkentése. Mai szekulari-

²⁷ Uo. 189.

zált szóval ezt a tételt úgy fejezhetnénk ki: a hatalom demoralizál, a hatalom igazolásra szorul, a hatalomgyakorlás csak valamilyen morális célja révén kaphat igazolást, nyerhet felmentést.”²⁸

Az *európai társadalomfejlődés értelmében* Bibó – a néhány évvel korábbi *Uchroniá*hoz hasonlóan – ismét annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a világ keleti és nyugati fele egyformán egy történelmi zsákutca felé tart. A kiutat a liberalizmus és szocializmus, valamint a kereszténység alap gondolatainak egyesítésében látta. Konceptióját – vállalva a leegyszerűsítés kockázatát – olyan parlamentáris demokráciával összeházasított vállalkozói szocializmusként lehetne talán jellemezni, melyben a funkciótlan nagyvagyon kiküszöbölésével megvalósul a mindenki egyenlő emberi méltóságát biztosító kölcsönös szolgáltatások társadalma. A szöveget érdemes az *Uchroniá*val együtt olvasni: a kettő együtt ad hiteles képet az idős Bibó nézeteiről.

Az írásnak keletkezési körülményei, vázlatossága és befejezetlensége ellenére nagyon tudatosan kimunkált szerkezete van. Érezhető, hogy Bibó itt évtizedek óta formálódó gondolatait mondta magnóra, és a kifejtés logikáját ez messzemenően meghatározta. Az már más kérdés, hogy a kifejtés logikája és a szöveg belső logikája itt éppen úgy nem esik egybe, mint az 1947-es akadémiai székfoglaló esetében sem. A főszöveget számos közbeszúrás tarkítja: ezeknek fontos funkciója van, nem csupán esetleges asszociációk. Nem kétséges persze, hogy Bibó a későbbiekben – legtöbb kéziratához hasonlóan, melyeket sűrűn tarkítanak a javítások, s melyeknek nemegyszer több változata is van – a szöveget alaposan át akarta dolgozni; ám erre már nem maradt ideje. Azonban az esszé ebben a formájában – éppenséggel ‘fésületlensége’ miatt – kiválóan alkalmas arra, hogy segítségével bepillantassunk az idős Bibó István gondolatvilágának belső összefüggéseibe, feltárhassuk annak mélyszerkezetét.

Bibó a legnagyobb bajnak a szocializmus jövőképének elhalványodását tartotta. Emiatt fontosnak tartotta azt, hogy felvázolja a maga szocializmusmodelljét, amit a *kölcsönös szolgáltatások társadalmának* nevezett. Esszéjében – a fiatalkori írások elitelméletének logikáját követve – a társadalmi formák változását a társadalomvezető elitek funkciótlanná válásából vezette le. Bibó a kor legnagyobb potenciális veszélyének a tech-

²⁸ BIM 1. 307–332.

nokrácia uralmának lehetőségét látta. Régi gondolata volt ez, hiszen már az 1940-es években figyelmeztetett erre a veszélyre; akkoriban a bürokrácia természetrajzát vizsgálva jutott arra a következtetésre, hogy az erőszak kultusza a bürokráciában az öncélú hatékonyság imádatának formáját ölti magára. Itt tehát egy korábbi gondolatmenetet aktualizált, amikor az öncélú hatékonyságban az emberiség előtt kirajzolódó globális zsákutca lehetőségét vélte föllismerni:

„A politikai és morális ideológiákat megfogalmazó értelmiséggel szemben a szervező értelmiségnek sokszor mutatkoznak olyan megnyilvánulásai, melyek azt mutatják, hogy a szakszerűtlen tömegközbeszólást, népszavazást, parlamentarizmust, demokratikus formákat, önkormányzatot, munkásönkormányzatot a saját magas szintű értelmiségi munkája megzavarásának tekinti csupán. Megint olyan veszedelemről van szó, amely a kapitalizmusban és kommunizmusban egyaránt fenyeget, a kapitalizmusban a gazdasági technokraták, a kommunizmusban az egypárt funkcionáriusai, úgy is mondhatnánk: a politikai szervezés technokratái a hordozói ennek a veszélynek.”²⁹

Bibó szerint az ilyen gondolkodásmód figyelmen kívül hagyja az európai kultúrának azt az alapvető tradícióját, mely szerint a politika bizonyos értékek megvalósítására irányuló törekvést jelent. Ezért definiálta a fasizmust a második világháború éveiben értékek nélküli, öncélú, a barbárságba történő visszasüllyedést eredményező erőszakultusként. A technokrata attitűdben ennek a barbár gondolkodásmódnak új könnyebben való megjelenését látta.

Az *európai társadalomfejlődés értelmének modernitáskritikája* nagyon sajátos: eltérően fiatalkori írásaitól, viszont megegyezően az 1953–56-os vázlattal, Bibónak határozottan az volt a véleménye, hogy nincsen értékválság. A legmesszebbmenően igenelte a modernitás politikai értékeit; a modernitás történetét éppen azért illette nagyon határozott kritikával, mert véleménye szerint ez eltorzította ezeket az értékeket, ami zsákutcás helyzetek kialakulásához vezetett. A történelmi trendek szintjén a situációt az 1971–72-ben Bibó ugyanúgy aggasztónak látta, mint

²⁹ BIM 9. 252.

1968-ban, amikor az *Uchróniát* vetette papírra. Ezt tanúsítja a következő megjegyzés:

„Ha ezt nem tudja megcsinálni, (ti. az európai szabadságprogram követelményeinek megfelelő társadalmi-politikai berendezkedést. – K. G.) akkor az emberiség előbb-utóbb valamilyen formában megbolondul, és most már a legújabb technikai fejlemények segítségével el is tudja pusztítani önmagát.”³⁰

Ezzel együtt *Az európai társadalomfejlődés értelmének* végső kicsengése mégis az optimizmus, ami az európai tradíciók erejébe vetett hitből fakadt. A kölcsönös szolgáltatások társadalmi kétségkívül utópikus vízió volt, de – Bibó véleménye szerint – *reális utópia*, mely optimális esetben, helyes emberi döntések következményeként megvalósítható lett volna.

Bibó István politikai teóriája több rétegű. Az európai fejlődés lényegének tekintette a szabadság olyan objektív technikáit, mint a hatalmak szétválasztása, népképviselési parlament, önálló bíróságok, többpártrendszer, a politikai szabadságjogok biztosítása stb. A liberalizmus Bibó gondolkodásának egyik meghatározó eleme volt. Azonban csak egyik eleme. Emellett erősen hatott rá egy sajátos nem marxista színezetű szocializmus, továbbá egész életében a népi mozgalomhoz tartozónak vallotta magát. Gondolkodásának legalsó rétege egy ökomenikusan értelmezett kereszténység volt.

Bibó Istvánt reformátusként számtalan személyes szál fűzte a protestantizmushoz – apja családja régi, alföldi református nemesi família, apósa Ravasz László református püspök, a hazai reformátusság vezető alakja. Hívó és a gondolkodó pozíciója azonban nem volt ugyanaz: személyes hitét a református felekezet történetileg kialakult keretei között élte meg, azonban mint gondolkodó kilépett ezek közül a keretek közül. Írásaiban visszatérő motívum a hajdani keresztény világgözösség iránt érzett univerzalista nosztalgia. Társadalomtudósként a protestáns és a katolikus tradíció bizonyos elemeinek egyesítésére törekedett.

Olvasmányairól hátrahagyott feljegyzései között fennmaradt Bibó-nak egy, csonkaságában is sokatmondó töredéke, amelyben hit és hitetlenség viszonyán töpreng. A gondolatmenetet Lin Yutang: *A bölcs mosoly* című könyve indította el benne:

³⁰ Uo. 268.

„L. Y. maga keresztényből lett pogány: a legnehezebb érzés a pogányságban az *árvaság*: oly világban élni, melyből hiányzik az Isten szeretete, gondoskodása s az ima kapcsolata. De az árva itt is, mint mindenütt, függetlenebb és érettebb a többinél.”³¹

A töredék az életmű egészéből kiszakítva értelmezhető lenne akár az ateizmus dicséretéeként is. Azonban nem erről van szó. Bibó gondolkodásának egyik fő jellemzője, a másik ember álláspontját megérteni akaró empátiás készség nyilatkozott itt meg. Ő ugyanis mindig megpróbált az egyébként áthidalhatatlannak tartott vélemények között is olyan elemeket találni, melyek lehetővé teszik a párbeszédet. A „pogány” lehet nagyon felnőtt és érett egyéniség, mindazonáltal mégiscsak árva, egyedül van a világegyetemben. Valószínű, hogy a „pogány” ideáltípusa számára mindenekelőtt Nietzsche volt. Hiszen nemcsak édesapja írt egy rövid monográfiát a nagy lázadóról, hanem olvasmányjegyzéke tanúbizonysága szerint maga is olvasta és kivonatolta Nietzsche néhány művét.³²

A nem-hívó árvasága nem volt Bibó árvasága, és nem kívánta ezt az árvaságot, ámde nem is kiáltott rá *anathéma sit*-et. Attitűdje itt is az volt, ami az életmű szövetének meghatározó szála: megérteni a másik ember álláspontját és tanulni belőle; a nagyon idegennek tűnő felfogás mélyén is meglátni a közös emberit. A nagyon elhasznált, de mégis igaz fordulattal: azt keresni, ami összeköt, és nem azt, ami elválaszt. Ami ez esetben hívót és ateistát összekötheti, az a keresztény/keresztyén tradíció egyik alapvető eleme; a *Deus absconditus*, a rejtőzködő Isten motívuma. Isten létezésének átélése a hívó számára sem triviális bizonyosság, hanem hosszú és keserves küzdelem eredménye. Csak ezt követően juthat el egy érettebb, tisztultabb istenhithez. A rejtőzködő Isten gondolatát Bibó a gondviselés egy olyan értelmezésével kötötte össze, mely legalábbis átbeszélhetővé teszi a hívó és hitetlen közötti távolságot.

Az ezeket a problémákat tárgyaló szövegek *Három verselemzés* címmel jelentek meg. Ezek közül a második és a harmadik kifejezetten teológiai problémákat boncolgat: ezekben Bibó egyrészt József Attila: *Négykézláb másztam*, másrészt Radnóti Miklós: *Sem emlék, sem varázslat*

³¹ Bibó István olvasmányjegyzéke és kivonatai (1930-as és 1940-es évek), MTAKK Ms 5117/1.

³² MTAKK Ms 5117/1–2.

című versét elemezte. A verselemzés alkalmat adott hitre és gondviselésre vonatkozó nézetei kifejtésére³³. Szerinte mindkét költő egy paradoxonra döbben rá: Isten a világban úgy van jelen, hogy nem látható: rejtőzködik. Ez a rejtőzködő jelenlét pedig nem mentesíti az embert a szabadság terhe alól:

„Az ember ne viaskodjék az Istennel, hogy az segítsen rajta, és állandó közbelépésekkel óvja meg őt a különböző bajoktól, hanem fogadja el az emberi létezés alapfeltételét, azt hogy az isteni segítség valamiképpen mindenkiben magában rejtőzik, mindenkinek magának kell kiverekednie azt a szabadságot, hogy lábra tudjon állni.”³⁴

Miközben Bibó az isteni mindenhatóságot korántsem a legfontosabb attribútumnak tartja, a nyugati és keleti kereszténység közötti lényeges különbséget abban látta, hogy a nyugati teológia ragaszkodott Krisztus kettős természetéhez, ilyenformán annak emberléte éppen olyan fontossá vált, mint isteni mivolta. A Radnóti-verssel kapcsolatban jut el hit és gondviselés viszonyának számára egyedül relevánsnak tetsző megfogalmazásáig:

„Aki ezt írta /.../ nem tudjuk, hogy mennyiben és miben hitt pontosan” „...a rezignálttá válás pillanatában a harag, a bosszú föladásával, az alázat megjelenésével egy elmélyedtebb hit van jelen, amelyik egyben a konvencionális gondviselés-hitnek a nagyon radikális és nagyon kemény tagadásával kapcsolódik össze egy mélyebb hitben, egy az emberi sorssal, az emberi sors feltételeivel való mélyebbre ható szembenézésnek a jegyében.”³⁵

Gondviselés nem jelenti a létező rossz mintegy automatikus igazolását; nem lehet mindent, ami létezik, közvetlen módon Isten akaratából eredeztetni. Az embernek erkölcsi kötelessége a rossz elleni küzdelem. Hívónek lenni nem jelenthet erkölcsileg infantilizált létmódot: Isten nem a mindent megoldó apa, hanem olyan erőforrás, mellyel az ateista nem rendelkezik. Am a kétségbeesés pillanataiban a hívót is elfoghatja

³³ Bibó teológiai álláspontjára nézve lásd Csepregi András tanulmányát kötetünkben.

³⁴ *BIM* 9. 308.

³⁵ Uo. 316.

a magárahagyatottság érzete. Ebben az állapotában maga is megsejt valamit a „pogány” kozmikus magányából. A kétely pillanataiból azonban hitében megerősödve kerül ki, s ez a hit immáron egy erkölcsileg nagykorúvá vált ember hite – röviden talán így lehetne összefoglalni Bibó álláspontját.

Első olvasásra kissé furcsának tűnhet, hogy a protestáns Bibó kritikusán értelmezte a reformációt. Az *európai társadalomfejlődés értelmében* ugyanis a következőket fogalmazta meg

„Az /.../ egyházszakadásnak a következményei nagyon sok vonatkozásban negatívak. Először is megszüntették, illetve összezsugorították a középkori univerzális keresztény szervezet csodálatos építményét, továbbá megszüntették, illetve egyetemes hitelétől megfosztották azt a sokkal nagyobb teljesítményekre képes egyetemes erkölcsi és ideológiai tanító hivatalt, aminek magvai vagy csirái a római pápaságban jelen voltak.”³⁶

Ez a gondolatmenet ismét csak rávilágít arra, hogy mennyire nem volt felekezeti jellegű Bibó gondolkodása: a pápaság intézményében olyan politikai-történelmi lehetőséget látott, amely balszerencsés módon nem volt képes realizálódni. Ez az alapgondolata a Németh László: *VII. Gergely* című drámájáról írott kritikájának: Itt abban látta VII. Gergely tragikumát, hogy az nem ismerte föl a pápaság valódi történelmi küldetését:

„Tulajdonképpen az egyháznak az a furcsa eltorzulása, amelyik az egyházat magát tette világi hatalmak szolgájából a világi hatalmak egyikévé, itt ebben a történelmi pillanatban már el is kezdődik, holott a nagy perspektíva az lett volna, hogyha egy nem világi, nem erőszakon alapuló szellemi hatalom kezdete lett volna ez a pillanat /.../ ha VII. Gergely következetes marad a keresztény kiindulásokhoz, akkor az egyház szellemi és erkölcsi fölényét át tudta volna menteni.”³⁷

Bibó István 1963-as szabadulása után fizetéskiegészítésként az Európa Könyvkiadó számára rendszeresen írt idegen nyelvű – az első időkben

³⁶ Uo. 236.

³⁷ Uo. 318.

főleg francia és német, a későbbiekben egyre nagyobb számban angol – könyvekről lektori jelentéseket. Jóllehet erre elsősorban az anyagi kényszer vitte rá, és ez a tevékenység igen sok energiáját emésztette föl, a lektori jelentések mégis munkásságának nem jelentéktelen részét teszik ki. Az 1963–1976 között született anyag 300 gépelt oldal terjedelmű. A lektori jelentés műfaját ugyanis Bibó – amikor erre a tárgyalt könyv lehetőséget adott – recenzióvá, vagy rövid tanulmánnyá alakította át. Ennek egyik iskolapéldája egy 1974-es lektori jelentés, amelyben Francois de Closests: *Le bonheur en plus* (És ráadásul a boldogság) című könyvének tartalmát úgy ismertette, hogy eközben az *Uchroniá*ból ismert modernitáskritikai kételyeit mondta el újra, illetve kifejtette a haladást pusztán a technikai haladásra leszűkítő látásmóddal kapcsolatos aggályait:

„E műnek, mint bevezetéséből kiderül, két lényeges alapgondolata van. Az egyik az, hogy a gazdasági és technikai haladás, úgy ahogyan az ma folyik, nem tényezője az emberi boldogságnak, sőt éppen ellenkezőleg, akadályozza az igazi boldogság megvalósulását. A másik az, hogy ennek az előrerohanásnak a folytatása mind fokozódó nehézségeket fog okozni, s mindinkább le fog lepleződni az ilyenféle haladásnak az illuzórikus volta.”³⁸

A lektorálásra kijelölt könyvek műfaji skálája igen széles volt: az erotikus regénytől az akkoriban divatossá váló tudományos-fantasztikus irodalomig terjedt. Mindazonáltal nemegyszer még az ilyen művekről írott lektori jelentésekből is megtudhatunk érdekes dolgokat. Egy – egyébként gyenge, és Bibó által kiadásra nem ajánlott – tudományos-fantasztikus könyvről írott jelentéséből például kiderül az, hogy Bibó ismerte Orwell 1984 című híres, a totalitarizmusról szóló anti-utópiáját. Az általa elolvasott könyvről ugyanis a következőket írja:

„A nagy körvonalak /négy világföderáció, ezek háborúja, párturalom, gépesített világ/ távolról emlékeztetnek Orwellre, de hiányzik belőlük annak hátborzongató logikája.”³⁹

³⁸ Uo. 351.

³⁹ MTAKK Ms 5116/1 9–10.

Alkalmanként olyan könyvekről is kértek tőle véleményt, amelyeknek témája nagyon is érdeklődési körébe vágott. Ez volt a helyzet, amikor egy Napóleon levelezését tartalmazó munkáról írta meg lektori véleményét. Bibó – amint az más írásaiból is kiderül – átvette korábbi mesterének, Guglielmo Ferrerónak Napóleonra vonatkozó erősen negatív véleményét: Ferrero Napóleont a 20. századi totalitárius diktátorok előképének tartotta. Bibónak a lektori jelentés alkalmat adott arra, hogy saját értékszempontjaiból kiindulva röviden megrajzolja a diktátorok személyiségképét:

„/.../ a levelek egy rendkívül sivár, laposan gyakorlatias világnézetet árulnak el, melynek elemei egy nagymértékű – a »nagy« hódítókra, közöttük Hitlerre és Mussolinira is általában jellemző – mélységes embermegvetés, mindennemű forradalmiság, reform, ideológia, társadalomjavítás ingerült elutasítása, s egy ridegen célszerű könyörtelenség, mely – ugyan minden indulati kegyetlenség nélkül –, de teljes hidegséggel fejt ki, hogy minden nagyobb hadjárat, sorozás vagy adóztatás előtt előnyös, ha valahol egy kisebb lázadás tör ki, mely alkalmat ad pár tucat kivégzésre és néhány lázadó falu porig égetésére /.../”⁴⁰

Egy Jeanne d’Arc-életrajzról írott lektori jelentés Bibó Istvánnak alkalmat adott arra, hogy kifejtse saját protestáns etikai credóját

„/.../ nyugodtan elfogadhatjuk Johannának azt az állítását, hogy ő az Isten ügyének harcosa, Isten által kijelölt feladatát teljesíti. Isten nevében vonul ki az igazságtalanság ellen; hiszen lényegében mindnyájunknak van feladatunk, sőt mindnyájunknak ugyanaz a feladatunk: a szeretet és igazságosság ügyének érvényesítése; csak éppen a legtöbb ember személyisége széteső és nem összeszedett, így nem ragadja meg a maga hivatását; Johanna ellenben azok közé /.../ való, akik a hivatás »hívására« teljes szívükkel és teljes cselekvőségükkel felelnek.”⁴¹

⁴⁰ BIM 9. 326.

⁴¹ Uo. 250.

A börtön megviselte Bibó István egészségét: 1967-ben infarktust kapott: ebben a börtönbeli viszontagságokon túl valószínűleg szerepe volt annak is, hogy könyvtárbeli munkáját teljes energiával, önmagát nem kímélve végezte. Amikor a 60-as évek végén följárnlották neki a nyugdíjba vonulás lehetőségét, ezt örömmel fogadta, mert az így feltáruló szabadidő a szellemi újrakezdés esélyét jelentette. Nyugdíjazására végül is 1971-ben került sor. Leveleinek és visszaemlékezésének tanúsága szerint nagy kedvvel és nagyszabású tervekkel látott hozzá az elméleti munka folytatásához. Erről tanúskodik a Londonban élő Révai Andrásnak írt 1968-as levele, melyben egy tízéves munkatervet fogalmazott meg, sorra véve azokat a témákat, amelyekkel még foglalkozni szeretett volna. A levélből egyértelműen kiderül, hogy leginkább a hatvanas években írott *Bénułtság-könyv* megjelenését szerette volna elérni. A mű gondolati kiindulópontját a Ciprussal és a Közel-Kelettel foglalkozó esettanulmányok jelentették, az elméleti részek voltaképpen az ezekben felmerült problémák megvilágítását szolgálták. Az írással ugyanúgy a nemzetközi politika döntéshozóihoz kívánt szólni, mint a háború alatt született *Egyensúly-könyvvel*, s ebből a szempontból mindenekelőtt a nemzetközi döntőbírószágra vonatkozó elképzeléseit tartotta lényegesnek. Ezért fogadta nagy örömmel azt a lehetőséget, hogy könyve külföldön jelenjék meg; ezért még az esetleges repressziók kockázatát is hajlandó volt vállalni. Mindazonáltal szerette volna, ha ez nem következik be, ezért bonyolult stratégiát dolgozott ki, amelynek a célja az volt, hogy a külföldi publikáció nemhogy ne szűkítse tovább amúgy is kicsi mozgásterét, hanem éppen ellenkezőleg; valamelyest még tágtítsa is azt. Szeretett volna visszakerülni a nyilvánosságba; úgy érezte, hogy még bőven van mondandója:

„Írni mostanáig mindenekelőtt azért nem írtam, mert érthető okokból a minimumra igyekeztem csökkenteni életmegnyilvánulásaimat és kerülni a kapcsolatkeresés minden látszatát. /.../ Hiányzott az a lustaságotat legyőző kényszer, melyet Sárközi Márta felejtethetlen szerkesztői határidői vagy országos méretű felfordulások jelentettek számomra.

Múlt év áprilisában azután váratlanul földhöz vert egy szívinfarktus, melyet részben egész eddigi életemmel, részben két-három évi, kissé hajszolt hivatali munkával sikerült összeszereznem. /.../ rákényszerültem az emberi élet határoltságának immár nem elmé-

leti, hanem gyakorlati számbavételére, ami újfajta erkölcsi kényszert hozott létre. Mindenekelőtt számot kellett vetnem mindenféle, bár-hogyan is elképzelt »szerep« valószínűtlen és hívságos voltával. Helyette annál nagyobb kényszerrel jelentkezik a tarisznya kiürítésének szükségessége, aminek elmaradása oly keserűvé tette boldogult Bartók Béla utolsó napjait. Én tehát szeretném a magam szerényebb tarisznyájának kiürítését idejében elkezdni, hogy közhaszonra bocsássam azt a, ha nem is lakomát, de hamuban sült pogácsát, ami kitelik belőle.”⁴²

A *Bénułtság-könyv* végül 1976-ban jelent meg angolul Londonban *The Paralysis of International Institutions and the Remedies. A Study of Self-Determination* címmel. Azonban ez nem tartalmazta a mű teljes szövegét; mindenekelőtt kimaradt belőle a két esettanulmány, tehát éppen azok a részek, amelyek miatt az egész vállalkozáshoz hozzákezdett.⁴³ Írásait idehaza „természetesen” továbbra sem publikálhatta, a *Bénułtság-könyv* angol változatának pedig igen korlátozott volt a visszhangja, tehát nem váltotta be Bibó titkos reményeit. Azonban 1974-ben mégis úgy tűnt, hogy egy újabb esély kínálkozik a tudományos pályára való visszatéréshez. Ugyanis hajdani svájci iskolája, az *Institut Universitaire de Hautes Etudes Internationales* több hónapos kutatói ösztöndíjat ajánlott föl számára. Bibó lázas tervezgetésbe kezdett: tanulmányi tervet állított össze, útlevełkérelemmel fordult a hatóságokhoz. Kutatási terve szerint svájci tartózkodását nemzetközi jogi és jogszociológiai, valamint alkotmánytörténeti és politikatörténeti kutatásokra szeretne volna felhasználni. Kiutazási kérelmét azonban több hónapos huzavona után 1974 decemberében végül is elutasították. A kapuk ismét – immáron végérvényesen – bezárultak előtte.

Életének ezt az utolsó szakaszát szinte teljes visszavonultságban élte. Életút-interjújának utolsó részében rezignáltan a következő módon összegezte véleményét a Kádár-korszakról:

„Erénye ennek a rendszernek az is, amit konszolidáció néven szoktak összefoglalni: egyrészt pozitív eredményként a jog-és vagyonsbiztonság megnövekedése, a fogyasztási cikkek mind szélesebb

⁴² Uo. 359–360.

⁴³ Vö. *BIM* 6. 17–401.

körben elérhető választéka, a munkahely-változtatás aránylagos szabadsága, a külföldi utazások, bár egyéni engedélyhez kötött s a hatóság tetszésétől függő, de széles körben megnyitott lehetősége. /.../ Megint nem tudok visszatartani egy összehasonlítást /.../ eszembe jut Ferenc császár, Ferenc József vagy akár Horthy Miklós konszolidációja, melyek szintén kemény megtorlással kezdődtek, s végül eljutottak oda, hogy többé vagy kevésbé jelentős szellemi alkotók elismerését is elnyerjék. De ne felejtjük el, hogy mindazok, akik ezeket a rendszereket magasabb szellemi szinten képviselték vagy elfogadták, ezt mindig egy nagy adag rezignáltsággal, szépszissel vagy egyenesen cinizmussal tették, s ez az elem most itt is jelen van. Sokszor az az érzése az embernek, hogy itt tulajdonképpen egy, 1956 nagy megrázkódtatása után kiábrándulttá, rezignálttá, s nem mindenáron mindent akaró vezetés egyezett ki egy kiábrándulttá, cinikusává vált, s fogható közvetlen előnyökre törekvővé vált országgal. Azzal az országgal, mely húsz évvel ezelőtt azon a ponton volt, hogy a 20. század legizgalmasabb társadalmi-politikai kísérletének legyen a színhelye.”⁴⁴

Azt, hogy ő maga miért nem kötötte meg a maga személyes kiegyezését, a következőképpen indokolta meg:

„Természetesen nincs mit vitatkoznom azokkal, akik úgy vélik, hogy a fennálló hatalommal mindig és minden körülmények között meg kell egyezni, s esetleg a magyarság nehéz történelmét hozzák fel igazolásul. Én ugyancsak egy ilyen, minden körülmények között a fennálló hatalommal kiegyező, kiegyezéses atmoszférájú világban, a Horthy–Bethlen-féle konszolidációban nevelkedtem fel, ennek hatása alól – alapvetően békekészkereső alaptermészetem folytán is – csak lassan szabadultam fel, de egyszer s mindenkorra.

Nem vitatkozhatom, nincs jogom vitatkozni azokkal sem, akik megteszik ezeket a kiegyező gesztusokat, mert annak tudatában vannak, hogy valami mindennél fontosabb ügy van rájuk bízva. Kodály Zoltán elmehetett nemcsak egy értelmes és mértéktartó államhatalom, de akár Rákosi Mátyás rendezvényeire is: neki egy dolga volt, örködni a magyar zenekultúra folytonossága felett. Ma is le-

⁴⁴ BIM 9. 401–402.

hetnek és vannak minden egyébnél fontosabb dolgok. Amit azonban én a magam számára ilyen rám szabott ügynek tudok, hogy bizonyos felismert állam- és társadalomelméleti igazságokat megfogalmazni próbáljak, abba éppen ezek az elismerő és kiegyező gesztusok illenek bele a legkevésbé.”⁴⁵

A rábízott igazságokkal mindvégig küzdött: a kórházban, élete utolsó hónapjaiban is politikaelméleti gondolatmeneteit mondta magnóra. 1979. május 10-én halt meg. A halálhírt Magyarországon mindössze egy, a család által a *Magyar Nemzet*ben közétett rövid kis közlemény tudatta a külvilággal. A fizikai halált azonban hamarosan szellemi fel-támadás követte. Kenedi János kezdeményezésére magyar értelmiségiek egy csoportja ugyanis még Bibó életében, közelgő 70. születésnapjára egy tisztelegő kötetet készült összeállítani. Az ünnepelt halála miatt a tisztelegő tanulmányokból egy emlékkötet kerekedett ki, amely – miután az állami kiadó visszautasította – szamizdatban jelent meg. A vállalkozásban – mely az egyik legfontosabb ellenzéki megnyilvánulás volt a 80-as évek elejének Magyarországon⁴⁶ – 76 szerző emlékezett meg tanulmányban, versben és prózában Bibó Istvánról. Az emlékkönyv jelentőségét tovább növelte az a tény, hogy a népi és urbánus ellenzék összefogásából született. Közben az Európai Protestáns Szabadegyetem kiadásában a magyar emigráció 1981–1984 között négy kötetben megjelentette Bibó István összegyűjtött munkáit. A magyarországi létező szocializmus fellazulásának fontos jele volt, hogy – az ’56-os tanulmányokat kihagyva – 1986-ban Budapesten is kiadták válogatott tanulmányainak első három kötetét.

Liberalizmus és szocializmus összeegyeztetésének kérdésköre a szó szoros értelmében élete utolsó pillanatáig izgatta Bibót. Erről tanúskodik utolsó befejezetlen munkája is, amelyet a kórházban, 1979 tavaszán, betegágyán mondott magnóra. Ez *A kapitalista liberalizmus és a szocializmus-kommunizmus állítólagos ellentéte* címmel látott napvilágot. Bibó itt *Az európai társadalomfejlődés értelmében* kifejtett mondanóját foglalta össze, megismételve annak fő tételét, mely szerint meg kell különböztetni a szabadság liberális politikai technikáit és a kapitalizmust mint gazdasági rendszert. Az előbbi írás a huszadik századi ideológiai-politikai

⁴⁵ Uo. 403–404.

⁴⁶ Erre vonatkozóan lásd *Csizmadia Ervin*, 1995. 135–140.

fejleményeinek lényegét abban látta, hogy a liberalizmus az egyház és vallásellenesség és az öncélú forradalmiság tehertételeitől szerencsésen megszabadult; azokat a szocializmus, mégpedig annak marxista-leninista változata örökölte meg.

Liberalizmus-kritikájában itt is azt róta fel a modern liberalizmus legnagyobb hibájául, hogy összekötődött a funkciótlan nagyvagyonnal. Ennek a fejleménynek a kiindulópontjaként ismét csak a francia forradalom kisiklását jelöli meg, és ez a konklúzió itt is erős antikapitalizmussal társult:

„Ekkor került a szabadságjogok között első helyre a tulajdonjog szentsége. Ma, ha Európában (Amerikában más a terminológia) liberális párról hallunk, akkor az első, amit rögtön tudunk róla, hogy a nagytőke által támogatott párról van szó, s nagyon örülhetünk, ha emellett még több-kevesebb tisztasággal őrzi a liberális szabadság klasszikus intézményrendszerét is; hiszen jól tudjuk, hogy a nagytőke, vagy annak legalábbis egy része, adott esetben a legsötétebb reakcióval és fasizmussal is képes kooperálni...”⁴⁷

Ugyanitt ismét kifejtette azt is, hogy a liberális parlamenti rendszer olyan összefüggő intézményláncolatot alkot, amelynek működőképessége valamennyi láncszem meglétét feltételezi. Azt hangsúlyozta, hogy a modernitás politikai eszméi nem absztraktumok voltak, hanem konkrét társadalmi-politikai problémákra adott konkrét válaszok. Hogy a későbbiekben ezek mégsem így jelentek meg, annak okául egyrészt a kar-teziánus gondolkodás absztraháló hajlamát, másfelől pedig a francia forradalomnak a különböző véleményeket hamis oppozíciókká torzító légkörét jelölte meg:

„A szabadság, egyenlőség sem voltak eredetileg absztrakt eszmék, hanem egy nagyon is konkrét gyakorlati problémát testesítettek meg. Nevezetesen: mi történjék akkor, ha a háborús helyzetben az élelmiszerárak felhajtása a spekulációk révén bekövetkezik? A szabadság dogmatikus hívei azt mondták, hogy nem szabad az árat szabályozni, mert ez ellenkezik a szabadság elvével. Ez a többé-kevésbé jómódú osztályoknak volt a harci álláspontja. A szegényebb osz-

⁴⁷ BIM 9. 423–424.

tályok viszont az egyenlőség elvére hivatkoztak, mivel az élelmi-szerhiány esetén ez az egyedül lehetséges szabályozó elv. /.../ Nyilvánvaló, hogy ezeket a kérdéseket nem lehet merőben elvi síkon eldönteni.”⁴⁸

Ebből az elvi eldönthetetlenségből vonta aztán le 1979 márciusában vagy áprilisában, a februári agyérgörcs következtében igen nehezen olvasható *Vázlatának* utolsó pontjában hajdani szegedi jogfilozófia professzorának, Horváth Barnának a szinoptikus szemléletével nagyon is egybevágó következtetést:

„Szabadság – egyenlőség – testv. Szintézis? Nem is kell – torzulásokat leahagyni. Ideológiai hűség = torzulás”⁴⁹

Ennek az álláspontnak – szintézis helyett szinopszis, tehát az összeegyeztetetlenség tetsző dolgok ‘egybelátása’ – azonban szükségképpen utópikus jelleget kölcsönöz a bibói politikai teóriának. Bibó – amint arra már Ludassy Mária rámutatott⁵⁰ – egyetlen valóságos társadalmi-politikai gyakorlatra sem tudott működő modellként hivatkozni: a létező liberalizmus és a létező szocializmus gyakorlatát egyaránt elutasította. Bibó sohasem tudta elfogadni azt, hogy a modern világ arcukat a *homo oeconomicus* értékpreferenciái határozzák meg. Az *Uchronia* azt tanúsítja, hogy az idős Bibó valószínűleg maga is sejtette, hogy liberalizmus és szocializmus összeegyeztetése csak egy olyan világban lenne lehetséges, amelyben nem a *homo oeconomicus* az úr. Az általa elképzelt történelmi változatban a világegyház történelmi küldetése mindenekelőtt annak garantálása az általa fenntartott keresztény értékvilág segítségével, hogy a liberális és szocialista *homo christianus* legyen a társadalmilag domináns embertípus – ez pedig valóban csak egy alternatív modernitásban lenne lehetséges.

⁴⁸ Uo. 437–438.

⁴⁹ Uo. 448.

⁵⁰ *Ludassy Mária, 1993.*

A kelet-európai agrárpopulizmus, mint értelmezési keret¹

Az 1989 után kiújuló értelmiségi *Kulturkampf* jellegzetes vonása a kanonikus figurák „átcímkezésére” és ennek révén kisajátításukra vagy éppen a kánonból való kizárásukra való törekvés. S bár kevés magyar politikai gondolkodó életművére irányult olyan sokrétű és mélyreható eszmetörténeti vizsgálódás, mint éppen Bibóéra, az ő ideológiai elhelyezése is sokszor prekoncepciók jegyében történt. Olyan vulgarizáló értelmezések születtek, amelyek egyrésztől Bibót a népi mozgalomból teljességgel kiemelni törekedtek vagy megfordítva, éppenséggel kizárólag ehhez az ideológiához kötötték megfelelkezve azokról a bonyolult szellemi kapcsolatokról, amelyek más szellemi hagyományokhoz (Ferrero, Kelsen, marxizmus, stb.) fűzték.

Ezért is tűnik hasznosnak a bibói életmű tágabb – regionális referenciarendszerbe ágyazott – kontextuális vizsgálata. A következőkben egy olyan értelmezési keretet kívánok felvázolni, melynek segítségével talán jobban láthatóvá válik, hogy gondolkodásának mely elemei kapcsolódnak a „népi” ideológiához. Ehhez azonban szükségesnek látszik a magyar közegen túlmutató fogalmi és elemzési kategóriák használata is, hiszen a népi mozgalom ideológiája egyáltalán nem unikális jelenség, hanem a két világháború közötti kelet-európai politikai gondolkodás egyik leginkább meghatározó eszmeáramlata, az agrárpopulizmus sajátos helyi változata.

A populizmus fogalma az elmúlt évtizedek politikai és politikael-

¹ Jelen szöveg a Centre for Advanced Study Sofia által koordinált *Regimes of Historicity and Discourses of Modernity and Identity in East-Central, Southeast and Northern Europe*, illetve az European Research Council által támogatott „*Negotiating Modernity*”: *History of Modern Political Thought in East Central Europe* projektek keretében végzett kutatásaimon alapul. Itt szeretnék köszönetet mondani az említett intézményeknek, amiért lehetővé tették számomra eszmetörténeti tanulmányaim széles regionális keretbe ágyazását. Az írás előző változata „Antaiosz kalandjai Kelet-Európában” címmel megjelent A szabadság felelőssége. Tanulmányok a 65 éves Dénes Iván Zoltán tiszteletére című kötetben, 206–228. (Pénzes Ferenc, Rácz Sándor, Tóth-Matolcsi László, szerk, 2011.)

méleti közbeszédében is egyre inkább összecúszott a tömegek izgatására törő elvtelen demagógiával. Ezért is fontos a fogalomhoz kötődő jelenségcsoport történetileg árnyaltabb vizsgálata. Kelet-Európában a populista ideológia legerőteljesebben minden bizonnyal a két világháború közötti időszakban volt jelen, ezért különösen érdekes e korszak tágabb eszmetörténeti kontextusában elhelyezni.

A politikai diskurzus átalakulása tekintetében a két világháború közötti időszak a Reinhart Koselleck által a tizenkilencedik század elejére tett fogalomtörténeti korszakváltás (*Sattelzeit*) újabb fordulójának tekinthető.² A legfontosabb változás a tizenkilencedik század második felét meghatározó és mind a liberális mind a konzervatív politikai ideológiákat alátámasztó lineáris fejlődés-konstrukció megkérdőjeleződése és a válságdiskurzusok elburjánzása volt. Habár mindezt általában a „konzervatív forradalom” jelenségével szokás összekapcsolni, fontos kiemelni, hogy a baloldali politikai mozgalmak ideológiáját is befolyásolta ez az átalakulás. A korszakban bal- és jobboldali gondolkodók egyaránt igen találékony módon igyekeztek újragondolni a történeti fejlődés problémáját, miközben a lineáristól eltérő, a töréseket és a ciklikusságot hangsúlyozó alternatív modellek a legkülönbözőbb politikai eszmerendszerek részévé váltak.³

Jelen tanulmányban a kelet-közép-európai agrárpopulista mozgalmak és ideológiák eszmerendszerét, és az azt alátámasztó temporalitás-konstrukciókat kívánom górcső alá venni. Eme ideológia hatása a huszadik század első felének Kelet-Európájában meghatározó volt, de fontos kiemelni, hogy a korszakban többféle populista irányzat is létezett, így például az inkább a városi középosztályra, esetenként a „finánckapitalizmus” által háttérbe szorított iparosokra irányuló etnopolulista beszédmód. E diskurzus más izmusokkal is érintkezett, így a politikai katolicizmussal és a modern politikai antiszemitizmussal.⁴

Bár az agrárpopulizmus régióink egyik legeredetibb és leginvenziósabb ideológiai ajánlatának tekinthető, egyáltalán nem egyszerű körülírni az eszmei töltetét. A délkelet-európai paraszti társadalmakban

² A korszak identitásdiskurzusairól lásd *Trencsényi Balázs*, 2011a. monográfiámat.

³ A politikai diskurzus és a temporalitás viszonyáról lásd *Koselleck, Reinhart*, 1985, 2000; *Pocock, J. G. A.*, 1989; *Osborne, Peter*, 1995; *Hölscher, Lucian* 1999; *Schleifer, Ronald*, 2000.

⁴ A populista ideológiáról lásd *Gellner, Ernest–Ionescu, Ghita*, szerk, 1969; *Canovan, Margaret*, 1981; illetve *Held, Joseph*, szerk, 1996.

például igen sokáig elválaszthatatlanul együtt haladt a szocializmussal, és még a huszadik század elején is több fontos ideológus és aktivista volt, aki egyszerre volt tagja egy szociáldemokrata és egy agrárdemokrata szerveződésnek.⁵ Közép-Európa ama részén, ahol a szocialista mozgalom már a tizenkilencedik század végén elsősorban a munkásságot vette célba, ez kevésbé volt jellemző. Mindez azzal is összefüggött, hogy a II. Internacionálé ideológusai a parasztság proletarizálódását vetítették előre, mint a fejlődés elkerülhetetlen velejáróját, s így a parasztok társadalmi státusát erősíteni törekvő agrárpopulistákat „objektíve” reakciónak tekintették, amennyiben a premodern termelési kereteket igyekeznek megőrizni.⁶ Ebben a közegben az agrárpopulizmus képviselői választani kényszerültek és bizonyos esetekben inkább a földműveléshez kötődő konzervatív agráriusokkal éreztek affinitást a városias liberális és szocialista pártokkal szemben. Az agrárszocialistáktól eltérően, akik az agrárproletariátus és a földbirtokosok közötti osztályellentétet hangsúlyozták, ők a közös agrárérdekre hivatkoztak, és ennek jegyében esetenként átvettek bizonyos antiliberalis és etnonacionalista ideológiai elemeket is. Megint más esetekben pedig a nemzeti liberálisokkal működtek együtt, abban a reményben, hogy az általuk támogatott modernizáció gyümölcseiből a paraszti rétegek is részesülhetnek majd. Ebben az erőterben számtalan kombináció jött létre már a századfordulón, jó példa erre a horvát Radić fivérek esete, akik bírálták a hagyományos államjogi nacionalizmust, de eközben a fajok létharcát hangsúlyozó szociáldarwinista eszmerendszer is formálta a gondolkodásukat, támogatták a vidék modernizációját, de közben elvetették a városi modernitást, azaz a legkülönbözőbb ideológiai alapanyagok – délszláv föderalizmus, antiszemitizmus, társadalmi radikalizmus és kulturális konzervativizmus – keveredtek az eszmerendszerükben.

Mindezt az ideológiai szinkretizmust a régió politikai-ideológiai fejlődésének egyes sajátosságai táplálták. Bár nagy vonalakban igaz, hogy a tizenkilencedik század második felében az európai politikai gondolkodás fővonalában az organikus evolúciós eszmerendszer állt, a kelet-európai kontextusban az egyirányú fejlődés megkérdőjelezése igen mély gyökerekkel rendelkezik, amennyiben a politikai modernitás

⁵ A balkáni szocialista és populista mozgalmak interferenciájáról lásd *Dimou, Augusta, 2009.*

⁶ *Mitrany, David, 1961.*

házasításának sajátos folyamatához kapcsolódik. A régió romantikus ideológusai igen gyakran használtak elliptikus konstrukciókat, amelyek arra törekedtek, hogy a nemzet archaikus intézményeit (pl. az „ősi” önkormányzati hagyományt) a nyugati modern képviselői demokráciával közös nevezőre hozzák. Később pedig a szocialista eszmék helyi alkalmazhatósága körüli vitákban merült fel a lineáris fejlődésmoddal szembeni kritika: az volt a kérdés, hogy vajon a kelet-európai társadalmaknak is végig kell-e járniuk a nyugati kapitalista modernitás útját, hogy végre eljussanak annak felszámolásához, azaz a szocializmushoz, vagy pedig a helyi komunitárius intézményekre támaszkodva valamiképpen átugorható a kapitalista fejlődési stáció. Míg a marxista fejlődésmódot igen merev módon helyezte egymás után a feudális, kapitalista és szocialista formációkat, az orosz narodnyikokra, illetve a nem-marxista (Proudhon, Blanqui, Lassalle) nyugati forrásokra is építő kelet-európai szocialisták szembesültek a burzsoázia majdnem teljes hiányával saját társadalmukban és így különféle alternatív fejlődésmódok kidolgozására kényszerültek. A kapitalista fázis átugrásának problémája az orosz „progresszív” értelmiség alapvető kérdése volt Herzen ambivalens nyugat-kritikájától fogva Csernyisevszkij, Lavrov, és Mihajlovszkij munkásságán át⁷ egészen a lenini forradalomelméletig, és ezek a viták utat találtak a kelet-közép-európai társadalomkritikus értelmiségiek és mozgalmárok felé is. Nem véletlen, hogy több – elsősorban délkelet-európai – közegben az orosz narodnyikok által idealizált *mir*hez hasonló közösségi földtulajdon és termelési egység (*opština/općina* ill. *zadruga*) kérdése került az érdeklődés középpontjába.⁸

A tizenkilencedik század második felében a szerb Svetozar Marković (1846–1875) volt mindennek a leginkább találékony megfogalmazója. Szentpétervári tanulmányai során megismerkedett a helyi narodnyik diák-szubkultúrával, majd később Zürichben, az orosz és kelet-európai radikális emigráció egyik központjában is megfordult.⁹ Azonban a szláv kollektívizmus kultusza nála nem csupán a narodnyik eszmérendszerrel való dialógus eredménye, hiszen eredetileg a nemzeti liberális Vladimir Jovanović (1833–1922) köréhez, az *Omladinához* [Ifjúság]

⁷ Az orosz narodnyikokról lásd *Walicki, Andrzej, 1969.*

⁸ A délkelet-európai politikai kultúrák nyugatképeről lásd *Schubert, Gabriella és Sundhussen, Holm, szerk, 2008.*

⁹ *McClellan, Woodford, 1964.*

kapcsolódott, melynek tagjai modernizációs programjukat maguk is a szerb nemzeti jellembe, illetve társadalomszerkezetben gyökerező sajátos tulajdonságokból (egalitáriánus demokrácia) igyekeztek levelezni, s ennek révén látták megoldhatónak a premodern társadalomból való átlépést a modern nemzetállamiságba.¹⁰ Marković mindezt aztán összekapcsolta a narodnyik eszmékkal, amelyek az individualizálódás és a kapitalista gazdasági berendezkedés irányába tartó fejlődés szükségességét vitatták. Mindebből a szerb közegben egy új ideológiai ajánlat kristályosodott ki, a radikális eszmerendszer, mely összekötötte az intézményellenes és elitellenes populista agitációt a nemzeti specifikum kultuszával.¹¹

Kevésbé éles módon e dilemmák megjelentek a marxizmushoz közelebb álló gondolkodóknál is, mint ezt például a román Constantin Dobrogeanu-Gherea (1855–1920), esetében láthatjuk.¹² Gherea maga is kritikusán viszonyult az elsősorban Kautsky által képviselt szociáldemokrata koncepcióhoz, amely az agrárium szükségzerű kapitalista fejlődését vallotta, és amely a német SPD irányvonala lett az 1891-es erfurti pártkongresszus után. Gherea nem azt állította, hogy elméletileg lehetetlen megteremteni a román burzsoáziát, hanem gyakorlatiasabb nézőpontból érvelt, és arra hívta fel a figyelmet, hogy a szocialista mozgalom egy agrárországban kizárólag a munkásosztályra támaszkodva aligha lehet sikeres.¹³ A német elvtársak elutasító álláspontját látva azonban Gherea végül visszavonulót fújt és elfogadta az ortodox marxista álláspontot. Eközben azonban a román szocialista mozgalom egyes fiatalabb tagjai, akik a narodnyikizmus egy másik veteránja, a besszarábiai Constantin Stere (1865–1936) körül tömörültek, szakításig éltek a konfliktust a pártvezetéssel és végül testületileg átléptek a Nemzeti Liberális Pártba, amely reformelképzeléseik megvalósításához több lehetőséget látszott nyújtani a számukra. Mindebből jól látszik, hogy a századfordulóra igencsak kiélesedett a konfliktus az evolucionista szociáldemokrata fejlődéskoncepció (mely a kapitalizmus előrehaladását összekötötte az osztályharc élesedésével), illetve a po-

¹⁰ Gondolatmenetének szintetikus összefoglalását lásd: *Marković, Svetozar, 1946.*

¹¹ *Perović, Latinka, 1985; Protić, Milan St. 2007.*

¹² Eredeti nevén Solomon Katz, ukrainai zsidó családból származott és fiatal korában maga is részt vett a narodnyik mozgalomban, melynek lelepleződése után emigránsként érkezett Romániába. Az életéről lásd *Ornea, Zigu, 1982.*

¹³ E vita tágabb kontextusáról lásd *Schmidt, Jochen, 1992.*

populista társadalom és jövőkép között, amely éppen hogy a kapitalista fázis elkerülhetőségét hangsúlyozta és a kívánatos társadalmi modellt a premodern kommunitárius intézményekből igyekezett valamiképp levezetni, miközben a földtulajdon esetében tagadta az osztályharc élesedésének és a termelőeszközök szükségszerű koncentrációjának marxi diagnózisát.

Ez nem jelentette azt, hogy a populista ideológusok már a századfordulón teljesen feladták volna a lineáris fejlődésmodellt: amit elvetettek, az a nyugati modernitás-minta feltételen érvényessége volt. Jól látható mindez a bolgár agrárpopulista politikus, Alekszandar Sztambolijszki (1879–1923) elméleti írásaiból is.¹⁴ Sztambolijszki az emberi faj fejlődésének széles tablóját vázolta fel: szerinte az archaikus-demokratikus nomád társadalmaktól a növekvő anyagi jólét felé vezetett az út, de ezzel együtt a társadalmi különbségek is kiéleződtek és az uralkodó osztályok egyre erőszakosabb dominanciája érvényesült. A fejlődés végpontjaként a társadalom regeneratív átalakulását posztulálta, amelyet a legnépesebb és a társadalmi javak előállítására szempontjából legfontosabb osztály, a parasztság uralmával azonosított. Azt hangsúlyozta, hogy csak akkor lehet működőképes az ország, ha a paraszti és városi „termelők” és a kizárólag „fogyasztó” elitek közötti kapcsolat egészségesse válik, ami nyilvánvalóan a hierarchia megfordulását jelentette, ugyanakkor egyáltalán nem egy előző állapot helyreállítását célozta. Az evolucionista perspektíva meglétét Sztambolijszki írásaiban jól mutatja, hogy a burzsoá „pártpolitikát” sommásan anakronizmusnak bélyegezte, tehát olyasvalaminek, amin már túlhaladott a társadalomfejlődés.¹⁵

A kelet-közép-európai agrárpopulista mozgalmak főbb ideológiai vonásai a két világháború közötti időszakban

Az első világháború okozta megrázkódtatások, illetve a régió gyökeres gazdasági, társadalmi és kulturális átalakulása az agrárpopulizmus ideológiai felépítésére is komoly hatást gyakoroltak. A parasztság radikalizálódása egész Kelet-Európában a politikai kultúra meghatározó elemévé vált. Már a háború alatt – nem függetlenül a tömeges mozgósí-

¹⁴ Sztambolijszki, Alekszandar, 1908.

¹⁵ Uo. 188.

tás ideológiai alátámasztásának igényétől – a paraszti tömegek a politikai diskurzus fontos célcsoportjává váltak (lásd például a háború utáni választójogi- és földreform majdnem minden országban megjelenő ígéretét). 1918 után pedig a régió gyökeres gazdasági és geopolitikai átalakulása, illetve az általános választójogon alapuló tömegdemokrácia a populista retorikákat a politikai modernitás egyik legfontosabb elemévé avatta. Mindez megteremtette az addig marginális, de az új keretek között elvileg a társadalom többségét képviselő parasztpártok felemelkedésének lehetőségét a hatalom legfelsőbb szféráiba. A parasztpártok ilyen jelentős politikai súlya nem kizárólag kelet-európai sajátosság, hiszen Svájcban, Bajorországban és Skandináviában is találkozunk hasonló politikai alakulatokkal, igaz hogy ugyanakkor más, jelentős paraszti tömegekkel rendelkező nyugat-európai országokban (Spanyolország, Olaszország) a parasztpártok nem váltak vezető politikai erővé.¹⁶

Az 1918 utáni átalakulást sokféleképpen próbálták már leírni. Egyes megfigyelők, mint például Ghiță Ionescu arra fektették a hangsúlyt, hogy míg a világháború előtt inkább egyfajta diffúz populizmusról beszélhetünk, a húszas években a racionálisabb és gazdaság-centrikusabb agrarizmus vált a meghatározóvá.¹⁷ A helyzet véleményem szerint ennél lényegesen bonyolultabb, hiszen az agrárpopulista diskurzus igen különböző módokon nyilvánult meg a korszakban és változásait nem lehet egyetlen lineáris fejlődésmodellel leírni. Igen nehéz ugyanis az összes ideológiai megnyilvánulást egyetlen közös nevezőre hozni. Ki kell emelni a helyi kontextusok különbségeit: így az első világháború győztese és vesztese között húzódó törésvonalat, illetve az 1918 után radikális földreformot végrehajtó államok és a még mindig többnyire nagybirtokon alapuló mezőgazdasággal rendelkező országok közötti eltérést. Ebből is fakadt, hogy a két világháború közötti kelet-európai agrárpopulizmus nem annyira közös ideológiai alapokon nyugvó egységes mozgalom volt, mint inkább a helyi viszonyokban gyökerezett és az adott közeg számára releváns hazai, illetve transznacionális eszmei forrásokból táplálkozott. Mindezt tovább színezi, hogy maguk az

¹⁶ A máig legjobb áttekintés *Gollwitzer, Heinz, szerk, 1977*; a kelet-európai agrárpopulista mozgalmak ideológiájáról lásd, *Johan Eellend komparatív vázlatát: Agrarianism and modernization in Inter-War Eastern Europe. In Waworzeniuk, Piotr, szerk, 2008. 35–56*

¹⁷ Ionescu, Ghita: Eastern Europe. In *Gellner, Ernest–Ionescu, Ghita, szerk, 1969. 97–121.*

agrárpopulista ideológusok is különféle műfajokat használtak gondolataik kifejezésére, amelyeknek megvolt a saját dinamikája. A leginkább sajátos agrárpopulista műfaj a szociográfia volt, amely a századforduló falu és régió-monográfiai irodalmára ment vissza, és gyakran összekapcsolta a szociológiai megfigyelést a szépirodalmi ihletettségű leírással, így igyekezvén a középosztályt és az értelmiséget is megszólítani a nyomorban élő paraszti lakosság érdekében. Eközben az agrárpopulista mozgalmak lényegesen visszafogottabbak voltak az absztrakt politikaelmélet terén – jellemző, hogy az agrárpopulista ideológia legjobb szintézisei 1945 után készültek, amikor egyes emigrációba kényszerült politikuskok „ráérttek” egykori politikai mozgalmuk elméleti kereteit végiggondolni.¹⁸

A korszak legnagyobb hatású és az ideológiai ajánlat összes dilemmáját felszínre hozó agrárpopulista mozgalma a karizmatikus Sztambolijiszkij vezette Bolgár Paraszti Népi Szövetség (*БЗНС*) volt. A századfordulón induló szerveződés¹⁹ a háború alatt a konfliktusba a központi hatalmak oldalán belépő uralkodó elittel szembeni pacifista szembenállásából kovácsolt szimbolikus tőkét magának, különösen amikor a harc a bolgárokról nézve kedvezőtlenül ért véget. A bolgár agrárpopulista ideológia középpontjában a „parasztállam” elképzelése állt, egy olyan politikai modell, amely a túlnyomórészt paraszti lakossággal rendelkező országban a többség érdekeit képviselve védelmezte a földműveseket a kapitalista spekulációtól, de ugyanakkor elutasította a szocialista kollektivizációt, miközben támogatta az önkéntességen alapuló szövetkezeti mozgalmat. Sztambolijiszkij elvetette a bolgár politikai elit irredenta nacionalizmusát és a délszláv szomszédokkal való megegyezést szorgalmazta, végső célul pedig a balkáni konföderációt tűzte ki, amely szerinte egyedül volt képes garantálni a régióban élő népek jogait.

Hatalomra kerülve a bolgár agrárpopulisták több fontos társadalmi reformot is végrehajtottak, amelyek elsősorban a parasztság emancipációjára irányultak és bizonyos esetekben a háborús katasztróféért is felelőssé tett középosztály, illetve városi elit anyagi illetve szimbolikus háttérbe szorításával jártak együtt.²⁰ Ideológiai érteremben a kormányzó *БЗНС* kétfrontos harcot folytatott, egyrészt a hagyományos polgári pár-

¹⁸ *Dimitrov, George M, 1948. 396–450. és Pešelj, Branko M, 1954. 109–131.*

¹⁹ A bolgár narodnyikizmusról lásd *Pinto, Vivian, 1954.*

²⁰ A klasszikus irodalom minderről *Oren, Nissan, 1973. és Bell, John D, 1977. A rezsim*

tok, másrészt pedig a feltörő kommunisták ellen. Ez utóbbiak a maguk részéről olyannyira „reakciónak” tekintették Sztambolijszkiékat, hogy amikor 1923-ban katonai puccs tört ki a rendszer ellen, a kommunisták semlegességet hirdettek és karba tett kézzel nézték végig az agrárpopulista aktivisták lemészárlását. Sztambolijszki bukásában a baloldal megosztottsága mellett az is közrejátszott, hogy maga a mozgalom sem volt egységes. Míg egyes fiatalabb vezetők (pl. Rajko Daszkalov, 1886–1923) republikánus és egalitáriánus programot tettek magukévá és igyekeztek a rendszert egy szegényparasztra épülő diktatúra irányába vinni, addig az olyan tapasztalt szakemberek, mint a pénzügyminiszter Marko Turlakov (1872–1940) elvetették Sztambolijszki radikalizmusát és megpróbálták a parlamentáris demokrácia keretei között tartani a mozgalmat. A „jobboldali” ellenzék egyes tagjai (mint Konsztantin Tomov) végül még a nacionalista ellenzékkel is szövetségre léptek és 1923 után egyenesen a szélsőjobboldalra sodródtak, egyfajta parasztpárti fasizmust népszerűsítve. Maga a mozgalom Sztambolijszki bukása és halála, illetve az azt követő üldöztetések nyomán több részre bomlott és sohasem tudott magához térni, habár a húszas évek végén a rendszer demokratikus ellenzékének egyik legfontosabb alkotóelemeként, a harmincas évek végétől pedig az antifasiszta politikai tábor részeként továbbra is fontos szerepet játszott a bolgár politikai életben.

Sztambolijszki paraszti radikalizmusával összehasonlítva igencsak eltérő képet mutat a csehszlovák agrarizmus, amely éppenséggel a városi alsóközéposztályt tekintette természetes szövetségésének. A Monarchia folyamatos „húzd meg, ereszd meg” jellegű, taktikai kompromisszumokat követelő politikai életében szocializálódott pártvezér, Antonín Švehla (1873–1933) irányítása alatt a Gazdák és Földművesek Republikánus Pártja a csehszlovák köztársaság politikai életének fővonalához tartott, balra és jobbra egyaránt nyitott maradt, s ennek következtében a korszak összes koalíciós kormányában szerepet tudott vállalni, legtöbbször a miniszterelnököt is delegálva. A Republikánus Párt, a szociáldemokraták, Beneš kispolgári „nemzeti szocialistái”, a nacionalistább nemzeti demokraták és a Katolikus Néppárt alkotta ötösfoogat vezető erejeként végig megőrizte centrista irányultságát és meggyőző-

---

megítélését övező historiográfiai vitákat kiválóan összefoglalja *Daszkalov, Rumen*, 2009. 121.

dését, hogy a parasztság sajátos társadalmi érdekeinek szolgálata egybeesik a demokratikus intézményrendszer erősítésével.

A cseh agrárpopulisták a legnagyobb ideológiai kihívással a harmincas évek elején szembesültek, amikor a világválság következményei egyre inkább aláásták a mérsékelt baloldal, a liberálisok és a mérsékelt konzervatívok együttműködésére épülő konszenzuspolitikát. A kívánatos válságkezelő lépések körüli vita a korporativista és tekintélyelvű fordulatot követelők hangjának megerősödését hozta a pártban és a társadalom egészében is. Az autoritárius váltást végül a Republikánus Párt meghatározó vezetői (mint maga Švehla és a későbbi miniszterelnök, František Udržal) elutasították, de ez az irányzat innentől egyfajta alternatív pályaként végig fennmaradt.²¹ Az évtized közepén a párt a szlovák származású Milan Hodža (1878–1944, 1935 és 1938 között miniszterelnök) vezetésével igyekezett egy szélesebb, a konzervativizmust is beemelő ideológiai ajánlatot kidolgozni, miközben megpróbálta az ország működőképességét egyre inkább aláásó nemzetiségi ellentéteket egy tágabb regionális együttműködést is magába foglaló keretbe helyezve megoldani. A müncheni egyezmény sokkja azonban újra a tekintélyelvű-nacionalista tendenciákat erősítette fel, s amikor a párt jobbszárnyához tartozó Rudolf Beran (1887–1953) vezetésével megpróbálkoztak a rendszer konszolidálásával, azon igyekeztek, hogy az integrális nacionalizmust a politikai pluralizmus bizonyos elemeinek fenntartásával ötvözzék (így például megengedték egy – a szociáldemokraták utódpartjaként működő – lojális ellenzéki párt fennmaradását, bár azt is nyilvánvalóvá tették, hogy a korszellemre való tekintettel időszerűtlennek tartják e párt hatalomra kerülését).

A hasonlóképp a Monarchia politikai kultúrájából kiemelkedő horvát agrárpopulizmus a csehtől igencsak eltérő pályát futott a két világháború között. A Radić fivérek (Antun, 1868–1919, és Stjepan, 1871–1928) által kidolgozott eszmerendszer középpontjában a kapitalista tulajdonnal szembeállított „parasztjog” fogalma állt, ami azt jelentette, hogy a többségében agrárlakosságú országban a gazdaság- és társadalompolitikát a parasztság érdekeinek kell alárendelni. A tízes években erőre kapó agrármozgalom ideológiai palettája igen széles volt, amennyiben magába foglalta a jugoszlavista szolidaritást, az antiklerikalizmust, Masaryk demokratikus politikai filozófiája iránti megbecsülést, ugyan-

²¹ *Césár, Jaroslav–Černý, Bohumil, 1959; Miller, Daniel E, 1999; Dostál, Vladimír V, 1998.*

akkor a városellenességet és bizonyos mértékben a politikai antiszemitizmust is. 1918 előtt legfőbb ellenségük a Bécs iránt lojális (főként szerbellenes) horvát nacionalizmus volt, de paradox módon 1918 után éppen a Stjepan Radić által vezetett Horvát Republikánus Parasztpárt vált a *par excellence* „horvát” politikai erővé, mivel a belgrádi centralizmussal szemben igyekezett a helyi érdekeket védelmezni.²²

Az 1920-as évek elején a Parasztpárt ideológiai orientációja radikális demokrata volt és Radić még a Kominternnel is tárgyalt egy moszkvai központú Paraszt Internacionálé felállításáról. Az évtized közepén azonban, a szerb hatalmi elittel való és a pártvezetés ismételt letartóztatásával is járó csatározások nyomán, végül sikerült körvonalazni a kompromisszum kereteit, minek következtében a párt nevéből eltűnt a republikanizmus, és egy ideig még egy koalíciós kormányban is szerepet vállaltak a parasztpártiak. A nemzeti feszültségek azonban feloldhatatlannak bizonyultak, és mindez végül drámai módon az 1928-es parlamenti merényletben kulminált, melynek során maga Radić is halálosan megsebesült.

Bár a horvát agrárpopulizmus ideológiai kereteit Stjepan Radić írásai határozták meg,²³ számos más teoretikus is megjelent a húszas-harmincas évek fordulóján, mint például a parasztpárti ideológiát újragondoló és népszerűsítő Rudolf Herceg (1887–1951)²⁴ és a harmincas években nagyhatású szociográfiai írásokkal jelentkező, 1945 után pedig a jugoszláv szocialista piacgazdaság elméleti megalapozásában is szerepet játszó Rudolf Bićanić (1905–1968).²⁵

Stjepan Radić halála és a királyi diktatúra bevezetése után a párt vezetését a jóval kevésbé karizmatikus és elméleti kérdések iránt kevésbé érdeklődő Vladko Maček (1879–1964) vette át. Irányítása alatt a horvát agrárpopulizmus egyre inkább a nemzeti romantika nyelvével kapcsolódott össze, és a parasztság helyett a nemzeti közösség került a politikai diskurzus fókuszába. 1939-ben, a nemzetközi helyzet egyre drámaibb alakulása nyomán Maček megállapodást kötött a jugoszláv miniszterelnökkel, Dragiša Cvetković-csal, egy önkormányzó horvát államigazgatási egység felállításáról (Banovina), de mindez már nem

²² *Biondich, Mark, 2000; illetve Cipek, Tihomir, 2001.*

²³ Legfontosabb szövegeinek modern kiadása: *Radić, Stjepan, 1994.*

²⁴ *Herceg, Rudolf, 1923.*

²⁵ *Bićanić, Rudolf, 1936.*

tudta megállítani az ország felbomlását, amit végül az 1941-es német támadás tetőzött be. A nációkkal együttműködő Független Horvát Állam (NDH) alatt a pártvezetők többsége belső passzív rezisztenciába húzódott, anélkül azonban, hogy nyíltan szembeszállt volna a rezsimmel, ami sokban hozzájárult ahhoz, hogy 1945 után a parasztpártiak elvesztették a legitimitásukat.

A horvát esettől eltérően a szerb agrárpopulizmus gyökerei összekapcsolódtak a szocializmussal. Miután az 1880-as években a mozgalom szétvált a radikális és a szocialista ágra és a radikálisok fokozatosan etnopopulista irányba mozdultak el, a szocialisták pedig betagozódtak a nemzetközi szocialista (majd kommunista) mozgalomba, aránylag kevés hely maradt egy köztes pozíció számára. A radikálisok az *establishment* pártjává válva a két világháború közötti időszakban is megőrizték a szerb vidéki lakosság nagy részének támogatását. Ebben a helyzetben a baloldali agrárpopulisták igyekeztek a szegényparasztságra építeni és a radikálisok nacionalizmusával szemben egy toleránsabb nemzetiségpolitikai koncepciót kidolgozni. A húszas években a mozgalom fő ideológusa Mihajlo Abramović (1864–1945) volt, akinek a nézetrendszere az agrárszocializmushoz állt közel. A harmincas években itt is jelentkezett a „fiatal generáció,” melynek legjelentősebb képviselője a párizsi tanulmányok után hazatérő fiatal társadalomtudós, Dragoljub Jovanović (1895–1977) volt, aki az agrárpopulista mozgalmat a rendszer baloldali ellenzékének tekintette és emellett a horvátokkal való kiegyezésért szállt síkra. A második világháború alatt a partizánok oldalára állt és minden jel arra mutatott, hogy a háború után is fontos politikai szerepe lesz. Azonban a demokratikus szabadságjogok védelmében a parlamentben minden taktikai megfontolást félretéve szembeszállt a kommunistákkal, akik végül egy koncepció perrel és ennek következményeképpen hosszú börtönbüntetéssel távolították el a közéletből.²⁶

A délszláv közeg ideológiai sokszínűségét jól mutatja, hogy a szlovén agrárpopulizmus a horvától és a szerbtől igencsak különböző sajátosságokkal bírt. Itt a politikai rendszer a katolikus néppártiak és a jugoszlavista liberális demokraták közötti küzdelemről szólt, ebbe igyekeztek betörni az agrárpopulisták, egyfajta mérsékelt baloldali alternatívát ajánlva az amúgy a katolikusok által kontrollált vidéki lakosságnak.

²⁶ Jovanovic, Dragoljub, 1991; illetve 1997.

Bár pártpolitikai szinten mindez nem járt sikerrel, az agrárpopulista közegben egy sor igen magas színvonalú szellemi termék jött létre, mint például a fenomenológus társadalomfilozófus, France Veber (1890–1975) és az eredetileg revizionista szociáldemokrata, de aztán az agrárpopulistákhoz csatlakozó Albin Prepeluh (1881–1937) munkái, amelyek igyekeztek a parasztság sajátos életvilágából kiindulva egy demokratikus politikaelméletet megalapozni.²⁷

Amíg a jugoszláv agrarizmusok sokfélesége elsősorban a nemzeti mozgalmak eltérő helyzetéből és célkitűzéseiből fakadt, a lengyel és a román esetben a sokszínűséget az 1918 után az államot alkotó területek eltérő múltja és politikai kultúrája táplálta.²⁸ A lengyel esetben az agrárpopulizmus elsősorban két területen rendelkezett gyökerekkel, Galíciában és az 1918 előtt Oroszországhoz tartozó keleti területeken. A regionális sokféleséghez itt ideológiai különbségek kapcsolódtak: a legerősebb parasztpárt a Lengyel Néppárt „*Piast*” galíciái gyökerekkel rendelkezett és a tehetséges parasztpolitikus Wincenty Witos (1874–1945) vezetése alatt az 1910-es években vált tömegmozgalommá. Eredetileg szoros kapcsolatban állt a szocialistákkal is, de a nemzetiségi kérdésben és a magántulajdon megítélésében egyre élesebben eltértek az álláspontok.²⁹ 1918 után Witos parasztpártja a másik két tömegmozgalommal (a szocialista PPS és az etnonacionalista nemzeti demokraták) versenyzett a hatalomért. Bár az 1920–21-es szovjet invázió idején Witos Piłsudski mellé állt, a húszas évek elején a nemzeti demokraták körül szerveződő jobboldali koalíció mellett döntött és végül osztozott a sorsukban, amikor Piłsudski 1926-ban puccsal átvette a hatalmat.

Eközben az egykori orosz területeken szerveződő agrármozgalom igen eltérő utat járt be. A Lengyel Néppárt „*Wyzwolenie*” [Újjászületés] vezetője a kevésbé karizmatikus, ámde felkészült politikus-teoretikus Stanisław August Thugutt (1873–1941) volt.³⁰ Ez a párt balra állt Witos mozgalmától és Piłsudskit támogatta mind a húszas évek elején, mind az államcsíny idején. Ahogy a *sanacja* rendszere egyre inkább tekintélyelvű irányba csúszott, úgy vált a *Wyzwolenie* egyre ellenzékibbé, és végül a harmincas évek fordulóján egy középbal koalíció részeként közös

²⁷ Veber (Weber), France, 1927; és Prepeluh, Albin, 1928.

²⁸ Jachymek, Jan, 2001. 221–257.

²⁹ Narkiewicz, Olga A, 1976.

³⁰ Doliesen, Gerhard, 1995.

platformra kerültek Witos pártjával is, de végül együtt sem sikerült a rendszert megingatniuk. Mint a többi fentebb elemzett esetben, a lengyel parasztpártok is a baloldali és jobboldali-nacionalista tömegmozgalmak között igyekeztek a maguk számára teret biztosítani, de kétségtelen politikai és ideológiai súlyuk ellenére csak mérsékelt sikerrel jártak. Ennek legfőbb oka a belső törés mellett egyrészt az volt, hogy a Roman Dmowski ideológiai rendszerét követő nemzeti demokraták lényegesen koherensebb ajánlattal álltak elő, és maguk is a parasztságot tekintették a nemzeti karakter letéteményesének, másrészt pedig meglehetősen erős nacionalizmusa miatt a nemzetiségi vidékeken a lengyel parasztpárt képtelen volt tartósan magához kötni a lakosságot, amely végül inkább a különféle szélsőbaloldali formációkat, vagy saját etnikai alapon szerveződő pártjait támogatta. Ezzel együtt a korszakban egy sor jelentős értelmiségi kötődött az agrárpopulista értékrendhez, így a szociológus Florian Znaniecki (1882–1958) és Józef Chałasiński (1904–1979), illetve a történész Franciszek Bujak³¹ (1875–1953), akik műveikben mind a lengyel parasztság életviszonyaival foglalkoztak és maradandó társadalomtudományos életművet hoztak létre.

A román kontextus sok szempontból hasonlított a lengyelre, amennyiben az agrárpopulizmus különböző ágai az ország különféle regionális hagyományaiban gyökereztek.³² A román agrárpopulizmus két legfontosabb bázisa csak 1918 után került egy államba a Regáttal: az orosz birodalmi keretéből kiszakadó és narodnyik kulturális hatást mutató Besszarábia, illetve a Monarchia politikai kultúrájától átitatott Erdély, ahol az agrár-ideológia inkább a konzervativizmushoz kötődött. A besszarábiai hatást Constantin Stere testesítette meg, aki a századfordulón a román agrárpopulizmus elméletének legfontosabb kidolgozója volt, de miután az első világháború alatt együttműködött a német megszálló hatóságokkal, 1918 után marginalizálódott. A világháború után újrainduló parasztpárti szerveződés besszarábiai komponense Nicolae Lupu baloldali agrármozgalma volt, ami az inkább kispolgári irányultságú erdélyi politikai elitel egyensúlyozva hosszas tárgyalások után alkotta meg a Nemzeti Parasztpártot (PNȚ).

³¹ Bujak nézeteiről jó összefoglalást ad *Shelton, Anita Krystyna, 1989.*

³² A román kontextusról lásd *Müller, Dietmar, 2001; Harre, Angela, 2009;* illetve a *Niculae, Vasile–Ilincioiu, Ion–Neagoe, Stelian* által szerkesztett szöveggyűjteményt, 1994.

Az 1928-as választási győzelem nyomán a Parasztpárt egy sor fontos társadalmi reformot hirdetett, amelyeket a román agrárpopulizmus fő gazdasági teoretikusa, Virgil Madgearu (1887–1940) dolgozott ki.³³ Madgearu reformjai egyrészt igyekeztek megerősíteni a szociális védőhálót és demokratizálni a közigazgatást, másrészt pedig a nemzeti liberálisok protekcionista politikájával szembehelyezkedve szabadkereskedelmi intézkedéseket tartalmaztak. A teoretikus abból a meglátásból indult ki, hogy a protekcionizmus mesterségesen drágítja a fogyasztási cikkek árát és így végső soron az alsóbb osztályokkal fizeteti meg a hazai iparfejlesztést. Ezek az intézkedések azonban kevésnek bizonyultak a begyűrűző gazdasági válsággal szemben, amely az egész világon felerősítette a piacvédő reflexeket. Mindezt még tetézte az uralkodó személye körüli konfliktus – II. Károly visszatérte a száműzetésből, aminek során feloldhatatlan konfliktusba keveredett a parasztpárti miniszterelnök Iuliu Maniu-val. A Parasztpárt reformtörekvései így végül kudarcot vallottak, ami a párt egymással szembeálló frakcióinak és szellemi irányzatainak megerősödését vonta magával. Az egyik, kevésbé tipikus irány a szélsőjobbra vezetett (ennek a képviselője Alexandru Vaida-Voevod, 1872–1950, a századforduló erdélyi román politikájának és Ferenc Ferdinánd Belvedere-körének egykori kulcsfigurája). Ennél lényegesen erőteljesebb volt a baloldali kiütkeresés, ami elsősorban a fiatalabb parasztpárti értelmiségieket jellemezte, mint a három, egyaránt szociológiával foglalkozó gondolkodót, Mihai Ralea-t (1896–1964), Petre Andreit (1891–1940), illetve a szociáldemokrácia és a Parasztpárt között mozgó N. N. Matheescut (1905–1980). Ők mindannyian összekapcsolták a parasztság társadalmi helyzetének vizsgálatát a modernizáció kérdésével és elutasították a rurális utópiákat. Gondolkodásmódjukat nagyban formálta a Gusti-iskola, amely a parasztság anyagi és szellemi viszonyait a bukaresti professzor által felvázolt komplex „nemzettudomány” keretei között igyekezett vizsgálni.

Mindent tekintetbe véve a magyar populista diskurzusok egyáltalán nem tűnnek különlegesnek. Az agrárpopulista ideológiai tábor sokfélesége itt is összekapcsolható a különböző regionális és társadalomtörténeti hagyományokkal, amely így egyszerre adott terepet a konzervatív agrárius pozíció és a populizmus valamifajta keverékének és a szocializmusba hajló baloldali agrárpopulizmusnak. Ebben az értelemben

³³ *Madgearu, Virgil, 1999.*

Nagyatádi Szabó István kisgazda ideológiája közel áll a cseh, galíciai lengyel és erdélyi román változatokhoz (tehát a Monarchia tipikus modelljéhez). Ami viszont eltérő, hogy míg a többi esetben ez a mozgalom a sikeres földosztás társadalmi felhajtóerejét és az általános választójogot is kihasználva a húszas években a politikai élet középpontjába került, addig Magyarországon 1919 után az ellenforradalmi rendszer lényegében megsemmisítette ezt a politikai tábort azzal, hogy Bethlen 1922-ben egyesítette saját (leginkább a földbirtokos arisztokráciára épülő) pártját és a Kisgazdapártot. Az így létrejött ideológiai űrt később a Kisgazdapárt újjáalakításával igyekeztek betölteni (1930), illetve ebben jelent meg a népi mozgalom rendszerkritikus, „három millió koldus országát” emlegető diskurzusa is.

Míg a kisgazdákat inkább az elméletellenes pragmatizmus jellemezte, a népieket erőteljes érzelmi töltet és néhányukat alapos elméleti igény is fűtötte, de csak mérsékelt hatásuk volt a pártpolitikai életre.³⁴ Visszatekintve úgy tűnik, hogy a legtöbb résztvevő számára az egyébként a román Nemzeti Parasztpártot mintának tekintő pártalapítás is írói munkáságuk részét képezte, és igen kevesen voltak azok (talán leginkább Kovács Imre), akik komolyan vették, hogy egy pártnak más működési logikája van, mint egy laza szellemi mozgalomnak. Ennek megfelelően a magyar népiek hatása a régió agrárpopulista mozgalmaival összehasonlítva inkább kulturális és identitásformáló volt. Ennek az aránylag kis térbe és időintervallumba szorult intenzív szellemi pezsgésnek a következménye, hogy a népi mozgalom a régió majdnem minden agrárpopulista diskurzustípusát felvonultatta: Kerék Mihály technokrata reformizmusától Veres Péter időnként etnicizmussal is találkozó plebejus agrárszocializmusán, Bibó és Kovács Imre radikális demokratizmusán, Németh László elitista minőségszocializmusán, Féja diffúz, idővel nacionalizmusba torkolló radikalizmusán, Erdei marxizáló parasztpolgár-koncepcióján keresztül Darvas kriptokommunizmusba hajló szociális radikalizmusáig.

Amellett, hogy mozgalmaik sokban kötődtek a helyi sajátosságokhoz, a két világháború közötti agrárpopulista ideológusok tisztában voltak a regionális hasonlóságokkal. A „Zöld Internacionále” gondolata a kisnemzetek kölcsönös szolidaritását, az agrártársadalmak közös

³⁴ A népi mozgalomról máig a legjobb feldolgozás *Borbándi Gyula, 1983*. Lásd még Kovács Gábor széles elméleti igényű áttekintését: *Kovács Gábor, 2005*.

nemzetközi piaci érdekeit, és a régió gazdaságainak komplementaritását hangsúlyozta. Az ezt alátámasztó elméleti keretet a legtisztábban a romániai származású londoni politikatudós, David Mitrany (1888–1975) dolgozta ki.

Különösen a húszas évek végén és a harmincas évek elején számtalan kísérletet tettek az európai – és ezen belül főképpen a kelet-közép-európai – agrarizmusok együttműködésének megszervezésére. A leg-sikeresebb kezdeményezés a Prágából irányított *Bureau International Agraire* volt, amit az újságíró és diplomata Karel Mečír (1876–1947) vezetett, de mögötte ott volt Hodža szellemi és intézményes támogatása is. A prágai kezdeményezés igen hatékonyan összegyűjtötte a hasonló politikai mozgalmakat, de nem tudott teljesen megszabadulni sem a „pán-szláv” szolidaritás eszméjétől, sem attól a csehszlovák külpolitika egészét jellemző nézőponttól, amely a régió stabilitását hozzákötötte az 1918 után létrejött *status quo* megőrzésének igényéhez s így a szerveződés érthetően kevesebb visszhangra lelt a világháborúban a vesztes oldalra került országokban.

A húszas években egy alternatív szovjet kísérlet is történt a parasztpártok és agrárpopulista mozgalmak nemzetközi (Európán is túlnyúló) együttműködésének megszervezésére, mégpedig a kommunista internacionálé mellett működő Paraszt Internacionálé (*Kresztintern*) zászlaja alatt.³⁵ Azonban túlzottan is „kilógott a lóláb” és végül a pártok többsége kihátrált a szervezetről.

Bár e kezdeményezések révén létrejött a párbeszéd, a régió nemzeti törekvéseinek divergenciája és emellett a parasztpártok engedményei a helyi nacionalista ideológiáknak megakadályozták, hogy az agrárpopulizmus valóban transznacionális ideológiává váljon. Ráadásul, mire a mozgalmak valóban kialakították az együttműködés csatornáit, a legtöbb országban összeomlott az alkotmányos demokrácia és különféle tekintélyelvű rendszerek kezdtek kiépülni, ahol már nem volt hely egy önálló parasztpártnak. Nem véletlen, hogy az agrárpopulista politikusok leginkább sikeres együttműködése 1945 után, már emigrációban valósult meg, amikor a közös antikommunista program felülírta a nemzeti érdekek különbözőségét.

³⁵ Jackson, George D, Jr, 1966.

Agrárpopulista társadalomfejlődés-koncepciók

Amint láthattuk, az agrárpopulista diskurzusok a helyi politikai és kulturális kontextusoktól függően igen eltérő formában bukkantak fel. Azonban érdemes bizonyos közös témákat és attitűdöket azonosítani. A következőkben a korszak legfontosabb kelet-közép-európai agrárpopulista szerzőinek (a bolgár Sztambolijcski és Mihajlo Genovszki, a szlovák Hodža, a szerb Jovanović, a horvát Herceg és Bičanić, a szlovén Veber és Prepeluh, a lengyel Witos és Bujak, a román Madgearu és Ralea, a magyar Kovács Imre, Erdei és Németh László) műveire alapozva igyekszem felállítani egyfajta vázlatos tipológiát.

Az egyik legfontosabb közös pont egyfajta „harmadikutas” beállítódás, ami általában mind a „keleti” szocialista kollektívizmust, mind pedig a „nyugati” burzsoá politikát bírálta. Ez egyben geopolitikai programot is jelentett, amennyiben az agrárpopulista ideológusok a német és orosz (szovjet) birodalmi szférák közé került kis nemzetek regionális együttműködésében gondolkodtak. Emellett egyfajta harmadik utat kerestek a lineáris progresszívizmus és a „regresszív” antimodernista történelemképek között is, igyekezték a fejlődés és a ciklikus visszatérés modelljeit valamiképp kibékíteni egymással. Fontosak a közös szellemi források és utalások is: így a skandináv és különösen a dán parasztdemokrácia, népfőiskolai és szövetkezeti mozgalom példája, a francia konzervatív társadalomtudós Le Play-tól eredő deskriptív szociográfiai módszer alkalmazása, illetve az orosz szociológus Pityirim Szorokin, a német politikatudós szerző Wilhelm Röpke és a svájci agrónómus Ernst Laur írásai.

Gazdaságtudományi szempontból a legtöbb agrárpopulista gondolkodó abból indult ki, hogy saját társadalmuk és Nyugat-Európa nem egy lineáris skála két különböző pontján helyezkedik el, hanem szerkezeti különbség van az agrártársadalmak és az ipari társadalmak között, ami így különböző politikai megoldásokat kíván meg. A leggyakoribb elméleti kiindulópont a paraszti tulajdon sajátos vonásaira összpontosított. A kelet-európai agrárpopulisták 1918 után sem adták fel a fejlődés imperatívuszát, de rendre elhatárolták magukat a liberális és marxista koncepciótól – megkérdőjelezve, hogy létezik-e bármifajta előre meghatározott és egy irányba haladó fejlődési pálya és hangsúlyozva a modernizációs utak különbözőségét. Mindezt gyakran összekapcsolták azzal az elméleti meglátással, hogy az agrárországokban nem érvényes

a tőkekoncentráció és az iparosítás receptje. Tekintve, hogy ezek a társadalmak nem rendelkeztek olyan tőkével, amire a nagyipart alapozhatták volna és külföldről sem érkezett olyan mennyiségű befektetés, ami az egész társadalmat át tudta volna formálni (hiszen ezek a befektetések leginkább a helyi nyersanyagkincs kiaknázására irányultak), olyan társadalompolitikát hirdettek, ami a gazdaosztályt tekinti a termelés alapjának és elsősorban a mezőgazdasági termelés intenzifikációjára, illetve az agrárszektorhoz kapcsolódó könnyű és feldolgozó ipar bátorítására épült.

Az agrárpopulista szerzők a földet általában magántulajdonnak tekintették, de hangsúlyozták, hogy ez másféle tulajdon mint a kapitalista tőke, hiszen inkább a paraszti termelőerő meghosszabbításaként értelmezendő. A Marx által leírt tőkekoncentrációs dinamikával szemben (a nagyhal megeszi a kishalat...) arra hívták fel a figyelmet, hogy a mezőgazdasági szektorban nem érvényesül ez a „vastörvény” és éppenséggel a kisbirtok tűnik termelékenyebbnek és sikeresebbnek. Arról azonban már nem volt általános konszenzus, hogy vajon a parasztság számbeli dominanciája az adott társadalomban csak időleges és a jövőben ezek a társadalmak is iparosodni fognak, még ha más módon is, mint a nyugat-európaiak, amelyek elsősorban gyarmati piacaik kizsákmányolásából érték el a megfelelő tőkefelhalmozást, vagy pedig alapvető divergenciával állunk szemben, és a nemzetközi munkamegosztásban ezek a társadalmak örökké az éléskamra szerepét fogják betölteni.

Az agrárpopulisták a földművelést alapvetően másnak tartották, mint az ipari munkát. Mindez az orosz narodnyik teoretikusokra, elsősorban Mihajlovszkijra ment vissza, aki amellet érvelt, hogy a teljes munkafolyamat egy ember általi elvégzése jobban megfelel a személyiség integritásának, mint a folyamatokat mechanisztikusan ismétlő ipari munka. Ebben az értelemben a paraszti létformát organikusabbnak és autentikusabbnak lehetett beállítani, mint a városi proletariátusét. Egyes elméleti törekvések mindezt igyekeztek az organikus kultúra és a mechanisztikus civilizáció oppozíciójával is összekapcsolni. Azonban mindebben nem volt teljes az egyetértés, és nem egy agrárpopulista ihletésű társadalomtudós, mint Erdei vagy a román Henri H. Stahl (1901–1991) a parasztromantikát elvetve nyíltan „a paraszti életforma csődjéről” beszélt, amiből azonban nem az agrárszféra felszámolásának, hanem inkább a falusi és városi életlehetőségek közötti hierarchia megszüntetésének programját vezették le.

Az agrárpopulisták többségétől távol állt a parasztság misztikus kultusza, de ez nem jelentette azt, hogy ne hangsúlyozták volna a paraszt és a föld közötti érzelmi és már-már fiziológiai kötődést, amely így szerintük együtt alkotott egy termelési és életegységet. Ebből fakadóan elvetették a kollektivizációt, mint amely megszünteti ezt a közösséget és aláássa a paraszti létet. Ugyanakkor a legtöbb teoretikus támogatta az önkéntes szövetkezeteket, mint a tőkekoncentráció, munkaszervezés és a piacokhoz való hozzáférés szempontjából is hatékony megoldást. Emellett a földtulajdon állami védelme mellett is gyakran érveltek, különösen a világválság nyomán megnövekedő eladósodottságra és a birtokok örökléssel való szétaprózódására való tekintettel. A harmincas évek etatista közhangulatában pedig nem egy agrárpopulista gondolkodó kacérkodott a földdel való kereskedés és a földre való hitelfelvétel megtiltása, azaz egyfajta hitbizomány létrehozása mellett.

Demokrácia-elméletükben is egyfajta harmadikutas pozíciót kerestek az agrárpopulisták, elvetve mind a nyugati intézmények kritikátlan másolását, mind a helyi patriarchális hagyomány eszményítését. Sokan közülük megpróbálkoztak valamifajta sajátos demokráciamodell kidolgozásával, amely kapcsolatot teremtett volna a paraszti kisközösségek önkormányzó mechanizmusai és a korporációkba tömörülő társadalmi érdekcsoportok között. Bár meg voltak győződve róla, hogy a parasztság számarányánál fogva végső soron minden tiszta választást képes megnyerni, kritikusan viszonyultak a modern képviseleti demokrácia intézményeihez, amely szerintük nem a közjó szolgálatát eredményezte, hanem egy torz „pártokráciát”. Mindez különösen erős volt Sztambolijszki és Radić diskurzusában, míg Švehla csehszlovák republikánusai álltak a legközelebb a konvencionális reprezentatív demokráciamodellhez. Ezzel együtt az agrárpopulista ideológusok döntő többsége megmaradt a parlamentáris demokrácia támogatójának és a harmincas évek második felében a jobb és baloldali totalitarizmusok következetes ellenfelének bizonyult.

Végül, történelemképüket tekintve e szerzők – bár hangsúlyozták, hogy az agrártársadalmak fejlődési logikája más, mint az ipari társadalmaké – nem utasították el teljes mértékben a pozitivista alapú lineáris fejlődés-konstrukciót. Legtöbbjük megőrzött valamit a felvilágosodásra visszamenő és a marxista történelemértelmezéssel is átszőtt stadiális társadalomfejlődési modellből, melynek kiindulópontja a primitív egyenlőség elvesztése, a tulajdon és az árucserre kialakulása és

az ebből fakadó társadalmi differenciálódás, amit Rudolf Herceg az „emberi istenek” és „emberi rabszolgák” szembeállításaként írt le.³⁶ Bár a polgári forradalmak felszámolták a feudális kiváltságokat, nem tudták megszüntetni a társadalmi egyenlőtlenséget. A folytatás azonban eltért a marxista történelemképtől, amennyiben az agrárpopulista konstrukciók elsősorban azt hangsúlyozták, hogy az új kapitalista világrend legnagyobb vesztesei a parasztok, akiknek az esetében a feudális elnyomatást a semmivel sem könnyebben elviselhető társadalmi és gazdasági kiszolgáltatottság váltotta fel. A bürokratikus államapparátus kialakulása pedig még tovább torzította a társadalm szerkezetet, amennyiben egy nyugati fogyasztási igényekkel rendelkező de keleti hatalomgyakorlási technikákkal dolgozó elitet ültetett a lakosság nyakára (ennek az új elitnek a tagjai sokszor maguk is paraszti származású „renegátok” voltak, akik annál inkább elnyomták egykori sorstársaikat), amely mindent megtett, hogy korlátozza a társadalmi mobilitást. Ebben a sematikus modellben, a regeneráció általában összekapcsolódott a demokratizáció programjával, amely megnövelné a parasztság politikai súlyát és visszatérítené a társadalom fejlődését a zsákutcából a fővonalba.

Szociális forradalom vagy nemzeti palingenezis?

A kép ugyanakkor árnyaltabbá válik, ha tekintetbe vesszük azoknak az ideológiai mozgalmaknak a hatását is, amelyek a szocialista és nacionalista forradalmak tüzeiben a kollektív újjászületés különféle receptjeit igyekeztek megvalósítani. A világháború és az azt követő társadalmi felfordulások tapasztalata alapján kérdőjelezte meg a liberális modernitás értékrendjét és ennek következtében a szélsőjobbtól a szélsőbalig a legkülönbözőbb politikai formációk igyekeztek a maguk számára a parasztságot mint a közösségiség hordozóját megszólítani, illetve a közösségi regeneráció kiindulópontjának beállítani. Ennyiben az agrárpopulizmus az európai társadalmi és értékválságra adott válaszkísérletek közé tartozik – egyszerre válság- és megújulástdiskurzus. Nem véletlen, hogy több agrárpopulista szerzőnél is megjelenik Antaiosz

³⁶ Herceg, Rudolf, 1923.

mitológiai figurája, aki mindig visszanyerte erejét, amikor megérintette az anyaföldet.

Az egyik legfontosabb ideológiai irányzat, ami e palingenetikus modellel érintkezik, a generációs ideológiák és az agrárpopulizmus összekapcsolódásához köthető. A romantikus és posztromantikus topozsokhoz visszanyúlva az „új generáció” beszédmódja maga is a válságdiskurzusok tágabb keretébe tartozott. Legtöbbször antipolitikus irányultság jellemezte, de bizonyos esetekben a bevett politikai kultúrával szemben alternatívát nyújtó bal és jobboldali ideológiai ajánlatok alátámasztására is szolgált. Bár a parasztpártokat pragmatikusabb és inkább a középgenerációhoz tartozó politikusok vezették, az agrárpopulizmus generációs ideológiába ágyazása a régió legtöbb országában nem elhanyagolható hatást gyakorolt a fiatal városi értelmiségi csoportokra, akik egyfajta új közösségiség jegyében fordultak a parasztság felé. Mindez jól látszik az olyan szerveződések történetéből, mint a *Bartha Miklós Társaság*, amely egyaránt rendelkezett jobb és baloldali kapcsolódási pontokkal. Hasonló jelenség a román fiatal generációt tömörítő *Criterion*-kör és a Gusti professzor körül csoportosuló szociográfiai iskola bonyolult összefonódása. Míg e mozgalom többsége végül a jobboldalon kötött ki, a harmincas évek elején ezek az elkötelezettségek még egyáltalán nem voltak egyértelműek és a különféle irányultságú fiatal értelmiségieket összekötötte a fennálló intézményrendszer és a bevett ideológiák elutasítása.

Az effajta intézményellenes és gyakran antipolitikus generációs mozgódásoknak közvetlen hatása volt az agrárpopulista ifjúsági mozgalmakra és gyakran az új nemzedék és az adott parasztpárt pragmatikus vezetőrétege közötti konfliktusba torkollott. Érdekes módon ugyanakkor – ellentétben a generációs mozgalmak túlnyomórészt jobboldali kifutásával – az agrárifjúsági mozgalmak többsége inkább egy olyan baloldali radikalizmus irányába mozdult el, amely elvetette a szocializmus bolsevik modelljét (elsősorban annak parasztellenessége és erőszakos kollektivizációs programja miatt), és inkább a szocializmus és a magántulajdon elveinek összeegyeztetésén fáradozott. Jó példa minderre a cseh *Brázda* kör, amely a hasonló című folyóirat körül csoportosult.³⁷ A *Brázda* fiataljai a Republikánus Párttól balra helyezkedtek el, ugyan-

³⁷ Lásd a csoport meghatározó egyénisége, a történész, *František Kutnar* visszaemlékezését: 1992.

akkor Švehla szellemi örököseinek is vallották magukat. A fokozottabb állami szerepvállalás mellett érveltek és különösen a harmincas évek derekán hallatták sokat a hangjukat, kritizálva a párt jobboldali tendenciáit. Ugyanakkor 1938-ban az antiliberális hangulat őket is magával ragadta, és a *Brázda* is teret adott az etatista és egy bizonyos mértékig az etnoprotekcionista felhanggal rendelkező programoknak is, amelyek tulajdonképpen a „konzervatív forradalom” ideológiájában gyökereztek.

A lengyel fiatal agrárpopulista mozgalom – *Wici* – ideológiai profilja sok szempontból hasonló. Ők is baloldalra hajlottak a parasztpárti fővonalától és a harmincas évek végén igen élénk szellemi közeget hoztak létre, amely keverte a tudományos reflexiót és a politikai aktivizmust. Hasonlóképp, a román fiatal parasztpárti értelmiségiek a harmincas évek közepén magát a Parasztpártot is kritizálták, amiért az túlzottan is beleilleszkedett a román politikai rendszerbe. Ideológiájuk középpontjában a „parasztállam” fogalma állt,³⁸ amely a radikális demokrata ideológiát egy etatistább gazdaságpolitikával igyekezett kombinálni. Bár Magyarországon a harmincas években nem volt hatalomközeli parasztpárt, a népi mozgalom fiataljai, akik 1937-ben a *Márciusi Front* zászaja alá gyűltek, igen hasonló szellemi pozícióból tekintettek a magyar társadalomra: bár többségük a rendszerhez valamilyen módon kötődő ifjúsági szervezetekből jött, az évtized második felére a népfrontos ideológiát magukévá téve a szocialista és az agrárpopulista eszmék ötvözésére törekedtek.

Az agrárpopulista konstrukciókat elemezve jól látható a politikai programokat alátámasztó történelemkonstrukciók átalakulása is. A történelmi narratívák szerepe elsősorban a regenerációs programok bélyegzése volt a helyi ideológiai hagyományokba. Tizenkilencedik századi romantikus és narodnyik elődeikhez hasonlóan az agrárpopulista ideológusok is ennek jegyében igyekeztek a modern demokratikus intézményeket a helyi önkormányzó hagyományokkal összekapcsolni. Ezért az agrárpopulista szerzők igen gyakran törekedtek saját nemzeti hagyományukat a demokrácia iránt különösen nyitottnak beállítani. Mindez nemcsak a cseh agráriusok gondolatvilágában játszott központi szerepet (ahol a masaryki politikai rendszer alapvető toposza a csehek különleges demokratikus érzékének hangsúlyozása volt), de a bolgároknál is, ahol mindez az egalitarizmus motívumával is összekapcsolódott.

³⁸ *Ene, Ernest, 1932.*

Sőt, olyan ideológiai konstrukciókban is megjelent, mint például a horvát Parasztpárthoz közelálló társadalomtudós, Dinko Tomašić (1902–1975) társadalomrajza.³⁹ Tomašić a horvátok demokratikus jellemét az ország északnyugati területein élő agrárlakosság közösségi hagyományával kapcsolta össze, amit szembeállított a szerb kultúrformológus Jovan Cvijić által a délszláv kultúra központi figurájává emelt dinári hegylakó karakterével. A horvát szerző leírásában a mezei munkákkal foglalatosskodó nagycsaládok szerveződése (*zadruga*) alapján véve békés, demokratikus, egalitárius és együttműködő, míg az állattartó patriarchális dináriak agresszívek, és a hatalmaskodó bürokratikus-katonai apparátus alapanyagát biztosítják.

Ide kapcsolhatjuk Erdei *mezőváros*-konceptióját is, ami egyfajta pozitív *Sonderweg*-elmélet, amennyiben szembeállítja a magyar társadalomfejlődést a nyugati modellel, de ugyanakkor hangsúlyozza, hogy ez az atipikus társadalmi képződmény nagyon is kompatibilis az európai értékrenddel, nemcsak a nyugat-európai szellemi mozgalmakkal kapcsolatot tartó protestáns műveltsége révén, hanem mert a parasztpolgárok az európai demokratikus önkormányzati hagyomány helyi letéteményesei és így egy potenciális demokratikus átalakulás mintájául is szolgálhatnak.⁴⁰

Az agrárpopulista történelemkép kialakítói egyik legfontosabb szellemi dialógusokat óhatatlanul a marxista narratívával folytatták. Ebben fontos kapcsolódási pont volt a nacionalizmus megítélése. Bár az agrárpopulisták elutasították a marxista internacionalizmust, sok szempontból hasonló pozícióból érveltek az országuk politikai kultúráját nagyban meghatározó posztromantikus nemzeti ideológiával szemben. E teoretikusok tudatában voltak, hogy a modern nemzeti identitást a közép-korba vagy még annál is régebbre visszavezető elméletek a nemesség és átvitt értelemben az uralkodó osztály legitimitációját szolgálják. Ezért többen (így például a cseh Kutnar, a lengyel Bujak, a román Ralea, vagy éppen Bibó) megpóbalgoztak a nemzeti identitás eszme- és társadalomtörténeti elemzésével, illetve kontextualizációjával. Az egyik tipikus érv az elit és a parasztság identitásának megkülönböztetése volt; arról már megoszlottak a vélemények, hogy a parasztságnak egyáltalán nem is volt nemzeti identitása, vagy pedig beszélhetünk egyfajta

³⁹ Tomašić, *Dinko*, 1937.

⁴⁰ Erdei *Ferenc*, 1938.

premodern ösztönös paraszti patriotizmusról, csak éppen annak céljai nagyban eltértek a nemesség uralmát alátámasztó ideológiától. Abban viszont megegyeztek a szerzők, hogy a modern antidemokratikus nacionalizmus, mint olyan, a közösségi érzés eltorzult formája és ezzel igyekeztek szembeállítani valamilyen demokratikus közösségi érzést. Populárisabb változataiban mindez az elképzelés a parasztság évszázados kiszolgáltatottságát és szenvedését állította szembe a kiváltságos rétegekkel és egyenesen kétféle hazaszeretetről beszélt. Mindezt tovább bonyolította, hogy bizonyos esetekben (különösen a szlovák, román, cseh és szlovén közegekben) ezeket a kiváltságos rétegeket etnikai mássággal is össze lehetett kapcsolni, így viszont az alacsonyabb osztályok emancipációs küzdelme könnyen fedésbe kerülhetett a nemzeti mozgalommal.

Ezzel együtt az agrárpopulista ideológusok többsége megegyezett abban, hogy a modern nemzetalakulást kritikusan szemlélte, amiért az nem teremtett kellőképpen széles társadalmi bázist és a populista ideológusok előszeretettel érveltek egy új nemzeti újjászületés szükségessége mellett. Sokszor tudatosan visszanyúltak a tizenkilencedik század eleji nemzeti megújulási mozgalmakhoz és hangsúlyozták, hogy bár az intenció helyes volt, a megvalósítás nem sikerült, és ezért saját mozgalmukat a magyar népiek szóhasználatával élve „új reformkornak” tekintették, amely képes valóra váltani a száz évvel azelőtti programot. Mindez a nemzeti kánonnal folytatott bonyolult dialógust eredményezett: az agrárpopulista diskurzusok így sokszor öntudatlanul is átvették a ciklikus és elliptikus időkonstrukciókon alapuló romantikus és posztromantikus narratívát. Ezt jól mutatja a regeneráció és hanyatlástörténet retorikai kereteinek jelenléte, illetve a pozitív és negatív *Sonderweg*-elméletek elburjánzása.

Nem véletlen tehát, hogy a harmincas évek derekára a történelemre való hivatkozások egyre gyakoribbak lettek az addig inkább aktuális társadalmi kérdésekre összpontosító populista diskurzusokban. Mindez azzal is összefüggött, hogy az erősödő németbarát és szélsőjobboldali nyomás miatt a baloldalhoz tartozók is felismerték a nemzeti történelemre való hivatkozás fontosságát, amit tovább erősített a népfrontos taktika jegyében végbemenő értelmiségi dialógus a polgári antifasiszta, népi és kommunista értelmiségiek között. Ennek a párbeszédnek az egyik legfontosabb modalitása éppen a nemzeti romantikus kánon újraértelmezése volt, azzal a céllal, hogy összekapcsolják a nemzeti és

szociális emancipáció programját. Ebből pedig esetenként alternatív populista történelemértelmezések is létrejöttek, mint például a magyar kontextusban a harmincas évek második felétől felerősödő 1848-as kultusz. Mindez több célt is szolgált: egyrészt el lehetett utasítani azt a vádat, hogy a népiek valamiképp ahistorikusak, tehát beágyazták a reform-elképzeléseiket a nemzeti kánon egyik legfontosabb szeletébe, végül pedig historizáló németellenes retorikájukkal hidat teremtettek a függetlenségi hagyomány és saját népfrontos antifaszizmusuk között.

Sok szempontból hasonló a bolgár Ivan Hadzsijszki (1907–1944) történeti konstrukciója is.⁴¹ A baloldali társadalomtudós a nemzeti ébredés történetét igyekezett újraírni, mégpedig a lélektani és szociológiai elemzés összekapcsolásával. Azt hangsúlyozta, hogy míg a folyamat elején nőtt a társadalmi mobilitás és kialakult egy agrárvállalkozó-réteg, addig később a társadalomban elburjánzó individualizmus önmaga ellen fordult. Míg a patriarchális társadalom keretei felbomlottak, az új kötelek nem bizonyultak elég erősnek és védtelenné tették a társadalmat az új típusú kapitalista kizsákmányolás ellen, amit csak erősített a kialakuló bürokratikus államapparátus. Ebből a nézőpontból a regeneráció útja a kollektív szolidaritás kereteinek újjáépítése volt, amit Hadzsijszki összekapcsolt a szocialista átalakulás programjával.

A politikai diskurzus radikalizálódása a harmincas években nemcsak szocialista irányban teremtett kapcsolódási pontokat e diskurzus számára, hanem a radikális nacionalizmus irányában is. Nem kell külön hangsúlyozni, hogy a parasztokra, mint a nemzeti közösség alapjára való hivatkozás még egyáltalán nem jelent agrárpopulista elkötelezettséget. Kelet-Európában a tizenkilencedik századtól fogva a radikális konzervatívoktól kezdve a szocialistákig a legkülönfélébb politikai erők igyekeztek a parasztokra politikai ideológiát építeni, ami nyilvánvalóan összefüggött az agrárnépesség itteni társadalmi és számbeli súlyával. Ha ezen az általános hivatkozási kereten túllépve igyekszünk az agrárpopulista ideológia és a nemzeti radikalizmus között kapcsolatot találni, elsősorban azokat a csoportokat kell szemügyre vennünk, akik e mozgalmak jobbszélén helyezkedtek el vagy azokból váltak ki és igyekeztek a nemzeti lényeg és a parasztság közötti szimbolikus kapcsolatra politikai ideológiát építeni, miközben szimbolikus vagy valószínűsítő etnikai alapú kizáró gesztusokat tettek.

⁴¹ *Hadzsijszki, Ivan, 2002.*

E diskurzus tipikus ideológiai kerete a falu és a város szembeállítására volt, ami sokszor fedésbe került az autentikus paraszt és az „idegen” oligarchia kontrasztjával, amit viszont még könnyebb volt etnicizálni. A régió társadalomtörténeti sajátosságaiból fakadóan a városi lakosság etnikai összetétele valóban igen kevert volt és sokszor eltért a környező falvakétól. Mindez nem csak a német és zsidó polgárság esetében volt szembeszökő, hanem a multietnikus közegben a helyi nemzetépítést végző asszimiláló-asszimilált elitek és a más nemzetiségű paraszti tömegek ellentéte esetében is (a városokban többséget alkotó galíciai lengyelek *versus* falusi ukránok, erdélyi és felvidéki magyarok és németek *versus* románok és szlovákok, vagy akár a boszniai muzulmán városok *versus* szerb parasztok), ami tápot adott a nemzet egyszerű fiait saját közösségüktől „elidegenítő” város toposzának. Mint más ideológiai irányzatok esetében, az agrárpopulisták is hajlamosak voltak összekapcsolni a nemzeti és társadalmi konfliktust – mindez nemhogy nem ért véget a régió soknemzetiségű birodalmának felbomlásával, hanem egyenesen ki is éleződött az integrális nacionalizmusok megerősödésével, a régióban mindenütt elterjesztve a „bűnös” városok „visszafoglalásának” programját.

Az „elidegenedett és elnemzetietlenített” polgársággal szemben kijátszott parasztkultusz a két világháború között lényegében minden radikális nacionalizmus alapvető alkotóeleme volt, ez azonban nem jelentette azt, hogy az agrárpopulisták minden esetben érintkeztek volna a radikális nacionalistákkal, habár nem könnyű olyan agrárpopulista ideológust találni, aki teljesen mentes lett volna az etnicista reflexektől. Különösen válsághelyzetekben és nemzeti traumák esetén az organikus parasztságot szembe lehetett állítani az „idegen” elitekkel. De azt is fontos kiemelni, hogy az agrárpopulista diskurzusokban ez az elitellenesség elsősorban nem etnikai alapú volt és olyan csoportokat (például az arisztokráciát, a hadvezetést vagy éppen a bürokráciát) is célba vett, amelyeket a nacionalista agitáció éppenséggel saját támaszának, illetve a nemzeti hagyomány hordozójának tekintett.

Ugyanakkor időnként valóban oly mértékben összefonódott a két ideológia, hogy már nem nagyon lehet eldönteni, vajon egyes esetekben etnicista elemeket átvevő agrárpopulizmusról, vagy pedig az agrárpopulista elemeket adaptáló radikális nacionalizmusról van szó. Ez az ambivalencia olyan gondolkodók esetében is érezhető, mint például Szabó Dezső. A polgári radikálisokkal is kacérkodó, közben az Action

Française nemzeti kollektívizmusát magáévá tevő Szabó az első világháború alatt találta meg organicista diskurzusa természetes fókuszát a parasztságban. Politikai diskurzusa így összekapcsolta a posztromantikus parasztkultuszt a város- és elitellenességgel, illetve az elsősorban a zsidóságra és a németiségre irányuló etnicizmussal. Eközben viszont a kelet-európai parasztnépek kiegyezését sürgette. Bár nem lehet eszmerendszerét egyértelműen azonosítani a magyar agrárpopulizmus egészével, nyilvánvaló, hogy Szabó inspirációja kulcsfontosságú volt a harmincas évek elején színre lépő népi mozgalom legtöbb vezetője számára és ezek az ambivalenciák tovább öröklődtek.

Hasonló ellentmondásokkal más nemzeti kontextusokban is találkozhatunk. Így például a horvát parasztpárt a harmincas években egyre inkább azonosult a horvát nemzeti mozgalom egészével és Maček vezetése alatt szimbolikus gesztusokat tett mind a katolikus egyháznak, mind pedig a nacionalista értelmiségi köröknek. Mint említettük, bár a Radić fivérek a maguk idején ütköztek az egyházzal és a nacionalista elittel is, bizonyos kontinuitásokat mégis felfedezhetünk, hiszen az etnopolitikai beszédmód tőlük sem állt távol, habár elsősorban nem a szerbek, hanem a parasztokat „kizsigerelő” zsidók és az egységes nemzetállamot építeni törekvő és így a horvátokat elnyomó magyarok ellen irányult.

A radikális nacionalizmus irányába való elmozdulás a román parasztpárt esetében is megfigyelhető. Míg a fiatal reformisták inkább baloldalra tájékozódtak, egyes vezetők, mint például az erdélyi Vaida-Voevod a szélsőjobboldalra sodródtak (az említett politikus például új pártot alapítva az antiszemita és magyarellenes *numerus valachicus* kampány kulcsfigurájaként lépett fel a harmincas évek derekán). Magasabb elméleti szinten az agrárpopulizmus és az etnonacionalizmus közötti dialógus megjelenik a korszak több fontos román értelmiségi-jének írásaiban. A húszas évek elején például a későbbi nemzeti metafizikus Nae Ionescu (1890–1940), aki a harmincas évek elején a Parasztpárt kérlelhetetlen kritikusa lett, arról igyekezett meggyőzni az agrárpopulistákat, hogy fordítsák mozgalmukat nemzeti szindikalista irányba. Ennek keretében igen eredeti elmélettel állt elő, ami arra épült, hogy a Parasztpárt – a többi más felülről szervezett párttal ellentétben – spontán módon, az emberek önszerveződése eredményeképp jött létre, s így nem lehet egyetlen parasztpártról beszélni, inkább helyi parasztpártokról. Ionescu számára mindez nem jelentett hátrányt, hanem ép-

pen azt bizonyította, hogy a megkövesedett liberális intézményrendszerrel szemben forradalmi potenciált hordozott az agrármozgalom. Ezért aztán különösen élesen támadta azokat a vezetőket, akik szerinte a párt konszolidálása örvén gyakorlatilag beemelték azt az oligarchikus rendszerbe. Más irányból jött és más irányba is tartott, de a húszas évek elején a reformkonzervatív Constantin Radulescu-Motru is hasonló módon igyekezett programot adni az agrárpopulistáknak, összekapcsolva az általa vallott nemzeti organicizmust az agrarizmussal.⁴²

A politikai kultúra radikalizálódásával és etnicizálódásával a harmincas években több olyan elméleti kísérlettel is találkozunk, amely az agrárpopulista ideológiát igyekezett valamiképpen összehozni a nacionalizmussal. Jól látszik mindez Veres Péter harmincas évek legvégén, negyvenes évek elején született írásaiból is, ahol az agrárdemokrata program egyre inkább átítatódott egyfajta faji diskurzussal. Veres elvetette a német nemzetiszocializmust és annak magyar imitációit, de ugyanakkor elfogadta, hogy egy politikai közösség működéséhez a biológiai kohézió érzete elengedhetetlen és a társadalmi reformok sokkal inkább végrehajthatók egy, az elitet az alsóbb osztályokkal összekötő faji szolidaritás alapján.⁴³

Egy ennél is radikálisabb változatot láthatunk a román szociológiai iskolából kivált és a Vasgárdához húzó fiatal értelmiségiek írásaiban. Az olyan tehetséges szociológusok és néprajzosok, mint Ernest Bernea⁴⁴ és Traian Herseni igyekeztek az agrarizmus bizonyos elemeit összekapcsolni a totalitarizmussal. Bernea és barátai, a *Rânduiala* folyóirat körül csoportosuló fiatalok (mint Dumitru Constantin Amzăr és Ion Ionică) német filozófiai és geopolitikai iskolákhoz kötődtek (többen közülük Heideggert is hallgatták) és a paraszti kultúra atemporalitását és metafizikai mélységét hangsúlyozták, amit szembeállítottak a városi civilizáció töredékességével.

Ezzel együtt fontos kiemelni, hogy az agrárpopulisták többsége elvetette a radikális nacionalizmust – jól látszik mindez például a magyar népiek fogalmi distinkciójából is, amellyel megkülönböztették egymástól a *népi* és a *nemzeti* elkötelezettséget. Másrészről azonban a mégiscsak jelenlevő etnokulturális ideológiai elemek gyakran megakadályozták

⁴² *Rădulescu-Motru, Constantin, 1924. 339–389.*

⁴³ *Veres Péter, 1939.*

⁴⁴ *Bernea, Ernest, 1944.*

az agrárpopulisták és az urbánus centrum, illetve baloldal (liberálisok és szociáldemokraták) együttműködését a szélsőséges nacionalizmussal szemben. Ezért tekinthető önmagán túlmutatónak a román parasztpárt és a Vasgárda megneemtámadási szerződése is, amellyel a közös ellenség, a nemzeti liberális oligarchia eltávolítására szövetkeztek.

Modernista programok antimodernista keretben

Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a kelet-közép-európai agrárpopulizmusok esetében valóban megfigyelhető a különböző irányú radikalizmusok egyfajta interferenciája, és ezért nem is lehet a klasszikus jobb- és baloldali mátrixon elhelyezni az agrárpopulista ideológiát, de arról sem lehet beszélni, hogy ezek a pozíciók teljesen összeecsúsztak volna. Nem tűnik teljes mértékben meggyőzőnek a Zeev Sternhell által a fasizmus alapvető ideológiai kereteként leírt „se jobb, se bal” eszmerendszer⁴⁵ elemzési modellje sem: bár a harmadik út ideológiáját vallották, a politikai dinamikától függően az agrárpopulisták mind a jobboldaltól mind a baloldaltól átvettek bizonyos elemeket (tehát inkább „bal is, jobb is” ideológiaként lehet leírni). Sokszor ugyanaz az ideológiai patron egyszerre volt jelen a baloldala és jobboldala húzó irányzatoknál és emiatt a helyzettől függően léphettek szövetségre a jobboldali, polgári vagy a szocialista politikai erővel. Ugyanakkor a profofasizta ideológiákkal ellentétben sohasem vetették el teljesen a plurális politikai teret, habár a pártpolitikát magát rendre kritizálták.

Mindebből jól látható, hogy az agrárpopulizmus természeténél fogva gyökeresen eltérő ideológiai és politikai projektekhez kapcsolódhatott. Az egyik legfontosabb elem, ami összetartotta ezeket az amúgy jószerevével összeegyeztethetetlen irányzatokat, a fent elemzett közös fogalmi és időhorizont volt. Az agrárpopulizmusok a harmincas években rákényszerültek, hogy árnyaltabb módon nyúljanak a történeti múlthoz és ennek révén összekapcsolódhattak a radikális megújulást ciklikus mozgásként értelmező ideológiákkal. Persze mindez nem jelenti azt, hogy minden esetben ugyanazokra az elemekre került a hangsúly, de azt megállapíthatjuk, hogy a jobbra, középre és balra húzó agrárpopulista programok közötti átmenetet a diszkurzív keretek hasonlósága tette le-

⁴⁵ Sternhell, Zeev, 1996.

hetővé. Ezt a közös antimodernista keretet öt általános vonással lehet jellemezni: (a) *atemporalizálódás* (a fogalmak ontologizálása, az időbeli fejlődés helyett a térbeli beágyazottság hangsúlyozása) (b) *szerializálódás* – olyan, a ciklikus időperspektívában gyökerező fogalmak és toposzok megjelenése, mint az „új reformkor”, a krízis, és az „új generáció”; (c) *hierarchizálódás* (a kulcsfogalmak normatív szembeállítása egy hierarchikus keretben, mint például elit *versus* tömegek); (d) *biologizálódás* (organikus metaforák, mint a kert(ész)metafora és a testmetafora, eugenikus beszédmód); és végül (e) *reszakralizáció* (a tizenkilencedik századi társadalmi és diszkurzív szekularizáció elvetése és kvázi-teológiai fogalmak bevezetése a politikába, mint például a „választott nemzet,” gondviselés, a nemzeti és az egyházi közösség szimbolikus összekapcsolása, a vezér szakralitása).

Az agrárpopulisták nem tartoztak e fogalmi váltás legfontosabb aktorai közé, a két világháború között maguk is ebben a keretben kellett, hogy megfogalmazzák politikai programjukat. Bár nézeteik forrásai leginkább a baloldali-modernista közegben találhatóak, a fogalmi átalakulás nyitottá tette őket az antimodernista diskurzusok irányába is. Mindez hozzájárult az agrárpopulista hagyomány szellemi örökségének ellentmondásosságához: bár az antimodernista affinitások nem feltétlenül voltak tudatosak, sokszor az adott gondolkodó tudatos antifasiszta szerepvállalásával együtt is megmaradtak rejtett vagy nem is olyan rejtett potenciálként. Ezért aztán a populisták és a jobboldali extrémizmus közötti kapcsolatot firtatók kérdései (e viták elsősorban a világháború után és 1989 után élénkültek fel), jóllehet általában igen elfogult és túlpolitizált módon vetették fel őket, nem voltak teljesen indokolatlanok.

Habár az 1945 előtti agrárpopulizmus és az 1989 utáni etnopolulizmus közötti genealógiai kapcsolat igen áttételes, az agrárpopulista hagyományban meglévő antimodernista ideológiai elem a „létező szocializmusban” – amikor az iparosítás és a városiasodás miatt a paraszti népesség elvesztette a számbeli dominanciáját ezekben a társadalmakban – bűvópatakként megmaradt a politikai kultúrában, elvesztve eredeti szociális tartalmát, de ugyanakkor artikulálva a társadalmilag és érzelmileg talajátvesztett, vagy a különböző átmenetek során megaláztott kisemberek ösztönös rendszerkritikáját.⁴⁶ Ezzel együtt a rendszer-

⁴⁶ Lackó Miklós a kilencvenes években írt több tanulmányában is igyekezett elhatárolni egymástól a klasszikus népi hagyományt a kilencvenes évek etnopolulizmusától.

váltás éveinek neonacionalizmusa rendkívül szelektíven használta ezt a kánont, főként azért, mert legfontosabb figurái mégiscsak valamilyépp a baloldali-demokrata hagyományhoz kötődtek. Ami megmaradt, az inkább egyfajta diszkurzív rezonancia – a modernitáskritika, a reprezentatív demokrácia hiányosságainak hangoztatása, a nyugati minták másolásának elvetése és az elitellenesség diskurzusai ezekben a társadalmakban magas társadalmi presztízzsel rendelkeznek és éppen-séggel belépőt jelentenek a politikai elitbe. Ebből a sajátos szimbolikus tőkéből táplálkozik régióinkban az elitellenes elitek „fából vaskarikája,” amelyek nem konszolidálni, hanem állandó mozgásban, egyfajta hideg polgárháborúban igyekeznek tartani a társadalmat.

A fenti regionális összehasonlító perspektívából szemlélve jól látható, hogy Bibó gondolatrendszere sok ponton érintkezik az agrárpopulista ideológiai hagyománnyal, anélkül azonban, hogy teljes fedésbe kerülne vele. Nyilvánvaló, hogy a parasztság emancipációja számára is a társadalmi-politikai zsákutcából való kijutás alapfeltétele volt. Ennek jegyében ő is egy tipikusan „harmadikutas” reformprogram mellett kötelezte el magát, elvetve mind a nagytőkére épülő kapitalizmust, mind a kolhozosító szovjet típusú szocializmust.

Azonban az is szembeötlő, hogy Bibó bizonyos pontokon kilépett az agrárpopulista diskurzus fővonalából. Komplex történelemképében, amelyet egyként formált Németh László *Sonderweg*-koncepciója, Hajnal István organikus fejlődéskepe és Ferrero antitotalitárius Európa-értelmezése, jól láthatók az agrárpopulista elemek, mint például a Dózsa-parasztháború leveréséhez és a kiegyezés „hamis kompromisszumához” kötött elkanyarodás-elméletek, de ugyanakkor túl is lép azokon, amikor a nemzetalakulás és a parasztság emancipációjának kérdését egy tágabb európai társadalomfejlődési keretbe helyezi. A legfontosabb kritikai pozíció kétségkívül az agrárpopulista ideológia etnicista vonatkozásainak elvetése volt. Bár a Márciusi Front időszakában maga is hajlamos volt a társadalmi kibontakozást valamifajta etnikai referenciarendszerrel összekapcsolni, a háború alatti és különösen 1945–48 közötti írásaiban a magyar népi mozgalmon belül páratlan kísérletet tett az emancipációs diskurzus etnikus felhangjainak a kiiktatására. Ennek jegyében a populista diskurzus kulcsfogalmait („eltorzult alkat,” stb.)

Lásd például: „Populism in Hungary: Yesterday and Today,” in Held, Joseph, szerk., 1996. 107–127.

újrdefiniálva terapeutikus módon „belülről” igyekezett dekonstruálni a népet kizárólag etnokulturális közösségnek tekintő és a megújulást valamiképpen a nemzet „megtisztításához” kötő koncepciót.

Ugyanakkor Bibó életműve és gondolkodásmódja egyáltalán nem egyedülálló a régió agrárpopulista hagyományában. Gondoljunk csak Hodža elméleti és gyakorlati erőfeszítéseire, hogy valamiképp felül-emelkedjen a Közép-Európát megosztó nemzetiségi ellentéteken, Henri Stahl polémiájára a román „fiatal generáció” etnikai ontológiájával szemben, vagy éppen Dragoljub Jovanović baloldali agrárdemokratizmusára, amely egyaránt elutasította az autoriter királyi diktatúrát, a németekkel kollaboráló nemzeti konzervatív elitet és a háború után a pluralizmust csak papíron elfogadó, de valójában egyeduralomra irányuló kommunista törekvéseket. Bibó újraolvasása és újragondolása e tágabb regionális keretben hozzásegít az agrárpopulista hagyomány jobb megértéséhez is. E szellemi áramlat sajátos eklekticizmusa egyaránt magában hordozta egy demokratikus kibontakozás és a nemzeti bezárkózás lehetőségét. Mindez jól tükrözi a régió társadalomfejlődésének és esztörténetének ellentmondásosságát és emlékeztet arra a Bibó által is hangoztatott elvre, hogy a történelemben (s így az eszmék történetében) nincsenek százszázalékos szükségszerűségek, a döntés felelőssége alól felmentő meghatározottságok, hanem igenis vannak eltérő értelmezési lehetőségek és cselekvési alternatívák, amelyek révén egy politikai közösség képes lehet a saját problémáit megoldani.

III. ÉRTELMEZÉSEK ÉS ALKALMAZÁSI KÍSÉRLETEK

1. Politikai kultúra

R. VÁRKONYI ÁGNES

A békekötés kultúrájának „realista lényeglátó” folytonossága

Bibó István a talán legtöbbet idézett tanulmányában a 17–18. századi három magyar államférfi, Bocskai István fejedelem, Zrínyi Miklós horvát bán és II. Rákóczi Ferenc nevét különleges hangsúllyal idézi fel:

„...A reagálás épsége nem a cselekvés hevesességében, erőltetett igyekezetében és mutatós eredményében mutatkozik, hanem a valóság érzékelésén alapuló helyes feladat választásban és vállalásban, abban, hogy »a dolgot önmagát nézzük«, s aztán »körmösen nyúljunk a magunk dolgához«, ahogyan ezt Bocskai és Zrínyi oly egyszerűen megmondották.”¹

A „heves cselekvés”, az „erőltetett igyekezet”, a „mutatós eredmény” kritériumait, mint a történelmet kizárólag a vég nélküli harcok láncolatának tekintő romantika szélsőségeit, Bibó elveti. Tanulmányának egyik meghatározó gondolati tengelye a béketárgyalások célja, menete, társadalmi fogadtatása. Összefoglalóan: a békekötés kultúrája egész életművének egyik meghatározó kérdésköre. Hogyan illeszkedik a béketárgyalások gondolatrendszerébe a 17–18. századi államférfiak „feladat választása és vállalása.” Mi az a többlet, amit Bibó a korai magyarországi politikájának megismeréséhez nyújt? És mit adott hozzá a Bocskai, Zrínyi, Rákóczi sokáig eltagadott vagy félreismert „választása és vállalása” Bibó életművében a történelmi dimenziók megvilá-

¹ Bibó István Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. *BIM* 7. 120–176.

gításához? Mint a koraujkor kutatótörténésze a következőkben ezeket a kérdéseket vizsgálom.²

A szankcionális és megegyezési békéről

Bibó István *A szankciók kérdése a nemzetközi jogban* című tanulmánya 1979-ben került a kezembe az Egyetemi Könyvtár tanári olvasójában. Az 1934-ben Szegeden megjelent füzet akkor még nem volt felvágva. Kísérő jegye szerint valaki már kikérte előttem, de végül olvasatlanul visszaadta. Lehet, hogy tévesen hozták ki, vagy az olvasó esetleg kifutott az időből. Mégis, hogy ilyen jelentős tanulmányról az ország központi könyvtárában csaknem félévszázadon át senki nem fújta le a port, a trianoni és versailles-i békek generációja hagyta olvasatlanul, az számomra valahol az egészséges történelmi érzékenység hiányát jelezte. Hamarosán kiderült, hogy többről van szó. Bibónak ez az első, a békekötés kultúráját vázoló műve elméleti és egyetemes szinten foglalkozott a békekötéssel. Egészen más nyelven, mint ahogy a 17–18. századi békekötésekről a történelmi szakirodalom szólt. A békekötés kultúrájáról kialakított nézete ellen a régi évszázadok magyarországi békekötéseiről élő megcsontosodott nézetek és szemléletek szinte áttörhetetlen falat alkotnak. Ezzel szemben tanulmányának hatása alatt, az első felismerés friss élményével alkalmazva felfogását a szatmári békére, szinte lenyűgözött addig nem is sejtett tágas nemzetközi horizontja és Rákóczi tevékenysége a korszerű béke megkötése érdekében. Szemben az addig a végsőig vitt véres harcok hívének ábrázolt vagy a valóságtól elszakadt, eszményített Rákóczi úgynevezett „realizmusá”-val. Óriási csalódással járt azután, hogy ezt az 1980-ban közreadott tanulmányomat³ alig néhányan értették meg, a szakma többsége elutasította. Nem is lehetett mást várni, hiszen a szatmári béke is a 19. századi értelemben vett kuruc–labanc szempontú merev minősítéseivel, az értelmetlen ellenállás, vagy az ésszerűnek mondott „hamis realizmus”, a reálpoliti-

² Bibó tanulmányára hivatkozott az 1976. évi vajai konferencián Dénes Iván Zoltán: *A hamis realizmus eszményítése*. In *Molnár Mátyás, szerk., 1976.* 85. A kérdéssel foglalkozó tanulmányaim és esszéim közül: *R. Várkonyi Ágnes, 1980.* 165–200, 2011. 985–1012. A 17–18. századi békekötéseket több tanulmányomban dolgoztam fel, ezekre csak kivételes esetekben hivatkozom.

³ *R. Várkonyi Ágnes, 1980.*

kának mondott Hasburgianus kiegyezés elődjeként rögződött a magyar történetírás meghatározó irányzataiban és a közfelfogásban. Nyilvánvaló lett viszont, hogy amint Bibó is békerendszereket tekint át, ennek az egyetlen békének a megértéséhez is a 17–18. századi békekötések egészének elméleti és konkrét vizsgálatára van szükség.

Bibó István ifjú korától kezdve mindvégig elméleti szinten és politikai indítékaik, gyakorlati megvalósulásuk, társadalmi beágyazottságuk összességében vizsgálta az egyes békekötéseket. Az 1944–1944-ben nagyrészt megírt és angolul kiadni szándékozott könyvével azt remélte, hogy igazságosabb és működőképesebb békekötéshez járulhat hozzá.⁴ Majd a további tanulmányok *A békeszerződés és a magyar demokrácia*, *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*, különösen annak *A jó békekötés technikája* című fejezete⁵ s az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*⁶ – gondolati tengelyét a Magyarországot sújtó 20. századi békekötések alkotják. Részben azt vizsgálta, hogyan reagált a magyar társadalom a trianoni békére, részben pedig kiket terhel a felelősség a második világháborút lezáró békeszerződésért. Számolva azzal is, hogy a felelősek döntéseit több olyan tényező határozza meg, mint az érdekérvényesítés korabeli eljárása, a helyzet helyes, vagy téves értelmezése, és a lehetséges alternatívák számbavétele, mint történeti tanulmányokkal is alaposan képzett politikai gondolkozó, a korábbi évszázadokat is áttekintette.

Minden korszaknak megvan a jellemző szokásrendszere, a háborúk lezárásának meghatározott formája, a békecsinálás célja, módja, eljárása, és hosszú távú hatása. Röviden minden korszaknak megvan a saját békekötési kultúrája. S miként hangsúlyozta, a 20. századi merőben más, mint a 17. század békekötési kultúrája volt. Nagyszabású, sokat idézett tanulmányában végigtekintve a magyar alkat torzulásain Werbőczytól a 18. századon, majd 1848 leverésén, a kiegyezésen és következményein át odáig, ahogy a társadalom a 20. századi békekötéseket értelmezte, röviden, de nagy hangsúllyal utalt vissza a 17. századra.

A koraujkor békekötési kultúrájának gyakorlati működésével Bibó nem foglalkozott. De már első tanulmányában világosan megfogalmazta, hogy a szankcionális békekötési technikák a legújabb kor, a 19–20. szá-

⁴ *BIM* 2. 29–311, 345–346.

⁵ *BIM* 5. 47–165, 123–134.

⁶ *BIM* 7. 120–176.

zad fejleményei.⁷ Korábban megegyezéssel és nemzetközi garanciákkal megkötött békekkel zárták le a háborúkat. A veszteseket nem büntetni akarták, hanem megnyugtatni, nem megnyomorítani, hanem életfeltételeiket biztosítani, és visszafogni a győzteseket, hogy ne legyen félelem, bosszú, elkeseredés, konfliktus, ne legyen újabb háború.

Későbbi tanulmányai egyértelműen bizonyították, hogy felfogásában a koraujkori békekötések egy szélesebb értelemben vett politikai kultúra szerves fejleményei. Felvázolta a jó békekötés technikáját a 17–18. századi „indulatmentes háború” és a „bosszú nélküli békekötések” elméletét a napoleoni háborúkkal meghonosodott terrorisztikus békediktátumokkal szemben.⁸ Többnyire közvetett módon.

Meghatározóan alapvető fogalma a hatalmi egyensúly.⁹ Kimutatta hiányát a 20. századi békekötési eljárásokban, annak ellenére, hogy minimális követelményként a győzteseknek is figyelembe kell vagy kellene vennie. Tragikus következményként jelölte meg a társadalom ésszerű reagáló képességének meggyengülését vagy inkább vészes hiányát. Hangsúlyozta, hogy a szankcionális béke következményei veszélyeztetik a demokráciát. Ugyancsak súlyos következménye a szankcionális békének a kis nemzetek közötti szolidaritás elhalványulása vagy megszűnése, amely ellehetetleníti a szomszéd országok egymás közötti viszonyát. Kivédni a rossz béke következményeit, legyőzni traumáját – írta Bibó – csak a valóság értelmese és könyörtelen tudomásul vételével lehet.

A 17. századi békekötéseket még nem terhelték ezek a vészes következmények. Elsősorban azért, mert a korábbi békéket nem két ország szűkre fogott, határok közé zárt, belső ügyeként kötötték meg. A koraujkori háborúkat lezáró tárgyalásokon egyetemes elvek érvényesültek, s Európa dimenzióiban zajlottak.

Bibó István feltűnő részletességgel foglalkozott az egész Európát fegyverbe rántó spanyol örökösödési háborúval (1700–1713), bár békekötéseire konkrétan nem tért ki. Behatóan vizsgálta, miként reagáltak más országok, például Dánia a területvesztő békediktátumra, és hogyan határozta meg a cseh külpolitikát az 1918–1919. évi békerendszer visszaállításának igénye. S hosszan írt a 20. századi békéket minősítő

⁷ *Bibó István, 1934, BIM 1. 11–51.*

⁸ *BIM 5. 135–165, 47–134, 123–134.*

⁹ *Vö: Kovács Gábor, 2004.*

ideológiákról, a „társtalan magyarság” felelevenedő formulája vagy „a ‘tragikus életérzés’ vészes és üres frazeológiája” veszélyeiről.

A békekötések nála a korszakok általános problematikájába illeszkedtek. Nem elszigetelten vizsgálta, hanem a fejlődés alternatív jellegének és hatalmi struktúrájának rendszerében ragadta meg őket a társadalom reagálásának, eszmevilágának összefüggéseiben.¹⁰ Tudomásom szerint nem végzett történetkutatói vizsgálatokat. Mindemellett nagy biztonsággal jelölte meg a további vizsgálatok irányát. Vajon elméletének itt csak vázlatosan említett koordinátája mennyiben alkalmas a 17. század békekultúrájának jobb megismerésére?

A „pax optima rerum” kultúrája

1948-ban, amikor az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* megjelent, Európa a vesztfáliai béke háromezredik évfordulóját ünnepelte. Az emlékkonferencián magyar politikus vagy történetíró nem vett részt, és nincs nyoma, hogy az évforduló alkalmával megjelent művek a 17. századi Magyarországot, a királyságot és az Erdélyi Fejedelemséget megemlítették volna. Nem idézték fel a modern Európa mérnökének nevezett békekötést a második világháborúból lassan magához térő Magyarország tudományos intézményei sem. Annak ellenére, hogy Hajnal István *Az újkor története* című, 1936-ban megjelent művében kellően kiemelte a harmincéves háborút lezáró béke univerzális jellegét, és garanciához kötött eljárását. Azt is megemlítette, hogy a Svájc és Hollandia független államiságát elismerő vesztfáliai békébe belefoglalták az Erdélyi Fejedelemséget is.¹¹

A vesztfáliai békét megalkotó osnabrücki és münsteri tárgyalásokon alkalmazták először tudatosan az „európai hatalmi egyensúly” megteremtésének követelményét.¹² Bibó gondolatrendszerében ez a központi elv. *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. Önrendelés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás* című munkájában is megállapította, hogy a győzelmes háborúk, az önkény, az igazság-

¹⁰ A rendkívül kiterjedt Bibó-irodalmat lásd a kötet rövidítés- és irodalomjegyzékében.

¹¹ Hajnal István, 1936. 318.

¹² Luard, Evan, 1992; Duchhardt, Heinz, 2010. 21–28.

talanság, az erőszak sem fordulhatnak végletesen az egyensúly elve ellen.¹³ Ha azonban figyelembe vesszük, hogy már 18 évesen diákkori dolgozatában is használta a hatalmi egyensúly fogalmát,¹⁴ és a 17. századi békékről írva genfi tanárára, Guglielmo Ferrero olasz történétíróra, továbbá a nevük megemlézése nélkül „másokra” hivatkozik,¹⁵ valószínű, hogy „a hatalmi egyensúly” Bibó korában általánosabban használt fogalom lehetett.

Kialakulása összefügg a korajújkori Európa megszületésével. Válságok és változások megrázkódtatásaival. A reneszánsz, a reformáció és a katolikus reform, a felhalmozott tudás, a könyvnyomtatással bekövetkezett információ-robbanás új egységbe foglalta az Oszmán hódítás miatt felbomló Universitas Christiana Európáját. A hadügyi forradalomnak nevezett átalakulás következtében a háborúk léptéke, hatóköre, jelentősége gyökeresen megváltozott. Az addig 20–25 ezer főnyi hadseregek létszáma 60, 100, 200 ezer főre emelkedett. Eltartásuk, működtetésük különleges feladatok megoldására kényszerítette az államhatalmakat és iszonyatos terheket rótt a lakosságra. A háborúk évtizedekre húzódtak el. Már nem a háborút, a békét akarták megnyerni, s a békekötések az egész Európát átfogó elméleti meggondolások és gyakorlatok rendszerébe illeszkedtek.

A 16. századi államelméleti művek és traktátusok – Rotterdami Erasmus (1455–1536) *Querela Pacis* kiáltványától Jean Bodin (1530–1596) *Les six livres de la republique* nagyhatású munkájáig – központi kérdése, hogyan biztosíthatják az uralkodók között az egyezmények megtartását, vagy amin Machiavelli sokat töprengett, miként ériék el, hogy a katonaság a háborúban ne zárkózzék el a béke elől, és békeidőben ne akarja a háborút. Justus Lipsius (1547–1606) *Politica* című művében a jó uralkodás egyik alapelvét a békesség megteremtésében, a félelem eltávoztatásában jelölte meg. Külön fejezetben foglalkozott a biztonság és jó békével. Különösen figyelemre méltó két alapelve. Az egyik, hogy a békekötés legyen „tisztá, tündöklő és valóságos.” Vagyis őszintén szolgálja a megbékélést, s ne rejlenek benne akár a győztesek akár a vesztesek sanda indulatai. A másik alapelve, hogy a legyőzöttektől

¹³ BIM 6. 17–249, különösen: 33–45.

¹⁴ Kovács Gábor, 2004.

¹⁵ BIM 5. 123–124.

a győztes semmit el nem vehet, „csak a bosszúállás szabadságát.”¹⁶ Fejtegetését átszövi az ország, a lakosság s a kultúra féltése, a reneszánsz patriotizmus eszmevilága.

A harmincéves háború (1619–1648) hamarosan bebizonyította, hogy az író toll önmagában gyenge, s az elveket elsöpri az erőszak. A lakosság addig nem tapasztalt borzalmakat élt át, a tűzfegyverek szétlőtték a városfalakat, lángba borították az otthonokat és a templomokat. Az éhezésben, nélkülözésben félőruilt katonák felégették a falvakat és rokkantak csoportjai lepték el az országutakat. A harcoló hatalmak hatalmas adósságokba dőltek, kormányzatuk átalakítására kényszerültek, létrejöttek az abszolutista államrendszerek és a nemzetállamok. Kiépültek a diplomáciai hálózatok, az állandó követségek, az információs központok. Átalakítást kívántak a régi struktúrák, rendezést az új érdekviszonyok, s az elhúzódó háborúban vesztesékké váltak a győztesek is.

Metszetek, festmények, irodalmi művek fogalmazták meg a harmincéves háború Európájának közös élményét, hogy a háború az emberiség legnagyobb büntetése, s ha nem fékezik meg, elpusztul a világ – állították a közönségből élő röplapárosok. Az antikvitást és a 17. század élményvilágát kölcsönös átítatással a diplomáciai feladatokat ellátó Rubens (1577–1640) örökölte meg. A harmincéves háború közepén, 1637-ben készült és jelenleg a Palazzo Pittiben őrzött festményét, az örvjögő Mars hadisten és az őt visszatartani igyekvő Venus kompozícióját több apróbb tárgyval és figurával a kép aljában sokáig a házastársak veszedése ábrázolásának vélték, mígnem előkerült a festő levele.

„A központi figura Mars – írta Rubens – pajzsával és véres kardjával a kezében elindul, szörnyű pusztítással fenyegeti a népeket, és nem törődik őt kedveskedéssel és öleléssel visszatartani igyekvő nejével, Venussal. A közelben a háború elmaradhatatlan kísérőit, a Dögvést és az Éhínséget ábrázoló szörnyek láthatók; a földön egy nő hever, mellette a háborúskodás által megbomlott harmóniát jelentő összetört fuvola; ott van továbbá egy csecsemőjét tartó Anya is, arra utalva, hogy a termékenységet, az utódok nemzését és a könyörületeséget a háború mind legázolja, mivel megront és elpusztít mindent /.../ A feketébe öltözött, tépett fátylú, ékszereitől és minden díszétől megfosztott gyászos Matróna a boldogtalan

¹⁶ Lipsius, *Justus*, 2004. 203, 205, 384–387.

Európa, melyet annyi esztendeje sújt a fosztogatás, az erőszakoskodás és a nyomor.”¹⁷

Jogászok, tudósok, diplomaták keresték a békecsinálás biztonságosabb megoldásait. A csillagászat lendületes fejlődését s a mechanikus világkép élményeit átélő Európa az égi mechanika mintájára vélte megteremthetőnek ezt a biztonságot. Úgy vélték, a földön, az országok között is megvalósítható az univerzum rendje és harmóniája. Ahogy a bolygók ütközésmentesen járnak pályájukat, a nagyhatalmak is élhetnek súrlódások, zavarok, katasztrófák nélkül. Csak jól kell megszerkeszteni az együttélés rendjét. A békekötések új elméletét, tudományát, gyakorlatát dolgozták ki és juttatták érvényre, s ennek jegyében lett a vesztfáliai béketárgyalások jelszava a *Pax optima rerum* kultúrája. A hatalmi egyensúly elmélete elindult hódító útjára.

A gondolatot, hogy a jó békét a hatalmak között az erőegyensúly teremti meg, még az angol kancellár és kardinális Thomas Wolsey (1475?–1530) fogalmazta meg. Elméletét Francis Bacon (1561–1626) dolgozta ki és a németalföldi diplomata, a tudós tanár, Hugó Grotius (1585–1645) emelte a nemzetközi jog szintjére. Az 1625-ben megjelent *De jure Belli ac Pacis* lapjain kifejtette: az országok és nemzetek nyugalmas együttélésének legfőbb biztosítéka a hatalmi egyensúly. Minden ország felelős a másikért és a kisebb országok biztonságát a természetjog szavatolja. A háború célja a jó béke. A békére már a háború folyamán készülni kell. Hadvezér békét nem köthet. A békekötés a civilek joga, a politikusoké, és a képzett tanácsosok felelőssége. A békekötés tudomány lett. Nem zárhatóak ki a békéből kisebb országok sem, és az általános méltányosság jegyében megegyezéssel kell létrehozni azt. A veszteseket nem lehet büntetni, tönkretenni. Biztosítani kell életlehetőségüket, Mindent meg kell tenni, hogy véget érjen az öldöklés és ne szalaljanak meg újra a fegyverek.

Az új elvek érvényesítése hosszú időt vett igénybe, a tárgyalások elhúzódtak. Münster és Osnabrück tárgyalóasztalaihoz 1645-ben ültek le az európai hatalmak követei, hogy lezárják a harmincéves háborút. Kialakult a megegyezési tárgyalások szigorú forgatókönyve. A meg-

¹⁷ Rubens levele Schustermasznak. *Pál József, szerk., 1986.* 40–41. Idézi Ernst Gombrich: *Icones Sybolicæ Philosophiæ of Sybolism and their Bearing on Arts. Studies in the Art of the Renaissance.* Oxford 1972.

békélési szándék kifejezője a fegyvernyugvás, a tárgyalás lehetősége a fegyverszünet, s a felek előzetes béketapogatódzás után ülhetnek le tárgyalni egymással. Általánosan elfogadott alapelv, hogy a tárgyalásokon úgy kell elrendezni az ügyeket, hogy ne legyen súrlódás, s a nyugalom feltétele a hatalmi egyensúly. Azért kellett a békébe belefoglalni a kisebb országokat is, mert így jöhet létre az a humánus, minden bosszút kiiktató és mindenkinek életlehetőséget biztosító béke. Az amit majd Magyarországon először Bibó állított szembe a 20. századi szankcionális békékkel.

Magasabb követelménnyel és nagyobb reményekkel nem hirdettek ki békét, mint 1648 őszi napján a vesztfáliai tárgyalóteremben: *Pax sit Christiana, Universalis et Perpetua*. Vagyis a béke legyen keresztényi, általános és hosszú időre érvényes. Tűzijátékok, zenék, színművek ünneptették. Újságok, drága metszetek és olcsó képek, napi tájékoztatások és heti összefoglalások biztosították a békepontok nyilvánosságát. Megörökítették a résztvevőket, emlékérmek, festmények, szobrok. művészi kompozíciói tették maradandóvá a békekötés pillanatát. Összetört fegyverek, kilyukasztott dobok, pálmák, olajfa ágak, rózsák, a nagy hírt megjelenítő Mercurok szárnyas lábakkal, az égi áldás ábrái és az ellenségek kézfogásai hirdették, hogy vége a háborúnak. A béke egész Európa élménye lett. Az utókor agyonbecézte: az újkori Európa bölcsője, dajkája, felnevelője és tanítómestere. Újabban az universalis békéhez kötik az új Európa-tudat megjelenését.

Vesztfáliában azonban minden szándék ellenére nem lehetett hosszútávra érvényes békét teremteni. Csehországot kihagyták a békéből. Az önállóságukban megerősödött német fejedelmekkel szemben hátrányba került Habsburg hatalom keleti pozícióit erősítette meg. Az utód nélküli spanyol király közeli halála pedig előrevetítette, hogy Franciaország és az ausztriai Habsburg Birodalom között hamarosan felborul az erők törékeny egyensúlya. Ugyanakkor új érdekellentétek, új háborús célok alakultak ki.

Comenius 1668-ban az angol–holland tengeri háborút lezáró bredai béketárgyaláson elmondott és az *Angelus Pacis* címmel kiadott beszédekben ostromozta a más népeket leigázó indulatokat. Elítélte az erőfölény kialakítására törő háborúkat, mert céljuk, a javak kapzsi fölhalmozása, messze felülmúlja szükségleteiket. Ezzel Grotius békekötési elveit állította szembe. Európának önkorlátozásra és a békén örökődő közös független intézményre lenne szüksége. A török hatalom a velencei háború

(1645–1669) után újabb terjeszkedő támadásokat indított. Majd az Oszmán Birodalmat a Balkán küszöbére visszaszorító tizenöt éves háború után, 1700-ban az európai hatalmi erőviszonyok átrendezése érdekében kirobbant, úgynevezett spanyol örökösödési háború kezdetén Daniel Defoe, akit Hajnal István szerint szokás az első „sajtókulinak” nevezni, újrafogalmazta Grotius alapelvét, hogy a háborút a béke megkötéséért indítják, s a jó béke iránytűje a hatalmi egyensúly lehet: „a just Balance of Power is the Life of Peace.”¹⁸

A 16–17. századi Európa egyetemes békekötési kultúrája fogalmival, szándékaiban és a követelmények formális szintjén egybevág Bibó koncepciójával. Hatalmi egyensúly, bosszú nélküli béke, a vesztesek biztosítása, a békés együttélés lehetőségeinek kialakítása mind Bibó követelménye is. Úgy is, mint a 20. századi szankcionális békekötések gyakorlatának ellenpólusa, és állításának a történelem mélyrétegeiben rejlő megalapozottsága.

Annál indokoltabb a kérdés, hogy ezek a követelmények mennyiben érvényesek Magyarországon? Volt annak egyáltalán realitása, hogy a 17–18. századi magyar viszonyok között befogadást nyerhetett a humánus békekultúra? Mennyiben helyezhette Bibó valóságos jelentőséggel a három magyar államférfit az eltorzult magyar alkatról és a zsákutcs magyar történelemről írva a 20. századi békék ellenpólusába? Jellemzi-e hiteles békekoncepció Bocskai, Zrínyi és Rákóczi politikáját?

„Az emberi dolgok nyugodt szabadsága”

Amikor Bibó István a harmincas években Genfben tanult, ott már 1909-től állt az óváros melletti parkban a reformáció monumentális emlékművén Bocskai István szobra. Nem olyan intellektus volt, akit bármely történeti személyiség szoborrá magasztosítása befolyásolt volna, még akkor sem, ha a svájci metropolisban Bocskai alakja nem a Magyarországon gyakran ábrázolt robusztus hajdúkapitány, hanem az elhivatott politikus, a szellemi ember alakját sugározza.

Bibó saját pozíciója meghatározására a leggyakrabban Bocskai szövegeit idézte. Különleges vonzalom fűzte a 16–17. századforduló meg-

¹⁸ Defoe cikksorozata a *Weekly Review* hasábjain. 1704. In *Köpeczi Béla*, 1970. A *Weekly Review* Magyarországról fordította András László 75–188.

határozó történelmi személyiségéhez. Követendő példának tekintette, s „Bocskayéra emlékeztető kiegyensúlyozó koncepciók vezették”.¹⁹ Vajon mennyire ismerte Bocskai békekötését? Ez a kérdés azért sem kerülhető meg, mert történetiszemléletében a béketárgyalások ideje és az egyén helyzetfelismerő készsége együtt vizsgálva rendkívül fontos. A béketárgyalások folyamata mozgékonny, képlekeny idő, a történelem sűrített pillanata

„amikor egy folyamatosan és különösebb rendkívüliség nélkül egymásra következő eseménysorozat hirtelen egészen éles alternatív lehetőségek közé kerül, amiben egy embernek, vagy meghatározott embereknek a szabad akarat jegyében felfogható mulasztásain vagy elhatározásain múlik, hogy az alternatív lehetőségek közül melyik fog bekövetkezni.”²⁰

A 16–17. századi magyarországi békekötéseket erőteljesen meghatározta az ország sajátos helyzete, három részre széttört állapota, s az a körülmény, hogy két nagy, terjeszkedő birodalom, az Oszmán és a Habsburg Birodalom közé szorult. Bocskai mint a tizenöt évén át elhúzódt Habsburg–török meddő háború (1591–1606) idején indított szabadságharc és Erdély fejedelme döntött úgy, hogy a háborúkat le kell zárni.

Bocskai volt az első magyar államférfi, aki ragaszkodott hozzá, hogy a Rudolf császárral megkötendő bécsi békét (1606) külföldi hatalmak garanciájával biztosítsák. Eredeti terve, hogy a megállapodás biztonságát Spanyolország és Velence is garantálja, a császári udvar ellenállásán zátonyra futott. Viszont elérte, hogy a béke feltételeinek biztonságát „a német birodalom, a lengyel király, Csehország, Morvaország, Szilézia, az osztrák örökös tartományok és Lausitz.” szavatolta. Nyitott kérdés, hogy a garantáló hatalmak mennyiben járulhattak hozzá a békefeltételek megvalósulásához. Bocskai legfőbb kikötése nem könnyen, de teljesült, a zsitvatoroki békével (1606) lezárták a Királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben rengeteg áldozatot követelt Habsburg–török háborút. A bécsi béke biztosította a Magyar Királyság alkotmányát, az Erdélyi Fejedelemség önállóságát. Kikötésének megfelelően törvénybe foglalták a vallások szabad gyakorlását és letelepítették az ellá-

¹⁹ Szabó Zoltán, 2011. I. 277, 301.

²⁰ BIM 5. 139.

atlan katonaelemeket, a hajdúkat. A garancia elvét többen elismerték: a korponai országgyűlés, Mátyás Habsburg főherceg, ecsedi Báthory István országbíró, és aki a megállapodást tető alá hozta és a béke szövegét megalkotta, Illésházy István, a már a béke szellemében összeült 1608. évi pozsonyi országgyűlésen megválasztott nádor. Bár az udvari párt a megállapodásból több mindent nem tartott be, a bécsi béke történelmi jelentősége tagadhatatlan.

Bocskai a nemzetközi garanciát Európa szempontjából tekintette fontosnak. „Ez a béke nemcsak Magyarország javát és oltalmát, hanem az egész keresztény világ érdekét és hasznát szolgálja.” A békét nagy nemzetközi visszhang kísérte. Hajnal István kiemelte, hogy Hollandia 1609-ben a bécsi béke mintájára kötötte meg a Spanyolországgal vívott szabadságharcát lezáró garanciális békét.²¹

Justus Lipsiust magyar fordításban is sokat forgató és Grotius művét ugyancsak jól ismerő 17. századi magyar államférfiak vagy tanácsosaik, kormányzótestületük tagjai és az értelmiség a békekötés követelményeit jól ismerte, és másolta az információrobbanás jóvoltából a korabeli újságokban is leközlött békeszövegeket. Az állandósult hátr mentis harcok gyötrelmeit naponta megélt társadalom pedig a békét a legkívánatosabb, legfőbb jónak tekintette. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem szerint a béke megnyerése „a legnagyobb bölcsesség és eszeség,” Legfőbb gondjának mondta: „elmémet gyenge discursusai által fárasztottam abban mindenkoron, miképpen szerezhessenek az én hazámnak, nemzetemnek egy állandó, tökéletes békeséget.” Azért is célja „a szent békeségnek minden akadály nélkül való megszerzése”, mert a békekötésnek alkotmányt biztosító jelentősége van. Tervét I. Rákóczi György vitte végbe. Annak jegyében, amit a vesztfáliai béketárgyalásokra küldött követei instrukciójába foglalt: „Mert a mi szegény nemzetünket a békénél egyéb meg nem tartja.”²² Az erdélyi fejedelemség belefoglalása a vesztfáliai békébe azt jelentette, hogy államiságát elismerték az Európa hatalmi egyensúlyát megalkotó külföldi hatalmak.

²¹ Károlyi Árpád, 1907; Papp Klára–Jeney-Tóth Annamária, szerk., 2006. 34–38., 223–247.

²² Az Erdélyi Fejedelemség befoglalásáról a vesztfáliai békébe: R. Várkonyi Ágnes, 1994, 69. Kevésbé tekinti jelentősnek Erdély befoglalását a vesztfáliai békébe: Kármán Gábor, 2011. Bethlen Mihály adott róla hírt, hogy a 17. század végén a svéd királyi könyvtár folyosóján még látható volt a vesztfáliai követek portrégalériájában az erdélyi követek, Dániel János és Fazens Jeremias képe is. Bethlen Mihály, 1981. 65.

Joggal jelentette ki I. Rákóczi György, hogy „az ország külső szabadsága érdekében erdélyi fejedelem a vesztfáliai békében elértnél nagyobbat még nem cselekedett.” A jó békéhez való jog szellemében az erdélyi Nadányi János az utrechti egyetemen *De jure Pacis* című és Grotius elveit követve megvédett disszertációjában a béke fogalmát jövőbe tekintő jelentőségében fogalmazta meg: „a béke az emberi dolgok nyugodt szabadsága.”²³

A 17. század második felében a kiépülő Habsburg abszolút hatalom a békekötést az uralkodó nevében kizárólag a központi kormány-szervek hatáskörébe vonta. A magyar politikának a megváltozott helyzetben azzal kellett szembesülnie, hogy elvesztheti a békekötés jogát. Ez annál súlyosabb fenyegetés volt, mert a politikai gondolkodásban a béke fogalma összekapcsolódott az állami önrendelkezéssel, az országos és az emberi szabadsággal, a lelkiismereti szabadsággal, az európai jelenléttel. A béke, ahogy megalkották, úgy nyújtotta a jövő ígérését.

Zrínyi Miklós felfogását a béke megteremtéséről a megváltozott közegben a tradíció és az innováció jellemezte. Széleskörű tájékozottságát könyvtárában Erasmus, Jean Bodin, Justus Lipsius és Grotius művei s a különböző országtörténetek jelezték. Kora nagy kihívásait tévedhetetlen biztonsággal ismerte fel. Minden tehetségével az Oszmán Birodalom megszállta területeket visszafoglaló háborúra készült, mert amint báni beiktató beszédében mondta, az ország helyzete olyan, hogy „sem biztos békéről sem nyílt háborúról nem beszélhetünk”. Szigetvár 1566. évi védelmét megörökítő 1651-ben megjelent művébe sokrétűen beleszötte jelenének politikai eszméit is. Az *Obsidio Sigetiana* egyik híres betétje, a török fiú éneke egyértelműen kifejezi, hogy a rabságban biztosított kellemes élet nem béke, s a helytállás hősi tettei mellett a háború megöli a barátságot, a szerelmet, s a jövőt. Így kap értelmet a várkapitány fiának adott parancsa: el kell hagynia a várat. A fiú szembefordul atyjával, vállalja az ostrom minden kockázatát. A kapitány Zrínyi viszont kijelenti: ne kívánja a hősi halált, hanem őrizze meg magát „jobb időre.” A jobb idő, a béke állapota felbecsülhetetlen érték, akik benne élnek, nem könnyen teszik kockára életüket másokért. Zrínyi tökéletesen tisztában van a békekötés egyetemes tudományával. Mátyás királyt megdicséri, mert a császárral megállapodva nagylelkű volt, a megvett városokat visszaadta – annak ellenére, hogy az nem volt a megállapodásban.

²³ Nadányi János, 1661.

Vagyis a bosszú nélküli, az ellenfél életlehetőségét biztosító eljárással élt. Olyan eljárással, amelyet Bíbó István az értelmes béke feltételének tekintett.

Használja Zrínyi a régi toposzt: a magyarok védelmével, mint Ajax pajzsa mögött békében élt a kereszténység. Javasolja, éljenek a török közmondással: „Ha tíz ellenséged van, kilenccel békélj meg, a tizedikkel hadakozzál.” A fegyverbe szólító kiáltványában *Az török Afium ellen való orvosság* lapjain érzékletesen fejezi ki a formális és a valódi béke közötti különbséget.²⁴

Rendkívül érdekes, ahogy Zrínyi a nemzetközi összefogással sikeresen indult török elleni háborút (1663–1664) lezáró vasvári békére (1664. augusztus 10.) reagált. A békét a Habsburg kormányzat a magyarok kizárásával, az országban harcoló külföldi hadvezérek tudta nélkül kötötte meg, és a Magyar Királyságra hátrányos megállapodását hetekig titokban tartotta. Magyarok és külföldiek egyaránt elítélték a vasvári pacifikációt, mert semmibe vette a nemzetközi jog, és a diplomáciai szabályok követelményeit és megsértette a magyar törvényeket.

Zrínyi nem siránkozott, nem lamentált, hanem alkalmazkodott a megváltozott helyzethez, és politikai irányváltást hajtott végre. Az *Elmélkedés* című programiratban számba vette a lehetséges cselekvés alternatíváit. Elutasított minden fegyveres harcot, s hogy józanul, a helyzetet helyesen felismerve tette, azt az erőviszonyok reális felmérése bizonyítja: az ország kivérzett, hadserege kevés, fegyverraktárai üresek, sem a török elleni háborúra, sem arra, hogy Bécs ellen forduljanak, nincs lehetőség. Az erőgyűjtés lehetőségét úgy vázolta fel, hogy a Magyar Királyság politikai és gazdasági konföderációt kötnek a szomszéd országokkal, közöttük az Erdélyi Fejedelemséggel, Horvátországgal, Sziléziával, Morvaországgal.²⁵ A terv szerint a konföderáció országai szabad kereskedelemmel élnek s vitás kérdéseiket közös parlamenttel oldanák meg. Az 1664 őszi keletkezett programirat megállapítja, hogy a szomszéd országok régen várnak ilyen lehetőségre, és ha most nem sikerül konföderációt kötniük, később már nem lesz lehetséges.²⁶

A Királyság főméltóságait az uralkodó csak szóban tájékoztatta,

²⁴ Zrínyi Miklós, 2004. 202–227.

²⁵ Konföderáció a szomszéd országokkal. In R. Várkonyi Ágnes, 2010. 333–345. Az *Elmélkedést* kiadta: Bene Sándor–Szabó Sándor, 2000. 437–476.

²⁶ Bene Sándor–Szabó Sándor, 2000. 469.

a béke szövegét a vármegyék sem kapták meg. A nádor, Wesselényi Ferenc törvény adta jogával élt és óvást tett a vasvári pacifikáció ellen. A békét ratifikáló több mint háromszáz főnyi küldöttségben magyarok nem vehettek részt. Walter Leslie generális vezetésével az ausztriai udvari arisztokraták serege megrendezett pompával vonult be Isztambulba, s a két császár békéjét megpecsételő vagyont érő ajándékok egész Európát elkápráztatták. Mivel a török várórségek továbbra is folyamatosan be-becsaptak a Királyi Magyarország területére és falvak tucatjait vonták adófizetési kötelezettség alá, a nádor, az országbíró, a horvát bán és az esztergomi érsek külön békét próbált kötni a Portával. Kísérletüket a Lipót császár által felállított rendkívüli bíróság, a *Judicium Delegatum* a kereszténység megdöntését célzó összeesküvésnek minősítette, és koncepció s perrel a Királyság még élő főméltóság-viselőit, az országbíró és a horvát bán fej és jószágvesztésre ítélte.

Érthető, ha az 1703-ban megindított szabadságharc okait a világ népei elé táró *Manifestum* nagy hangsúllyal fejezte ki, hogy elvették az oszágtól a békekötés jogát. A törököt visszazorító háborút lezáró karlócai békeben nélkülük döntöttek róluk: *sine nobis de nobis*.²⁷ Az eljárással szemben II. Rákóczi Ferenc és a Magyar Konföderáció kormányzati intézményei, a *Consilium Aulicum*, majd a *Szenatus* tagjai korszerű békekötési koncepcióval léphettek fel.

Rákóczi a hatalmi egyensúly változásával számolva döntött úgy, hogy országos szabadságharcra kapcsolódik be a spanyol örökösödési háborúba: „Ebben a háborúban akár a francia, akár a Habsburg győz, felborul a hatalmi egyensúly.” Bercsényi Miklóssal együtt a francia és a lengyel királynak beadott emlékirataikban egyaránt kifejtették: az a feltétellel kapcsolódnak be az európai háborúba Franciaország oldalán, hogy kormányukat belefoglalják az univerzális békébe. 1704-től kezdve azzal az igénnyel folytattak tárgyalásokat a Habsburg kormánnyal, hogy nemzetközi közvetítéssel és garanciával kívánják békét kötni. Az 1705. évi szécsényi országgyűlésen törvénybe is foglalták, hogy a békét nemzetközi garanciával kötik meg. XIV. Lajos többször is szavolta, azon lesz, hogy a Magyar Konföderációt foglalják be az általános békébe. Bekerült ez a Franciaországgal kötendő magyar és er-

²⁷ Összefoglalóan: *Siptár Dániel*, 2003.

délyi szövetségek 1708 nyarán kidolgozott és Versailles-ban átjavított, de végül nem megvalósított tervezetébe is.²⁸

A spanyol örökösödési háborúban a Habsburg Birodalommal koalícióban résztvevő Anglia és Hollandia már korábban felismerte a térség roppant jelentőségét és hangsúlyozta Rákóczi államának jogos igényét az államhatalmi szintű, nemzetközi garanciával megkötendő békére. George Stepney angol és Jacob Hammel-Bruyninx holland bécsi követek és béke-biztosok többször is kifejtették, hogy külföldi garanciára azért van szükség, mert a császári udvar a megállapodásokat rendre nem tartotta be. Az 1706. évi nagyszombati béketárgyalásokon a mediatori feladatot holland kollégájával ellátó George Stepney jelentésében erőteljesen hangsúlyozta, hogy a tárgyalások az udvar merevsége miatt rekedtek meg.

Rákóczi összefoglalta századának követelményeit a jó és biztonságos békéről és eredeti gondolatokkal vitte tovább. Grotius alapelvét a békéhez való jogról Szent István *Intelmeinek* a hatalom önkorlátozását megfogalmazó 4. passzusával kapcsolta össze.²⁹

A hatalmi egyensúly teóriáját pedig a megváltozott erőviszonyokhoz alkalmazkodva fejlesztette tovább. Először 1704 elején, majd 1705-ben, végül pedig 1707-ben kísérletet tett, hogy a szomszéd országokkal konföderációt alakítson ki. Számolt az új erőviszonyokkal. Az Erdélyi Fejedelemség, mint a vesztfáliai békébe belefoglalt ország és Rákóczi legitimációs hatalmának alapja³⁰ fontos tagja ezeknek a közép-európai konföderációs terveknek. Lengyelország ugyancsak központi szerepet játszó ország a gyorsan változó katonai helyzethez alkalmazkodó konföderációs tervekben. Rákóczi érvei szerint a közép-európai országokat összefogó konföderáció megvédené az egyes országokat a nagyhatalmakkal szemben, különben félt – jelentette ki 1707-ben –, hogy Lengyelországot felosztják. A szomszéd országokkal létrehozandó konföderáció stabilizálná a térséget és biztosítaná az európai hatalmi egyensúlyt. Kívánatos lenne, hogy Anglia segítségével a konföderációt, mint közösséget foglalják be az univerzális békébe. Bibó István *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés,*

²⁸ A szövegeket közli: Köpeczi Béla, 1966.

²⁹ Egy lengyel királyi tanácsos levele egy birodalmi nemesúrhoz a magyarországi ügyekről. Fordította: Benda Kálmán. In Köpeczi Béla, szerk., 1970. 296–370.

³⁰ Siptár Dániel, 2003.

politikai döntőbíráskodás című művében újrafogalmazta *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* egyik tételét. Eszerint a három királyság, Magyarország, Lengyelország és Csehország „kissé laza szerkezete ellenére is, mint az európai hatalmi egyensúly tényezője éli túl a különböző viharokat.” S megállapította, hogy Lengyelország felosztása kihatott a 20. századra.³¹

Az európai békefelfogással is számoló magyar diplomáciának és a nemzetközi erőviszonyok átrendeződési folyamatának is köszönhető, hogy a kezdetektől fogva egyenlőtlen katonai erőviszonyok ellenére Rákóczi állama nyolc éven át fennállhatott, s Európa, de bizonyos, hogy Közép-Európa és Magyarország leghosszabb szabadságharcát vívta meg.

Az európai általános békét előkészítő hágai (1709), majd gertruydenbergi (1710) tárgyalások után, amikor Rákóczi 1710. augusztus 19-én keltezett pátensében bejelentette, hogy nemzetközi közvetítéssel megkezdik a béketárgyalásokat, Anna angol királynő diplomatáját, Peterboroughot küldte Bécsbe a mediátori feladatok ellátására és kijelentette: olyan szabadságszerető népet, mint a magyar, nem lehet fegyverrel leverni.³² A hosszú háborúban a Habsburg Birodalom eladósodott az angol és holland bankoknak és súlyos utánpótlási gondokkal küzdött. Az udvar katonai pártja minden katonai győzelme ellenére nem volt rá képes, de nem is tehetta meg, hogy szándéka szerint fegyverrel verje le a szabadságharcot. Főleg Anglia követelésére belement a tárgyalásba, de mindent elkövetett, hogy ne intézményesen, nemzetközi közvetítővel, hanem az uralkodó személyenként adott amnesztiájával szerelje le a Magyar Konföderációt.

Pálffy János, a magyarországi császári csapatok főparancsnoka többször leszögezte, hogy traktárol, fegyverszünetről, nemzetközi közvetítésről szó sem lehet és a Konföderációt nem ismerik el.³³ Ezzel szemben Károlyi Sándor, miután Rákóczi megbízta a béketárgyalás bonyolításával és lezajlott Rákóczi és Pálffy vajai találkozása, a következőkkel utasította vissza

³¹ *BIM* 6. 48, 50–51.

³² St. John Palmesnek, Anglia bécsi követének, Whitehall Jan 30th 1710/1. Angol diplomáciai iratok II. Rákóczi Ferenc korára, angol levéltárakból. Közli Simonyi Ernő. *Achioum Rákócziánum* II/III. Budapest, 1877. 477.

³³ Pálffy János levele Csáky Imrénének, 1711. Debrecen, február 4. ÖStA Csáky lt. Fasc 7. No 341. fol 9.

„...partikularis békesség által kívánátok az Fejedelmet az Nemzettül el vonni, sőt, az mi nagyobb, azt akarnátok, hogy Rebellisnek agnoscalná magát velünk együtt. Boldogh Isten, micsoda magyarok lehetnek azok, kik azt pro prostitutione /.../ akarnák velünk agnoscáltatni, /.../ jobb nekünk vincere aut mori, mint ezen gyálázatos nevet magunknak es még csak szenvedni is, nem hogy recognoscalni.”³⁴

Majd több hónapos kötélhúzás során angol nyomásra, és Rákóczi kitartásának köszönhetően az udvar számottevő engedményekre kényszerült, s végül Károlyi Sándor közreműködésével létrehozott intézménnyel, a szatmári konföderációval kötötték meg a békét, úgy hogy eltitkolták, a király akkor már két hete nem élt.

Rákóczi nemzetközi közvetítés és garanciák nélkül nem látta biztonságosnak a megkötött békét és nem fogadta el, mert amint 1711 végén Benseval francia követnek írta „nem felel meg hazám igazi érdekeinek.” Hiszen „csak az általános békével reméltem elérni azt a célt, amelyet első elhatározásomkor áhítottam.”³⁵ Bíbó István a szabadságharc ily módon történt befejezését bukásnak minősítette, amivel „a külön magyar politika /.../ lelép az európai politika színpadáról.”³⁶

Az utrechti béke megalkotói a vesztfáliai elveket kívánták követni, Franciaország meg is említette, hogy az Erdélyi Fejedelemséget foglalják bele a spanyol örökösödési háborút lezáró békerendszerbe. Az országát vesztett fejedelem azonban már nem lehetett számottevő tényező. Az elmaradt garanciát valamennyire Rákóczi rodostói udvara helyettesítette valamennyire. Bár III. Károly császár és magyar király is számolt a megváltozott körülményekkel, s a béke pontjait méltányoló politikát vitt,³⁷ a megállapodás törekenynek bizonyult és megosztotta az országot.

*

Az itt összefoglalt magyar békekötési kultúra ebben a folyamatosságában, *longue durée* mivoltában csak az utóbbi évtizedekben vált ismertté.

³⁴ Károlyi Sándor Ebergényi László altábornagynak, Salánk, 1711. február 8. ÖStA Csáky lt. Fasc. 102. No. 209. fol. 7. In *Mészáros Kálmán, szerk., 2010.* 41–46.

³⁵ *Köpeczi Béla, 1966.* 240.

³⁶ *BIM* 7. 125.

³⁷ *Kalmár János, 1989.* 46.

Annak ellenére, hogy forrásainak jelentős része már fel volt tárva és részleteiből kitűnő tanulmányok is megjelentek. A történetírás meghatározó irányzatai és a közfelfogás azonban a 17–18. századi békekötéseket a 19–20. századi aktuális politika igazolásának tekintette és érzelmileg minősítette. Vagy a harcos magyar természettől idegennek, elítélendő gyengeségnek ítélte, vagy a kiegyezés előzményét láttatták benne.³⁸ A békekötések az érzelmek magasfeszültségében hamis értelmezésekbe, mítoszokba burkoltan meddő viták tárgyai lettek. Indulatok, sémák, kisajátítások szintjén úgy, hogy a társadalom őszinte történelmi érdeklődését a „Nagymajtényi síkon letörött a zászló” és hasonló népszerű műdalok elégitették ki. Azzal az önsajnáló tragikus életérzéssel, amit Bibó István nemcsak elítélt, hanem felettébb veszélyesnek tartott. A békekötés kultúrájáról alkotott felfogásának a jelentősége a kortárs történetírók véleményével és a közfelfogással összevetve tűnik elő.

Bibó Istvánt, a 20. századi államférfit és politikai gondolkodót 17–18. századi elődeivel, Bocskai Istvánnal, Zrínyi Miklóssal és II. Rákóczi Ferencsel a békekultúra közös nyelve köti össze olyan azonos fogalmak, mint többek között a hatalmi egyensúly vagy a bosszú nélküli béke. Tartalmukban ezek a fogalmak magukon hordják a két korszak eltérő követelményeit, eszmevilágait. Áttekintése külön tanulmányt igényelne. Ami eredendően közös, „a dolgot magát néző” helyzetfelismerés és reagáló készség.

„Az alkat épsége sem meghatározott adottságok őrzéséből, hanem elsősorban a reagáló képesség épségéből áll /.../ Alkatnak és reagáló-képességnek nem az a viszonya tehát, hogy alkatunk örök tulajdonságainak elemzésével jutunk el a helyes cselekvés irányelveihez,

³⁸ A *Magyar történet* lapjain Szekfű Gyula „a Habsburg Magyarország első nagy realistájának” nevezte a bécsi béke megalkotóját, mégpedig azért, mert „gondolkozása mítsem különbözött Deák Ferencétől.” Ugyancsak azt a régi felfogást fogalmazza újra magas színvonalon, hogy az uralkodóházzal kötött békék lényegében az 1867-es kiegyezés előzményei. A garanciát úgy értelmezte, hogy „ezzel megtörtént az első lépés a Habsburg-uralom alatt lévő országok egymáshoz közelítéséhez. Bocskayék nem vették, nem is vehették észre, hogy a Pragmatica Sanctio és 67-es kiegyezés kölcsönös védelmét készítik elő, oly eszközzel, melyet magyar érdek akkor nem kívánt. A magyar, német, cseh birtoktestek közt az érintkezést megindítani Habsburg érdek volt...” *Szekfű Gyula, 1935–1936. III. 381., 383., 386.*

hanem pontosan fordítva, az ép reagálóképesség aktív alkotó működése során formálódik ki az ép alkat.”³⁹

S van a „magát a dolgot néző” államférfiak között a századok messzé- ségein át is érvényesülő rejtett folytonosság.

³⁹ *BIM* 7. 171.

A demokratikus politikai közösség megalkotása

I.

A modern demokratikus társadalmakban különböző értékvilágú és világnézetű állampolgárok élnek együttműködve egymással. Tudomásul vették és folyamatosan tudomásul kell, hogy vegyék, nincs egyedül üdvözítő értékrend, amelyet valamennyien elfogadnának. Ezt megmutatták a 16–17 század vallásháborúi, különösen a harmincéves háború, amelyben katolikusok és protestánsok egyaránt meg voltak győződve arról, hogy ők és csakis ők ismerik az üdvözülés egyedüli útját, ám egyiknek sem volt elég fizikai ereje ahhoz, hogy meggyőződését a másokra rákényszerítse. Emiatt bele kellett törődniük abba, hogy nem tudják a helyes ösvényre téríteni az elbitangoló nyáját, ezért el kell tűrniük, hogy azok a maguk hite szerint imádkozzanak. Nem fogadták el a más meggyőződést igaznak, továbbra is megbélyegezték annak valóit, de elviselték, hogy idegen országokban, majd saját országuk távoli vidékein az „eretnekeknek”, az „Antikrisztus híveinek”, a „bálványimádóknak”, a „páplistáknak” imaházaik és gyülekezeteik legyenek. Később már azt is eltűrték, hogy saját településük szélén építsék fel gyülekezetük házait, amelyeknek ajtaja nem nyílhatott a város, a falu középpontja felé. Ezt a toleranciát pedig egyre inkább kénytelenek voltak kiterjeszteni a többi más hitűekre, a más kultúrájukra, a jöttmentekre, sőt, még az ateistákra is, majd a más szexuális szokást követőkre. Igaz, a 20. század vallásháborúi, a totális rendszerek intézményesített polgárháborúi mindezt sok helyütt megsemmisítették, ám a totális rendszerek bukása után helyreállt a polgárháborútól mentes állapot. Azzal a különbséggel, hogy a helyreállítás, az újjáépítés egyben alapítás is volt. Az egyenlő emberi méltóság, a szabadság és a demokrácia elvein alapuló társadalomszerveződés megalapítása, amely az emberi életet beleérti az emberi méltóságba.¹

Elterjedt magyarázat, amely a nacionalizmus térhódításában látja

¹ BIM 1. 101–219, 285–332; Rawls, John, 1993, 1997, 2001; Berlin, Isaiah–Jahanbegloo,

újjászületni a vallásháborúk mindent elsöprő fanatizmusát. Annál is inkább, hiszen a totális ideológiák ellenségképét, az osztály-, illetve a faji ellenséget a nemzeti ellenségre cserélve megmarad a világkép egésze, annak begyakorolt pusztító mechanizmusaival és negatív szocializációs mintáival együtt.

Ám ha a nemzeté válás, a nemzetépítés programját és folyamatát nem tartjuk végzettszerűen kártékonynak és szükségképpen pusztítóknak, azt is látjuk, hogy a nacionalizmusok elvi szinten kölcsönösen érvénytelenítik egymást, hiszen mindegyik a maga nemzetét tartja magasabb rendűnek. Amennyiben a nemzeté válást és a nemzetépítést nem tekintjük eleve a Sátántól valónak, amennyiben nem eleve adottak, hanem magyarázatra szorulnak mindazok a negatív jelenségek, amelyeket a nemzet létével és a nemzeti önrendelkezés elvével összekapcsoltak és összekapcsolnak.²

Mi marad, hogy az egy országban élők politikai közösséget alkossanak, ha világnézetiileg áthidalhatatlan különbségek választják el őket egymástól, ugyanakkor nem kívánnak folyamatos polgárháborút folytatni egymással? Mindenekelőtt az, hogy olyan játékszabályokat, eljárási formákat, szocializációs mintákat alakítsanak ki újra és újra, amelyeket mindenki begyakorol, betart és betartat. Ez együtt jár azzal, hogy legkisebb közös többszörösékként a politikai közösség valamennyi tagja elfogad néhány közös alapértéket, az egyenlő emberi méltóságot, a szabadságot és a demokráciát, a hatalom forrásaként a népszuverenitást, és a hatalom mennyiségének és központosításának ellenszereként a hatalommegosztás, a fékek és ellensúlyok – állandó fejlesztésre és megújításra szoruló – rendszerét. A meggyőződés, a lelkiismeret magánügyé válik, a magánszféra egyre táguló határai pedig elfogadottá, amelytől egyre inkább elszakad a közösséghez tartozás kritériuma. Az mindenképp a jogok és kötelességek egyenlőségében, a politikai közösség megalkotásában és fenntartásában, az egyének közösségi cselekvéseiben határozódik meg. Ám a külső kényszer visszaszorítása és visszaszorulása, a személyes uralom megfékezése a társadalmi integráció, a politikai közösség kohéziójának önkéntes, szabad és állandóan meg- és újrateremtendő kifinomult formáit feltételezi. Ezek, ha léteznek, elfo-

---

Ramin, 1991; Berlin, Isaiah, 1996a, b; Kis János 1997, 2000, 2004; Dénes Iván Zoltán 2008a. 260–284.

² *BIM 6. 17–429.*

gadottak és hatnak, távolról magától értetődőknek, adottságoknak látszanak. Akkor érezhetjük, hogy mennyire nem így van, amikor valami miatt nem működnek.³

II.

A szovjet birodalom által megszállt, vazallus gyarnati diktatúrákká tett közép- és kelet-európai országok rendszerváltása, a tekintélyuralmi oligarchikus rendszereket felváltó demokratikus politikai keretek kiépítése nem társulhatott a demokratikus politikai kultúra és szocializáció magától értetődő mintáival és formáival. Nem eredendő elmaradottság következtében, hanem mivel a demokratikus politikai kultúra és szocializáció mintái és formái hiányoztak és máig hiányoznak, ezért megteremtésük feladat, nem pedig adottság volt és ma is az. Kialakításukat és elfogadtatásukat igencsak megnehezíti a pillanatnyi politikai haszonra törekvés elterjedése, a szervezési arisztokrácia kialakulása és megerősödése, a hatékonyságra hivatkozó új, ellensúly nélküli hatalomkoncentrációk bénító súlya, a „színlelt kapitalizmus, a feudális viszonyok kapitalista kihasználása” meghatározó jellege. Még tovább súlyosbítja a helyzetet a politikai kultúra töredezettsége, ellentétek által meghatározott jellege, zárványszerűsége, az átélt vagy áthagyományozott eltérő élmények feldolgozatlansága. Valamilyen egykori sérelem, félelem és megaláztatás a politikai közösség szinte minden tagjának az életében szerepet játszik. Ez pedig ahhoz vezet, hogy a sérelem megismétlődése egyszer s mindenkorra kizárható legyen, s az egykori sérelemért a sérelmet szenvedett, illetve leszármazottja elégtételt szerezzen, hiszen ő áldozat.⁴

Egymással versengő *áldozat*-szerepeket és *elégtétel-kereséseket* fednek fel azok a jelképes polgárháborús helyzetek, amelyek szereplői a politikai közösség szimbolikus terében és idejében újra és újra, egyre abszurdabb formákban jelennek meg, kisajátításukra törnek, és új, gyak-

³ BIM 1. 101–219, 285–332; *Bibó István*, 1986. III. 7–123, 1990. IV. 759–782, 796–798; *Rawls, John*, 1993, 1997, 2001; *Berlin, Isaiah*, 1980, 1981, 1990, 1996a, b, 2002, 2006; *Kis János* 1997, 2000, 2004.

⁴ *Balog Iván*, 2004a. 14–88, *Kis János* 2008. 449–469, *Dénes Iván Zoltán*, 2008a. 285–310, *Balog Iván*, 2010a. 132–149, *Trencsényi Balázs*, 2011a. 677–711. A „színlelt kapitalizmus, a feudális viszonyok kapitalista kihasználása” Leopold Lajos kifejezése: *Leopold Lajos*, 1917.

ran anakronisztikus jelentéssel próbálják felruházni a közösségi teret, annak idejét és az azok által megjelenített korábbi eseményeket.

Megdöböntően sokan elhiszik, hogy választaniuk és választatniuk kell, lehet és szabad aközött, hogy a náciizmus vagy a kommunizmus okozott több szenvedést és jelentett nagyobb veszélyt és megaláztatást, és ebben a szellemben értelmezik újra a nagy történelmi katasztrófákat és fordulópontokat. Ellentétes jelentéseik nem egyszerűen értetlenség és érzéketlenség, hanem belső sebek be nem gyógyulásának a következményei. Mindez a vágyak, a lehetőségek és a realitások összekeveréséhez vezet és a valóságérzék sérülésével, a problémamegoldás megbénulásával jár. Ezt a jelenséget Bibó István majd hetven évvel ezelőtt egy-egy nemzetre vonatkoztatva a korabeli válságirodalom esszéisztikus nyelvén metaforikusan, a pszichopatológiából kölcsönzött kifejezéssel *politikai hisztériának* nevezte.⁵

A *politikai hisztéria* kiindulópontja a közösség megrázkódtató történelmi tapasztalata. Következménye olyan törekvés, hogy a közösség száz százalékos garanciát kapjon arra, hogy a megrázkódtató történelmi tapasztalat nem ismétlődhet meg. Mindez a gondolkodás megbénulását eredményezi. Az aktuális, megoldandó problémák ugyanis egyre inkább megoldhatatlanokká válnak, ha bármilyen kapcsolatba hozhatók a katasztrófával. Hamis helyzet alakul ki, amelyben a közösség nem néz szembe azzal, hogy stratégiája és szisztémája válságba jutott, ezért helyzete zsákutcás. Mindezt valamilyen *álmegoldással*, a *megoldás illúziójával*, az *összeegyeztethetetlen dolgok összeegyeztetésére szolgáló formulával* vagy *kompromisszummal* fedi el. Ezzel pedig *hamis realitást* teremt, amelyhez görcsösen ragaszkodik. Ez viszont óhatatlanul *önértékelési zavarral* jár. A *hisztéria* egyre inkább beépül az identitásba, amely hatalmi túltengéshez és kisebbségi érzethez, jogcímeiből élni akaráshoz és a valóságos teljesítmények értékének a csökkenéséhez, a pusztá siker mértéktelen tiszteletéhez, nagy elégtételek kereséséhez, a propaganda, a ráolvasás mágikus erejébe vetett hithez, a *hamis realitás* görcsös védelméhez vezet. Mindez *ismétlés-kényszerrel* jár, ami a megszerzett elégtétel után további *elégtétel-keresések* sorozatán keresztül katasztrófát eredményez.⁶

⁵ BIM 2. 27–311. Vö. Erős Ferenc, 1993. 11–20, 2007. 13–26, Lust Iván, 2009.

⁶ BIM 2. 27–311. Balog Iván, 2004a. 14–88, Dénes Iván Zoltán, 2008a. 285–310, Balog Iván, 2010a. 132–149, Trencsényi Balázs, 2011a. 677–711.

Ez történt vagy történik Írországtól a Baltikumig, Lengyelországtól a volt Jugoszlávia utódállamaiig, Belgiumtól Görögorszáig, Olaszországtól Spanyolországig Európában szinte mindenütt, azon kívül pedig még inkább.

Tallinban 2007 áprilisában a II. világháborús szovjet hősi emlékművet a város központjából egy temetőbe szállították. Ez az észtek számára magától értetődő volt, hiszen a szovjet hadsereg a Baltikumban legalább annyira megszálló volt, mint a német, ám jóval tovább, majd öt évtizedig. Ám a szovjet megszállás alatt betelepített város lakó orosz lakosok (pontosabban: ott élő utódaik) számára mindez egész más jelentett, ami több napos zavargáshoz vezetett.⁷

Baltasar Garzón, az a bátor spanyol bíró, aki tíz évvel korábban Pinochet egykori chilei diktátor ellen nemzetközi körözést adott ki spanyol állampolgárok megkínóztatása és meggyilkoltatása miatt, 2010 márciusában vizsgálatot indított a falangisták a spanyol polgárháború során az emberiség ellen elkövetett bűnei miatt. Egy másik bíró szinte azonnal eljárást kezdeményezett ellene arra hivatkozva, hogy ezek a bűnök már elévültek. Garzón bírónak, hogy leváltását megelőzze, le kellett mondania.⁸

Az egymással versengő, egymásnak feszülő identitásprogramok és emlékezetépítések korántsem maradnak meg mindig a szimbolikus polgárháborúk keretei között. Jedwabne, Naoussa, Londonderry és Srebrenica nem jellepes polgárháborúk helynevei.

III.

A magyar politikai kultúrában a különböző sérelmeket, félelmeket, elégtétel-kereséseket eltérően értelmezett szimbolikus évszámok és hagyományok jelenítik meg. 1989 különböző értelmezései 1956 eltérő értelmezéseit foglalják magukban. 1956 különböző értelmezéseiben szerepet játszanak 1944–1945 egymástól nagyon is eltérő értelmezései, a *Soá*, a felszabadítás és a megszállás szembenálló, ellentétes, de legalábbis

⁷ <http://www.baltictimes.com/news/articles/17774/>

⁸ <http://cliftonchadwick.wordpress.com/2010/05/17/baltazar-garzon-crusading-spanish-judge-suspended-finally>. Köszönöm Pablo Sánchez Léonnak (Universidad del País Vasco), hogy felhívta rá a figyelmemet.

különböző tapasztalatai. 1944 és 1945 eltérő élményközösségeinek különböző tapasztalatai, félelmei és sérelmei pedig 1920 és 1918–1919 eltérő újraértelmezéseit tartalmazzák. Azok 1867 és 1848–1849 hagyományközösségi interpretációinak különbségeit foglalják magukban. Mindezek együtt pedig a folytonos újraértelmezési kényszerekkel az egymásra torlódott, feldolgozatlan, elfojtott, betokosodott, ám fájó és elégtételkeresésre ösztökélő történelmi élmények – háborúk, polgárháborúk, diktatúrák, népirtások, népességcserék, területi veszteségek, rendszerváltások, forradalmak és ellenforradalmak – megosztó tapasztalatait, ismétléskényszereit, traumáit hordozzák.⁹

A megosztottságot egyáltalán nem oldjuk fel, ha nem veszünk tudomást róla, vagy pusztán megbélyegezzük. Érdemes vállalkozni a megosztottságoknak, s a hozzájuk kapcsolódó párhuzamos emlékezetépítési típusoknak a feltárására, okaik meghatározására és bemutatására.

Amennyiben a demokratikus politikai kultúra megszilárdításának lehetőségeivel számot próbálunk vetni, és ehhez fogalmi keretet keresünk, és ezért Bibó István írásait születésének századik évfordulóján újraolvassuk, komoly segítségre lelünk. Mindenekelőtt abban, hogy a politikai adottságokat és lehetőségeket azon mérjük, hogy elősegítik vagy gátolják a fájdalom, a szenvedés és a kiszolgáltatottság helyzeteinek és mennyiségének, a hierarchikus társadalmi tagolódásnak a csökkentését. Eredetileg és sokáig ez volt a politikai bal- és jobboldal megkülönböztetési kritériuma, amely a nácizmussal és a bolsevizmussal értelmét veszítette.¹⁰

Bibó István úgy látta, hogy a politikai fejlődés értelme a hatalom humanizálása a személyes uralomtól a személytelen szolgáltatás irányába. Ez olyan mérce, amelyhez képest a személyes uralomhoz való visszatérés visszaesés, kalandor, romantikus, felelőtlen vállalkozás, amelynek az árát korántsem csak a személyes uralom gyakorlója fizeti meg, hanem a személyes uralmat elszenvető közösség egésze. A politika ugyanis olyan kísérletek sorozata, amelyben egy kísérlet több nemzedéken keresztül zajlik, s csak hosszú távon derül ki, hogy sikeres vagy sikertelen, s amennyiben sikertelen, azt nem a kísérlet elindítója, hanem több nemzedék szenved meg. A hatalomkoncentrációs törekvések, amelyek a hatékonyság nevében egy új, szervezési arisztokrácia kivált-

⁹ Kis János, 2008. 449–469, Dénes Iván Zoltán, 2008a. 285–310.

¹⁰ Bibó István, 1986. III. 7–123, 295–373.

ságait biztosítják, ellensúlyt, újabb hatalommegosztási formákat igényelnek. Az egykori tradicionális, Isten kegyelméből származtatott és gyakorolt hatalommal szemben azokban a társadalmakban, amelyek a szabadság és a demokrácia elvein alapulnak, amennyiben a szabadság és a demokrácia elvei hosszú távon nem érvényesülnek, előbb-utóbb kollektív téboly uralkodik el.¹¹

A nyomasztó tekintélyek alóli felszabadulás, a szabadság, a közösség birtokbavételének élménye után, olykor helyett cseppfolyós vagy vákuumhelyzet alakul ki, amely nemcsak demokratikus legitimitású konszolidációhoz vezethet, hanem visszahátráláshoz a személyes uralomhoz, rossz helyzetértékelés és rossz célok esetében pedig *politikai hisztériához*. Olyan szituációhoz, amely Európa szinte valamennyi országát mély szakadék szélére vitte, ahonnan csak azok az országok tudtak visszahátrálni, amelyeknél a demokratikus politikai kultúra és nevelődés kifejlődése be tudta érni a demokratikus tömegérzelmek előretörését. Amennyiben a politikai közösség tagjainak katasztrofális történelmi tapasztalatai vannak, eluralkodhat és gyakran el is uralkodik közöttük a félelem a közösség megsemmisülésétől. Ez oda vezet, hogy mindazok az energiák, amelyek felszabadulnak a demokratikus forradalom során, a *közösség ügye* mellett és a *szabadság ügye* ellen mozgósítódnak. Holott nem a *haladás* és a *reakció*, a *bal-* és a *jobboldal*, a *hivatásos forradalmár* és a *megrögzött reakciós* örök harca, hanem rossz célkitűzések, hamis minták és félrevezető történelmi tapasztalatok, traumatizáló élmények húzódnak meg mögöttük, amelyeket józan helyzetfelismeréssel és kellő empátiával lehet és szükséges tudatosítani. Mindenekelőtt azzal, hogy egyértelmű helyzetet teremtünk a *kívánatos*, a *lehetséges* és a *valóságos* megkülönböztetése és elválasztása által.¹²

Érdeemes elhatárolnunk egymástól a nacionalizmus különböző jelentéseit: a *patriotizmust*, amely a közvetlen környezet iránti lojalitás, kötődés, érzelem, és nem ideológia, a *nemzetépítés programját*, a *nemzetépítés* programját megvalósító *folyamatot*, és azt az *ideológiát*, amely a saját nemzet fölényét és a többi nemzet alacsonyabb rendűségét hirdeti. Manapság feledésbe merült az első értelmezés, és szinte kizárólag az utóbbi interpretáció uralkodik, holott látnunk kell mind a négy jelentést. Az egyéni és a közösségi önrendelkezés ugyanis az a legitim elv,

¹¹ BIM 1. 285–332; Bibó István, 1986. III. 7–123, IV. 283–710, 711–782, 796–798.

¹² BIM 2. 27–311.

amely az Isten kegyelméből gyakorolt személyes uralom helyébe lép, ám alkalmazásának technikája és eljárási módja még egyáltalán nincs arányban az elv érvényességével.¹³

Ezért is nagy a jelentősége annak, hogy a nemzetépítési és nemzetalakulási folyamatok konkrét tapasztalatait megértsük és viszonyulni tudjunk hozzájuk. Amikor az Európai Unió döntéshozó politikusai és tanácsadói nemrégben Ciprust egységes nemzetnek tekintették, félreértették a helyzetet, hiszen az a görög és a török nemzetalakulás elválasztási, elhatárolódási helye, ahogy Észak-Írország a brit és az ír nemzetalakulás elválasztásáé.¹⁴

Az egykori szovjet birodalom és Jugoszlávia felbomlása után létrejött utódállamok és az egykori szovjet csatlós államok rendszerváltásai, az azokban zajló helyreállítási és újjáépítési modernizációs folyamatok egyúttal alapítási kísérletek is.¹⁵

Tartalmuk függ a környezettől, de attól is, hogy saját múltjukat mennyire tudják megemészteni. Erre pedig két elbeszélés és program adott: az *európai mintakövetés* és a *nemzeti öncélúság* sémája, politikai nyelve és ellenségképe.¹⁶

IV.

Felzárkóztatók (civilizálók, reformálók, európaizálók) – *visszahúzó* (demagógok, populisták, fasiszták) – ez a *haladás*, az *utánzás*, a *modernizálás* híveinek szinte vallásos ön- és ellenségképe. Következménye a levezénylendő felzárkóztatás kizárólagossága, alternatíva nélkülisége, egyedül üdvözítő volta. A felzárkóztatás közéleti nyelve, diskurzusa az *európai mintakövetés*. A követendő minta: *Európa*. Az, amelynek elérését a rendszerváltás, a liberális demokrácia, a kapitalizmus kiépítése és mindennapi nehézkes, visszaesésekkel tarkított tanulása, a szovjet csapatok kivonulása, a szabad választások négyévenkénti gyakorlata, a NATO-hoz és az Európai Unióhoz való csatlakozás biztosítani látszott, de amelynek elérése – egyre nyilvánvalóbb – korántsem egyszerű.

¹³ BIM 6. 75–105.

¹⁴ BIM 6. 250–310, 405–429.

¹⁵ Vö. Arendt, Hannah, 1991. 183–368; Kovács Gábor, 2008. 99–122; Dénes Iván Zoltán, 2008a. 260–284.

¹⁶ Dénes Iván Zoltán, 2001. 15–33, 137–142, 2008a. 285–310, 2011. 15–136, 250–261.

Európa ugyanis igen sokféle mintát foglal magában a skandináv országoktól Görögorszáig, a demokráciától a technokráciáig és az oligarchiáig. Bizonyosan nem egy és oszthatatlan, a demokratikus jogi keretek pedig önmagukban még korántsem jelentenek demokratikus szocializációt. S az Európai Unión belül a döntések jellegét és következményeit tekintve igen nagy a távolság a régi és az új tagok között. Több mint húsz évvel a rendszerváltás után a kifulladás jelei nyilván nem teljesen véletlenül jelentek meg szinte egy időben Lengyelországban, Csehországban, Szlovákiában és Magyarországon. Nem volt véletlen – önképük alapján – a bal- és jobboldali gyűjtőpártok félelme sem attól, hogy felmorzsolódhatnak. Ugyanis a *mintakövetés*, a *felzárkózás* jegyében fogadta el mind a négy országban a többség, hogy országuk a szovjet birodalom felbomlása után liberális demokrácia legyen, s a NATO-hoz és az Európai Unióhoz csatlakozzon. A kiábrándulás törvénytörő volt. Az általános jólét nem köszöntött be. Ehelyett az állami elnyomás és gyámolítás évtizedei után azonnal kemény versenyhelyzetbe került szinte mindenki, s korántsem az esélyegyenlőség alapján. Az egyéni és társadalmi süllyedés, a létbizonytalanság s a kiemelkedők méltatlansága sokunk tapasztalata lett.

Az *európai mintakövetés* közbeszédtípusa szerint létezik olyan – kizárólagos, egyedül helyes – követendő minta, amelynek alkalmazása révén fel lehet és fel kell zárkózni a fejlett országok közé. Azok, akik ezt ismerik és közvetítik, fel vannak jogosítva arra, hogy a többieknek megmondják, hogy mit kell tenniük, és azt is, hogy hogyan. Ők azok, akik a gyermeki népet kézen fogva vezetik a paradicsomi állapotba. Amennyiben szófogadó, jó gyerek lesz, előbb-utóbb a Nyugat szabad, demokratikus, jóléti társadalmának a sorába léphet.

A *mintakövetés* abszolutista jellegű gondolkodásmóddal és kiválasztottság-tudattal kapcsolódott össze. A neojozefinianus politikai nyelv ugyanis kimondatlanul olyan szereposztást sugallt, amely szerint az igazlátók megmondják, mi a teendő, a többieknek pedig ezt követniük kell.

Az *európai mintakövetés*-közbeszéd mindhárom eleme – a minta, a mintához felzárkóztatók s a felzárkóztatás követői – a felvilágosult abszolutizmus világában gyökerezik. A teljhatalmú felvilágosult uralkodó – ha szükségesnek látja – akár akarata ellenére is boldogíthatja alattvalóit, hiszen ő és csakis ő tudja, hogy mi a helyes. Ez a képzet a filozófus király platóni utópiájával, a felvilágosult abszolutizmusok szemléletével,

és Joseph de Maistre francia forradalommal szemben kifejtett, a politikai elit számára teljhatalmat igénylő nézeteivel rokonítható. Olyan dogmákkal, amelyeket több mint száz évvel később Lenin valósított meg.¹⁷

A mintakövető közbeszédben a civilizált külvilág, a gazdasági növekedés, a demokrácia és a globalizáció azonos, ezért helyettesíthető egymással. Elérésük/adaptálásuk automatikusan megoldja az ország gazdasági és társadalmi gondjait, hiszen azok a korábbi elmaradottság következményei.

Mindez arra a feltételezésre épül, hogy a fejlett világ összes problémája a korábbi elmaradottság öröksége, ezért mindent meg lehet és meg is kell oldani a kommandírozott felzárkóztatással. A felzárkóztatás eredményeit viszont az irreális, illúziókra épülő, a valóságot semmibe vevő érzelmi politizálás demagógiája, felelőtlensége fenyegeti és rombolja le.

Ebben az elbeszélésben, annak politikai nyelve szerint az elhivatottak és az őket támogató hallgatók többség áll szemben a hatalomért mindenre elszánt, gátlástalan, lázító kisebbséggel. Azzal a meggyőződéssel, hogy egyedül ők hivatottak és képesek a történelmi feladat elvégzésére. Egyébként pedig marad a bizonytalanság, a fejetlenség, az anarchia, a csőcselékuralom. Az, amitől nemcsak a reformerek féltek és félnek. Nem *reformerek* és *maradiak*, hanem *jók* és *rosszak*, *angyalok* és *ördögök* állnak szemben egymással.

A múlt átfestésének mintakövető változatában számos régi legendát találunk. Régi az 1956-os forradalom megbélyegzése ellenforradalomként és csőcselékuralomként, a bűnös nép, Hitler utolsó csatlósa mítoszának felelevenítése, a totalitarizmusnál emberöltőkkel tovább fennálló kommunista totalitarizmus rehabilitálása, a pártállam rablógylkos, kriminalizáló rendszerének, történetének és szereplőinek elhallgatása, a kommunista eszme és a sztálinizmus szembeállítás. Az sem új, mint ha végső fokon a Gulag és Auschwitz, a Szovjetunió és a náci Németország, a bolsevizmus és a fasizmus közül kellene választanunk. Aki nem akar fasizmust, annak el kell fogadnia a kommunizmust, hiszen aki nem fogadja el a kommunizmust, az – akár akarja, akár nem – a fasizmust fogadja el. Ennek a szelídebb változata szerint haladó ember nem lehet antikommunista, mivel az antikommunista nem lehet haladó. Holott ez régen sem volt igaz, ma pedig egyszerűen abszurdum.

A felzárkóztatók politikai nyelve, kiválasztottság-tudata, reformeri

¹⁷ Vö. *Berlin, Isaiah*, 1990. 107–180, 1996a. 133–242.

elhivatottsága feltehetően több élményből táplálkozott. Talán mindenekelőtt abból a kádárista funkcionárius élményvilágból, hogy kétfrontos harcot kell vívni a sztálinizmus magyarországi restaurációja és az eltaposott '56 ellen. Abból a félelemből, hogy ezt a lavírozást, s annak eredményét, a törekeny és nehezen fenntartható egyensúlyi állapotot egyfelől a szovjet birodalom, másfelől a felelőtlen demagógok veszélyeztetik. Abból az élményvilágból, hogy a rendszerváltó pártokkal és híveikkel szemben a felzárkóztatók képviselik az élhető élet megteremtésének a lehetőségét, hiszen rajtuk kívül nincs komoly, felelősségteljes politikai tényező.¹⁸

V.

A közbeszéd másik típusa a *nemzeti öncélúság* nyelvén folyik, amely az akarat meghatározó szerepén alapul. Eszerint a nemzet nem *mintakövető*, hanem *öncélú*, amely értékeit magában hordozza, s amelyet múltja, jellege és történelmi érdemei feljogosítanak arra, hogy ne másokhoz igazodjon, ne idegen mintákat másoljon, hanem önmagát képviselje és joggal várhatja el, s harcolhatja ki, hogy mások igazodjanak őhöz. Szabó Dezsőre és Németh Lászlóra visszanyúló történelemértelmezése szerint az idegen kormányzók (a különböző megszállók) nem csupán kívülre helyezték az ország súlypontját, hanem kicserélték annak vezető rétegét, szellemi elitjét és középosztályát. Ez belső kontraszelekciónak vezetett: a „kisebbségi többségek”, a zsidó és a német kisebbség gátlástalan uralmához és a „többségi kisebbség”, az „etnikai, törzsökös” magyarok elnyomásához, s ennek részeként a mindenkori hatalmi adottságok fetisizálásához, s az alárendelődés átvészoló, önpusztító életstratégiáikhoz.¹⁹

A távoli dicső és a közeli gyarmati múlt olyan jövőképhez társul, amely elvontan magában foglalja ugyan a mindenkinek kijáró igazságosság és méltányosság követelményét, ám a nemzetek szociáldarwinista harcának meggyőződésére épül. Arra, hogy a nemzetek közötti harcban a magyar nemzetet kivételes hely illeti meg, amelyet minden eszközzel ki kell vívnia, hiszen belső és külső ellenségei részéről állandó veszély fenyegeti. Azért, hogy fennmaradjon és boldoguljon, küzdenie

¹⁸ Dénes Iván Zoltán, 2001. 15–33, 137–142, 2008a. 285–310.

¹⁹ Dénes Iván Zoltán, 2011a; Percz László, 2008; Trencsényi Balázs, 2011a.

kell, ami mindenekelőtt és első lépésként önbizalmat, erőt, elszántságot, akaratot, az pedig karizmatikus vezért feltételez. A *nemzeti egoizmus* az igazságtalan viszonyok elkerülhetetlen megváltoztatására irányul. Nemzeti alapú állami újraelosztást, új rendszerváltást, erkölcsi megújulást követel. Hatalomra jutva személyes uralmat, hatalomkoncentrációt, a jogállam leépítését, a rögtönzések erőszakos politikáját, saját klientúráját építi ki. Nemzeten – akarva, nem akarva – etnikai egységet ért. A közéletben a megfélemlítés légkörét gerjeszti, a szakértelemmel szemben a személyes lojalitást követeli meg. Az osztályellenséget nemzeti és faji ellenségre cserélő *mi-ők* szembeállítása jegyében nem jövőképet ad, hanem az urak és a szolgák világát építi újra, oligarchiát cserél. Bár a dicsőségvágyra apellál, elve és alapja a félelem.

A *nemzeti öncélúság* elbeszélése mögött meghúzódó meghatározó trauma a történelmi Magyarország – nem következetesen az önrendelkezés alapján végbement – felbomlása és felosztása. Következményei, a határon túl került magyar közösségek sérelmei és megaláztatásai. Ezekhez társult a második világháború után a szovjet megszállás és a szovjetizálás több mint öt évtizedes traumája, annak kiszolgáltatottságai és pusztításai. A rendszerváltás igazságtalanságai, a „színlelt kapitalizmus, a feudális viszonyok kapitalista kihasználása” pedig mindezeket még feszítőbbé tették.

A *nemzeti öncélúság* kifejezés Fülep Lajostól származik.²⁰ A *nemzeti öncélúság* politikai nyelvét, *nemzeti ontológiáit*, nemzetkarakterológiai, parasztmitológiai, nemzeti prófétai és asszimilációs előfeltevéseit, témáit, érveit és konklúzióit a legnagyobb empátiával, belülről, ám annál megsemmisítőbb kritikával magyarul éppen Bibó István bontotta le *A magyarságtudomány problémájában*, az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelemben* és a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 utánban*.²¹

A *nemzeti öncélúság* diskurzusában a *közösség ügye* maga alá gyúri a *szabadság ügyét*. A *nemzeti öncélúság*, a *nemzeti önelvűség*, az *autochtónia* annak a mítosznak a politikai nyelve, amely szerint olyan sajátosságaink vannak, amelyekkel senki más nem rendelkezik rajtunk kívül. Ez viszont korántsem magyar és egyáltalán nem csak közép- és kelet-európai sajátosság.

²⁰ Fülep Lajos, 1934.

²¹ BIM 7. 103–119.

VI.

A mintakövetés, az utánzás, a lineáris haladás nyelve világszerte nagyon elterjedt, ahogy az a fajta diskurzus is, amely szerint a *nemzeti sajátosság* olyan önérték, amelyet védeni és érvényesíteni kell. Mindkét közbeszéd-típus és politikai nyelv meghatározó Közép-, Kelet- és Dél-Európában, megtalálható Észak-Európában, jelen van Nyugat-Európában, az Egyesült Államokban és Latin-Amerikában, Ázsiában és Afrikában.

A *nyitódás-bezárkózás* identitásprogramjainak alaptípusa az oroszországi *zapadnyik-szlavofil* ellentét, amelyben a *zapadnyik* a nyugati minta követője. A *szlavofil* álláspont egyik legerőteljesebb megfogalmazása Fjodor Mihajlovics Tyutsevév. Ez Szabó Lőrinc fordításában így hangzik:

„Oroszországot, ész, nem érted.
Méter, sing sose méri fel.
Külön úton jár ott az élet.
Oroszországban hinni kell!”²²

Lengyelországban a 19–20. században meghatározó volt a *természetes* és a *mesterséges* fejlődés, a *kozmpopolita civilizáció* és a *nemzeti identitás* szembeállítás, a nyugati minta követésének az igénye, és a nemzeti alkat *szarmata* mítosza.²³

Ma már nyilvánvaló, hogy addig, amíg a különböző északi, közép- és kelet, valamint dél-európai nyelveken írt szövegek a nagy világnyelveken elérhetetlenek voltak, nemzetépítési programideológiájuk elemeit nemzeti sajátosságoknak vélhettük. Immár tudjuk, hogy a mintakövetés és a nemzeti sajátosságok mitizálásai Észtországtól Törökorszáig és Írországtól Görögorszáig a nemzetépítés programideológiáinak a részei voltak és nagyon hasonlítottak egymásra. A 20–21. századi diskurzusokban pedig ezek az elemek átformalódtak és más összefüggésbe kerültek. Ebbe a csoportba tartoztak és tartoznak ma is azok a közbe-

²² Szabó Lőrinc, 1958. II. 730.Vö. Galgóczy Árpád fordításában: „Oroszhont ész nem éri fel / És pusztá rőf hiába méri / ő más mértéket érdemel – / Oroszhont hinni kell. Megéri.” 2000. 1997/4. 28.

²³ Andrzej Walicki, 1994; Jerzy Jedlicki, 1999; Maciej Janowski, 2004.

széd-típusok, amelyeket – nem alaptalanul – az *európai mintakövetés* és a *nemzeti öncélúság* magyar változatainak tekinthetünk.²⁴

VII.

Bibó István *Az európai egyensúlyról és békéről* című könyvében kifejtett tétele, érvelése, s a mű értelmezési kerete távol állt az *európai mintakövetés* és a *nemzeti öncélúság* elbeszéléseitől. Bibó jogbölcselet tanára, Horváth Barna szinoptikus módszerét, tény és érték szétválasztását és a szétválasztottak későbbi együtt szemlélését, és genfi mestere, Guglielmo Ferrero értelmezését a prelegitimitásról, a kvázi legitimitásról és a legitimitásról egyaránt beépítette abba az értelmezési keretbe, amelyet kialakított. Ebben a szinopszis eljárását, a legitimitás értelmezését és a nemzetépítés történeti folyamatának újraértelmezését vonatkoztatta egymásra, méghozzá pszichológiai szempontból. Azért, hogy megtalálja, hogy mi okozta a korábbi egyensúly megbillenését és a politikai hisztéria eluralkodását. Annak érdekében, hogy a hisztérikus közösségek kijózanodhassanak, s a megköntendő béke ezt segítse elő.²⁵

Az európai egyensúlyról és békéről 1942–43 és 1944 között készült, be nem fejezett kézirat. A világháborút lezáró béke előkészítésében szerepet vállaló döntéshozók szakértői gárdája, a brit delegáció munkaspárti tanácsadói számára készült. Célja az volt, hogy a második világháborút lezáró békeben ne ismétlődjön meg a versailles-i béke során elkövetett végzetes hiba. Az, hogy a békeszerződés meghirdetett elvét, az önrendelkezést nem alkalmazták következetesen, amit tovább rontott, hogy az elv alkalmazásához nem társultak kimunkált eljárások. Ezt kívánta elősegíteni Bibó István a teljes helyzetkép feltárásával és az ezen alapuló újjáépítési javaslat kidolgozásával. A szöveg kétharmada készült el, a szöveg befejezésében a szerzőt meggátolták a háborús események. Az írás műfaja újjáépítési tervezet volt.

Kikkel vitatkozott Bibó István és mit állított velük szembe?

²⁴ Dénes Iván Zoltán, ed, 2006; Joep Leersen, 2006; Trencsényi Balázs et alia, eds, 2006, 2007, 2010; Diana Mishkova, ed, 2009; Trencsényi Balázs 2011a.

²⁵ Balog Iván, 2004a. 14–88.

„E mű 1942-ben íródott, tulajdonképpen vitairatként, mind a németek eredendő erőszakhajlandóságát valló (vansittartista) állásponttal, mind pedig azokkal szemben, akik a német torzulásokat merőben társadalmi okokra vezetik vissza, s merőben társadalmi reformokkal orvosolni vélik. A mű megírása óta nem volt olyan konstelláció, melyben a kiadás reményében végleges formába önthettem volna.”²⁶

Ezt *Az európai egyensúlyról és békéről* című könyvből kivett, *A német hisztéria okai és története* elé helyezett cédulára írta Bibó István 1973 decemberében.²⁷ S ha 1942 helyett inkább 1943 a valószínűbb dátum, maga a megközelítés nagyon szokatlan, mind a korabeli nácizmus-értelmezésektől (Sztálinnak köszönhetően a harmincas évek közepén meghonosított, mára általánossá vált kifejezéssel: fasizmus-értelmezésektől), mind a mai antifasizta elbeszélésektől igencsak különböző.

Robert Gilbert Vansittart (1881–1957), 1930-tól 1937-ig brit külügyi államtitkár, az 1940-es évek első felében írott röpirataiban a németeket eredendő erőszakossággal jellemezte és úgy vélte, hogy ennek alapján kell bánni velük.²⁸ Nézeteit nemcsak Bibó István vitatta magyar nyelvű publikálatlan kéziratában. Nagy-Britanniában számos röpirat foglalkozott velük.²⁹

A németek (sokszor a poroszok) nemzetkarakterológiai megbélyegzése mellett számosan szolgáltak társadalmi magyarázattal a fasizmusra. Azzal, hogy szélsőjobboldali diktatúra jutott hatalomra azért, hogy a kapitalista rend egy részének feláldozása árán megmentse a burzsoá rendet a proletárforradalom fenyegető veszélyétől. A korabeli értelmezések közül sokan még az iskolából jól ismerjük Georgi Dimitrov meghatározását, miszerint: „a fasizmus a finánctóke legsovinisztább, legimperialistább, legreakciósabb elemeinek nyílt, terrorista diktatúrája.” Egy másik értelmezés a kispolgárság ellenforradalmát fedezte fel a nácizmusban. Volt olyan magyarázat is, amely a gengszterek, a törvényen kívüli emberek uralmával azonosította a Németországban hatalomra jutott rendszert.

²⁶ BIM 2. 29–315.

²⁷ MTAKK Ms 10587; *Bibó István*, 1986. I. 679.

²⁸ <http://www.oxforddnb.com/view/printable/36630>; *Vansittart, Robert Gilbert, 1941a, b, 1942, 1943, 1944, 1945, 1958.*

²⁹ *Laski, Harold Joseph, 1941, Parliamentary Peace Aims Group 1943; Neilson, Francis, 1944.*

Bibó István mindegyiket elvetette. Mindegyik esszencialista megközelítés volt. Kifejtői valamilyen – nemzeti vagy társadalmi – közösségnek időn és téren kívüli és túli, már-már transzcendens, diabolikus sajátosságokat tulajdonítottak. Közülük egyesek az összeesküvés-pszichózis jól bevált sémáit alkalmazták. Bibó István úgy látta, hogy egyik sem magyaráz meg semmit: sokkal inkább elfedi, semmint felfedi azt, hogy mi a fasiszmus. A különböző antifasiszta magyarázatok megbélyegző beállítottsága helyett arra törekedett, hogy mindenekelőtt értjük meg azokat a helyzeteket, amelyekből eredt, hogy Németország az egész európai civilizációval tudatosan szembehelyezkedett. Amennyiben ugyanis ezt megértjük, közelebb kerülünk ahhoz, hogy olyan békét tudjunk kötni, amely segít abban, hogy a hisztérikus közösség kiessen hisztérikus szerepéből, és így képes legyen arra, hogy meginduljon azon az úton, amelyen visszatálhat az európai normákhoz. Igaz, a közösség nem alany és nem illetik meg az alanyiség jellegzetességei. Ám olyan helyzetbe került, amelyben a közösség alanyai csak kivételképpen, nagyon nehezen tudják kivonni magukat a közösségi félelmek és sérelmek uralma alól. Ezért ezt a helyzetet kell megváltoztatni annak pontos megértése alapján. A büntetés és a leckéztetés, a külső követelmények számon kérése többet árt, mint használ. Ezt már a versailles-i békéből is tudhatjuk.

Nem alkati elmaradottság, hanem félrevezető és megrázkódtató történelmi élmények akadályozták Közép- és Kelet-Európa népeit, a németeket, a cseheket, a lengyeleket és a magyarokat abban, hogy jól megalapozott demokráciákat tudjanak kialakítani. A nyugati demokratikus nemzeteknek a békeszerződésekkel félelmi pszichózisuk oldásában kell segíteni őket.³⁰

Bibó István azt az értelmezést sem fogadta el, amely szerint a fasiszmus visszahatás a versailles-i békére. Annak ellenére, hogy rossznak tartotta a versailles-i békét és komoly szerepet tulajdonított neki abban, hogy a németek szembefordultak az európai normákkal. A müncheni egyezményt sem tartotta eleve érvénytelennek. Az a nemzeti önrendelkezés helyreállításának és így az európai normák érvényesítésének az alkalma lehetett volna. Ám azzal, hogy a nagyhatalmak és az érintett országok egyezménye helyett csonka és diktált volt, nem lett az, s a prágai bevonulás azt mutatta, hogy a németek nem a nemzeti ön-

³⁰ BIM 2. 27–311.

rendelkezés elvét követik, hanem egyszerűen hódítanak. A Nemzetek Szövetsége viszont teljes csődöt mondott:

„/.../ nagyhatalmi koncertet az összes nagyhatalmak részvétele nélkül, az alkalmazott alapelvek világos körvonalazása nélkül és a létrehozott állapot valamiféle garantálása nélkül nem lehet csinálni. /.../ Üres beszéd tehát azt mondani, hogy Európa sírját az ásta meg, hogy elhagyta a Nemzetek Szövetségének és a kollektív biztonságnak a politikáját, s visszatért a hatalmi egyensúly és a nagyhatalmi koncert politikájához. Európa sírját az ásta meg, hogy húsz esztendőn keresztül úgy csinált, mintha a Nemzetek Szövetségének és a kollektív biztonságnak a politikáját csinálná, holott nem csinált semmit /.../ 1938–39-ben azután a Nemzetek Szövetsége, kollektív biztonság, hatalmi egyensúly és nagyhatalmak koncertje – amelyek közül bármelyik, ha következetesen, értelmesen és maradéktalanul alkalmazták, gátat vethetett volna a káosznak – egyszerre és egy vonalban mondott csődöt.”³¹

A fasizmus szerinte a már régóta időszerű német demokratikus forradalom kisiklása, eltorzulása és deformációja. Olyan közösségi hisztéria, amelyben a közösség energiái a közösség ügye mellett s a szabadság ügye ellenében mozgósítódnak. Ez azért lehetséges, mert a napóleoni háborúk óta a németeknek félrevezető tapasztalataik voltak saját magukról és a külvilágról, politikai cselekedeteiket a német egység hiánya, a kisállami rendszer és a hiperarisztokratikus társadalomszerkezet megbénította. Az állami egység sem a német nemzet szent római birodalmának, sem a Rajnai Szövetségnek a keretében nem valósult meg, s a németek legitim császára, a Habsburg uralkodó egyre inkább kiszorult a német államokból és a dunai monarchia megteremtésének mesterkelt és lehetetlen feladatára fecsérelte saját és alattvalói energiáját, miközben a német egységet egy provinciális dinasztia, a Hohenzollernek uralkodócsaládja nevében Bismarck látszólag megteremtette. Ő ugyanis az észak-német protestáns államokat akarta egyesíteni, de a dél-német, katolikus és alkotmányos államokat is megszerezte, kikiáltotta a német császárságot, de a látványos egyesítés ellenére a kisállami rendszer és a hiperarisztokratikus társadalomszerkezet érintetlen maradt.

³¹ Az idézet: *BIM* 2. 256, 258. Idézi és értelmezi: *Balog Iván, 2004a. 128–131.*

A német hisztéria okai számosak, s a távoli múltba nyúlnak vissza. Ám a nagy fordulópontra a hisztéria értelmezője a vilhelminus Németország helyzetében látta. Ez elég szokatlan volt, de Bibó István ezzel a véleményével akkor sem volt teljesen egyedül. William Brown hasonlóképpen vélekedett. Azóta pedig Thomas Nipperdeytől Dieter Langewiescheig szaktörténészek sora osztja azt a véleményt, hogy a Német Császárság gazdasági dinamizmusa politikai megrekedéssel társult. A területi fejedelemségek konzerválása és a hiperarisztokratikus társadalomszerkezet, a német fejlődés hatalmas tehertételei megmaradtak.³²

A német állampolgárok továbbra is harmad-, negyedrangú hűbéruraiknak voltak kiszolgáltatva, és nem tapasztalták meg a szabad nemzet állampolgárának felelősségét. A kalandor német külpolitika és az első világháború utáni kollektív felelősségre vonás megaláztatása pedig ezt a kiszolgáltatottságot tovább növelte. Így jutottak a németek egy olyan hisztérikus lelkiállapotba, amelyben képtelenek voltak szembenézni azokkal a problémákkal, amelyeket meg kellett volna oldaniuk. Ehelyett megváltót és bűnbakot kerestek, hogy ne kelljen szembenézniük az elviselhetetlennek érzett valósággal.

A német és a kelet-európai politikai hisztériák sora része annak a hisztéria-sorozatnak, amely annak a következménye volt, hogy a francia forradalom, miután megdöntötte az abszolutizmust és a születési kiváltságrendszert, nem volt képes konszolidált politikai helyzetet teremteni. Napóleon és Bismarck a politikai kalandorság, az elvtelen politizálás megtestesítői voltak, a „hivatásos forradalmár” és a „megrögzött reakció” viszont egymás elvi tagadásai, hagyomány és haladás merev szembeállításai. Valamennyien pedig a francia forradalom kisiklásának a következményei.³³

„/.../ a reakcionárius és a forradalmár éles és engesztelhetetlen szembenállása a francia forradalom egyik káros lélektani mellékhatása, csupán egyszerű elrajzolása a Tradíció és a Haladás örök kettősségének.”³⁴

³² Brown, William, 1942; Nipperdey, Thomas, 1983; Langewiesche, Dieter, 1988; Sheehan, James J., 1993, 1999; Erdődy Gábor, 2001.

³³ Vö. Berlin, Isaiah, 1996a, 285–325, 1996b, 168–193, 1999, 2006.

³⁴ BIM 2. 266.

Bibó István francia forradalom- és Napóleon-értelmezése Guglielmo Ferrero 1936-ban és 1940-ben megjelent könyvein, a *Kaland. Napóleon Olaszországban (1796–1797)* és az *Újjáépítés. Talleyrand Bécsben (1814–1815)* című művein alapult, amelyek értékítéleteit felhasználta *Az európai egyensúlyról és békéről*ben, Ferrero két művét pedig 1944/1945 telén pedig részletesen kivonatolta.³⁵

Napóleon-képe nagyon eltér attól a romantikus eszményítő értelmezéstől, amelyet az iskolában tanultunk, és amelyet Emil Ludwig és Jevgenyij Tarle könyveiben olvashattunk. Ugyanakkor előzménye és forrása volt a „hamis monarcha” és a „hamis realista” fogalmainak. Megtudhatjuk belőle, hogy a politikai kalandorság természete csak távolról látszik nagystílúnak, közelről szájalmasan kisszerű, félelem- és kényszer-szülte, rögtönzésre épül, és alapjában hazug. Mindenekelőtt pedig kártékony, hiszen az európai politikai fejlődés legnagyobb vívmányát, a hatalom humanizálási kísérletét alapjában fenyegeti és visszaveti. Ugyanis a hatalmat a személyes uralomtól a személytelen szolgáltatás irányába megselezítő fejlődéssel szemben a politikai kalandorság romantikus vállalkozása a személyes uralom visszatérését jelentette, s azt a látszatot szülte, mintha a politika személyes akarat és elhivatottság kérdése lenne, amellyel a nagy ember tetszése szerint befolyásolhatja, sőt irányíthatja a világ sorsát. Ezért és ennyiben Napóleon a totális politika előképét alkotja.

Napóleon, a nagy ember legendája összefügg azzal, amelyet Bibó István később úgy mutatott be, hogy a francia forradalom a legsikeresebb és ugyanakkor a legsikeretlenebb forradalom volt. A legsikeresebb volt, hiszen az Isten kegyelméből való rend igen hamar összedőlt, s ennek következtében hatalmas alkotó energiák szabadultak fel. A forradalom vezetői viszont hamarosan olyan útra sodródtak, amely zsákutcának bizonyult. Azzal ugyanis, hogy a túlnyomó többségében katolikus és királypárti francia népet meggyőződésével ellentétes, katolikusellenes és királyságellenes irányba kényszerítették, diktatúrának vetették meg az alapjait, és a modern kor egyik legnagyobb félelmét szabadították el, ami kollektív hisztériához, tébolyhoz, pusztuláshoz vezetett. Ennek a hisztériának a haszonélvezője, terméke és továbbéltetője volt Napóleon, aki ebben a minőségében Mussolini és Hitler előképe volt.

³⁵ BIM 2. 319–345; MTAKK Ms 5111/18, 19.

„...nem volna érdektelen” – írta Bibó István huszonkét évvel a ki-
vonat készítése után – „egy olyan Napóleon-monográfia megje-
lentetése, mely mentes mind a nagyember-Napóleon, mind a ször-
nyeteg-Napóleon torzképétől, de ugyanakkor világosan elhelyezi
Napóleont, mint Hitler és Mussolini előképét, azonos vagy hasonló
történeti összefüggésekből kinőtt, csak kissé emberibb formájú meg-
jelenésben.”³⁶

Az olaszországi hadjárat (s a forradalom háborúi) a szabályokat sem-
mibe vevő, erőszakos és rögtönző, sodródó és sodródást okozó, kény-
szerhelyzeteket teremtő és a civilizációs normákat felrúgó politizálás
veszedelmes példája volt, ami a 18. század ember- és anyagkímélő há-
borúinak a megtagadását jelentette. A „nagy ember” romantikája, mi-
ként a „forradalmár” és a „reakciós” mítosza kártékony, romboló és
terméketlen, jó energiákat köt le, és vezet tévútra.

VIII.

Bibó István Az európai egyensúlyról és békéről egyik kevésbé ismert gon-
dolatmenetében a kelet-európai politikai hisztériák összefüggésében
a magyar revizionizmus kérdését tárgyalta. Azt, hogy a demokratikus
nagyhatalmak Magyarország iránt érzéketlen politikája hogyan veze-
tett háromszor is a magyar demokratikus politikai erők visszaszoruló-
sához és a revizionizmus meghatározóvá válásához.

Az európai egyensúlynak a második világháborúval összefüggő
megbillenésében – fejtegette – a három kelet-európai történeti állam,
a cseh, a lengyel és a magyar korábbi összeomlása nagy megrázkód-
tatást okozott. Közülük a legnagyobb megrázkódtatás Magyarorszá-
gon ment végbe, amelynek csak veszíteni valója volt attól a fejlődéstől,
amelyik a történelmi határok helyébe etnikai határokat léptet. Ráadásul
annak az etnikai elvvel ellentétes áthágása belerögzítette a magyar poli-
tikai közvéleménybe azt a meggyőződést, hogy az etnikai elv humbug
és a történelmi keret visszaállítására lehetséges.

Mindez oda vezetett, hogy Magyarország a Nemzetek Szövetségé-
vel és a kelet-európai föderatív szervezkedéssel egyaránt szemben állt,

³⁶ *Bibó István, 1966; MTAKK Ms 5116/1, 83, 84, idézet: 84.*

mert azt feltételezte, hogy azok az őt ért igazságtalanság állandósítását vannak hivatva biztosítani. Nem igaz – állította –, hogy ez az ország feudalizmusának a következménye volt. Éppen ennek a fordítottja az igaz: a nemzeti élet bizonytalansága, a területi státus nem végleges volta, a területi viták és sérelmek hiszterizálják az ország politikai fejlődését és így zsákutcába viszik annak demokratikus fejlődését. Minthogy Bibó Istvánnak a történelmi Magyarország felbomlásával és felosztásával, annak kivitelezésével és a revizionizmussal kapcsolatos véleményét éppúgy érzékelhetjük belőle, mint azt, hogy 1918 és 1919 forradalmi hogyan viszonyultak ehhez, bármennyire is hosszú, érdemes figyelmesen elolvasnunk az alábbi idézetet.

„Nem a revizionizmus származik a feudalizmusból, hanem a feudalizmus a revizionizmusból. Nem abban az értelemben, hogy a revizionizmus feudális társadalmi erőket és tényezőket tudna létrehozni ott, ahol nincsenek. Ebben az értelemben a revizionizmus éppen úgy nem tud feudalizmust létrehozni, mint ahogy a feudalizmus sem tud revizionizmust létrehozni: mind a két jelenség teljesen más síkon fekszik. Az egyik egy politikai indulati komplexum, a másik egy társadalmi szerkezet; az összefüggésük abban áll, hogy a revizionizmus alkalmat és lehetőséget ad a feudális tényezők defenzívájára, a demokratikus vívmányok korlátozására és a demokratikus fejlődés megállítására – különösen olyan szerencsétlen szituációban, ahol a területi sérelem a történelmi élmények síkján szorosan össze van kapcsolva az európai demokráciák győzelmével. Magyarországon az utolsó húsz esztendőben háromszor is lehetett ennek az összefüggésnek a közvetlen bizonyítékait megfigyelni, amelyek meglehetősen feledésbe mentek. Először 1918-ban, amikor Magyarországnak egy teljes lendülettel nekiinduló demokratikus kormánya volt, amely egyik napról a másikra omlott össze akkor, amikor nyilvánosságra kerültek a Magyarország megszállását szabályozó demarkációs vonalak. Kevesen tudják Nyugat-Európában, hogy a bolsevizmusnak ezután történt magyarországi uralomra jutása szorosan összefüggött azzal a reménnyel, hogy az akkor a nyugat-európai demokráciákkal harcban álló bolsevizmus alkalmat és lehetőséget fog adni a Magyarországot fenyegető területi státus megváltoztatására. A magyarországi kommunizmus ha nem is nacionalista jelszavakkal, de nacionalista indulatok által támogatva jutott uralomra, s első dolga

volt néhány észak-magyarországi várost a csehektől visszafoglalni. /.../ Ugyanez a folyamat megismétlődött fél esztendővel később, amikor a kommunizmus bukása után Magyarországon egy ellenforradalmi kormány jutott uralomra, melyen belül azonban egyelőre egyensúlyban voltak a demokratikus köztársasági és konzervatív feudális elemek. Ez utóbbiak csaknem órára meghatározható pontossággal – elég a korabeli újságokat olvasni – akkor kerültek túlsúlyba, amikor a Magyarországot érintő végleges békefeltételeket nyilvánosságra hozták. Végül harmadszor is megismétlődött ez a folyamat: a harmincas évek közepén egy új, igen komoly irodalmi és politikai demokratikus mozgalom indult el Magyarországon, egy komoly európai és demokratikus nacionalizmus jegyében; ennek a mozgalomnak a sorai a harmincas évek végére teljességgel szétzüllöttek, és teljes zsákutcába jutottak egyszerűen azért, mert a területi revízió lehetőségei megjelentek a láthatáron, s egyszerre gyanússá tettek minden olyan konziderációt, amely nem ezt tekintette Magyarországnak első számú problémájának.”³⁷

Az 1918-as októberi forradalom, az 1919-es cseppfolyós állapotokban jelenlévő demokratikus erők és az 1930-as évek demokratái alól a nyugat-európai demokratikus nagyhatalmak érzéketlen és szűklátókörű külpolitikája húzta ki a szőnyeget, ami oda vezetett, hogy Magyarországon a revizionizmus határozta meg a közvéleményt.

1946 őszén, amikor már nyilvánvaló lett, hogy az újabb békeszerződés semmivel sem lesz méltányosabb és igazságosabb, mint a trianoni volt, sőt annál is keményebb lesz, Bibó István visszatért erre a kérdésre. A magyar demokratikus politika kibontakozását a kedvezőtlen külpolitikai helyzet és az igazságtalan béke háromszor akadályozta meg, de a magunk méltóságának tartozunk azzal, hogy ne konjunktúrák szerint viszonyuljunk a demokráciához, hanem éljünk annak vívmányaival – állapította meg Bibó István a történelmi Magyarország felbomlásának másodszori igazságtalan és szűklátókörű végrehajtását jelentő békeszerződés kapcsán, amikor meg akarta akadályozni, hogy annak következményei a demokrácia ellen hassanak.

³⁷ *BIM* 2. 242–243. Az idézetben 1918 helyett eredetileg 1919 szerepelt, ami nyilvánvalóan elírás volt. *BIM* 5. 138, 164, 165.

„Valóban az angyalok szavával kell szólania annak, aki ilyen helyzetben úgy tud hangot adni a csalódásnak és a keserűségnek, hogy ezen a hangon keresztül kifejezésre tudjon jutni minden meg nem érdemelt egyéni szenvedés és mindaz a sok disszonáns érzés, melyet ez a békemű felkavart; de ugyanakkor mégse váljék ez a hang se idétlen rikácsolássá, se monoton panaszkodássá, s ne fojtsa meg azokat az erőket, melyek a demokráciában önmagára találó, szabad, emberhez méltó Magyarország felé visznek. Próbáljuk megtalálni ezt a hangot... A magyar demokrácia fejlődését egyszer már, 1919-ben, végzetesen érintette az európai demokráciák szolidaritásának hiánya és a békefeltételek keménysége. Ma azonban Magyarország nem óhajtja magát e miatt az újabb csalódás miatt a demokrácia áldásaitól és perspektívájától megfosztani. A maga részéről viszont a demokrácia útját Kelet-Európában nem egyes nemzeteknek demokratikus érdemek címén való előnyszerzésében, hanem a politikai erkölcs és a politikai eljárás módok végzetes lezűllésére való rádöbbenésben és minden egyes nemzet kemény önkritikájában látja... a békeszerződés minden keménysége sem lehet elég ok arra, hogy az ország feladja az európai emberség, a demokrácia, a szomszédokkal való megértés és a kelet-európai népek politikai és kulturális közösségébe való beilleszkedés politikáját.”³⁸

Bibó István hisztéria-elemzései és példája a demokratikus politikai kultúra megalapításának feladataival kapcsolatban is nagyon időszerűek.

³⁸ BIM 5. 138, 164, 165.

Nemzetállam, demokrácia és kisebbségi jogok

Gondolatok az etnikai konfliktusok bibói értelmezéséről

Jelen írás az etnikai konfliktusok bibói értelmezésére kíván reflektálni. Szakterületem Közép-Kelet-Európa 20. századi története és ezen belül a nemzetiségi konfliktusok keletkezése és kezelése. Bár az utóbbi tíz évben többször foglalkoztam Bibó István műveivel, és részt vettem az olaszországi recepciójának alakításában¹ nem tekintem magamat a bibói életmű szakkutatójának, így nem vállalkozom arra, hogy szövegszerűen ismertessem Bibó István erre vonatkozó téziseit; elsősorban a már impozáns szakirodalmat használom.² A régióval foglalkozó történészek számára ma is inspirálóak az 1940-es, valamint az 1970-es években a nemzetiségi kérdésről megjelent vagy kéziratban maradt tanulmányai. A magyar gondolkodó elemzései és dilemmái nem vesztek aktualitásukból, sőt néhány írása – elsősorban a külföldön szinte ismeretlen *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* c. tanulmánya – kötelező referenciapont a jelenkortörténet és a nacionalizmus kutatás egyes új irányzatai számára, mint például a pszichohistoria számára. Úgy gondolom, hogy Bibó gondolkodói (és nemcsak etikai) nagysága ab-

¹ 2001 októberében Trentóban nemzetközi tanácskozást rendeztünk Bibó István életművéről és recepciójáról. Sajnálatos módon az ott elhangzott előadások nem jelentek meg kötetben, de szerkesztett formában a Centro Studi sulla Storia dell'Europa Orientale nevű intézet honlapján érhetők el angol, olasz és magyar nyelven: <http://www.csseo.org/News/prossime027.htm>. Olaszul eddig három kötet jelent meg Bibó Istvánról: *Miseria dei piccoli Stati dell'Europa orientale* (Federigo Argentieri szerk.), Bologna, il Mulino, 1994; *Isteria tedesca, paura francese, insicurezza italiana: psicologia di tre nazioni da Napoleone a Hitler* (Federigo Argentieri szerk.) Bologna, il Mulino, 1997; *Il problema storico dell'indipendenza ungherese* (Federigo Argentieri, Stefano Bottoni szerk.), Venezia, Marsilio, 2004. Utóbbi kötetben jelentek meg olasz fordításban olyan alapvető művek, mint az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcsa magyar történelem* (1948), *A békeszerződés és a magyar demokrácia* (1946), valamint Bibó István 1956-os írásai.

² Csak két alapvető művet emelnék itt ki: *Dénes Iván Zoltán*, 1999. és *Kovács Gábor*, 2004. rendkívül alapos és átfogó értelmezését.

ban áll, hogy kelet-európaiként (és életének nagy részében nem szabad országban élő polgárként) képes volt meghaladni a hidegháborúból fakadó szellemi elszigeteltséget, és globális gondolkodóként volt képes rátapintani az európai perifériákon húzódó nemzetiségi konfliktusok társadalmi és lélektani gyökereire. Balog Iván szerint Bibó a 20. századi politikai hisztériákra kiváló – bár sajnos csak ritkán vagy egyáltalán nem alkalmazott – terápiák felállításával válaszolt.³ A gyakorló történész számára mégis inkább újrafelfedezendő szellemi partner, akivel ma is érdemes vitatkozni a régió problémáiról.

Bibó és a kelet-európai párhuzamos nemzetépítések

Bibó Istvánt antispekulatív, nem szisztematikus gondolkodónak tartják. Ennek fényében nem meglepő, hogy a nemzeti kérdést tárgyaló vagy érintő művei sem alkotnak zárt, teljesen koherens rendszert. Jog- és társadalomtudósként Bibó István több művében – pl. *A kelet-európai kisállamok nyomorúságában*, *A békeszerződés és a magyar demokráciában*, az 1948-as *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelemben*, valamint a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 utánban* – elemzi a kelet-európai nemzetiségi kérdés kialakulásának okait és az etnikai súrlódások dinamikáit. Művei nem teoretikus igényűek, hanem mindig egy konkrét témakörre, történelmi kérdésre vagy erkölcsi dilemmára reflektálnak. Bibó István életútja ugyanis mélyen befolyásolta tudósi attitűdjét, érdeklődési körét: a keresztény felső-középosztálybeli családban született jogtudós gyermekkorától egészen 1947-ig, a második párizsi békeszerződésig a kizárólagosságra törő közép-európai nacionalizmusok aranykorszakában volt kénytelen élni és alkotni. Ennek ellenére Bibót sem a történelmi Magyarország katasztrofális felbomlása és igazságtalan megcsonkítása, sem a revíziós álmok nem tudták eltéríteni az egyetemes, és éppen ezért hűvösen tárgyilagos európai szintű társadalomvizsgálattól. Bibónál – és ez valóban kevés magyar gondolkodóra érvényes – Trianon nem egy befelé fordulást eredményez (lásd a nemzetkarakterológiai megközelítést: ez teszi Bibót liberálissá az általa nagyrabecsült Németh Lászlóval vagy Szabó Dezsővel szemben), hanem elősegíti a kifelé tekintésben, a nemzeti katasztrófa mélyebb

³ Balog Iván, 2004.

okainak vizsgálatára sarkallja. Nem véletlen, hogy első nagy társadalomelméleti kísérlete, a második világháború éveiben írt és egy évtizedig (egy vagy több?) kéziratban maradt *Az európai egyensúlyról és békéről* c. műve nem elsősorban a magyar történeti fejlődést boncolgatja, hanem három nagy európai nemzet – a német, az olasz és a francia – fejlődéséből kiindulva ragadja meg az európai nemzetállamok kialakulásának kulcsmomentumait.

Mit gondolt Bibó az európai és a magyar nemzeti fejlődés kialakulásáról, és mit gondolt a nemzetről, mint történelmi konstrukcióról? Kardos Gábor egyik előadásában találóan „nemzetelvű liberális modernista nemzetközi jogászként” jellemezte Bibó kutatói attitűdjét. A nemzetelvűség arra utal, hogy Bibó szerint az európai társadalomfejlődés egyik legfőbb motorját a nemzeti elv, a nemzetalapú állam felépítése és működtetése képezi. A *Bénultság*-könyvben Bibó pontosabb definícióval kísérletezik:

„A nemzet alig vitathatóan *társadalmi közösség*, éspedig az elemi, alapvető társadalmi közösségeket meghaladó méretű, *politikai intenciójú* közösség, mely *meghatározott területet, hazát* és azon politikai szervezetet, *államot* tud a magáénak vagy kíván a magáénak tudni, s mindezt úgy, hogy ebben a tudatban, a *nemzeti tudatban* a közösségnek jelentős hányada, esetleg csaknem teljes egésze *részes*.”⁴

Visszaköszön itt Ernest Renan francia történész klasszikus koncepciója a nemzet „lenni akarásáról”, a nemzetről mint naponta megerősítésre szoruló politikai aktusról. A kifejezés világosan jelzi azt a látszólagos ellentmondást, amire több Bibó-kutató (Dénes Iván Zoltán, Trencsényi Balázs) is rámutat: miközben Bibó István a „népiekhez” sorolta magát a magyar szellemi áramlatok párharcának legizgalmasabb korszakában, élesen ellenezte a nemzeti/kisebbségi/etnikai kérdések, valamint a magyar fejlődés sorskérdéseinek nemzetkarakterológiai megközelítését. Eiler Ferenc szerint liberalizmusának határt szabott történetfilozófiai meggyőződése.⁵ Egyfelől Bibó jól ismerte és továbbgondolta a nacionalizmus politikai irodalmát. Hugh Seton-Watsont, akivel még 1946–47-ben ismerkedett meg, személyes barátnak és inspirációs forrásnak tartotta,

⁴ *Bibó István*, 1990. IV. 344.

⁵ *Eiler Ferenc*, 2001. 76.

de Kovács Gábor művében Ernest Gellnerrel is érdekes párhuzamokat talál. Mindkét gondolkodó elsősorban az értelmiségi elitek felelősségét kutatta a kelet-európai posztbirodalmi nacionalizmusok létrejöttében. Bibó, Seton-Watson és Gellner közös pontja a nacionalizmussal kapcsolatosan az volt, hogy nincs intellektuális teljesítményként is értékelhető nacionalista ideológia. A nacionalizmust politikai mozgalomként kell értelmezni, amelynek fejlődésében döntő szerepe van a 19. század nagy fejleményének: hogy Kelet-Európában összekapcsolódik a nemzeti öntudat és a modernitás igénye.⁶

Továbbjártva az elméleti igényű párhuzamokkal, Bibó nagy ívű történelmi esszéje, az 1946-ban megjelent *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* jól szemlélteti az „antispekulatív” gondolkodó fogékonyságát a nacionalizmuskutatás alapvető kérdései iránt. Két évvel korábban Hans Kohn iskolateremtő műve „polgári” nyugati (civic) és „etnikai elvű” keleti (ethnic) nacionalizmusokról beszélt.⁷ A következő években minden jelentős nacionalizmuskutató erre a törésvonalra épített: az 1970-as évek elején John Plamenatz az eltérő kulturális identitások szilárdságában látta a „Nyugat” és a „Kelet” közötti különbséget; az 1980-as években A. J. Smith hasonlóan határozta meg a határvonalat: a nyugati világot a „polgári-területi” (civic-territorial), a keletit pedig a „származási-etnikai” (genealogical-ethnic) elv határozza meg. Bibó művében azonban a fent említett törésvonalon belül egy másik, a kelet-európai régió belüli törésvonallal is találkozunk. A magyar és a lengyel nacionalizmus a középkorban gyökerezik és leginkább a nemesség táplálta, a cseh nemzetépítést a polgárság és az ipari munkásság hajtotta, míg a balkáni nemzetek tizenkilencedik század végétől erősödő nacionalizmusának alanya a nép. A kelet-európai nacionalizmusok összehasonlító elemzéséből Peter Sugar az 1960-as évek végén hasonló eredményekhez jutott;⁸ Szűcs Jenő az 1980-ban megírt és eredetileg a Bibó István emlékkönyvében megjelent *Vázlat Európa három történelmi régiójáról* című tanulmányban szintén visszaköszön a bibói modell.

Ugyanakkor téves következtetés lenne azt állítani, hogy Bibó szerint a modern európai nemzetek születése kizárólag az ipari forradalomhoz és a felvilágosodáshoz köthető. Szerinte a feudális monarchiákból

⁶ Kovács Gábor, 2004. 364–371.

⁷ Kohn, Hans, 1944.

⁸ Sugar, Peter, F.–Lederer, Ivo, E. eds., 1969.

fokozatosan nemzetállamokká szerveződő középkori európai dinasztiák teremtik meg a modern nemzet feltételeit. Bakk Miklós egy nemrég megjelent tanulmányban a modernisták/perennialisták vitájában kísérte elhelyezni Bibó nézeteit. Bakk szerint a nacionalizmus a tradicionális eliték válasza helyzetük ama bizonytalanná válására, amelyet a modernizáció kezdetén, de még a középkorban megtapasztaltak, és Bibó István

„amennyiben ismerhette volna a perennialisták (A. J. Smith, Liah Greenfeld) téziseit, minden bizonnyal egyetértett volna velük. Bibó ekként a perennialista közép-európaiság-elméletek első teoretikusának is nevezhetjük.”⁹

Bibó azonban – Kovács Gábor szavaival élve – elsősorban „államközpontú gondolkodó”, aki számára az összeurópai történelem kulskérdése a hatalom legitimitásának forrása és a modern, racionális alapon működő állam megszervezése. Ismeretes, hogy Guglielmo Ferrero hatására Bibó arra a következtetésre jutott, hogy a francia forradalom és Napóleon uralmát követően az államhatalom legitimitációs forrása már nem a gyengülő monarchikus eszme, hanem két egymásra épülő fogalom: az államhatáron belüli népszuverenitás és az önrendelkezés elve.¹⁰ Ez tette lehetővé a görög szabadságharcot, majd az 1848-as demokratikus forradalmakat, az olasz Risorgimentót és a német egyesülést. Az államszervezési technikák és mögöttes elvek kapcsán viszont egy óriási, máig sem áthidalta szakadék húzódik a „nyugati” és a „keleti” történelmi tapasztalat között. Míg Nyugaton már a 15–18. században kialakult a modern állam, majd a demokratikus nacionalizmus, melynek célja a nép birtokába adni a meglévő állami keretet, Kelet-Európában a török hódoltság, majd a Habsburg birodalom „végleg összezavarta” az állam- és nemzetalakulás útját.

A francia forradalom és a napoleoni „kaland” értelmezése nehéz feladat elé állította a magyar gondolkodót, aki 1789-et egyszerre sikeres és kudarcos kísérletnek tartotta. A francia forradalom után ugyanis a modern nemzetté váló közösségek alanya nem a nemesség és az általa működtetett „szabadság kis körei” voltak, hanem a széles néptömegek,

⁹ Bakk Miklós, 2011.

¹⁰ Kovács Gábor, 2004. 360–361.

az ország lakossága, a nép által birtokba vett állam pedig a haza lett, mely a korábban kizárólag az uralkodót megillető lojalitás új fókuszává vált. Bibó nemzetfelfogása az angolszász és a francia nemzetértelmezéssel rokonítható, miközben a kelet-európai térség nemzetiségi problémái két alapvető okra vezethetők vissza: egyrészt a három „nemzetek feletti”, a 19. században már anakronisztikus birodalom jelenléte, amely megnehezítette és eltorzította a modern nemzeti közösségek kialakulását;¹¹ másrészt arra, hogy főleg a Habsburg Monarchia területén a birodalom ellen harcoló értelmiség legitimáló ereje a nép lett, de nem a people értelmében (ami a társadalmi felemelkedés dinamikáját képviseli), hanem a német Volk elvi koordinátaiban (a nép mint a nemzet „eredeti” és sajátos, nyelvi és kulturális vonásait őrző réteg). Így alakult ki Bibó felfogásában a szerinte Nyugat-Európában ismeretlen nyelvi nacionalizmus – erről bővebben a tanulmány második részében – majd az agresszív, kizárólagosságra épülő „tipikus” kelet-európai nacionalizmus, amit a kölcsönös félelem és gyűlölet kovácsolt össze, és ami az egész régió legnagyobb rákfeneje.

Itt érdemes megjegyezni, hogy Bibó értelmezésében Magyarország és a környező államok, vagyis az 1918 utáni poszt-birodalmi ütközőzóna nem Közép-Európa részét képezik. Igaz, az 1930-as években még inspirálta Németh Lászlónak a térségről alkotott felfogása, miszerint Lengyelország, Csehország és Magyarország – mint saját arisztokráciával és állami hagyományokkal rendelkező nemzet – a nyugati kultúrsávba tartozik, míg a balkáni államok, Románia, Szerbia és Bulgária, a bizánci civilizációhoz. Németh hozzátette azonban: Magyarország köztes helyzetben van, mert történelmi osztályai és felvett magas kultúrája nyugati orientációjú, de a 16. századtól kezdve a parasztságot sújtó jobbágyors, majd a török megszállás és a Habsburg-konzolidáció által teremtett társadalmi berendezkedés egyértelműen Kelet felé lökték. Mint ahogy Kovács Gábor rámutat, Bibó nemcsak azért nem hitt Közép-Európában, mert homályosnak, politikailag értelmezhetetlennek találta a fogalmat, hanem azért, mert a Habsburg Monarchiával azonosította ezt a fogalmat. Műveiben következetesen Kelet-Európáról írt, és nem gondolta – Németh Lászlóval szemben – hogy a térség szerkezeti gondjai (pl. a társadalmi egyenlőtlenségek, a fejlett ipar hiánya) előnyökké válhatnak (kert-Magyarország vízió). Végeredményben nem hitt egy sajátos kö-

¹¹ Eiler Ferenc, 2001. 77.

zép-európai út járhatóságában. A Nyugathoz való felzárkózás nemcsak gazdasági fejlődést, hanem mentális változást és erkölcsi megújulást követelt. Ez a lassú, áldozatokat követelő felzárkózás nem hagy racionális alternatívát, csak a sorozatos katasztrófákhoz (1526, 1918–20, 1944) vezető „zsákutcát” és/vagy elmélyülő hanyatlást. Akármennyire tisztelte Németh Lászlót, és élete végéig magát a népi mozgalomhoz sorolta és szemlélte idegenkedve az amerikai típusú kapitalizmus európai terjedését, soha nem osztotta a Németh által felkarolt és az 1930-as évek népszerű, majd a kettéosztott Európa évtizedeiben időről-időre felbukkanó „harmadikutas” gondolatot. A kettejük közötti különbség szemléletükből is adódott: Németh kulturális, míg Bibó politikai és jogfilozófiai szempontú értelmezést kínált a térség történelmi jellegzetességeire. Bakk Miklós találóan fogalmazott: „az ő Kelet-Európa képe történeti mélységű, anélkül hogy ő maga történész lett volna”.¹² Hozzátehetjük, hogy Bibó István Kelet-Európa értelmezése nemzetközi mércével is figyelemreméltó tudományos teljesítmény. A jövőbeli Bibó-kutatásokon sokat lendítene, ha egyszer sikerülne beágyazni az őt megillető közegbe, az európai eszmetörténet fősodrásába. Ehhez fontos lenne az intellektuális párhuzamok mélyreható tanulmányozása. Bibó Kelet-Európa képében sok helyen visszaköszön – anélkül, hogy ismerték volna egymás munkásságát – sir Lewis Namier, avagy Ludwik Bernsztajn vel Niemirowszki (1888–1960) zsidó-lengyel-brit történész koncepciója, aki az „European Middle East”-nek nevezte a nemzeti-ségi konfliktusoktól terhes köztes-európai térséget, és igen jelentős tanulmányokat szentelt 1848 kritikai elemzésének és a többnemzetiségű birodalmak felbomlásának.¹³

A kisebbségi lét, mint elviselhetetlen állapot? Bibó és a közép-európai konfliktusok

Bibó olvasójaként és tisztelőjeként mindig meglepetést okozott, hogy nemzetközi jogásként milyen kevés energiát fordított a kisebbségi kérdés, ezen belül a magyar kisebbségek jogi és társadalmi státuszának elemzésére. Több mint valószínű, hogy főleg 1945 előtt titokban és joga-

¹² *Bibó István, 1997, 229.*

¹³ *Lásd Namier, Lewis, 1942. Egy fontos elemzés, Andrea Graziosi, 2007. 193–228.*

san azt gondolta: olyan sokan és szenvedélyesen teszik ezt már, nincs szükség újabb kisebbségvédőre. Képzettsége, műveltsége, nyelvtudása és betöltött munkaköre alapján kizárható, hogy nem fért volna hozzá a téma szakirodalmához. Szűkebb baráti köre (elsősorban a népi írók közössége) és családi kötődése (elég itt saját apósára, Ravasz László református püspökre gondolni) szintén predesztinálta a fiatal jogászt és társadalomtudóst a magyar kisebbségi kérdés elemzésére. Maga így vallott az 1968-ban Révai Andráshoz, Londonba írt levelében:

„Az egész témakör, az összes területi vitás kérdésekkel együtt, diákoromtól kezdve izgat, amiben természetesen lényeges része van a történelmi Magyarország összeomlásának mint élménynek. Azonban úgy érzem, hogy eléggé kinőttem a gyermek hazabeszélésből, s az egész kérdés objektív teljességében izgat, annál is inkább, mert Magyarország területi változásainak lehetőségét igen pesszimistán ítélem meg.”¹⁴

Lehet azonban másik olvasata és mélyebb magyarázata is ennek a látásmódnak megmagyarázhatatlan idegenkedésnek. Mint láttuk, Bibó történelemértelmezésében a nemzet központi kategória és Európa-modelljének alapegysége. Tehát a kisebbségek létezése a modern nemzeti államok működésének természetes velejárója. Bibó azonban nem állt meg ennél a pontnál – ez különbözteti meg őt a legtöbb magyar jogvédőtől – hanem a nemzeti kisebbségek kérdését mindig a nemzetközi stabilitás előfeltételeinek vizsgálatába ágyazta.¹⁵ A nemzetközi államközösség stabilitásának legfontosabb előfeltételét Bibó a szuverén, független és belső rendszerükben demokratikus országok területi állományának stabilitásában látta. Ez nemcsak mindenki számára elfogadható határvonalakat követel, hanem a kisebbségtől elvárható minimumot: ahhoz az államhoz való állampolgári lojalitást, amelyhez tartoznak. Bibó nem vitatta a trianoni békeszerződés mély igazságtalanságát, mégis a második világháború lezárásáig egy nem túl népszerű elvi álláspontra helyezkedett. 1919 után Kelet-Európában minden érdekelt fél visszaélt a békecsinálók által teremtett helyzettel. A győztes hatalmak és az új (valójában többnemzetiségű) nemzetállamok a stabilitás elvéből kiin-

¹⁴ *Bibó István, 1990. IV. 243–244.*

¹⁵ *Eiler Ferenc, 2001. 78.*

dulva cselekedtek cinikus és védhetetlen módon. De maguk a kisebbségi csoportok és „háterszáguk” (Németország, Magyarország, Bulgária) is zsákcúba terelték az ügyet, mert visszaéltek a Népszövetség kisebbségvédelmi rendszerével. Azaz nem voltak lojális állampolgárok, és objektíve hozzájárultak a második világháború kitöréséhez.

Ezzel kapcsolatosan a legfontosabb kérdéskör, amit leg részletesebben a *Bénultság* könyvében elemez, az államok belső és külső stabilitását szolgáló legitimációs támaszok kérdése. Bibó úgy látta, hogy a 20. századi Kelet-Európában az önrendelkezési elv homályában veszélyesen összefonódott a történelmi (ki mikor érkezett?) és az etnikai elv (kik vannak többen?). Ez az egyébként nagyszerű vívmány mindkettő előtt nyitva hagyja az utat, de éppen az első világháborút követően, amikor talán a történelemben először lehetőség nyílt ennek az újszerű gondolatnak a gyakorlatba ültetésére, a nagyhatalmak tájékozatlansága és önös érdekei ezt nem, vagy csak egyoldalúan tették lehetővé.¹⁶

Bibó viszonyulása a kisebbségi problémákhoz leginkább az 1945–48 között megjelentett tanulmányaiból rajzolódik ki. A következő részben röviden összevetem Bibó nézeteit a dualista kor nemzetiségpolitikájáról, a két világháború közötti kisebbségvédelemről, majd az 1938–41 közötti területi revízióról és végezetül az 1945 utáni magyar és nemzetközi kisebbségpolitikai paradigmaváltásról, amelyről a szerző belügyminisztériumi tisztviselőként személyes tapasztalatokat is szerzett. Bibónak a kisebbségi léthez való szkeptikus viszonyát alapvetően a nemzetállamhoz és a birodalmakhoz való viszonya alapozta meg. Ismeretes, hogy az *Eltorzult magyar alkat, zsákcúba magyar történelem* c. tanulmányban nyíltan polemizált a régi/új korszak ünnepektől történezzével, Szekfű Gyulával, hazug politikai konstrukciónak minősítette az 1867-ben létrejött dualista rendszert és az osztrák–magyar kiegyezést, amivel a Habsburg dinasztia elhitette a valóságot figyelembe nem vevő magyar néppel, hogy a kiegyezés meghozza az áhított nemzeti függetlenséget.¹⁷ Ami következett, ismeretes: a társadalmi haladás leállítás, a polgárság politikai visszavonulása, vagy még inkább a polgári rétegek dzsentifikációja. És itt kerül képbe a nemzetiségi politika eltorzulása és a nem-magyar népcsoportok „elvesztése”: a magyar elit sosem tudta kiheverni 1849

¹⁶ Uo. 79.

¹⁷ *Bibó István, 1986*. II. 590. Lásd részletesen Gergely András: *Bibó István a kiegyezésről és a dualizmus rendszeréről*, in *Dénes Iván Zoltán, szerk, 1999*, 75.

traumáját, és a papíron kiváló nemzetiségi törvény árnyékában nekifogott a (korábban eltávolodott) déli, és az addig lojális északi szlávok, valamint a hárommiliós erdélyi románság asszimilációjának.¹⁸

Nem meglepő, hogy a nem történész Bibó történelmi fejtegetéseivel több szakmabeli is vitába szállt. A legmarkánsabb kritikát Gerő András fogalmazta meg, aki szerint Bibó a saját fogalmainak „foglya” maradt. Gerő úgy véli, hogy éppen 1867 emelte be a magyar jogrendbe – a megváltozott politikai konstellációnak köszönhetően – az 1848-as forradalom követeléseit. Amikor Bibó a „rossz” kompromisszumban látja a magyar társadalmi viszonyok eltorzulásának okát, egy ideológiai preconcepció (a kuruc–labanc ellentét) nyomán fogalmazza meg igazságtalan kritikáját. Gerő szerint Bibó elfelejti, milyen jelentős politikai, kulturális és társadalmi erőket volt képes mozgósítani a dualizmuskori szabadelvű elit, amely megalkotta a közigazgatási és választójogi reformot, a modern állam alapjait, majd az 1880-as években sikeresen harcolt a politikai antiszemitizmus felbukkanása ellen, és még a század végén is további érdemeket szerzett a polgári törvénykönyv és a Mózes hitűek teljes jogegyenlőségét garantáló kultusztörvénnyel. Ráadásul Bibó önmagának mond ellent, amikor a nemzetközi államrendszerről szóló műveiben pozitívan ír a „hosszú” békebeli 19. századról. A békét ugyanis az a bécsi kongresszus garantálta, ami világos elveken állt: a legitimitás elve, amit a kompenzációkon, ellensúlyokon épülő rendszer egészített ki. Az Osztrák–Magyar Monarchia tehát, minden hiányosságával és ellentmondásával együtt, a Metternich által felépített stabil és sikeres rendszer egyik alappillére maradt a világháború kitöréséig.¹⁹

Bibó Monarchia-kritikáját azonban nem mindig érdemes a szakszerűség vagy a belső koherencia szempontjából vizsgálni. Fontosabb hangsúlyozni, hogy az 1930-as és 1940-es években Bibó olyan közegben élt és alkotott, amely a trianoni katasztrófa láttán kiutat keresett a sorozatos magyar „zsákutcákból”. A dualista rendszerrel szembeni ellenérzését nem elmélyült tanulmányok táplálták, hanem az élet keserű tapasztalata. 1918-ban kiderült, hogy a gőgös és türelmetlen nemzetiségpolitika egyetlen eredménye az volt, hogy az addig lojális csoportok is véglegesen eltávolodtak a magyar politikai nemzettől. Másrészt azonban Bibó nem osztotta a Károlyi-kormánnyal szemben megfogal-

¹⁸ *Bibó István*, 1986. II. 592.

¹⁹ *Gerő András*, 2001.

mazott vádakat, és úgy gondolta, hogy 1918 őszén eljött az igazi magyar függetlenség pillanata, és a radikális demokraták kísérletét elsősorban a külső körülmények akadályozták meg.

Visszakanyarodva a kisebbségi kérdéshez, Bibó vitája a Szekfű-féle „integer” Magyarország víziójával éppen a többnemzetiségű állam visszaállításának szükségességéről szolt. Szekfű szükségesnek ítélte magyarok és nem-magyarok föderaliztikus együttélését a Kárpát-medencében, míg szellemi pályafutása során Bibó hű maradt a modern, demokratikus nemzetállam eszméjéhez, sem a többnemzetiségű birodalmakhoz, sem a föderatív államberendezkedés elvéhez nem vonzódott.²⁰ Bár ezt így soha nem írta le, meggyőződésem, hogy Bibó zavaró tényezőként tekintett a volt birodalmaiktól elszakított közép-kelet-európai nemzeti-ségi csoportokra (elsősorban a németekre és a magyarokra) elsősorban a versaillesi rendszer régi/új államaihoz való gyenge lojalitásuk miatt. 1938-ig Bibó számára a masaryki Csehszlovákia jelentette az életképes, korszerű és demokratikus államkonstrukció mércéjét, vagyis olyan többnemzetiségű államot, ahol bizonyos (elsősorban a gazdasági életben jelentkező) „nemzetiesítő” törekvések ellenére valóban érvényesülnek a kisebbségi jogok. Bárdi Nándor rámutat arra, hogy Németh László hatására az erdélyi viszonyokat egyébként elég jól ismerő, 1941–44 között a Kolozsvárra visszaköltözött magyar egyetemen oktató Bibó naiv módon becsülte túl az első világháború utáni román modernizációs törekvéseket, és az erdélyi román elit lehetőségeit.²¹ Reálisan értékelté ugyanakkor a politikai transzilvanizmus súlytalanságát. Az erdélyi regionális tudatnak, amelyet az Erdély egységének megőrzése mellett érvelő transzilvanizmus különböző irányzatai hangoztattak, Bibó nem tulajdonított jelentőséget, amit a későbbiekben messzemenőleg igazoltak a témában indított szellemtörténeti kutatások (K. Lengyel Zsolt szerint az erdélyi transzilvanizmus nem volt más, mint a mindenkori politikai kisebbség vagy vesztes fél kompenzatív ideológiája).²²

Nem foglalkozom itt a magyar zsidóság 1944 előtti és azutáni sorsáról adott bibói értelmezéssel (a *Zsidókérdés* c. tanulmány egyszerű ismertetése is szétfeszítené írásom kereteit), csupán érzékeltetni kívánom Bibó ambivalens viszonyulását a magyar revíziós törekvésekkel és

²⁰ A vitáról lásd *Dénes Iván Zoltán*, 1999. 32–33.

²¹ Bárdi Nándor: Bibó István és Erdély. In *Dénes Iván Zoltán*, szerk., 1993. 191–198.

²² *K. Lengyel Zsolt*, 2007.

az 1938–41 között elért sikerekkel szemben. Romsics Ignác szerint Bibó, ha nem is üdvözölte olyan lelkesen, elvileg nem zárkózott el a trianoni békeszerződést felülíró területi revíziótól; tudósi attitűdjéhez méltón inkább azt vizsgálta, mennyire indokolt és valóban segíti-e a konfliktus megoldását. Az 1938-as első bécsi döntést, amely Magyarországnak ítélte a szlovák–magyar határmenti sávot, Bibó elvi síkon is támogatta (nemzetközi garanciák; bizonyítható magyar többség, tehát az etnikai kritérium teljesítése). Kissé meglepő módon Kárpátalja 1939-es erőszakos visszacsatolását sem helytelenítette. Az ellentmondás oka Bibó azon meggyőződése volt, hogy a „bizonytalan nemzeti tudatú” ruszin nép sajátos, történelmileg mély kötődésben élt a magyar nemzettel. Erdély kérdésében is megértőnek bizonyult: a vitatott területet kettéosztó 1940-es határvonalat igazságosabbnak ítélte mind a Trianon előtti, mind az azutáni állapotnál. Úgy érvelt, hogy a döntéshozók hibája nem a külső beavatkozás, hanem a következtelenség volt. Ha tiszta viszonyokat és, némi idő elteltével, a helyzet konszolidációját szerették volna elérni, a területmódosítást lakosságcserével kellett volna összekapcsolni. Álláspontja itt különösen érdekes: Balogh L. Béni kutatásaiból tudjuk, hogy az 1940. júliusi román–magyar tárgyalások során Teleki Pál és kormánya határozottan visszautasította a Bukarest által felvetett lakosságcsere gondolatát.²³ Titokban azonban sokan támogatták a második bécsi döntés utáni Dél- és Észak-Erdély között zajló „spontán” népcserét. A második világháború után pedig prominens erdélyi vezetők (pl. Márton Áron gyulafehérvári katolikus püspök) az erdélyi kérdés egyetlen megoldásának egy lakosságcserével összekötött kisebb területrevíziót tekintették. Bibó szerint nem a sokat hangoztatott erdélyi humanizmus vagy a térség népeinek egymásra utaltsága miatt hiúsult meg a többé-kevésbé rendezett körülmények között végrehajtott etnikai tisztogatás, hanem azért, mert egyik fél sem ismerte el véglegesnek az 1940-es rendezést.²⁴ Meg kell jegyezni, hogy a kisebbségi ügyekben képviselt mindenkori magyar álláspont a 20. század során abból a premisszából indul ki, hogy a határon túli magyar közösségeket ott kell támogatni, ahol élnek, és semmiképp nem szabad elősegíteni kivándorlásukkal a volt magyar területek „kiürítését”. Bibó logikája egészen másnak tűnik ebben a kérdésben: gondolatmenetét követve a demok-

²³ Balogh L. Béni, 2002.

²⁴ Romsics Ignác, 2001b.

ratikus Magyarországnak sokkal könnyebb lett volna (és ma is az lenne) Románia, Szlovákia vagy a délszláv államok szomszédságában élni úgy, hogy a (most már valóban) nemzetállamok kétoldalú viszonyát nem terheli a magyar kisebbségek ügye. A revíziós politikának erkölcsi és diplomáciai zsákutcáját Bibó csak a délvidéki területek visszafoglalásánál érezte. Az etnikai elv negligálása (a bácskai terület lakosságának alig több mint egyharmada volt magyar) és a katonai közigazgatás idejében elkövetett atrocitások méltatlanná tették a saját karhatalmat fékezni nem tudó Magyarországot arra, hogy más népek felett „hegemóniát” gyakoroljon.

A második világháború lezárásával a kelet-európai nemzetiségi konfliktusok új stádiumba léptek és Bibó István életútja is. Míg 1938–41 között inkább csak szemlélője volt a saját országát és egész Európát érintő folyamatoknak, 1944 után aktív politikai és közigazgatási szerepet vállalt; bizonyos mértékben és igen rövid időre alakítójává vált – leginkább a német lakosság kitelepítésének ügyében – a magyar nemzetiségi politikának. Az akkori döntései és meglátásai megértéséhez fontos áttekinteni az általános helyzetet. 1939 és 1948 között Kelet-Európa etnikai, vallási és tágabb értelemben vett kulturális térképe drámai módon „leegyszerűsödött”. A szélsőjobboldali önkényuralmi rendszerek ideológiai alapú idegenellenességének, majd a sztálini nemzetiségpolitika kíméletlen gyakorlatának köszönhetően tíz év alatt a többnemzetiségű országok kevés kivételtől eltekintve „nemzeti”, vagyis etnikailag homogén államalakulattá változtak. A hidegháború kezdeti időszakát kutatók – például Mark Kramer, Timothy Snyder, Norman Naimark vagy Tony Judt egyetértenek abban, hogy Kelet-Európában a szovjet típusú berendezkedést nemcsak a Vörös Hadsereg jelenléte és a kommunista erőszak segítette elő. A „terep” előkészítésében kulcsszerepet játszott a zsidóság megsemmisítése és néhány évvel később az olyan gazdag, erős polgársággal és öntudattal rendelkező kisebbségi közösségek eltűnése, mint a németek, az olaszok és a lengyelek. Bibó talán egyik legnagyobb tévedése éppen az 1945 utáni demokratikus nemzetállamok létezésébe vetett hite; a régi rendszer iránti ellenszenvtől vezérelve nem vette észre, hogy a homogén államok erőszakos megteremtése nem a demokratikus, hanem a bolsevik opciót erősíti.

A második világháború lezárásával terítékre került Magyarország is a nagyszámú német ajkú lakosság sorsa. 1945 februárjától 1946 júliusáig Bibó az Erdei Ferenc, később Nagy Imre és Rajk László vezette

belügyminisztérium közigazgatási osztályvezetőjeként, majd a teljes közigazgatásért felelőseként dolgozott. Közben, 1945 májusában belépett a Nemzeti Parasztpártba, amely a kommunistákkal együtt (bár részben más okok miatt) erőteljesen szorgalmazta a svábok kitelepítését. 1978-ban Borbándi Gyulához írt hosszú levelében Bibó részletesen elemezte saját akkori álláspontját.²⁵ Még mielőtt 1945 augusztusában a potsdami konferencia határozott volna a kelet-európai német lakosság „rendezett és emberséges” kitelepítéséről, késő tavasszal több jelentés futott be a Belügyminisztériumba Tolna és Baranya megyében történt súlyos etnikai incidensekről a helyi sváb és a Bácskából már kiűzött (és a németek helyére „jelentkező”) bukovinai székelyek között. Bibó személyes álláspontja mint tudósnak és demokrata tisztviselőnek az volt, hogy hiba lenne a németeket kollektív bűnössé nyilvánítani; a náci Németországgal és 1944 után a megszálló katonai egységekkel együttműködő aktív Volksbund tagokat azonban ki kell telepíteni. Kritikusai felvetették, hogy bármiféle kollektív büntetés kiszabása, vagy a részleges lakosságcsere támogatása önmagában is ellenkezik a liberális elvekkel és az emberi jogok védelmével.²⁶ Figyelembe kell azonban venni Bibó „nemzetállami” demokratizmusát: onnan vizsgálva a kérdést egyértelműnek tűnik, hogy a német lakosság egy része megtagadta a magyar állammal sokáig fennálló sorsközösséget, és hűtlenné vált. Bibó szerint ez jóváhagyhatatlan vétség, amit csak radikális megoldással lehet orvosolni. Tudatában volt azonban, hogy a többi kelet-európai ország, elsősorban Csehszlovákia és Jugoszlávia összekapcsolhatja a német kérdés „végleges” megoldását más kisebbségek – így például a magyar közösségek – elűzésével és diszkriminációjával. Ezért azt szorgalmazta felettesei felé, hogy öt kategóriába sorolják az 1941-es népszámláláson magát német nemzetiségűnek (és nemcsak anyanyelvűnek) valló lakosságot, és csak a Volksbundhoz egyértelműen kötődő személyek ellen indítsanak eljárást (arányuk a német lakosságon belül 10% körül mozgott). Borbándinak írt levelében belátja, hogy ezzel a megoldással nem volt teljesen elégedett, de még mindig jobbnak találta, mint a németek kollektív bűnösségének kimondását. Megemlítendő, hogy 1945 decemberében memorandumot is készített a tervezett 400 ezer fős ki-

²⁵ *Bibó István, 1995. 634–681., különösen 667–669.*

²⁶ *Gerő András, 2001. 96.*

telepítésről, melyben felhívta a figyelmet a bűnösségi elvből fakadóan a csehszlovákiai magyar kisebbségre nehezedő veszélyre.²⁷

Utóbbi jelenség elemzéséhez az 1946 novemberében megjelent *A békeszerződés és a magyar demokrácia* című tanulmányra támaszkodom.²⁸ A békeszerződés aláírása előtti hetekben megjelent írás egyrészt az újabb békediktátum feltételeinek elfogadására szólította fel a magyar politikai osztályt és értelmiséget (véleményünket elmondani, majd „lezárni a témát”);²⁹ másrészt pedig rendkívül kemény kritikát fogalmazott meg Bibó egykori nagy reménye, a csehszlovák patrióta és egyben demokrata ethosz iránt. 1945 után a müncheni traumában szenvedő Edvard Beneš és kormánya a nácihoz hasonló módszerekhez folyamodva elkezdte építeni a hűtlen, nem szláv eredetű kisebbségektől megtisztított Csehszlovákiát. Noha értette a kíméletlen akciósorozat belső logikáját, demokrataként emelte fel a hangját a deportálások ellen, hangsúlyozva, hogy semmilyen valós vagy vélt történelmi sérelem nem igazol egy etnikai tisztogatást. El kellett tehát ismernie azt a demoralizáló ténytet, hogy a demokráciák gyakran hasonló mértékű – ha nem is azonos indítatású – emberi jogsértést képesek elkövetni, mint a diktatórikus rendszerek. Szomorúan állapította meg, hogy a második világháború megelőzésében vallott kudarc megpecsételte a nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer sorsát. Mégis mit tehetett ilyen szorult helyzetben a magyar állam? Tanulmányában a jogi formalizmust felváltó „politikai erőfeszítést” említi, bár hozzáteszi, hogy a magyar állam politikai súlyát tekintve a legnagyobb diszkrécióval szabad csak lépni.³⁰

Új perspektívák felé: a megoldatlan területi kérdések összehasonlító kutatása

Bibó 1948 előtt megjelent írásaiban naiv optimizmussal tekintett a már fennálló és új föderatív államalakulatok – a Szovjetunió és a titói Jugoszlávia – integratív képességeire, valamint az általuk biztosított területi autonómiára. Meg volt például győződve arról, hogy a második

²⁷ Eiler Ferenc, 2001. 87.

²⁸ Bibó István, 1986. II. 269–296.

²⁹ Uo. 292.

³⁰ Uo. 293.

világháborúban vívott felszabadulási harc egy nemzeté kovácsolta össze a szerbeket és a horvátokat. Illúzióinak véget vetett a sztálinizmus korszaka és a kisebbségi kérdés tabusítása. A második világháború valóban stabilizálta Kelet-Európa belső határait, de nem a Bibó által remélt demokratikus elvek alapján. Az 1960-as évekig a szovjet szférában hivatalosan is nem létezőnek minősültek a nemzetiségi konfliktusok; nemcsak nem volt szabad nyilvánosságot adni a témának, de rendkívül nehéz feladat volt megbízható statisztikai adatot és konkrét elemzést beszerezni például a szomszédos országokban élő többmilliós magyar közösségek jogi és társadalmi helyzetéről.

Nem teljesen meglepő tehát, hogy miután 1963-ban hat év fogság után szabadlábra került, Bibó nem kezdett el érdeklődni a szocialista Kelet-Európa új nemzetiségi viszonyai iránt, mivel a szovjet térség területi konszolidációját véglegesnek ítélte, és helyesen látta, hogy ezen viszonyok megváltoztatásáért a kádári Magyarország semmit nem fog tenni sem kétoldalú, sem nemzetközi szinten. Sokkal érdekesebbnek tartotta a komplex (történelmi, etnikai, nyelvi és vallási érveket és ellenérveket kumuláló), megoldatlan és nemzetközi feszültséget okozó területi konfliktusokat Nyugat-Európa három periférikus szögletén, mint Észak-Írország, Ciprus és Izrael. Diagnózisát és javasolt terápiáit a nemzetközi konfliktusokkal foglalkozó nagy művébe (*A nemzetközi állambiztonság békéje és annak orvossága*) sűrítette, amit tíz éven keresztül írt annak reményében, hogy ha Magyarországon nem is számíthat nyilvánosságra, felkeltheti a nemzetközi szakértők figyelmét. Kardos Gábor szerint a nemzetközi konfliktusok megoldását Bibó az erkölcsi közmegegyezésnek megfelelő konkrét megoldás kimunkálásában látta. Mivel szerinte a béke és az egyensúly nem a „status quo” automatikus védelmét jelenti, nem vetette el az önrendelkezés elvének alkalmazását, de mellette a nemzetközi döntőbíráskodás fontosságát hangsúlyozta, nem a jogszabályok, hanem a politikai ítélőképesség alapján. Azt is felismerte azonban, hogy a kétpolúsú rendszerben az ENSZ Biztonsági Tanács mint nemzetközi intézmény alkalmatlan e cél betöltésére, mivel a nagyhatalmak nem hagyják kiengedni a kezükből az általuk kényesnek tartott kérdéseket.³¹

Ennek ellenére művének második részét három konkrét helyzetelemzésnek szentelte. Anglia és Írország évszázados vitáját elemezve arra

³¹ Kardos Gábor: *Bibó István nemzetközi konfliktuselmélete*. Lásd e kötetben.

a fontos megállapításra jutott, hogy minden látszat ellenére a konfliktus lényege nem a katolikusok és protestánsok közötti vallási megosztottság és gyűlölet, hanem egy nemzetfejlődési, államalakulási területi vita. Az általa számos esetben preferált népszavazást itt nem javasolta, és az önrendelkezéshez való jogot is félrevezetőnek tartotta: helyette egy független döntőbírótság felállítását és a vitatott terület felosztását javasolta az Egyesült Királyság és az Ír Köztársaság között. A ciprusi ügyet Bibó szerint klasszikusan az önrendelkezési elvnek két, régtől fogva meglévő nemzet közötti alkalmazása és annak különböző problémái uralják; a legnagyobb probléma az, hogy nem létezik ciprusi politikai nemzettudat, és a ciprusi közösségek nemzettudata nem különül el a görög és török nemzettudattól. Megoldási feltételként Bibó egy nemzetközileg garantált népszavazást vagy döntőbíráskodást javasolt. Érdekes itt megjegyezni, hogy a ciprusi helyzet 2004 óta európai szintű kérdéssé emelkedett, valamint azt is, hogy a mai EU-n kívüli Kelet-Európában legalább két, a ciprusi konfliktussal rokonítható esetről tudunk: Bosznia-Hercegovina és Moldova esetéről. Ezekben az országokban minden erőfeszítés ellenére máig sem sikerült az etnikai és/vagy vallási tényezőktől független politikai nemzettudatot építeni. Végezetül a történelmi gyökerű, indulatokat és kudarcok sorozatát felvonultató izraeli–palesztin konfliktus. Bibó pszichológiai mélységekig tárgyalja a zsidó–arab viszályt. Szerinte az egész arab politikai tudatot egy kiábrándultságon alapuló belső bizonytalanság jellemzi: ez vezeti az arab felet olyan rugalmatlan álláspontra – pl. a béketervek sorozatos elutasítására –, amit később megbánnak. Az akarat mögött tehát nincs kellő erő és felkészültség. Legeredetibb felvetése talán az 1967. évi háború palesztin menekültjei visszatérési lehetőségének visszautasítása. Az 1970-es években is demokratikus nemzetállamokban gondolkodó Bibó szerint az időtényezőből kellene kiindulni, és kárpótolni őket, de nincs értelme visszatérésüket erőltetni, mert közben zsidó telepések átfomálták az általuk elfoglalt területet. Bibó gondolatai újabb párhuzamra invitálnak: a Jugoszlávia felbomlását kísérő polgárháborúk utáni rendezési tervek a menekültek visszatérését szorgalmazták. A cél – a multikulturális közeg megőrzése, az együttélés feltételeinek újjáteremtése – kétségkívül nemes, de kivitelezése szinte lehetetlen; ezen felül felvetődik a kérdés: nem lett volna helyesebb a terület homogenizációját elismerni, és az új nemzetállamok belső demokratizálásért harcolni? A probléma ugyanis nemcsak Boszniát érinti, hanem a horvátországi

Kelet-Szlavóniát és Észak-Koszovót. A nemzetközi közösség azonban doktríner módon ragaszkodik saját alapelveihez, és nem veszi észre a változó viszonyokat. Visszatérve a közel-keleti konfliktushoz, Molnár Gusztáv Bibó két konkrét megoldási javaslatára hívja fel a figyelmet. Az első az 1967-es háború utáni határ elfogadása, néhány esetleges korrekció beépítésével, mely nem csökkenti, hanem erősíti a demarkációs vonal elfogadottságát. A második pont a nagyhatalmak beavatkozásának kérdése. Bibó szerint nem igaz, hogy a konfliktus csak közvetlen tárgyalások útján rendezhető. „Reális nagyhatalmi egyetértést” sürget, hogy konkrét és beütemezett béketervvel „sokkolni” tudják a kiegyezésre képtelen feleket. Molnár szerint jóval fontosabb szövegről van szó, mint ahogy eddig gondoltuk: nemcsak azért, mert 40 év után sem vesztett aktualitásából, hanem azért, mert a mai amerikai külpolitikai gondolkodás hasonló húrton pendül. Az elemző itt elsősorban Barack Obama elnöknek az 1967-es határokat az elkerülhetetlen területcserék nemzetközi jogi alapjaként elismerő állásfoglalására gondol, de az amerikai és izraeli Közel-Kelet-szakértők is egyre inkább felkarolják azt a Bibó által képviselt álláspontot, hogy az arab–izraeli viszály addig nem mozdulhat ki a holtpontról, ameddig a nagyhatalmak nem rukkolnak elő egy kidolgozott béketervvel, melyet a Biztonsági Tanács kötelező határozatként képes elfogadni.³²

A sors fintora, hogy bár Bibó nemzetközi szinten is egyik legfontosabb műve, a *Bénultság*-könyv 1976-ban angol kiadásban jelent meg, sajnos a három fontos esettanulmány nélkül, de legnagyobb bánatára visszhangtalan maradt. Életében tehát nem sikerült orvosolnia sem a kelet-európai hisztériákat, sem a közel-keleti és a nyugat-európai viszályokat. Elemzési módszerei, meglátásai és erkölcsi intelmei azonban ma is érvényesek. Az ő esetében nem túlzás állítani, hogy a szöveg túlélte a szerzőt.

³² Molnár Gusztáv, 2011.

2. Nemzetépítés és egyensúly

SCHWEITZER ANDRÁS

Területi és államalakulási konfliktusok. Beigazolódnak Bibó István „naiv” nézetei?

Bibó Istvánt – mint ez többek közt a 100. évforduló kapcsán rendezett konferenciákon, illetve közreadott publikációkból is kitűnt – manapság leginkább példamutató erkölcsi tartásáért tisztelik, mint a fájoan kiszámú magyar gondolkodók egyikét, aki a hányatott 20. században ellen tudott állni különféle színezetű totalitárius, embertelen ideológiák eszmei csábításának, mindvégig hű maradt a humanizmus, a szabadság és a demokrácia eszméjéhez.¹

Ugyanakkor mindmáig számosan naivnak tartják például azokat a politikaelméleti gondolatmeneteit, amelyeket eredendően a trianoni békeszerződés tanulságainak kiterjesztéseként előbb a kelet-közép-európai régió területi és államalakulási konfliktusaival kapcsolatban (*A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*),² később pedig néhány egyéb nemzetközi viszály kapcsán tovább általánosítva is megfogalmazott (*A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai – Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás*).³

¹ Bibóval szembeni támadási felület a – két világháború közt széles körben gondolati alapként szolgáló – nemzet-karakterológia használata vagy legalábbis elfogadása (például a magyarországi zsidósággal kapcsolatban), illetve közvetlenül 1945 után a Szovjetunióval kapcsolatos túlzott jóhiszeműsége, például nemzeti-ségi ügyekben. Egyik sem jelentett azonban nála a humanizmusával kapcsolatos kompromisszumot, sem azt, hogy ezek a konstrukciók kedvezőtlenül determináltak volna későbbi megnyilvánulásait, mint ezt a zsidóüldözések idején, illetve az 1956-os forradalom során tanúsított kiállása, valamint politikai értelemben talán legjelentősebbnek tekinthető két írása – a zsidókérdésről készített 1948-as tanulmánya, illetve az 1956-os kiáltványa – is bizonyítja.

² *Bibó István*, 1986. II. 185–265.

³ *Bibó István*, 1990. IV. 284–681.

Az alábbiakban azt igyekszem bizonyítani, hogy e konfliktusok rendezésével kapcsolatos állítólagos naivsága nem a realitásoktól elrugaszkodott álmódozást, hanem a humanizmus és a demokrácia alapján álló elvi politikát jelent; és hogy az általa javasolt elvi politika a gyakorlatban is hasznosítható megoldást kínál(t volna).

1. Bibó „naivsága”

Bibó naivitása nem csak az utókor részéről megfogalmazott kritika, a kortársak, sőt bizonyos értelemben ő maga is annak érezte írásait. Bibó az alábbiakat írta 1968-ban Révai Andrásnak Londonba *A nemzetközi államközösség bénultsága* kéziratának tervezett angol kiadása kapcsán:

„...tudom, hogy az én művem is végsőleg naiv; naiv úgy, ahogyan naivak voltak 1945–46-os cikkeim, melyekkel Nagy Ferencnek és Rákosinak magyaráztam, hogy mit kellene tenniük, ha eszük volna, s naivak voltak '56-os tervezeteim, melyekről tudhattam, hogy senkinek sem kellenek. De ha mégannyira is tudhattam és tudom, hogy az ilyenféle művekben rejlő belső igazság csak nagyobb idő-kifutásban érvényesülhet, mégis közvetlenül ezeket az írásokat az a nem tudom, milyen kevés hányadnyi eshetőség élteti és íratja, hogy hátha ott és akkor hatnak, amikor és ahová íratlak. Minthogy ez a szenvedélyes igyekezet íratlak és íratja tovább velem ezt a művet, bevallom, leperog rólam minden okos beszéd, mely ennek kilátástalanságát igyekszik bizonyítani.”⁴

Egy humanista gondolkodó kísérletéről van tehát itt szó, hogy felemelje a szavát a jó ügyért akkor is, ha minimális az esély, hogy hatást érhet el. Bár a körülmények természetesen egészen mások, ebből a szempontból Bibó erőfeszítése összevethető Mahatma Gandhi Hitlernek írott – a brit cenzúra miatt a címzettet el nem ért – két levelével, amiért az erőszakmentesség indiai harcosát később számosan támadták, és naivnak tartották. Íme, két jellemző mondat Gandhi leveleiből:

⁴ Bibó István, 1990. IV. 253.

„Valami azt súgja, hogy ne hezitáljak, hogy meg kell írnom ezt a felhívást, bármennyit is számítson végül ez. Az elég világos, hogy ma Ön az egyetlen ember a világon, aki megakadályozhatná a háborút, ami az emberiséget vadállati sorba taszíthatja.”

„Túl sok lenne, ha azt kérném, tegyen valamit a békéért, miközben ez Önnek személyesen semmit sem jelent, viszont nagyon is sokat európaiak millióinak, akiknek hallom a néma kiáltását a békéért...?”⁵

Az összehasonlítás – illetve a két gondolkodótól idézett mondatok – azt mutatják, hogy egyikük sem volt valójában naiv: legalábbis nem hitték azt, hogy fellépésük feltétlenül eredményre vezet majd.⁶ Azt viszont hitték, hogy – bármilyen kicsi is az esély a sikerre – ki kell állniuk az elveik mellett, hiszen azok segíthetnének jobbra, békésebb helyé tenni a világot. A továbbiakban azt vizsgálom, hogy Bibó esetében mik voltak az említett elvek, majd pedig azt mutatom meg, hogy a műveiben „rejlő belső igazság” „nagyobb időkifutásban” valóban érvényesült.

2. Bibói elvszerűség, nagyhatalmi elvtelenség

A nemzetközi jog tudósai mindmáig képtelenek voltak zöldágra vergődni abban a kérdésben, hogy két nemzetközi jogi alapelv – a nemzetek önrendelkezési joga, illetve az államok területi sérthetatlensége – miképp viszonyuljon egymáshoz. A nagyhatalmak a 20. század során, sőt mindmáig egyedi megfontolások alapján, vélt vagy valós érdekeik szerint döntenek arról, hogy egy adott állam területén élő, jelentős népességű kisebbségek kiválási törekvéseit – az Osztrák–Magyar Monarchia szétesésétől, India vagy Palesztina 1948-as megosztásától, Jugoszlávia véres széthullásának különböző szakaszain át, a több évtizedes ciprusi, illetve boszniai konfliktusig, vagy Dél-Szudán függetlenedéséig –

⁵ Az első idézet Gandhi Hitlernek írt első, 1939. július 23-ai keltezésű leveléből (200. levél), a másik pedig a Hitlernek írt második (utolsó), 1940. december 24-ei keltezésűből való (520. levél) In *Collected works of Mahatma Gandhi*, 1999. 156–157., illetve 453–456.

⁶ Az viszont tény, de az idézett levelekkel nem függ össze, hogy Gandhi hitt az erőszakmentes tömegmozgalmak mindent legyőző erejében, és úgy vélte, erőszakmentes ellenállással akár Hitlert is jobb belátásra lehetne téríteni.

milyen esetben karolják fel. Bibó István ezzel szemben *A nemzetközi államközösség bénultsága* címmel 1965–1974 között írt tanulmányában olyan általános elveket fektetett le, amelyeket egy szerinte felállítandó pártatlan döntőbírósnak, vagy adott esetben az ENSZ BT-nek alkalmaznia lehetne és kellene a nemzetközi viszályok elsimításakor.

Az államok együttesének területi állománya, vagy másképpen az államhatárok összessége Bibó szerint lényegében az alkotmány funkcióját tölti be a nemzetközi jogban: elemeit csak kivételes esetben – az önrendelkezési elv alapján – szabad, illetve kell módosítani.

„Ahogyan a népszuverenitás nem jelenti a nép folytonos és folyton változó beavatkozását a hatalom vitelébe, hanem határozott időközökben, kritikus pillanatokban és kritikus kérdésekben való döntő akaratnyilvánítását, úgy az önrendelkezési elv sem jelenthet percenkénti népszavazásokat ismétlődő állam- és határváltozások érdekében, hanem csupán rendező elvet megoldást kívánó vitás helyzetekben.”⁷

Mint azt Bibó István hangsúlyozza, a Föld számos térségében az okoz konfliktust, hogy az önrendelkezési elvet nem alkalmazták következetesen sem az első, sem a második világháború során, sem pedig a gyarmatok felszabadulása idején.

Az önrendelkezési jognak megfelelő intézmény a népszavazás, ám azt, hogy pontosan miről szóljon a népszavazás, vagyis a megfelelő területi elhatárolást pártatlan nemzetközi politikai döntőbíráskodásra kell bízni. Ez szerinte a résztvevő felek és a nagyhatalmak érdeke is, mert a konfliktus az elvárt eredményhez képest esetleg csak részsikert hozó megoldása is jobb, mint annak vég nélküli elhúzódása. Ugyanakkor az önrendelkezési elven túl minden más elv – például gazdasági, stratégiai – elvetendő a határvonal meghúzásakor.

Érdekes megfigyelni, hogy *A nemzetközi államközösség bénultsága* tanulmányban lefektetett elképzelések már két évtizeddel korábban felbukkantak *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című, 1946-ban megjelent munkájában is. A továbbiakban ezekre hozok néhány példát – hangsúlyozandó, hogy a területi államalakulási viták rendezésére vonatkozó alapelveit maga Bibó is széles körben alkalmazhatónak tekintette.

⁷ Bibó István, 1990. IV. 411–412.

Elsőként két idézet a határvonás érvényes és érvénytelen szempontjairól *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című tanulmányból:

„... jó határ az, amelyik a nemzeti hovatarozáshoz igazodik, az pedig Európában vagy valamilyen történeti status quót, vagy nyelvi határokat jelent. Az összes többi állítólagos szempontok: a földrajzi, gazdasági, stratégiai, kikerekítési, közlekedési és Isten tudja, még miféle szempontok, melyeket divat határkérdésekben a legesztelebbebb gomolyagban felsorakoztatni, valójában teljesen hiábavalók, és nagyméretű alkalmazásuk a legnagyobb bajok forrásává lesz.”

„...noha Sopron minden gazdasági és racionális szempont szerint Burgenland 'természetes' fővárosa – az osztrák–magyar határ lett egyike azoknak a keveseknek az 1918–1919. évi határok közül, amelyek mentén lélektani megnyugvás és kiegyensúlyozódás alakult ki”⁸

Hasonló gondolatok *A nemzetközi államközösség bénultsága* könyvből:

„Nem lehet elégszer ismételni azt a közhelyet, hogy minden stratégiai határ szükségképpen igazságtalan, mert elvtelenül felrúg minden érvényes határvonási szempontot, a területi sérthetlenség és történeti stabilitás szempontjait csakúgy, mint az önrendelkezési, nemzeti vagy etnikai szempontokat; s ugyanakkor káros is, mert nem érdekkiegyenlítésen, hanem egyoldalú érdekkielégítésen alapul, vagyis a stratégiai határigény érvényesülése éppen a határ legitimitását szünteti meg.”⁹

A kényszerű föderációról így írt Bibó az első idézett műben:

„A federáció olyan, mint a házasság: nem szabad elintézetlen problémákkal belemenni, mert az a lényege, hogy új perspektívát s vele rengeteg új problémát ad fel, nem pedig az, hogy bármiféle tisztázatlan kérdés elintézését vele megtakaríthassuk. Bármiféle leendő federáció csakis úgy fog működni, ha előbb a határok terén kialakul

⁸ *Bibó István* 1986. II. 243., illetve 245.

⁹ *Bibó István* 1990. IV. 656.

az a minimális stabilizálódás, amely a federációba egyesülés lélektani előfeltétele.”¹⁰

Ugyanez a második műben:

„A federáció éppen úgy nem csodaszer, mint a színdarab utolsó jelentében vagy a regény utolsó fejezetében létrejövő házasság: nem törli el a problémákat, hanem új problémák sokaságát veti fel, tehát nem lehet fél akarattal vagy elintézetlen problémákkal belemenni, sem mindenáron, öncélúan fenntartani. Nem bizonyos, hogy a nagytól egyenesebb út vezet a még nagyobbhoz, mint a kicsitől; sok jel mutat arra, hogy a nemzeteknek ahhoz, hogy életképes nemzetfeletti integrációkban egyesüljenek, előbb világosan meg kell alakulniuk, és ahhoz, hogy megalakuljanak, előbb sokszor szét kell vetniük vagy el kell utasítaniuk az olyan, akár régi, akár új működésképtelen federációkat, melyek nem képesek számukra a nemzeté alakulás és társadalmi haladás együttes távlatát nyújtani.”¹¹

A párhuzamok egyébként nem merülnek ki az alkalmazandó megoldásoknál. „A három történeti állam sorsának közös vonásai” című alfejezetben Lengyelországról, Csehszlovákiáról, illetve Magyarországról ezt írja Bibó:

„E három nemzettel az tette volna a legnagyobb jót, aki történelmi országuk felszámolását az etnikai és önrendelkezési elvek szigorú alapulvétele mellett folytatja le.”¹²

Egy Bibó gondolkodásmódjára jellemző hasonló retorikai fordulat *A nemzetközi államközösség bénultságáról* írt műből:

„Ebben a helyzetben az tenné a legnagyobb jót Izraellel, aki megtapasztaltatná vele, hogy hatalmi ereje véges; de mindezt nem mindenre elszánt ellenségekkel vívott megsemmisítő harcban, hanem

¹⁰ *Bibó István* 1986. II. 247.

¹¹ *Bibó István*, 1990. IV. 386.

¹² *Bibó István*, 1986. II. 210.

nála és ellenfeleinél egyaránt nagyobb erőt képviselő, békére és konzolidációra törekvő nemzetközi erők akciója formájában.”¹³

Nézzük most, mi lett volna, ha valaki az elmúlt két évtizedben Kelet-Közép-Európa népeivel, illetve arabokkal és izraeliekkel „a legnagyobb jót” akarta volna tenni.¹⁴

3. A bibói elvek és a területi államalakulási konfliktusok az elmúlt húsz évben Kelet-Közép-Európában

Nézzük először, mi módon vonatkoztathatók Bibó gondolatai Csehszlovákia és Jugoszlávia felbomlására. Nem célom ehelyütt arra kitérni, hogy szláv nemzetek „házassága” a két esetben milyen okokból jött létre a versailles-i békerendszer részeként, illetve, hogy – a német (és magyar) megszállás időszakát leszámítva – milyen tényezők miatt működött 70 éven át, és milyen körülmények miatt bomlott fel a kommunista rendszerek bukása után. Tény mindenesetre, hogy 1989 után – hiába próbálkozott a prágai kormány a cseh és a szlovák állam kapcsolatának lazításával, hogy a döntően szlovák önállósodási törekvéseknek elejét vegye, és hiába igyekezett a jugoszláv állam, illetve Szerbia fegyveres erővel biztosítani a délszláv állam egységét – egyik föderációs sem volt megmenthető.

Nyilvánvaló, hogy Bibó erőszakmentes felfogásának a csehszlovák szétválás útja felel meg. De ettől függetlenül is úgy vélte, hogy az elválás lehetőségének garantálása az, ami esélyt adhat a föderáció egyben tartására.

„...egy államhatalomnak abban az arányban van reménye arra, hogy a többség nemzeti tudatától eltérő tudatú kisebbségi nép bizonytalan lojalitását lassan megszerezze, amilyen arányban bátorsága van ahhoz, hogy annak részére kisebbségi jogokat vagy akár területi

¹³ *Bibó István*, 1990. IV. 632–633.

¹⁴ Valakik persze ezen a ponton is „naivságon” kaphatják Bibót, szembe szegezve, hogy a politikus nem „legnagyobb jót” próbál tenni, sokkal inkább hatalmi érdeket érvényesíteni. Adódhatnak azonban olyan helyzetek, amikor a hatalmi érdek egybeesik egy nemzetközi konfliktus rendezésével, ilyenkor pedig hasznos lehet, ha kéznél vannak a béketeremtésről szóló alapvető „technikai ismeretek”.

önkormányzatot biztosítson, annak tudatában, hogy ezt éppúgy kísérheti a helyzet stabilizálódása és a kisebbségi lakosság korrekt állampolgári lojalitásának a megszilárdulása, mint az elszakadási törekvések fokozódása; ugyanakkor, amilyen arányban megtagadja ezeket a jogokat, abban az arányban fenyegeti az, hogy egy eredetileg szerény, kisebbségi jogokkal és önkormányzattal megelégedő kisebbségi mozgalom éppen e jogok megtagadása miatt növi ki magát nemzeti elszakadási mozgalommá. Vagyis az elszakadási törekvés ébren maradásának sohasem a kisebbségi státútum vagy területi önkormányzat *megadása az okozója*, hanem mindig a *nemzetalakulás dinamikája*, aminek viszont egyik lényeges összetevője éppen az elnyomtatási élmény is¹⁵

Csehszlovákia egyben tartása épp úgy nem sikerült, mint Jugoszláviáé, ám a két hajdan volt föderáció utóélete, gazdasági és politikai helyzetének ma világosan érzékelhető különbsége mégis igazolja a bibói elv alkalmazásának előnyét. Miképp a szétválásról az akkori csehszlovák köztársasági elnök, Václav Havel egy másfél évtizeddel későbbi visszaemlékezésben elmondta:

„...ami a legérdekesebb és legfontosabb: a trauma nagyon hamar gyógyult, és manapság a két nemzet viszonya talán jobb, mint bármikor a történelem során.”¹⁶

De még egy szempontból tanulságos a csehszlovák, illetve jugoszláv eseményeket Bibó írásai alapján vizsgálni. Nem biztos ugyanis, hogy akár a cseh, illetve délszláv politikusok habitusbeli különbsége, akár a militarizmushoz való eltérő kulturális viszony, akár pedig az a tény, hogy Jugoszlávia „magállama”, Szerbia gazdaságilag jobban rá volt szorulva a többi tagállamra, mint Csehország, elegendően magyarázza a szétválás lefolyásának különbségét. Annál inkább az a tényező, hogy míg Csehszlovákia esetében a belső határok lényegében az etnikai megoszlást tükrözték, Jugoszlávia esetében például a horvát–szerb határról, de különösen a boszniai–szerb határról ez egyáltalán nem mondható el. A három idézett ok közül éppen ez a Bibó vizsgálatában kiemelt fon-

¹⁵ *Bibó István*, 1990. IV. 450–451.

¹⁶ *Havel, Václav*, 2007. 157.

tosságú tényező magyarázhatja, miért kerekedett súlyosabb konfliktus a jelentős részben szerbek lakta Horvátország kiválásából, mint Szlovéniából, illetve miért alakult ki a legvéresebb háború a soknemzetiségű, de belső határokkal nem rendelkező Boszniában.

Egyébként a nemzetközi önrendelkezéssel, illetve a föderációkkal kapcsolatos bibói elvek szerint nyilvánvalóan helytelen és hiábavaló az igyekezet, amivel Boszniát a de facto helyzet, illetve az érintett nemzeti közösségek akarata ellenére a nagyhatalmak egyben próbálják tartani. Korábbi állásfoglalásai alapján biztosra vehetjük, hogy elhibázottnak tartotta volna Bosnia délszláv Svájcra alakításának az 1990-es évek első felében propagált – valóban csúfos kudarcba fulladt – tervét, mint ahogyan azt is, hogy nagyhatalmi döntőbíráskodás, esetleg ENSZ BT döntés helyett véres háborút lezáró fegyverszüneti vonalként határolódtak el egymástól az ott élő nemzetek.¹⁷

Bibó ma alighanem támogatná, hogy Koszovó önálló államiságát a nemzetközi közösség tagjai elismerjék és garantálják. Ugyanakkor feltehetőleg azt javasolná, Belgrád javára módosítsák Szerbia és Koszovó jelenlegi határvonalát, hiszen az önrendelkezési elvnek is jobban megfelel, és Belgrád hozzájárulása is könnyebben megszerezhető lenne (vagy lett volna) a rendezéshez, ha az Észak-Koszovóban összefüggő településblokkban élő szerbek is szabadon dönthetnek az anyaországhoz tartozásról. (Hasonlóképp írható le az a bibói logikát követő recept, ami alapján Jugoszlávia felbomlása ideális esetben tárgyalásos úton levezényelhető lett volna.)

4. A bibói elvek és az arab–izraeli konfliktus megoldására tett erőfeszítések az elmúlt húsz évben

Az arab–izraeli konfliktus elmúlt két évtizedes alakulása talán minden más nemzetközi vizálynál jobban mutatja Bibó páratlan elemző képességét, államalakulási és területi konfliktusok rendezésére vonatkozó

¹⁷ Ezek azok a helyzetek, amelyekben Bibó a határok megvonása után – a „kivételes megoldások között is a legkivételesebbként” – akár egy kölcsönös és „megfelelő nemzetközi felügyelet és garanciák mellett történő” lakosságcserét is felvethetőnek gondolt volna. (*Bibó István, 1990. IV. 451–454.*) Az ettől a megoldástól joggal vizsgálóknak érdemes a megvalósult alternatívára, például a szrebrenicai tömegsírokra gondolniuk.

elképzeléseinek realitását. A ciprusi mellett ez volt a másik olyan konfliktus, aminek megoldására *A nemzetközi államközösség bénultsága* című munkájában konkrét esettanulmányként foglalkozott.¹⁸ A világpolitika vezetői az elmúlt két évtizedben számos, az esettanulmányban bemutatott elkerülendő csapdába beleléptek, és megtapasztalhatták a Bibó által előrejelzett következményeket, így mára jelentősen közeledtek azokhoz a megállapításokhoz, amelyeket ő az 1970-es évek elejéig megtett.

Bibó két alapvető megállapítást tesz a konfliktus rendezésével kapcsolatban. Egyrészt, hogy az aszimmetrikus erőviszonyok miatt – Izrael katonailag erősebb, mint az általa megszállt népesség, illetve a környező arab államok; mégis nyomasztó fenyegetést jelent számára, hogy az arab világgal szemben területileg, illetve népességét tekintve eltörpül – mindenképpen direkt nagyhatalmi beavatkozásra (az ENSZ BT döntésére) van szükség a békeszerződés tartalmának meghatározására, majd pedig garانتálására. Másrészt, hogy az arab–izraeli területi elhatárolódás alapjául az 1967 előtt fennállt fegyverszüneti vonalnak kell szolgálnia, amit azonban kis mértékben kölcsönös cserékkel módosítani kell, például úgy, hogy Izraelhez kerüljön Jeruzsálem óvárosának zsidó negyede, illetve a Siratófal.

A nagyhatalmi részvétel szükségességéről Bibó ekképp írt:

„/.../ meglehetősen határozottsággal leszögezhetjük, hogy alig van remény egyszerűen a felek között létrejövő szabályos kétoldalú békeszerződésre vagy békeszerződésekre /.../ a lélektani görcsöket /.../ csak egy lélektani sokkhatás tudná megbontani, mely porondra léptet egy eddig nem szerepelt, mert nem létezett tényezőt, a reális nagyhatalmi egyetértést. Méghozzá olyant, mely nem véres verítékkal kiizzadt, kétértelmű és eleve kétféleképpen értelmezhető és értelmezett szövegeket hoz létre, hanem valóságos, minden kétértelműségtől mentesen részletezett béketervet és annak keresztülvitelére alkalmas akcióprogramot, mely képes a felekkel mind saját erejük végességét, mind a nagyhatalmi együttes erejének túlsúlyát sokkszerűen éreztetni, és egyszerre legyen rájuk megnyugtató és kijózanító hatással.”¹⁹

¹⁸ Később egy újabb esettanulmányt is készített az északír konfliktussal kapcsolatban (*Bibó István, 1990. IV. 683–710.*) Mindhárom esettanulmány kritikái elemzésére lásd *Dobrovičs, 2002.* Arról, hogy az arab–izraeli, illetve a ciprusi konfliktusra „a Bibó által javasolt orvosság szavatossága nem járt le”, lásd *Schweitzer, 2006 és 2009.*

¹⁹ *Bibó István, 1990. IV. 658–659.*

Javasolt metódusa talán nem is saját korában, az Egyesült Államok és a Szovjetunió szembenállásával jellemezhető bipolaritás időszakában lett volna leginkább sikerre vihető, hanem az 1990-es évek során, amikor a térség sorsára már csak a szuperhatalomként egyedül maradt USA gyakorolt befolyást, s elszántsága is megvolt arra, hogy a konfliktust rendezze. Ám az Egyesült Államok az 1993-ban indult oslói folyamat során tartózkodott attól, hogy aktív szerepet vállaljon a békeszerződés tartalmának meghatározásában, a Washingtonban lefektetett homályos alapelvek nem tisztázták, hogy az elhatárolás alapja az 1967-ig fennállt nem hivatalos határvonal.²⁰

Az éveken át folyó alkudozások nem erősítették, hanem éppen hogy gyengítették a kölcsönös bizalmat. Az Egyesült Államok közvetítőként nem állt elő kész béketervvel, a felek pedig tárgyalási stratégiájukat, illetve retorikájukat lényegében a Bibó által hiábavaló szólalomoknak nevezett kijelentések mentén építették fel. A palesztin fél például rendre elidegeníthetetlen jogokról beszélt, amitől Bibó ekképp óvott:

„/.../ veszélyes, mert mindenki által tetszés szerint értelmezhető szólalom, mely a béke feltételei között felsorolja – önmagában teljesen helyesen – »a palesztinai nép jogainak elismerését«, anélkül hogy világosan megmondaná, miben állanak ezek a jogok. Enélkül is tudjuk azonban, hogy ez alatt az intranzigens palesztinai menekültálláspont az Izrael 1949. évi területére való korlátlan visszatelepedés jogát érti, vagyis valami gyakorlatilag visszacsinálhatatlant akar visszacsinálni; s azt is tudjuk, hogy ezt az izraeliek létük elleni merényletnek tekintik, és semmi körülmények között el nem fogadják. Aki viszont e szólalom alatt ennél kevesebbet ért, vagyis valami olyant, ami Izrael külön állami és külön nemzeti létének elismerésével összefér, úgy ezt világosan meg is kell mondania.”²¹

²⁰ Hiába volt az ENSZ BT híres 242-es határozatára tett utalás, annak nem teljesen egyértelmű megszövegezéséből ugyanis izraeli értelmezés szerint nem következik, hogy Izraelnek minden, az 1967-es háborúban megszállt területet ki kell ürítenie. Hasonlóképp a Kwartett bábáskodása mellett zajlott tárgyalásokon is hiányzott a pontos „úti cél” meghatározása. Számtalanszor elhangzott az a Bibó által jelzett „hiábavaló és komolytalan szólalom”, hogy a kibontakozás csak az érdekelt felek közti közvetlen tárgyalások útján lehetséges, a nagyhatalmaknak nem feladata a béketervek készítése vagy a nyomásgyakorlás. Ez az elv az, ami miatt a bibói politikai döntőbíráskodás nem válhatott nemzetközi joggyakorlattá.

²¹ *Bibó István, 1990. IV. 653–654.*

A menekültek státusának rendezésével kapcsolatos tisztázatlanság végül az egyik oka lett, hogy az oszlói békefolyamat kudarcba fulladt. De a másik oldalon az is nyilvánvaló, hogy vezető izraeli politikusok – ha nem is feltétlenül erre törekedtek – legalábbis nyitva hagyták azt az opciót, hogy az arab szomszédokkal történő különbékékkel, illetve a megszállt területeken élők számára korlátozott autonómiát felkínálva oldják meg a konfliktust. Bibó így írt arról, milyen békeperspektívát kínál hosszabb távon a jelenlegihez hasonló korlátozott arab autonómia:

„Szinte szót is kár vesztegetni olyan elképzelésekre, melyek izraeli megszállás vagy hegemonia alatt – főleg Ciszjordániában – valamilyen *arab autonóm területet* vagy *vazallus államot* képzelnek el. Eleve egészségtelen és gyarmatszerű minden olyan államalakulat vagy politikai szervezet, mely merőben egy másik állam, egy másik szervezet érdekeinek szolgálatában jön létre. Az adott helyzetben egy ilyen arab alávetett terület létezése minden eddiginél – az egyszerű katonai megszállásnál sokszorosán – nagyobb sérelme volna az arab nemzeti öntudatnak, s kormányzása olyan állandósított erőszakalkalmazást kívánna, mely a kiegyenlítődés lehetőségét messze el távoztatná.”²²

A különbékékről pedig:

„/.../ kifejezetten félrevezető az a szólam is, mely arra hivatkozik, hogy a *szerény részeredmény* többet ér, mint a létrejönni nem tudó átfogó béke, s ennek jegyében Izrael s valamelyik nehéz helyzetben lévő arab szomszédállam között *különbéke-javaslatokat* propagál; nem kevésbé haszontalan Izrael részéről is, ha ilyen javaslatokból valamiféle részelőnyt remél elérni. Az arab államok számára az izolált békekísérlet a legbiztosabb út kormányzatuk megbukásához, Izraelnek pedig nem egy-egy arab állammal, hanem az arab világgal kell békét kötnie.”²³

Bibó feltevéseinek igazságát csak részben igazolta az, hogy Anvar Szadat egyiptomi elnökkel merénylet végzett röviddel azután, hogy – néhány

²² Uo. 653.

²³ Uo. 657.

évvel Bibó kéziratának lezárultát követően – országa nevében aláírta a Camp David-inek nevezett dokumentumot, az első békeszerződést, amely Izrael és egy arab állam közt létrejött. Az egyes arab rezsimekkel kötött különbékéken alapuló izraeli stratégia Bibó által előrejelzett kudarcát végül az arab tavasz tette mindenki számára világossá 2011-ben. Az pedig, hogy a korlátozott palesztin autonómia sem hozhat békét a Közel-Keleten, jól látszik abból, hogy még a legmérsékeltebb palesztin frakció, a Mahmúd Abbasz vezette Fatah sem fogad el semmi kevesebbet, mint az 1967-es határvonalig terjedő palesztin állam.

A Palesztin Hatóság 2011 őszén az ENSZ BT-hez fordult, hogy ismerjék el a Gázai övezetet, Ciszjordániát és Kelet-Jeruzsálemet magában foglaló önálló palesztin államot az 1967-es vonal szerint, s ezzel a világ közel került ahhoz, hogy a konfliktust a bibói alapelveknek megfelelően rendezzék. Hasonló irányt jelzett, hogy Barack Obama amerikai elnök – lényegében megismételve Bibó István négy évtizeddel korábbi szavait, valamint két korábbi nem hivatalos izraeli–palesztin békeegyezmény-tervezet az Ajalon–Nusszeibeh egyezmény (2002), illetve a genfi kezdeményezés (2003) lényegi pontjait – idén májusban kijelentette:

„Izrael és Palesztina határainak az 1967-es vonalakon kell alapulnia, kölcsönösen kialakított cserével.”²⁴

Ha azonban – miképp ez ma látszik – a nagyhatalmak, elsősorban az Egyesült Államok, vonakodik attól, hogy „kétértelműségtől mentes” béketervet és akcióprogramot hatalmi súlyával az érintettekre erőszakoljon, azt továbbra is hiábavaló várni, hogy a megoldás az érintett felek egyetértése nyomán szülessen meg. Jelenleg feloldhatatlan az ellentét a stratégiai okokból határmódosítást követelő izraeli kormány (láttuk, hogy Bibó hogyan vélekedik az efféle konstrukciókról), illetve az Izrael állam létezési jogát elismerni sem hajlandó, a gázai övezetet 2005 óta igazgató Hamász közt.

Megjegyzendő egyébként, hogy a Hamász hatalomra jutása is egy Bibó által előrejelzett folyamat eredménye. Bibó negatív scenáriója arról szólt, mi történik, ha nem születik meg a béke, és az izraeli megszállás tartóssá válik. Ebben az esetben

²⁴ *Cohen, Tom, 2011.*

„/.../ olyan helyzet keletkezne Izrael számára, melyből előbb-utóbb nem lenne más kiút, mint a kisebb-nagyobb mértékű visszavonulás. Ami egyben az arabok számára a várt nagy fordulat kezdetét és minden megegyezési készség végét jelentené.”²⁵

Ez a dermesztő folyamat látszott kialakulni az ezredfordulót követő évtizedben: a Hezbollah, illetve a Hamász megerősödéséhez elsősorban az vezetett, hogy Izrael mindenféle megegyezés nélkül vonult ki előbb Dél-Libanonból, majd Gázából. A történelem fintora, hogy ezzel lényegében egy időben kezd nemzetközi elfogadottságot nyerni a másik (a pozitív) bibói vízió: az 1967-es fegyverszüneti vonal alapján létrejövő békemű is, amit azonban a negatív folyamatok hatása ki is olthat.

Az Egyesült Államok azért is vonakodhat, hogy szövetségesét engedményekre kényszerítse, mert az elpusztítására felesküdtött szervezetek előretörését látva indokoltnak tarthatja Izrael biztonsági igényeit. Ezen ördögi kör alapján még fájóbb, hogy az 1990-es évek közepén – amikor ennek nemigen lett volna akadálya – nem jött létre az arab–izraeli megegyezés a bibói elvek alapján.

Összefoglalás

Miként a svájci Jean Piaget, aki saját gyerekeinek megfigyeléséből vont le a humán kognitív fejlődésre vonatkozó fontos következtetéseket, Bibó István az Osztrák–Magyar Monarchia, illetve a trianoni trauma mozzanataiból kiindulva tudott az államalakulási és területi konfliktusokkal kapcsolatban általánosítható tanulságokat levonni. Az effajta nemzetközi viszályok pártatlan és kristálytiszta elemzése mellett ezek megoldására is általános keretet állított fel. A bibói alapelvek relevanciáját későbbi konfliktusok és ezek megoldására tett kísérletek vizsgálata mutatja. Leegyszerűsítve: minél távolabb volt az alkalmazni próbált metódus a Bibó által javasolttól, illetve minél inkább hasonlított ahhoz, amitől Bibó kifejezetten óvott, annál inkább elmélyült a válság – és viszont.

Noha Bibó István *A nemzetközi államközösség bénultsága* című munkáját 1976-ban angolul kiadták, az írás nem keltett különösebb visszhangot. A könyvről a nagy presztízsű amerikai Foreign Affairs magazinban

²⁵ Bibó István, 1990. IV. 635.

is megjelent egy kétmondatos kritika (capsule review), különösebb lelkesedés azonban ebből sem sugárzik:

„Egy provokatív esszé egy magyar gondolkodó tollából, aki az 1956-os forradalom idején államminiszter volt. Az írás meggyőzően elemzi a demokratikus elveken alapuló, igazságos világrendet biztosító nemzetközi intézményes mechanizmusok szükségét. Következtetése, hogy sürgősen új megközelítésre van szükség a nagyhatalmi egyetértéshez és független nemzetközi döntőbíráskodáshoz, több kérdést vet fel, mint amennyit megválaszol.”²⁶

A kritika szerzője Edward L. Morse, jelenleg a világ egyik legelismertebb energiagazdásza, akkoriban a Council on Foreign Relations nevű think tank vezető kutatója volt, aki számos kiadványról írt rövid review-t, és az egymondatos tartalmi ismertetést általában némi bírálattal fejelte meg. Ezzel együtt feltételezhető, hogy a Bibó-munkáról írt, a „felvetődő, de meg nem válaszolt kérdésekkel” kapcsolatos kritika élet elvette volna, ha az angol változatban is helyet kapnak a szöveghez készített esettanulmányok, ezek azonban sajnos kimaradtak a kötetből.

Úgy vélem, nem csak Bibó István számára jelentett volna sokat, ha esélyt kap a sorstól, hogy ehelyütt elemzett írásait nyugaton széles körben megismerjék. Valószínű, hogy a szövegek „mélyebb igazsága” előbb-utóbb nyilvánvalóvá vált volna a nemzetközi politikai döntéshozók számára, és így – ha nem is akkor, de legalább ott hatottak volna – „ahova írtak”. Hogy ez egyszer majd így történik, arra kínál halvány esélyt, ha Bibó munkáját hamarosan újra kiadják angolul.

²⁶ Morse, Edward L., 1977.

Bibó és az arab-izraeli konfliktus

A téma, amelyről beszélni szeretnék, Bibó „régí”, mondhatni örök témája: „a világban forrongó területi vitás kérdések objektív eldöntési eljárása és megoldási lehetősége”.¹ Abban, hogy ez „az egész témakör, a területi vitás kérdésekkel együtt” Bibót diákkorától kezdve izgatta, „lényeges része” volt „a történelmi Magyarország összeomlásának mint élménynek”.² Ez az összefüggés fontos, és ma különösen releváns és aktuális.

Bibó a börtönből való szabadulása után előbb a ciprusi kérdéssel, majd 1967 és 1973 között az arab-izraeli válsággal kapcsolatban dolgozta ki álláspontját.³ Bár menet közben az önrendelkezés, a nagyhatalmi egyetértés és a pártatlan politikai döntőbíráskodás egymással összefüggő kérdései körül forgó elvi álláspontjának kifejtése általános érvényű monográfiává nőtt, amelynek Ciprus csupán egyik példája, az arab-izraeli viszály a másik – ahogy ő fogalmazott 1968-ban: „elég rázós” – példája (hogy miért rázós, arról majd később), elsődleges célja az maradt, hogy „minél hamarabb /.../ hatékonyan beleszóljon” „az ilyen típusú kérdések körül folyó vitába”, egészen konkrétan az, hogy az ENSZ háttérben meghúzódó serpáira hatást gyakorolva befolyásolja az 1968. őszi ENSZ-közgyűlés munkálatait.⁴

Ez a – bibói értelemben vett, tehát nem mindenestül – naiv vágy két okból kifolyólag nem teljesülhetett.

Először is – mint 1968 elején a Londonban élő Révai Andráshoz intézett nagyon fontos levelében írta – a konkrét témák elé „rákos dagatnaktént mind több és több általános elvi szöveg toluult”, ami köré aztán „okos emberek tanácsaira is hallgatva” egy egész „általános érvényű monográfiát” kanyarított.⁵

¹ Vö: *Bibó István*, 1990. IV. 718.

² Uo. 244.

³ Vö: Uo. 718.

⁴ Vö: Uo. 243–244; 252.

⁵ Vö: Uo. 243.

Szerintem Bibó rosszul tette, hogy hallgatott ezekre a tanácsokra (jó volna tudni, kikre célzott) és a saját teoretizáló hajlamaira. Ami azt illeti, meg vagyok győződve arról, hogy ha akkor Bibó egy szabad országban él, különválasztotta volna a kérdés elvi vonatkozásainak a tárgyalását a konkrét – de az elvi szempontokat azért nem nélkülöző – esettanulmányoktól, és így ez utóbbiak a megcélzott szakértői körökben sokkal nagyobb hatást gyakorolhattak volna.

A másik – lényegbe vágó ok – az volt, hogy a *Bénultság*⁶ amúgy is rendkívüli módon elhúzódozó angol kiadásából – „sajnálatos módon lemaradt /.../ mind a két konkrét elemzés, amiből elindult”. Miért? 1978-ban Bibó csak annyit mondott erről, hogy az „újabb események miatt kissé át kellett volna írni őket” (ez nyilván elsősorban Ciprusra vonatkozott), „másrészt talán a londoniak fáztak kissé ezektől”.⁷

Révai Andrásnak írott másik (1971-es vagy '72-es) levelében pontosabban fogalmaz: „a kiadás akadozásának egyik oka” a Közel-Keletről szóló tanulmánynak „az izraeli politikával való bizonyosfokú szembenállása”. „Sohasem hittem volna – tette hozzá –, hogy az antiszemitizmus pozíciójába kerülhetek.”⁸

Itt nyilvánvalóan a pártatlanság és a morális ekvivalencia elvének az alkalmazásával állunk szemben, amit az utóbbi időben – elsősorban Amerikában és Izraelben – sokan vitatnak és az antiszemitizmus burkolt formájának tartanak, de úgy látszik, már negyven évvel ezelőtt is problémákat okozott. Azt hiszem, nem képezheti vita tárgyát, hogy Bibó István mind az arab–izraeli konfliktus értelmezésében, mind pedig az annak megoldására irányuló javaslatában a pártatlanság és a morális ekvivalencia elvét követte. Utóbbi azt jelenti, hogy a két fél pozícióját morális értelemben egyenrangúnak tekintette.

Ez nyilván nem azt jelenti, hogy számára mint protestáns hívó ember számára a Biblia egyenrangú lett volna a Koránnal. Itt a két politikai morál és a két egymással szembenálló alapvető politikai álláspont morális egyenrangúságáról van szó.

Itt jegyzem meg, hogy a *Commentary* magazinnak, az amerikai

⁶ *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás.* In Uo. 283–682.

⁷ Vö: Uo. 724.

⁸ *Bibó István*, 1995. 599.

neokonzervativizmus „szellemi zászlóshajójának”⁹ egyik belső munkatársa nagyon nehezményezte,¹⁰ hogy Mahmud Abbasz palesztin elnöknek és Benjamin Netanjahu izraeli miniszterelnöknek az ENSZ-közgyűlés mostani ülészakán elmondott beszédeit¹¹ a médiák morális értelemben egyenrangúnak tekintik. „Ez az álláspont – írja a szerző – teljesen hamis. Magyarán: Abbasz hazudott, Netanjahu pedig igazat mondott.”

Nos, az a tény, hogy Bibó az 1967-es háború után „bizonyos fokig” szemben állt az izraeli politikával (mint ahogy mellesleg a palesztin politikával is), negyven évvel ezelőtt antiszemitizmusnak minősült, és sokak szemében most is annak minősülhet. Ennek fényében szeretném kihangsúlyozni, mennyire fontosnak és aktuálisnak tartom azt a tény, hogy Bibó az izraeli-arab és ezen belül az izraeli-palesztin konfliktus kérdéséhez mint politikai kérdéshez a pártatlanság és a morális egyenrangúság elvét szem előtt tartva viszonyult.

Nézzük most meg, mennyire relevánsak és aktuálisak Bibónak az arab-izraeli konfliktus megoldására tett konkrét javaslatai. Ezeknek két sarkalatos pontjuk van.

Az első az 1967-es határ elfogadása, ami nem jelenti azt, hogy azon nem képzelhető el korrekciók. De – szögezte le Bibó, és ez a lényeg –, „olyan kétoldalú kölcsönös engedmények formájában, melyek nem csökkentik, hanem erősítik e határ legitimitását”. (Ami e pont aktualitását illeti, gondolom elég, ha Obama amerikai elnöknek az 1967-es határokat az elkerülhetetlen területcserék végső nemzetközi jogi alapjaként elismerő – és Izraelben nagy vihart kavart – idén májusban megfogalmazott állásfoglalására utalok.)¹²

A második annak a „hiábavaló és komolytalan” „szólam”-nak az elutasítása, „mely szerint a kibontakozás csupán az érdekelt felek között közvetlen tárgyalások útján lehetséges, külső nagyhatalmi közbelépés nélkül”. Ezt az Izrael általa a mai napig következetesen képviselt álláspontot először épp azon az 1968 őszi ENSZ-közgyűlésen fejtette

⁹ <http://www.commentarymagazine.com/about/>

¹⁰ <http://www.commentarymagazine.com/2011/09/23/abbas-netanyahu-un-speeches/>

¹¹ Lásd: <http://www.haaretz.com/news/diplomacy-defense/full-transcript-of-abbas-speech-at-un-general-assembly-1.386385>, valamint: <http://www.haaretz.com/news/diplomacy-defense/full-transcript-of-netanyahu-speech-at-un-general-assembly-1.386464>

¹² Vö: *Molnár Gusztáv, 2011.*

ki Abba Eban izraeli külügyminiszter,¹³ amelyre Bibó is szerette volna munkája első, rövid, de a közel-keleti esettanulmány legfontosabb részeit is tartalmazó változatát elküldeni.

Ő a fenti állásponttal szöges ellentétben egy olyan „reális nagyhatalmi egyetértés”-t tartott szükségesnek, mely nem

„eleve kétféleképpen értelmezhető és értelmezett szövegeket hoz létre, hanem valóságos, minden kétértelműségtől mentesen részletezett *béketervet* és annak keresztülvitelére alkalmas *akcióprogramot*, mely képes a felekkel mind saját erejük végességét, mind a nagyhatalmi együttes erejének túlsúlyát sokszerűen éreztetni”.¹⁴

Ennek a legfontosabb, az egész megoldási javaslat döntő elemét képező pontnak az aktualitását sajnos nem tudom az amerikai elnök vagy az izraeli-palesztin megbékélés kérdésében önmagát illetékesnek tekintő kvartett (az ENSZ, az Egyesült Államok, az Európai Unió és Oroszország) nyilatkozataival alátámasztani. De ez a negatívum nem feledtetheti velünk azt a tényt, hogy az amerikai és izraeli Közel-Kelet-szakértők és vezető véleményformálók egyre inkább felkarolják azt a Bibó által negyven évvel ezelőtt képviselt álláspontot, hogy az arab-izraeli viszály egész problémakomplexuma addig nem mozdulhat ki a holtpontról, ameddig a nagyhatalmak – az Egyesült Államokkal az élen – nem tesznek le az asztalra – és most megint őt idézem – egy „részletesen kidolgozott béketervet”, melyet a Biztonsági Tanács „formális és kötelező határozat”-ként elfogad.

A szakértők közül Howard M. Sachar,¹⁵ a George Washington Egyetem modern kori történelem professzorát, Henry Siegman,¹⁶ az Amerika/Közel-Kelet Projekt elnökét, az American Jewish Congress volt

¹³ A. Eban izraeli külügyminiszter beszéde az ENSZ közgyűlésének XXIII. ülészáján. New York, 1968. okt. 8. In *Lugosi Győző, szerk, 2006. 415.*

¹⁴ *Bibó István, 1990. IV; 658–659.*

¹⁵ Vö: <http://bernardavishai.blogspot.com/2011/01/rising-calls-for-american-imposed-peace.html>, valamint: <http://www.foreignaffairs.com/articles/67045/howard-m-sachar/enforcing-the-peace>

¹⁶ Vö: <http://www.usmep.us/mep/wp-content/uploads/2010-01-20-NOREF-Imposing-Middle-East-Peace-by-Henry-Siegman1.pdf>, valamint: http://mideast.foreignpolicy.com/posts/2011/09/15/september_madness

igazgatóját és az izraeli Bernard Avishait,¹⁷ *A cionizmus tragédiája* című fontos mű¹⁸ szerzőjét említtem. A vezető véleményformálók közül pedig csak egy valakit, Thomas Friedmant.¹⁹

Az idő sürget.

„Az 1967 előtti határ több tényezőtől összetevődő legitimálódása – írta Bibó 1973-ban! – oly tény, mely /.../ még egy ideig (kiemelés tőlem – M. G.) döntő eleme lehet egy békés kibontakozásnak.” Ha az izraeliek „engedik, sőt erősítik azt az ellenkező irányú folyamatot, amely az 1967 előtti határ legitimitását lassan felmorzsolja, ezzel talán ezúttal ők engednek veszendőbe menni egy valószínűleg soha többé vissza nem térő kedvező lehetőséget államuk megszilárdítására.”²⁰

*

A fenti szavak nem egyszerűen csak aktuálisak, hanem egyenesen prófétaiak. A kérdés, a nagy kérdés természetesen az, mi történik akkor, ha Izrael ezt a lehetőséget véglegesen elszalasztja. Pontosabban az igazán izgalmas kérdés az, hogyan lehet és lehet-e egyáltalán Bibó koncepciójának a keretei között ezt a potenciális végkifejletet értelmezni.

Szerintem lehet. Ehhez azonban vázolni kell egy – remélhetőleg csak diplomáciai értelemben vett – katasztrófa-forगतökönyvet.

Immár mérvadó – tehát nem csak ún. szélsőséges – jobboldali izraeli politikusok az Oslói megállapodások²¹ felmondását és a ciszjordániai (vagy az ő szóhasználatukban: júdeai és samáriai) zsidó telepek legnagyobb részének formális annektálását²² tervezik, és biztonsági értelemben továbbra is teljes ellenőrzésük alatt kívánják tartani a Jordán-völgyét és az egész ún. C-övezetet (vagyis a Nyugati Part területének több mint

¹⁷ Vö: <http://www.nytimes.com/2011/02/13/magazine/13Israel.html?ref=world&pagewanted=print>, és: <http://bernardavishai.blogspot.com/2011/04/what-am-i-missing.html>

¹⁸ *The Tragedy of Zionism: How Its Revolutionary Past Haunts Israeli Democracy.* Helios Press, New York. 2002.

¹⁹ Vö: http://www.nytimes.com/2011/06/19/opinion/19friedman.html?_r=1&ref=opinion, és: http://www.nytimes.com/2011/09/18/opinion/sunday/friedman-israel-adrift-at-sea-alone.html?_r=1&ref=opinion

²⁰ *Bibó István, 1990.* IV. 639–640.

²¹ <http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=JNVXDG>

²² Vö: http://www.nytimes.com/2011/05/19/opinion/19Danon.html?_r=2&scp=1&sq=Danny+Danon&st=nyt

60 százalékát). Ez a szándék azóta a Knesszetben még egyértelműbb formát öltött.²³

A palesztinok erre csak egyféleképpen válaszolhatnak. Mint Abbasz az ENSZ-közgyűlésen szeptember 23-án elmondott beszédében²⁴ is figyelmeztetett: már a telepítések pusztá folytatása is a kétállami megoldás végét jelentheti. A PFSZ nagyon komolyan fontolgatja azt a lehetőséget, hogy feloszlassa²⁵ az amúgy is illegitim Palesztin Hatóságot, és így Izraelre mint megszálló hatalomra hárítsa a teljes felelősséget Ciszjordánia valamennyi lakosáért.

Ezzel a palesztinok megszabadulhatnak az egykori brit mandátum, az Erec Izrael, Izrael földje mintájára megalkotott „Palesztina földje” sovány pótlékának is rossz miniállam kényszerpályájától, és – még a négy millió menekült státusú palesztin nélkül is – elkezdhetnek felkészülni a többségi – uralkodó nemzeti – létre, természetesen ügyelve arra, hogy a zsidók kisebbségi jogai majd ne sérüljenek.

Tudjuk, hogy Bibó a kisebbségi kérdést alapvetően megoldhatatlannak és emberileg elviselhetetlennek tekintette, még olyan körülmények között is, amikor az ún. kisebbségi jogokat maximálisan betartják. A ciprusi kérdésről szóló esettanulmányban írja Bibó – nyilvánvalóan az erdélyi helyzetre is gondolva – a következőket:

„Komplikáltabb a helyzet, ha az egykori uralkodó etnikum [vagyis a török, illetve Erdélyben a magyar – M. G.] nemcsak 'urak'-ból, hanem 'nép'-ből is áll, azaz területi és etnikai 'utánpótlása', 'hátvédje' is van, még ha kisebbség is az. /.../ az uralkodó etnikum ilyen esetben sokkal nehezebben veszi tudomásul a többségnek [Ciprusban a görögöknek, Erdélyben a románoknak – M. G.] a modern tömegtársadalomban elkerülhetetlenül igényelt és tartósan el nem vitatható önrendelkezési követelését. Mikorra pedig végre valamely okból kényszerül ezt elismerni, akkorra az addig elnyomott többség lesz az, mely a maga önrendelkezését és többségi helyzetét 'uralom'-nak fogja fel, visszautasítja az arányos területi megosztás gondolatát is, és többségi eszközökkel igyekszik létrehozni uralmi

²³ Vö: <http://www.jpost.com/DiplomacyAndPolitics/Article.aspx?id=239732>

²⁴ L. a 11. sz. jegyzetet.

²⁵ Vö: <http://www.latimes.com/news/nationworld/world/la-fg-palestinians-un-qa-20110907,0,4589846.story>

helyzeteket, elnyomást. Ez felkelti a megsemmisítéstől való félelmet az egykori uralkodó kisebbségben, melynek számára eredendően nincs tárgyi előfeltétele, történeti előzménye és érzelmi alapja annak, hogy lojalitást érezzen azzal az állammal szemben, amelybe a többség vinni akarja, mert hiszen van egy eleven, aktív lojalitása a saját etnikumával s ennek politikai testével szemben. Számára tehát a szokványos kisebbségi jog semmit sem mond, s a legkevésbé, amit egy politikai együttéléstől megkíván, a majorizálással szemben teljes biztonságot nyújtó valamiféle paritás. A többség számára pedig a kisebbség pusztá léte is az elnyomás emlékét idézi; s még az egyszerű állampolgári egyenlőség, még inkább a különleges kisebbségi jogok, pláne a számarányt meghaladó vagy paritásra irányuló követelések mögött azonnal az egykori uralkodó helyzet visszakövetelésének kísértete jelenik meg.”²⁶

Tekintsünk most el a konkrét helyzet konkrét vonatkozásaitól, és előtünk áll egy tisztán tragikus realista szemléletmód, amely a legkevésbé sem engedí meg, hogy a maga kérlelhetetlen logikáját bármilyen nemes, moralizáló idealizmus megzavarja.

Ugyanez a sokkal inkább thükididészi, mint platóni logika (gondoljunk csak az athéniai és a mélosziak vitájára) érvényesül az ún. revizionista cionizmus megalapítójának, Zeev Jabotynskynak (Vlagyimir Zsabotinszkij) az írásaiban, többek között a *Binacionális Palesztina* című 1930-as kéziratában²⁷ is, amelyben többek között megállapította, hogy „egy ország nemzeti jellege nem a jogoktól, hanem a számoktól függ. Attól, hogy ki alkotja a többséget, és hogy mekkora ez a többség.” Lehet az elképzelhető legtöbb jogot adni egy számbeli kisebbségnek,

„ám mindez nem fogja tudni megakadályozni, hogy bármelyik ország, amelyben a fajok egyike komoly többséget alkot, annak a bi-

²⁶ Bibó István, 1990. IV. 541. E Ciprusról szóló figyelemreméltó gondolatmenet követően fogalmazza meg Bibó az alábbiakat: „Az Erdély kérdésében magyarok és románok között folyt vitában az egykor alávetett románok jutottak az egész vitás terület feletti uralom helyzetébe, s az egykor uralkodó kisebbség 'népe', az ott maradt több mint másfél millió magyar került szükségképpen a lojalitás szempontjából *gyanús* állampolgár státusába, annak időnként súlyosbodó, máskor enyhülő, de mindenképpen kínos feszültséggel járó következményeivel.” (Uo. 542.)

²⁷ http://www.jabotinsky.org/multimedia/upl_doc/doc_191207_6398.pdf

zonyos fajnak a többiek fölött uralkodó nemzeti állama legyen, és az egyenlő jogok, bármilyen őszintén érvényesítsék is őket, soha nem fogják tudni befolyásolni azt a vastörvényt, amelynek értelmében hosszú távon csakis a többség határozhatja meg – különösen egy tisztességes liberális alkotmány esetén – az ország nemzeti jellegét.”²⁷

Hova akarok kilyukadni? Az izraeliek és a palesztinok viszonylatában kétfajta nemzeti kizárólagosság ütközik. Olyan kilátástalan helyzet ez, amelyben „a maga önrendelkezését és többségi helyzetét” mindkét fél a másik fölötti uralomként fogja fel, mint azt pártatlanul és a morális ekvivalencia jegyében megállapíthatjuk.

Most egyértelműen az izraeliek vannak fölényben, és akkor még inkább fölényben lesznek, ha a kolóniákat anektálják, a palesztin enklávákat pedig természetesen eszük ágában sem lesz bekebelezni, mert rendkívül fontos számukra Izrael demokratikus és zsidó jellegének (érteds: egyértelmű zsidó többségének) a megőrzése.

Hogy ez milyen reakciót fog kiváltani a palesztinok körében, a szélesebb arab és muszlim világban és az egész nemzetközi közösségben, az nem lehet kétséges.

Ez lesz az a pillanat, amikor Izraelt – ha még lehet – meg kell majd védeni önmagától. Én fentebb már hivatkoztam írásomban²⁸ jeleztem, hogy ha Izrael a további annexió útjára lép (hiszen Kelet-Jeruzsálemet és a Golánt már korábban anektálta), súlyosan veszélyezteti az Izraelbarát amerikai konszenzust. Walter Russell Mead, az egyik legkiválóbb amerikai külpolitikai szakértő nemrég Izraelben járt, és a helyszínen szerzett tapasztalatai alapján azt írta,²⁹ hogy amennyiben a telepési lobbizás Izraelben politikai értelemben többségbe kerül, „nagyon valószínű, hogy a végsőkéig próbára teszi Amerika Izrael iránti türelmét”, mert „az Egyesült Államokban – különösen az amerikai zsidóság körében – sokkal nagyobb az Izrael biztonságát garantáló kétállami megoldás, mint az izraeli terjeszkedési politika támogatottsága.”²⁹

Ez lehet az a történelmi pillanat, amikor a nagyhatalmaknak – Amerikával az élen – közbe kell avatkozniuk, hogy megakadályozzák Izrael

²⁸ *Molnár Gusztáv, 2011.*

²⁹ <http://blogs.the-american-interest.com/wrm/2011/09/25/report-from-the-middle-east-part-one/>

ámokfutását és a palesztinok és az arabok bosszúját. Ezt csak egy békediktátum formájában tehetik meg, amelyre nem a „fehér ember civilizációjának felelőssége”,³⁰ hanem a legközvetlenebb politikai érdek fogja rákényszeríteni őket.

Nem biztos, persze, hogy így lesz. A jövőt nem láthatjuk előre. De – én legalábbis – egyszerűen nem látok más esélyt a Közel-Keleten a tényleges – nem csupán diplomáciai – katasztrófa elkerülésére, mint a nagyhatalmak által kikényszerített izraeli–palesztin békét – pontosan úgy, ahogy Bibó István már több, mint negyven évvel ezelőtt a világ figyelmébe ajánlotta.³¹

³⁰ Vö: *Bibó István*, 1990. IV. 648–651.

³¹ Vö: *Az arab–izraeli viszály: végleges megoldásra irányuló nagyhatalmi akció lehetősége*. Uo. 657–669. *Az arab–izraeli viszály* legfontosabb részleteit – jegyzetekkel és bevezetővel ellátva – közzétettem a *Korunk* Bibó-émlékszámában (III. évf. 7; 2011. július, 37–52.) Kardos Gábor korábban szintén közölt részleteket a bibói esettanulmányból (*Az arab–izraeli konfliktusról*), és *Bibó István nemzetközi konfliktuselmélete. A ciprusi, a közel-keleti és az északír konfliktus* c. írásában érintette Bibónak a közel-keleti konfliktussal kapcsolatos álláspontját (*Rubicon*, 2004/4. 47–52.) Balog Iván a tanulmány teljes szövegét újraközölte (*Bibó István*, 2010. 182–258.), és utószava (*Bibó és a zsidókérdés*) 5. részében foglalkozik a közel-keleti esettanulmánnyal (i. m. 273–277.). Ám Bibó koncepciójának sarkalatos pontjával, a nagyhatalmak által kikényszerített béke kérdésével egyikőjük sem foglalkozik.

Bibó István nemzetközi konfliktuselmélete

A probléma és a bibói rendező elv

A konfliktusok – a nemzetközi is – ki nem iktatható társadalmi jelenségek, amelyek a fennálló körülmények megváltoztatásának az eszközei. Az államok között számos ok miatt keletkezhetnek konfliktusok.

Az elmúlt századokban az uralkodó dinasztiák egymást keresztező trónkövetelése gyakran vezettek háborúhoz, egyebek között a spanyol örökösödési háború esetében, a tizennyolcadik században. Ütközhetnek politikai érdekek és biztonsági igények, ahogyan a Kelet és a Nyugat között történt a hidegháború idején. Az a konfliktus, ami az Északi sark jégtakarójának olvadása nyomán a kőolajat és földgázt rejtő kontinentális talapzat felosztását illetően az érintett államok között feszül, azért alakult ki, mert napjainkban egyre fontosabbá válik, hogy az egyre szűkülő energiaforrásokhoz hozzá lehessen jutni. Egyes államok – így Irán vagy Észak-Korea – nukleáris fegyverekre támasztott igényét a környező államok és a Nyugat fenyegetésként élik meg. Kielemeződnek a kultúrák közötti ellentétek, a szembenállás a nyugati civilizációval – egyes államok tevékeny közreműködésével – terrorista támadásokat eredményezett. A kisebbségi jogok megtagadása vagy szűkítése konfliktushoz vezet az anyaállam és a területi állam között, ahogyan ez Magyarország és Szlovákia között történt az elmúlt években. A fejlődés egyenlőtlenségének növekedése és a környezeti károk, elsősorban a Föld felmelegedése pedig azt vetítik előre, hogy a jövőt a migrációs konfliktusok uralhatják.

Az egyik legfőbb konfliktusforrást már régóta az államok területével kapcsolatos viták jelentik. Az államok nemzetközi kapcsolatrendszerét és külpolitikai törekvéseit jelentős mértékben meghatározza földrajzi fekvésük, környezetük. Az államok hatalmi törekvéseinek megértése tehát nem is lehetséges földrajzi összefüggések nélkül. A területi viták sajátos csoportját alkotják az államalakulási konfliktusok, a kiválás egy már létező államból és az új, önálló, szuverén állam létrehozása. A föderatív állammá átszervezés, illetve a területi alapú kisebbségi autonómia megalakítása kapcsán kirobbant konfliktusok is idesorolhatók.

Guglielmo Ferrero, aki Bibó István genfi professzora és műveinek egyik inspirálója volt, a francia forradalmi és a napóleoni háborúkat lezáró bécsi kongresszusról írott munkájában 1940-ben rámutatott:

„(A) világ rendjének bármely formáját, az államok közötti békétől a hatalom legitimációját szolgáló jogi képződmények létrehozásáig csak sziszifuszi munkával lehet létrehozni, olyan munkával, melyet állandóan újra kell kezdeni, olyan épületen dolgozva, melyet már építés közben javítani kell, mert már aközben is romlik, míg építik. Az emberi lustaság egyik legsúlyosabb tévedése az a hiedelem, hogy a világ rendje úgy őrizhető meg, ha megtartjuk a rendet olyannak, amilyen. A rendet csak úgy lehet megőrizni, ha állandóan újjáépítjük.”¹

Ennek a sziszifuszi munkának talán a legnehezebb részét az elkerülhetetlen átalakulás békés jellegének a megőrzése jelenti. A béke ugyanis nem egyszerűen az erőszak alkalmazásának hiányát jelenti a nemzetközi kapcsolatokban, mivel akkor a status quo folyamatos fenntartásával lenne azonos értelmű. Ez azonban lehetetlen, hiszen a különböző gazdasági, társadalmi folyamatok eredményeként az államközi viszonyok átalakulása elkerülhetetlen. A béke fenntartásához, tartalmának változásához arra van szükség, hogy lehetőség nyíljon a békés változásokra. Anélkül, hogy az a nemzetközi kapcsolatok rendjének teljes felforogatásaként következzen be. Kétségtelen, hogy a status quo erőszakos megváltoztatásának tilalma – amely az ENSZ Alapokmány egyik legfontosabb alapnormája – a változást a legdinamikusabb, de egyúttal legpusztítóbb eszköztől fosztja meg. Ilyen körülmények közepette döntő jelentősége van a változások dinamikája és a stabilitás igénye közötti kényes egyensúly Ferrero-i újjáépítésének. A változások persze aligha törhetnek utat a fennálló viszonyokkal való ütközés nélkül.

Nemzetközi konfliktusok esetén az adott államok közötti politikai kapcsolatok során az ellentmondás, szembekerülés folyamatosan újratermelődik. A Nemzetközi Bíróság Nicaragua ügyében a nemzetközi vita fogalmáról úgy nyilatkozott, miszerint annak lényege az, hogy az egyik állam a másiktól olyan magatartást követel, amelyet a másik vagy megtagad, vagy nem teljesít, illetve egymást kizáró követelések állnak

¹ Ferrero, Guglielmo, 2002. 321.

fenn közöttük.² A konfliktus válságba torkollhat – ez a legélesebb, de még politikai szakasz. A válság pedig háborúhoz – a konfliktus fegyveres rendezésének kísérletéhez – vezethet. A nemzetközi jog azt várja el az államoktól, hogy békésen intézzék el a nemzetközi vitáikat, mindenképpen kerüljék el, hogy háborúra kerüljön sor, annál is inkább, mivel „a háború abszurd, mi több erkölcstelen, végül, nem is éri meg.”³

Bibó István, mint nemzetközi jogász, és mint a nemzetközi kapcsolatok elmélete magyarországi művelésének megalapítója szorosan kapcsolódott azokhoz a két világháború közötti törekvésekhez, amelyek eltávolodtak a kizárólag az állam nemzetközi szerepére és nemzetközi jogalanyiságára építő felfogástól, s a korszaknak megfelelően a népeket és nemzeteket be kívánta emelni a nemzetközi rendszerbe, ezért döntő szerepet szánt a nemzetközi rendszer békés működésében az önrendelkezésen nyugvó legitimációnak.⁴ Ugyancsak hatást gyakorolt rá a korszak liberális institucionalizmusa, amely szerint a nemzetközi közösség együttélése során felmerülő konfliktusok az erre szolgáló intézmények és megfelelő eljárások útján békésen rendezhetők.⁵

Bibó korai, szoros értelemben vett nemzetközi jogi jellegű tanulmányaival szemben, Ferrero hatására átalakult a legitimitásra vonatkozó szemlélete. Ezt *Az európai egyensúlyról és békéről* címmel ellátott – 1943–44-ben papírra vetett – kéziratában észleljük.⁶ *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai* című – 1965 és 1974 között írt és végső formába öntött – könyvében ugyancsak számos tudományos megközelítési módot érvényesített annak érdekében, hogy fellelje a nemzetközi közösség jelentős részben területi egyensúlyát, amelyben az államok relatív biztonságba kerülnek, kapcsolatuk stabilizálódik. Bibó egyen-

² Nicaragua elleni katonai és katonai jellegű akciók ügy (Nicaragua v. Egyesült Államok) Merits, Judgment, ICJ Report, 1986.

³ Tromp, Hylke: *On Peace and Peace Research*. Paper. (General Pugwash Conference, Gmunden am Traunsee, 1987. szeptember 1–6.)

⁴ Lásd erre: *Sárovary Ágnes*, 2011. 136–153.

⁵ Bibó *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai* előszavában utal, de „különböző körülmények miatt” nem tud a „szokásos apparátussal” hivatkozni az elkészítés során felhasznált művekre. Ezek közül érdemes kiemelni a következőket: *Aron, Raymond*, 1962, 1966; *Buza László*, 1967; *Ferrero, Guglielmo*, 2002; *Goodrich, Leland M., Edvard Hambro, Anne Patricia Simons*, eds, 1969; *Guggenheim, Paul*, 1953; *Horváth Barna*, 1995; *Kelsen, Hans*, 1920, Uó: 1950; *Seton-Watson, Hugh*, 1965, Uó: 1977; *Verdross, Alfred*, 1926.

⁶ *BIM* 2. 29–317.

súlyelmélete a nemzetközi területi és államalakulási konfliktusok békés elrendezésének egyik kulcsa.⁷

Bibó István a nemzetközi területi és államalakulási konfliktusok békés megoldásának másik kulcsát az államok közötti kapcsolatok alapvető struktúráját meghatározó alapelvek egymáshoz való viszonyának tisztázatlanságából eredő zavar feloldásában és Alfred Verdross osztrák nemzetközi jogász nyomán az erkölcsi közmegegyezésnek megfelelő megoldás kimunkálásában látta.⁸

Amint Bibó Istvánnak Révai Andrásához 1968-ban, az angliai kiadás érdekében írott leveléből tudjuk, a munkában eredetileg a ciprusi kérdéstről kívánt szólni, amely alkalmat adott volna nézetei kifejtésére az önrendelkezés elvéről és a politikai döntőbíráskodásról.

„Az egész témakör, az összes területi vitás kérdésekkel együtt, diákkoromtól kezdve izgat, amiben természetesen lényeges része van a történelmi Magyarország összeomlásának mint élménynek. Azonban úgy érzem, hogy eléggé kinőttem a gyermeteg hazabeszélésből, s az egész kérdés objektív teljességében izgat, annál inkább, mert Magyarország területi változásainak eshetőségeit igen pesszimistán ítélem meg az általam buzgón javasolt módszerek ellenére is, amelyeknek mások hamarabb tudják hasznát venni.”⁹

A mű angolra fordított változata végül is 1976-ban látott napvilágot az Egyesült Királyságban, az eredeti magyar szöveg utolsó része, a ciprusi és a közel-keleti esettanulmányok nélkül, holott Bibó levelében 1968 őszi, az ENSZ Közgyűlés ülészakára történő megjelenésben reménykedett. Az MTA kézirattárában található két kézirat közül az első 1965 és 1972 között, a második, a végleges változat 1965 és 1974 között készült el.¹⁰

⁷ BIM 6. 32.

⁸ Karácsony András, 2000. 91.

⁹ Bibó István, 1990. IV. 243–244, Kovács Gábor Bibó monográfiájában egy egész fejezet foglalkozik a művel, rekonstruálja annak nemzet-, önrendelkezés- és nacionalizmus-értelmezését, és összeveti a korabeli és későbbi nacionalizmus-értelmezésekkel: Kovács Gábor, 2004. 354–388.

¹⁰ A szöveg a MTAKK Ms 5112/15, 5113/1. jelzet alatt található, nyomtatásban először: Bibó István, 1990. IV. 283–681. BIM 6. 15–401. Ehhez kapcsolódik az Észak-Írországról szóló esettanulmányt, amelynek végső formába öntése a szövegközlő ifj.

Bibó nemzetközi tárgyú *magnum opusa* arra mutatott rá, hogy az államok közötti területi változásokra vonatkozó szabályok egyszerre tekinthetők túl lazának és túl merevnek. Túl lazák, mivel a változáshoz elegendő az érintettek közötti erre vonatkozó nemzetközi szerződés, és túl merevek, mivel minden új államalakulásra és területi változásra irányuló törekvés – erre szolgáló sajátos jogi eljárás híján – beleütközik az érintett államok abszolút ellenállásába.¹¹ Valóban, ha fennáll a felek egyetértése, akkor nemzetközi szerződéskötés útján rendezhetik a problémát, a terület átszállásához persze jogcímre is szükség van, ez azonban könnyen megtalálható. A merevség oka a területi változásra irányuló egyetértés hiányából ered, ugyanis önként egyetlen állam sem mond le valamilyen terület feletti uralmáról. Bibó hisz abban, hogy ha a változás a konfliktus rendezésére irányuló eljárás eredményeként legitimitást nyer, békésen megvalósulhat az átszállás. Megfelelő rendező elvre és megfelelő eljárásra van tehát szükség.

Bibó az alapelveket illetően döntőnek tekintette, hogy az államok szuverenitásából eredő területi integritás és a népeket megillető önrendelkezés összeütközése esetén az utóbbi kapjon prioritást, váljon az államalakulási területi viták rendezésének alapjává. Az alapelvek egymáshoz való viszonyát Bibónál másként értékeli Vajda Mihály.

„Számomra az tűnik e műben Bibó legfontosabb gondolatának, hogy tudomásul kellene venni: önmagukban helyes alapelvek bizonyos helyzetekben ellentmondhatnak egymásnak, s ilyenkor nem az a megoldás, hogy vagy az egyiket, vagy a másikat választjuk, hanem hogy megpróbálunk az *ellentmondó alapelvek közül egyikhez sem ragaszkodva* közvetítést találni közöttük.”¹² (Kiemelés az eredetiben)

Bibó az önrendelkezés és a területi integritás elvét a tartalom és a forma, a tartalmi és a formai legitimitáció viszonyaként értelmezi. Helyesen látja, hogy a területi integritás és – tehetjük hozzá – általában az állami szuverenitás tiszteletben tartása, az ő szavaival élve „az államok együttese és a területi állomány” a nemzetközi közösség alkotmánya

---

Bibó István szerint 1977-ben történhetett: Uo. 683–710. és 405–429. A szövegkiadó filológiai jegyzetei: *Bibó István*, 1990. IV. 793–795.

¹¹ *BIM* 6. 42.

¹² *Vajda Mihály*, 2008.

funkcióját tölti be. Nem célszerű egy alkotmányt gyakran változtatni, de lehetőséget kell teremteni a kivételes változásra, amelyre a tartalmi legitimáció létrehozása adhat okot.¹³

„Ezért kívánatos a nemzetközi területi stabilitás érdekében is minden olyan békés változás, mely mind tartalmánál, mind létrejövetelének körülményeinél fogva az önrendelkezés érvényesüléseképpen jön létre.¹⁴ (Kiemelés az eredetiben)

Bár Bibó az előbbieket értelmében különmeműekként értelmezte az önrendelkezést és a területi integritást, mégis – legalábbis megítélésem szerint – ez utóbbi megállapításával egyértelmű prioritást adott az előbbinek. Ugyanakkor az önrendelkezés gyakorlati értelmezése nyilvánvalóan csak kompromisszumok árán lehetséges.

Érdemes idéznünk Lord David Owen brit politikus meglátását, aki az Egyesült Királyság külügyminisztere volt egy időben, és a volt Jugoszlávia ügyében összehívott nemzetközi konferencia társelnöki funkcióját is betöltötte, továbbá ez ügyben béketervek társkidolgozója is volt.

„Egy állam sem olyan, mint a másik: a nemzetek történelme különbözik, az emberek magatartása eltér. Nem lehet egyetemes megoldást találni. Éppúgy tarthatatlan azonban bármely határváltoztatás tilalma, mint az a hit, hogy a határok állandó változásban vannak.”¹⁵

Owen megállapítása visszaigazolhatja Bibónak azt a gondolatát, hogy az önrendelkezés elve nélkül marad a nihil, a norma nélküli állapot a területi és államalakulási viták rendezése során.¹⁶ Hiszen vagy a területi integritás erősebb vagy mégis érvényesül az önrendelkezés, vagy egyszerűen a hatalmi önkény, de a végeredmény kiszámíthatatlan. Ez azonban gyakorlati következtetés. A pozitív nemzetközi jog alapján a formai területi legitimitásnak, az egyébként a történelem melléktermékeként, gyakran diktált békeszerződések útján létrejövő területi *status quo* a norma. Ez persze *hübrisz*, nemzetközi jogi *hübrisz*. Mutatja ezt

¹³ Vö. BIM 6. 139–140.

¹⁴ BIM 6. 141.

¹⁵ Owen, David, 1995. 34.

¹⁶ BIM 6. 145.

Koszovó függetlenné válása. Ezért is ismételték el ezerszer a nagyhatalmak vezetői, hogy Koszovó egyedi eset, és nem precedens.

A nemzetközi jogi keret

Az államalakulási és területi viták rendezésére javasolt bibói nemzetközi politikai döntőbíráskodás vizsgálata előtt érdemes áttekinteni az önrendelkezés és a nemzetközi viták békés elintézésének tartalmát és mai értelmezését.

Az önrendelkezés

Az önrendelkezés nélkül a huszadik század történelme nehezen lenne értelmezhető. Az első világháború után az osztrák–magyar, és a cári orosz, a második világháború után a brit, a francia és más gyarmatbirodalmak, végül pedig a hidegháború befejezését követően a szovjet birodalom felbomlása kapcsolódott össze vele. Bibó pontosan látta az önrendelkezés rombolási képességét, amit felforgató–forradalmasító funkciójának nevezett, és amelyet kiküszöbölhetetlennek tekintett. Ugyanakkor úgy vélte, hogy mivel a területi állapot legitimizálásának eszköze lehet, eme – igazoló–stabilizáló – funkciója a másikat háttérbe szoríthatja.¹⁷

Az első világháború után a státusza politikai doktrína volt, a második világháború végén az ENSZ alapokmány egyik alapnormájává vált, míg az 1966-ban aláírt Polgári és politikai jogok, illetve a Gazdasági, szociális és kulturális jogok nemzetközi egyezségokmánya azonos szövegű 1. cikke szerint minden népet megillető jog.

Az önrendelkezés nemzetközi jogi alapnormáját számos ENSZ közgyűlési nyilatkozat értelmezte a dekolonizációs folyamat összefüggésében.¹⁸ Amint Gaetano Pentassuglia rámutat, a legtöbb konkrét esetben az önrendelkezés függetlenséget jelentett, de mint koncepció sohasem szűkült erre, hiszen lényege a nép szabad választása politikai státuszát illetően, ami magába foglalja a társulást egy már létező állammal, akár

¹⁷ *BIM* 6. 135–138.

¹⁸ Így elsősorban az 1514 (XV) és a 1540 (XV) határozat, mindkettőt 1960-ban fogadták el.

a volt gyarmattartóval is.¹⁹ Az ENSZ Közgyűlés 1970-ben elfogadott, ajánlási értékű 2625 (XXV) határozata – amely az államok baráti kapcsolatait és együttműködését szabályozó nemzetközi jogi elvek tartalmát értelmezte – kiterjesztette az önrendelkezést a gyarmati uralom mellett arra a helyzetre is, amikor fennáll a népek idegen elnyomás és uralom alá vetése, valamint kizsákmányolása. A két 1966-ban aláírt Egyezségokmány szövege egyértelműen megkülönbözteti az önrendelkezési jog külső és belső oldalát. Ettől kezdődően vált fokozatosan elismertté, a hidegháború után pedig teljesen elfogadottá, hogy az önrendelkezésnek van belső oldala, amely a demokratikus politikai döntéshozattal egylényegű.

Az ENSZ alapokmány alapnormáinak tartalmát értelmező 2625 (XXV) közgyűlési nyilatkozat szövege belső ellentmondástól terhelte. Egyszerre ismeri el a függetlenséget az önrendelkezési jog megvalósulása egyik formájaként, ugyanakkor főszabályként kizárja a független államok területi épségének és politikai egységének megsértését. Erre Bibó István is rámutatott.²⁰ Miután a nemzetközi közösség 1970-ben nem csupán államokból állt – volt még néhány gyarmat és egyéb függő terület –, annak kihangsúlyozása, hogy a nyilatkozat független államok területi épségét és politikai egységét védi, volt értelme. Az elnyerhető politikai státusz nem vezethet az államok területi épségének és politikai egységének megsértésére, ugyanakkor a nyilatkozat kivételt tesz, hiszen csupán az állam területén élők összességét – fajra, hitre és a bőr színének különbségére tekintet nélkül – képviselő kormánnyal rendelkező állam esetén védi annak területi épségét, illetve politikai egységét. Ez a kitétel úgy értelmezhető, hogy ilyen esetben csupán az egész nép igényelheti az önrendelkezési jogot. Ami azt is jelentheti, hogy a diszkrimináló kormánnyal szemben viszont a nép hátrányosan megkülönböztetett részét, így egy kisebbséget is, megilleti ez a jog.

A nyilatkozatnak ez a megállapítása eltérő értelmezéseket váltott ki. Thomas M. Franck azt hangsúlyozta, hogy indokolt az óvatosság, hiszen a kiválás lehetősége és a hátrányos megkülönböztetés politikája kölcsönösen erősítik egymást, és egy bizonyos konkrét esetben nehéz megállapítani, hogy a kiválás iránti vágy okozza a diszkriminációt vagy

¹⁹ *Pentassuglia, Gaetano, 2002. 305.*

²⁰ *BIM 6. 138.*

fordítva.²¹ Otto Kimminich ezzel szemben arra mutat rá, hogy amíg egy többnemzetiségű állam tiszteletben tartja az etnikai csoportok és azok tagjainak kollektív és egyéni jogait, nemzetközi jog szerinti védelmük biztosított. Ha azonban ezeket a jogokat folyamatosan megsértik, olyan helyzet jöhet létre, amelyben az elnyomott nép vagy etnikai csoport hivatkozhat az önrendelkezés jogára annak érdekében, hogy alkotmányos változások történjenek az államban, vagy hogy kiválás útján nemzetközi megoldást találjon. A belső változások kisebbségvédelmet, autonómiát vagy egy megfelelő föderális struktúra létrehozását célozhatják.²²

Thomas M. Franck egy valóságos gyakorlati problémára mutat rá, hiszen adott esetben lehetséges, hogy a diszkriminációt megelőzi a kiválás iránti politikai mozgalom. Diszkriminálni azonban ilyen esetben sem szabad, az azzal szembeni védelem garantált jog, amely nem függhet előfeltételektől. A kivétel gyakorlati alkalmazhatósága szempontjából az igazi probléma a diszkrimináció megállapításának módszere, illetve annak meghatározása, hogy milyen mérvű hátrányos megkülönböztetés vezet el az önrendelkezési jog tekintetében jogalanyisághoz. Nagyon kevés ugyanis az olyan egyértelmű helyzet, mint amilyen az apartheid rezsim idején a dél-afrikai feketék esetében fennállt, amely kapcsán az ENSZ Biztonsági Tanácsa olyannyira veszélyesnek találta a létrejött állapotot, hogy megállapította a nemzetközi béke és biztonság veszélyeztetését, és szankciókat rendelt el az állammal szemben. Egyébként feltehetően ez a konkrét helyzet járhatott az ENSZ tagállami képviselőinek fejében, amikor az idézett nyilatkozatnak ezt a részét elfogadták. Azt is figyelembe kell venni, hogy a dél-afrikai helyzetben nem állt fenn annak a veszélye, hogy önrendelkezési jogukkal élve a feketék kiválnának az államból. Ennek igen nagy a jelentősége, hiszen az államok elfogultak a területi status quo irányában. Thomas M. Franck egyébként egy későbbi munkájában úgy érvelt, hogy a politikai és társadalmi egyenlőségnek, illetve a kulturális identitás megőrzésének következetes és hallatlan mértékű megtagadása olyan elnyomást jelent, amely eléri a gyarmatosítás mértékét, és az egykori Kelet-Pakisztán, azaz Banglades példájára utalt.²³ Ezzel Franck az önrendelkezést leg-

²¹ Franck, Thomas M., 1988.

²² Kimminich, Otto, 1993. 92–93.

²³ Franck, Thomas M: Post-Modern Tribalism and Right to Secession. In Brölmann,

inkább megalapozó kategóriával, a gyarmatosítással kapcsolja össze a súlyos jogsértéseket és a diszkriminációt. Ezzel megőrzi az önrendelkezés hagyományos felfogását, amely a gyarmatosítás összefüggésében értelmezi ezt a kérdést.

Otto Kimminich álláspontja, tagadhatatlanul összhangban a nyilatkozat szövegével, nem a diszkrimináció szükséges mértékére és megállapítására vonatkozó nehézségekre tekint. Értelmezése szerint a folyamatos diszkrimináció és jogsértések a kisebbséget néppé teszik az önrendelkezési jog alanyisága szempontjából, és a jog teljes lehetséges tartalmára – ideértve az autonómiát és a kiválást is – jogosítottá válik. Igaz, hogy a későbbiekben Kimminich a belső önrendelkezés mellett száll síkra.²⁴ A Kanadai Legfelsőbb Bíróság – a Québec esetleges kiválásával kapcsolatos határozatában²⁵ – megerősítette ezt az értelmezést.

Az államok gyakorlata azonban ellentmond ennek az értelmezésnek. Maga a Kanadai Legfelsőbb Bíróság is kifejezte, hogy tisztázatlan, a megalapozott nemzetközi jogi standardok mennyire tükrözik az „elnyomás” érvét.²⁶ Antonio Cassese szerint ez a klauzula nem vált a nemzetközi szokásjog részévé.²⁷ Az államok gyakorlata szerint az önrendelkezési jog alanya – a „nép” – azonos az állam lakosságával.²⁸ Az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága a polgári és politikai jogokkal foglalkozó egyezségokmány végrehajtásával kapcsolatos jelentések kapcsán többször rámutatott, a széles értelemben felfogott demokratikus folyamatban való részvétel, az ezzel kapcsolatos jogok gyakorlása jelenti a kisebbségek participációját az önrendelkezési jog belső oldalának gyakorlásában.²⁹

Corinne, Lefebvre René és Zieck, Marjoleine, szerk, 1993. 3–27, idézi *Pentassuglia, Gaetano*, 2002. 310.

²⁴ *Kimminich, Otto*, 1993. 94–100.

²⁵ *Reference Secession of Canada*, (1998) 2. S. C. R. 217 para 130, In *Steiner, Henry J. és Alston, Philip* szerk, 2000. 1283.

²⁶ *Pentassuglia, Gaetano*, 2002. 311.

²⁷ *Cassese, Antonio*, 1995. 108–124.

²⁸ Így látja ezt a szakirodalom nagy része is.

²⁹ HRC Concluding Comments regarding Canada, Mexico and Norway, UN Doc. CCPR/C/79 add. 105. 109. és 112. old, idézi *Pentassuglia, Gaetano*, 2002. 316.

A nemzetközi viták békés elintézése

Az erőszak korlátozása a nemzetközi kapcsolatokban, illetve kiiktatásuk, a konfliktusok békés elintézése nemzetközi jogi normák következménye. Ezért szerepel ez az előírás az 1928. évi Briand–Kellog Paktumban – amely eltiltotta a háborút, mint a nemzeti politika eszközt – vagy az ENSZ Alapokmányában, amely tartalmazza az erőszak tilalmának alapnormáját. Ha fegyveresen tilos, akkor békésen kell a konfliktusokat elintézni. A viták békés rendezésének követelményéből az is következik, hogy azt újra és újra meg kell kísérelni. Sikertelen rendezési kísérletek nem legitimálják az erőszakos megoldást. A rendezés békés eszközeinek megválasztásában az államok szabadságot élveznek. A feleknek olyan diplomáciai vagy bírói vitarendezési módokat kell választaniuk, amelyek megfelelnek a vita körülményeinek és jellegének.

A rendezés során – amint erre az ENSZ Alapokmány rámutat – úgy kell eljárni, hogy a nemzetközi béke és biztonság, valamint az igazságosság ne kerüljön veszélybe. Ez utóbbi követelmény azért került megemlítésre, mert az igazságosság és a béke fenntartása a rendezés során szembekerülhet egymással, és az előbbi félretétele az utóbbi érdekében, fenntarthatatlan megoldást eredményez. Így történt 1938-ban, a náci Németország által kirobbantott csehszlovák válság során – a lezáró müncheni egyezmény egyértelműen alárendelte az igazságosságot a béke fenntartásának.

Egy nemzetközi vita békés rendezése valamennyi érdekelt államon múlik. Így a viták békés rendezése alapnormájának csupán együtt tudnak megfelelni. Az érintett állam akkor teljesíti az abból eredő kötelezettségét, ha jóhiszeműen, a rendezés valódi szándékával eljárva, mindent megtesz annak érdekében – ideértve azt is, hogy eredeti tárgyalási pozíciójából hajlandó némely ponton engedni –, és természetesen tartózkodik az erőszaktól vagy az azzal való fenyegetéstől. Egy konkrét vitarendezési mód visszautasítása ugyanakkor még nem jelenti az alpnorma sérelmét, az viszont igen, ha szándékosan időhúzás vagy egyéb más cél érdekében vesz részt a békés elintézés megkísérlésében.

A nemzetközi jog tudományában vitatott kérdés, hogy az államközi konfliktusok kettéválaszthatók-e jogi, illetve politikai konfliktusokra. Egy ilyen csoportosításnak az lenne az értelme, hogy az előbbiekkel a nemzetközi bírói szervek (a Nemzetközi Bíróság, illetve a választott bíróságok), míg az utóbbiakkal az olyan politikai intézmények, mint

a Biztonsági Tanács foglakozna, vagy egyéb diplomáciai úton kísérelné meg a megoldásukat. A jogi és a politikai konfliktusok szembeállítás azonban hamis. A jogi vetület minden konfliktus szükségszerű része anélkül, hogy annak lényegét adná. Az érintett államok maguk is hatalmi-politikai, illetve gazdasági konfliktusoknak tekintik a vitáikat, amelyeket saját érdekeik szerint szeretnének rendezni, és ehhez keresnek nemzetközi jogi érveket. Megítélésem szerint így gondolhatta ezt Bibó István is, hiszen különböző megközelítéseket együttesen alkalmazva vizsgálta a területi és államalakulási konfliktusokat.

A nemzetközi jog nyelvként szolgál a vitában álló felek között, azon kell kifejezniük az érdekeiket. A nemzetközi jogi dimenzió legalábbis részben technikaivá oldhatja a vitát. E mellett, mivel a jog és így a nemzetközi jog lényege sok tekintetben nem más, mint a különféle kommunikatív folyamatok értelmezése, nemzetközi jog a jogszerű/jogszerűtlen bináris kódja alkalmazásával hozzájárul a mögöttes konfliktus érvelő diskurzus útján történő rendezéséhez.³⁰

Bibó a politikai döntőbíráskodás eszméjével a nemzetközi viszonyok humanizálódását, az önkény, a fegyverek hatalma háttérbeszorítását kívánta szolgálni.

Megfelelő eljárás

Bibó István alapvető tétele: tekintettel arra, hogy egy konkrét területi konfliktus kapcsán számos eltérő értelmezés merülhet fel, az önrendelkezés alapszabályának alkalmazásához sajátos eljárásra van szükség. Olyan eljárásra, amely egyesíti a diplomácia és a bírói konfliktusrendezés elemeit, tehetjük hozzá. Ha ugyanis a vita bírói szerv elé kerül, akkor a döntés az esetek túlnyomó többségében a fennálló nemzetközi jogi helyzet alapján születik meg. Ha diplomáciai úton próbálják meg rendezni – például a felek közötti közvetlen tárgyalás vagy közvetítés révén – a nemzetközi jog szerepe más. Ezekben az esetekben a vitaalap, a kiindulópont szerepét tölti be, illetve érveket szállít a felek álláspontjának igazolására. A megoldásban csupán az egyik tényező, a gazdasági, politikai, presztízs és egyéb szempontok mellett.

Bibó elképzelése szerint az önrendelkezés alapszabályát a pártatlan-

³⁰ A jog, mint kommunikáció és a bináris kód gondolata Niklas Luhmanntól származik. Idezi és értelmezi: *Karácsony András, 2000. 158–165.*

ság és a függetlenség elve szerint működő nemzetközi döntőbírósnak kell alkalmaznia, nem a tételes nemzetközi jogszabályok, hanem a politikai ítélőképesség alapján.

Bibó a politikai döntőbíráskodás legfőbb jellemzőjének tekintette, hogy az ügy kikerül a felek rendelkezése alól, abban azoktól független és pártatlan szerv dönt, amely erre a célra létrehozott szervezeti és eljárási normák keretében dönt. Eddig a bírói vitarendezés jellemzői dominálnak. Ez megkülönbözteti a nagyhatalmi politikai döntőbíráskodástól, amikor a nagyhatalmak képviselői járnak el, ahogyan ez a bécsi döntések esetén történt. A szerv döntéshozatala azonban politikai jellegű lenne, hiszen a felek által felhozott politikai alapelveken nyugvó érvelés után a döntés nem a pozitív nemzetközi jogból, hanem azok politikai bölcsesség alapján történő megítéléséből következne.

Ezzel az elképzeléssel kapcsolatban egy elméleti megfontolás és egy gyakorlati érv hozható fel.

Ami az elméleti megfontolást illeti, az államok általában előnyben részesítik a konfliktusok diplomáciai rendezését a bírói megoldással szemben. Milyen okai vannak a nemzetközi jog alapján döntő, független és pártatlan intézményekkel szembeni gyanakvásnak? Elsősorban az, hogy a döntés feletti kontroll átengedését az államok hatalmuk csökkenéseként értelmezik, ugyanis az ezen az úton objektívvá, befolyáshatatlanná válik. A nemzetközi jog döntő szerephez kerül, és a bírói eljárás a vitát kiszakítja a részes államok komplex viszonyrendszeréből. A döntés során egy bírói szerv nem értékelheti a két állam gazdasági kapcsolatainak jelentőségét, a közös szövetségi rendszeren belül a két államot ért külpolitikai befolyásolást, a két miniszterelnök közös pártcsaládhoz tartozásából eredő hatásokat, és így tovább, csupán a nemzetközi jogi helyzetet. Az is fontos, hogy a nemzetközi konfliktusok diplomáciai rendezése mindig lehetőséget nyújt arra, hogy a kialakult megoldást mindkét fél kormányzata győzelemként prezentálja a hazai közvéleménynek. Egy bíróság, még ha igyekszik is salamoni döntést hozni, akkor is, mindenképpen győztest és vesztest teremt, és ez belpolitikailag kockázatos lehet az államok számára. A konfliktusmegoldás másik – a tárgyalás melletti – fő diplomáciai formája, a közvetítés esetében pedig az ilyen szerepet játszó nagyhatalom garanciákat adhat a rendezés stabilitásának megteremtésére, és szolgáltatásokat nyújthat a feleknek, amelyek kompenzálják az esetleges, a megegyezésből eredő veszteségeket. Ezeket egy bírói ítélet nem nyújthatja. A problé-

mát az jelenti, hogy ezeknek a körülményeknek a bevonása nem lenne egyszerű a Bibó féle politikai döntőbíráskodás során sem, hiszen azok értelmezése maga a politikacsinálás, míg ez a szerv az önrendelkezés prioritása mellett elvek összeütközésében döntene. Bibó világosan látta ezt a nehézséget, de úgy vélte, része lehet az általa javasolt nemzetközi döntőbíráskodás lényegének tekintett politikai mérlegelésnek.

„(A)z ‘alku’, az ‘ellenszolgáltatás’, a ‘csere’, a ‘kárpótlás’, az ‘egyen-súly’ jellegzetes politikai jelenségei /.../ megfelelő módon a demok-ratikus elvek alkalmazásába, a politikai döntőbíráskodásba is bele-építhetők;”³¹

Így kerülne sor a Vajda Mihály által említett közvetítésre, a kompromisszumok árán érvényesített önrendelkezésre.

A gyakorlati érvet az jelenti, hogy azt mondhatjuk, hogy a Bibó-féle politikai döntőbíráskodás lehetősége kodifikált, de az államok nem élnek vele. Tudni illik az ENSZ Nemzetközi Bírósága ismeri a *jus equo et bono* eljárást, amely során a szerv pártatlan és független bírái nem a pozitív nemzetközi jog, hanem a méltányosság alapján döntenének. Ilyen eljárásra azonban mindeddig nem került sor, sem az ENSZ Nemzetközi Bíróságán, sem elődje, az Állandó Nemzetközi Bíróság ítélezésében. Feltehetően azért, mert bár a nemzetközi jog bonyolult és szinte nincs olyan helyzet, amelyben nem lehetne ellenérveket felhozni, mégis az arra alapozott ítélet előreláthatóbb, mint az, amely a bírák által – a nemzetközi jogon kívül – értelmezett méltányosságon alapulna. Még ha a politikai döntőbíráskodás az önrendelkezés politikai bölcsesség útján történő értelmezésével tartalmilag legalább részben mást is jelent, a végeredmény legalábbis elég bizonytalan lenne, vagy túlzottan is megjósolható egyes olyan államok kapcsán, amelyek számára a területi *status quo* kedvező. Így a politikai döntőbíráskodás kényes pontja az elfogadáshoz szükséges politikai akarat. Annál is inkább, mivel ehhez nem csupán kockázatvállalás, de ésszerű belátásra is szükség van, amely nem mindig van meg a konfliktusban érintett feleknél. „Kérdés persze, hogy a politikában mennyiben képes az ész mindig szabályozni az akaratokat, vágyakat, érdekeket, érzéseket?”³² A kevés mai gyakorlati

³¹ BIM 6. 235.

³² Karácsony András, 2000. 94.

példák egyike, amikor választott bírósági keretben területi kérdésben ilyen jellegű ítélezésre sor került az 1999. március 5-i brckoi döntés, amely az évtized súlyos délszláv háborúi lezárási folyamatának részeként a daytoni békeszerződés réseit kitöltve különleges státuszú kerületet hozott létre a városból, amely nem része sem a Bosznia és Hercegovina közötti föderációnak, sem az úgynevezett Republika Serpskának. A döntés olyan elveken alapszik, mint a terület többnemzetiségű jellegének megőrzése, az elűzöttek és az elmenekültek visszatérítésének fontossága, az országnak és a nemzetközi közösségnek az érdekei.³³ Igaz, hogy a döntés nem az érintett felek belátásának köszönhető, hogy megszületett, hanem a nemzetközi közösség fegyveres fellépésének.

Bibó maga is érezte, hogy a nagyhatalmak és az általuk uralt nemzetközi intézmények, mint például az ENSZ Biztonsági Tanácsa saját hatalmuk feladásának vagy legalábbis jelentős korlátozásának tartanak a politikai döntőbíráskodás elterjedését. Ugyanakkor úgy vélte, hogy annak felismerése, hogy a nemzetközi intézmények képtelenek bizonyulnak az egyes területi konfliktusok megoldására, benuhátságot mutatnak a rendezésre, elvezethet a politikai döntőbíráskodás előnyeinek a felismeréséhez.³⁴ Ahhoz, tudni illik, hogy ily módon a területi állapot formális legitimitása helyett, amely területi integritás elvén nyugszik, elérhető annak az önrendelkezésen alapuló tartalmi legitimitása.

Változatlanul kérdéses azonban, hogy az államalakulási és területi viták megoldásának elvi alapján működőképesse tehető-e a gyakorlatban az önrendelkezés alapszabálya. Hiszen ma már államot alapítani csupán már létező állam terhére lehet. Amint az azóta lefolytatott széleskörű empirikus vizsgálatok bizonyították, egy konfliktust annál nehezebb békésen megoldani, minél több strukturális változó (gazdasági, szociális, etnikai, vallási, kulturális, politikai) kumulálódik, a szuverenitás minél több eleme (így például a határ, a terület, az etnikai hatalommegosztás) forog kockán, minél inkább érintettek az alapvető értékek és identifikációs formák, illetve minél kevésbé intézményesített a vita megoldása.³⁴ Bibó István, mint nemzetelvű liberális modernista nemzetközi jogász a legutóbbi elem kapcsán szeretett volna áttérést el-

³³ Kovács Péter, 2010. 81.

³⁴ Pfetsch, R. Frank, 1990. In Czempiel, Ernst-Otto, Liparit Kinzadjan, Zdenek Mazopoust, eds, 1990. 99–123.

érni – különös fontosságot tulajdonítva a konfliktusmegoldás eljárási-intézményi aspektusainak – a politikai döntőbíráskodás eszméjével.

Bibó István az alkotmánybíráskodás mintájára képzelte el a nemzetközi politikai döntőbíráskodást, ugyanakkor úgy, mint amelyik a politikai ítélőképeség alapján dönt. Amint erre Karácsony András rámutat, az alkotmánybíráskodással szemben pontosan annak kapcsán merült fel a legtöbb kritika, amikor döntéseiben szerepet kaptak a politikai megfontolások. E mellett a politikai ítélőképeség csupán részben támaszkodik közvetlenül alapelvekre, inkább meghatározott politikai normák befolyásolják.³⁵

Esettanulmányok

Bibó István munkája esettanulmányokkal egészül ki, amelyek célja annak bemutatása volt, hogy hogyan is lehetne alkalmazni a gyakorlatban az önrendelkezés elvének politikai bölcsesség alapján történő értelmezését olyan konfliktusok megoldására, amelyekre évtizedeken keresztül sem sikerült megoldást találni.

A ciprusi kérdés³⁶

A ciprusi görög és török közösség szemben állása, a ciprusi államiság megoldatlansága, az egykori oszmán birodalom bukása után előállott és teljesen még ma sem elrendezett, két nemzet közötti területi elhatárolódás részkérdése – mutat rá Bibó. A megoldás súlyos tehertétele az egykori hódítási viszony a két közösség életében. Ez az a probléma, amelyet a volt Jugoszlávia és a Szovjetunió felbomlása utáni helyzetből is ismerünk: a szerb és az orosz „uralkodó” etnikum kisebbségbe kerül a korábbi államalakulat romjain létrejövő új államokban.

³⁵ Karácsony András, 2000. 94.

³⁶ A kérdéssel kapcsolatos szakirodalomból: Anastasiu, Harry, 2008; Diez, Thomas és Tocci, Nathalie, szerk, 2009; Diez, Thomas, Dodd, Clement, 2010; Joseph S. Joseph, 1999; Hoffmeister, Frank, 2006; Michael, Michális Stavrou 2009; Necatigil, Zaim M., 1989; Mirbagheri, Farid, 1998; Richmond, Oliver P. 1998.

„Komplikáltabb a helyzet – állapítja meg Bibó –, ha az egykori uralkodó etnikum nemcsak 'urak'-ból, hanem 'nép'-ből is áll, azaz területi és etnikai 'utánpótlása', 'hátvédje' is van, még ha kisebbség is az, mint Ciprusban. Ilyenkor állanak elő a legmérgeesebb és legnehezebben megoldható etnikai és területi ellentétek, melyeknek végleges elhatárolása még szerencsés esetekben is igen keserves folyamat. Első fázisban azért, mert az uralkodó etnikum ilyen esetben sokkal nehezebben veszi tudomásul a többségnek a modern tömegtársadalomban elkerülhetetlenül igényelt és tartósan el nem vitatható önrendelkezési követelését. Mikorra pedig végre valamely okból kényszerül ezt elismerni, akkorra az addig elnyomott többség lesz az, amely a maga önrendelkezését és többségi helyzetét 'uralom'-nak fogja fel, visszautasítja az arányos területi megosztás gondolatát is, és többségi eszközökkel igyekszik létrehozni uralmi helyzeteket, elnyomást. Ez felkelti a megsemmisítéstől való félelmet az egykori uralkodó kisebbségben, melynek számára eredendően nincs tárgyi előfeltétele, történeti előzménye és érzelmi alapja annak, hogy lojalitást érezzen azzal az állammal szemben, amelybe a többség vinni akarja, mert hiszen van egy eleven, aktív lojalitása a saját etnikumával s ennek politikai testével szemben. Számára tehát a szokványos kisebbségi jog semmit sem mond, s a legkevesebb, amit egy politikai együttéléstől megkíván, a majorizálással szembeni teljes biztonságot nyújtó valamiféle paritás.”³⁷

A helyzetet tovább nehezíti, és az önálló, mindkét közösséget felölelő ciprusi állam létrehozását gátolja, hogy nem létezik ciprusi politikai nemzettudat. Ez az előbbieken alapján egyébként érthető. Etnikai értelemben pedig a ciprusi közösségek nemzettudata nem különül el a görög és a török nemzettudattól – állapítja meg Bibó. Az esettanulmány megszületése óta folyamatosan újrakezdődő rendezési kísérletek egyik alapkérdése, hogy vajon külső nyomással létrehozható-e a ciprusi politikai nemzettudat. A legutóbbi kísérlet, az EU-tagság kilátásba helyezése – az ENSZ béketerve szerint megteremtett – egységes Ciprus számára, sikertelennek bizonyult, a görög közösség népszavazáson ellene döntött. A görög rész a törökkel szemben EU-tag lett.

Bibó egyébként népszavazást gondolt el a közös vagy a külön állam-

³⁷ BIM 6. 265–266.

ról, az utóbbi döntés esetén pedig politikai döntőbíráskodást az államhatárrá való elválasztó vonalokról.

A közel-keleti konfliktus³⁸

Bibó István történeti és politikai lélektani elemzését egy olyan idézettel kezdi, amely nem csupán a konfliktus, de a szerző saját megközelítési módjának egyik legfőbb vonására mutat rá.

„Senki sem hajlamos annyira igazságtalanságok elkövetésére, mint az, aki igazságtalanságok ártatlan áldozatának tudja magát.
(X. századi arab vagy zsidó bölcs Jeruzsálemből vagy Bagdadból.)”³⁹

Az idézet feltehetően apokrif, a szerzője maga Bibó. Ezt nem csupán az bizonyítja, hogy játékosan egy arab vagy zsidó bölcsnek tulajdonítja, hanem az is, hogy jól kifejezi a konfliktus bibói lélektani alapvetését. Az idézet Bibó beleérző képességének bizonyítéka, hiszen pontosan tudja és látja, hogy mindkét nép életében, mai felfogásában mekkora szerepe van régi bölcseik tanításának.

Bibó számos találó megállapítást tesz az arab és az izraeli nemzetté válás, beállítottság és lelkiállapot témakörben is. Olyan felismerésekről van szó, amelyek azóta is többször bebizonyosodtak. Többször, legutóbb a Clinton-időszak végén elért „majdnem” megegyezés kapcsán utólag beigazolódott a bibói tétel, amely szerint az arab politikai tudatot egy kiábrándultság alapuló belső bizonytalanság jellemzi:

„/.../ gondterhelten emlékszik vissza arra, hogy az araboknak már eddig is több ízben okuk volt utólag megbánniuk, hogy intranszignens álláspontokat foglaltak el valóságos erő és elhatározás nélkül oly megoldásokkal szemben, melyekre az utóbb bekövetkezett kedvezőtlen fejlemények után szívesen visszatértek volna.”⁴⁰

³⁸ A kérdéssel kapcsolatos szakirodalomból: Berlin, *Isaiah*, 2005, Uő: 2009; Khalili, *Rhasid*, 1997; Koestler, *Arthur*, 1996, Uő: 2011; Lesch, *David*, 2007; Rostoványi Zsolt, 2006; Quigley, *John*, 2010; Tibi, *Bassam*, 1997; Tatár György, 2009.

³⁹ BIM 6. 310.

⁴⁰ BIM 6. 348–349.

Fontos és a hetvenes évek első felében, de ma is releváns bibói gondolat az arab menekültek izraeli területre történő visszatérésnek kérdésében az időtényező kiindulópontként választása. Bibó szerint a negyvenes évek végén elmenekült palesztinok, noha kárpótlást kapnának, oda nem térhetnének vissza, mivel a zsidó telepések által időközben átformált területet valódi értelmében már úgysem kaphatnák vissza. Ugyanakkor Bibó lehetővé tette volna az 1967. évi háború palesztin menekültjeinek visszatérését, hiszen az 1970-es évek elején esetükben nem telt el hosszú idő.⁴¹ Ha a jelenből nézzük a kérdést, az idő további múlása nyilvánvalóan csak megerősítette, hogy a területi helyett pénzügyi kompenzáció kombinálása a palesztin önkormányzat – később állam – területére költözéssel, ottani, esetleg más arab állam területén történő földvásárlás jelenthet megoldást.

Értekes megállapításokat tesz Bibó az 1967-es tűzszüneti határok legitimitását illetően, rámutatva, hogy az milyen tényezőkre vezethető vissza. Ez a határ az 1949. évi fegyverszüneti egyezmények korrigálása mellett tükrözi az ENSZ eredeti megosztási tervét (a negyvenes évek végén az így megosztott területet több mint hétszáz ezer arab hagyta el, és hétszáz ezernél nem sokkal kevesebb zsidó költözött a helyükre az arab államokból). Az 1956., az 1967. és 1973. évi háborúk után ezek mögé tért vissza az arab fél, és ezt erősítette meg az ENSZ Biztonsági Tanácsának 1967. novemberi és számos későbbi határozata is. Az 1967-es határ Izrael nemzetközileg legitimnek tekintett határává vált. A válság további elmélyülése, a napról napra bekövetkező palesztin terrorista merényletek nyomán 2002 novemberében az izraeli fél elválasztó biztonsági fal építésébe fogott, csak nagyjából követve az 1967-es határt, ami így a palesztin önkormányzati terület jelentős megkurtításával járt. A palesztinok a fal miatt nem csupán a munkahelyekhez való hozzáférés megnehezítésétől tartottak, hanem attól is, hogy a védelmi rendszer először de facto határrá válik, majd megindul a legitimé válás lassú útján. Az ENSZ Nemzetközi Bírósága tanácsadó véleményében⁴² a fal felépítését jogszerűtlennek nyilvánította a nemzetközi jog alapján, megerősítve az 1967. évi tűzszüneti határok legitimitását.

Bibó tanulmányának talán legértékesebb része a konfliktus megol-

⁴¹ *BIM* 6. 343–346.

⁴² A palesztin területen fal építésének jogi következményei. ICJ, Advisory Opinion of 9 July 2004.

dását valójában nem szolgáló tévutak azonosítása *Néhány hiábavaló szólam kikapcsolása* címmel. Bibó szerint nincs sok értelme az arab–izraeli ügyben az agresszor címet bármelyik félnek is tartósan kiosztani, és főleg nem a további tennivalókat egyszerűen ebből levezetni. Az arabok és izraeliek ugyanis a 20. században és azóta is az állandó agresszió állapotában éltek és élnek. A feladat a kétféle alapagressziót csökkenteni, hogy egymással kiegyenlíthetők legyenek.

Rendkívül érdekes, amit Bibó a palesztin autonómia létrehozásáról ír. Az Izraelnek alárendelt palesztin autonómiát illetően Bibó rámutatott, hogy az ilyen alávetettség a nyílt katonai megszállásnál is nagyobb sérelme az arab nemzeti öntudatnak, amely a gyakorlatban állandó erőszak-alkalmazást kíván, és ez gyengíti az érdekkiegyenlítődés lehetőségét.⁴³ Úgy gondolom, a gyakorlat itt is igazolja Bibó felfogását. A gyenge palesztin önkormányzat, amelynek határait úgy vonták meg, hogy két egymástól elszigetelt részből áll, valóban csupán megalázása az arab nacionalizmusnak. Azaz, ahogyan Molnár Gusztáv megfogalmazta, igazi áttörést csak a Bibó által igényelt „végleges megoldás”, az ún. végleges státusról szóló megállapodás hozhat.⁴⁴ Igaz, hogy a zsidó telepek és Izrael biztonsági igényei rendkívül nehezé tesznek minden területi elválasztást, de ma már az is világos, hogy az ideiglenesség elfogadása a palesztin önkormányzatot illetően mind a két fél részéről fővényre épült. Izrael feltehetően abban bízott, hogy nincs állandóbb, mint az ideiglenesség, a palesztinok pedig abban, hogy a valami jobb, mint a semmi. Ugyanakkor a 2011 szeptemberében a palesztin államiságot legitimáló ENSZ-tagság egyoldalú megkísérlése előzetes, a területi és az egyéb kérdéseket rendező megállapodás nélkül, szintén aligha garantálhatja a rendezést.

Az északír megoldás⁴⁵

Bibó az északír probléma esetében is fenntartja alapvető tételét, amely szerint nemzetfejlődési, államalakulási, területi vitáról, és nem vallási,

⁴³ BIM 6. 374.

⁴⁴ Molnár Gusztáv, 2011.

⁴⁵ A kérdéssel kapcsolatos szakirodalomból: Aughey, Arthur, 2005; O'Brien, Brandon, 1999; Butler, Hubert, 1996; Agee, Chris, ed. 2003; Coogen, Tim Pat, 2002a, Uő: 2002b;

azaz kulturális ellentétéről van szó. Ilyen módon jut le az alapvető kérdésig, amelyet azonban nem lehet a demokratikus legitimitást biztosító népszavazással eldönteni. Az alapvető és egyértelmű megoldást magában rejtő kérdés az, hogy az Egyesült Királysághoz vagy az Ír Köztársasághoz tartozzon-e Észak-Írország? Döntsön a többség, csak hogy milyen?

„Figyeljük meg, hogy minkét fél érvelése valamiféle *többségre* hivatkozik: az ulsterieké az Észak-Írországban való többségükre, az íreké az ír szigeten lévő többségükre. Ennek, legalábbis első látásra, van valami demokratikus és önrendelkezési íze is: hiszen a demokrácia és önrendelkezés egyik lehetséges közvetlen intézményes megnyilvánulása, a népszavazás is szükségképpen valamilyen egységre vonatkoztatva a többség akaratának érvényesülését jelenti. Itt van a kérdés ugrópontja: *mi az a területi egység*, amire vonatkoztatva jogosnak tekinthető a többségi akarat érvényesülése.”⁴⁶ (Kiemelés az eredetiben)

Ezeket a döntési igényeket Bibó joggal nevezi politikai ábrándnak. Olyan kiméráról van szó, amely nem csupán nélkülözi az erkölcsi alapot, de egyúttal abba a hibába is beleesik, hogy természetes, megbonthatatlan egységnek tekinti Észak-Írországot. Megbonthatatlan egység azonban nem létezik, a földrajzi és gazdasági egységre hivatkozás uralmi igényeket fejez ki. Levonhatjuk tehát a következtetést, állapítja meg Bibó, hogy a legnagyobb gyanakvással kell fogadni azt a felek részéről felmerülő követelést, amely szerint valamely területre az önrendelkezési igény csak a terület egészére vonatkozatható, mivel a terület földrajzi, történelmi egység.

A terület megosztása vezethet el Bibó szerint az északír rendezéshez, oly módon, hogy a túlnyomóan protestánsok lakta vidék az Egyesült Királyság része marad, míg ahol katolikusok vannak többségben, az Ír Köztársasághoz kerül. Ebben az esetben valóban nagy szükség lett volna politikai döntőbírárságra a határvonal kijelölése céljából, ugyanis a lakosság két csoportja meglehetősen összekeveredve él. Amint is-

---

English, Richard, 2008; Hennessey, Thomas, 2001; McGarry, John, O’Leary, Brendan, 2004; Tonge, Jonathan, 2006.

⁴⁶ BIM 6. 416.

mert, a valóságos politikai folyamatok nem ebbe az irányba haladtak. A területi megosztás helyett hatalommegosztás történt, a nagypénteki megállapodás alapján az önkormányzati jogok helyreállításával egyidejűleg választásokat tartottak, amelynek eredményeként a két oldal mérsékeltjeiből alakult kormány. Ez a folyamat futott zátonyra, amelynek eredményeként London felfüggesztette a devolúcióval kiterjesztett önkormányzati jogokat, majd a megoldásban érdekelt politikai erők életre keltették a hatalommegosztást.

Csak találgathatjuk, hogyha élne, milyen esettanulmányt írt volna Bibó Koszovóról és a koszovói rendezésről. Úgy sejtem, hogy Koszovó függetlenné válása megfelelt volna nála az önrendelkezés helyes, azt a területi integritás fölé helyező felfogásának – noha az önrendelkezés elvére történő hivatkozást az elismerő nagyhatalmak gondosan kerültek –, viszont aligha lett volna elégedett azzal, hogy az *uti possidetis* elven nyugvó formális legitimitás alapján a szerbek lakta Mitrovica és környéke nem kerülhetett Szerbiához. Annál is inkább, mivel ahogyan szépen megfogalmazta:

„A népek önrendelkezési joga a népek önrendelkezési joga és nem pedig a hegységek, folyók, szigetek és vasútvonalak önrendelkezési joga.”⁴⁷ (Kiemelés az eredetiben)

⁴⁷ BIM 6. 417.

3. *Erkölc és politika*

RÁCZ SÁNDOR

Erkölc si szerencse a politikában

Tanulmányomban arra a kérdésre keresek választ, hogy vonatkoztatható-e a politikai cselekedetekre az „erkölc si szerencse” problémája abban az esetben, amikor a modern demokratikus politikai közösségekben az identitáspolitikai küzdelmek a meghatározóak. Erre a kérdésre nemleges választ adok. Azt megelőzően, hogy felvázolnám a nemleges válaszhoz vezető érvelésemet, néhány részletkérdést tisztázok: Azt, hogy milyen döntési dilemmákat tekinthetünk az erkölc si szerencse eseteinek. Azt, hogy milyen formákban jelenhetnek meg az erkölc si szerencse dilemmái a modern politikai életben. Azt, hogy miképpen oldhatóak fel a kérdéses dilemmák a hétköznapi és a politikai élet területén. Végül pedig arra a kérdésre adok választ, hogy melyek az identitáspolitikai küzdelmek legfontosabb sajátosságai.

Tanulmányom célja tehát nem Bibó valamely politikai filozófiai gondolatának az elemzése. Az erkölc és a politika kapcsolatának kérdését nem Bibó fogalmi szótárát használva elemzem, hanem a magyarországi tudományos diskurzusban is meghatározóvá vált angolszász politikai filozófiai nyelvezeten belül. Vizsgálataim eredményeként mégis eljutok egy olyan végkövetkeztetéshez, amely egy további – a bibói gondolkodói hagyományra is reflektáló – gondolatmenet kiindulópontja lehet. Ennek oka az, hogy az identitáspolitikai küzdelmekről adott modern leírások és Bibó hisztériaelemzése között sok hasonlóság fedezhető fel. A soron következő vizsgálódás ezért Bibó hisztériaértelmezésének és az arra adott válaszainak indirekt igazolásaként is értelmezhető. Azt mutatom be, hogy – a Bibó által is érzékelt és leírt politikai szituációkban – miért nem használhatóak azok az analitikus módszerek, amelyek az angolszász politikai filozófiai párbeszéd hazai recepciójának köszönhetően, a magyarországi politikai közbeszédben is elterjedtek. Az

analitikus módszerek korlátozott érvényességének kimutatása ugyanis utat nyithat a Bibó által használt diagnózisok és terápiák újragondolása előtt.

*

Az erkölcsi szerencse jelensége azt a paradoxont foglalja magába, hogy az erkölcsi ítéletalkotás ösztönös előfeltevései ellentétbe kerülhetnek egymással.¹ Az egyik legfontosabb intuitív előfeltevésünk, hogy csak azokért a tetteinkért felelünk, amelyek kimenetele teljes mértékben szabad akaratunk befolyása alatt áll. Így például a kényszer hatása alatt tett ígéreteinket nem tekintjük valóban kötelező érvényű ígéreteknek. Ez az oka annak, hogy a „hibás” fogadalmak megszegését nem tartjuk erkölcstelen tetteknek, minek következtében azt sem tartjuk indokoltnak, hogy a „szószegő” büntudatot érezzen ebben az esetben. Ezzel az ösztönös feltevésünkkel szemben ugyanakkor azt a vélekedést is megalapozottnak érezzük, amely szerint bizonyos mértékben azokért a tetteinkért is felelősséget kell vállalnunk, amelyek kimenetele független az akaratunktól.² Így például, akkor is helyénvalónak érezzük a büntudat érzését, ha minden szabályt gondosan betartottunk és az elvárható legnagyobb óvatossággal közlekedtünk, mégis halálos kimenetelű közúti balesetet okoztunk. Az erkölcsi szerencse fogalmában megjelenő paradoxon tehát azokról a szituációkról referál, amikor a döntéseink során tanúsított felelősség önmagában nem elegendő ahhoz, hogy jó érzéssel azonosuljunk a tetteinkkel. Az ilyen esetek legfontosabb jellemzője éppen az, hogy a dilemmatikus helyzetbe kerülő egyén személyétől független tényezők fogják meghatározni a személyiség további sorsát.

Az erkölcsi szerencse jelenségének politikai változatai közül a „piszkos kezek” dilemmája a legismertebb.³ Ennek lényege az, hogy bizonyos

¹ Nagel, Thomas, 1979. 24–39.

² Huoranszki Ferenc: *Mitől erkölcsös egy cselekedet?* In Dénes Iván Zoltán, szerk, 2004b. 221–223.

³ Véleményem szerint a polgári engedetlenség problémája szintén értelmezhető az erkölcsi szerencse jelenségének a politikai cselekedetek területén elkülöníthető al-eseteként, mégpedig a következő megfontolások alapján: A polgári engedetlenségre akkor kerülhet sor, ha az egyénnek két egyaránt érvényesnek tekintett elv közül kell választania. Ezek az elvek az igazságtalan törvényeknek való engedelmesség kötelessége, illetve az azoknak való ellenállás kötelessége. A döntésre kényszerülő egyén a saját akaratán kívül kerül abba a helyzetbe, hogy döntenie kell, hiszen

esetekben olyan politikai cselekvés tűnhet helyesnek, amellyel – az erkölcsi ítéletalkotás ösztönös előfeltevésiből kiindulva nem azonosulhatunk.⁴ Így például, ha egy tisztességes politikus egy hazug és korrupt politikussal áll szemben, akkor helyénvalónak tűnhet, hogy a győzelem érdekében átvegye a rivális módszereit. A piszkos kezek dilemmája következő okok miatt tekinthető a morális szerencse alesetének. Egyrészt a politikai cselekedeteket – a hétköznapi tetteinkhez hasonlóan – elnézőbben ítéljük meg. Hajlamosak vagyunk arra, hogy politikust is csak azért a tettért tartjuk felelősnek, melynek körülményei fölött teljes az ellenőrzése. Márpedig ha egy hazug politikai ellenfél legyőzése csak hazugság árán lehetséges, akkor készek vagyunk arra, hogy szemet hunyjunk ez utóbbi „nemes” hazugság fölött. A politikai hazugsággal kapcsolatos morálisan megalapozott, elnéző megközelítés mögött tehát az a belátás áll, hogy a politikai tetteket meghatározó körülményeket a cselekvőknek nem áll hatalmában megváltoztatni.⁵ Másrészt morális intuícióink alapján arra is hajlamosak vagyunk, hogy legalább olyan szigorúan viszonyulunk a politikai tettekhez, mint a hétköznapi cselekedetekhez. Ezért a politikai cselekvőket azokért a döntéseikért is felelősnek tartjuk, amelyek körülményei a cselekvő akaratától függetlenek, és így a döntés következményét sem tarthatják az ellenőrzésük alatt. Ez a morális természetű megfontolás áll a mögött a vélekedés mögött, amely szerint nem jó az, ha a politikusok bármilyen morális jellegű kihágásra felmentést kreálhatnak, arra hivatkozva, hogy nem ők alakítják ki a demokratikus versengés játékszabályait.⁶

Több kísérlet is született a fentebb bemutatott paradoxonok értelmezésére és feloldására. Ezek közül a kihívás következményetikai, vagyis konzekvencialista értelmezésének van a legnagyobb hagyománya, a továbbiakban ezért ezt a tradíciót elemzem. A konzekvencialista megközelítés szerint, amikor arra vagyunk kíváncsiak, hogy egy dilemmatikus helyzetben melyik a helyes cselekvési alternatíva, akkor arra a kérdésre kell válaszolnunk, hogy melyik eljárás teszi jobbá a minket körülvevő

---

a politikai közösség egészének szerkezete nem vezethető vissza a saját egyéni döntéseire. Jelen tanulmány keretei között azonban nem tárgyalom ezt a kérdést, és az abból következő értelmezési lehetőségeket sem bontom ki. A polgári engedelmeség elméletének részletes tárgyalását lásd: *Rawls, John, 1997.*

⁴ *Kis János, 2004.* 233–258.

⁵ Uo. 9–10, 47–54.

⁶ Uo. 10.

világot, nem pedig arra, hogy melyik cselekedetünkkel tudunk jó lélekkel azonosulni.⁷ A következményetikai megközelítés azon az előfeltevésen alapul, hogy a cselekvési indokaink két fő csoportba sorolhatóak. Az egyik csoportba azok az indokaink tartoznak, melyeket kizárólag a saját érdekeink határoznak meg. A másik csoportba pedig azok a cselekvési indokok sorolhatóak, melyek arra ösztönöznek, hogy vegyük figyelembe mások érdekeit.⁸ Ez utóbbi csoport tagjait nevezzük az erkölcsi indokoknak. Ebből a felosztásból a helyes cselekvés úgy határozható meg, hogy az teljes mértékben független az egyéni érdekeinktől. Így juthatunk el ahhoz a konklúzióhoz, hogy a helyes cselekvés akár attól az egyéni vágytól is függetleníthető, amely a helyes cselekvéssel együtt járó megelégedettség érzésére irányul.

Ezen az alapon igazolható az a kijelentés is, miszerint a „piszkos kezek” dilemmájában való döntés során akkor járunk el helyesen, ha olyankor is megcselekedjük azt, ami mások helyzetének a javulását eredményezi, ha azzal nem tudunk jólélekkel azonosulni. A helyes cselekvés tehát negatív úton is meghatározható. Ha a cselekvés egyik lehetséges változatáról bebizonyítjuk azt, hogy az csupán az önző egyéni vágyaink kielégítésére irányul, akkor azt el kell vetnünk. Azokban a dilemmatikus helyzetekben, amelyek a „piszkos kezek” fogalmával határozhatóak meg, a cselekvő erkölcsi tisztaságának megőrzésére motiváló vágy lesz az, amelynek kielégítése helyteleníthető. A következményetikai előfeltevésekből kiindulva azok a szituációk lesznek leírhatóak a „piszkos kezek” dilemmájaként, amelyekben a cselekvő erkölcsi tisztaságunk megőrzésére irányuló késztetés mögött csak egy önző vágy, az úgynevezett „morális hübrisz” áll. A konzekvencializmus szerint tehát pusztán egyéni érdek, vagyis önző vágy az arra irányuló igényünk, hogy jó lélekkel azonosuljunk a helyesnek bizonyuló cselekvésünkkel. Ez a vágy az esetek döntő többségében a helyes cselekvéssel összhangban érvényesíthető. Ugyanakkor pusztán attól, hogy érvényesíteni akarjuk ezt a vágyunkat, még nem garantált, hogy valóban helyes döntést fogunk hozni.⁹

Miután felvázoltam az alapfogalmakat, annak a kérdésnek a tisztázására térek rá, hogy miképpen módosíthatja a fentebbi értelmezést az,

⁷ Uo. 239–261, 271–273.

⁸ Uo. 245–246.

⁹ Huoranszki Ferenc. In *Dénes Iván Zoltán, szerk., 2004.* 224.

ha az erkölcsi szerencse paradoxonát az identitáspolitikai küzdelmek kontextusában vizsgáljuk. Ahhoz hogy választ kapjunk erre a kérdésre, azt is meg kell határozni, hogy mik is azok az identitáspolitikák és miért törvényszerű, hogy ezek konfliktusos viszonyban állnak egymással. Az identitáspolitikák esetében olyan egyéni és kollektív identitásmin-tákra kell gondolnunk, melyek középpontjában nem egy eleven közös-ségi tradíció áll, hanem az a „retorikus” határvonal, amelyet a csoport egy negatív jegyekkel meghatározott, „másik” csoport és önmaga kö-zött húz meg. A politikai identitások kialakulása tehát a hagyományos identitások felbomlásának a kísérő jelensége, a modern kor velejárója.¹⁰ Éppen ezért elemi létfeltétele a demokratikus politikai nyilvánosság és az annak keretében zajló politikai küzdelem. A modern politikai dis-kurzus fokozódó „retorizálódását” szokás még a „szimbolikus politi-zálás”, illetve a „törzsi racionalitás” címszavaival is jelölni. Ezen meg-határozások alaptézise szerint a nyilvános közlések ideálisan racionális rétege elválasztható azok „lerontott”, irracionális elemektől hemzsegő verziójától. A racionális réteg jellemzője, hogy az abban megvalósított „beszédaktusok” sikere elsősorban a megnyilatkozás propozicionális tartalmától függ. Az „irracionális réteg” beszédaktusainak sikerültségét ezzel szemben nem az dönti el, hogy „mit” mondanak, hanem az, hogy „ki” mondja azt. Az utóbbi esetben tehát elsősorban a megnyilatkozás külsődleges körülményei determinálják a közlés érvényességét.¹¹

Az egymással antagonisztikus viszonyban álló identitáspolitikai kon-cepciók ugyanakkor nem csupán az ellenfeleikről alkotott negatív ké-pet foglalják magukba. Olyan jövőképeket is tartalmazhatnak, amelyek meghatározzák, hogy milyen az ember számára való jó élet, vagyis mi-lyen egyénné érdemes válnunk, és hogy melyek azok a közösségi javak, amelyek nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy megvalósítsuk a jó emberi

¹⁰ Ricoeur, Paul: Politikai nyelv és retorika, In *Szabó Márton–Kiss Balázs–Boda Zsolt, szerk., 2000.* 53–62. A probléma magyarországi kontextusainak vizsgálatára jó példa: *Dénes Iván Zoltán, 2008a és 2011a.*

¹¹ A téma nemzetközi irodalma rendkívül kiterjedt. Kezdőpontként mindenképpen utalni kell Carl Schmitt politikafogalmára, amely a „barát” – „ellenség” ellen-tétpárt emelte a modern demokratikus politika konstitutív elvévé. Ezen kívül mindenképpen meg kell említeni Kenneth Burke, Reinhart Koselleck, Murray Edelman és Ernesto Laclau politikai nyelvre vonatkozó elemzéseit. A magyaror-szági diskurzusból csak néhány, emblematisz irást emelek ki: *Tamás Gáspár Miklós, 2006; Radnóti Sándor, 2006; Dénes Iván Zoltán 2006, 2007; Kis János, 2007.*

életet.¹² Az identitáspolitikai koncepciókban tehát az egyéni identitás és az ennek megfelelő erkölcsi karakter kérdései is kiemelt fontosságot kapnak. Ugyanakkor – annak köszönhetően, hogy a modern politikai identitások a közéleti ellenségeskedés eredményei – ezekre a kérdésekre csak olyan választ adhatnak, amelyek összeegyeztethetetlenek egymással.¹³ A kérdés ezek után tehát az, hogy miképpen befolyásolja a morális szerencse politikai változatainak értelmezését az, ha a politikai nyilvánosságot a közjóról és a jó emberi életről alkotott rivális koncepciók határozzák meg?

*

A fentebbi kérdésre adott válaszom az, hogy az identitáspolitikai konfliktusok kezelése olyan intézmények létét feltételezi, melyek alapelvei nem teszik lehetővé azt, hogy az erkölcsi szerencse jenségét a politikai élet területén is értelmezzük.

Több úton is eljuthatunk a fentebbi következtetéshez. Egyrészt ha abból indulunk ki, hogy a „piszkos kezek” dilemmája a tisztességes célokért küzdő politikai szereplők dilemmáiról referál, akkor ez azt is feltételezi, hogy a politikai közösségben van egy szilárd konszenzus abban a kérdésben, hogy egy adott szituációban melyik politikai cselekedet tekinthető tisztességesnek és melyik tisztességtelennek. Tisztességes és tisztességtelen politikai tettekkel kapcsolatos konszenzus viszont csak akkor alakulhat ki, ha abban a kérdésben is egyetértés uralkodik a politikai közösségen belül, hogy mi a közjó. Csak egy ilyen konszenzus esetén van értelme annak, hogy elkülönítsük a közjó érvényesülését előmozdító tisztességes politikai döntéseket a közjó ellenében ható, tehát tisztességtelen döntésektől. Csakhogy! A modern politikai közösségekben nem tekinthető adottságnak, hogy létezik a közjó egy mindenki által elismert meghatározása. Az identitáspolitikai küzdelmek eredménye épp egy ilyen átfogó érvényességű közjókonceptió hiánya. A modern politikai intézmények ezt a helyzetet többnyire úgy kezelik, hogy olyan elvek alapján fejtik ki hatásukat, amelyek függetlenek a jó életről és a közjóról alkotott összemérhetetlen koncepcióktól. Éppen ezért joggal remélhetjük, hogy ezek a semleges elvek adott esetben minden ilyen elképzeléssel szemben érvényesíthetőek. Ezt nevezhetjük az igaz-

¹² Ricoeur, Paul, i. m. 58–59.

¹³ MacIntyre, Alasdair, 1999.

ságosság „procedurális” felfogásának is. Ez alkalmas eszköz lehet arra, hogy tompítsa a politikai küzdelmek hevesességét, arra viszont már nem alkalmas, hogy megalapozza a közjó valamely általános érvényességű koncepcióját. Ebből következően a procedurális igazságosság talaján nem tárgyalhatóak a morális szerencse politikai verziói sem. Mivel az igazságosság procedurális meghatározása a közjó kérdésének vonatkozásában semleges, ezért abból a tisztességes politikai cselekvés tartalma sem határozható meg.¹⁴

Ha ragaszkodunk a procedurális elveket megvalósító politikai intézményrendszerhez, és a nyilvános élet mindennapi valóságát az identitáspolitikai koncepciók küzdelme határozza meg, akkor a politikai tisztességről alkotott fogalmak csupán partikuláris érvényességű megfogalmazásokban jelenhetnek meg. Így viszont könnyen előfordulhat, hogy a politikai cselekedetek területén egyszerűen értelmezhetetlen lesz a morális szerencse jelensége. Abban az esetben ugyanis, ha a politikai tisztességgel kapcsolatos elképzeléseink csupán partikuláris érvényességűek lehetnek, akkor nem érvényesülhetnek egyszerre a politikai cselekedetekkel kapcsolatos megengedő és szigorú attitűdjeink. Ehelyett sokkal inkább azt figyelhetjük meg, hogy a saját identitásmintáinkat képviselő politikusokkal kapcsolatban inkább a megengedő attitűdöt érvényesítjük, míg az ellenfeleinkkel szemben csakis a szigorú eljárást tartjuk méltányosnak. Márpedig egy politikai jelentőségű cselekedet vonatkozásában csak akkor van értelme annak, hogy azt az erkölcsi szerencse jelenségeként értelmezzük, ha a kérdéses cselekedettel kapcsolatos megengedő és a szigorú attitűdjeink egyidejűleg lépnek fel.¹⁵

A fentebbiek miatt tűnhet kézenfekvőnek az a következtetés, hogy

¹⁴ Kis János a „procedurális” szemléletet az „elválasztás téziseként” határozta meg. *Kis János, 2004.* 11–17.

¹⁵ Ezt a fejleményt bizonyítja az is, hogy Kis János értelmezési kísérlete, amely „tragikus” döntési dilemmaként próbálta bemutatni a magyar politikai élet területén 2002-ben és 2006-ban megjelenő választási kényszereket, nem vált a politikai diskurzus szerves részévé. Így például az „öszödi beszéd” értelmezésekor, amelyre tökéletesen alkalmazható Kisértelmezői apparátusa, nem az a meghatározás vált döntővé, hogy abban a modern demokratikus politizálás kikerülhetetlen dilemmái tárultak fel. Ehelyett a szembenálló oldalak a „démonizálás” és a „bagatelizálás” kettősségei között választottak. Lásd erről: *Radnóti Sándor, 2006.* Az említett értelmezési kísérlet negatív fogadtatására való reflexióként is értelmezhető Kis János azon írása, amelyben a főleg analitikus nyelvezetet használó szerző a politikai históriák jelenségét elemzi: *Kis János, 2007.*

ha a procedurális modell keretei között nem tárgyalhatóak a morális dilemmák politikai verziói, akkor egy olyan szubsztancialista igazságosságkonceptióra van szükség, amely feloldja az identitáspolitikai küzdelmeket. Ennek az igazságosság konceptiónak a lényege, hogy kísérletet teszünk egy átfogó közjó konceptió megalkotására, amely a rivális programok közös nevezőjeként is értelmezhető. Egy általános érvényességű közjó konceptió többek között azzal az előnnyel jár, hogy annak alapján a tisztességes politikai magatartás kritériumai és jellemzői is meghatározhatónak tűnnek. Véleményem szerint azonban ez a megoldás sem válhatja be a hozzá fűzött reményeket. A procedurális modellel szemben az igazságosság szubsztanciális értelmezései sem alkalmasak arra, hogy megalapozzák az erkölcsi szerencse dilemmáinak racionális tárgyalását és feloldását. Ennek a legfőbb oka az, hogy a szubsztancialista igazságkonceptió keretei között a morális dilemmák politikai verzióinak paradox jellege nemcsak hogy nem oldódhat meg, hanem még jobban kiéleződik. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy az említett dilemmák kikerülhetetlenül tragikus jellegének felismerése nem feltétlenül tekinthető negatív fejleménynek. A szubsztancialista modell nem alkalmas ugyan a dilemmák feloldására, viszont – paradox módon – éppen ezáltal csökkenti az identitáspolitikai küzdelmek kiélezettségét. Abban az esetben ugyanis, ha nem a dilemmák feloldására koncentrálnunk, hanem azok tragikus mivoltának a tudatosítása és elfogadására, akkor ez a törekvés a kizárólagosság igényével fellépő identitáskonceptiók érvényességét is viszonylagossá teszi.¹⁶ Az a reflexiós folyamat tehát, amely arra a belátásra vezet, hogy a politikai cselekvés dilemmái sok esetben tragikusan feloldhatatlanok, egyúttal a politikai közösség egészének identitását is átforgalmazza, vagy éppen megalapozza. Ezen az úton alapozhatja meg az igazságosság szubsztancialista megközelítése a politikai közösség átfogó identitását, és így válhat egyúttal a demokratikus intézményrendszer működésének konstitutív tényezőjévé is.¹⁷

¹⁶ Kis János elméletének egyik fő célkitűzése éppen a fentebbiekben említett dilemmák feloldása. Az identitáspolitikai küzdelmek közegében azonban a dilemmák feloldásának szándéka azzal a kockázattal jár együtt, hogy a küzdelem résztvevői csupán a kizárólagosságra törekvő programok egyikét ismerik fel abban. Ha úgy gondolkodunk, hogy a politikai közösségben vannak feloldható ellentmondások, akkor azt a feltételezést erősítjük, hogy vannak jó és rossz válaszok és olyan oldalak is amelyek ezekkel a válaszokkal azonosulnak.

¹⁷ Ricoeur, Paul, i. m. 59–62.

Ahhoz, hogy eljussunk a fentebbi belátáshoz, első lépésben azt kell leszögezni, hogy van egy – eddig nem említett – fontos különbség az erkölcsi szerencse hagyományos és politikai esetei között. Ez a különbség az, hogy az utóbbiban a cselekvő nem egy külső kényszer hatására, hanem a saját elhatározásának köszönhetően kerül dilemmatikus helyzetekbe. Ennek ellenére a politikusok dilemmái is lehetnek valódiak, hiszen vannak olyan helyzetek, amikor nincs olyan ok, ami arra kényszerítene bárkit is, hogy segítsen másokon, viszont a segítség csak úgy lehetséges, ha valaki feláldozza az erkölcsi tisztaságát.¹⁸ A politikai pályát ugyanakkor az a körülmény is jellemzi, hogy az erkölcsi teher önkéntes választásának köszönhetően az egyén döntése általában nem egyszeri alkalomra szól, hanem egész életre. Másképpen fogalmazva: önként választhatunk olyan hivatást magunknak, ahol a helyes cselekvés ára az lesz, hogy erkölcsileg aggályos dolgokat kell tennünk. Márpedig egy ilyen hivatás választása döntő hatást fog gyakorolni a jellemünkre is. Mivel – a hivatással együtt járó kötelezettségeinkből eredően – sorozatosan olyan tetteket kell véghezvinnünk, amelyekkel jó szívvel nem azonosulhatnánk, sejtethő, hogy egy idő után erkölcsi érzékenységünk el fog tompulni.

Az erkölcsi áldozat önkéntes vállalása tehát nem csupán azt eredményezheti, hogy a világ állapota – vélhetően – javulni fog döntésünk következtében, hanem azt is, hogy az egész jellemünk átalakulhat. Olyan gyakorlatok részeseivé válunk, melyeknek keretei között nem folytathatjuk régi életünket, és ezért az el fog tűnni. Így viszont könnyen előfordulhat, hogy olyan emberré válunk, akivel a hivatás választásának pillanatában nem tudnánk azonosulni.¹⁹ A következményetika perspektívájából a fentebbi szempontok nem sokat számítanak annak a kérdésnek az eldöntésében, hogy mit helyes tennünk. Mivel ez a megközelítés csak az erkölcsi és az individuális cselekvési indokokat ismeri, ezért a saját jellemünk jövőbeli állapotával kapcsolatos döntéseinket is kizárólag az egyén perspektívájából tartja fontosnak. Véleményem szerint azonban ez a megközelítés hibás.

Ha ugyanis eljutottunk addig a belátásig, hogy egy erkölcsileg rossz gyakorlat részesévé válva, nem csupán erkölcsi tisztaságunk esetenkénti elvesztésével kell számolnunk, hanem egész jellemünk torzulásával,

¹⁸ Kis János, i. m. 250–258.

¹⁹ Uo. 255–257.

akkor könnyen beláthatjuk, hogy az épnek tekintett jellemünk se nélkülözheti a társadalmi kontextust. Ha a jellem torzulásának egy erkölcsileg rossz gyakorlatba való belépés az oka, akkor az ép jellem mögött valamilyen erkölcsileg helyes gyakorlatnak vagy gyakorlatoknak kell állnia. Ebből következően a pusztán magánéleti jelentőségű döntéseink csoportjából kiemelkednek azok, amelyek jellemünk jövőbeli állapotával kapcsolatosak. Nem csupán a mi privát ügyünk lesz az a döntésünk, hogy a jövőben is olyan életet akarunk-e élni, ahol jó érzéssel azonosulhatunk a tetteinkkel, vagy olyan életet választunk, ahol nem érhetjük el az erkölcsi jó érzést. Ezt az erkölcsi értelemben jó érzést nevezhetjük az önbecsülés javának is.²⁰ Az önbecsülés javának megkülönböztető vonása az, hogy a pusztán individuálisan élvezhető javakkal szemben érvényesülése nem csupán az egyéni élet perspektíváján belül fontos, hanem az egyén közösségének szempontjából is. Az önbecsülés javának figyelembevételére tehát arra figyelmeztet, hogy nem állítható bizonyosan, hogy az erkölcsi tisztaságunk feláldozását eredményező tett következtében a világ valóban jobb állapotba került. Lehetséges, hogy a világ bizonyos tekintetben jobb állapotba kerül, más tekintetben viszont rosszabbá is válhat.

Ebben az esetben könnyen arra a belátásra juthatunk, hogy ugyanabban a szituációban több változata is lehetséges a helyes cselekvésnek. Jó lehet az erkölcsi tisztaság feláldozása és annak megtartása is. Így viszont az a megállapítás sem tartható, hogy a (konzekvencialista értelemben vett) helyes, de erkölcsileg aggályos tétől etikai vétség nélkül tartózkodhatunk. Ha a helyesnek vélt cselekvésről kiderül, hogy nem tekinthető teljes bizonyossággal helyesnek (mert a konzekvencialista kalkuláció nem érvényes), akkor az ilyen cselekvéstől való tartózkodást már nem csupán az igazolhatja, hogy az nem jár etikai vétséggel, hanem az, hogy a tartózkodó magatartás is helyes.

Megállapítható tehát, hogy a következményetikai paradigmában nem adhatunk teljes leírást azokról a feltételekről, amelyek ahhoz szükségesek, hogy a morálisan kétséges következményekkel járó döntés valóban helyes legyen. A helyes döntés feltételei ugyanis nem redukálhatóak azokra a képességekre, amelyek lehetővé teszik, hogy az egyén

²⁰ Jelen tanulmányban az önbecsülés javának azt a meghatározását használom, amelyet John Rawls *Az igazságosság elmélete* című művében részletezett. *Rawls, John, 1997. 514–521.*

racióna lisan mérle g elje a lehetsé ges követke zményeket. Ezen túl arra is szükség van, hogy az egyé ni tevékenység a morá lisan érté kelhető jellem fenntartására irányuljon. Az egyén morá lisan is érté kelhető jellemének a kialakulására viszont csak morá lisan elfogadható gyakorlatok kontextusában van lehetőség. Márpedig ha a követke zményetikai előfelte vések alapján értelme zzzük a „piszkos kezek” dilemmáját, akkor olyan követke ztetésre juthatunk, amelyek lehetetlenné teszik az ilyen gyakorlatok fennmaradását. Így viszont azoknak a személyes képességeknek, erényeknek a kialakulása sem lehetsé ges, amelyek pedig nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy a morá lisan ké tsé ges követke zményekkel járó döntés jó eséllyel helyes döntés legyen.

A fentebbi belátások abban a konklú zióban összege zhető ek, hogy a morá lis szerencse politikai eseteinek tárgyalásakor azokat a megfontolásokat is figyelembe kell venni, amelyek a cselekvő személy erkölcsi karakterével kapcsolatosak. Ez a követke ztetés több ponton is kapcsolódhat az identitás politikai küzdelmek problémájához. Egyrészt úgy, hogy az említett konfliktusok kezelésére szolgáló procedurá lis felfogás lehetetlenné teszi az erkölcsi karakter kérdéseinek nyilvános tárgyalását. Az igazságosság procedurá lis felfogásán alapuló politikai intézményeknek a magánszfé ra területére számú zik az erkölcsi tökéletesedés kérdését. Éppen ezért, ha a politikai kontextus olyan, hogy az erkölcsi szerencse politikai eseteinek tárgyalása szükségessé tenné az erkölcsi karakter kérdéseinek nyilvános tárgyalását, akkor az igazságosság procedurá lis felfogása lehetetlenné teszi ezt. Márpedig az identitás politikai konfliktusok esetében éppen erre lenne szükség. Ebből következik a másik probléma: Az, hogy a procedurá lis berendezkedés keretei között az identitás politikai koncepciók ugyan teret adhatnak az erkölcsi karakterrel kapcsolatos kérdések tárgyalásának, de az eredmények csak partikulá ris érvényű ek lehetnek.

Ezzel szemben az igazságosság valamely szubsztanciá lis fogalmának alkalmazása több előnnyel is jár. Az igaz ugyan, hogy amikor az identitás politikai küzdelmek kontextusában alkalmazzuk az igazságosság szubsztancialista értelmezéseit, akkor azok nem feloldják, hanem még inkább kiéle zik az erkölcsi szerencse politikai verzió nak paradox jellegét. Másrésztől éppen az a „részleges” eredmény lesz az, amely a szubsztancialista igazságosság koncepciókat alkalmassá teheti arra, hogy a modern demokratikus politikai élet keretei között is létjogosultságot nyerjenek. A követke zményetikai érvelés hiányosságai és reduk-

cionizmusa megmutatta, hogy a dilemmatikus szituációkban hozott helyes döntéseknek olyan javakat kell érvényesíteniük, amelyek egyidejűleg több helyes döntést is lehetővé tesznek. Márpedig ha a politikai életben fellépő erkölcsi szerencse dilemmája nem oldható fel úgy, hogy eljutunk egy jó és egy rossz válaszhoz, akkor ez a „negatív” eredmény a politikai közösséget alkotó identitáscsoportok önazonosságára is hatást gyakorol. Ha a dilemmatikus helyzet lényege nem az, hogy lehetséges választani egy jó és egy rossz megoldás közül, hanem az, hogy egyformán jó válaszok közül kell dönteni, de úgy hogy minden jó döntés csak egy másik jó feláldozása árán lehetséges, akkor a döntésekkel azonosuló csoportok sem határozhatóak meg egyértelműen jóként és rosszként.

Másrésztől nemcsak az identitáscsoportok ön és ellenség képe fog módosulni, hanem a fentebbi eredményeket megalapozó szubsztancialista igazságosság koncepció tartalma is. Ha éppen az igazságosság valamely szubsztanciális felfogása vezet arra a belátásra, hogy a politikai cselekvés területe olyan döntésekkel terhelt, amikor nem egy jó és egy rossz, hanem egy jó és egy másik jó lehetőség közül kell választanunk, akkor okkal feltételezhető az is, hogy magáról az igazságosság szubsztancialista felfogásáról sem adható egyetlen kizárólagosan hiteles leírás.

Összefoglalásképpen tehát megállapítható, hogy a modern politika „retorikus” dimenziójának felerősödése kétirányú folyamat. Nemcsak az egymást kizáró ellenségképek retorikai konstrukciója előtt nyit utat, hanem egy olyan politikai közösség képének a kialakítását is lehetővé teszi, amely sikeresen integrálhatja a retorikusan konstruált ellenséges identitáscsoportokat. Másképpen fogalmazva: a felvilágosodás projektjének fölülvizsgálata, „dekonstrukciója” nem csupán a posztmodern konzervativizmusok előtt nyithat utat, hanem a „posztmodern liberalizmus” előtt is. Ennek előfeltétele az a felismerés, hogy a modern politikum nemcsak az egymást kölcsönösen kizáró „jó” és „rossz”, vagyis az „igaz” és „hamis” küzdelmeként értelmezhető, hanem egy olyan átfogó „sensus communis”-ként is, amely különböző és egymás érvényességét nem megkérdőjelező lehetőségek szimultán létét foglalja magába. Ez az értelmezés teszi meghaladhatóvá, vagy legalábbis relativizálhatóvá, a barát–ellenség fogalom pár által meghatározott beidegződéseket és orientációkat, és azt, hogy a meghaladhatatlannak gondolt ellentétek meghaladásával a politikai közösség egésze újrakonstruálható.

Bibó hasznai egy fordító szemével

A fordító iparos. Az a dolga, hogy sima utat biztosítson az eszmék számára, nem pedig az, hogy beleszóljon a gondolatrendszerek építésébe vagy értékelésébe. Ha mégis ilyen jogkörtúllépésre adja a fejét, erre csak az lehet a mentsége, hogy munkája alapos olvasást feltételez. Idestova két éve olvasom naponta Bibót; innen a bátorság az alábbi haszonelvű okoskodáshoz.

Többször megéltem jeles szerzők magyarításánál, hogy a mű, amit fontosnak tudtam, jószerevével visszhangtalan marad. Most egyik nemzeti hősöm, Bibó, angolra fordítása közben szüntelenül azon tépelődöm, amellet, hogy eltalálom-e az illő fordulatot, hogy vajon a reménybeli angol kiadók és olvasók nem mondják-e majd rá: „old hat”, ami magyarul poros, vagy „old left”, azaz óbalos. Végtevére Bibó egy azóta belülről és kívülről egyaránt felőrölt rémrendszerrel, a kommunizmussal való ki nem egyezés, de a mellette való élés, a demokratikus szocializmus módozatait kereste. A rém kipukkant, akár egy léggömb, és amit ő bármily heroikusan képviselt is, lejárt. Különös élességgel látszik ez meg, ha meggondoljuk, csaknem valamennyi életében megjelent írása a cenzúra és az elhurcoltatás árnyékában született, és sorok közötti olvasást kívánt. Hogyan értessük meg mai angol-amerikai olvasókkal *Az eltorzult magyar alkat* üzenetét? Azt, hogy benne Bibó felsorolja és kivesézi az összes jobboldali alkattorzító kiegyezést, és ezt 1948-ban jelenteti meg, amikor a baloldal már régen nekilátott az újabb, végzetes alkattorzításnak. Ahogyan ezt mi kiérezzük minden mondatából, úgy nincsen odaírva a sorok közti olvasásban járatlan nyugatiak számára. Ugyanakkor talán nem tévedek, ha azt mondom, nekünk is az lenne a fontosabb, ha a régi és az újabb, sőt a legújabb alkattorzításoknak valamiféle világos jelenségtanát és mércéit tudnánk kiolvasni Bibóból. Ahogyan olvassuk is, hiszen mindannyiunk alapvető olvasmányélménye: Bibó elevenre tapint még akkor is, ha némely megállapítása fölött mára eljárt az idő.

A sodró olvasmányélménynek történelmi jelentősége volt: Bibó halála, temetése és az *Emlékkönyv*, illetve utána a széles körben való felfedezése

bontakoztatta ki a rendszerváltozást. Ám alighogy a teljes rendszerváltás lehetősége feltűnt, gyorsan a sutba is hajítottuk a bibói indíttatást. Szabályos Bibó-felejtés érvényesült, több szinten is; és nekem közülük négy tűnik sarkalatosnak. A felejtésért az első két szinten főként a liberális értelmiséget, a harmadikon minden oldalt, a negyediken pedig főként a népi-jobboldali értelmiséget teszem felelőssé. Felejtésen természetesen nem az orákulumnak kijáró tisztelet elmulasztását, hanem közös ügyeink ugaron hagyását értem.

Bibó a hatalom erkölcsi megalapozását tartotta a Nyugat legjelentősebb politikai vívmányának, és szerinte éppen emiatt az átmoralizálás miatt a kapitalizmus különösen vagyonszerzési és -gyarapítási módzatai sokakban minden modern társadalmasodása ellenére komoly erkölcsi kételyeket támaszt. Az ő felvetéseit követő harmadikutas gondolkodásnak, az átmeneti megoldások keresésének a proskribálásával a magántulajdon újbóli bevezetésének elmulasztottunk demokratikus legitimitációt biztosítani. Az ennek az ideológiáját legharcosabban képviselő liberális elit azonosította a neoliberais gazdasági doktrína államelenességét a politikai liberalizmus államfelfogásával, pedig a kettő nem ugyanaz. Az ellensúlyok és fékek rendszerével nagy vagy nagyobb államban is meg lehet védeni a szabadságot, éspedig még több embernek a szabadságát. Ezt Bibó pontosan tudta.

A magyar liberális elit, ha Bibót komolyan veszi, ugyancsak nem követi el azt a súlyos hibát a rendszerváltozás húszegynéhány évében, hogy a nemzeti azonosság és önrendelkezés kérdéseiben rendre a merev elutasítás álláspontjára helyezkedjék, vagy legalábbis nem viszonyult hozzá termékenyebben. Bibó számára mi sem volt természetesebb, mint a nemzet, a szabadság és a demokrácia kölcsönös összefüggésének a feltételezése, jóllehet tökéletesen tisztában volt annak a politikai kultúrának torzulásaival, amely megpróbálta kijátszani a nemzetet a demokrácia és a szabadságésze ellen. A nemzeti azonosságtudat minden, főként szimbolikus, néha húsba vágó megnyilvánulásának a dogmatikus elutasítása voltaképpen ugyanezt a kijátszást ismételte meg.

Ezzel szemben a liberális demokrata Bibó úgyanynyra központi jelentőséget tulajdonított a nemzet és a nemzeti önrendelkezés eszméjének, hogy nem ismerte fel az európai egységesülés páratlan lehetőségét. De tévedés azt gondolni, hogy a nemzet bálványa ködösítette el ebben a kérdésben az elméjét; gyanúm szerint inkább az, hogy hozzá az egységesülésnek a nemzetállamok megszüntetését hirdető, baloldali

ihletésű, föderalista eszméi jutottak el, amelyeket komolytalannak és kártekonynak tartott. Talán éppen a nacionalizmusellenesség miatt nem látta, hogy az integráció, amit az alapító atyák eredetileg létrehoztak, az európai nemzetállamok együttműködésének, szabályozott alkudozásának éppen azt a rendszerét, éppen azt az államközi koncertet valószínűsíti meg, amelynek a magasztalására oly sokat áldozott idejéből. Bibói nemzetfelfogással alighanem jóval előnyösebben csatlakozhattunk volna az európai egységesüléshez, amely legalább a reformkor óta nem látott lehetősége a nemzetnek, mind a politikai biztosítékok, mind pedig a gazdasági lehetőségek terén.

Az államközi koncert bibói felmagasztalásának feledése, a felejtés szememben harmadik szintje, jószerével odavezetett, hogy a nemzetközi közösséget, elsősorban a nekünk fontos atlanti közösséget, azaz Amerikát és az egyesült Európát két véglet közt ítéljük meg: politikai igazságunk végső szószólóját vagy igen marxistául felfogott hatalmi érdekek gépezetét lássuk benne, ne pedig a nemzeti érdekeiket demokratikusan tisztázó kormányok között kibontakozó módfelett hasznos alkufolyamatot. Ha ezt valamennyire is így fognánk fel, akkor most, amikor a korábbi kormánypártok kitessékelték magukat a politikai közéletből, a Nyugatra, amely a koncert nevében is joggal tölti be most a fékek és egyensúlyok rendszerét működtető ellenzék szerepét, nem rónánk képtelenebbnél képtelenebb feladatokat. Talán még nem késő az esztelenségtől óvni.

A Bibó-felejtés negyedik területén, az antiszemizmus kérdéskörében viszont a népi-jobboldali értelmiségiek jártak ez élen; hacsak a felét is megfogadják annak, amit Bibó mondott, nem járnánk ott, ahol járunk. Éppen ezért én a *Zsidókérdést* tartom legérvényesebb és legfontosabb írásának. Ez szememben afféle politikai testamentum volt, hiszen hozzá fogható jelentőségű munkát Bibó nem jelentetett meg életében magyarul. Ennek fordításánál is problematikus lehet a már említett közvetítés a mai nyugati olvasók felé, mert ennek az írásnak az egyik ki nem mondott címzettje az a magyar polgár, aki az éppen lezajló kommunista hatalomátvitelben zsidó hatalomátvételt lát. Nos, Bibó őt megszólítva aprólékosan bebizonyítja, hogy a demokráciának, nem a népinek, hanem az emberi méltóságon alapuló, immár csak a fejekben létező demokráciának, a demokratának, a lelkiismeretére valamit is adó polgárnak központi kérdése a zsidókérdés. Azért az, mert képtelenség mind közviszonyainkban, mind belső gondolatainkban úgy megenni,

hogy nincs rendezett emberi kapcsolat ezzel a sorsverte, nagy múltú közösséggel és tagjaival. Bibó türelmesen végigkalauzol ennek személyes-morális, felfogásbeli szintjein: attól az általános, kereszténységben gyökerező elvtől kezdve, hogy az emberi méltóság tisztelete mindenkinek kijár, annak a legszemélyesebb elgondolásának a jelzéséig, amit szerintem okfejtése legmélyebb, kálvini utalásaiban tesz meg, hogy ti. a hívő keresztény igazában csodálja a Teremtővel sajátos vagy külön egyezségben lévő zsidóságot – ez a fajta csodálat természetesen nem feltétel, de jó, ha megvan, mert bölcsesség fakad belőle.

A népi–urbánus vita szempontjából természetesen akkor válik igazán aktuálissá Bibó gondolatmenete, amikor ennek az újkorban kibontakozó értékrendnek a legújabb kori felborulását taglalja: a zsidók által egynemű antiszemizmusként megélt elutasítás-ellenérzés a zsidók ilyen-olyan elkülönülésének, különbözőzésének a megtapasztalásából táplálkozik. Ez Bibó szerint akkor válik társadalmilag igazán veszélyessé, ha mindenre megoldást hirdető ideológiai-politikai programmá dagad. Bibó felfogásában az észlelésnek, az ő szavával, tapasztalásnak ez az állapot, ha ellenszenves is, ha veszélyforrás is, nem végleges, nem végzet, nem gyógyíthatatlan kór, és ő maga meg is mutatja a belőle kivezető utakat. Gondolatmenetének az a másik oldala, hogy egy demokrácia, egy demokrata vagy tisztességére adó ember nem teheti fő kérdésévé a zsidókérdést, mert kisiklatja a gondolkodását, eltereli a figyelmét a kormányzás kérdéseiről.

Mit tettek a mi népijeink a rendszerváltás idején? Rágódtak ezeken az észleléseken-tapasztalásokon, ki-kibökték, sokszor durva erkölcsi érzékeltenségről tanúskodva, ellenérzéseiket, elutasításukat, de rendszerré, politikai programmá nem tették. Mit tettek a mi urbánusaink? Érthető érzékenységből és nyugatos kitekintésből ideológiai-politikai programot láttak benne, és ördögöt kiáltottak. Ezzel megszűnt minden értelmes közvita, csak a táborépítés szempontjai, a hatalmi pozíciók megszerzése számított. Mintha kísértetiesen megisméltődött volna a '45 utáni helyzet, amikor a kérdés, a felelősség törvényi, erkölcsi és szellemi tisztázatlansága, ahogyan Bibó döbbenetesen pontosan leírja, alkalmat adott a szovjet, nem pedig zsidó érdeket érvényesítő kommunisták hatalomszerző akcióinak. Nem ismerem Bibó fogadtatását, de úgy sejtem, nem szokás Bibó haragjáról beszélni, én mégis hallatlan haragot érzek ki szavaiból az érintettek iránt, nem egyenlő mértékű, de minden érintett iránti haragot. Én Bibónak ezt a nemzetszerető és zsidótisztelő haragját tartom talán a legaktuálisabbnak.

Végül hadd térjek ki Bibó mai hasznának egy másik mozzanatára. Mint az iméntiekből is kitűnt, úgy vélem, ki-ki a maga vérmérsékletének, tudományának és politikai megfontolásainak megfelelően szemezget, hasznosítja újra Bibó korábbi eseményekkel kapcsolatos megállapításait. A történeti események és folyamatok egyediségét, megismételhetetlenségét és korhoz kötöttségét hangsúlyozva, nyilván sokan mondják ezt szemfényvesztésnek, történetietlenségnek: az ilyen igyekezet visszaél Bibó gondolkodói és a mai folyamatok szuverenítésével. Van is ebben valami, hiszen ha azt állítjuk, hogy Bibó megállapításai újból alkalmazhatók, akkor az eseményeknek olyan sorsszerűséget tulajdonítunk, amely kétségre vonja a résztvevők tudatos cselekvőképességét és felelősségét. Márpedig mi sem áll távolabb attól, amit Bibó hirdetett.

Én mégis azt gondolom, hogy Bibó szinte bármilyen célú felhasználása csak termékeny lehet. Nem egyszerűen azért, mert a gondolkodás szabadsága megkívánja ezt. Nem is azért, mert az érdekes elmélkedések különös szabadsággal prédálják mások világmegfejtő igyekezetét. Azért szabad, sőt üdvös Bibót felhasználni, mert ha valaki ezt teszi, természetsszerűleg párbeszédbe bocsátkozik vele. Vele, aki az övétől eltérő gondolkodást, ha nem volt kifejezetten emberellenes, soha nem tekintette eleve balgaságnak, és aki végső soron, ma nem túl divatos szókapcsolással a keresztény liberalizmus alapjára helyezkedett. Ezzel minden esetleges tévedése, például politikai-társadalmi radikalizmusa ellenére az európai gondolkodásnak mindmáig ahhoz a fő áramlatához csatlakozott, amely nem hajlandó a keresztény eszmélet hagyományát az emberi szabadsággal szembe állítani, amely a Bibónak oly kedves korban, a felvilágosodás hajnalán, létre hozta a holland, az angol és amerikai alkotmányosságot, a II. világháború után végbe vitte a francia-német megbékélést, a Bibó által emlegetett görcsoldást, és így megteremtette az új európai koncertet.

Alighanem felróható Bibónak, hogy túlságosan a megváltott emberre összpontosítva alakította ki embertanát. Ambár talán mégis van abban valami, hogy a bűn, a megváltatlanság érzése nem közügy, a gondolkodás más rendjébe tartozik. Mindenesetre aligha áll távol Bibótól amerikai protestáns teológuskortársának, Reinhold Niebuhrnak a mondanása: „az ember igazságosságra való képessége teszi lehetővé, az igazságtalanságra való hajlama teszi szükségessé a demokráciát.”

A műgonddal alkotó és szabadságszerető ember

Bibó egy helyütt „a műgonddal alkotó ember életformájának teljes győzelmé”-ről¹ mint kívánatos állapotról beszél, amely felé szerinte az európai társadalomfejlődés halad, ahol „a tényleges alkotó teljesítmény”² az egyetlen értékmérő. Ráadásul, ez a műgonddal alkotó ember nem valamiféle elefántcsonttoronyban fejt ki áldásos tevékenységét, hanem mint rendes szabadságszerető ember,

„bízik a közösség erejében, az emberek többségének tisztességében és abban, hogy ezt elegendő bátorsággal és igyekezettel érvényre is lehet juttatni, ezért a maga példájával, minden rosszhiszeműség elleni együttes és eredményes fellépéssel és minden jóhiszeműség számára a bizalom előlegezésével erősíti maga körül a közösségben és a tisztesség szándék győzelemre vihetségében való hitet.”³

Teszi pedig mindezt minden hivalkodás, gőg és felfuvalkodottság nélkül, mert tudja, hogy az értelmiség egyetlen lehetősége „a szolgáló magatartásban” van.⁴

Bibó ilyen volt, olyan alkotó ember, aki azzal az ókori erénnyel dicsekedhetett, hogy elvei és magatartása egy pillanatra sem vált el egymástól. Elveinek érvényességét magatartása is szavatolta. Ezért nem hajlott soha semmiféle elvtelen kompromisszumra, miközben munkái nagy részében rendkívül árnyalt kompromisszumok sorát dolgozta ki államok és nemzetek, kormányok és politikai vezetők számára. Mindhiába. Bibó javaslataiból nem kért senki. Sem 1945 és ’47 között, sem ’56 után, sem a hetvenes években.

Volt-e hát bármiféle értelme az ő „szolgáló” magatartásának? Kit vagy mit szolgált ezzel a makacs elvhűséggel, szabadságszeretettel? Az

¹ *Bibó István, 1986. III. 49.*

² Uo.

³ *MTAKK Ms 5111/15.16*

⁴ *Bibó István, 1986. III. 360.*

erkölcsi világrend érvényesülését – mondaná erre bizonyára a lehető legtermészetesebb magátólértetődőséggel. Bibó magatartásának gyökerei tagadhatatlanul vallásosak, mint ahogy szerinte ez a helyzet az egész európai civilizációval is:

„Egy ilyen társadalmi összefüggésben azonban, ahol olyan nagy jelentősége van a társadalmi tervezésnek, az egészért való felelősségnek, a hosszú lejáratra szóló elhatározásoknak, az egész társadalmat összefogó megegyezéseknek, egyszerre kiderül, hogy mindehhez vallásos gyökerű integráló erőkre van szükség, mert ha ezek a gyökerek elszakadnak, mint az az európai történelem szekularizált korszakaiban történt, akkor a társadalmi értékekből nem marad meg más, mint az emberi viselkedésnek a környezethez való alkalmazása, amelyben jó vagy rossz egyszerűen hasznosságot és eredményességet jelent, anélkül, hogy felelni tudna arra a kérdésre, mi a célja ennek a hasznosságnak és eredményességnek.”⁵

Egyetlen igaz ember elég. De micsoda katasztrófa, ha nem akad egyetlen egy sem! Vonjuk ki Bibó alakját a 20. századi magyar történelemből, és azonnal meglátjuk az igazi veszedelmet. Képzeljük el, hogy nincs senki, aki megírja *Az eltorzult magyar alkat, zsákutcsás magyar történelem és a Zsidókérdés 1944 után* című tanulmányokat. Képzeljük el, hogy nincs senki a kormány tagjai közül, aki benn marad a magyar parlamentben Budapest 1956. november 4-i szovjet megszállása után. Képzeljük el, hogy nincs senki, aki *Memorandumot* intéz a világ nagyhatalmaihoz 1956 után. Képzeljük el, hogy nincs senki, aki Jean-Paul Sartre-hoz és Kádár Jánoshoz fordul '56 elítéltjei érdekében. Ha Bibó nincs, vagy nem olyan, amilyen, akkor nincs *Bibó- emlékkönyv* sem, akkor egészen bizonyosan másként alakul a Kádár-rendszer ellenzékének a története is.

De ami talán a legfontosabb: ha nincs Bibó, akkor most nem állna rendelkezésünkre ilyen kidolgozottságban az a történettudományi módszer, amely a történelmi lehetőségek egyedülállóan nyitott, jóhiszemű értékelésén alapul:

„/.../ minden történeti pillanatban van mérlege nemcsak a tényleges helyzetnek, hanem a valóságban benne rejlő lehetőségeknek is, melyek

⁵ *Bibó István, 1986. I. 260.*

megvalósulása nem szükségszerű, hanem erőfeszítés és jóakarát kérdése.”⁶

Erőfeszítés és jóakarát kérdése

Próbáljuk hát meg alkalmazni ezt a bibói módszert annak kiderítésére, hogy miért fulladt ilyen látványos kudarcba Magyarországon az 1989–90-ben elindult politikai fordulat, amelyet egyesek rendszerváltásnak, mások rendszerváltoztatásnak neveznek. Bibó talán az alábbi címet adta volna ennek az elemzésnek: „*A magyar hisztéria okai és következményei*”

Pillanatnyilag kevesen vitatnák, hogy a magyar politikai közélet nyelvezete és viselkedésbeli megnyilvánulásai szélsőségesen hisztérizált formákban öltenek testet: a politikai ellenfelek elképesztő, szándékos aljasságokkal vádolják egymást sokszor igen alpári módon, és ezt a harcmódot csak még inkább felerősíti a két táborhoz hű sajtó és média.

„E két szemben álló oldal /.../ kölcsönösen ajkbiggyeszttve beszél a másik oldal demokráciájáról, és körülbelül úgy állítja be a kérdést, hogy Magyarországon addig nem lesz *igazi* demokrácia, amíg a másik fél ki nem kapcsolódik a játékból.”⁷

És minden erővel azon vannak, hogy a másikat kikapcsolják a játékból, itthon és külföldön ellehetetlenítsék, lejárássák, olyan feketére fessék, hogy rá egyetlen jóérzésű, tisztességes ember többé soha az életben ne is szavazhasson.

„E pillanatban az a helyzet, hogy szerte az országban vannak jó magyarok, akiknek mind zavarosabbá válik a demokráciához való viszonyuk, és jó demokraták, akiket egy nyíltan ki nem mondott, de annál érzékenyebben érezhető vélekedés rossz magyarokként tart számon.”⁸

Formailag ugyan demokrácia van Magyarországon, vagyis a választópolgárok szabadon szavazhatnak a szemben álló pártokra, csakhog

⁶ *Bibó István*, 1990. IV. 225.

⁷ *Bibó István*, 1986. II. 49.

⁸ Uo. 465.

a baloldal és a jobboldal vezető pártjai tagadják a másik fél demokratikus voltát, eleve kizárják azt a demokratikus keretek közül, vagyis az ő szemükben mégsincs demokrácia, hiszen az ellenfélnek voltaképpen indulnia sem lenne szabad a választásokon. Márpedig,

„ha a /.../ demokráciát fenn akarjuk tartani, akkor a jelenleginél sokkalta több tárgyi jóhiszeműséget kell felmutatni. Lehetetlen dolog, hogy sajtónk újból felvegye az átlátszó mellébeszélésnek, üres tájékozásnak, sanda rágalmazásnak és hazug közhangulatkialakításnak /.../ a stílusát...”⁹

De melyek ennek a hisztérikus közhangulatnak a kiváltó okai? Mint minden hisztéria, ez a sajátosan magyar is alapvetően hamis félelmekből és kreált kimerákból táplálkozik, ám mindkét oldal ugyanakkor rá tud mutatni valóságos okokra is, amelyeket azután kénye-kedve szerint kórosan felnagyít és eltorzít, hogy igazolhassa hisztérikus lelkiállapotát. A baloldal azzal vádolja a jobboldalt, hogy bűnösen megengedő módon viszonyul a Horthy-rendszerhez, míg a jobboldal azzal vádolja a baloldalt, hogy bűnösen megengedő módon viszonyul a Kádár-rendszerhez. És ezek a vádak sok tekintetben megalapozottnak tűnnek. Csak-hogy a felek nem állnak meg ennél az állításnál, hanem ebből levonják – az egyik oldalon – azt a megalapozatlan következtetést, hogy az ellenfél valójában a fasizmussal kacérkodik, és ezért eleve nem lehet demokratikus, illetve – a másik oldalon – azt, hogy az ellenfél nem tudta levetkőzni eredendően kommunista mivoltát és ezért eleve nem lehet demokratikus.

A jobboldal uralkodó narratívája: a Horthy-rendszer megengedő kezelése és a 'népiség' idealizálása

A Horthy-rendszer átértékelési kísérleteinek számtalan tagadhatatlan jele van immár nem csupán a vállaltan jobboldali, hanem a közszolgálati médiában is, a Wass Albert- és turulmadár-kultusztól kezdve, Horthy diadalmas felvidéki bevonulásának dicsőítésén keresztül egészen az újnylas szabadcsapatok randalírozásáig. A jelenség persze nem új keletű, és Bibót is arra készítette, hogy félreérthetetlen keménységgel nyi-

⁹ Uo. 69.

latkozzon a Horthy-rendszerrel a Borbándi Gyulához intézett hosszú levelében:

„/.../ a Horthy-rendszer indulásakor és befejezésekor félfasiszta rendszer volt, a közbülső konszolidációs időben pedig konzervatív rendőrállam. /.../ voltak ennek a konzervatív rendőrállamnak olyan pillanatai, Teleki és Kállay alatt, amikor úgy látszott, hogy neki tud indulni egy Németországtól elegendően eltávolodó külpolitikának. Ez a kísérlet azonban végül elhatározottság hiánya miatt nem sikerült. A könyv /.../ a Horthy-rendszert időnként az alkotmányos, törvényes, sőt demokrata jelzőkkel is illeti, ami túlzás.”¹⁰ „Nem merném azt mondani, hogy a Horthy-korszakban Magyarországon parlamenti demokrácia volt. Csak annyit mondanék, hogy parlamentarizmus volt ugyan, de autoritárius módszerekkel vezetett parlamentarizmus, amely egyben világossá teszi, hogy nem volt demokrácia...”¹¹

Még többet foglalkozik Bibó azzal, hogy valójában mi is jellemezte a magyar népi mozgalmat, és itt különösképpen két tényező kiemelését érzi fontosnak. Az egyik az antiszemitizmus vádjá:

„Érdemes volna tisztázni az antiszemitizmus vádjának az okát, ami lényegileg abban állott, hogy a népi mozgalom vezető tagjainak csaknem mind[nrk]G volt a zsidókérdésben olyan állásfoglalása, amelyik nagyon árnyalt, nagyon sajátos volt, egyik esetben sem volt antihumánus, de csaknem minden esetben eltért mind az életbevágóan érintett zsidóság, mind egy filozemita humanizmus általános elvárásaitól.”¹²

Majd egyénekre lebontva elemzi a népi írók viszonyát a zsidósághoz, és szomorúan állapítja meg, hogy Szabó Zoltánon, Féja Gézán és Darvas Józsefen kívül közülük senki nem írta alá 1938-ban azt a zsidótörvényeket elítélő nyilatkozatot, amelyet Bartók Bélával az élén, jelentős

¹⁰ *Bibó István, 1986.* III. 310. Bibó Borbándinak a *Der Ungarische Populismus* című, 1976-ban Münchenben megjelent könyvéhez fűzött alapos észrevételeket.

¹¹ Uo. 315.

¹² Uo. 302.

magyar szellemi és közéleti személyiségek aláírtak. Végül ezt írja a szárszói konferenciáról:

„A könyv helyesen állapítja meg azt, hogy a szárszói konferencia alkalmával a kitűzött és kitűzhető célok megvalósítása nem sikerült. /.../ A népi mozgalomnak ez alkalommal az adott helyzetnél sokkal egyértelműbben kellett volna állást foglalnia egy hitlerizmus és fasizmus elleni irányzat mellett. /.../ Németh László felállított egy hamis harmadik út alternatívát /.../, hogy a fasizmus és kommunizmus ellentétében a népi mozgalomnak és az egész magyarságnak lényegileg egy harmadik, ha tetszik, passzívabb utat kell választania. Ez hamis kérdésfeltevés volt, mert ebben a pillanatban nem kommunizmus és fasizmus között kellett volna választani, hanem a fasizmus és az egész fasizmuseellenes koalíció között, amely a kommunista Oroszországot és a nem kommunista demokráciákat egyesítette.”¹³

A másik tényező, az állítólagos nemzeti sajátosságok, a 'magyar alkat' kérdése, amelyre a mai magyar jobboldal is egyre sűrűbben szeret hivatkozni:

„...többször szerepel az a kifejezés a könyvben, hogy a népi mozgalom lényege a nemzeti sajátosságoknak megfelelő politikai és társadalmi fejlődés elősegítése. /.../ én a legtudatosabban kerültem ezt a fordulatot. Ez a fordulat ebben a formában mind a konzervatív, mind a radikális nacionalista mozgalmak frazeológiájába tartozik. /.../ minden nemzetnek történelmi reformpillanatokban, forradalmi pillanatokban az a legfőbb feladata, hogy az előtte lévő tényleges problémákon, a maga reális problémáin úrrá legyen. Minél jobban megteszi ezt, annál inkább sajátos, jellegzetes lesz az, amit létrehoz, de ugyanakkor egyben alkalmas arra is, hogy más nemzetek számára például szolgáljon.”¹⁴ „/.../ kifejezetten helytelenítettem minden olyan gondolatot, amelyik azt képzei, hogy bármiképpen kodifikált nemzeti sajátosságokból programot lehet levonni. Programot a tényekből kell levonni és helyesen kiválasztott társadalmi

¹³ Uo. 344–345.

¹⁴ Uo. 308–309.

elvekből. Nemzeti sajátosság ebből úgy lesz, hogy valamelyik nemzet fogja magát, és a minden nemzet számára feladott leckét a lehető legjobban oldja meg.”¹⁵

„Ilyenkor hajlunk arra a feltevésre, hogy az alkat több, mint adottságok, lehetőségek és statisztikai arányszámok pusztá halmazából kifejlődött egyéniség, hanem egy ezen túlmenő, mindezeket összegező és összefoglaló, belső szabályozó és reguláló *törvényszerűség* is. Ilyen gyanúink lehetnek, de jaj annak, aki nekiáll, és konkretizálni akarja, tételekbe akarja foglalni, kötelező erőre akarja emelni azt, amit ilyen törvényszerűségként felismerni vél. Úgy kell lennünk ezekkel, mint a természettudósnak az Istennel /.../ nem takarózhatik Istennel, ha valamit nem tud megmagyarázni, és nem hivatkozhatik Istenre, ha valamit így vagy úgy akar magyarázni. Hasonlóképpen az egyéni vagy közösségi alkat törvényszerűségeire való hivatkozás is mindig gyanús, ha valamilyen cselekedetre vagy cselekedet elmulasztására igazolásul veszik elő.”¹⁶

Nos, pillanatnyilag a jobboldali narratívának ezek valóban lényeges elemei, és ez jogos aggodalommal töltheti el a magyarországi demokrácia híveit jobboldalon és baloldalon egyaránt, de az semmiképpen sem következik ebből közvetlenül, hogy a jobboldal vezető pártja a fasisz-mussal kacérkodik és a jogállam és a parlamentáris demokrácia tudatos felszámolására törekszik. Márpedig a baloldali hisztéria ezzel az állítással indokolja magatartását, beszédmódját és politikáját.

A baloldal uralkodó narratívája: a Kádár-rendszer megengedő értékelése

Kétségtelen tény, hogy a Magyar Szocialista Párt soha nem szakított radikálisan elődjével, a Magyar Szocialista Munkáspárttal, és nem szakított radikálisan a kádárizmussal sem. A baloldal sajtója számos „árnyalt” elemzést közölt a Kádár-rendszeréről, amelyben igyekezett a rendszer pozitívumait fölnagyítani és negatívumait kicsinyíteni. A Kádár-rendszer egyik legnagyobb teljesítményének ezek az elemzések a kialakított

¹⁵ Uo. 368.

¹⁶ *Bibó István, 1986. II. 617–618.*

„nemzeti konszenzust” szokták tekinteni. Bibónak azonban erről is megvolt a maga erősen elítélő véleménye:

„Megint nem tudok visszatartani egy összehasonlítást, mely ugyan csak nem rosszindulatú, mégis bizonyára felháborodást fog kiváltani: eszembe jut Ferenc császár, Ferenc József vagy akár Horthy Miklós konszolidációja, melyek szintén kemény megtorlással kezdődtek s végül eljutottak oda, hogy többé vagy kevésbé jelentős szellemi alkotók elismerését is elnyerjék. De ne felejtjük el, hogy mindazok, akik ezeket a rendszereket magasabb szellemi szinten képviselték vagy elfogadták, ezt mindig egy nagy adag rezignáltsággal, szkepszissel vagy egyenesen cinizmussal tették, s ez az elem most és itt is jelen van. Sokszor az az érzése az embernek, hogy itt tulajdonképpen egy, 1956 nagy megrázkódtatása után, kiábrándulttá, rezignálttá, nem mindenáron mindent akaróvá vált vezetés egyezett ki egy kiábrándulttá, cinikussá vált, fogható, közvetlen előnyökre törekvővé vált országgal. Azzal az országgal, mely húsz évvel ezelőtt azon a ponton volt, hogy a 20. század legizgalmasabb társadalmi-politikai kísérletének legyen a színhelye.”¹⁷

Bibó semmit nem utált jobban, mint a hamis, rossz kompromisszumon alapuló kiegyezést vagy megegyezést, amely szerinte létrehozta a magyar történelem egyik legkártékonyabb emberfajtaját, a hatvanhetes emberfaját:

„...Magyarországon magában kerül majd újból előtérbe az a jellegzetes, hamis politikai helyzetekben hamis formulákat kiagyáló, problémákat elkerülő, álmegoldásokkal megelégedő, következményeket le nem vonó, gyógyíthatatlanul beteg, adott helyzetben realizmust hangoztató, egyszóval *hatvanhetes* emberfajta, mely a kiegyezés óta tartó magyarországi politikai és közéleti kontraszelekció legvégzetesebb jelensége volt.”¹⁸

Hozzátehetjük: a kádárizmus legvégzetesebb jelensége is.

¹⁷ *Bibó István*, 1990. IV. 735.

¹⁸ *Bibó István*, 1986. II. 75–76.

„Ez alatt a csaknem száz esztendő alatt a magyar nemzet olyan politikai és társadalmi konstrukcióban élt, amelyekben a dolgokat a maguk nevéen nevezni nemcsak hogy nem lehetett, hanem nem is volt szabad, ahol a tényeket nem az okok és okozatok egyszerű láncolatában, hanem azon kívül álló feltevések és várakozások jegyében kellett értelmezni és magyarázni, ahol álbajokra kellett pazarolni jó erőket s ráolvasással gyógyítani valóságos bajokat, ahol a valóságos tennivalók körén kívül s azokra való tekintet nélkül lehetett és kellett cselekedni, s ahol hiányzott a cselekedetek helyességének az objektív mértéke, és helyette a félelmek és sérelmek egy bizonyos rendszere szerepelt erkölcsi értékmérőként.”¹⁹ „Ötven esztendőn keresztül a politikai bölcsesség abban merült ki Ausztriában és Magyarországon, hogy hogyan lehet olyan politikai intézkedéseket találni, melyeket Ausztria és az uralkodóház felé a kiegyezés szigorú tiszteletben tartásának, Magyarország felé pedig a kiegyezést túlhaladó, eget rengető nemzeti vívmányoknak lehet feltüntetni. /.../ a kiegyezés szellemében sem a teljes függetlenség, sem a társadalmi forradalom, sem a nemzetiségi önrendelkezési jog híveinek *nem volt szabad* többségre jutniok.”²⁰

Ha Ausztriát a Szovjetunióval helyettesítjük, az uralkodóházat a szovjet vezetéssel, akkor megkapjuk a kádárizmus lényegének pontos leírását, ahol az igazi demokratikus erőknek egyszerűen nem volt szabad többségre jutniuk, csak illegalitásban vagy fél-illegalitásban működhettek, és részben ezért is teljességgel felkészületlenül érte őket a szovjet világbirodalom összeomlása. Erre az eshetőségre nem volt sem a „népi”, sem a „demokratikus” ellenzéknek valóban demokratikus, a liberális demokrácia alapelvein nyugvó forгатatókönyve, hanem csak olyan kompromisszumos fél- vagy inkább álmegoldásaik, amelyekben minden esetben a szocialista pártállam hatalmasainak érdekei játszottak elsőrendű szerepet. Ezért fulladt végül kudarcba az Ellenzéki Kerekasztal, és így történhetett meg, hogy az új magyar demokrácia megszületését a volt moszkvai nagykövet, egy ízig-vérig szocialista káder kiálthatta ki a Parlament erkélyéről.

Végül is a politikai rendszer a véletlenszerűen döntési pozícióba

¹⁹ Uo. 603.

²⁰ Uo. 591.

került szűk elit zárt ajtók mögött megszületett alkuin keresztül alakult át, úgy, hogy ebben az átalakulásban-átalakításban a magyar társadalom szinte egyáltalán nem vett részt. Ami már önmagában hordozta ennek az átalakulásnak a kudarcát, hiszen:

„A forradalmiság helyes felfogásából az következik, hogy az emberi felszabadulás folyamatát fontosabbnak tekintjük a békesség, erőszaktalanság és szabálytisztelet alapelveinél, s ha bármikor olyan helyzet adódik, amikor választani kell a kettő között, akkor tudjuk, hogy a felszabadulásnak még ha nagy megrázkódtatással is járó folyamata az, aminek minden békés módszert, erőszaktalanságot és szabálytiszteletet meg kell előznie.”²¹

Vagyis arra van szükség, hogy széles társadalmi csoportok vegyenek részt a politikai intézményrendszer radikális átalakításában, hogy ezáltal közvetlenül megtapasztalják, hogy ők a politikai hatalom végső hordozói, és ez a tapasztalat Bibó szerint is fontosabb, mint az abszolút erőszakmentesség.

Ámde a baloldal vezető pártjának legfőbb irányítói közvetlen önös érdekből minden áron fenn akartak tartani valamiféle kontinuitást a kádárizmussal, azon igyekeztek, hogy kimutassák: voltaképpen a kádárizmus utolsó esztendeiben a reformista szocialisták már előkészítették a talajt a liberális demokrácia számára, és ezért az átmenet csakis folyamatos és erőszakmentes lehet, és szó sem lehet semmiféle számonkérésről, felelősségre vonásról. Közben pedig igyekeztek minél inkább szítani a félelmet a baloldalban a 'nacionalista, fasisztoid' jobboldal iránt. Végül sikerült elérniük, hogy a politikai rendszer radikális átalakításában leginkább érdekelt új pártok, az MDF, az SZDSZ és a Fidesz, nem tudtak megegyezni egymással, így nyugodtan állítható, hogy a rendszerváltoztatás igazi győztesei és nyertesei a szocialisták lettek.

Ami kellő alapot nyújt a jobboldaliak számára ahhoz, hogy aggodalommal tekintsenek a baloldalra, de nem azért, mert azoknak szándékában állna valamilyen trükkös módon visszacsempészni a proletárdiktatúrát, és ezzel megsemmisíteni a liberális demokrácia intézményi feltételeit.

²¹ Uo. 439.

A társadalom széles rétegeinek tényleges közreműködése nélkül végbement politikai átalakulás következményei

Ilyen módon a rendszer átalakítása megtörtént ugyan, de nem a társadalom széles rétegeinek „közös vállalkozásaként”, ami pedig Bibó szerint az egyetlen lehetséges módja annak, hogy a „szabadság kis körei” szélesedjenek. 1946-ban például rezignáltan állapítja meg:

„A magyar demokratikus koalícióban pedig napról napra gyengül az, ami elengedhetetlenül szükséges hozzá, hogy egy ilyen egészséges reagálású politikai közösség maradjon: *a közös politikai vállalkozás szelleme.*”²²

1948-ban így fogalmaz:

„Ma már megvan az igazi közös vállalkozásoknak a lehetősége, a valóságban azonban a két közösség, a nem paraszti és a paraszti, még mindig a bizonytalan közlekedés állapotában él Magyarországon. Csak ha ez fel tud oldódni, s ez csakis a közös vállalkozás, a közös lendületű közösségi történet és cselekvés vonalán történhet meg, akkor lehet azt várni, hogy a magyarság a maga jellegét, a maga kulturális alkotásainak a harmóniáját a közösségi élményeknek, tapasztalatoknak és teljesítményeknek ebben a sorozatában újból megtalálja.”²³ Majd később: „Egy közösség lényegét nem az adja meg, hogy a közös jelleget, a közös jegyeket a tagok valamiképpen a homlokukon viselik, hanem a közösségben mint közös vállalkozásban való részesség.”²⁴

De miféle közös vállalkozásról lehet itt szó? Nyilván nem valami olyasmiről, amit a társadalom különböző rétegei tudatosan, előzetes racionális megfontolások alapján közösen választanak, hanem olyan nagy történelmi lehetőségekről, amelyek időnként megnyílnak egy társada-

²² *Bibó István, 1986. II. 300.*

²³ Uo. 566.

²⁴ Uo. 615.

lom előtt, és amelyekre szerencsés esetben az adott társadalom ösztönösen egységesen reagál. Ilyenkor nálunknál boldogabb nemzetek

„/.../ egészen nagy közösségi vállalkozásokba fogtak bele. Az angol nemzetnél ez a fordulópont a reformáció felvétele s az angol puritanizmus ezt követő kialakulása volt, a franciáknál pedig a francia forradalom s a már előzőleg, majd párhuzamosan kialakult francia racionalizmus. Mindkét vállalkozás a maga történeti pillanatában a régi, ismert nemzeti jellegnek igen nagy mértékben való feladását vagy megváltoztatását is jelentette: a reformáció utáni Anglia, a forradalom utáni Franciaország a kortárs szemében egy csomó színnel szegényebb volt az azelőttinél. Mégis ezekkel a vállalkozásokkal lettek ezek a nemzetek azzá, amik ma ...”²⁵

Bibó szerint ilyen reményteljes közös vállalkozás lehetett volna Magyarország számára az '56-os forradalom:

„Nekünk, magyaroknak e pillanatban, ha nem engedjük át magunkat az erőszakalkalmazás mámorának, kezünkben van az a lehetőség, hogy a 20. század első pozitív, dicsőséges forradalmát vigyük diadalra.”²⁶

És visszatekintve sem változott meg a véleménye: Magyarország „húsz évvel ezelőtt azon a ponton volt, hogy a 20. század legizgalmasabb társadalmi-politikai kísérletének legyen a színhelye”²⁷ – írta 1978-ban, nem sokkal halála előtt.

A közös vállalkozás következő lehetőségét a szovjet világrendszer összeomlása teremtette meg Magyarország számára, ám a fent részletezett okokból a magyar társadalom ezzel az alkalommal sem tudott úgy élni, hogy az a szabadság erősödését és szélesedését jelentse a társadalom többsége számára. Ezért a polgárok zöme ismét csak azt tapasztalta meg, hogy a demokrácia és a nemzeti felemelkedés ügye mintha elválna egymástól. Az elit feladata lett volna, hogy ennek az ellenkezőjéről meggyőzze a társadalmat, hiszen:

²⁵ Uo. 616–617.

²⁶ *Bibó István, 1990. IV. 146.*

²⁷ Uo. 735.

„Az elit feladata azonban több és szélesebb, mint a társadalom vállalkozásainak, akcióinak a *vezetése*. Az elit legfőbb szerepe az, hogy az élet *élésére*, az emberi helyzetekben való *erkölcsi viselkedésre* s az emberi *szükségletek mélyítésére, finomítására és gazdagítására* mintákat, példákat adjon, azaz *kultúrát* csináljon. /.../ minden elit nyugodt és termékeny működésének az az első feltétele, hogy az elit kiválasztását igazoló értékelési rend mögött olyan eleven társadalmi közmegegyezés álljon, mely ezt az értékelést magáévá teszi, s az elit kiválasztottságát egészében elismeri. Másik feltétele az elit nyugodt és termékeny működésének az, hogy a társadalom valóságos szervezete az elfogadott értékelési rendnek egészében megfelelően, s az elit tagjai a társadalom szervezetében olyan helyeket foglaljanak el, ahonnan valóban képesek is a társadalmat irányítani, reá hatni s vezetői tevékenységük mögött a követés nagyfokú valószínűségét kiváltani. /.../ Hiába van egy társadalmi réteg a hagyomány, a beidegzettség és a tényleges helyzet erejénél fogva a társadalmi irányításhoz szükséges pozíciók birtokában, ha a társadalom már nem ismeri el azt az értékelési módot, melynek alapján a társadalom adott rendje létrejött, s nem fogadja el azokat az értékszempon-
kat, melyek alapján az elit kiegészíti önmagát. /.../ Hiába van meg viszont az emberek egyik vagy másik csoportjának az az öntudata, hogy az értékek „igazi”, „helyes” rendje szerint ő hivatott a társadalom vezetésére, ha e mögött az öntudat mögött nem áll a társadalom kulcspozícióinak a birtoka és a társadalom tagjainak a követésre való készsége...”²⁸

Ámde a magyar elit ebben a tekintetben, a kulturált viselkedésre történő példaadás tekintetében vallott talán a leginkább kudarcot 1988–89 után, nem utolsósorban a historikus politikai magatartás kóros elburjánzása miatt. Ugyanis:

„A társadalmi értékrendre vonatkozó közmegegyezés szilárdságából, a társadalom vezetői helyzeteinek biztonságos birtokából s a társadalmi konvenciók magától értetődéséből, a társadalmi eljárások és módszerek rugalmasságából virágzik ki az az erény, mely minden elit jó és termékeny működésének egyik legfőbb feltétele:

²⁸ *Bibó István, 1986. I. 225–227.*

az elit elfogulatlansága. /.../ Nem lehet szépen, nemesen és választékosan élni sem az önelégültség és önteltség, sem a törtetés és támadás, sem a szorongás és a számonkéréstől való félelem, sem az önvédelem és öngazolás állapotában.”²⁹

Nos, ez az, ami Magyarországon egyáltalán nincs: elfogulatlan elit. Csak mélységesen elfogult vezetői csoportok, gazdasági, politikai és kulturális hatalmasságok vannak, akik és amelyek elitnek tekintik magukat, ám nem szolgálnak rá erre a névre, mert egyáltalán nem törekednek a másik fél jóakarató megértésére, mert a szorongás és a számonkéréstől való félelem, illetve az önvédelem és öngazolás állapotában vannak.

*

Bibó elemzése – ha már rászánta magát, hogy megírja – bizonyosan nem fejeződné be itt. Aprólékos műgonddal megkeresné a jelenlegi magyar politikai helyzet reménykeltő mozzanatait, azokat a pontokat, amelyek megerősítésével el lehetne indulni a valódi társadalmi megbékélés és a szabadság kis köreinek bővítése irányába, ha megvan az ehhez szükséges jószándék és erőfeszítés. Bizonyosan a megnyomorítottak és megalázottak pártjára állna, és követelné a szocialisztikus megoldások erősítését, a kiváltságok megkurtítását, a nagy vagyonok radikális megadóztatását. Hiszen:

„/.../ harmadikutas – valójában egyetlen lehetséges utas – mindenki, aki azt vallja, hogy a kizsákmányolás felszámolására irányuló szocialista célkitűzés maga sem más, mint a többi emberi szabadság felé haladó egyetemes fejlődés egyik állomása, s a kizsákmányolás elleni harc nem jelentheti, sőt nem is tűrheti a politikai és közéleti szabadság már kidolgozott formáinak az elvetését. /.../ Ha valahol és valamikor, akkor a magyar forradalomban ez a harmadik út akart konstruktív módon megszületni.”³⁰

Ehhez a harmadik úthoz, 1956 útjához kellene a magyar társadalomnak visszatálnia, ám hogy miképpen, annak talán, ha egyáltalán, Bibó István lehetne a megmondhatója.

²⁹ Uo. 229.

³⁰ *Bibó István*, 1990. IV. 222–223.

Helyzetértékelés és szerepvállalás: Bibó István és Szabó Zoltán harmadik útja

Vajon mi indokolja, hogy két szerzőről a népi mozgalom története és a harmadik út fogalmának értelmezése során egyszerre ejtsünk szót? Hiszen életútjaik különbözőek, a szerzők életműve műfaj és stílus tekintetében is eltér egymástól, ennek ellenére az alkotói pályák között mégis számos kapcsolódási pontot találunk.¹ A népi mozgalomba a városi keresztény középosztályból, katolikus gimnáziumi tanulmányaikat követően érkeznek. Piarista iskoláztatásuk során nagyobb hangsúlyt kapott a kiteljesedésüket előmozdító kulturális értékek fogalmi és tartalmi meghatározása, mint az állami tekintély iránti feltétel nélküli tisztelet. Mindkét szerzőben korán kialakult a hatalmi-intézményi-, a forradalmi-felforgató-, vagy az emberek egymás közti viszonyaiban érvényesülő közönséges erőszak következetes elvetése. Középiszkolai tanulmányaik eredménye az a beállítottság is, hogy kettejükben a magyar és az európai műveltség mellérendelten élt. Nincs meg bennük az oly sok kelet-európainál tapasztalható kisebbségi érzés. Politikai egyéniségük formálódása a 19–20. századi történelem-értelmezésük hasonlatosságán alapul: az Osztrák-Magyar Monarchia közjogi kereteit és társadalmi szerkezetét a magyar társadalomfejlődés szempontjából mindketten bénítóaknak ítélték.

A 30-as évek második felében Szabó Zoltán már országosan ismert falukutató. Az alávetett nép jogkiterjesztése iránt elkötelezett író tevékenysége, a nép javáért tenni akaró közéleti szerepvállalása hatással van a jogi pályára készülő, széles érdeklődési körű Bibó Istvánra. Amíg Bibónál a nemzet mindvégig politikai intenciójú közösség-fogalom, Szabó Zoltánnál kezdetben a népet nemzeté kultúrája teszi. Az egyetemi tanulmányait befejező jogászt lenyűgözi a falukutatók népismerete: Bécsből (1933–34), Genfből (1934–35) és Hágából (1936), egyetemi ösztöndíj-útjairól visszatérő Bibót megdöbbenik a társadalomrajzokból megismert kutatások eredményei. Szabó Zoltán szerint a falukutatók

¹ Az életrajzi vonatkozásokra: *Noszkai Gábor, 2009–2010.*

nemzedékmozgalma 1935-ben ért véget.² Bibó is korszakhatárként értékeli a mozgalmat bal- és jobboldali irányzatokra szétszakító 1935-ös évet.³ A két szerző ifjúkori írásait összevetve kezdetben Erdei Ferenc és Kovács Imre mellett Szabó Zoltán hat Bibóra, aki nagyra értékeli Szabó Zoltán falukutató munkáit, *A tardi helyzet* és a *Cifra nyomorúság* című társadalomrajzokat. Szabó Zoltán saját terep-tapasztalataiból levont következtetései döntően hatnak Bibó nép- és társadalom ismeretére, árnyalják elméleti társadalomkritikáját:

A tardi helyzet (1936) falu-ábrázolásának érzékletes, láttató ereje hozzájárul Bibónak a nép romantikájának deformálódásából levont következtetéseihez.⁴ 1936-ban Bibó szemlélete és kutatási módszere is megváltozik: jogelméleti érdeklődése mind határozottabb társadalmelemző elhivatottsággá alakul át. Írásainak címzettje immár nem a szaktudósok köre, hanem a szélesebb értelmiségi nyilvánosság. Talán ennek a változásnak a felismerése miatt jellemezte Bibót búcsúztató rádiójegyzetében Szabó Zoltán terepfelverő kutatóként.⁵

Szembesülés államközpontú ideológiákkal

A Harmadik Birodalom politika törekvéseivel és a nemzeti szocializmus ideológiájával szemben ellenszenvük egészen korán kialakul. Mindketten aggodalommal észlelik a hazai és európai válságjelenségeket. Bibó genfi ösztöndíja alkalmával, 1935 júniusában elemzi a német nemzeti szocialista mozgalmat és Hitler személyiségét.⁶ Értékelésében arra figyelmeztet:

„Joggal tarthatunk tehát attól, hogy a hitlerizmus Európa eszmétörténetének egyik nagy zsákutcája lesz, s azokhoz az eszmearamlatokhoz tartozik majd, amelyek esedékesek voltak, de nem így. S mint ilyen Marx Károly és Wilson történelmi műve mellé kerül majd.”⁷

² Szabó Zoltán, 1984. 219.

³ Bibó István, 1995. 43.

⁴ Bibó István, 1986. I. 344.

⁵ Kende Péter, vál. és bev, 1997. 105.

⁶ BIM 2. 9–25.

⁷ Uo. 25.

Szabó Zoltán a – német kezdeményezésre – Berlinből 1937-ben elbocsátott követségi titkárral, Szegedy-Maszák Aladárral a Magyar Szemle-estek során folytatott személyes beszélgetésekből szerez közvetlen értesüléseket a Németországban kibontakozó ideológiai-államhatalmi agresszió részleteiről.⁸

A Márciusi Front zászlóbontásakor, az 1848 szellemét idéző alapítók között 1937. március 15-én Szabó Zoltán is jelen van a mozgalom tizenkét pontját ismertető Kovács Imre szónoklatánál a Múzeumkertben. Bibó a programalkotásban és az októberi makói találkozó szervezésében vesz részt. Szerzőink szerepe a mozgalom fiatalabb tagjaiként nem volt meghatározó jelentőségű, mégis lényeges, hogy közéleti elkötelezettségük már harmincéves koruk előtt párhuzamos irányú: a mozgalom által hirdetett harmadik út (nemzeti függetlenségi, a parasztság egyenjogúsítására irányuló, szociális igazságosságot hirdető) céljaival mindkettlen azonosulnak. Kovács Imre falukutatásának fogadtatása és – ettől nem függetlenül – 1937 októberében indult izgatás és nemzetgyalázás vádjával indított pere első fokú eljárását és a könyv politikai visszhangját rögzítő parlamenti jegyzőkönyv dokumentumait – a megvádolt szerzővel szolidáris Szabó Zoltán teszi közzé az eseményekkel egyidejűleg.⁹

A magyar társadalom létszámbeli többségét képező parasztság egyenjogúsításához 1945-ig sem elégséges tőke, sem pedig a szükséges politikai akarat nem volt meg. Tőkére a paraszti tömegek földtulajdonhoz juttatásához (és a legnagyobb földtulajdonosok valamelyes kompenzációja érdekében) lett volna szükség. A politikai akaratképzéshez kezdetben falukutató, később a kibontakozó népi mozgalom tagjai által nyilvánosságra hozott tények, legvégül pedig a különböző politikai nézeteket valló Márciusi Front képviselői által megfogalmazott program nyújtott ösztönző, sürgető érveket és ésszerű követeléseket – mindhiába.

A hatalom a mozgalom programjának nyilvánosságra hozatalát követő hónapban, 1938 áprilisában fejezi ki rosszsallását Illyés Gyula, Kovács Imre, Erdei Ferenc, Féja Géza – a Márciusi Front vezetőinek – és Sárközi György, a *Válasz* főszerkesztőjének perbe fogásával és elítélésével. A néhány hónapnyi időtartamú fogházbüntetések és a vád tárgyát

⁸ Szegedy-Maszák Aladár, 1996. II. 464.

⁹ Szabó Zoltán, 1937. 7–105.

képező írások elkobzásához képest a döntő államhatalmi repressziót a *Válasz* folyóirat további kiadásának – a szeptemberben hatályba lépő sajtótörvény szerinti előzetes cenzúra és minden sajtótermék terjesztésére államügyészi jóváhagyást előíró – ellehetetlenítése jelentette. A népi mozgalomnak a *Válasz* folyóirat alkotó-közösségében csoportosuló írói és politikai ambíciójú közszereplői, kiegészülve a Márciusi Front alapítói-val olyan programot alkottak, amely egymással szót értő szellemi műhelyek és civilizált viták hiányában – politikai filozófiává sem válhatott. Kovács Gábor szerint

„...a Márciusi Front nem tudott politikai tényezővé válni. Tevékenysége inkább figyelemfölkeltő és szimbolikus jelentőségű volt, mintsem politikai. Ez annak ellenére is igaz, hogy az általa szervezett irodalmi estek /.../ erős politikai töltéssel bírtak.”¹⁰

Szerzők és művek egymásra gyakorolt hatásában kiemelkedő jelentőségű Szabó Zoltán második tényfeltáró szociográfiája, az 1938-ban megjelent *Cifra nyomorúság*. A szociográfia középosztályról és értelmiségről szóló fejezetében a szerző kimutatja:

„E középosztály éppen azért veszedelme az állami rendnek nehéz időben, amiért támasza jó időben. Csak azért volt mindig ennyire kihasználható, mert lényegénél fogva nem volt osztálytudata, csak hivataltudata. És éppen azért gyöngé bástya nehéz időben, mert nincs osztálytudata, csak hivataltudata, vagyis látóköre ritka esetben terjed túl azon, hogy ki lehet a legközelebbi hivatalfőnök. /.../ érvényesülést egyéni utakon és /.../ másik középosztályi rovasára keres. Éppen ezért fennáll az a veszély, hogy a középosztály a jelenségeket éppen a legnehezebb időben nem a szerint fogja megítélni, hogy mit kell tennie, hanem aszerint, hogy kihez kell alkalmazkodnia.”¹¹

Felhívja a figyelmet a magyar társadalom belső szerkezetének bizonytalanságára és a szükséges szellemi ellenálló-képesség csökkenységére is:

¹⁰ Kovács Gábor, 2004. 214.

¹¹ Szabó Zoltán, 1938. 188.

„Az atomizált társadalom egyes össze nem forrt és ingatag csoportjai összességükben egy ingatag és kiszámíthatatlan társadalom képét mutatják.”¹²

A magyar társadalomszerkezet gyengeségét az önazonosság hiánya mellett a középrétegek magatartásában fedezi fel:

„[A] középréteg, mely kezdi fölmondani a hűséget jelenlegi gazdáinak, mert már erősen tájékozódik azok felé, akikről úgy gondolja, hogy a jövőben gazdái lehetnek. Mindennek legvégső oka pedig az, hogy e rétegnek jórészt nincs semminemű polgári öntudata, csupán hivatali és előrehaladási érdektudata és az udvaronc szimatával élteti a véleménye szerinti trónöröklést, már akkor is, mikor még nem halt meg a király. Kritikus pillanatokban pedig országok védelmét csak erős és egészséges osztályok tudják ellátni. S hogy e réteg mennyire nem erős, mennyire nem egységes és mennyire nem osztály, az a jelek szerint a jövőben félelmes világossággal fog megmutatkozni.”¹³

A *Cifra nyomorúság* középosztály-kritikájának hatása is kimutatható Bibó István munkáiban.¹⁴ A Bibóra gyakorolt szellemi hatás korai dokumentuma, *Az európai egyensúlyról és békéről* [1943–44] című összefoglaló műben lelhető fel: „a nemzeti lét bizonytalanságával kapcsolatos /.../ valóságos, a lehetséges és a kívánatos dolgok mögötti egyensúly hiányáról”¹⁵ rögzített gondolatai mutatják Szabó Zoltán mindkét szociográfiájának Bibóra gyakorolt szemléletformáló hatását. Ezek közül Szabó Zoltán legalapvetőbb felismerésével: „... az egyetlen megoldás: a magyar társadalom szerkezetének átalakítása és egyensúlyának megteremtése”¹⁶ – Bibó is maradéktalanul azonosul. A népi szociográfiák helyhez-korhoz kötött műfaját Bibó István jellemezte legpontosabban: Furcsa volna

„/.../ az ún. falukutató irodalmat *vegyes* műfajnak tekinteni, amelyet irodalmi, tudományos és politikai szempont szerint más-más érté-

¹² Uo. 121.

¹³ Uo. 188–189.

¹⁴ *Bibó István*, 1986. I. 186–187.

¹⁵ Uo. 339–340.

¹⁶ *Szabó Zoltán*, 1938. 277.

kelés illet meg. /.../ A válság tudata az, mely a falukutató irodalom íróit, tudományos és politikai vonatkozásait egységbe foglalja, és elválasztja minden másfajta megnyilvánulástól /.../ A falukutató irodalom tehát válságirodalom, a magyar parasztság válságának az irodalma. Valóban irodalom, mert az írói lelkiismeret az, mely a válságot megérzi; de nem kevésbé tudomány is, mert a válságban általános érvényű igazságokkal kell rendet teremtenie; végül ugyanannyira politika is, mert a válság megoldására, a válságba jutott közösségben a lehetőségek és szerepek új elosztására irányul.”¹⁷

1938-ra az európai és ezzel együtt a hazai politikai helyzet megváltozik. Egyik napról a másikra teszi túlhaladottá a magyar népi mozgalom reform-kezdeményezéseit, a Márciusi Front társadalom-átalakítását harmadik út irányába mutató céljait és közéleti programját. Az 1938. márciusi Anschluss következményeként Magyarország a hitleri Harmadik Birodalom szomszédos országává válik. Szerzőink aggodalommal nyugtázzák Ausztria szuverenitásának elvesztését és ezzel párhuzamosan a nacionalizmus és az irredentizmus mind szélesebb hazai térnyerését. Egyező tapasztalatuk szerint a közérzület deformálódásának hatására az ésszerű helyzetelemzés közéleti befogadóképessége is csökken. Május elején írók, művészek, tudósok és arisztokraták közös petícióban, az ún. Makay-nyilatkozatban tiltakoznak a hónap végén elfogadott I. zsidótörvény ellen. Bartók Béla, Kodály Zoltán, és Móríc Zsigmond mellett Szabó Zoltán sem választja a néma cinkösságot:

„Gondolja meg minden kortárs, mekkora felelősség terheli, ha a lelkiismereti tiltakozás ellenére is megszületik egy törvény, melyre valamikor minden magyarnak szígyenkezve kell gondolnia!”¹⁸

– szólt a nyilatkozat utolsó mondata. Azt, hogy a törvény – az állami propagandával ellentétben – nem a kiegyensúlyozás és nem is a szélsőségesek vitorlájából a szelet kifogni akaró kormány szándékainak diadala, hanem egy pusztító folyamat kezdete, Szabó Zoltán legközelebbi barátai – Erdei Ferenc és Illyés Gyula – sem érzékelték azonnal. Nem

¹⁷ *Bibó István*, 1986. I. 186.

¹⁸ *Pesti Napló* (1938. május 5.) nyomán az *Irodalmi Újság* – Párizs – (1985. I. szám 14.) 59 aláíró, Karsai László szerkesztő 37 aláíró közöl. *Karsai László, szerk.*, 1993. 81.

észleli jelen időben a törvény hatásának súlyosságát Bibó István sem. A közös tiltakozás helyett a – kisebb közéleti súlyú – esszé útján történő különvélemény közlése mellett dönt Babits Mihály.¹⁹ A novemberi I. bécsi döntéssel megvalósul a Felvidék, valamint Ungvár és Munkács visszacsatolása. Az állami propagandával lelkesítő ország-gyapartás szerzőinket nem tölti el a gyapartodás élményével. Szabó Zoltán az országot kívülről fenyegető jelen idejű veszélyt ideológiai befolyás-szerzőként értelmezi.

1938-ra a népi mozgalom lendülete is megtörik. Képviseelőinek körében személyes ellentétekben megnyilvánuló szemléletbeli és szervezeti töredeződés figyelhető meg. A népet – vészhelyzetben is evolúciós elveket és társadalmi reformokat sürgetve – menteni igyekvők proletár-forradalomban hívó marxisták és fasizálódó fajvédők közé szorulnak. Ebből a sodródó állapotból a kiutat kereső írástudók közül 1939-re többen is zsákutcába vezető következtetésekre jutnak. Ebben az évben adja ki Németh László legvitatottabb esszéjét,²⁰ melyben magát az aszimulációt teszi meg az egész (gazdasági, társadalmi, politikai és erkölcsi) válság okozójának. Kísérletet tesz a faj, mint általa esztétikailag értelmezett fogalom értékelvű meghatározására. Mások külső, politikai hatalommal párosuló ideológiai kollektívizmussal szemben kísérel meg tervezni és kidolgozni a nemzet immunitását szavatoló magyar kollektívizmus tudományos- és esztétikai rendszerét. Ezt a szándékot mutatja fel Szabó Zoltán mentora, Szekfű Gyula az általa szerkesztett tanulmánykötettel.²¹ Szabó Zoltán képes elhatárolódni attól a politikai beszédből áradó nemzeti retorikától, melytől a kötet szerzői²² legjobb szándékaik és látható igyekezetük ellenére sem szabadulhatnak. A faj mitizálása és a kollektív nemzeti karakter reménytelen, elmélyült keresése helyett Szabó Zoltán az általa érzékelt valóságban sem a népet, sem a nemzetet nem tekinti önálló, emberi tulajdonságokkal leírható, esztétikai-, vagy filozófiai kategóriákkal jellemezhető közösségnek. Kiútként az egyéni feladatvállalás és helytállás fontosságára hívja fel a fi-

¹⁹ *Babits Mihály, 2005.* 509–514.

²⁰ Németh László: *Kisebbségben.* In *Németh László, 1989.* 408–482.

²¹ *Szekfű Gyula, szerk., 1939.* 7–556.

²² Ravasz László, Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Keresztury Dezső, Bartucz Lajos, Zsirai Miklós, Zolnai Béla, Farkas Gyula, Kelecsényi Dezső, Viski Károly, Kodály Zoltán, Gerevich Tibor és maga a szerkesztő, a magyar jellem történeti vonatkozásairól záró-tanulmányában érkező Szekfű Gyula. *Szekfű Gyula, 1939.* 489–556.

gyelmet. *Két pogány közt*²³ című Zrínyi-portréjában történelmi példát ad és egyben eltávolodik nagyra becsült patrónusa, Szekfű Gyula európai történelem-, és magyar alkat-közösség szemléletétől.

Az egy évtizeddel korábbi alkat-vitára 1948-ban visszautaló Bibó-tanulmány következtetései szintén Szabó Zoltán 1939-es helyzetértékeléséhez állnak közelebb:

„Az ép valóságérzék és az ép reagálóképesség az „ősi” és az „új”, a tartósság és az újítás, a hagyománytisztelet és forradalmiság adagolását mindig meg tudja találni, anélkül, hogy a maga alkatáról tételes szabályokat állapítana meg. /.../ a magyar közösség megújulását /.../ más módszerekkel kell felismernünk, és ebben minden jelenséget, régít és újat, elsősorban nem a népiség szempontjából, hanem társadalmi és politikai szempontokon kell lemérnünk.”²⁴

Az 1930-as 40-es évek fordulójának magyar közírását áttekintő történész szerint: „A szellemi életnek ezen a frontján /.../ részletesebben kigondolt tervezet, építve /.../ a gondolati előzményekre, a háború kitörése körüli időben csak egy született: a Szabó Zoltáné,²⁵ akinek alapvető, egyidejű felismerése, hogy a fasizmus ideológiája (és ennek részeként szított faji alapú antiszemitizmus) nem a magyar ország-gyarápítást, hanem a magyar kultúra- és társadalom meggyengítését, a vallási-, szakmai-, és települési szervezetek külső-belső összetartó erőinek bomlasztásával együtt – a Harmadik Birodalom térfoglalását szolgálja. Ebből a felismerésből indítja el a Szellemi Honvédelem című rovatát a *Magyar Nemzetben*.²⁶ Szerkeszti és közreadja a *Szellemi Honvédelem Naptára*²⁷ című kiadványt is. Ezeket a nemzeti-szocializmussal szemben gyakorolt következetes – műveltségen alapuló – ellenállás hazai dokumentumai

²³ Szabó Zoltán, 1939a. 5–48.

²⁴ Bibó István, 1986. II. 618–619.

²⁵ Juhász Gyula, 1983. 86.

²⁶ Megszakításokkal, sajtócenzúra által kényszerített szüneteltetéssel és időszakos betiltással 1939-től 1944. február végéig működött. Szabó Zoltán, 1992. 11–720.

²⁷ A Szellemi Honvédelem naptára (Szabó Zoltán, szerk, 1939b.), amelyben a lap munkatársain kívül Babits Mihály, Cs. Szabó László, Kassák Lajos, Móricz Zsigmond, Márai Sándor, Sík Sándor, Szabó Dezső, Tamási Áron, Veres Péter, a fiatalabb nemzedékből Erdei Ferenc, Keresztury Dezső, Boldizsár Iván, Ortutay Gyula, Tolnai Gábor írásai olvashatóak.

közt tarthatjuk számon. Kibontakoztatja a legigényesebb 20. századi magyar politikai publicisztika műfaját:

„Az egyik oldal a nép kedvéért elvesztené a nemzetet. A másik oldal a nemzet védésében bár, de elvesztené a népet, s egyre kínzóbb aggodalommal kell látnunk, hogy a magyar életben ma tulajdonképpen két párt van. Az egyik elfeledkezik arról, hogy a haza fikció nép nélkül, a másik elfeledkezik arról, hogy a nép nem teljes magyar érték a lelkileg is független nemzet nélkül. Az egyik tovább folytatja trójai falovas lázadását, s népe jólétének nemzete lelki függetlenségében adná meg az árát. A másik megvédené ugyan a nemzetet, de benne a néppusztító állapotokat restaurálná. /.../ a társadalom egy része a nemzetvesztő népmentés revolúciója, más része a népvészto nemzetmentés reakciója köré csoportosul. Az egyik oldalon a mágnes: idegen erények, a másik oldalon a mágnes: magyar hibák.”²⁸

A következő év tavaszán Szabó Zoltán, a francia kormány ösztöndíjasként Párizsban életre szóló tapasztalatot szerez. Százvezrek társaságában, az észak felől a francia főváros felé nyomuló hadsereg elől menekülve éli át az ország német megszállását. Útinaplójában nem a pusztulást gyászolja, hanem azt csodálja, ami a franciák, a szépség kőművesei tartásában ép maradt, amit bennük a műveltség hagyománya épen tartott:

„Láttam, hogy a katasztrófában a francia ember ember maradt, a nép nép maradt. Hiszem ebből, hogy a katasztrófa után a francia művészet művészet maradt.”²⁹

1940-ben Budapesten ismerkedik meg Bibó István Szabó Zoltánnal. Egymás nézetei iránti kölcsönös elkötelezettségük – a személyes rokonszenven túl – rövid idő alatt barátsággá érik.

Az 1943 nyári Szárszói Konferenciát a népi mozgalom történetében és a harmadik út fogalmának értelmezésekor – visszatekintve – szerzőink lényeges fejezetként tartják számon, annak ellenére, hogy az eseményen egyikük sem vett részt. Borbándi Gyula szerint a konferencia nem érte el a Püski Sándor által kitűzött célját: A népiség társadalom- és

²⁸ Szabó Zoltán, 1992. 56.

²⁹ Szabó Zoltán, 1940. 211.

gazdaságpolitikai alapelveit nem tisztázták.³⁰ Borbándi – Gombos Gyulára hivatkozva – állítja:

„A szárszói konferencián /.../ utoljára jutott kifejezésre a magyar szellem belső függetlensége és önállósága. Ily széles keretben és együttes erőfeszítéssel nem vizsgálták meg azóta a magyar nép állapotát és fejlődési lehetőségeit.”³¹

A kormányzati politika és társadalmi mozgalmak előtt ekkor már nincs annyiféle döntési lehetőség, mint a világháború kitörését és a magyar hadba lépést megelőzően. A népi mozgalomra kezdettől a református vallású résztvevők dominanciája jellemző, mégis helyet kaptak benne a katolikus vallású és marxista világnézetű szerepvállalók is. Szárszón a Soli Deo Gloria Szövetség kifejezetten református találkozót szervez. A mintegy hatszáz jelenlévő részvételével megtartott találkozóról szerzőinken kívül több író – Illyés Gyula, Szabó Lőrinc, Tamási Áron és Zilahy Lajos – távol maradt. Erre a hiányra Borbándi Gyula is kitér.³² Püski Sándor több mint ötven év távlatából úgy emlékszik, hogy

„Meghívtam szinte mindenkit, aki számba jöhetett. Nagyon sajnálom, hogy éppen Szabó Zoltánra nem gondoltam. /.../ hiába látom azt is ma már be, hogy egy Bibó István-féle fej nagyon hiányzott ott, ha még akkor a nevét sem ismertem...”³³

Szabó Zoltán visszatekintése különbözik mind Borbándi, mind pedig Püski értékelésétől, akik Szárszót a mozgalmi fejlődés egyik állomásaként értelmezik. Cáfolja Németh László előadásának elszett értékelését is, mely szerint:

„A magyarság ennek a háborúnak a végét sokkal jobb kondícióban érte meg, mint az előző világháborúét. Háborús veszteségei kisebbek, jóléte nagyobb, ideológiája kész.”³⁴

³⁰ Borbándi Gyula, 1983. 342.

³¹ Uo. 343.

³² Uo. 337–338.

³³ Püski Sándor, 2002. 91.

³⁴ Szárszó, 1943, 1983. 219.

Szabó Zoltán a népi mozgalom kibontakozásához és a Márciusi Front fellépéséhez képest Szárszót megtorpanásként, az ország jelene és jövője szempontjából szűkülésként értelmezi:

„A demokratságukban eltökélt magyarok nem annyira a népi ideológia kidolgozásával, mint inkább a marxista tételek népi fogalmazásával próbálkoztak, a magyarságukba elmélyült demokráciák viszont komor balsejtelmekbe merültek el...”³⁵

Püski Sándor – Szabó Zoltán különvéleményének ismeretében és a történelmi tények által utólag cáfoltan is – mindvégig a legnagyobb hatású szárszói szónok, Németh László koncepciójának kritika nélküli elfogadása mellett maradt.³⁶

Szabó Zoltán következtetése szerint Szárszó „az eszmék seregszemléje volt.”³⁷ Hivatkozása szerint – két évvel későbbi *Valóság*-beli szerkesztőtársa – Kardos László szárszói hozzászólásával³⁸ ért egyet maradtalanul. Hozzáteszi:

„Attól tartok, hogy ma sem vagyunk másképp. Ez az állapot, vagyis a részleteivel rendelkezésünkre álló szemlélet és eszmélet elemeinek rendbeszedetlensége az, ami /.../ az elvégzendő feladatot kijelöli. Szárszó jelentősége /.../ az írók és az ifjúság találkozása. Ez semmiségnek hangzik. Nem az. /.../ Ez történt 1848-ban a Pilvaxban, a közvélemény asztalánál. Ez történt 1937-ben a Márciusi Front alakulásakor, a Centrálban és a Múzeum előtt. S ez történt 1956 októberében, a Bajza utca és az egyetemek között.”³⁹

Bibó és Szabó Zoltán 1945 előtti és utáni magatartása következetes. Soha nem rokonszenveztek a marxizmussal, mely nem csak ateizmusa miatt maradt mindvégig alkalmatlan világmagyarázat számukra. Az osztályharc elméletét és a proletárdiktatúrát, mint a munkásosztály erőszakos

³⁵ Szabó Zoltán, 2011. II. 65.

³⁶ Püski Sándor, 2002, 94.

³⁷ Szabó Zoltán, 2011. II. 68.

³⁸ „A népi írók széles sugárban terjedő hatása kétségtelen. De ez a hatalmas gondolati anyag még mindig úgy ül a belőle táplálkozó fiatalság tudatában, mint fel nem dolgozott és meg nem emésztett vélemény és kritikahalmaz.” Szárszó 1943, 1983. 234.

³⁹ Szabó Zoltán, 2011. II. 68.

hatalom-szerzésének jövőbe vezető megoldását sem tekintették gyógyírnak a magyar társadalom létező bajainak orvoslására. A leninizmus és a bolsevizmus forradalmi proletárdiktatúrát igazoló elmélete sem került közel egyikükhöz sem. A második világháború befejezését követő hazai status quo-t Bibó új közjogi kezdetként értelmezi. Szabó Zoltán szkeptikusabb. 1945-ös írásai nélkülözik a filmhíradók derűlátását:

„Sok a megsértődött ember Magyarországon. Meg vannak sértve, mert az ünnep, az oly kevésbé megszolgált ünnep elmaradt. A magyarság megint egyszer a világtól várt valamint, amit önmagától kellene követnie.”⁴⁰

Az 1945–47 közötti koalíciós időszak a Nemzeti Parasztpárt tagjaiként személyes együttműködésük legtermékenyebb időszaka. 1944–45-ben Erdei Ferenc, az Ideiglenes Nemzeti Kormány parasztpárti minisztereként mindkét barátját közéleti szerepvállalásra biztatja. A régi ismeret-ségen alapuló bizalmon túl Erdeit erre az is ösztönözhette, hogy frissen kinevezett belügyminiszterként, a kommunista párt tagjai között aligha található a magyar vidéket és az összetett választójogi – közigazgatási teendőket olyan átfogóan ismerő – hozzá akkoriban még hasonló társadalomképpel rendelkező – személyeket, mint Szabó Zoltán és Bibó István. Korabeli szerepvállalására Szabó Zoltán így emlékezik:

„Magyarországon 1945-ben, akinek alkalmas neve és múltja volt, nem könnyen háríthatta el a neki felajánlott többé-kevésbé nominális tisztségeket. Ezért lettem többek között, az ifjúsági szövetség (MADISZ – N. G.) elnöke, ennek volt annyi haszna, hogy a tisztség vállalását népi kollégisták és Eötvös-kollégisták számára indítandó folyóirat lapengedélyéhez és papírkiutaláshoz kötöttem.”⁴¹

Szabó Zoltán a Magyar Írók Szövetségének 1945. április 10-én megválasztott titkáráként a *Valóság* című folyóirat szerkesztője. Hazugság nélkül⁴² című írása a folyóirat beköszöntője. Egyszerre múltértékelés, politikai helyzetelemzés és erkölcsi számvetés. Olyan összegzés, mely-

⁴⁰ Szabó Zoltán, 1990. II. 370.

⁴¹ Révai András, 1975. 16.

⁴² Szabó Zoltán, 1985. 7–18.

nek őszintesége és érvelésének súlya Bibó 1945–48 közötti írásaiéval rokonítható:

„Valóság: szürke szó, páthosz nélküli. Ám néha úgy érzem, biztosabban ellentéte a hazugságnak, mint az igazság. Az igazság mindig valakié. A valóság kívülünk van. Nem befolyásolhatják szorongásaink, vágyaink, reményeink. Legfeljebb tetteink.”⁴³

Barátja Nemzeti Parasztpárton belüli tevékenységére Bibó így emlékezik:

„A parasztpárti centrumhoz lehetett Szabó Zoltánt is sorolni. Ő azonban csak kismértékben volt politikai tényező, mert az első perctől kezdve megkapta Erdei[Ferenc]től a hivatalos lap [Magyar Közlöny] szerkesztését, /.../ ami számára a gondtalan írói munkát biztosította. /.../ Benne a közéleti indítatás mindig megvolt, de a Parasztpárt közelében keveset szerepelt, bár benne volt a Parasztpárt első garnitúrájában, /.../ De benne mindig volt egy bizonyos, a maga személyi függetlenségét őrző magatartás, úgyhogy ezeket a politikai lehetőségeket nagy óvatossággal kezelte.”⁴⁴

Szerzőink nép iránti elkötelezettsége demokrácia-alkotó szerepvállalással és az egyéni szabadságjogok kiterjesztéséért küzdő cselekvéssel egészül ki. Szabó Zoltán szociográfiáinak hatása hivatkozásul szolgál Bibó koalíciós korszakban rögzített tanulmányának következtetéseire:

„Éppen a falukutató irodalom mutatott rá arra, pl. Szabó Zoltán a matyókkal kapcsolatban, hogy ezek a vidékek /.../ fejlődésükben megakadt vidékek, amelyek felgyűlt energiáikat viszik bele a népviselet túljelzésébe /.../ Nem véletlen, hogy azok a vidékek, melyek új termelési ágak, új művelési módok meghonosításában jeleskednek, vagy gazdasági és társadalmi mozgékonyaságukkal tűnnek ki, a népviseletükkel alig szerepelnek.”⁴⁵

⁴³ Uo. 10.

⁴⁴ *Bibó István, 1995.* 240.

⁴⁵ *Bibó István, 1986.* II. 413.

Bibó tanulmánya, *A magyar demokrácia válsága* Szabó Zoltán szerkesztésében jelenik meg a MADISZ folyóiratában, a *Valóságban*.⁴⁶ Kéthly Anna megerősíti Szabó Zoltán állítását, mely szerint Révai József kezdetben „a jobboldalinak” bélyegzett helyzetkép publikálását rendőrségi lefoglalással akarta megakadályozni.⁴⁷ A tanulmány Szabó Zoltán szerkesztői bátorságának, Lu-kács György pragmatizmusának köszönhetően és a Bibó-tanulmányt elítélő – koncepció-s módszerektől sem mentes – 1945 telén megtartott, 1946-ban publikált ideológiai vita feltételeként jelenhetett meg.⁴⁸ A vitát követően szervezett keretek között vonták be a folyóiratot a népi kollégiumokból és a közkönyvtárakból.⁴⁹ A Bibó-tanulmány ádáz kritikusa, Révai József a koalíciós időszak alkonyán osztályharcos ideológiai kritikát gyakorolt a Harmadik út elmélete és a fogalom atyjának tekintett Leon Blum, a francia szocialista párt szellemi vezére, valamint a harmadik út gondolatával rokonszenvező írástudók felett. Elítélően, demokrácia-ellenesnek bélyegezve utasította el a francia szocialista miniszterelnök Amerikától és a Szovjetuniótól egyaránt távolságot tartani akaró kijelentését:

„Politikailag nincs sok különbség a Németh László-féle »harmadik út« és a León Blum – Oskar Pollak – Faragó László-féle »harmadik út« között. Ez is, az is objektíve segítség az ellenségnek. A »harmadik utasok« ferdítése az alternatívák hamis felvetésével kezdődik. /.../ Harmadik út nincs, de harmadik utasok vannak. Nevükön kell nevezni őket. Hogy harmadik út nincs, nem kommunista, nem is baloldali szociáldemokrata, hanem demokratikus álláspont.”⁵⁰

Ahogy 1943-ban Balatonszárszón Erdei Ferenc (a harmadik oldalról értekező) Németh Lászlóval szemben, néhány évvel később Révai József minden pártjától eltérő nézetet képviselő személlyel szemben tagadta a harmadik út politikájának lehetőségét: az elvi felvetés és a gyakorlatban megvalósítható cselekvés létjogosultságát egyaránt. Szerzőink egymáshoz közelálló beállítottságát bizonyítja, hogy Szabó Zoltán a *Válasz*

⁴⁶ Uo. 13–79.

⁴⁷ Kende Péter, *vál*, 1997. 52.

⁴⁸ Bibó István, 1986. II. 81–118.

⁴⁹ Kende Péter közlése.

⁵⁰ Révai József, 1947.

folyóirat 1934–38 közötti első korszakának tevékeny szerzőjeként és szerkesztő-bizottsági tagjaként, Bibó István a hasonlóan rövid, 1946–49 közötti második korszak ideje alatt alkot ugyanitt maradandót. A *Válaszban* közölt *A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme* (1947), *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* (1948), és a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* (1948) című Bibó-tanulmányokban találkozunk először Szabó Zoltán a harmadik út fogalmának számára oly rokonszenves kifejtésével a magyar nyelvű politikai irodalomban. Bibó 1947-es, *Összeesküvés és köztársasági évforduló* című tanulmányában kritikusan hivatkozik a Harmadik út fogalmát alkotó német-svájci közgazdász-szociológusra, Wilhelm Röpkére.⁵¹ Bibó értelmezése szerint:

„Ami a harmadik út igazi kérdését illeti, ez teljesen azon múlik, hogy milyen alternatívákat állítunk fel első és második útként. Az a harmadik út, mely a fasizmus és a haladó világ harcában magyar semlegességet hirdetett, vészes örületség volt /.../ Abban a konkrét helyzetben azonban, a szárszói konferencián, ahol látszat szerint Németh László ennek a zsákutcának a hirdetői közé szorult, ez nemcsak rajta, hanem a kérdés helytelen felállításán is múltott.”⁵²

Másik 1947-es írásában Bibó keserűen állapítja meg:

„...ma már ismét kétségessé válik, hogy a magyarságnak az ügye és a teljes emberi felszabadulás ügye egy ügy, és az is maradhat, és ez a kétség a Márciusi Front irányvonalát őrző csoportokat nem hagyta érintetlenül. E pillanatban az a helyzet, hogy szerte az országban vannak jó magyarok, akiknek mind zavarosabbá válik a demokráciához való viszonyuk, és jó demokraták, akiket egy nyíltan ki nem mondott, de annál érzékenyebben érezhető vélekedés rossz magyarokként tart számon.”⁵³

Bibó 1945–47 közötti korszakáról Krassó Miklós megállapítja:

⁵¹ *Bibó István*, 1986. II. 454. Vö. *Röpke, Wilhelm*, 1942, 1943.

⁵² *Bibó István*, uo. 453.

⁵³ *Bibó István*, 1986. II. 465.

„Ez a »harmadik út« tehát nem »arany középút« – mint pl. a svájci Röpke »harmadik útja« –, hanem radikális program, melynek célkitűzése a demokratikus szocializmus. /.../ Az »első« és a »második« út Magyarországot az egyik vagy a másik tábor függvényévé akarta tenni. Bibó egyszerre óvott mindkét úttól, jobboldali kormányzattól és baloldali kisebbségi diktatúrától.”⁵⁴

A 20. század első feléig hatalmi szervezeteken és társadalmi szervezeteken átívelő, tömbbé szilárduló politikai igény volt, hogy a középrétegek maradéktalanul teljesítsék a hatalmi ideológiákban rögzített célokat. A vezető rétegekhez fenntartások nélkül hasonulni akaró középrétegek időről-időre, szándékolatlanul is hozzájárultak az európai hatalmi összeomlások hazai társadalmi katasztrófákkal felérő következményeihez. A középrétegek önnön múltjukról, családi hagyományaikról megfeledkezve követték a vezetők által a társadalom elé állított nem ritkán kalandor célokat, elfogadva a hatalmi ideológiák hamis realitásait.

Ezt a tömeges magatartást ismerte fel a 30-as évek második felében Szabó Zoltán és ezt tette 1945–48 között társadalom-elemző tanulmányainak egyik tárgyává Bibó István is. 1948 novemberében találkoznak utoljára, Bibó nagybátyja, az oroszországi hadifogságból hazatért Borbíró Virgil lakásán.

Szerzőink együttműködése az elébük állított akadályok – Szabó Zoltán távozása, az Európát megosztó vasfüggöny, Bibó szabadságvesztése és kiszabadulása után haláláig tartós elszigeteltsége – ellenére is életük végéig dinamikus szellemi párbeszéd maradt. 1949-es – végleges – külföldre távozásával Szabó Zoltán szellemi látóhatára kiszélesedik, kapcsolatai átalakulnak. Hazájából külhonba kényszerülő, önmeghatározása szerint: „Magyar író Angliában,”⁵⁵ Bibó István egyik legértőbb kortárs olvasója és értelmezője lesz.⁵⁶ Bibó a Szabó Zoltánnal folytatott szerzői-szerkesztői együttműködést barátja végleges távozásával sem adja fel. Megvalósíthatatlan tervei között idézi fel, hogy 1950-ben szeretett volna a *Valóság* egykori szerkesztőjének publikációs céllal külföldre kéziratot juttatni:

⁵⁴ Kende Péter, *vál.*, 1997. 20.

⁵⁵ Szabó Zoltán, 2011. II. 415–420.

⁵⁶ Kende Péter, 2011.

„Volt egy tervem, egy ilyen eszmetisztázó dolog akart volna lenni, (...) A teljesen fantasztikus terv az volt, hogy ezeket megírom, kiküldöm Nyugatra, mondjuk Szabó Zoltánnak, és vele együttműködve kihozok Nyugaton egy *Válasz*-számot. Ebbe ezenkívül egy dolgot tettem volna bele – amit abban az időben Magyarországon nem tudom, hogy rajtam kívül bárki is ismert volna –, Illyés Gyulának a zsarnokságról szóló versét, az *Egy mondat a zsarnokságról*[-t].”⁵⁷

Forradalomban

Diktatúra idején a köznapi idő-érzékelés lelassul. Forradalom alatt ki-zökken. 1956 szerzőinket cselekvésre ösztönzi. Kielezett helyzetben sem riadnak vissza az elébük kerülő feladatok vállalásától. Ifjabb Bibó István jegyzi meg édesapjáról:

„Hazaszeretete feladatcentrikus, és azokból meríti az erőt a múltból, akik (nagyjából) ugyanígy gondolkodtak (Zrínyi, Bocskai); kifejezett nemzeti önkritikában pedig Petőfire és Széchenyire hasonlít, Petőfi /.../ hevülete és Széchenyi önmarcangolása nélkül...”⁵⁸

Szabó Zoltán is több helyen jellemez írásaiban elismeréssel közszereplőket ügy-emberekként és szól másokról csípős ironiával, mint eszköz-emberekről. A forradalom kitörésének másnapján Szabó Zoltán érzékeli a – Bibó által egylényegűként meghatározott – közösség és a szabadság ügyének összekapcsolódását. Október 24-én reggel Révai András beszéli rá az eseményeket értelmező londoni napi jelentések készítésére.⁵⁹ Szabó Zoltán másfél évtizeddel korábbi forradalom-értelmezésében is a nép közös magatartása jut központi szerephez:

„...a forradalomhoz nép kell, nép, mely még elég erős ahhoz, hogy reménytelen helyzetben esztelenséget kövessen el. Hogy tömegben felálljon és valahová elinduljon.”⁶⁰

⁵⁷ *Bibó István, 1995. 395.*

⁵⁸ *Bibó István, ifj, 2011.*

⁵⁹ *Révai András, 1975. 40.*

⁶⁰ *Szabó Zoltán, 1940. 156.*

Szerzőink 1956-os szerepvállalásában közös a Nagy Imréhez fűződő lojalitás. Bibó rövid államminiszteri tevékenysége Nagy Imre kormányában, Magyarok! kezdetű egyidejű összegzése a forradalom céljairól és a megszállással kialakult helyzetről, drámai erejű erőszakmentes ellenállásra szóló felhívásának szövege beépül Szabó Zoltánnak a bebörtönzött Bibót méltató, a politikai gondolkodó válogatott tanulmányait közreadó írásába.⁶¹ Szabó Zoltán forradalom alatti tudósításaiban – a Szabad Európa Rádió (SZER) irányzatossága ellenére is – megőrzi elemzéseinek függetlenségét. Nem csatlakozik a Nagy Imrét és kormányát gyalázó müncheni szerkesztőségi kommentátorokhoz. A SZER hallgatói október 29-én ezt hallhatják:

„A magyar történelem egy olyan periódusában vagyunk, amikor 1848 bátorságát és 1867 bölcsességét váltakozva kell alkalmazni, de úgy, hogy a kettő közül folyamatosan 48 szelleme legyen az erősebb.”⁶²

A forradalom hatására Szabó Zoltánnál a nemzet – korábban hangsúlyozottan kulturális – meghatározása október napjaiban, hirtelen telik meg a Bibó által mindvégig előnyben részesített politikai fogalmi tartalommal:

„A forradalom hét napja annyit mindenképpen világossá tett /.../, hogy a negyvenötös népi felszabadulás, amely az állami kiszolgáltatottság állapotában villantotta fel annak lehetőségét, hogy új nemzet születhet a népből, nem volt hiábavaló. A nép új öntudatát se diktatúra, se terror, se Mindszenty-per, se Rajk-per, se ÁVO nem semmisíthette meg, megmaradt tette készen az első kínálkozó pillanatra.”⁶³

Szabó Zoltán forradalom-értelmezése szerint az október végi események és követelések tartalmában, a résztvevők tömegbázisának köszönhetően jött létre a 20. században a magyarok új minőségű közössége:

⁶¹ *Bibó István, 1960. 7–8.*

⁶² *Szabó Zoltán, 2006. 21.*

⁶³ *Szabó Zoltán, 1987. 295–296.*

„1956 forradalmával Magyarországon nem a nemzeti karakter fejeződött ki. Ezzel a forradalommal a magyar nemzet jött létre. Újra meg újra, minden egymást követő napon. Az egymást követő napokon az a plébiscite quotidien folyt, az a »mindennapi népszavazás«, amit a maga legigényesebb nemzet-meghatározásában Renan említ.”⁶⁴

A harmadik út tartalma

A fogalmi tartalom időről-időre történő átalakulása ellenére is érdemes kísérletet tennünk szerzőink harmadik út-értelmezését illetően: Bibó elemzéseiben először áttekinti a nyilvánosságban elterjedt megközelítés-módokat, majd kifejti az ezektől eltérő saját megfigyeléseit. Az értelmezés módosításával mutatja be a fennálló közvélekedés elégtelenségét, illetve az általa ajánlott látásmód pozitív hozadékait. Szabó Zoltánnál az elemzés és értékelés bibói módszerére váratlanul egy Eötvös Józsefet és Kölcsey Ferencet méltató esszében bukkanhatunk rá:

„...a magyar gondolkodásnak összehasonlító, mérlegelő mértéket állít; s ez feltételez mind külföldi, mind hazai ismereteket. /.../ Meg kell ismerni a hazai állapotokat /.../ ahogy a valóságban vannak. Meg kell ismerni a külföldi állapotokat s intézményeket.

Emezeket össze kell vetni a magyarországi helyzetekkel. Az összevetésből derül ki, hogy helyben mi, mikor, hogyan, milyen változatban valósítható meg.”⁶⁵

November 4-ét – az ország politikai szabadságának megfosztását – követően párhuzamosan képviselt céljuk a társadalom tagjainak személyi szabadságát korlátozó, szűk keretek között a forradalom eszmei értékeinek őrzése. Különböző eszközeikkel, a legszélesebb körben akarják integrálni a forradalom követeléseit. Letartóztatását megelőzően Bibó még egyszer, *Emlékirat*ban rögzíti a hazájában és a külvilágban tapasztalható hatalmi helyzetet. A tanulmány felütése drámai: „Magyarország helyzete az egész világ botránnyává lett.”⁶⁶ A részletes kifejtésben

⁶⁴ Szabó Zoltán, 2006. 226.

⁶⁵ Szabó Zoltán, 2011. I. 136–137.

⁶⁶ BIM 4. 73.

a szerző nem szorítkozik a politikai és katonai erőviszonyok elemzésére. Részletesen szól a – levert forradalom ellenére is időszerűnek vélt – harmadik útról, mint társadalmi programról. Meghatározza, alkotmányos fogalmak környezetébe helyezi az egykori mozgalmi követeléseket:

„...harmadikutas – valójában egyetlen lehetséges utas – mindenki, aki azt vallja, hogy a kizsákmányolás felszámolására irányuló szocialista célkitűzés maga nem más, mint a többi emberi szabadság felé haladó egyetemes fejlődés egyik állomása, s a kizsákmányolás elleni harc nem jelentheti, sőt nem is tűrheti a politikai és közéleti szabadság már kidolgozott formáinak az elvetését. S a szabadságnak a hatalmak elválasztásán, többpártrendszeres szabad választásokon, szabadságjogokon, főleg sajtó- és vélemény-szabadságon, valamint bírói függetlenségen és a jogállam rendszerén nyugvó egész építménye – mely a nyugati világot minden hibája ellenére is olyan emberségessé és elviselhetővé teszi – nem valami »polgári« felépítmény, hanem egyszerűen egy objektív technika, a szabadságnak mindmáig felülmúlhatatlanul legfejlettebb technikája /.../ Ha valahol és valamikor, akkor a magyar forradalomban ez a harmadik út akart konstruktív módon megszületni.”⁶⁷

Bibó ebben a tanulmányában a politikai helyzetelemzésből kiindulva a közjogi fogalmak meghatározásán keresztül jut el a jogfilozófiai következtetésig:

„A kizsákmányolás semmiféle megszüntetése nem reális a valóságosan működő szabadságintézmények nélkül. /.../ semmiféle szabadságintézmény nem reális /.../ a kizsákmányolás ellen hatékonyan védő jogrendszer nélkül.”⁶⁸

Munkája végkövetkeztetései között, az elvégzendő feladatok kijelölésekor a harmadik út erői számára tudatosítja:

„/.../ nemcsak jövőendő világpolitikai súlyuk és szavuk múlik azon, hogy közvetítő szerepük fennmarad és sikerrel jár-e, de egész lé-

⁶⁷ Uo. 80. Kiemelések tőlem – N. G.

⁶⁸ Uo. 91.

tüket érinti az, hogy a polarizálódás jelenleg kieleződött folyamata megáll és megfordul-e.”⁶⁹

Az 1957. májusban letartóztatott Bibó a vizsgálati fogságban nem enged az 56-ból: kihallgatóival, bíráival és a Kádár-korszak tisztségviselőivel szemben sem.⁷⁰

Szerzőink nem fogadják el a magyar társadalom elé állított politikai tabukat: 1956 forradalmi értelmezésének tilalmát, a vélemény-nyilvánítás tilalmát, az ország katonai megszállását illetően, valamint az egyetemes emberi- és polgári szabadságjogok hiányát.

Bibó Istvánon kívül nincs olyan jelentős 20. századi gondolkodónk, akinek művei életében ne jelenhettek volna meg hazánkban önálló kötetben. A bebörtönzött Bibó válogatott tanulmányait *Harmadik út* címmel Londonban kiadni Szabó Zoltántól rendkívüli tett: az önálló helyzetfelmérés és a cselekvő szolidaritás szimbóluma volt. Szerzőként, kiadóként és szerkesztőként elsőként jelentette meg Bibó-kötetet. A külhoni válogatás nem törekedhetett teljességre, korlátozta azt a kis példányszámban publikált Bibó-írások korlátozott fellelhetősége is. A közreműködők emlékének tartozunk azzal, hogy – Szabó Zoltán elbeszélésében – felidézzük a válogatás körülményeinek hiteles történetét:

„A kiadott anyag összegyűjtése nem kis nehézségekbe ütközött. Azt, hogy a *Valóság* egyes példányaihoz hozzájuthattam C. A. Macartney és Hugh Seton-Watson professzoroknak köszönhetem, míg a *Magyar demokrácia válsága*-ról annakidején készült különlenyomat a brit külügyminisztérium archívumában maradt fenn külföldön. *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*-nak és az eltorzult magyar alkatról szóló tanulmánynak egy-egy példányát Révai András bocsátotta rendelkezésemre; neki a tanulmányok kiadásával és rendezésével kapcsolatos tanácsaiért is hálával tartozom. *A koalíció válsága és az önkormányzati választások* című tanulmány szövegét New Yorkból kaptam meg, Kovács Imre jóvoltából, míg a magyar társadalomfejlődésről szóló és a Márciusi Frontot méltató írások az én könyvtáramban maradtak fenn. *A zsidókérdés Magyarországon* című tanulmány szövegét a párisi École des Langues Orientales könyvtárának

⁶⁹ Uo. 94.

⁷⁰ *Bibó István*, 1996. 5–216. Kiegészítésekkel: *BIM* 4. 98–343.

birtokában lévő Válasz-példányból Gara László másoltatta le. Az 1956. november 9-én kelt *Tervezet*, valamint a *Magyarország helyzete és a világhelyzet* című Emlékirat eredeti szövege először az Irodalmi Újság 1957. november 15-i számának melléklete gyanánt jelent meg, ezt Krassó Miklós segítségével annakidején magam rendeztem sajtó alá. /.../'⁷¹

Annak ellenére, hogy a fogolyszabadítás szándéka nem valósulhatott meg a londoni kiadással egyidejűleg, a tanulmánykötet mégis felhívta a figyelmet arra, hogy Bibó – személyével ellentétben – gondolatai nem zárhatóak bürtönrácsok mögé, munkái nem rekeszthetők el a külvilág elől. Sikerült figyelmeztetni arra is, hogy bár a forradalmat leverő, az országot megszálló világhatalom magyarországi szövetségesei kezükben tarthatják a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalmi ágakat, valamint a teljes nyilvánosságot, a független gondolkodás eszményét és a józan elemzés megszüntetni vágyott gyakorlatát illetően törekvéseik mégsem lehetnek maradéktalanul eredményesek. Az ország helyzetét 1956 után Szabó Zoltán – élete végéig – vigasztalannak ítéli. Bibó nyomán a politikai és társadalmi szférát uraló elveket, eszközöket és módszereket hazugság rendszerként értelmezi: Ha a függőségeket függetlenségnek, kis szabadságokat szabadelvűségnek, forradalmat ellenforradalomnak kell mondani, maga a rendszer lehet aránylag türelmes, józan vagy okos egyben-másban.

Ám ettől az alapvető hazugság hazugság marad.⁷² Egyikük számára sem jelent ígéretes jövőt az országra befolyást gyakorló világhatalom tartós kelet-európai jelenléte, ezért figyelmüket Magyarországnak a megosztott Európában betöltött szerepének elemzésére fordítják.

A forradalom után Szabó Zoltán visszatér a nemzet fogalmi tartalmának – 1956 előtt vallott – kulturális dominanciájú értelmezéséhez és elméleti kifejtéséhez. Ez nem jelenti azt, hogy felhagyna a Bibó-életmű gondozásával: közírói és szervezői működése élete végéig összeforrott Bibó- és a forradalom örökségének következetes képviselésével és ismertetésével.

1968 tavaszán Bibó István levélben számol be Révai Andrásnak és rajta kívül [Szabó] Zoltánnak, [Cs. Szabó] Lacinak és [Sárközi] Matyinnak

⁷¹ Szabó Zoltán, 1960. 380.

⁷² Czigány Lóránt, 1987. 27.

szerzői terveiről: Önmaga számára tízéves munkatervet dolgoz ki. Utal arra is, hogy műveinek Magyarországon kívüli kiadását fontolgatja.⁷³ Az EPMSz-konferenciák során alakul ki Szabó Zoltán Nyugat-Európában élő magyar nyomdászokból, áldozatkész támogatókból és értő olvasókból álló, egyre szélesedő kapcsolatrendszere, amely előfeltételként szolgál ahhoz, hogy *Bibó István Összegyűjtött munkái* az 1980-as évek elején kiadásra kerüljenek. A kiadás előkészületei az 1977-ben Voralbergben megtartott konferencia alkalmával kezdődtek meg. A konferencia idején Szabó Zoltán bizalmas szóbeli megállapodást köt Szöllősy Pállal és Szépfalusi Istvánnal, akik ígéretet tesznek az együttműködésre. Bibó írásainak nyugat-európai kiadását hallgatólagosan támogatja. Hatósági engedély nélkül, a hatályos törvények által tiltott nyugati publikációval azonban családját nem akarja repressziónak kitenni. 1978 tavaszán Kenedi János Bibó István szóbeli engedélyével: „életében válogatás, halála után összkiadás”⁷⁴ látogatja meg Szabó Zoltánt Londonban, ahol kidolgozzák a Bibó-összkiadás részleteit. Budapestre visszatérve Kenedi János ugyancsak az EPMSz svájci kiadói közreműködését javasolja Bibónak. Szabó Zoltán egy 1978–79 folyamán készített feljegyzésében rögzíti a Bibó-kiadás összegyűjtésében általa alkalmasnak tekintett személyek nevét. Ebben Kenedi Jánost, dr. Szöllősy Árpádot és Szépfalusi Istvánt nevezi meg.⁷⁵ Szabó Zoltán ösztönzésére – Párizsban Kemény István, Szépfalusi István bécsi és Sárközi Mátyás londoni közreműködésével – kezdik meg a Magyarországon belső emigrációban élő gondolkodó rendelkezésükre álló kéziratainak előkészítését. 1979 februárjában Bibó súlyosan megbetegszik. Április közepén a Korányi szanatóriumban diktálja látogatójának, Vásárhelyi Miklósnénak Szabó Zoltánnak küldendő utolsó levelét.⁷⁶

A görög mitológiában szereplő ikerpár egyike, Kasztór halála után a halhatatlan Pollux kérésére az istenek megengedték, hogy napjaikat felváltva hol az alvilágban, hol az Olümposzon töltsék.

Nem rugaszkodunk el a valóságtól, amikor a külhoni Bibó-összkiadás előkészületeit és megvalósítását felelevenítve, Szabó Zoltán élete

⁷³ *Bibó István*, 1990. IV. 239–263.

⁷⁴ Az idézett formula Kenedi János közlése szerint kiutazása előtt, 1978 márciusában hangzott el így Bibó István részéről. Ifj. Bibó István: *Szöllősy Pál–Balla Bálint, szerk.* 2003. 253. (1. sz. jegyzet)

⁷⁵ Uo. 255.

⁷⁶ Uo. 258–260.

utolsó nagyszabású vállalkozásának fordulóit illetően a mitológiai történetre emlékeztetünk.

Az 1981–84-es Bibó összkiadás

Húsz nappal Bibó halála után Szabó Zoltán levelet ír Bikich Gábor költőnek és szerkesztőnek:

„Azt mondd, vannak Bibó-hívek a bostoniak közt. Ezeknek légy kedves jelteni helyettem, hogy az irodalmi hagyaték egybegyűjtött külhoni tárolásának útbatételét *ma* délben – ha igaz – befejeztem. Bibó István Összegyűjtött (vagy összes) tanulmánya két kötetben az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem (minő denomináció) által alapított Könyvbarát Kör kiadásában fognak megjelenni *két* kötetben. Az első már lehet, hogy idén. Erre nyilvánvalóan ez a Kör a legjobb. /.../ A kétkötetes Bibó kiadását az illetékesek Szöllősy [Pál] erdélyi fi Bázalból, Szépfalusi [István] pesti fi Bécsből már tavaly ilyenkor elvállalták, amikor Voralbergben in camara *csak* két-tőjüknek felvettem. Erről Pisti haláláig természetesen senki nem tudhatott. Tőle is jött egy, illetve 2–3 nihil obstat, időbeli fenntartással /.../ Előírányozva a harmadik kötet is, amely az angol könyv magyar szövegével és a mellé való szándéknyilatkozatokkal, »minden munkái«-nak külhoni kiadását teljessé tenné, esetleg más gondozásban. A sajtó alá rendezést eredetileg se vállaltam (hiszen okait érted) s ezeket most Sárközi Matyira v. Kemény Pistára delegáltam. A párosítást az indokolja, hogy meglevő s hiányzó képességeik complementárisak. /.../”⁷⁷

Szabó Zoltán leveléből következtethetünk arra, hogy Bibó halálának időpontjában írásai és kéziratai nem álltak teljességükben rendelkezésre a különböző nyugat-európai országokban élő szerkesztők számára.

⁷⁷ Szabó Zoltán autográf levele Bikich Gábornak Bostonba, London, 1979. május 30. (OSzKK 379. fond 188. őe.). A hagyaték kutatásának engedélyezéséért köszönetet mondok Szabó Zsuzsának. – N. G. A kiemelések az eredeti levélben.

A Bibó-kéziratok külföldre juttatása

A több mint ezeroldalmi terjedelmű összkiadás kéziratait a Magyar Népköztársaság hatósági jóváhagyásának hiányában külföldre juttatni a szerző családjának és számos önkéntes kézbesítőjének civil kurázsit igénylő feladat volt. A Bibó által eszményített műgonddal alkotó emberként⁷⁸ lát munkához a Német Szövetségi Köztársaságban Molnár József, az összkiadás első kötetének nyomdásza is. Az ezt követő három kötet nyomdai előkészítése már Máté András jugoszláv-magyar szedészetében készül. Tőle kerül vissza nyomtatásra ismét Münchenbe, Molnár József egykori – Kerekes János által átvett és működtetett – műhelynek beillő kis nyomdájába. Az elkészült négy kötetről az öntudatos kézműves elégedettségével állapítja meg Molnár József:

„Kétségtelen, hogy a nyugaton megjelent könyvek közül ez a mű befolyásolta a legjobban a hazai közgondolkodást.”⁷⁹

Eszméik azonban nem sorolhatóak be, nem szűkíthetőek egyetlen filozófiai vagy politikai, ideológiai irányzatba sem. Egyikük sem ruházta át lelkiismeretét és gondolkodói szuverenitását semmiféle mozgalmi csoportra, vagy hatalmi szervezetre. Balog Iván szerint Bibó

„/.../ időszerűsége /.../ abban rejlik, hogy nem kötődik rendszerekhez, ideológiákhoz.”⁸⁰

Ez a feltételezés Szabó Zoltánra is találó lehet. Szerzőink távolságtartása a 20. század totális ideológiáitól: a marxista dialektikával és a nacionalista retorikával szemben – mindketten mindvégig – a dolgot magát: az ország helyzetét, a társadalmi szerkezet valóságát, a nép állapotának vizsgálatát részesítik előnyben.

Ahol filozófiát alkotók köré szerveződhetnek a fogalmi gondolkodás

⁷⁸ „A demokrácia /.../ a műgonddal alkotó ember szemléletének győzelmét jelenti a hódító és birtokló ember szemléletével szemben, s leglényegesebb tanítása az, hogy egy nemzet mélységben és magasságban a többszörösére növekedhet annak, amennyit akár a legnagyobb erőfeszítéssel is a többi nemzetek rovására növekedni képes.” (Bibó István, 1986. II. 232. kiemelések a szerzőtől.)

⁷⁹ Molnár József, 2003. 251.

⁸⁰ Balog Iván, 2011c.

oktatásának és kutatásának fórumai, megteremtve a széles körben elfogadott, közügyekről folytatott párbeszéd és cselekvés szabályait és határait, ott a közéleti diskurzus íratlan hagyománya normatív keretek között alakítja és formálja a közvéleményt. Egymást ismerő és elfogadó különböző világnépekű csoportok létjogosultságát az egyenjogú, azaz nem a hatalmi küzdelem szabályai (humanizálatlan szabálynélkülisége) szerinti vitaképesség adja. Magyarország 20. századi politikusai a filozófiai gondolkodás (az egyenrangú gondolkodók szellemi párbeszédének) hiányát remélték máshonnan pótolni – a magyar társadalmat alkotó nem jelentéktelen csoportok jogfosztását igazolni szándékozó – politikai ideológiáikkal. A különböző hatalmi politikák egyszerre tartalmaztak ideológiai célokat (melyeket politikai vezetők tűztek ki) és gyakorlati eszközöket, melyeket sokszor kalandor célok elérése érdekében alkalmaztak: külső és belső ellenségek meghatározására, megbélyegzésére és/vagy elítélésére használtak fel. Plurális politikai közvélemény és egymás mellé rendeltlen működő filozófiai iskolák hiányában a társadalom egészének helyeslésére, vagy beletörődésére tartottak igényt. A kizárólagosság igényével fellépő ideológiák képviselőinek célja (hatalmi érdeke) szerint minden társadalmi réteg és minden egyes személy számára előírni a korlátok nélküli hatalom által kívánatosnak tartott konform gondolkodást és kikényszeríteni a kívánatos magatartást: a középrétegek felfelé legyenek szolidárisak a hatalommal és lefelé tanúsítsanak közönyt, vagy gyakoroljanak elutasítást. Kielezett helyzetekben: tevékenyen jogfosztó módon, a gazdaságilag kiszolgáltatott és/vagy a jogalkotó által kiszolgáltatottá tett rétegekkel szemben. Ebben a helyzetben az állami ideológia hivatott orientálni a legszélesebb rétegeket és nem a filozófiai alternatívák. Mindez következményeiben a kívánatos közjó felismerhetőségének elhomályosulásával, a politikai kultúra deformálódásával és a társadalmi közösségek elaprózódásával járt. Holott a társadalmi szolidaritás akkor és attól lenne elvárható, ha a társadalom szegényebb rétegeiből mind többen juthatnának el önálló elhatárolásukból és saját teljesítményüknek köszönhetően a középrétegbe.

A harmadik út eszméje nem kapott a megvalósításhoz történelmi esélyt sem 1945 előtt, sem pedig azt követően. Borbándi Gyula értékelése szerint Bibó harmadikutas elméletének három összetevője a nyugati szabadságészme, a szocialista társadalmi átalakulás és a nemzeti sajátosságok megbecsülése.⁸¹

⁸¹ Kende Péter, *vál.*, 1997. 90.

András Sándor szerint Szabó Zoltán és Bibó István kiegészítették egymást, együtt és együvé kell olvasni őket:

„ugyanegy volt az elkötelezettségük, elsődleges érdeklődésük és szenvedélyük tárgya /.../ Dioszkuroszoknak nevezném őket. Úgy tartoznak össze, paradox módon, ezért életszerűen, gondolkodás-módjukban és stílusukban nagyon is különböztek egymástól.”⁸²

Kende Péter értelmezésében „...Bibónál a »harmadik út« nem annyira gondolati konstrukció, mint inkább pragmatikus követelmény.”⁸³

A harmadik út sem Bibónál, sem Szabó Zoltánnál nem királyi út és nem a nép útja. A harmadik út náluk nem valamiféle szilárd, az utókorra átruházható történelmi örökség, hanem a valóságot megragadni képes, gondolkodni merész kutató-elemző módszer. A harmadik út fogalmáról két következtetést vonhatunk le, melyek kiemelik a múltból és megvilágítják Bibó István és Szabó Zoltán életútját és életművét. Az egyik következtetés elvi, a másik gyakorlati:

A harmadik út minden visszatekintő emlékezés, történelmi áttekintés és idealizáló méltatás ellenére sem tekinthető ma már önálló világszemléletnek, időt álló politikai programnak, vagy hagyományteremtő irányzatnak. Sokkal inkább a történelmi múltat, a társadalom jelenét és a hatalmi küzdelem jellemzőit megérteni és megértetni akaró vizsgálat módszereként méltó az utókor figyelmére.

Magyarországon a politikai-ideológiai küzdelem vizsgálatánál és bemutatásánál jóval nagyobb jelentőségű a társadalmi rétegződés valósághoz hű ábrázolása, a hatalmat gyakorlók folyamatos figyelmeztetése a társadalomból kivetettek helyzetére és tömegeire. Nem vált idejét múlttá a két szerző azon közösen képviselt felismerése sem, hogy civilizált társadalom csakis az egyetemes és oszthatatlan emberi méltóság tiszteletét valló és megvédő civil és közhatalmi intézmények párbeszédében bontakozhat ki, tartható fenn, védelmezhető meg. E felismerések rögzítése és következetes vállalása képezi Bibó István és Szabó Zoltán életművének időszerűségét.

⁸² András Sándor, 2011. I. 6.

⁸³ Kende Péter, *vál.*, 1997. 206.

Isten és erőszak: a *Három verselemzés* teológiai tartalmáról¹

Tíz éve már annak, hogy a Bibó István Szellemi Műhely munkásságából sarjadzó második tanulmánykötetben Tóth-Matolcsi László közreadta Bibó István három verselemzését: Illyés Gyula *Églakók*, József Attila *Négykézláb másztam*,² és Radnóti Miklós *Sem emlék, sem varázslat* című költeményeinek az értelmezését.³ A forrásközlés igazi újdonság volt, hiszen az elemzések egységes, eredeti szövege addig az MTA Könyvtárának Kézirattárában pihent, azelőtt két részletben látott napvilágot. Valószínűleg kevesen figyeltek fel az *Églakók*-elemzés közlésére⁴ (a Bibó-értelmezésben legalábbis nem találtam nyomát), a szélesebb olvasóközönség pedig csak József Attila és Radnóti versének az elemzéséről tudott. Ezt a változatot „Két verselemzés” címen elsőként a *Confessio* közölte,⁵ röviddel Bibó halála után. A *Confessio* szerkesztősége nem csak stilizálta a Bibó által kiadásra nyilvánvalóan elő nem készített kéziratot, itt-ott olyan változtatásokat is alkalmazva, amelyek – bizonyos perspektívában szemlélve – akár a tartalmi módosítás határát is elérhetik,⁶ hanem kreatív, de az eredeti szövegtől való különállását világosan nem

¹ A tanulmány egy filológiai pontosítás mellett újraközlése a „szívemben nincs harag már, bosszú nem érdekel”. Bibó István verselemzéseinek teológiai tartalmáról” című írásnak. In *Pénzes Ferenc, Rácz Sándor és Tóth-Matolcsy László, szerk., 2011. 74–87.* A szerkesztőket köszönet illeti azért, hogy az újraközléshez hozzájárultak.

² A vers eredeti kezdősorai („Az Isten itt állt a hátam mögött/s én megkerültem érte a világot.”) először az 1980-ban megjelent jubileumi verseskötetben voltak olvashatók.

³ Bibó István: *Három verselemzés.* Közreadja: Tóth László. In *Dénes Iván Zoltán, szerk., 2001. 335–347.*

⁴ Illyés Gyula: *Églakók.* *Tiszatáj*, 1981/2. 48–51.

⁵ *Két verselemzés.* *Confessio*, 1979/4. 75–80.

⁶ Radnóti Miklós verse elemzésének a végén Bibó eredeti szövegében ezt olvassuk: „Aki ezt írta, (...) nem tudjuk, hogy mennyiben és miben hisz pontosan...”; a *Confessio* által gondozott szövegben pedig ez áll: „Nem tudjuk pontosan, hogy aki ezt írta, miben hitt és miben nem...”. A második, a „nem-hitet” is megjelenítő változat félrevezető lehet akkor, ha valaki Radnóti hitének a részleteit igyekszik rekonstruálni, mint például Ferenc Győző, aki a stilizált szövegváltozatot idézi. Lásd: *Ferenc Győző, 2005. 580.*

jelző hozzájárulásával gazdagította is Bibó elemzéseit: meghosszabította Dietrich Bonhoeffer börtönleveleinek egy részletével. Az 1944. július 16-án kelt híres levélben a Hitler elleni összeesküvésben való részvétele miatt később kivégzett teológus Isten gyengeségéről és szenvedéséről, valamint az életét – Isten indítására – Isten nélkül élő, felnőtté vált emberről gondolkodik.⁷

A szerkesztők eljárása nyomán az a látszat alakult ki, mintha maga Bibó összegezte volna elemzéseinek teológiai tartalmát Bonhoeffer szavaival. Ennek a látszatnak a hatása alatt több értelmező a verselemzésekben megfogalmazott bibói gondolatok közös nevezőjének tekintette Bonhoeffer szavait, önkéntelenül is azokon keresztül olvasta Bibót, majd Bonhoeffer gondolatainak a koordinátarendszerében kereste Bibó üzenetének a lényegét. Ebből adódhat, hogy az értelmezések többnyire Isten mindenhatóságának és a gondviselэшit teológiai reflexiójának a problémájára koncentrálnak.⁸ Kétségtelen, hogy József Attila versének elemzésében Bibó érinti a teodícea kérdését és Isten mindenhatóságának a problémáját, Radnóti Miklós versének a magyarázatában pedig fontos gondolatokat fogalmaz meg a gondviselэшitről. Az is kétségtelen, hogy a kettő teológiailag összefügg, az összefüggést pedig még alá is húzza az értelmezési keretként kiválasztott Bonhoeffer-idézet. Az így kialakult értelmezési mezőben viszont nem látszik az Illyés Gyula vers elemzésének a miértje és szerepe. Az olvasóban az a benyomás alakulhat ki, mintha a súlyos és karakteres teológiai témákat érintő második és harmadik verselemzéshez képest az *Églakók* elemzése Bibó számára csupán játékos kísérlet volna, amolyan ujjgyakorlat, amivel bemelegít, mielőtt a szót komolyra fordítaná. Talán ennek az optikai csalódásnak köszönhető, hogy a tíz évvel ezelőtti forrásközlés újdonsága mindeddig nem indított senkit arra, hogy felülvizsgálja azt a képet, amit a kutatók a verselemzések első publikációja nyomán alakítottak ki.

Az első közlés és az azt követő értelmezések egy másik félrevezető benyomást is kialakíthattak: azt, hogy Bibó, mint afféle műkedvelő teo-

⁷ A teljes levél: *Bonhoeffer, Dietrich, 1999.* 167–170.

⁸ Ezt a hagyományt Vályi Nagy Ervin alapozta meg. Lásd Vályi Nagy Ervin: *Gondviselэшit – kontra és pró.* Bibó István Üchroniája elé. In *Bibó-émlékkönyv, 1991.* II. 373–379. Kovács Gábor már tud arról, hogy a Bonhoeffer idézetet nem Bibó iktatta be, de értelmezési kísérlete nem szakad el a hagyománytól. Lásd *Kovács Gábor, 2004.* 423–426. Ferencz Győző is Bibó saját hozzájárulásának tekinti a Bonhoeffer levélrészletet. Lásd *Ferencz Győző, 2005.* 612–614.

lógus, explicit teológiai tartalmú verseket keresett volna, hogy azok elemzése során elmondja a gondolatait Isten mindenhatóságáról, igazságáról és szeretetéről, az őrangyalról, a személyre szabott gondviselésről. Mintha ezek a témák önmagukban érdekelték volna, és arra kereste volna az alkalmat, hogy hozzájáruljon a róluk folytatott teológiai diskurzushoz. Véleményem szerint Bibótól távol állt, hogy teológiai vitákba bocsátkozzék – ahogyan filozófiai, irodalomtudományi, de még történettudományi vitákban sem vett volna részt. Az érintett teológiai témáknak Bibó számára nem önmagukban van jelentőségük, hanem kizárólag abban, ahogyan a választott költők üzenetét elmélyítik, s ahogyan ezek az üzenetek rezonálnak Bibó legfontosabb gondolataira, valamint a *gondolatokba foglalt teológiai tartalomra*. A kérdés tehát nem az, hogy mit mondott Bibó, például, a gondviselésről, hanem az, hogy az, amit a gondviselésről mondott, hogyan világítja meg a saját gondolatmenetének a teológiai tartalmát.

Tanulmányomban azt kívánom megmutatni, hogy a három verselemzés többet tár fel Bibó gondolkodásának teológiai tartalmából, mint amit az eddigi értelmezések megmutattak. Isten mindenhatóságának a problémájával és a gondviselési hittel, tudomásom szerint, Bibó csak a két verselemzésben foglalkozik, életművén belül tehát olyan elszigetelt kísérletnek tekinthetjük, ami érdekességként figyelemre méltó, de politikaelméletének sarokpontjaival csak áttételesen hozható kapcsolatba. Vályi Nagy Ervin ugyan megpróbálta integrálni a verselemzéseket: az eddigi értelmezést megalapozó tanulmányának már a címében is összekapcsolta a két verselemzést Bibó másik talányos, és rendhagyó műfajú írásával, a gondviselési hitre koncentrálnak kiindulás viszont azzal a következménnyel járt, hogy az *Uchronia* gondolatmenetén belül is csak egy, az alapgondolathoz képest periférikus kérdést, Isten és a történelem viszonyának a problémáját érinti. Vályi Nagy teológiai reflexiója egy sor fontos gondolatot rögzít a '70-es '80-as évek fordulója nyugati teológiai útkeresésének tematikája szerint, ami esszéjét a magyar olvasó számára különösen értékesé tette és teszi. A verselemzéseket mégsem sikerült Bibó gondolkodásának fő vonalával összekötnie, az *Uchronia* perifériájának bevonásával csak egy szellősebb, reflektáltabb szigetet hozott létre.

Ha Bibó István gondolkodásának fő vonalát az életművét összegző esszé, *Az európai társadalomfejlődés értelme* szellemében a hatalom humanizálásának lehetőségeit körüljáró reflexiójában, a félelem és az erőszak

egymást erősítő hatásainak részletes leírásában és a félelemtől illetve az erőszaktól való egyéni és közösségi megszabadulás útjainak megkeresésében és begyakorlásában ragadjuk meg, akkor tanulmányom kérdése így szól: belevonható-e *ebbe* a gondolatmenetbe a három verselemzés tartalma? A válasz felé vezető úton először járjuk körül azt a kézenfekvő lehetőséget, hogy Bibó nem ok nélkül elemzett *három* verset, s a versek sorrendje is tudatos szándékot tükröz. A József Attila- és Radnóti-vers elemzése nem magában áll, hanem szerves folytatása annak, amit Bibó Illyés Gyula *Églakók* című költeménye kapcsán mondott el. Sőt, előlegezzük meg azt a feltevést is, hogy a három verselemzés üzenete egymásra épül, az első verselemzésben Bibó exponálja az alapkérdést, a másodikban elmélyíti, a harmadikban pedig kiteljesíti a választ.

Églakók

Illyés Gyula *Églakók* című versének bibói értelmezése tudomásom szerint még nem kapott kommentárt. Csak találgathatjuk, hogy a *Confessio* szerkesztői annak idején miért nem közölték. Hosszúnak tartották? Tekintettel voltak az akkor még élő Illyés Gyulára? Vagy az 1989 előtti magyarországi Bibó-közlések számára előírt határvonalra voltak tekintettel, amely nem engedte be az első nyilvánosságba az 1956-tal kapcsolatba hozható írásokat? Esetleg nem érzékelték sem a versben, sem az elemzésben azt a teológiai tartalmat, ami számukra összekötötte a másik két költeményt? Erre utalhat a közlést bevezető szerkesztőségi mondat is: „E két teológiai tartalmú versről írt elemzésének közreadásával emlékezik folyóiratunk a nyáron elhunyt kiváló tudósra (1911–1979).” Pedig, mint látni fogjuk, az első vers és elemzés is sok lehetőséget kínál a teológiai reflexió számára.

Miről szól – a másik két versnél jóval kevésbé ismert – *Églakók*? Séta Pista, a tragikus sorsú betyár történetét mondja el. Elemzésében Bibó nagy jelentőséget tulajdonít annak a költői eszköznek, melynek révén Illyés mintegy kézen fogja az olvasót, beavatja, sőt belelkesíti abba a képbe, amit a nincstelen béresek alakítanak ki a gazdagokat büntető betyárról. Versszakról-versszakra vonja bele az olvasót a legszegényebbek vágyait teljesítő illúzióba. Megtudjuk, hogy Séta Pista „*Igaz vitéz, igazi úr,/Nem rabol,/csak ha rászorul,/És akkor is csak gazdagot,/Ki már sok árvát becsapott. Nem öl, csak ha nincs tenni mászt,/És akkor is csak uzsorást,/*

Pejkóján ahogy tovatűn,/Elporzik nyomából a bűn.” Ehhez a vágyteljesüléshez pedig a költő csak olyan arányban adagolja az iróniát, hogy a gyanútlan olvasó éppen csak egy pillanattal előzhesse meg az álmodozó cselédek a keserű ébredésben.

Többszörös azonosulásról van itt szó. Illyés Gyula, a puszták népe életének tanúja és ügyük szószólója eggyé válik az alternatív mennyországot álmódó nincstelennel, ahol nem Jézus, „a kis édes”, „a szentek, a Máriák” laknak, hanem ahol a korábbi generációk régen halott betyárjaival, Savanyú Jóskával, Sobri Jóskával, Milfajttal és Angyal Bandival mulatozik együtt az isteni rangra emelkedett Séta Pista, aki „*Pogány istenként léptetett,/A néma szolganép felett.*” Tizennégy versszakon keresztül építkezik Illyés, míg eljut idáig, ahol az olvasó először szembesülhet azzal, hogy nem hagyományos betyárromantikával van dolga. „A néma szolganép vágyképe az, amelyik zsánerképnek indul és egy keserű, irreális vágyképben végződik”⁹ – kommentálja a költeménynek ezt a pontját Bibó. A tizenötödik versszakban szólal meg először egyes szám első személyben a vágyképpel azonosuló költő, végül két koppanó, brutális tartalmú versszakban adja tudtunkra a nyers valóságot. Bibó hangsúlyozza az azonosulást: „Mi máshonnan tudjuk, de valahogy ez a vers is érzékeli, hogy a költő, aki Séta Pistával vágat, maga tette meg ezt az utat a béresek, a néma szolganép világa és a paplanos ágyban megtestesült jólét között, és innen emlékszik vissza a Séta Pistáról szóló béresi mesékre.”¹⁰ Illyés azonosul és azonosulásra hív, Bibó enged a hívásnak, és az elemzés révén azonosulásra hívja olvasóit.

Azzal viszont, hogy *Bibó az*, aki azonosul és azonosulásra hív, a maga tapasztalataival ki is tágítja a puszták nincsteleneinek és Illyésnek a dunántúli betyár keserű sorsában gyökerező tapasztalatát. Az utolsó versszakhoz fűzött megjegyzései egy másik világot idéznek meg.

„*Egy rossz akol rejtekadó,/Jászlánál érte a golyó,/Arccal az alomba esett,/Megváltva mit még lehetett.*” „Mit váltott meg Séta Pista?” – kérdezi Bibó. „Azt a véget, ami nem úgy zajlik le, ahogyan a betyárokról szóló népdalok le szokták írni, hanem sokkal kegyetlenebbül, keményebben és mérhetetlenül gyöttrően, szomorúan és magányosan. Az urak kegyetlen igazsága, a börtön mérhetetlen elhagyatottsága, a vallatás értelmetlensége és fizikai bántalmaztatása és végül a gyalázatos halálnak minden-

⁹ Bibó István: Három verselemzés, 339.

¹⁰ Uo.

nemű romantikától mentes, sötét, zárt börtönudvarokon való lefolyása. Ezt váltotta meg, ez maradt neki.”¹¹ A Dunántúl szelíd lankái közül megérkezünk a főváros és a nagyvárosok börtöneihez, ahol az 1956-os forradalmat követő megtorlások áldozatai szenvedik sorsukat. Ezekkel a félreismerhetetlen képekkel Bibó rájuk is kiterjeszti Illyés Gyula üzenetét – vagy, ha Illyés maga is szólni akart hozzájuk, csak a betyársors képvilágával kódolta üzenetét, ahogyan tették akkoriban mások is, akkor Bibó félreérthetetlenül dekódolta azt.

De mi a vers és a bibói elemzés üzenete? Azt gondolom, kettős. Egyrészt kíméletlen iróniával leplezi le a romantikus, elégtételt kereső, forradalmi erőszak illúzióját, azt a vágyfantáziát, amit kiszolgáltatót és eszköztelen tömegek mindig is táplálnak magukban; másrészt mély empátiával mutatja be azt a szenvedést, ami egyrészt táptalaja az erőszakra való álmodozásnak, másrészt következménye annak a gyakran aránytalan és kegyetlen büntetésnek, ami a kisémmizettek erőszakos megmozdulásai után szokott következni. Séta Pistának és a benne hívőknek jár a metszően éles kritika is, és az empatikus közösségvállalás is. A kettős üzenet eredője pedig az erőszaknak az a kritikája, ami az egész bibói gondolatvilág sarokpontja.

Hogy Bibó az erőszak problémájának teológiai jelentőségét is érzékelt, azt *Az európai társadalomfejlődés értelme* gondolatmenete fókuszába állított Krisztus-kép jól ismert vonásai mellett egy olyan idézettel igazolom, amit a verselemzések első kiadói és értelmezői még nem ismerhettek. Ifjabb Bibó István, a *Válogatott tanulmányok* 1990-ben megjelent IV. kötetének szerkesztője jegyzi meg az *Uchróniával* kapcsolatban, hogy edesapja

„az ezzel kapcsolatos 1970 körüli beszélgetéseinkben többször viszsztatért arra a gondolatára, amely sem a Révai Andráshoz írt levélben, sem az *Uchróniában* nincs kifejtve (talán azért nem, mert az egész [kiemelés az eredetiben] mű eszmei mondanivalója lett volna). Eszerint a hatalom csapdájába bele nem esett s épp ezért feltétlen tekintélyű, univerzális szellemi központ azért lett volna nagyon fontos az emberiség számára, mert enélkül nem – vagy csak nagyon nehezen – tud majd megvívni ‘az egyetlen igazi eretnkséggel’, az erőszak kultuszával.”¹²

¹¹ Uo. 340.

¹² *Bibó István, 1990. IV. 793.*

Ha ehhez hozzátesszük, hogy az *Uchronia* azzal a nyitva hagyott kérdéssel fejeződik be, hogy vajon a Szentlélek elhagyhatja-e az egyházat, *Az európai társadalomfejlődés értelme* nagy narratívájának a vége felé pedig azt olvassuk, hogy az „egyik embernek a másik emberrel szemben való kiszolgáltatottsága a legszörnyűbb, Szentlélek elleni véték”,¹³ előtte pedig kétszer is elmondja Bibó, hogy a hatalom humanizálására képes intézményrendszer, a szabadságjogok európai rendszere „talán az egyetlen komolyan sikeres megvalósulási formája a kereszténység erőszakmentességet hirdető erkölcsi programjának”,¹⁴ akkor a fenti télt szilárd alapra állítottuk.

A főtéma tartalma szempontjából kiemelten fontos, hogy az üzenet kettős formában jut el az olvasóhoz, kettős azonosulásra invitál: belevon a nincstelenek erőszakos fantáziájába, és belevon szenvedésük tapasztalatába is. Ezzel megismertet az erőszak mindkét formájával, az azonosulás révén lehetek potenciális elkövető, és potenciális szenvedő is. Ütköztet az erőszakkal, rám bízva, hogy mit kezdek vele. Ugyanakkor mindkét találkozást transzcendens összefüggésbe is helyezi. Séta Pista istenné emelkedett, a tőle várt erőszakos megoldás mitikus dimenziót ölt, az őt áhitattal csodáló béreseken megfogalmazódik az ősi vallásos remény, a megváltó erőszak mítosza.¹⁵ Ez a transzcendens összefüggés a költemény szövegében körülírott, implicit. Mellbevágóan explicit viszont az elszenvedett erőszak transzcendens távlat: Séta Pista nem egyszerűen elpusztul, nem csupán lelövik, hanem „Arccal az alomba esett, Megváltva mit még lehetett.” Mint láttuk, Bibó egyenesen felteszi a kérdést: „Mit váltott meg Séta Pista?” A kegyetlen halálát, válaszolja: „[e]zt váltotta meg. Ez maradt neki.” Maradéktalanul elfogadta a sorsát: ennyiben Séta Pista aktív részese volt a halálának, nem csupán elszenvedője. Tökéletesen felvállalta immanenciáját, s éppen ebben nyílt meg számára a transzcendens távlat.

Az erőszak, és az erőszak legyőzése témájához, mint főtémához csatlakozik már az első verselemzésben is az a melléktéma, ami a második és harmadik verselemzés teológus értelmezőinek a figyelmét fel-

¹³ *Bibó István, 1986. III. 106.*

¹⁴ Uo. 62, lásd még ugyanitt, 59.

¹⁵ A megváltó erőszak mítoszának fogalmát Walter Wink amerikai teológus dolgozta ki. Lásd *Wink, Walter, 1992. Rövid magyar nyelvű ismertetését lásd Csepregi András, 2004. In Szabó Lajos, szerk, 2004. 324–336.*

keltette: Isten mindenhatóságának kérdése, a gondviseléshit, és a hozzá csatlakozó istenkép problémája. A puszták népének fantáziája ugyanis nemcsak megistenítette Séta Pistát, nemcsak mellé képzelte, egyfajta alternatív mennyországba, a betyár-elődöket, hanem, ezzel párhuzamosan, leértékelte a népi vallásosságnak azokat az alakjait, kezdve a „kis édes” Jézussal, akiken keresztül a számukra konstruált domináns vallásosság évszázadokon keresztül gyakorolhatta pacifikáló, a sorsukba való beletörődést elfogadtató hatását. „A betyár Olimposz most már konkurenciába van helyezve, és pedig győzedelmes konkurenciába az egész keresztény túlvilág nagyjaival szemben. Jézussal, Máriával szemben”¹⁶ – kommentálja Bibó. Ki segít rajtam, ki viseli a gondomat? Az édes Jézus nem segít, segítsen hát Séta Pista! Milyen kegyetlenül ironikus, hogy ez a kétségbeesett el- és odafordulás, bármilyen radikálisnak látszik is, érintetlenül hagyja azt a képzeletvilágot, ami az éppen elvetett vallásosság szerves velejárója. Séta Pistát és az ő világát ugyanis éppen azokkal az idilli-szentimentális képekkel díszíti fel a béresek képzelete, ami a népi vallásosságot jellemzi: a Bakonyban, ahol a betyár rejtőzködik, „mindig nyár van, sose tél Mindig üdezőld a levél.” De ennél sokkal fontosabb, hogy nem csak a képzeletvilágot hagyja a konkurens istenkép érintetlenül, de azt a problémát is, amiben a nincstelenek szenvedése gyökerezik: az erőszak problémáját. A „kis édes” Jézus az alávetettet a sorsa ellenállás nélküli elfogadására biztatja, Séta Pista pedig erőszakos ellenállásra: végül mindkét magatartás legitimálja, megkerülhetetlenné teszi az erőszakot.¹⁷ A gondviselés hite támasztékot keresett, és életre hívott egy konkurens istenképet. A két egymással vetélkedő istenkép viszont egyformán haszontalannak bizonyul: sem arra nem képesek, hogy az erőszak felszámolásában segítsenek, sem arra, ami az előzővel szoros kapcsolatban áll, hogy belső változást, megvilágosodást indítsanak el. Az a „megváltás” ugyanis, ami a vers utolsó sorában, és Séta Pista életének utolsó pillanatában megjelenik, egymá-

¹⁶ Bibó István: Három verselemzés, 339.

¹⁷ Wink elméletének lényeges eleme, hogy az alávetettség elfogadását („flight”) ugyanúgy az erőszakot generáló tényezőnek tartja, mint a visszautést („fight”). Ehhez képest beszél „Jézus harmadik útjáról”, azaz az aktív erőszakmentes ellenállásról. Ugyanakkor, Mahatma Gandhira hivatkozva elmondja, hogy az erőszakmentes ellenállás nem születhet meg vákuumban, arra csak azok lehetnek képesek, akik már elszánták magukat az erőszakos ellenállásra. Lásd *Walter Wink, 1992. 186–193.*

gában álló és személyes mozzanat marad, olyan határelmény, ami az álmódosító közösség életét, énképét és istenképét nem változtatja meg.

Négykézláb másztam

József Attila és Radnóti Miklós verse szintén az erőszak problémájával szembesíti az olvasót. A perspektíva azonban különböző, az elemző Bibó István megközelítése is módosul. A módosult megközelítésben pedig háttérbe kerül a főtéma, az erőszak kérdése, és részletesebb reflexiót kap a melléktéma, a gondviselési hit és a hozzá kapcsolódó istenkép.

Az első vers perspektívája, és a második és harmadik vers perspektívája között az a döntő különbség, hogy míg az *Églakók* hőse nem közismert alak, akinek a történetét el kell mondani, s csak ez alapján lehet átadni az üzenetet, addig József Attila és Radnóti Miklós olyan költők, akinek az életútját elég részletesen ismerjük, s életrajzuk háttérén el tudjuk helyezni egyes szám első személyben elmondott önreflexiójukat. Ebből adódik, hogy tudunk arról, amit nem mondanak el, amit természetesen Bibó is tud, de amire nem utal, az erőszakra, ami őket, csakúgy, mint Illyés Gyula béreseit, arra készíti, hogy feltegyék a „ki segít” kérdését, és olyan gondolatokat fogalmazzanak meg, amelyek kapcsolatba hozhatók a mindenhatóság és a gondviselési hit problémáival. A perspektívaváltás ugyanakkor nem érinti az azonosulásra szóló meghívást. Az egyes szám első személy a költőt és hőst eleve azonosá teszi, az elemző pedig, csakúgy, mint az első vers értelmezése során, azonosul és azonosulásra hív. Ennek a válasznak és hívásnak a dinamikájában gondolja végig Bibó a versek „egy csomó filozófiai, sőt váratlan szóval mondván teológiai összefüggését”.¹⁸

József Attila versének az elemzése teológiai tartalmú utalásokban valóban nagyon gazdag, és lehetőséget adhatna arra, hogy Bibó reflexióit értelmezzük, részletezzük, és megpróbáljuk elhelyezni azokat a huszadik századi nyugati teológia útkereséseinek a térképén. Ezzel a lehetőséggel most mégsem élhetünk: érzük be annak a rögzítésével, hogy Bibó megoldása, miszerint „aki eddig valamennyire kielégítő feleletet adott [a teodícea kérdésre], az mind megrovította Isten mindenhatóságát”,¹⁹ va-

¹⁸ Bibó István: Három verselemzés, 341.

¹⁹ Uo. 342.

lószerűleg leginkább a folyamat-teológia keretei között helyezhető el.²⁰ Eltekintünk tehát a melléktéma részletezésétől, és a főtéma elmélyítését igyekszünk az elemzésben nyomon követni. Azt keressük, hogy hogyan folytatja Bibó az *Églakók* értelmezése során elkezdett gondolatmenetet, mit mond az erőszak, a legtágabb értelemben vett erőszak kihívására adható válaszról, és hogyan kapcsolódik ez a válasz életműve egészéhez?

A költő helyzetét, úgy is, mint az erőszak következményét, világosan érzékelteti, hogy – felnőtt létére – négykézláb áll, s kérdéses, hogy lesz-e ereje lábra állni. Az eredeti kezdőmondat, amit Bibó nem ismerhetett („Az Isten itt állt a hátam mögött/s én megkerültem érte a világot”) érdemben nem módosít az alaphelyzet rögzítésén, viszont jelzi, hogy az ide vezető út részint Isten-keresés is volt, s azt is, hogy a költő nem feltétlenül jó irányban tájékozódott. Ez arra is utalhat, hogy a költő levert helyzetét nem csak az az erőszak okozta, amit mások követtek el ellene, hanem az is, amit ő követett el maga ellen (annak az erőszaknak viszont, amit ő követett el másokkal szemben, itt nincs nyoma, de talán túl sokat is kívánnánk tőle, ha ebben a levert helyzetében fogant rövid versben ennek a reflexióját is hallani szeretnénk). József Attila életének közismert tényei, úgy gondolom, megerősítik ezt a rövid diagnózist. A mi kérdésünk most az, hogy, Bibó szerint, hogyan próbált József Attila szembenézni ezzel a helyzettel.

Az elemzés elején rögzíti Bibó:

„A vers gondolati tartalma nagyjából világos. Az ember ne viaskodjék az Istennel, hogy az segítsen rajta, és állandó közbelépésekkel óvja meg őt a különböző bajoktól, fogadja el az ember létezésének alapfeltételeit, azt, hogy az isteni segítség valamiképpen őbenne, magában rejtőzik, neki kell kiverelkednie a szabadságot, hogy lábra tudjon állni.”²¹

S ha most átugorjuk az isteni igazságosság és szeretet teológiai reflexiójával kapcsolatos kitérőt, amit a Bibó által kevésbé érthetőnek nevezett „ahány igazság, annyi szeretet” fordulat hívott elő, akkor megérkezünk

²⁰ A folyamatteológia rövid magyar nyelvű ismertetését lásd Lane, Tony, 2001. 235–237.

²¹ Bibó István: Három verselemzés, 342.

ahhoz a kijelentéshez, hogy Isten nem is avatkozhat bele a létezés alapfeltételeibe, hiszen „kötvé van saját játékszabályaihoz”.²²

Már ez a néhány mondat szoros közösséget mutat az embernek Krisztus által megvilágított helyzete leírásával, amit *Az európai társadalomfejlődés értelme* elején bemutatott Krisztus-kép részleteként olvasunk. Krisztus szerint, mondja Bibó, a hit „az emberi lélek rejtett képességeiben való gyermeki bizalom, azoknak a fölkeltésére való képességet jelenti”.²³ Nem Isten lép közbe az emberért a szabályok ellenére, hanem az ember képes arra, hogy a képességeiben Istentől kapott szabályokat felismerve és betöltve, lábra álljon.

A következő lépésben Bibó elszakad a költeménytől, nem tér vissza a teodícea problémájához sem, hanem saját főtémája gondolatmenetét követve, szinte megismétli (vagy megeléjezi, nem tudjuk, melyik szöveg született előbb) a Krisztus-képbe foglaltak teológiailag legfontosabb gondolatát.

„Rendkívüli jelentősége van annak, hogy a nyugati kereszténység egy rendkívül körmönfont, de éppen az Istennek ezt az emberrel azonos voltát megőrző formáját tartotta meg hivatalos álláspontként, mert azt mondja, hogy Jézus tökéletes Isten és tökéletes ember egyszerre. Amiben az is benne foglaltatik, ami ebben a kérdés szempontjából döntő, hogy Isten ismeri a mi kínjainkat.”²⁴

Azaz Jézus, a valóságos Isten és valóságos ember, úgy teremti meg Isten és az ember között a kapcsolatot, hogy az embernek nem kell elhagynia

²² Uo.

²³ *Bibó István, 1986. III. 20.*

²⁴ Bibó István: Három vezelemzés, 342–343. *Az európai társadalomfejlődés értelme* Krisztus-képében ugyanezt így olvassuk: „...ha tudomásul vesszük, hogy [Jézus feltámadása után, – Cs.A.] a tanítványok lelkiállapotában és az adott kulturális környezetben Krisztus Istenné emelése elkerülhetetlen fejlemény volt, akkor el kell ismernünk, hogy Pál apostol volt az, aki Krisztus istenségének olyan fogalmazást adott, amelyben a Krisztus teljes emberi volta sértetlenül benne maradt, és aztán utóbb a Szentháromság körüli vitákban is végül az az álláspont maradt fölüli, amelyik mindennemű koncesszió nélkül fenntartotta Krisztus teljes emberi mivoltát. Ez igen jelentős a továbbiakra nézve, mert a keresztény vallás átélői számára azt az alapvető élményt jelenti, hogy Isten ismeri a mi kínjainkat, és a terhelt emberi állapotunkból való kilépéshez egy tökéletesen velünk egyszövetű emberi személyiséggel kell kapcsolatba lépni.” *Bibó István, 1986. III. 22.*

ember-voltának határait, hanem azokon belül, azokat ki- és megismerve, azokhoz hűségesen alkalmazkodva, és azok minden jóra indító lehetőségét megragadva kell és lehet élnie, s éppen ebben a törekvésben, ebben az életben találkozhat Istennel.

Az elemzés utolsó harmadában Bibó visszatér a mindenhatóság kérdéséhez, majd a „*Gyöngye testem óvja félelem, de/Én a párom mosolyogva várom,/Mert énvelem a hűség van jelen/Az üres úrben tántorgó világon.*” sorokhoz fűz néhány gondolatot. A félelemről szóló szavai ismét igen közel járnak *Az európai társadalomfejlődés értelme* nyitó gondolatához.

„Az ember legnagyobb ellensége a félelem, de ugyanakkor mentsége is, a félelem óvja meg ezt a gyenge testet, ugyanakkor a félelem tölti el ezt az emberi tudatot olyan tehertételektől [sic!], amelyekről meg kell szabadulni. A döntő félelem természetesen a haláltól való félelem. Az emberi lét fölé való emelkedés első feltétele ennek a félelemnek a feloldani tudása.”²⁵

(A fentiek szellemében, és a párhuzamos fogalmazás szerint is, az „emberi lét”, itt minősített értelemben, *félelemmel terhelt emberi létet* jelent.²⁶) A párját hűségesen váró szerelmes pedig a szeretet lehetőségét valósítja meg.

„Ez a szeretet a hűségben van jelképezve, elsősorban a pár iránti szeretetben megjelenítve, ez teszi az embert szabaddá mind a helyrehozhatatlan kényszer- és végzettudat alól, mind a halállal szemben, mind pedig a lábra állás bátorságához ez adja meg az erőt.”²⁷

Hogy a költő mire, kire gondolt 1937 októberében, és miben, kiben, miért csalódott két hónapon belül elkövetett öngyilkosságáig, azt Bibó nem kérdezi meg. Bármilyen volt és bármilyen történt, az utólag sem kérdőjelezi meg sem a József Attila-i sorok, sem a bibói elemzés gondolati tartalmának érvényességét.

Láttuk, hogy a *Négykézláb másztam* elemzése tovább viszi az *Églakók*

²⁵ Bibó István: Három verselemzés, 343. *Az európai társadalomfejlődés értelme* alapgondolatának kifejtésében olvashatjuk ugyanezt az érvelést részletesebben. *Bibó István*, 1986. III. 11–13.

²⁶ Lásd a 22. lábjegyzetet.

²⁷ Bibó István: Három verselemzés, 343.

elemzése során megkezdett főtémát, az erőszak kihívására adható válasz témáját, de egy fontos ponton ki is bővíti azt. Illyés Gyula béresei tragikus alakok: nem látszik, hogy volna lehetőségük jól választani a népi vallásosság által ajánlott „kis édes” Jézus, és a megváltó erőszak mítoszának hódoló Séta Pista rossz alternatívájával szemben. Mind a kettőben csalódtak, s a költő még csak nem is sejteti, hogy eljutottak-e odáig, hogy a „ki segít?” kérdésre a választ magukban keressék. Ezt a lépést a költő és az elemző az olvasóra bizza. József Attila viszont már elindul ebbe az irányba, a „lesz még erő lábra állni bennem” és a pár iránti hűség erejébe vetett bizalom érzékeltet valamit abból, hogy a kérdésre önmagában is keresi a választ. Ez a motívum jelenik meg sokkal konkrétabban és hangsúlyosabban a harmadik versben, Radnóti Miklós költeményében.

Sem emlék, sem varázslat

Mielőtt megvizsgáljuk, hogy mire talált rá Bibó István Radnóti Miklós versében, három előre bocsátott megjegyzést fogalmazok meg.

Első: Radnóti Miklós költészetének egészére jellemző az erőszak folyamatos, intenzív és a részletek iránt is érzékeny reflexiója. Ez a reflexió kiterjed a szerelmi kapcsolataiban megjelenő erőszakra, az anya- és testvérgyilkosságot beképzelt önvádra, amellyel szemben végül sikeresen megvédte magát, arra az erőszak-spirálra, amibe kora magyar társadalma belecsúszott, sokak növekvő fenyegetettségére, s a saját személyes fenyegetettségére is. Ebben a reflexióban szinte tapinthatóvá válik annak az ismerete, hogy az erőszak forrása a rivalizálás, a rivalizálás gyökere pedig az utánzás, amelynek során az ember, hogy megszerezze azt, ami a másiké, utánozza a másikat abban, ahogyan a másik vágyakozik céljai után. De megszületik az a felismerés is, hogy az erőszak spiráljába vonzó rivalizálás gyógyítható, a másikat kiszorítani igyekvő utánzás helyét átveheti a gyilkos vágyakozást kordában tartó, a másiknak nem pusztulását kívánó, hanem életét szolgáló utánzás. Ennek a reflexiónak az egyik gondolati és formai csúcspontja a Bibó által elemzésre kiválasztott vers.

Második: az elemzés nem magában áll, hanem szerves folytatása az első és a második vers elemzésének. Amit korábban Bibó elmond, de itt nem ismételt meg, az a Radnóti vers értelmezése során is figyelembe veendő.

Harmadik: a korábbi két értelmezéshez képest feltűnő, hogy Bibó különösen nagy terjedelmet szentel a formai elemzésnek. Ez talán azzal magyarázható, hogy Radnóti kivételes formaművészetének nem tudott ellenállni, és a részletes magyarázattal fejezte ki hódolatát. A hosszú laikus formaelemzés ugyanakkor nem öncélú, Bibó ezen keresztül mutatja meg, hogy hogyan osztja fel a verset – kissé talán bonyolultan – három „páros” gondolati egységre.

Lássuk először a tartalmi beosztást. Az első gondolati egységet az első négy (kettő plusz kettő) sor hordozza: „eddig harag volt bennem és közben, vagy éppen azért, azt hittem, hogy egy angyal vigyáz rám, megőriz és bosszút áll értem.”²⁸ A második gondolati egységet a következő öt (három plusz kettő) sor képviseli: „egy bizonyos pillanatban rájöttem arra, hogy meztelen vagyok és kiszolgáltattott. És ebben a pillanatban alázatosabbá váltam. Kevésbé voltam biztos a dolgomban, kevésbé lettem biztos abban, hogy engem valami különleges, személyemre szabott gondviselés őriz.”²⁹ A harmadik gondolati egység rekonstrukciója már nehezebb, mert a „pár” két tagja közé beékelődik a második gondolat második felének a megismétlése. A harmadik gondolat eszerint a „nagy strófafköz” megelőző két sorral kezdődik, majd a nagy strófafköz utáni három sorban a költő elmélyíti a második gondolat második felét, végül a negyedik sortól, onnan, hogy „a világ újra-épül...” fejezi be a harmadik gondolatot. Ezt, az „igazi lényeges” gondolatot, ami „a harmadik gondolat ama *második felének* a kifejezése”, Bibó végül így summázza:

„Nincs személyre szabott, a személy haragját, bosszúját, kívánságait, elképzeléseit az ő számára tálcán hozó, biztosító gondviselés. Ez a harmadik gondolat zárógondolata. Van egy messzefénylő jövő, amire nézve bizakodók lehetünk, de ez nincs az én kis haragjaimhoz és kis elégtételeimhez hozzászabva.”³⁰

Bibó gondolati egységekre osztó igyekezetének esetlegessége tegyen bennünket óvatossá minden hasonló kísérlettel szemben. Maga az igyekezet viszont elárulja, hogy Bibónak fontos volt, hogy Radnóti költői

²⁸ Uo. 345.

²⁹ Uo. 345.

³⁰ Uo. 346.

szövegét gondolatilag tagolja, hogy abban ok-okozati kapcsolatokat és építkező gondolatmenetet világítson meg, ezzel pedig összevethetővé tegye a saját érvelő-kifejtő prózájával, amiben lényegileg ugyanazokkal az alapkérdésekkel foglalkozik, mint a *Sem emlék, sem varázslat* költője.

Mi az alapkérdés? Ne tévesszen meg bennünket, hogy az elemzés gondolati tartalmat érintő hányadában viszonylag sokat foglalkozik Bibó a konvencionális gondviselésű kritikájával. Fontos téma, de a fő-témához képest mellékes.

A főtéma rekonstrukciója felé a vers legszemélyesebb reflexiójából, és ennek közvetlen bibói értelmezéséből indulhatunk el. A legszemélyesebb szintet ez a három sor hordozza: „*Eddig úgy ült szívemben a sok rejtett harag, /mint alma magházában a négerbarna mag. /.../ szívemben nincs harag már, bosszú nem érdek.*...”. Az értelmezés pedig már az első gondolat kifejtésében kínálja a kulcsot: „...eddig harag volt bennem és közben, *vagy éppen azért* (kiemelés tőlem – Cs. A.), azt hittem, hogy egy angyal vigyáz rám, megőriz és bosszút áll értem.”³¹ Az ok-okozati kapcsolat döntő: a szívben melengtetett (dajkált, táplált, védelmezett – az „alma magháza” a legintimebb, legsajátabb szférát fejezi ki!) harag hívja elő a személyre szabott gondviselés hitét, amely kétféle értelemben is erős-zakos: mert megment engem, míg mások elpusztulnak, s mert megtorlással, akár bosszúval fenyegeti azt, aki ellenem tör. Az ok-okozati kapcsolat vallási reflexióját összegzi Bibó az egész gondolatmenet vége felé:

„...két vallásos kategória szemben áll egymással. Az angyallal a harag és a bosszú van összekapcsolva, az alázattal a személyre szabott gondviselésről való lemondás /.../ a harag, a bosszú föladásával, az alázat megjelenésével egy elmélyedtebb hit van jelen, /.../ egy az emberi sorssal, az emberi sors feltételeivel való mélyebbre ható szembenzésnek a jégében.”³²

Radnóti tapasztalatának a döntő eleme tehát a szívében regisztrált változás: eddig volt harag, most nincs harag. Eddig volt harag, még ha az moderált, „rejtett harag” volt is, ami nagyon látványos dühkítőrésekben talán nem nyilvánult meg, de ahhoz elég hatékony volt, hogy táplálja a kivételezettség vágyát, s ahhoz is, hogy mozgásban tartsa

³¹ Uo. 345.

³² Uo. 346–347.

a kivételezettek státuszára áhító vágyakozást és a velük szemben folytatott rivalizálást. Ez a lényege szerint erőszakos fantázia hívta életre a kivont kardot hordozó őrangyal képét és táplálta a személyre szóló gondviselés hitét. De most, „szívemben nincs harag már”, elengedem a tegnap még irigyelt kivételezettet, nem akarom már, ami az övé, elszívárogo a rivalizálást feszítő erő is. Eltűnik az angyal, és mindaz, amit képvisel.

Bármennyire is elemien fontos változás az, amit Radnóti költeményé formált, s ennek a költő bármennyire a tudatában van is, a *Sem emlék, sem varázslat* nem a felfedezés örömétől mámoros vers. Az új falakra vonatkozó egyetemes optimizmus elhalványul a személyes pusztulás növekvő bizonyosságához képest. A „szívemben nincs harag már” háttérrel lehetségei egy rövidnek ígérkező, egyre szűkebb ösvényre szorult, egyre magányosabb utazás kereteit tölthetik már csak ki. Egészében „legyintő”, „lemondó”, „reznált” vers, amint Bibó is érzékeli.³³

Éppen ebben a félelmetes ellentmondásban nyeri el a jelentőségét a reflektáló költő pozícióját megvilágító verssor: „az másról szól, ha lázad, nem önnön érdekéről”. Itt a tanú beszél, mint Radnóti költeményeiben olyan sokszor korábban is, a tanú, akin új felismerése talán már nem segíthet, aki talán nem tud gátat vetni annak az erőszaknak, aminek az ellenszerét magában felfedezte, de elmondja, amit megtudott. Ez a tanú, ha másról, más érdekében szól, *láza*d: azt az üzenetet, ami a szívben rejtőző harag és a világot elöntő erőszak kapcsolatáról szól, dühösen, haragosan adja tovább, ahogyan azt majd hallani is fogjuk a *Töredék* és a *Nyolcadik ecloga* soraiban. Az ellentmondás látszólagos. Ez a harag nem a maga számára követel privilégiumokat, hanem azokra kiált rá, akik, míg a maguk számára gátlástalanul privilégiumokat követelnek, vérbe borítják a világot.

Radnóti reflexiója bibói recepciójának a lényege szoros kapcsolatot mutat azzal, amit Bibó Krisztus hatásának lényegeként fogalmaz meg. *Az európai társadalomfejlődés értelme* bevezető lapjain Bibó hangsúlyozza, hogy Krisztusnak

„rendkívül jelentős, szinte elfelejtethetetlenül egyszerű mondatai vannak a szelídség hatalmáról, a harag hiábavalóságáról, a harag-

³³ Uo. 346.

nak, az élethalálharcnak, az ölésnek a belső rokonságáról és kártékonyságáról”.³⁴

Jézus indulatosságának a példáit értelmezve arra jut, hogy

„amikor ő a szelídség hatalmáról beszél, és arról, hogy álljunk ellen a gonosznak, akkor ezzel a saját magában már legyőzött indulatosságának a hiábavalóságát adja át tanulságul az egész emberiségnek. Ennek a magatartásmódnak pedig rendkívül jelentős következményei vannak az emberi közösség miképpen való szervezése kérdésében...”³⁵

Bibó tartózkodik attól, hogy – csakúgy, mint József Attila versének elemzése során – utaljon a költő életrajzára és személyes hitére. Pedig a *Sem emlék, sem varázslat* értelmezése szempontjából mind a kettő fontos kontextus, amelyek elmélyíthetik a teológiai tartalom értelmezését is, és megóvják a lehetséges félreértésektől. Bibó még nem ismerhette Radnóti életrajzában azokat a részleteit, amelyeket Ferencz Győző publikált 2005-ben megjelent monográfiájában, amelynek alapján röviden összefoglalom a két kontextusnak a vers értelmezése szempontjából releváns vonásait.

A legfontosabb, hogy Radnóti nem akart meghalni: nem azért vonult be utolsó, halálos végű munkaszolgálatára, mert feladta volna a túlélés lehetőségét, hanem azért, mert nem talált biztosnak látszó rejtkehelyre, és nem hitte, hogy az utcán, hamis papírokkal, életben maradhat. Az utca forgalmában rejtőzködő, kapualjtól-kapualjig bujkáló életformához képest túnt számára biztosabb, a túlélésre több esélyt adó lehetőségnek a munkaszolgálat. A *Sem emlék, sem varázslat* rezignált tónusa tehát nem a *szándékára* reflektál, hanem arra a hirtelen megvilágosodott *valószínűsége*, hogy halálos csapdába került, mert nem fogja megmenteni sem emlék, sem varázslat, sem *szülőhazájának* a törvényes rendje. A megvilágosodott valószínűség viszont nem oltotta ki benne az élni akarás vágyát, ahogyan erről jó néhány, a *Sem emlék, sem varázslat* után született verse tanúskodik.

Élni akarását személyes hitének néhány vonása is megvilágíthatja. Az 1942 májusában Komlós Aladárnak írott leveléből³⁶ tudjuk, hogy,

³⁴ *Bibó István, 1986. III. 20.*

³⁵ Uo. 21.

³⁶ A levelet 1942. május 17-én Radnóti bemásolta a naplójába. Lásd *Radnóti Miklós, 1989. 208–212.* Ferencz Győző is közli, lásd *Ferencz Győző, 2005. 540–543.*

bár zsidóságát soha nem tagadta meg, Radnóti sem kulturális, sem valási értelemben nem tartotta magát zsidónak: magyar költőként és római katolikus keresztényként határozta meg magát. Ebben a levélben a Jézus iránti érdeklődésének a kezdetét a költői pályája elején írott *Arc-kép* születésével kapcsolja össze, s, ahogy írja, az e körül támadt botrány miatt határozta el, hogy „megtér”, amivel kifejezheti, hogy „az Újtestamentum költészete éppúgy [az övé], akár az Ótestamentumé”.³⁷

Ferencz Győző több korábbi tanulmány alapján bizonyítottnak tekintti, hogy Radnótit a dogmákhoz nem kötődő, de lelkiileg érett katolikus hit jellemezte. Monográfiájának egy pontján felveti azt a kérdést, hogy „a vértanúság Radnóti halálára teológiai értelemben alkalmazható-e”.³⁸ Témánk szempontjából ezt a kérdést nem tartom relevánsnak, hiszen, mint láttuk, Radnóti nem akart meghalni, s a kérdésre adandó válasz egyébként is főleg attól függene, hogy egészen pontosan mit értünk a vértanúságon – olyan definíciós probléma ez, amivel Radnóti – és ugyanígy Bibó – valószínűleg nem foglalkozott. Releváns lehet viszont az a kérdés, mert az előzőnél személyesebben, közvetlenebbül jelentkezik, s amit Ferencz Győző szintén felvet, hogy miképpen válaszolhatott Radnóti – magában – azokra a szavakra, amelyekkel Sík Sándor búcsúzott tőle, néhány nappal a *Sem emlék, sem varázslat* születése után, valószínűleg 1944. május 4-én. Gyarmati Fanni visszaemlékezései szerint Sík Sándor ezekkel a szavakkal búcsúzott tanítványától: „Kell az áldozat.” Ezek a szavak azért igen jelentősek, mert, ahogyan ismét többek tanulmányait is alapul véve Ferencz Győző rekonstruálja, Sík Sándor akkoriban nyilvánosan arról beszélt, hogy a méltó szenvedés az engesztelés, a másokért való szenvedés. Istent az igazak áldozata engesztelheti meg, ezért kell tehát az áldozat, engesztelésül. Vajon Radnóti engesztelő áldozatként értelmezte-e a saját szenvedését? Ferencz Győző válasza véleményem szerint meggyőző: „ha versei és /.../ naplóbejegyzései alapján megállapítható is, hogy Radnóti tudatában volt sorsa metaforikus jelentésének, ezt ő nem óhajtotta magának”.³⁹ Azaz, bár tudhatott arról, hogy sorsának ilyen teológiai olvasata is lehetséges, ő saját magát nem tekintette engesztelő áldozatnak.

Ezzel a feltételezéssel tökéletesen egybevág, hogy ha – ritkán – Jé-

³⁷ Radnóti Miklós, 1989. 211, Ferencz Győző, 2005. 542.

³⁸ Ferencz Győző, 2005. 581.

³⁹ Uo. 647–648.

zusról beszél, soha sem engesztelő áldozatként tekint rá. Hanem hogyan? A témánk szempontjából legfontosabb példára figyelünk most, a közel három hónappal a *Sem emlék, sem varázslat* után született *Nyolcadik eclogára*.

Figyelemre méltónak tartom, hogy a magát, mint láttuk, magyar költőként és római katolikus keresztényként meghatározó Radnóti a *Sem emlék, sem varázslat* után, ha bibliai képet alkalmaz, mindig a Héber Bibliára utal. A *Töredék* utolsó sorában Ezsaiás prófétára mutat rá, a *Nyolcadik eclogában* pedig Náhum prófétát választja beszélgetőpartneréül. Náhum próféta szájába adja azokat a szavakat, amelyek, véleményem szerint, tömörségükben és költői esetlegességükben is egészen pontosan fedik fel, hogy a *Sem emlék, sem varázslat*ban reflektált megvilágosodás konzekvenciáinak megértéséért és megragadásáért küzdve, kinek tarthatta Radnóti Miklós Jézust:

*„...Ismerem újabb verseid. Éltet a méreg.
Próféták s költők dühe oly rokon, étek a népnek,
s innivaló! Élhetne belőle, ki élni akar, míg
eljön az ország, amit ígért amaz ifjú tanítóány,
rabbi, ki bétöltötte a törvényt és szavainkat.
Jöjj hirdetni velem, hogy már közelít az az óra,
már születőben az ország. Hogy mi célja az Úrnak,
– kérdém? lásd az az ország. Útrakelünk, gyere gyűjtsük
össze a népet, hozd feleséged s mess botokat már.
Vándornak jó társa a bot, nézd, add ide azt ott,
az legyen ott az enyém, mert jobb szeretem, ha göcsörtös.”*

Bibó a kereszténységnek minden – általa is szóvá tett – negatívuma ellenére is tudott arról a keresztény életformáról, amelyben „átütő erővel mind a mai napig érvényesül a Krisztus személyes mondanivalójának az életközeli, felszabadító hatású és türelmes végső alaphangja”.⁴⁰ Ezt a hangot Radnóti is ismerte, Lager Heidenau barakkjában is felidézte. Ebben a közös élményben és tudásban gyökerezik a költő és az elemző találkozása. Erre a hangra figyelve lehettek képesek arra, hogy érvényesen és emlékezetesen szóljanak az erőszakkal szembeni ellenállás nagy emberi lehetőségéről.

⁴⁰ *Bibó István*, 1986. III. 22.

Rövidítések, források és irodalom

- ÁBTL – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest.
- Agee, Chris, ed. 2003. – *Unfinished Ireland. Essays on Hubert Butler*. Irish Pages in association with The Butler Society, Belfast.
- Albert Gábor, 2011. – Bibó István az idő sodrában. *Nagyvilág*, 11. 866–873. <http://www.nagyvilag.hu/2011.november>
- Allington, Daniel, 2008. – How to Do Things with Words: Blasphemous Speech Acts, Satanic Intentions, and the Uncommunicativeness of Verses. *Poetics Today*, Fall 473–524.
- Anastasiu, Harry, 2008. – *The Broken Olive Branch: Nationalism, Ethnic Conflict and Quest for Peace*, I–II. Syracuse University Press.
- András Sándor, 2011. – Előszó. In Szabó Zoltán, 2011. I. 5–9.
- Arendt, Hannah, 1991. – *A forradalom*. Ford. Pap Mária. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Arisztotelész, 1984. – *Politika*. Ford. Szabó Miklós. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Aron, Raymond, 1962. – *Paix et guerre entre les nations*, Calmann-Lévy, Paris. Peace and War, Weidenfeld & Nicolson, London, 1966.
- Assmann, Jan, 2004. – A kulturális emlékezet: írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Ford. Hidas Zoltán. Atlantisz, Budapest.
- Aughey, Arthur, 2005. – *The Politics of Northern Ireland: Beyond the Belfast Agreement*. Routledge, London.
- Augstein, Rudolf et al. 1987. – *Historikerstreit. Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. Piper, München–Zürich.
- Babits Mihály, 2005. – *Esszék, tanulmányok*. Kortárs Könyvkiadó, Budapest.
- Bakk Miklós, 2011. – Nemzet és történelem. Bibó István és a perennialista nemzetfelfogás. *Korunk*, 7. 24–29.
- Balog Iván, 1993. – A „Zsidókérdés” a modern szociológia tükrében. In Dénes Iván Zoltán, szerk. 1993. 207–219.
- Balog Iván, 2004a. – *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. (Eszmetörténeti Könyvtár, 2)
- Balog Iván, 2004b. – Az Egyetemi előadások helye és szerepe Bibó István életművében. In *Bibó István*, 2004. 279–288.
- Balog Iván, 2006. – NKA-jelentés Bibó recepciója a közbeszédben a rendszerváltás után. Kutatási jelentés. NKA-pályázat. 125 old. *Kézirat*.
- Balog Iván, 2006a. – Bibó recepciója Franciaországban. Válogatás a politika az erkölcsi minimum mércéjén című, 2006. október 3–4-én Debrecenben megtartott konferencia előadásaiból. www.law.klte.hu/jati/bibo/tanulmanyok
- Balog Iván, 2007. – *A magyar hisztéria. Élet és Irodalom*, 2007. január 5.
- Balog Iván, 2008. – NKA-jelentés Bibó recepciója a rendszerváltás előtt. Kutatási jelentés. NKA-pályázat. 115 old. *Kézirat*.

- Balog Iván, 2009. – „A szabadság kis körei”-diskurzus a Bibó-recepcióban. In *Feleky Gábor, szerk.*, 2009. 56–69.
- Balog Iván, 2010a. – *Bibó István recepciója. Politikai áttértelemzések.* Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. (Eszmetörténeti Könyvtár, 12)
- Balog Iván, 2010b. – Bibó és a zsidókérdés. In *Bibó István, 2010.* 259–281.
- Balog Iván, 2011a. – „Békecsinálók könyve”. (Fasizmus és antiszemitizmus – mint hisztéria). *Forrás*, 6. 56–66.
- Balog Iván, 2011b. – Bibó a dualizmusról. In *Pénzes Ferenc–Rácz Sándor–Tóth-Matolcsi László, szerk.*, 2011. 98–107.
- Balog Iván, 2011c. – Bibó István aktualitása – Az *Eszmélet* Társadalomkritikai Szabadegyegetem „Arcok a magyar humanista hagyomány történetéből” című. előadás-sorozatában elhangzott előadás. (Kossuth Klub, 2011. február 8.) *Eszmélet* 90. sz. (2011. nyár 172.)
- Balog Iván, 2012. – Politikai recepció. In *Dénes Iván Zoltán, szerk.*, 2012.
- Balogh L. Béni, 2002. – *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés.* Pro-Print, Csíkszereda.
- Bánkúti Imre–Mészáros Kálmán, ford, jegyz, s. a r, bev, 2010. – *Bene regi – a király javára: Ebergényi László császári altábornagy szerepe a szatmári békekötésben. Ebergényi László válogatott levelei és Bivolinyi István töredék naplója, 1710-1711.* Nap, Budapest.
- Bárdi Nándor, 1993. – Bibó és Erdély. In *Dénes Iván Zoltán, szerk.*, 1993. 191–197.
- Bárdi Nándor, 1998. – Németh László. In *Romsics Ignác, szerk.*, 1998. 175–192.
- Bárdi Nándor, 2004. – *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete.* Kalligram, Pozsony.
- Bárdi Nándor–Fedinec Csilla–Szarka László, szerk, 2008. – *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században.* Gondolat Kiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest.
- Bársony István, 2006. – A bécsi béke megújításának eredményei a 17. században. In *Papp Klára, Jeney–Tóth Annamária, szerk.*, 2006.
- Barta János, 2006. – A Bécsi béke és a Habsburgok. In *Papp Klára, Jeney–Tóth Annamária, szerk.*, 2006.
- Baumgarten, Jürgen, 1993. – Bibó István németországi recepciója. In *Takáts József, szerk.*, 1993. 162–165.
- Beck Tibor–Germuska Pál, 1998. – Beck Tibor–Germuska Pál, 1979. évszámokban. <http://209.85.135.132/search?q=cache:Itk58VYr6hsj:beszelo.c3.hu/98/11/081979.htm+Bib%C3%B3+temet%C3%A9se+titkosrend%C5%91r%C3%B6k&cd=2&hl=hu&ct=clnk&gl=hu>
- Bell, John D, 1977. – *Peasants in power: Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union, 1899–1923.* Princeton University Press, Princeton.
- Bence György–Kis János 1991 (1980). – Határolt forradalom, megszorított többpártrendszer, feltételes szuverenitás. In *Bibó-émlékkönyv* I. 386–403.
- Bene Sándor 2003. – Szövegaktus. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2003/6. 628–702.
- Bene Sándor–Szabó Sándor, 2000. – Oktatás jó elmélkedésre Magyarország romlott állapotja segédelméről. *Hadtörténelmi Közlemények.* 437–476.
- Bergson, Henri, 1923. – *Idő és szabadság.* Ford. Dienes Valéria. Franklin Társulat, Budapest.
- Bergson, Henri, 1930. – *Teremtő fejlődés.* Ford. Dienes Valéria. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Berkes Tamás, 2009. – *Ködképek a cseh láthatáron. Irodalom- és esztétörténeti tanulmányok.* Kalligram, Pozsony.

- Berki, Róbert, 2004. – A moralizmus realizmusa. Bibó István politikai filozófiája. Ford. Csepregi András. In *Dénes Iván Zoltán, szerk., 2004.* 253–278. (Eredeti: The Realism of Moralism. The Political Philosophy of István Bibó. *History of Political Thought*, 1992. 3. 513–534.)
- Berlin, Isaiah, 1980. – *Concepts & Categories. Philosophical Essays.* Oxford University Press, Oxford.
- Berlin, Isaiah, 1990. (1969). – *Négy esszé a szabadságról.* Ford. Erős Ferenc, Berényi Gábor. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Berlin, Isaiah, 1996a (1990). – *Az emberiség göcsörtös fája. Fejezetek az eszmék történetéből.* Szerk. Henry Hardy. Ford. Pap Mária. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Berlin, Isaiah, 1996b. – *The Sense of Reality. Studies in Ideas and Their History.* Ed. by Henry Hardy. Chatto & Windus, London.
- Berlin, Isaiah, 1999. – *The Roots of Romanticism.* Ed. by Henry Hardy. Chatto & Windus, London.
- Berlin, Isaiah, 2002. – *The Power of Ideas.* Ed. by Henry Hardy. Princeton University Press, Princeton and Oxford.
- Berlin, Isaiah, 2005. – *Flourishing. Letters 1928–1946.* Ed. by Henry Hardy. Pimlico, London.
- Berlin, Isaiah, 2006. – *Political Ideas in the Romantic Age. Their Rise and Influence on Modern Thought.* Ed. by Henry Hardy. Chatto & Windus, London.
- Berlin, Isaiah, 2009. – *Enlightening. Letters 1946–1960.* Ed. by Henry Hardy and Jennifer Holmes. Pimlico, London.
- Berlin, Isaiah–Jahanbegloo, Ramin, 1991. – *Recollections of a Historian of Ideas. Conversations with Isaiah Berlin.* Charles Scribner's Son, New York.
- Bernea, Ernest, 1944. – *Civilizația română sătească.* „Țară și neam”, Bukarest.
- Bethlen Mihály, 1981. – *Útinaplója (1691–1693).* S. a. r, utószó Jankovics József. Budapest.
- Bibó István, 1934. – *A szankciók kérdése a nemzetközi jogban.* Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., Szeged.
- Bibó István, 1936. – *Le dogme du „bellum justum” et la théorie de l’infailibilité juridique. Essai critique sur la théorie pure de droit.* *Revue International de la Théorie du Droit.* X. 1. 14–27. Magyarul: *Bibó István*, 1993. 14–27.
- Bibó István, 1937. – *Rechtskraft, rechtsliche Unfehlbarkeit, Souveränität.* *Zeitschrift für Öffentliches Recht* XVII. 5. 623–638. Magyarul: *BIM* 1. 233–252
- Bibó István, 1942a. – *A magyar jogélet időszerű kérdései.* Recenzió. *Társadalomtudomány*, 3. 432–436.
- Bibó István, 1942b. – *Losonczy István: A funkcionális fogalomalkotás lehetősége a jogtudományban.* Recenzió. *Szellem és Élet*, VI (1942) 3, 171–175.
- Bibó István, 1943a. – *Bibó István: Leopold von Wiese: Die Ethik und das System der zwischenmenschlichen Beziehungen.* (Ismertetés.) *Társadalomtudomány*, 1943/1–2. 153–154.
- Bibó István, 1943b. – *Horváth Barna: A génusz pere. Sokrates – Johanna.* *Szellem és Élet*, 3–4, 174–175.
- Bibó István, 1944. – *Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom.* *Társadalomtudomány*, 1–3. 36–56.
- Bibó István, 1947. – *Az európai társadalmi és politikai fejlődés. Ókécskei előadás.* In *Dénes Iván Zoltán, szerk., 1999.* 285–309.

- Bibó István, 1953–1956.* – Az európai társadalomfejlődésről szóló mű egyik vázlata. Közreadta: Dénes Iván Zoltán és Takáts József. A szöveg nyelvi gondozását Radics Melinda végezte. In *Dénes Iván Zoltán, szerk, 1993.* 326–350.
- Bibó István, 1960.* – *Harmadik út. Bibó István válogatott tanulmányai.* S. a. r. és bev. Szabó Zoltán. Magyar Írók Szövetsége Külföldön–Irodalmi Újság–Magyar Könyves Céh. London.
- Bibo, Istvan, 1976.* – *The Paralysis of International Institutions and the Remedies.* A Study of Self-Determination, Concord among the Major Powers, and Political Arbitration. With an Introduction by Bernard Crick. The Harvester Press, Hassocks. Magyarul: *BIM* 6. 17–249.
- Bibó István, 1979.* – Bibó: Két verselemzés. (József Attila: Négykézláb másztam; Radnóti Miklós: Sem emlék, sem varázslat.) *Confessio, 1979/4.* 75–80.
- Bibó István, 1981–1984.* – *Bibó István összegyűjtött munkái 1–4.* Sajtó alá rendezte: Kemény István, Sárközi Máttyás. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern.
- Bibó István, 1985.* – Szempontok a XV. századi magyar történelemhez. Közreadja ifj. Bibó István. *Kortárs, 9.* 81–87. Kötetben: *BIM* 5. 193–206.
- Bibó István, 1986.* – *Válogatott tanulmányok I–III.* Vál. és utószó Huszár Tibor. Szerk. és jegyzetek Vida István, Nagy Endre. A válogatásban és szerkesztésben közreműködött ifj. Bibó István. Magvető, Budapest.
- Bibó István, 1990.* – *Válogatott tanulmányok IV.* köt. Vál. ifj. Bibó István és Huszár Tibor, szerk. ifj. Bibó István. Magvető, Budapest.
- Bibó-émlékkönyv, 1991 (1980).* – I–II. Szerk. Réz Pál. Századvég, Budapest–Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern. Szamizdat, 1980.
- Bibó, István, 1991.* – *Die deutsche Hysterie. Ursachen und Geschichte.* Insel Verlag, Frankfurt am Main–Leipzig.
- Bibó, István, 1986, 1993.* – *Misère des petits États d'Europe de l'Est.* L'Harmattan, Paris, Albin Michel, Paris.
- Bibó István, 1993 (1936).* – A „bellum justum” dogmája és a jogi tévedhetlenség eszméje. Ford. Mold Attila–Zombor Ferenc. In *Loss Sándor, szerk, 1993.* 623–638.
- Bibó István, 1994.* – „Nem szabad második zsidókérdést csinálni most a svábkérdésből!” Közreadja Kenedi János. *Kritika, 10.* 3–5.
- Bibó István, 1995.* – *Bibó István 1911–1979. Életút dokumentumokban.* Vál. Huszár Tibor, szerk. Litván György, S. Varga Katalin. 1956-os Intézet–Osiris–Századvég, Budapest.
- Bibó István, 1997.* – *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága.* Utószó Bakk Miklós. Bukarest–Kolozsvár.
- Bibó István, 2004.* – *Bibó István egyetemi előadásai 1942–1949.* Szerk. Dénes Iván Zoltán. S. a. r, szöveggond. Balog Iván–Tóth László Dávid (Tóth-Matolcsi László). Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. (Libri rationis rei publicae 1.)
- Bibó István, 2010.* – *A zsidókérdésről.* S. a. r, utószó: Balog Iván. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. Újabb és teljesebb kiadás: *BIM* 8.
- Bibó István, 2011a.* – Levelezése Bierbauer (Borbíró) Virgelnével és családjával. I–II. *Holmi, 8.* 939–973, 9. 1129–1144.
- Bibó István, 2011b.* – Lektorai jelentéseiből. *Holmi, 8.* 974–1002.
- BIEB, 1989.* – A Bibó István Emlékbizottság (BIEB) konferenciája. Szeged, 1989. május 12–14. Kézirat. *SZTE Egyetemi Könyvtár, Társadalomelméleti Gyűjtemény. Dokumentum-tár.* Lista hagyatéki anyagokról, kéziratokról, dokumentumokról. 8-as dosszié.

- BIM 1. – *Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat. Az államhatalmak elválasztása.* Utószó Karácsony András. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011.
- BIM 2. – *Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat. Politikai históriák.* Utószó Dénes Iván Zoltán. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011.
- BIM 3. – *Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat. A magyar demokrácia válsága.* Utószó Percz László. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011.
- BIM 4. – *Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat.* 1956. Szerk. és utószó ifj. Bibó István. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011.
- BIM 5. – *Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat. A kelet-európai kisállamok nyomorúsága.* Utószó Dénes Iván Zoltán. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011.
- BIM 6. – *Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat. A nemzetközi államközösség bénultsága.* Utószó Kardos Gábor. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011.
- BIM 7. – *Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat. Eltorzult magyar alkat, zsákutcsa magyar történelem.* Utószó Dénes Iván Zoltán. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012.
- BIM 8. – *Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat. Zsidókérdés.* Utószó Balog Iván. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012.
- BIM 9. – *Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat. Az európai politikai fejlődés értelme.* Utószó Kovács Gábor. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012.
- Bibó István–Matyasovszky Jenő, terve, szerk, 1950. – Magyarország városhálózatának kiépítése.* Kézirat gyanánt. Magyar Tudományos Akadémia, Állam- és Jogtudományi Intézet, Budapest.
- Bibó István–Szentpéteri István–CsML, 1949.* – Szentpéteri István jogászprofesszor (1926–2002) iratai. Bibó István speciális kollégiumai 1947–1948. *Csongrád Megyei Levéltár*, Szeged. XIV. 30.
- Bibó István, ifj, 2003.* – Bibó István Összegyűjtött munkái berni kiadásának története – Magyarországról nézve. In Szöllösy Pál–Balla Bálint, szerk, 2003. 253–270.
- Bibó István, ifj. 2011a.* – „Az is csinál valamit, aki valami komolyat ír”. Beszélgetés ifj. Bibó Istvánnal. Az interjúút készítette Ménesi Gábor. *Forrás*, 6. 42–55.
- Bibó István, ifj, 2011b.* – Bibó István magyar önértelmezése és önkritikája. *Holmi*, 8. sz. aug. 1003–17.
- Bičanić, Rudolf, 1936.* – *Kako živi narod. Život u pasivnim krajevima*, I. Tipografija, Zágráb.
- Biondich, Mark, 2000.* – *Stjepan Radic, the Croat Peasant Party, and the politics of mass mobilization, 1904–1928.* University of Toronto Press, Toronto.
- Black, Cyril E. ed, 1954.* – *Challenge in Eastern Europe.* Rutgers University Press, New Brunswick.
- Bognár Bulcsu, 2012.* – *A népies irányzat a két háború között. Erdei Ferenc és a harmadik út képviselői.* Loisir Kiadó, Budapest.
- Bonhoeffer, Dietrich, 1999.* – *Börtönlevelek.* Harmat Kiadó, Budapest.
- Borbándi Gyula, 1961.* – Bibó István (*Szemle* Brüsszel, 4. Kötetben: Borbándi Gyula: A bibói szemlélet három eleme. In *Kende Péter, vál, 1997.* 90.
- Borbándi Gyula, 1983.* – *A magyar népi mozgalom.* Püski, New York.
- Brown, William, 1942.* – *War and the Psychological Conditions of Peace.* Adam & Charles Black, London.

- Butler, Hubert, 1996. – *Independent Spirit. Essays.* Farrar, Straus and Giroux, New York.
- Buza László, 1967. – *A nemzetközi jog fő kérdései az új szellemű nemzetközi jogban.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Canovan, Margaret, 1981. – *Populism.* Harcourt Brace Jovanovich, New York.
- Cassese, Antonio, 1995. – *Self-Determination of Peoples: A Legal Reappraisal.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Cedroni, Lorella, 1993. – *I tempi e le opera di Guglielmo Ferrero.* Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli.
- Césár, Jaroslav–Černý, Bohumil, 1959. – O ideologii československého agrarismu. *Československý časopis historický* 7. 263–285.
- Cipek, Tihomir, 2001. – *Ideja hrvatske države u političkoj misli Stjepana Radića.* Alineja, Zagrab.
- Cohen, Tom, 2011. – Obama calls for Israel's return to pre-1967 borders. May 19, CNN, http://articles.cnn.com/2011-05-19/politics/obama.israel.palestinians_1_israel-palestinian-conflict-borders-settlements?_s=PM:POLITICS
- Coogen, Tim Pat, 2002a. – *The Troubles: Ireland's Ordeal, 1966–1996, and the Search for Peace,* Palgrave Macmillan, Houndmills Basingstoke.
- Coogen, Tim Pat, 2002b. – *On the Blanket: the Inside Story of the IRA Pprisoners' „Dirty” Protest.* Palgrave Macmillan, Houndmills Basingstoke.
- Czempiel, Ernst-Otto, Liparit Kinzadjan, Zdenek Mazopoust, eds, 1990. – *Non-Violence in International Crises.* European Coordination Centre for Research and Documentation in Social Sciences. Vienna Centre. Vienna.
- Czigány Lóránt, vál, szerk, 1975. – *A túlsó partról. Révai András válogatott írásai.* Bev. Szabó Zoltán. Szepsi Csombor Kör, London.
- Czigány Lóránt, 1987. – Homo politicus. In Szabó Zoltán, 1987a. 7–37.
- Császtvai Tünde, Halász Ferenc, Ujváry Gábor, szerk, 2009. – *A konzervatív kortárs. Tanulmányok Angyal Dávidról.* Argumentum Kiadó, Budapest.
- Csejtei Dezső, 2001. – Ortega y Gasset Németh László és Bibó István munkásságában. In Dénes Iván Zoltán, szerk, 2001. 211–234.
- Csepregi András, 2003. – *Two Ways of Freedom. Christianity and Democracy in the Thought of István Bibó and Dietrich Bonhoeffer.* Acta Theologica Lutherana Budapestinensia. Budapest.
- Csepregi András, 2004. – Kortárs teológussal párbeszédben: az erőszakról és az erőszakmentes ellenállásról. In Szabó Lajos szerk, 2004. 324–336.
- Csepregi András, 2011a. – A keresztény erőszakmentességtől a szabadságjogok európai rendszeréig. A száz éve született Bibó István politikai filozófiájának keresztény gyökereiről. *Confessio*, 3. <http://www.bibomuhely.hu/tanulmanyok>
- Csepregi András, 2011b. – Bibó István Krisztus-képe politikai filozófiájának összefüggésében. *Credo*, 1, 14–21, 2, 24–34.
- Csepregi András, 2011c. – „...szívemben nincs harag már, bosszú nem érdekel...” In Péntes Ferenc–Rácz Sándor–Tóth-Matolcsi László, szerk, 2011. 74–87.
- Csicsery-Rónai István–Cserenyey Géza, 1998. – *Koncepciók per a Független Kisgazdapárt szétzűrésére 1947. Tanulmány és válogatott dokumentumok.* 1956-os Intézet, Budapest.
- Csizmádia Andor, szerk, 2007. – *A dualizmus időszakának állama (1867–1918).* In *Magyar állam- és jogtörténet.* Szerk. Csizmádia Andor. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Csizmádia Ervin, 1995. – *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988) Monográfia.* T-Twins Kiadó, Budapest.

- Daszkalov, Rumen, 2009. – *От Стамболов до Живков: Големите спорове за новата българска история*. IK „Gutenberg” Szófia.
- Davies, Norman, 1992. – *Heart of Europe. A Short History of Poland*. Oxford University Press, Oxford–New York.
- Davies, Norman, 2001. – *Európa története*. Ford. Bojtár Endre, Bojtár Péter. Osiris/2000, Budapest. Europica Varietas.
- Davies, Norman, 2006. – *Lengyelország története*. Ford. Bojtár Péter. Osiris Kiadó, Budapest. (Osiris tankönyvek)
- Debreczeni József, vál, előszó, 2011. – *Bibó-breviárium. Szemelvények Bibó István műveiből*. Alexandra–Bibó István Közéleti Társaság, Budapest.
- Demeter M. Attila, 2011. – *A szuverén nép romantikája*. Bibó István a nacionalizmusról és a francia forradalomról. *Korunk*, 7. 14–23.
- Dénes Iván Zoltán, 1976a. – *A „realitás” illúziója*. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Dénes Iván Zoltán, 1976b. – *A történelmi szükségszerűség értelmezésének problémájához*. Megjegyzések Hanák Péter tanulmánykötete kapcsán. *Valóság*, 8. 99–104.
- Dénes Iván Zoltán, 1988. – *Az önrendelkezés érvényessége*. Magvető Könyvkiadó, Budapest. (Nemzet és emlékezet)
- Dénes Iván Zoltán, 1993. – *A félelem megszelídítése*. In *Dénes Iván Zoltán, szerk*, 1993. 284–309.
- Dénes Iván Zoltán, 1999. – *Eltorzult magyar alkat*. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával. Osiris Könyvkiadó, Budapest.
- Dénes Iván Zoltán, 2001a. – *A közösség ügye és a szabadság ügye: három értelmezés*. In *Dénes Iván Zoltán, szerk*, 2001. 291–317.
- Dénes Iván Zoltán, 2001b. – *Európai mintakövetés – nemzeti öncélúság. Értékvilág és identitáske-resés a 19–20. századi Magyarországon*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Dénes Iván Zoltán, 2006. – *Politikai hisztériák örvényében, Élet és Irodalom*, L/46, november 17.
- Dénes Iván Zoltán, 2007. – *Válságértelmezések, Élet és Irodalom*, LI/50, december 14.
- Dénes Iván Zoltán, 2008a. – *Szabadság – közösség. Programok és értelmezések*. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. (Eszmetörténeti Könyvtár, 9)
- Dénes Iván Zoltán, 2008b. – *Personal Liberty and Political Freedom. Four Interpretations*. *European Journal of Political Theory*, 1. 81–98.
- Dénes Iván Zoltán, 2010. – *Liberty versus Common Good*. *European Review*, S 1, S 89–S98.
- Dénes Iván Zoltán, 2011a. – *Az „illúzió” realitása. Kollektív identitásprogramok*. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. (Eszmetörténeti Könyvtár, 16)
- Dénes Iván Zoltán, 2011b. – *Hisztériák és gyógymódok. Száz éve született Bibó István*. *Élet és Irodalom*, 31. http://www.es.hu/denes_ivan_zoltan/hisztieriak_es_gyogymodok; 2011-08-03.html
- Dénes Iván Zoltán, 2011c. – *Bibó István életművének tudományos recepciója*. *Korunk*, 7. 6–14.
- Dénes Iván Zoltán, 2011d. – *Újjáépítés és alapítás*. 2000, 9. 22–36. <http://www.ketezer.hu>
- Dénes Iván Zoltán, szerk, 1993. – *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművé-ről*. Tanulmány Kiadó, Pécs.
- Dénes Iván Zoltán, szerk, 1999. – *A szabadság kis körei*. *Tanulmányok Bibó István életművéről*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Dénes Iván Zoltán, vál, s. a. r., bev, 2001. – *Szekfű Gyula*. Új Mandátum Kiadó, Budapest. (Magyar Panteon, 10)

- Dénes Iván Zoltán, szerk, 2001. – *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről.* Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Dénes Iván Zoltán, szerk, 2004a. – *A bűnbaktól a realista lényeglátóig. A magyar politikai és tudományos diskurzusok Kossuth-képei 1849–2002.* Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. (Eszmetörténeti Könyvtár, 1)
- Dénes Iván Zoltán, szerk, 2004b. – *A szabadság értelme – az értelem szabadsága. Filozófiai és eszmetörténeti tanulmányok.* Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest.
- Dénes Iván Zoltán, szerk, 2004c. – *Bibó István egyetemi előadásai 1942–1949.* A szöveget gondozta: Balog Iván–Tóth László Dávid. Debreceni Egyetem, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Dénes Iván Zoltán, ed, 2006. – *Liberty and the Search for Identity. Liberal Nationalisms and the Legacy of Empires.* Central European University Press, Budapest–New York.
- Dénes Iván Zoltán, szerk, 2008. – *Liberalizmus és nemzetűdát. Dialógus Szabó Miklós gondolataival.* Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. (Eszmetörténeti Könyvtár, 8)
- Dénes Iván Zoltán, szerk, 2012. – *Bibó 100. Recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek.* Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. (Eszmetörténeti Könyvtár, 17)
- Diez, Thomas és Tocci, Nathalie szerk, 2009. – *Cyprus: A Conflict at Crossroads.* Manchester University Press, Manchester.
- Dimitrov, George M., 1948. – *Agrarianism.* In *European ideologies: A Survey of 20th Century Political Ideas.* Ed. by Feliks Gross. Philosophical Library, New York. 396–450.
- Dimou, Augusta, 2009. – *Entangled Paths Towards Modernity. Contextualizing Socialism and Nationalism in the Balkans.* Central European University Press, Budapest.
- Dobrovits Mihály Aladár, 2002. – *Idegenként összezárvá. Bibó István esettanulmányai Észak-Írország, Ciprus és Izrael konfliktusairól.* Világosság, 2–3 sz. 32–55.
- Dodd, Clement, 2010. – *The History and Politics of the Cyprus Conflict.* Palgrave Macmillan, Houndmills Basingstoke.
- Doležal, Bohumil, 2011. – *Az európai kultúra alapértékeinek megfogalmazása Bibó István írásaiban.* Kortárs Online, 12. <http://www.kortarsonline.hu/2011/12/az-europai-kultura-alapertekei>
- Doliesen, Gerhard, 1995. – *Die polnische Bauernpartei „Wyżwolenie” in den Jahren 1918–1926.* Herder-Institut, Marburg.
- Dostál, Vladimír V., 1998. – *Agrární strana. Její rozmach a zánik.* Atlantis, Brno.
- Duchhardt, Heinz, 2010. – *Der Westfälische Friede – Neue Ansätze der Forschung im kritischen Rückblick.* In *Schmidt-Voges, Inken Westphal, Siegrid, hrg. 2010. 21–28.*
- Durant, Alan–Izarra, Laura, 2001. – *Alan Durant–Laura Izarra: Reading Mixed Reception: The Case of the Satanic Verses.* CAUCE, *Revista de Filologia y su Didáctica*, 24, 2001. 653–677.
- E. Fehér Pál, 1979. – *A Bibó-probléma.* *Kritika*, 9. 25–27.
- Eellend, Johan, 2008. – *Agrarianism and Modernization in Inter-War Eastern Europe.* In *Wawrzeniuk, Piotr, ed, 2008. 35–56.*
- Eiler Ferenc, 2001. – *A nemzeti kisebbségek helye Bibó István munkásságában.* In *Dénes Iván Zoltán, szerk, 2001. 75–89.*
- Elek István, 1995. – *Az elfoglaltságok kertjéből.* Széphalom Könyvműhely, Budapest.
- Elek István, 1997. – *Polgár és kora.* Osiris, Budapest.

- Elek István, 1999. – *Bukás előtt, győzelem után*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Elek István, 2002. – *Magyarnak lenni, MOST! Válasz*, Budapest.
- Elek István, 2004. – *A korrobori ma. Későn kapcsoltunk? Heti Válasz*, 6. 63.
- E. Miller, Daniel, 1999. – *Forging political compromise. Antonín Švehla and the Czechoslovak Republican Party, 1918–1933*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh.
- Ene, Ernest, 1932. – *Spre statul țărănesc*. Editura „Eminescu”, Bukarest.
- Engel Pál–Krisztó Gyula–Kubinyi András, 2005. – *Magyarország története, 1301–1526*. Osiris Kiadó, Budapest. Osiris tankönyvek.
- English, Richard, 2008. – *Armed Struggle: the History of the IRA*. Pan Macmillan, London.
- Erdei Ferenc, 1933. – *A makói tanyarendszer*. Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt, Szeged.
- Erdei Ferenc, 1934. – *A makói parasztság társadalomrajza*. Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt, Szeged.
- Erdei Ferenc, 1937. – *Futóhomok. A Duna-Tiszaköz földje és népe*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt, Budapest.
- Erdei Ferenc, 1938. – *Parasztok*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt, Budapest.
- Erdei Ferenc, 1939a. – *Magyar város*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt, Budapest.
- Erdei Ferenc, 1939b. – *Kossuth Lajos azt üzente*. Mefhosz, Hungária Rt, Budapest (Magyarok könyvtára)
- Erdei Ferenc, 1940a. – *Magyar falu*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt, Budapest.
- Erdei Ferenc, 1940b. – *A város és a falu szintézise. Társadalomtudomány*. 161–168.
- Erdei Ferenc, 1941. – *A magyar paraszttársadalom*. Franklin Társulat, Budapest.
- Erdei Ferenc, 1942a. – *Magyar tanyák*. Athenaeum, Budapest.
- Erdei Ferenc, 1942b. – *Történelem és szociológia. Társadalomtudomány*. 463–496.
- Erdei Ferenc, 1945a. – *A magyar társadalom*. Móricz Zsigmond Kollégium, Kolozsvár.
- Erdei Ferenc, 1945b. – *A magyar értelmiség útja*. In *Új Szellemi Front. Kállai Gyula, Révai József, Darvas József, Zilahy Lajos, Gábor Andor, Illyés Gyula, Erdei Ferenc, Szekfű Gyula, Horváth Márton cikkei*. Szikra kiadás. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. h. n. 33–38.
- Erdei Ferenc, 1971. – *Város és vidéke*. Szépirodalmi, Budapest. (Magyarország felfedezése)
- Erdei Ferenc, 1974. – *Emberül élni. Egy életút mérföldkövei*. Vál. Berend T. Iván, Szuhay Miklós. Gondolat, Budapest.
- Erdei Ferenc, 1978. – *Művekkél élő társadalom. Írások, beszédek irodalomról, művészetről, művelődésről*. Szerk. utószó Erdei Sándor. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Erdei Ferenc összegyűjtött művei)
- Erdei Ferenc, 1980. – *A magyar társadalomról*. Szerk. Bernát György. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Erdei Ferenc összegyűjtött művei)
- Erdei Ferenc, 1991. – *Címzett vagy feladó Erdei Ferenc. Levelezés köz- és magánügyben 1931–1944*. S. a. r. H. Soós Mária. Bev. Huszár Tibor. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Erdélyi Ágnes, 1991 (1980). – *Eltorzult kozmopolita alkat. (Egy hazátlan bitang tévelygése és hazatalálása)*. In *Bibó-émlékkönyv I*. 219–227.
- Erdődy Gábor, 2001. – *A német hisztéria gyökerei: modernitás és nemzetiség válság dilemmái (1806–1914)*. In *Dénes Iván Zoltán, szerk*, 2001. 93–109.
- Erős Ferenc, 1993. – *A válság szociálpszichológiája*. T-Twins Kiadó, Budapest.
- Erős Ferenc, 2007. – *Trauma és történelem. Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok*. Jószyöveg Műhely Kiadó, Budapest.

- Erős Vilmos, vál, szerk, jegyz, 2002. – Szekfű Gyula: *Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest. (Milleniumi magyar történelem. Historikusok)
- Evan, Luard, 1992. – *The Balance of Power. The System of International Relations 1648–1815*. London.
- Farkas Gyula, 1938. – *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban 1867–1914*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- Feleky Gábor, szerk, 2009. – *Közösségi relációk: elméletek, narratívák, hipotézisek*. Belvedere Kiadó, Szeged.
- Ferencz Győző, 2005. – *Radnóti Miklós élete és költészete*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Ferrero, Guglielmo, 1951. – *Les deux révolutions françaises, 1789–1796*. Éditions de la Baconnière, Neuchatel.
- Ferrero, Guglielmo, 2000 (1936). – *Kaland. Bonaparte Itáliában 1796–1797*. Ford. Bibó Judit. Osiris Kiadó, Budapest.
- Ferrero, Guglielmo, 2001 (1945). – *Hatalom. A legitimitás elvei a történelemben*. Ford. Járai Judit. Utószó: Ferenczi László. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Ferrero, Guglielmo, 2002 (1940). – *Újjáépítés. Talleyrand Bécsben 1814–1815*. Ford. Bibó Judit. Osiris Kiadó, Budapest.
- Finnis, John, 1998. – *Aquinas: Moral, Political and Legal Theory*. Oxford University Press, Oxford.
- Fraknoi Vilmos, 1896. – *A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526)*. Athenaeum, Budapest. *A magyar nemzet története*. Negyedik kötet. Szerk. Szilágyi Sándor.
- Franck, Thomas M, 1988. – *Legitimacy in the International System*. *American Journal of International Law* 82. 4. 748.
- Franck, Thomas M, 1993. – *Post-Modern Tribalism and Right to Secession*. In Brölmann, Corinne, Lefebvre, René és Zieck, Marjoleine, szerk, 1993. 3–27, idézi Gaetano Pentassuglia 2002. 310.
- Fügedi Erik, 1985. – *Mit mondtam volna? Bibó István „Szempontok a XV. századi magyar történelemhez” c. cikkéhez*. *Kortárs*, 9. 88–93.
- Fülep Lajos, 1934. – *Nemzeti öncélúság. Válasz*, 1. 2–23.
- Gaál Zsuzsanna, 2011. – *A dzsentri születése. A Tolna megyei reformkori középbirtokos nemesség átalakulása a neoabszolutizmus és a dualizmus korában*. <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:ZbKvOGY7Gw0J:doktori.btk.elte.hu/hist/gaal/disszert.pdf+Ga%C3%A1l+Zsuzsanna+dzsentri&cd=4&hl=hu&ct=clnk&gl=hu&client=firefox-a&source=www.google.hu>
- Gal, Susan, 2000. – *Bartók Béla temetése: Európa-kép a magyar politikában*. In Szabó Márton–Kiss Balázs–Boda Zsolt, szerk, 2000. 259–285.
- Gáli József, 1991 (1980.) – *Uchronisztikus eszmefuttatás...* In *Bibó-émlékkönyv* II. 391–397.
- Gandhi, Mahatma, 1999. – *The Collected Works of Mahatma Gandhi*. Electronic Book, Publications Division, Government of India, New Delhi.
- Gellner, Ernest–Ionescu, Ghita, szerk, 1969. – *Populism. Its Meanings and National Characteristics*. Weidenfeld & Nicolson, London.
- Gergely András, 1983. – *Németh László vitája Szekfű Gyulával. Valóság*, 1. 47–62.
- Gergely András, 1999. – *Bibó István a kiegyezésről és a dualizmus rendszeréről*. In Dénes Iván Zoltán, szerk, 1999. 65–76.
- Gergely András, 2007. – *Szekfű Gyula és a „harmadik Magyarország” íronemzedéke*. In Paksa Rudolf, szerk, 2007. 7–16.

- Gerő András, 2001. – A fogalmak foglya. Bibó István a XIX. század második felének magyar történelméről. *Beszélő*, 10. 94–104.
- Gerő András, 2004. – *Képzelt történelem. Fejezetek a szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből*. ELTE Eötvös Kiadó–Pölgart, Budapest.
- G. Etényi Nóra, 2006. – A zsitvatoroki béke a korabeli propagandában. In *Papp Klára, Jeney–Tóth Annamária, szerk*, 2006.
- Glatz Ferenc, 1980. – *Történetirő és politika. Szekfű, Steier, Thim és Miskolczy nemzetről és államról*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gollwitzer, Heinz, szerk, 1977. – *Europäische Bauernparteien im 20. Jahrhundert, Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte*, Bd. 29, Gustav Fischer Verlag, Stuttgart/New York, 1977.
- Gombrich, Ernst, 1972. – *Icones Symbolicae Philosophies of Symbolism and their Bearing on Arts. Studies in the Art of the Renaissance*. Oxford University Press, Oxford.
- Goodrich, Leland M, Edward Hambro, Anne Patricia Simons, eds, 1969. – *Charter of the United Nations; Commentary and Documents*. Columbia University Press, New York.
- Granasztói György, 1991 [1980]. – Kis közösség, nagypolitikai gondolat. In *Bibó-emlékkönyv II*. 365–373.
- Graziosi, Andrea, 2007. – Il mondo in Europa. Namier e il „Medio oriente europeo”, 1815–1948. *Contemporanea*, 2. 193–228.
- Gróh Gáspár, 2011. – Bibó-tanulás? *Magyar Szemle*, 9–10. http://www.magjarszemle.hu/cikk/Bibo_tanulas
- Guggenheim, Paul, 1953. – *Traité de droit international public*. 2. éd. Georg, Genève.
- Gyáni Gábor, 2000. – *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág, Budapest.
- Gyáni Gábor, 2003. – *Posztmodern kánon*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Gyáni Gábor, 2007. – *Relatív történelem*. Typotex, Budapest.
- Gyáni Gábor, 2011a. – Az asszimilációkritika Bibó István gondolkodásában. *Holmi*, 8. 1022–1035.
- Gyáni Gábor, 2011b. – Bibó István kiegyezés-kritikája. In *Pénzes Ferenc – Rácz Sándor – Tóth-Matolcsi László, szerk*, 2011. 88–97.
- Gyáni Gábor–Kövecz György, 1998. – *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Gyarmati György, 1999. – A magyar közigazgatás reformja. In *Dénes Iván Zoltán, szerk*, 1999. 77–104.
- Gyarmati György, 2011. – A Rákosi korszak. *Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Rubicon*, Budapest.
- Gyurgyák János, 2007. – *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Habermas, Jürgen 1982. – *Theorie des kommunikativen Handelns*. (2. Aufl.) Bd. 1. *Handlungs-rationalität und gesellschaftliche Rationalisierung*. Bd. 2. *Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft*. Suhrkamp, Frankfurt/M.
- Hadžsijcski, Ivan, 2002. – *Оптимистична теория за нашия народ. Избрани съчинения в три тома*. Том 2. Лик, Szófia.
- Hajnal István, 1936, 1989. – *Az újkor története*. Budapest, (reprint: Akadémiai Kiadó, Budapest.)
- Hajnal István, 1993. – *Technika, művelődés. História – MTA Történettudományi Intézete*, Budapest.
- Hanák Gábor, 1993. – Számadás Bibó Istvánról. *Hévíz*. 3. 1–7.

- Hanák Péter, 1975. – *Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Hanák Péter, 1994. – Alkat és történelem. (Egy Bibó-tanulmány továbbgondolása). *Világosság*, 5–6. sz. 3–37.
- Hanák Péter, 1994. – Kinn vagyunk a zsákutcából. *Magyar Lettre Internationale*, 12. 63–70.
- Harre, Angela, 2009. – *Wege in die Moderne. Entwicklungsstrategien rumänischer Ökonomen im 19. und 20. Jahrhundert.* Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Hartmann, Nicolai, 1933. – *Das Problem des geistigen Seins. Untersuchungen zur Grundlegung der Geschichtsphilosophie und der geisteswissenschaften.* De Gruyter Verlag, Berlin-Leipzig.
- Havel, Václav, 2007. – *Kérem, röviden! – Beszélgetés Karel Hvíždalával, feljegyzések, dokumentumok.* Ulpius-ház Könyvkiadó, Budapest.
- Held, Joseph, szerk, 1996. – *Populism in Eastern Europe: Racism, Nationalism and Society.* East European Monographs, Boulder, CO.
- Hell Judit–Lendvai L. Ferenc–Perecz László, 2001. – *Magyar filozófia a XX. században. Második rész.* Áron Kiadó, Budapest.
- Hennessey, Thomas, 2001. – *The Northern Ireland Peace Pprocess: Ending the Troubles?* Palgrave Macmillan, Houndmills Basingstoke.
- Herceg, Rudolf, 1923. – *Seljački pokret u Hrvatskoj.* Herceg, Zágráb.
- Hoffmeister, Frank, 2006. – *The Legal Aspects of the Cyprus Problem.* Martinus Nijhoff, Dordrecht.
- Holy, Ladislav, 1996. – *The Little Czech and the Great Czech Nation. National Identity and the Post-Communist Social Transformation.* Cambridge University Press, Cambridge. Cambridge Studies in Social and Cultural Anthropology.
- Horváth Barna, 1927. – A materialis értékética új iránya. *Athenaeum* XIII. 101–137, 233–236.
- Horváth Barna, 1928. – Természetjog és pozitívizmus. *Társadalomtudomány*, VIII. évf. 212–247.
- Horváth Barna, 1935. – *Jogelmélet és társadalomelmélet. A magyar kir. Ferencz József Tudományegyetem Baráti Egyesülete.* 13. Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó rt., Szeged.
- Horváth Barna, 1937. – *A jogelmélet vázлата.* Szeged.
- Horváth Barna, 1942. – *A géniusz pere. Sokrates – Johanna.* Acta Juridico-Politica 3., Universitas Francisco-Josephina, Kolozsvár.
- Horváth Barna, 1995. – *Jogszociológia. A jog társadalom- és történelem-elméletének problémái.* Ford. Zsidai Ágnes. Osiris Kiadó, Budapest.
- Horváth Barna, 2006. – *A jog alapjai. The Bases of Law.* Varga Csaba szerk. Szent István Társulat, Budapest. XXXVII–LIII.
- Hölscher, Lucian, 1999. – *Die Entdeckung der Zukunft.* Fischer, Frankfurt am Main.
- H. Szilágyi István, 1995a. – Dráma és jogfilozófia Horváth Barna életművében. In *Szabadfalvi József*, szerk, 1995. 211–267.
- H. Szilágyi István, 1995b. – Etika, jog, politika. Bibó István (1911–1979). In *Szabadfalvi József*, szerk, 1995. 267–310.
- H. Szilágyi István, 1995. – Etika, jog, politika. Bibó István (1911–1979). In *Szabadfalvi József*, szerk, 1995. 267–310.
- Huszár Tibor, 1986. – Bibó István, a gondolkodó, a politikus. In *Bibó István*, 1986. III. 385–535.
- Huszár Tibor, 1989. – *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok.* Kolonel Bt., Debrecen.

- Huszár Tibor, 1991. – *Párhuzamok és kereszteződések. Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front*. ELTE Szociológiai Intézete–Makói József Attila Múzeum, Budapest–Makói. (A Makói Múzeum Füzetei, 68)
- Huszár Tibor, 1995. – *A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács 1948–1949*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Illyés Gyula, 1978. – *Szellem és erőszak*. Magvető Könyvkiadó, Budapest. (Gyorsuló idő)
- Illyés Gyula, 1986. – *Menet a kődben*. Vál, szerk. s. a. r., utószó: Domokos Mátyás. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. Illyés Gyula munkái. 380–388.
- Ilyés Szilárd-Zoltán, 2011. – *Forradalom és katarzis*. *Korunk*, 7. 29–34.
- Ionescu, Ghita, 1969. – *Eastern Europe*. In *Populism. Its Meanings and National Characteristics*. Ed. by Ghita Ionescu and Ernest Gellner. 97–121.
- Jachymek, Jan, 2001. – *Ruch ludowy*. In *Więcej niż Niepodległość. Polska myśl polityczna, 1918–1939*, Szerk. Jan Jachymek és Waldemar Paruch. Maria Curie-Skłodowska University Press, Lublin. 221–257.
- Jackson, George D. Jr. 1966. – *Comintern and Peasant in East Europe, 1919–1930*. Columbia University Press, New York.
- Janowski, Maciej, 2004. – *Polish Liberal Thought before 1918*. Central European University Press, Budapest–New York.
- Janowski, Maciej, 2006. – *Marginal or Central? The Place of the Liberal Tradition in Nineteenth-Century Polish History*. In *Dénes, Iván Zoltán, ed, 2006*. 239–272.
- Jauss, Hans Robert, 1999. – *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*. Osiris, Budapest.
- Jayyusi, Lena, 1993. – *Premeditation and Happenstance: The Social Construction of Intention, Action and Knowledge*. *Human Studies* 16. 435–454.
- Jedlicki, Jerzy, 1999. – *A Suburb of Europe. Nineteenth-Century Polish Approaches to Western Civilization*. Central European University Press, Budapest – New York.
- Jovanović, Dragoljub, 1991. – *Sloboda od straha – izabrane političke rasprave*. Filip Višnjić, Belgrád.
- Jovanović, Dragoljub, 1997. – *Seljak – svoj čovek*. Institut za noviju istoriju Srbije, Belgrád, 1997.
- Joseph, Joseph, S. 1999. – *Cyprus: Ethnic Conflict and International Politics*. Palgrave Macmillan, Houndmills Basingstoke.
- Judt, Tony, 2007. – *A háború után. Európa története 1945 óta*. I–II. Ford. Komáromy Rudolf. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Juhász Gyula, 1983. – *Uralkodó eszmék Magyarországon, 1939–1944*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Juhász Gyula, 1988. – *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Kálmán C. György, szerk, 2001. – *Az értelmész közösségek elmélete*. Balassi, Budapest.
- Kalmár János, 1989. – *III. Károly és Magyarország 1711-ben*. *Levélvári Szemle*, 4. 46.
- Kántor Lajos, 2011. – *Nemeslevél*. *Korunk*, 7. 53–57.
- Karácsony András, 1993. – *Az értelmiség és a harmadik út (Mannheim Károly)*. In *Dénes Iván Zoltán, szerk, 1993*. 62–67.
- Karácsony András, 2000. – *Jogfilozófia és társadalomelmélet*. Pallas Stúdió – Atractor Kft, Budapest.
- Karácsony Sándor, 1939. – *A magyar észjárás és közoktatásügyünk reformja*. Exodus, Budapest.
- Kármán Gábor, 2011. – *Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után*. L'Harmattan, Budapest.
- Károlyi Árpád, 1907. – *Bocskai István és a bécsi béke*. Athenauem, Budapest.

- Karsai László szerk, 1993. – *Befogadók. Írások az antiszemitizmus ellen 1882–1993*. Aura Kiadó Budapest.
- Kelsen, Hans, 1920. – *Das Problem der Souveranität und die Theorie Völkerrechtes*. Mohr, Tübingen.
- Kelsen, Hans, 1925. – *Allgemeine Staatslehre*. Verlag Julius Springer, Berlin.
- Kelsen, Hans, 1950. – *The Law of the United Nations*. Stevens and Sons, London, 1950,
- Kelsen, Hans, 1959. – Eine „Realistische“ und die Reine Rechtslehre. Bemerkungen zu Alf Ross: On Law and Justice. *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht*, 1. 3.
- Kelsen, Hans, 1988. – *Tiszta jogtan*. Ford. Bibó István. Budapest
- Kemény István–Gábor Kálmán, szerk, 2010. – *Előadások a magyar társadalomfejlődés szociológiájáról*. A szöveget gond. és a jegyzeteket írta Kende László. Belvedere Meridionale, Szeged.
- Kende Péter, 1997. – *Az én Magyarországom*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kende Péter, vál, 1997. – *Bibó nyugatról – éltében, holtában: Külföldi magyarok írásai Bibó Istvánról*. Európai Magyar Protestáns Szabadegyetem, Basel–Budapest.
- Kende Péter, 2011. – *Kihívások és felelősségek*. Magyar Pax Romana–Európai Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferencia–EPMSZ 6. Magyar Ökumenikus Találkozón, Balatonszárzáson tartott előadás: április 26.
- Kenedi János, 1991. – Bibó István életrajzi adatai. Összeállította Kenedi János. In *Bibó-emlékkönyv II*. 440–449.
- Kenedi János, 1991 – A hajthatatlan és a megalkuvó. In *Bibó-emlékkönyv II*. 194–231.
- Kenedi János, 1994. – Bibó magatartásáról „kebelbeli” iratai kapcsán. *Kritika*, 10. 6–8.
- Kenedi János, 2011. – Bibó 100. Temetése, emlékkönyve és hangja a demokratikus ellenzék repülőegyetemén. *Élet és Irodalom*, [http:// www.es.hu/kenedi_janos;bibo_100;2011-08-10.html](http://www.es.hu/kenedi_janos;bibo_100;2011-08-10.html)
- Kereszturi József, 2011. – Bibó István, a könyvtáros. Pannónia könyvek, Pécs.
- Kéri László–Orbán Viktor, 1994. – Kéri László interjúja Orbán Viktorral. Századvég, Budapest.
- Kéthly Anna, 1960. – Harmadik út. *Népszava*, London. In *Kende Péter, vál*, 1997. 49–54.
- Khalili, Rhasid, 1997. – *Palestinian Identity: The Construction of Modern National Consciousness*, Columbia University Press, New York.
- Kimmich, Otto, 1993. – A „Federal” Right of Self-Determination. In *Tomuschat, Christian, ed*. 1993. 92–93.
- Kisfaludy Katalin, 1983. – *Matthias Rex*. Gondolat Kiadó, Budapest. (Magyar história)
- Kis János, 1993. – *Az állam semlegessége*. Atlantisz Kiadó, Budapest.
- Kis János, 1996. – Egy régi kérdés időszerűsége. *Holmi*, 642–664, 820–828.
- Kis János, 2000. – *Alkotmányos demokrácia. Három tanulmány*. Indok, Budapest.
- Kis János, 2004. – *A politika mint erkölcsi probléma*. Irodalom Kft, Budapest.
- Kis János, 2008. – Az összetorlódott idő. In *Dénes Iván Zoltán, szerk*, 2008. 449–469
- Kis János, 2011. – Alkotmányozás – mi végre? III. A normaszöveg kérdőjelei. *Élet és Irodalom*, április 8. 3–5.
- K. Lengyel Zsolt, 2007. – *A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi transzszilvanizmus korai történetéhez*. Csikszereda, Pro-Print Könyvkiadó.
- Kodolányi Gyula, 2011. – Currents of a Secret Life. István Bibó and Bernard Crick. Hungarian Review, [http:// www.hungarianreview.com/article/currents_of_a_secret_life](http://www.hungarianreview.com/article/currents_of_a_secret_life)
- Koestler, Arthur, 1996. – *Nyílveessző a végtelenbe*. Ford. Boris Jánmos. Osiris, Budapest.
- Koestler, Arthur, 2011. – *Ígéret és beteljesedés. A zsidó állam születésének története*. Ford. Makovecz Benjámin. Noran Libro, Budapest.

- Kohn, Hans, 1944. – *The Idea of Nationalism: A Study in Its Origins and Background*. New York: Macmillan,
- Konrád György, 1991 (1980). – A harmadik reformkor elé. (Naplójegyzetek.) In *Bibó-emlékkönyv* I. 43–57.
- Kónya Sándor, 1998. – *A Magyar Tudományos Tanács (1948–1949)*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest.
- Kosáry Domokos, 1987. – A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról. Magvető, Budapest.
- Koselleck, Reinhart, 1985. – *Futures past: on the Semantics of Historical Time*. Massachusetts Institute of Technology, Cambridge, MA.
- Koselleck, Reinhart, 1997. – *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. József Műhely, Budapest.
- Koselleck, Reinhart, 2000. – *Zeitschichten: Studien zur Historik*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Kovács András, 1991 (1980). – Két kiegészítés. In *Bibó-emlékkönyv* II. 118–139.
- Kovács András, 1993. – A „Zsidókérdés”. (Néhány gondolat negyvenöt év múltán) In *Dénes Iván Zoltán, szerk*, 1993. 198–206.
- Kovács András, 2008. – *A Másik szeme*. Gondolat.
- Kovács Dávid, 2011. – Szabó Dezső és Szekfű Gyula magyarságzsemléletek párhuzamai az 1920-as években. In *Ujváry Gábor, szerk*, 2011. 213–228.
- Kovács Gábor, 1993. – Elit, közösség és kizsákmányolás. In *Dénes Iván Zoltán, szerk*, 1993. 148–166.
- Kovács Gábor, 1999. – Hajnal István és Bibó István történelemszemlélete. In *Dénes Iván, szerk*, 1999. 200–216.
- Kovács Gábor, 1999. – Can Power Be Humanized? The Notions of Elite and Legitimation in István Bibó's Political Philosophy. *Studies in East European Thought*, 51, 307–327.
- Kovács Gábor, 2001. – *A megátalkodott jóhiszeműség esélyei*. Eszmetörténeti tanulmányok. Liget könyvek, Budapest
- Kovács Gábor, 2001. – Félelem, hatalom, legitimitás. Guglielmo Ferrero politikai filozófiája és Bibó István ehhez való viszonya. In *Dénes Iván Zoltán, szerk*, 2001. 235–264.
- Kovács Gábor, 2005. – *A népi mozgalom helye a politikai eszmetörténetben*. *Beszélő*, jún–júl. 172–177.
- Kovács Gábor, 2004. – *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig*. Bibó István, a politikai gondolkodó. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. (Eszmetörténeti Könyvtár, 3)
- Kovács Gábor, 2008. – *Az utolsó kísértés – változatok a hatalomra*. Politikai eszmetörténeti tanulmányok. Liget, Budapest.
- Kovács Gábor, 2010. – *Frankenstein-től a zöldekig – a gép és kritikusa*. Eszmetörténeti tanulmányok. Liget könyvek, Budapest
- Kovács Gábor, 2011. – A politikai eszmetörténet Próteusza: a populizmus. In *Pénzes Ferenc–Rácz Sándor–Tóth-Matolcsi László, szerk*, 2011. 259–275.
- Kovács Péter, 2010. – *A nemzetközi jog fejlesztésének lehetőségei és korlátai a nemzetközi bíróságok gyakorlatában*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Jog-és Államtudományi Kar, Budapest.
- Kozári Monika, 2005. – *A dualista rendszer*. Pannonica, Budapest.
- Köpeczi Béla, 1966. – *A Rákóczi szabadságharc és Franciaország*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Köpeczi Béla, szerk, 1970. – *A Rákóczi szabadságharc és Európa*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Köröserényi András, 2000. – *Értelmiség, politikai gondolkodás és kormányzat*. Osiris, Budapest.
- Kövér György, 1994. – *Kiegyezés: egy új forгатókönyv*. Historizáló sémák a magyar átalakulásban. *Századvég*, 1. 150–158.
- Krassó Miklós, 1957. – Bibó István munkája. *Irodalmi Újság*, London, november 15. Kötetben: Krassó Miklós: Egy egyedülálló magyar gondolkodó. In *Kende Péter, vál.*, 1997. 20.
- Kubinyi András, 2001. – *Mátyás király*. Vince Kiadó, Budapest.
- Kutnar, František, 1992. – *Generace Brátný*. Historický klub, Prága.
- Lackó Miklós, 1988. – *Korszellem és tudomány, 1910–1945*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Lackó Miklós, 1996. – *Populism in Hungary: Yesterday and Today*. In *Populism in Eastern Europe: Racism, Nationalism and Society*. Szerk. Joseph Held. East European Monographs, Boulder, CO, 107–127.
- Lánczi András, 2011. – Már csak egy értelmiségi mítosz menthet meg bennünket? A száz éve született Bibó Istvánról. *Kommentár*, 4. http://kommentar.info.hu/iras/mar_csak_egy_ertelmisegi_mitosz_menthet_meg_bennunket
- Lane, Tony, 2001. – *A keresztény gondolkodás rövid története*. Harmat–Kálvin, Budapest.
- Langewiesche, Dieter, 1988. – *Liberalismus in Deutschland*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Lányi Kamilla, 2007. – *Piacok, globalizáció, harmadik út*. Lányi Kamilla válogatott tanulmányai. KOPINT-DATORG Információs ZRt, Budapest.
- Lányi Kamilla, 1998. – A bibói életpálya: egy magyar sors. *Budapesti Könyvszemle*, ősz 253.
- Laski, Harold Joseph, 1941. – *The Germans: Are They Human? A Reply to Sir Robert Vansittart*. Gollancz Ltd, London.
- Leersen, Joep, 2006. – *National Thought in Europe. A Cultural History*. Amsterdam University Press, Amsterdam.
- Leopold Lajos, 1917. – *Értelem nélkül*. Benkó Gyula könyvkereskedése, Budapest.
- Lesch, David, 2007. – *The Arab-Israeli Conflict A History*. Oxford University Press, Oxford.
- Lipsius Justus, 2004. – *Politica six books of politics or political instruction*. Edited, with translation and introduction, by Jan Waszink. Bibliotheca Latinitatis Novae. Royal van Gorcum. Liber II. Caput XII., XIII. Liber V. Caput Í. XIX–XX.
- Linz, Juan J., 2000. – *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder, Colo. Lynne Rienner, London.
- Litván György, 1978. – *Magyar gondolat – szabad gondolat*. Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon. Magvető Könyvkiadó, Budapest. (Gyorsuló idő)
- Loflin & J. Silverberg, eds, 1978. – *Discourse and Inference in Cognitive Anthropology*. Mouton, The Hague.
- Loss Sándor, szerk, 1993. – *Olvasókori füzetek*. Bolyai Kollégium, Miskolc.
- Ludassy Mária, 1993. – Bibó István és Félicité Lamennais, avagy arról, hogy miért nehéz egalitárius liberalizmusról és szabadelvű szocializmusról beszélni Isten segedelme nélkül. In *Dénes Iván Zoltán, szerk*, 1993. 229–232.
- Lugosi Győző, szerk, 2006. – *Dokumentumok a Közé-Kelet XX. századi történetéhez... L'Harmattan*, Budapest.
- Lust Iván, 2009. – *Vágy és hatalom*. Animula Kiadó, Budapest.
- McClellan, Woodford, 1964. – *Svetozar Markovic and the Origins of Balkan Socialism*. Princeton University Press, Princeton, N. J.
- McGarry, John, 2004. – O'Leary, Brendan: *The Northern Ireland Conflict: Consociational Engagements*. Oxford University Press, Oxford.

- MacIntyre, Alasdair, 1999. – *Az erény nyomában*, Budapest, Osiris Kiadó,
- Madgearu, Virgil, 1999. – *Agrarianism, Capitalism, Imperialism. Contribuții la studiul evoluției sociale românești*. Dacia, Kolozsvár.
- Majlát Jolán, 1943. – *Egy alföldi cívisváros kialakulása*. Nagykőrös társadalomtörténete a meglepedéstől a XVIII. század elejéig. Sylvester Rt., Budapest.
- Mannheim, Karl, 1940. – *Man and Society in an Age of Reconstruction*. Routledge&Kegan Paul, London.
- Mannheim, Karl, 1943. – *Diagnosis of Our Time*. Routledge&Kegan Paul. London.
- Mannheim, Karl, 1996. – *Ideológia és utópia*. Atlantisz, Budapest.
- Marković, Svetozar, 1946. – *Srbija na istoku*. Prosveta, Belgrad.
- Márton László, szerk, 2008. – *Kortársunk, Bibó István*. Pallas, Budapest.
- Márványi Judit 1991 (1980). – Köszönet helyett. In *Bibó-életrajz I*. 236–248.
- Mester Béla, 2011. – *Hatalom a szavak, képek és gesztusok felett*. In *Pénzes Ferenc–Rác Sándor–Tóth-Matolcsi László, szerk, 2011*. 168–179.
- Michael, Michális Stavrou, 2009. – *Resolving the Cyprus Conflict*. Palgrave Macmillan, Houndmills Basingstoke.
- Miller, Daniel E., 1999. – *Forging Political Compromise: Antonín Švehla and the Czechoslovak Republican Party, 1918–1933*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh.
- Mirbagheri, Farid, 1998. – *Cyprus and International Peacekeeping*. Routledge, London.
- Miru György, 2011. – *Szabadság és politikai közösség*. Kossuth Lajos politikai alapfogalmai. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. (Eszmetörténeti Könyvtár, 13.)
- Mishkova, Diana, ed, 2009. – *We, the People: Politics of National Peculiarity in Southeastern Europe*. Central European University Press, Budapest–New York.
- Miskolczy Ambrus, 2001. – *Szellem és nemzet*. Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfű Gyula és Zolnai Béla világról. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Mitrany, David. 1961. – *Marx against the Peasant. A Study in Social Dogmatism*. Collier Books, New York,
- Molnár Gusztáv, 2011. – *Egy „új” Bibó-tanulmány elé*. *Korunk*, 7. 37–40.
- Molnár Máttyás, szerk, 1976. – *A Rákóczi-szabadságharc vitás kérdései*. Tudományos emlékülés 1976. január 29–30. Vaja–Nyíregyháza.
- Moór Gyula, 1934. – *Szociológia és jogbölcselet*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Morse, Edward L. 1977. – *Capsule Review of The Paralysis of International Institutions and the Remedies*, by Istvan Bibo. *Foreign Affairs*, January, [http:// www.foreignaffairs.com/articles/30870/edward-l-morse/the-paralysis-of-international-institutions-and-the-remedies](http://www.foreignaffairs.com/articles/30870/edward-l-morse/the-paralysis-of-international-institutions-and-the-remedies)
- Morus Tamás, 2002. – *Utópia*. Ford. Kardos Tibor. Szent István Társulat, Budapest
- MTAKK – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Budapest.
- MTAKK Ms 5110/101–111. – *Bibó István kelet-európai intézeti iratai*
- MTAKK Ms 5116/39–86. – *Bibó István előadásainak és hozzászólásainak vázlatai, 1936–1948*.
- MTAKK Ms 5118/79–84. – *Bibó Istvánnak írt levelek ismeretlenektől, kollégáitól, névtelen levél. 1926–1977*.
- MTAL – Magyar Tudományos Akadémia Levéltára, Budapest.
- MTT – Magyar Tudományos Tanács. MTAL
- MTT 3/5. – *Magyar Tudományos Tanács. Az MTT-MTA átszervezésére vonatkozó iratok, 1949*. MTAL

- MTT 5/3. – Magyar Tudományos Tanács. Egyetemi tanárok kinevezésével kapcsolatos iratok 1949. MTAL
- Murányi Gábor, 2005. – A (Huszár)–Knopp–Kornidesz jelentés. *Élet és Irodalom*, október 26.
- Müller, Dietmar, 2001. – Agrarpopulismus in Rumänien. *Programmatik und Regierungspraxis der Bauernpartei und der Nationalbäuerlichen Partei Rumäniens in der Zwischenkriegszeit*. Gardez!-Verlag, Sankt Augustin.
- Nadányi János, 1661. – *De Jure Pacis*. Utrecht.
- Nagel, Thomas, 1979. – Moral Luck. In *Mortal Questions*. Cambridge University Press, Cambridge, 24–39.
- Nagy Endre, 2003. – Szociokalandozások. *Válogatott szociológiai tanulmányok*. Savaria University Press, Szombathely.
- Nagy J. Endre, 2001. – Tettbeszéd. Bibó István 1935-ös „megtérése”. In *Dénes Iván Zoltán, szerk.*, 2001. 111–144.
- Namier, Lewis, 1942. – ‘From Vienna to Versailles’ (February 1940), in idem, *Conflicts. Studies in Contemporary History*. Macmillan, London.
- Narkiewicz, Olga A., 1976. – *The green flag. Polish populist politics, 1867–1970*. Croom Helm, London,
- Necatigil, Zaim M. 1989. – *The Cyprus Question and the Turkish Position in International Law*. Oxford University Press.
- Neilson, Francis, 1944. – *Hate, the Enemy of Peace: a Reply to Lord Vansittart*. /S. I./
- Németh G. Béla, 1998. – *Írók, művek, emberek*. Krónika Nova Kiadó, Budapest.
- Németh G. Béla, 2000. – *Hét folyóirat 1945–1950*. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- Németh László, 1939. – *Kisebbségben*. Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda Részvénytársaság, Kecskemét.
- Németh László, 1943. – *A minőség forradalma*. Magyar Élet, Budapest. I–VI.
- Németh László, 1944. – *Az értelmiség hivatása*. Turul, Budapest.
- Németh László, 1956a. – Emelkedő nemzet. *Irodalmi Újság*, november 2.
- Németh László, 1956b. – Pártok és egység. *Új Magyarország*, november 2.
- Németh László, 1956c. – Nemzet és író. *Igazság*, november 3.
- Németh László, 1963. – *Történeti drámák*. I–II. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Németh László, 1968. – *Kiadatlan tanulmányok*. I–II. Magvető, Budapest.
- Németh László, 1972. – *Kísérleti dramaturgia. Drámák 1961–1969*. Magvető–Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Németh László, 1977. – *Homályból homályba. Életrajzi írások*. I–II. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Németh László, 1982. – *Égető Eszter*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Németh László, 1988. – *Levelek Magdának*. TIT Komárom Megyei Szervezete – Új Forrás Szerkesztősége, Tatabánya.
- Németh László, 1989. – *Sorskérdések. Németh László munkái*. Szöveggond, jegyz. Grezsa Ferenc, utószó Juhász Gyula. Magvető és Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- Németh László, 1993. – *Németh László élete levelekben, 1914–1948*. Szerk. Németh Ágnes. Magvető–Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Németh László, 1997. – Naplórészlet a Magyar Közösség perének időszakából. *Tiszatáj*, 11. 52–54.
- Németh László, 2000. – *Németh László élete levelekben*. Összegyűjt, szerk. Németh Ágnes, jegyz. utószó Domokos Mátyás, szöveggond, mutató Duró Gábor. I–II. Osiris Kiadó, Budapest.

- Németh László, 2011. – *A magyar forradalomról*. Nap Kiadó, Budapest. (Magyar esszék)
- Niculae, Vasile–Iincioiu, Ion–Neagoe, Stelian, szerk, 1994. – *Doctrina țărănistă în România*. Noua Alternativă, Bukarest.
- Nipperdey, Thomas, 1983. – *Deutsche Geschichte 1800–1866. Bürgerwelt und starker Staat*. C. H. Beck, München.
- Noszka Gábor, 2009–2010. – Barátok közt. Bibó István és Szabó Zoltán barátságának története I–II. *Beszélő*, 2009. november–december 35–47. 2010. január 25–33.
- O'Brien, Brandon, 1999. – *The Long War: The IRA and the Sinn Féin*. Syracuse University Press, Syracuse, N. Y.
- Oltványi Ambrus, 1991 (1980). – Alternatívák és értékpluralizmus Bibó István gondolatvilágában. In *Bibó-életrajz* I. 66–82.
- Oren, Nissan, 1973. – *Revolution Administered: Agrarianism and Communism in Bulgaria*. Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Ornea, Zigu, 1982. – *Viața lui C. Dobrogeanu-Gherea*. Cartea românească, Bukarest.
- Osborne, Peter, 1995. – *The Politics of Time: Modernity and Avantgarde*. Verso, London.
- Owen, David, 1995. – *Balkan Odyssey*. Gollancz, London.
- ÖStA – Österreichische Staatsarchiv, Wien.
- Paksa Rudolf, szerk, 2007. – *Székfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban*. Argumentum Kiadó – Eötvös József Collegium, Budapest.
- Pál József, szerk, 1986. – *Az ikonológia elmélete első rész. Ikonológia és műértelmezés*. Szeged.
- Papp István, 2011. – Az „ismeretlen” Bibó István. *Kommentár*, 6. http://kommentar.info.hu/iras/2011_6/az_ismeretlen_bibo_istvan
- Papp Klára, Jeney-Tóth Annamária, szerk, 2006. – „Frigy és békeség legyen...” A bécsi és a Zsitvatoroki béke. A Bocskai – szabadságharc 400. évfordulója. A Debreceni Egyetem Történeti Intézete és a Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat, Debrecen.
- Parliamentary Peace Aims Group, 1943. – *Germany's Record: a Reply to Lord Vansittart*. London.
- Pentassuglia, Gaetano, 2002. – State Sovereignty, Minorities and Self-Determination. A Comprehensive Legal View. *International Journal on Minority and Group Rights* 9. 305.
- Pérez Ferenc, Rácz Sándor, Tóth-Matolcsi László, szerk, 2011. – *A szabadság felelőssége. Írások a 65 éves Dénes Iván Zoltán tiszteletére*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Pérez László, 2001. – Az antiszpekulatívitás jegyében. Bibó István filozófiai előfeltevéseiről. In *Dénes Iván, szerk, 2001. 37–57.*
- Pérez László, 2001. – *Szép rendbe foglalva*. Ister, Budapest.
- Pérez László, 2008. – *Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia”*. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. (Eszmetörténeti Könyvtár, 7.)
- Pérez László, 2012. – Társadalomlélektan, pró és kontra. A Bibó–Lukács vitáról. *Élet és Irodalom*, 3. 13. http://www.es.hu/perecz_laszlo;tarsadalom-lelektan_pro_es_kontra;2012-01-18.h
- Perović, Latinka, 1995. – *Srpski socijalisti 19. veka*. Izdavačka radna organizacija Rad, Belgrád.
- Pešelj, Branko M. 1954. – Peasantism. Its ideology and achievements. In *Black, Cyril E. ed. 1954. 109–131.*
- Pfetsch, R. Frank, 1990. – Conditions for Nonviolent Resolution of Conflicts. In *Czempiel, Ernst-Otto, Liparit Kinzadjan, Zdenek Mazopoust, eds, 1990. 99–123.*
- Pinto, Vivian, 1954. – The Civic and Aesthetic Ideals of the Bulgarian Narodnik writers. *The Slavonic and East European Review*. 79. 344–366.

- Pocock, J. G. A. 1989. – *Politics, Language, and Time: Essays on Political Thought and History*. University of Chicago Press, Chicago.
- Popper, Karl R. 2001. – Popper: A nyitott társadalom és ellenségei. Balassi Kiadó, Budapest, 2001.
- Prepeluh, Albin, 1928. – *V boju za zemljo in državo: socijalno-politična pisma* Kmetijska tiskovna zadruga, Ljubljana.
- Protić, Milan St. 2007. – Serbian Radicalism 1881–1903. *Political Thought and Practice*. *Balkanica* 38. 173–191.
- Püski Sándor, 2002. – *Könyves sors – Magyar sors*. Püski Kiadó, Budapest.
- Quigley, John, 2010. – *The Statehood of Palestine: International Law in the Middle East Conflict*, Cambridge University Press, Cambridge.
- RácZ Sándor, 2001. – Bibó István a társadalomszerveződééről. In Dénes Iván Zoltán, szerk, 2001. 57–74.
- Radbruch, Gustav, 1932. – *Rechtphilosophie*. Qulle&Mayer, Leipzig.
- Radić, Stjepan, 1994. – *Politički spisi, govori i dokumenti*. Dom i svijet, Zágráb.
- Radnóti Miklós, 1989. – *Napló*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Radnóti Sándor, 1991 (1980). – A legitimitáció keletkezése. In *Bibó-emlékkönyv I.* 367–382.
- Radnóti Sándor, 2006. – Válasz Kis Jánosnak és Tamás Gáspár Miklósnak, *Élet és Irodalom*, L/41, október 13.
- Rădulescu-Motru, Constantin, 1924. – Tărănimul. Un suflet și o politică. In Constantin Rădulescu-Motru: *Scieri politice*. Nemira, Bukarest, 339–389.
- Rainer M. János, 2008. – *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei 1957–1989*. 1956-os Intézet, Budapest.
- Rainer M. János, 2011. – *Bevezetés a kádárizmusba*. 1956-os Intézet–L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Rawls, John, 1993. – *Political Liberalism*. Columbia University Press, New York, The John Dewey Essays in Philosophy 4.
- Rawls, John, 1997 (1971). – *Az igazságosság elmélete*. Ford. Krokovay Zsolt. Osiris Kiadó, Budapest.
- Rawls, John, 2001. – *The Law of Peoples with The Idea of Public Reason Revisited*. Harvard University Press. Cambridge, MA – London.
- Renouvier, Charles, éditeur, 1901. – *Uchronie (L'utopie dans l'histoire) Esquisse historique apocryphe du développement de la civilisation européenne tel qu'il n'a pas été, tel qu'il aurait pu être*. Félix Alcan, Paris.
- Révai András, 1975. – *A túlsó partról. Révai András válogatott írásai*. Vál, szerk, a fordításokat átnézte, s az életrajzot írta: Czigány Lóránt. Bev. Szabó Zoltán. Szepsi Csombor Kör, London.
- Révai József, 1947. – Harmadik út. *Szabad Nép*, december 14.
- Richmond, Oliver P. 1998. – *Mediating in Cyprus: The Cypriot Communities and the United Nations*. Routledge, London.
- Rickert, Heinrich, 1921. – *Allgemeine Grundlegung der Philosophie (System der Philosophie, I. Teil)*. J. C. B Mohr (P. Siebeck) Verlag, Tübingen.
- Ricoeur, Paul, 1981. – *Essays on Language, action and Interpretation*. Edited, translated and introduced by John. B. Thompson. Maison des Sciences de L'homme and Cambridge University Press, Cambridge.
- Romsics Gergely, 2009. – *A lehetetlen művészete. Diplomácia, erőgyensúly és vetélkedés a klaszszikus realizmus elméletében*. Osiris Kiadó, Budapest. (A külpolitika világa)

- Romsics Gergely, 2009a. – Történetpolitikai gondolkodók. In *Romsics Ignác, szerk, 2009.* 414–448.
- Romsics Gergely, 2010b. – *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest. (Habsburg történeti monográfiák 9.)
- Romsics Ignác, 2001a. – *A trianoni békeszerződés.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Romsics Ignác, 2001b. – *Bibó István és az 1947-es párizsi békeszerződés.* Előadás a Bibó István-nemzetközi konferencián (Trento, október 26–27.)
- Romsics Ignác, 2004. – *Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemlről.* Osiris Kiadó, Budapest. (Osiris könyvtár)
- Romsics Ignác, 2005. – *Magyarország története a XX. században.* Harmadik, javított és bővített kiadás. Osiris Kiadó, Budapest. (Osiris tankönyvek)
- Romsics Ignác, 2006. – *Az 1947-es párizsi békeszerződés.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Romsics Ignác, 2011. – *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Romsics Ignác, szerk, 1998. – *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Romsics Ignác, szerk, 2009. – *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Rostoványi Zsolt, 2006. – *Együttélésre itélve. Zsidók és palesztinok küzdelme a Szentföldért,* Corvina Kiadó, Budapest.
- Röpke, Wilhelm, 1942. – *Die Gesellschaftskrisis der Gegenwart.* Eugen Rentsch, Erlenbach – Zürich. (Magyarul: Wilhelm Röpke: A harmadik út. Korunk társadalmi válsága. Auróra kiadás, Budapest, 1943.)
- R. Várkonyi Ágnes, 1961. – *Thaly Kálmán történetírása.* Akadémiai Kiadó, Budapest. (Tudománytörténeti tanulmányok 1.)
- R. Várkonyi Ágnes, 1973. – *A pozitívista történet szemlélet a magyar történetírásban.* I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Tudománytörténeti tanulmányok 6.)
- R. Várkonyi Ágnes, 1980. – „Ad pacem universalem” A szatmári béke nemzetközi előzményeiről. *Századok*, 2. 165–199.
- R. Várkonyi Ágnes, 1994. – *Europica varietas – Hungarica varietas.* Tanulmányok, Akadémiai, Budapest.
- R. Várkonyi Ágnes, 2010. – *Európa Zrínyije. Válogatott tanulmányok.* Argumentum Kiadó, Budapest.
- R. Várkonyi Ágnes, 2006. – A Bocskai-szabadságharc nemzetközi háttere. In *Papp Klára, Jeney-Tóth Annamária, szerk, 2006.* 21–38.
- R. Várkonyi Ágnes, 2009. – Angyal Dávid, a történetíró. Tudománytörténeti vázlat. In *Császtrvai Tünde, Halász Ferenc, Ujváry Gábor, szerk, 2009.* 69–95.
- R. Várkonyi Ágnes, 2011a. – A pályakezdés esélyei: In *Ujváry Gábor, szerk, 2011.* 35–57.
- R. Várkonyi Ágnes, 2011b. – Esélyek és alternatívák a szatmári béketárgyaláson 1710–1711. *Hadtörténelmi Közlemények.* 124. 4. 985–1012.
- Saad József, vál, bev, s. a. r. jegyz, 2000. – *Magyary Zoltán.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, (Magyar Panteon 8.)
- Ságváry Ágnes, 2011. – A fel nem fedezett Bibó: Bibó István, mint a nemzetközi kapcsolatok tudományág hazai megalapítója. *Külföldi Szemle*, 2. 136–153.
- Salamon Konrád, 2011. – Népi mozgalom – harmadik út. *Kortárs Online*, 12. <http://www.kortaronline.hu/2011/12/nepi-mozgalom---harmadik-ut>

- Sándor Iván, 1988. – *Leperegnek a nyolcvanas évek. A kilencvenes évek és Bibó hagyatéka*. Magvető, Budapest.
- Sárközi Máttyás, 2011a. – *Levelek Zugligerből*. Kortárs Kiadó, Budapest. Phoenix Könyvek.
- Sárközi Máttyás, 2011b. – Bibó István és Sárközi Márta barátsága. *Holmi*, 8. 1018–1022.
- Schleifer, Ronald, 2000. – *Modernism and Time: The Logic of Abundance in Literature, Science, and Culture, 1880–1930*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Schlett István, 1993. – Deák – tükörben. A „haza bölcse” Eötvös, Kossuth és Bibó látószögéből. *Világosság*, 12. 15–25.
- Schmidt, Jochen, 1992. – *Populismus oder Marxismus. Zur Ideengeschichte der radikalen Intelligenz Rumániens 1875 – 1915*. Verlag der Tübinger Gesellschaft, Tübingen.
- Schmidt-Voges, Inken, Westphal, Siegrid, Arnke, Volker, Bartke, Tobias, hrg, 2010. – *Pax perpetua. Neuere Forschungen zum Frieden in der Frühen Neuzeit*. Oldenburg Verlag München.
- Schubert, Gabriella–Sundhaussen, Holm, hrg, 2008. – *Prowestliche und antiwestliche Diskurse in den Balkanländern/Südosteuropa*. Verlag Otto Sagner, München.
- Schweitzer András, 2006a. – *Az átalakuló Izrael/Palesztina-konfliktus és a Jeruzsálem-kérdés*. Ph. D. értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Kapcsolatok Multidiszciplináris Doktori Iskola. Irattár.
- Schweitzer András, 2006b. – Ciprus és a közel-keleti konfliktus. Bibó István rendezési elképzelései mai szemmel, *Mediterrán Világ*, 12.
- Sheehan, James J, 1993. – *German History, 1770–1866*. Oxford University Press, Oxford.
- Sheehan, James J, 1999. – *German Liberalism in the Nineteenth Century*. Humanity Books, New York.
- Shelton, Anita Krystyna, 1989. – *The Democratic Idea in Polish History and Historiography: Franciszek Bujak, 1875–1953*. East European Monographs, Boulder, CO.
- Seton-Watson, Hugh, 1965. – *Nationalism Old and New*. Methuen, London.
- Seton-Watson, Hugh, 1977. – *Nations and states: An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*. Methuen, London.
- Siptár Dániel, 2003. – „Sine nobis de nobis” A békekötés, mint a Rákóczi-szabadságharc kirobbanásának oka és célja. In *Tamás Edit, szerk, 2003. II. 217–242*.
- Snopek, Jerzy, 2011. – Bibó aktualitása. <http://www.kortaronline.hu/2011/12/bibo-aktualitasa/2498>
- Somló, Felix, 1917. – *Juristische Grundlehre*. Verlag von Felix Meiner, Leipzig.
- Standeisky Éva, 2005. – Csábítánc és kiszorítódsi. Az 1945-ös Új Szellemi Front. *Múltunk*, 4. 4–41.
- Standeisky Éva, 2008a. – „Morális nyugtalanság és féltő gond”. A demokrata Szekfű Gyula. *Múltunk*, 4. 73–109.
- Standeisky Éva, 2008b. – Szekfű Gyula az 1944–45-ös sorsfordulóról. *Élet és Irodalom*, május 9. 19.
- Standeisky Éva–Kozák Gyula–Pataki Gábor–Rainer M. János, szerk, 1998. – *A fordulat évei: Politika, képzőművészet, építészet, 1947–1949*. 1956-os Intézet, Budapest.
- Steiner, Henry J., Philip Alston, Ryan Goodman, eds, 2008. – *International Human Rights in Context: Law, Politics, Morals. Texts and Materials*. Oxford University Press, Oxford.
- Sternhell, Zeev, 1996. – *Neither Right nor Left: Fascist Ideology in France*. Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Sugar, Peter F.–Lederer, Ivo, E. eds, 1969. – *Nationalism in Eastern Europe*, University of Washington Press, Seattle.

- Szabadfalvi József*, 1999. – *Jogbölcseleti hagyományok*. Multiplex Media–Debrecen University Press, Debrecen.
- Szabadfalvi József*, szerk, 1995. – *Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Prudentia Iuris, Miskolc.
- Szabadfalvi József*, 1999. — Bibó István és a Szegedi Iskola. In *Dénes Iván Zoltán*, szerk, 1999. 125–152.
- Szabad György*, 1967. – *Forradalom és kiegyezés válaszüttján 1860–61*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szabad György*, 1986. – Történelmi úttévesztésünk értelmezője. *Kortárs*, 11. 147–152.
- Szabó Dezső*, 1911. – Válasz nagyméltóságú gróf Tisza István volt miniszterelnök, nagybirtokos úrnak. *Nyugat*. 809–812.
- Szabó Dezső*, 1915a. – Az individualizmus csődje. *Huszdik Század*, 81–94.
- Szabó Dezső*, 1915b. – Az individualizmus csődje I. *Huszdik Század*, 332–334.
- Szabó Dezső*, 1919. – *Az elsodort falu*. Táltos, Budapest.
- Szabó Dezső*, 1926. – *Segítség*. Regény három kötetben. Genius, h. é. n. [Budapest]
- Szabó Dezső*, 1937. – *Ede megevő ebédem. Milyen Szekfű nyílt Schittenhelm Ede sírján?* Ludas Mátyás füzetek, Budapest.
- Szabó Dezső*, 1939–1940. – *Lírai történet szemlélet. (Tanulmány)*. Ludas Mátyás füzetek, 55–56. Budapest, december–január.
- Szabó Dezső*, 1940. – *A bánya mélye felé*. Ludas Mátyás füzetek, Budapest.
- Szabó Dezső*, 1942. – *A mélymagyarhoz. (Levél)*. Ludas Mátyás füzetek, 78. Budapest, május. Kötetben: *Szabó Dezső*, 1990. 510–525.
- Szabó Dezső*, 1990. – *A magyar Káosz. Pamfletek*. Vál, szerk, s. a. r. Nagy Péter. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Szabó Dezső*, 1991. – *Az egész látóhatár. Politikai és irodalmi tanulmányok, levelek, vitairatok*. I–II. Püski, Budapest.
- Szabó Lajos*, szerk, 2004. – *Ablaknyitás. Keresztény önismeret falakon kívül és belül*. Luther Kiadó, Budapest.
- Szabó Lőrinc*, 1958. – *Örök barátaink. A költő kisebb lírai műfordításai*. I–II. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- Szabó Márton–Kiss Balázs–Boda Zsolt*, szerk, 2000. – *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Universitas, Budapest.
- Szabó Miklós*, 1989. – *Politikai kultúra Magyarországon, 1896–1986. Válogatott tanulmányok*. Medvetánc–Atlantisz, Budapest.
- Szabó Miklós*, 2000. – *Nincs harmadik út. Gondolatok a magyar polgárosodás útvesztőiről*. Beszélő, 1. 53–58.
- Szabó Zoltán*, 1937. – *A néma forradalom a bíróság és a parlament előtt*. Kovács Imre igaztási és nemzetgyalázási pere. Szolgálat és Írás Munkatársaság kiadása.
- Szabó Zoltán*, 1938. – *Cifra nyomorúság*. Cserépfalvi, Budapest.
- Szabó Zoltán*, 1939a. – *Két pogány közt*. MEFHOSZ Könyvkiadó Budapest. (Magyarok Könyvtára 2.)
- Szabó Zoltán*, szerk, 1939b. – *A Szellemi Honvédelem naptára 1940*. Globus Nyomdai Műintézet, Budapest.
- Szabó Zoltán*, 1940. – *Összeomlás*. Francia útinapló. *Nyugat*. 156, 211.
- Szabó Zoltán*, 1959. – *Szárszöv. Új Látóhatár*, (München) július 15.
- Szabó Zoltán*, 1960. – *Harmadik út*. *Bibó István válogatott tanulmányai*: Utószó.

- Szabó Zoltán, s. a. r. 1960. – *Hamadik út. Bibó István válogatott tanulmányai*. S. a. r. és bev. Szabó Zoltán. Magyar Írók Szövetsége Külföldön–Irodalmi Újság–Magyar Könyves Céh. London.
- Szabó Zoltán, 1984. – *A tusakodó ember* (Németh Lászlóról) II. *A la recherche* [1975] In Szabó Zoltán: *Ősök és Társak*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern.
- Szabó Zoltán, 1985. – *Hazugság nélkül*. [Programcikk] *Magyar Füzetek*, Párizs, 1985. 16. 7–18.
- Szabó Zoltán, 1987a. – *Terepfelverés*. S. a. r. Czigány György. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern.
- Szabó Zoltán, 1987b. – *A hetedik napon. Századvég*. 4–5. Budapest. 293–296.
- Szabó Zoltán, 1990. – *Hazugság nélkül*. 1–3. Sorozat-szerk. András Sándor–Gyurgyák János–Kenedi János, s. a. r. Kenedi János, szerk. Markwarth Ágnes, Bibliogr. Gyurgyák János–Héttorony Könyvkiadó, Budapest. (Szabó Zoltán Összegyűjtött Munkái, I.)
- Szabó Zoltán, 1992. – *Szellemi Honvédelem*. Szerk. András Sándor–Gyurgyák János–Kenedi János, s. a. r. Kenedi János, szerk. Markwarth Ágnes, Bibliogr. Gyurgyák János. Héttorony Könyvkiadó, Budapest. (Szabó Zoltán Összegyűjtött Munkái, II.)
- Szabó Zoltán, 2006. – *1956. Korszakváltás*. Sorozat-szerk.: András Sándor–Gyurgyák János–Kenedi János. Osiris Kiadó, Budapest. (Szabó Zoltán Összegyűjtött Munkái, IV.)
- Szabó Zoltán, 2011. – *Nyugati vártán. Esszék és publicisztikai írások*. I–II. S. a. r., szerk. András Sándor. Osiris–Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Budapest. (Szabó Zoltán Összegyűjtött Munkái, V.)
- Szalai Pál, 1991. (1980)– *Meghaladható a liberális demokrácia?* In *Bibó-émlékkönyv*, 1991. II. 173–182.
- Szalai Sándor, 1948. – *Bevezetés a társadalomtudományba*. Egyetemi nyomda, Budapest, 1948.
- Szálinger Balázs, 2011. – *Bibó* (vers). *Korunk*, 7. 3–5.
- Szárszó, 1943. – 1983. – *Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete*. Dokumentumok Főszerk: Pintér István, Szerk: Győrffy Sándor, Sebestyén László, Sipos Attila. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Széchenyi Ágnes, 2009. – *Lélegzetvétél. Válasz 1946–1949*. Argumentum, Budapest.
- Széchenyi Ágnes, szerk, 2004. – *Menedékház. Sárközi Márta emlékkönyv*. Magvető, Budapest.
- Szegedy-Maszák Mihály, 1996. – *Ködképek a diplomáciában*. In *Szegedy-Maszák Aladár: Az ember ősszel visszanez...*. Egy volt magyar diplomata emlékirataiból I–II. (Extra Hungariam – Európa História II. 464.)
- Szekfű Gyula, 1913. – *A száműzött Rákóczi, 1715–1735*. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata, Budapest.
- Szekfű Gyula, 1916. – *Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczit?* Dick Manó kiadása, Budapest.
- Szekfű Gyula, 1920. – *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Élet Rt, Budapest.
- Szekfű Gyula, 1922. – *Három nemzedék*. Második kiadás. Élet Rt, Budapest.
- Szekfű Gyula, 1931. – *A tizenharmadik század*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, é. n. (Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. VI.)
- Szekfű Gyula, 1933. – *A tizenkilencedik és a huszadik század*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, é. n. (Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. VII.)
- Szekfű Gyula, 1934. – *A magyar renaissance*. Mohács. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. In Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. III. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, é. n. 321–446, 474–482.
- Szekfű Gyula, 1935–1936. – *Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar történet*. Második, bővített, teljes kiadás. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.

- Szekfű Gyula, szerk. 1939. – *Mi a magyar?* Magyar Szemle Társaság Budapest. *A Magyar Szemle Könyvei XV.*
- Szekfű Gyula, 1947. – *Forradalom után.* Cserépfalvi, Budapest.
- Szekfű Gyula, 1955. – *Az értelmiségiek átállása a felszabadulás idején.* *Csillag*, 1633–1639.
- Szenes Sándor, 1986. – *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok. Beszélgetések.* Felelős kiadó: Szenes Sándor, Budapest.
- Szentpéteri István, 1989. – Bibó Szegeden. Előadás. Szeged, 1989 tavasza. Gépelt kézirat. *SZTE Egyetemi Könyvtár, Társadalomelméleti Gyűjtemény.*
- Szentpéteri István, 1993. – Szentpéteri István: Legitimitás, jog és alkotmány viszonya Bibó István nézetrendszerében. In *Emlékkönyv Kemenes Béla egyetemi tanár 65. születésnapjára.* JATE, Szeged,
- Sziklai László, 1981. – *Demokrácia és realizmus. Világosság*, 1. 44.
- Szilágyi Sándor, 1987. – Bibó István levelesládájából. *Valóság*, 8. 22–40.
- Szilágyi Sándor, 1990. – *Mitteuropas politischer Therapeut.* In *István Bibó: Zur Judenfrage. Am Beispiel Ungarns nach 1944.* Verlag Neue Kritik, Frankfurt am Main, 1990. 7–21.
- Szilágyi Sándor, vál. s. a. r., bev. jegyz. 2001. – *Bibó István.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest. (Magyar Panteon, 11.)
- Szöllősy Pál – Balla Bálint, szerk. 2003. – *Európa keresztútjain. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem 33 éve.* Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Basel–Budapest.
- Sztambolijfszki, Alekszandar, 1945. – *Политически партии или съсловни организации.* Фондация Земеделско Съюзно Издателство-Ал. Стамболийски, Szófia.
- Szűcs Jenő, 1991 (1980). – Vázlat Európa három történeti régiójáról. In *Bibó-émlékkönyv I.* 161–219.
- Takáts József, 2007. – *Modern magyar politikai eszmetörténet.* Osiris Kiadó, Budapest. Osiris tankönyvek.
- Takáts József, szerk. 1992. – *Bibó István életművének aktualitása.* Konferencia a Friedrich Ebert Stiftung támogatásával, Szeged, 1992. november 5–7. Friedrich-Ebert-Stiftung, Budapest. 162–165.
- Tamás Gáspár Miklós, 1994. – *Másvilág. Politikai esszék.* Új Mandátum, Budapest.
- Tamás Gáspár Miklós, 2006. – *Vallásháború vagy osztályharc. Élet és Irodalom*, L/40, október 6.
- Tatár György, 2009. – *Izrael. Tájékpécs csata közben.* Kalligram Könyvkiadó, Budapest.
- Teke Zsuzsa, 1990. – *Mátyás, a győzhetetlen király.* Helikon, Budapest.
- Tibi, Bassam, 1997. – *Arab Nationalism: Between Islam and the Nation State.* 3rd. edition, Palgrave Macmillan, Houndmills Basingstoke.
- Tomašić, Dinko, 1937. – *Društveni razvitak Hrvata: rasprave i eseji.* Hrvatska naklada, Zágráb.
- Tomuschat, Christian, ed. 1993. – *Modern Law of Self-Determination.* Martinus Nijhoff, Dordrecht.
- Tonge, Jonathan, 2006. – *Northern Ireland. Polity*, Cambridge.
- Tóth Ágnes, 1992. – Bibó István memorandumai a magyarországi német lakosság kitelepítésével kapcsolatban. In *Bács-Kiskun megye múltjából XI.* Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét. 330–383.
- Tóth Ágnes, 1993. – *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák lakosságcsere összefüggései.* Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét.
- Tóth Ágnes, 2008. – *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete.* Gondolat Kiadó, Budapest.

- Tóth-Matolcsi László, 2005. – *Műhely a lehetetlenséghez. Kapcsolódási pontok Bibó István és Ravasz László életművében*. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. (Eszmetörténeti Könyvtár, 4.)
- Tőkéczi László, 1999. – *Történelem, eszmék, politika*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Trencsényi Balázs, 2007. – *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. (Eszmetörténeti Könyvtár, 6.)
- Trencsényi Balázs, 2008. – *Vesztes csapaton ne változtass! Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok*. 2000 4. 3–9.
- Trencsényi Balázs et alia, eds, 2006, 2007, 2010. – *Discourses of Collective Identity in Central and Southeastern Europe (1770–1945). Texts and Commentaries. 1. Late Enlightenment – Emergence of the Modern ‘National Idea’, 2. National Romanticism – The Formation of National Movements, 3/1. Modernism – The Creation of Nation-States*. Central European University Press, Budapest–New York.
- Trencsényi Balázs, 2011a. – *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. (Eszmetörténeti Könyvtár, 14.)
- Trencsényi Balázs, 2011b. – *Antaiosz kalandjai Kelet-Európában. Agrárpopulista diskurzusok a két világháború között*. In *Pénzes Ferenc–Rác Sándor–Tóth-Matolcsi László, szerk*, 206–228.
- Trencsényi Balázs, 2011c. – *The Politics of National Character: A Study in Interwar East European Thought*. Routledge, Oxford.
- Ujváry Gábor, szerk, 2011. – *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében*. Ráció Kiadó, Budapest. (Kodolányi János Főiskola Történeti Műhelyének Kiadványai 2.)
- Ungváry Krisztián, 2000. – *Gyötrő illúziók. Bibó és 1945 eseményei. Beszélő*, 1. 40–48.
- Vajda Mihály, 2008. – *Aktuális-e még Bibó István? Mozgó Világ*, február, <http://mozgovilag.com/?p=860>
- Vályi Nagy Ervin, 1991, (1980) – *Gondviselésűt – kontra és pró*. Bibó István Uchroniája elé. In *Bibó-émlékkönyv II*.
- Van Dijk, Teun, 1978. – *A note on the partial equivalence of text grammars and context grammars*. In *Loftin & J. Silverberg, eds*, 1978. 135–144.
- Vansittart, Robert Gilbert, 1941a. – *Black Record: Germans Past and Present*. H. Hamilton, London.
- Vansittart, Robert Gilbert, 1941b. – *Roots of the Trouble*. London.
- Vansittart, Robert Gilbert, 1942. – *Lessons of My Life. Fight for Freedom*, London.
- Vansittart, Robert Gilbert, 1943. – *Broadcast... to the U. S. A. on August 1st*. London.
- Vansittart, Robert Gilbert, 1944. – *The Leopard and the Spots*. Hutchinson & Co., London–New York.
- Vansittart, Robert Gilbert, 1945. – *The German Octopus*. Hutchinson, London.
- Vansittart, Robert Gilbert, Baron, 1958. – *The Mist Procession: the Autobiography of Lord Vansittart*. Hutchinson, London.
- Vas Tibor, 1935. – *Die Bedeutung der tranzendentalen Logik in der Rechtsphilosophie*. Városi Nyomda és Könyvkiadó, Szeged. In *Acta litt. ac. scient. reg. Univ. hung. Francisco Josephinae. Lectio Juridico-Politica*. Tom. VI. Fasc. 1.
- Veber (Weber), France, 1927. – *Idejni temelji slovanskega agrarizma*. Kmetijska tiskovna zadruha Ljubljana.
- Verdross, Alfred, 1926. – *Die Verfassung der Völkerrechtsgemeinschaft*. Springer, Wien-Berlin.
- Véres Péter, 1939. – *Szocializmus, nacionalizmus*. Mefhosz, Budapest.

- Vezér Erzsébet 1991 (1980). – Töprengés az antiszemitizmusról Bibó István tanulmánya nyomán. In *Bibó-émlékkönyv* I. 227–235.
- Vierkandt, Alfred, szerk, 1931. – *Handwörterbuch der Soziologie*. Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart.
- Walicki, Andrzej, 1969. – *The Controversy over Capitalism: Studies in the Social Philosophy of the Russian Populists*. Clarendon Press, Oxford.
- Walicki, Andrzej, 1994. – *Poland between East and West. The Controversies over Self-Definition and Modernisation in Partitioned Poland*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Wawrzeńnik, Piotr, szerk., 2008. – *Societal Change and Ideological Formation among the Rural Population of the Baltic Area, 1880–1939*. Södertörns högskola, Huddinge.
- Wink Walter, 1992. – *Engaging the Powers. Discernment and Resistance in a World of Domination*. Fortress Press, Minneapolis. Rövid magyar nyelvű ismertetését lásd Csepregi András, 2004. In *Szabó Lajos, szerk, 2004*. 324–336.
- von Wiese, Leopold, 1931. – Leopold von Wiese: Beziehungslehre. In *Vierkandt, Alfred, szerk. 66–81*.
- von Wiese, Leopold 1942. – Die Ethik und das System der zwischenmenschlichen Beziehungen. Zeitschrift für Öffentliches Recht, XXII. köt. 4–5. füzet (december). 461–468.
- Zrínyi Miklós, 2004. – Összes művei. Prózái munkák. S. a. r, jegyz. Koltsár Péter. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Zsidai Ágnes, 1989. – Tény és érték. (Moór Gyula és Horváth Barna jogfilozófiai vitája) *Jogtudományi Közöny*. 10. 513–519.
- Zsidai Ágnes, 2005. – A jog genus proximuma (Horváth Barna processzuális jogelmélete) *In Jura*. 2. 146–151.
- Zsidai Ágnes, 2008a. – *A tiszta jogszociológia*. Horváth Barna szinoptikus jogbölcsélete. Szent István Társulat, Budapest.
- Zsidai Ágnes, 2008b. – *Jogbölcséleti torzó. Bibó István jogelméletének rekonstrukciója*. Szent István Társulat, Budapest. Bibliotheca Iuridica. 33.

<http://www.baltictimes.com/news/articles/17774/>

<http://cliftonchadwick.wordpress.com/2010/05/17/baltazar-garzon-crusading-spanish-judge-suspended-finally/>

<http://www.oxforddnb.com/view/printable/36630>

<http://www.ulb.ac.be/droit/cdi/Site/Bourquin.html>

A kötet szerzői

BALOG IVÁN (1956) PhD, szociológus, a szegedi egyetem habilitált docense, a Bibó István Szellemi Műhely alapító tagja. Főbb kutatási területei: Bibó István munkássága, a zsidó identitás és az antiszemitizmus, illetve az ifjúságszociológia. Fontosabb munkái: *Politikai hisztériák Közép-és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2004; *Bibó István recepciója. Politikai áértelmezések*. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2010. balog.ivan56@gmail.com

BIBÓ ISTVÁN, IFJ. (1941) PhD, művészettörténész, tanár, ny. gimn. igazgató. Kutatási és tevékenységi területe 1965 óta műemlékvédelem és 18–19. századi építészettörténet; emellett 1979 óta Bibó István (1911–1979) hagyatékának gondozása, 1986 óta pedig iskolaszervezés, alapítás és működtetés is. A Bibó István Szellemi Műhely tagja. Monográfiája: *Pollack Mihály. (Az építészet mesterei)*. Holnap Kiadó, Budapest, 2008. bibopista@gmail.com.

BOTTONI, STEFANO (1977), PhD (Bolognai Egyetem), történész, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet tudományos munkatársa. Szakterülete: Kelet-Európa XX. századi története. A Bibó István Szellemi Műhely tagja. Eddigi fő művei: *Transilvania rossa. Il comunismo romeno e la questione nazionale, 1944–1965*. Carocci, Roma, 2007; *Sztálin a székelyeknél. A magyar autonóm tartomány története (1952–1960)*. Pro-Print, Csíkszereda, 2008; *Un altro Novecento. L'Europa orientale dal 1919 ad oggi*. Carocci, Roma, 2011; *Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság 1956–1959* (főszerkesztő). Pro-Print, Csíkszereda, 2006; *István Bibó. Il problema storico dell'indipendenza ungherese* (társszerkesztő). Marsilio, Venezia, 2004. stefanob77@yahoo.it; stefanob@yahoo.it; sbottoni@history.mta.hu

CSEPREGI ANDRÁS (1962), PhD (Durhami Egyetem, Egyesült Királyság), evangélikus lelkész és rendszeres teológus, a Budapest-Fasori Evangélikus Gimnázium lelkésze, a Bibó István Szellemi Műhely tagja. Disszertációja az Evangélikus Hittudományi Egyetem kiadásában jelent meg *Two Ways to Freedom: Christianity and Democracy in the Thought of István Bibó and Dietrich Bonhoeffer* címmel. A Műhely tagjaként lefordította Robert N. Berki „A moralizmus realizmusa: Bibó István politikai filozófiája” című tanulmányát. Újabb írásai között olvasható: „Genuine or Elitist Democracy? Christianity and Democracy in the Thought of István Bibó and Dietrich Bonhoeffer” in *From Political Theory to Political Theology. Religious Challenges and the Prospects of Democracy* (Continuum, 2010); „A keresztény erőszakmentességtől a szabadságjogok európai rendszeréig” *Confessio* (2011/3.); „The Spiral of Violence and the Non-violent Power of Christ: A Theological Reading of the Political Philosophy of István Bibó” in *The Future of Political Theology* (Ashgate, 2012). csepregia@nyf.hu; csepregi.andras@fasori.hu

DÉNES IVÁN ZOLTÁN (1946), MAE (London), DSc (Budapest), eszmetörténész, kutatóprofesszor, Kodolányi János Főiskola. A Bibó István Szellemi Műhely alapító tagja és elnöke, az *Eszmetörténeti Könyvtár* és a *Bibó István munkái. Centenárium sorozat* szerkesztője. Könyvei: A „realitás” illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976; *Az önrendelkezés érvényessége*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1988 (Nemzet és emlékezet); *Közügyem emelt kiváltságörzés. A magyar konzervatívok szerepe és értékvilága az 1840-es években*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989; *Eltorzult magyar alkot. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával*. Osiris Könyvkiadó, Budapest, 1999; *Európai mintakövetés – nemzeti öncélúság. Értékvilág és identitáskeresés a 19–20. századi Magyarországon*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2001; *Szabadság – közösség. Programok és értelmezések*. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2008; *Liberális kihívásra adott konzervatív válasz*. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2008; *Conservative Ideology in the Making*. Central European University Press, Budapest–New York, 2009; *Az „illúzió” realitása. Kollektív identitásprogramok*. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. <http://www.kodolanyi.hu/munkatarsak/661/Dr.%20D%C3%A9nes%20Iv%C3%A1n%20Zolt%C3%A1n>; <http://www.bibomuhely.hu/tagok/Denes-Ivan-Zoltan>; http://www.ae-info.org/ae/User/Denes_Ivan/CV; http://www.ae-info.org/ae/User/Denes_Ivan/denes_ivan_zoltan_publications.pdf; http://www.ae-info.org/ae/User/Denes_Ivan/Highlight; diz@kodolanyi.hu

H. SZILÁGYI ISTVÁN (1963), PhD, habilitált egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, 1088, Budapest, Szentkirályi utca 28-30. Kutatási terület: „jog és irodalom”, jogi antropológia, Horváth Barna és Bibó István bölcelete. A Bibó István Szellemi Műhely tagja. Főbb művei: Loss Sándor, Szabadfalvi József, Szabó Miklós, H. Szilágyi István, Zódi Zsolt: *Portrévázlatok a magyar jogbölceleti gondolkodás történetéből. Pulszky – Pikler – Somló – Moór – Horváth – Bibó*. Miskolc: Bíbor Kiadó, 1995; *A jogi antropológia főbb irányai. Történeti és elméleti vázlat*. Budapest: Osiris Kiadó, 2000; *Jog – irodalom. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből*. Szeged. SzTE–ÁJK. Összehasonlító Jogi Intézet 2010. Telefon: (06-1) 4297-227. E-mail: kopi@jak.ppk.hu

KARÁCSONY ANDRÁS (1957), CSc, jogász, filozófus, kandidátus, egyetemi tanár, ELTE ÁJK, Filozófia Tanszék, az ELTE rektorhelyettese, a Bibó István Szellemi Műhely tagja. Kutatási terület: jogfilozófia, társadalomelmélet. Fontosabb publikációk: *Jogfilozófia és társadalomelmélet*. Pallas Stúdió-Attraktor Kft., Budapest, 2000; *Filozófia – társadalomelmélet*. Rejtjel, Budapest, 2007; *Paradigmák erőterében* (társszerző: Pokol Béla). Attraktor, Máriabesnyő, 2011. karacsony@ajk.elte.hu

KARDOS GÁBOR (1956) CSc, jogász, kandidátus, habilitált egyetemi tanár, az ELTE ÁJK Nemzetközi Jogi Tanszék vezetője, a Bibó István Szellemi Műhely tagja. Az Európa Tanács Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Chartája Szakértői Bizottságának magyar tagja. Könyvei: *Emberi jogok egy új korszak határán*. T-Twins, Budapest, 1995; *Üres kagylóléj? A szociális jogok nemzetközi jogi védelmének egyes kérdései*. Gondolat, Budapest, 2003; *Kisebbségek: konfliktusok és garanciák*. Gondolat, Budapest, 2007; (Társszerkesztő) Pál Dunay, Gábor Kardos, Andrew T. Williams (eds.): *New Forms of Security: Views from Central, Eastern and Western Europe*. Aldershot, Dartmouth, 1995; Kardos Gábor – Lattmann Tamás (szerk.): *Nemzetközi jog*. Eötvös, Budapest, 2010. kardos@ajk.elte.hu

KOVÁCS GÁBOR (1959), PhD, filozófus és eszmetörténész, tudományos főmunkatárs, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet. A Bibó István Szellemi Műhely alapító tagja. Főbb kutatási területek: politikai filozófia, modern kultúrkritika, zöld politikai gondolkodás, 20. századi magyar politikai eszmetörténet. Könyvei: *A megátalkodott jóhiszeműség esélyei*. Liget, Budapest: 2001; *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatók társadalmáig*. Bibó István, a politikai gondolkodó. Argumentum, Budapest: 2004; *Az utolsó kísértés – változatok a hatalomra*. Liget, Budapest, 2008; *Frankensteintől a zöldkélig – a gép és kritikusi*. Liget, Budapest, 2010. gbrkvc3@gmail.com

MOLNÁR GUSZTÁV (1948), PhD, geopolitikai szakember, a Partiumi Keresztény Egyetem Filozófia Tanszékének docense. Filozófus, egyetemi oktató. A Magyar Írószövetség, a Magyar Atlanti Tanács, az Erdélyi Magyar Filozófiai Társaság tagja. Kutatási területe: politikafilozófia, geopolitika. Könyvei: *Az elmélet küszöbén*. Bukarest, 1976; *Az erdélyi kérdés*. Kolozsvár, 1977; *Ó Anglia, Anglia... Esszé az angol forradalomról*. Bukarest, 1984; *Problema transilvană*. Szerk. Iași, 1999; *Geopolitikai szöveggyűjtemény*. Társ szerző, Budapest, 2002; *Tanulmányok: Centrum és periféria az új Európában*. 2003; *Transzcendens remény. A Limes-kör dokumentumai 1985–89*. Csíkszereda; *Alternatívák könyve I–II*. Kolozsvár, 2007. 2009–2011 között geopolitikai elemzéseket közölt az interneten: <http://vilagnaplo.blog.fn.hu>; gmolnar48@gmail.com

NOSZKAI GÁBOR (1963) jogász, ügyvéd, jogvédő, a Dr. Tóth Balázs Gergely Ügyvédi Iroda és a Bibó István Szellemi Műhely tagja. Kutatási területe: Szabó Zoltán író, szociográfus, szerkesztő életműve, szellemi portréja. noszkaig@t-online.hu

OROSZ ISTVÁN (1950–2012), esszéista, 1976-ban végzett az ELTE-n, magyar–orosz–esztétika szakon. Ő nyomtatta 1981–85 között a *Beszélőt*. Vajda Mihály csoportjában ő is fordította Heideggert. 1988-ban főként betegsége és kilátástalannak ítélt helyzete miatt családjával Angliába emigrált. A BBC magyar adásához került szerkesztőnek, de a rendszerváltást követően hazatért. Rendszeresen publikált a *Magyar Hírlapban*, az *Élet és Irodalomban* és a *Népszabadságban*. Tanulmánykötetei: *A Westminster-modell* (1993); *A „magyar kérdés”, Polgárok és alattvalók* (1996); *A szellem helye* (2001) és *Dokumentumtörténet* (2004). Regénye: *Egy szem eper* (2010). Az utóbbi években elszigetelten élt.

PÁSZTOR PÉTER (1960), műfordító, 1985-ben végzett a debreceni egyetemen, tanított a Ho Si Minhen, a Pázmányon és az IBS-en, szerkesztett az Európánál, és hosszú éveig szabadúszóként fordított, egyebek közt Leszek Kolakowski, Mircea Eliade, Northrop Frye, John Donne, John Irving, George Orwell, Dorothy Sayers, Jonathan Edwards és Roger Scruton műveit. Sokat fordít angolra is, legutóbb Bibó István főbb műveit (megjelenés előtt). pasztorp@hu.inter.net

PERECZ LÁSZLÓ (1959) DSc, filozófiatörténész, egyetemi tanár, BME, a Bibó István Szellemi Műhely tagja, a Szellemi Köztársaságért Alapítvány kuratóriumának elnöke, a *Magyar Tudomány* szerkesztője, A magyar filozófia történetével foglalkozik. Legutóbbi könyvei: *Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia”* (2008); *A felfedezett reneszánsz* (2009). pereczl@hotmail.com

RÁCZ SÁNDOR (1976), filozófus, történész, a Bibó István Szellemi Műhely tagja. Szakterülete: modern angolszász politikai filozófia, eszmetörténet, politikai antropológia. Publikációk: „Törvényesség vagy morál?”, In Dénes Iván Zoltán (szerk): *A megosztó válság: 2006. ősz*, Gondolat, Budapest, 2007. 77–98. „A polgári engedetlenség rawls-i értelmezése” In Huszonöt fennsik – A művészetektől a tudományokig, Szerk. Bujalos István, Valastyán Tamás, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011. 284–296; „Erkölcsei érvelés a demokratikus politikában” In *Nagy-erdei Almanach*, Szerk. Hornyák Péter István, Karap Zoltán, Debrecen, 2011. Védés előtt álló doktori értekezése, ami egyúttal publikálás előtt álló monográfiája: *Lehetséges-e a politikai közösség igazsága újraalkotása? Erkölcsi érvelés a demokratikus politikában*. shimazu28@gmail.com

R. VÁRKONYI ÁGNES, *Ruttkay Kálmánné* (1928), történész, professor emerita (ELTE BTK), az MTA levelező tagja, az MTA Történettudományi Bizottságának elnöke. A 17–18. századi magyar politikátörténet, a 19–20. századi historiográfia, az ikonológia és a történeti ökológia művelője. Elsőként tárta fel, hazai és külföldi levéltári források alapján a koraúj-kori magyar politikusok békekultúráját és közép-európai konföderációs terveit. Könyvei: *Vak Botlyán* (1951); *II. Rákóczi Ferenc* (Köpeczi Bélával), 1955, 1976, 2004); *A kuruc kor hősei* (1957, 1962, 1968), *Thaly Kálmán és történetírása* (1961); *A három részre szakadt Magyarország története 1526–1711* (1961, 1967, 1971); *Két pogány közt* (1968, 1972, 1975, 1979); *A pozitívista történeteszmélet* (1971); *A pozitívista történeteszmélet a magyar történetírásban I–II.* (1973); *Rákóczi-tükör I–II.* (1973, 2004); *A szécsényi országgyűlés* (1975); *Török világ és magyar külpolitika* (1975); *Magyarország keresztútjain. (Tanulmányok a XVII. századból).* (1978); *Erdélyi változások* (1984); *Buda visszavétele*, 1686. (1984); *Magyar reneszánsz udvari kultúra* (szerk, 1987); *Magyarország visszafoglalása 1683–1699* (1987); *A rejtőzködő Murányi Vénusz* (1987); *A fejedelem gyermekkora* (1989); *Monumenta Zrinyiana I.* (szerk, 1991), *Pelikán a fiaival.* Esszék. (1992); *Europica Varietas – Hungarica Varietas. Tanulmányok.* (1994, angolul: 2000); *A tűzvész tanú. Esszék.* (1995); *Alternatívák Mohács után. A történelem alternatívái.* (1996); *Megújulások kora. Magyarország története 1526–1711.* (1997, 2007); *A Királyi Magyarország 1541–1686* (1999); *A megosztottság évszázada 1526–1606.* (1999); *Századfordulóink. Esszék* (1999); *Táj és történelem Tanulmányok a történeti ökológia világából.* (2001); *Der König und der Fürst* (2001); *“The Common Case of Europe”* (2003); *Közép-Európa Rákóczi politikájában* (2003); *Ilona Zrinyi “Avrupa’nin en cesur kadim”* (2008, horvátul: 2012); *A Rákóczi szabadságharc.* (Társ-szerző: Kis Domokos Dániel. 2004); *„Európa közös ügye” Rodostó nézőpontjából.* (2009, törökül is.) *Európa Zrinyije. Válogatott tanulmányok.* (2010); *II. Rákóczi Ferenc* (2011); *Megújulások kora. Magyarország története 1526–1711* (2007); *Zrinyi Ilona, „Európa legbátrabb asszonya”* (2008); *Európa Zrinyije. Válogatott tanulmányok.* (2010). h7621var@ella.hu

SCHWEITZER ANDRÁS (1970) nemzetközi kapcsolatok PhD. (Corvinus), a HVG hetilap főmunkatársa, történelem szakos PhD. Hallgató. Kutatási területek: az Izrael/Palesztina konfliktus, illetve Kelet-Közép-Európa történelme a 19. század közepétől. Fontosabb publikációk: Ciprus és a közel-keleti konfliktus. Bibó István rendezési elképzelései mai szemmel. *Mediterrán Világ*, 2009/12.; *A négyeszer megoldott Izrael/Palesztina konfliktus és korunk „rejtett kérdése”.* *Külgügyi Szemle*, 2005/3–4.; Jeruzsálem nemzetközi jogi státusa – politikai dokumentumok és értelmezések. *Külgügyi Szemle*, 2003/1, Az 1941-es magyar holokauszt. Így végezték ők is. *HVG*, 2011/3 (aug. 6.); Az 1968-as magyar invázió Csehszlovákiában. Erődemo. *HVG*, 2008/25 (jún. 21.); Natonek József, az elfeledett őscionista. Magyar messiás. *HVG*, 2005/22 (jún. 4.). a.schweitzer@hvg.hu

TÓTH-MATOLCSI LÁSZLÓ (1977), PhD (politikai filozófia, ELTE BTK), politológus, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem, ÁJK. A Bibó István Szellemi Műhely tagja. Kutatási témák: Bibó István életműve, magyar eszmetörténet, nemzetközi politika, migráció-kutatás. Eddigi fő műve: *Műhely a lehetetlenséghez. Kapcsolódási pontok Bibó István és Ravasz László életművében*. Eszmetörténeti Könyvtár 4. Argumentum Kiadó, Budapest, 2005. tothmatolcsi.laszlo@law.unideb.hu

TRENCSENYI BALÁZS (1973), PhD, eszmetörténész, a Közép-európai Egyetem Történelem Tanszékének docense, a 2000 és az *East Central Europe* folyóiratok szerkesztője, az Academia Europaea (London) és a Bibó István Szellemi Műhely tagja. Kutatási területe: közép- és kelet-európai összehasonlító eszmetörténet, nacionalista diskurzusok, modern historiográfia. 2008-ban *„Negotiating Modernity”: History of Modern Political Thought in East Central Europe* c. projektjével elnyerte az European Research Council 5 éves kutatási ösztöndíját. Legfontosabb publikációi: *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1775–1945): Texts and Commentaries*, I–II. (Michal Kopečekkel szerk.) (Central European University Press, 2006-7); *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. (Argumentum Kiadó, 2007); *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe* (Zászkaliczky Mártonnal szerk.) (Brill, 2010); *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában* (Argumentum, 2011); *The Politics of „National Character”: A Study in Interwar East European Thought* (Routledge, 2012). CEU Történelem Tanszék 1151 Nádor u. 11. trencsenyib.ceu.hu

ZSIDAI ÁGNES (1960), CSc, jogász, habilitált egyetemi docens, ELTE ÁJK Állam-és Jogelméleti Tanszék, tanszékvezető. Egyik fő kutatási területe az újkantianus jogfilozófia, ezen belül a magyar jogbölcselet nagy alakjai munkásságának kritikai bemutatása. Monográfiát írt *A tiszta jogszociológia* címmel Horváth Barna szinoptikus jogelméletéről, továbbá *Jogbölcseleti torzó* címmel rekonstruálta Bibó István jogelméletét. További fő kutatási területe a legitimitás, legitimáció és legalitás problematikája. Számos publikációja jelent meg a rendszerváltások igazságtételének politológiai és jogelméleti kérdésköréről. Ügyvédként másfél évtizede állandó jogásza az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának. zsidaiagnes@ajk.elte.hu; zsidai.agnes@upcmail.hu

Névmutató

- Abbasz, Mahmúd 404, 409, 412
Abramović, Mihajlo 306
Agee, Chris 170, 435, 515
Ágoston, Hippói, Szt., (Aurelius Augustinus)
51, 234, 239, 268, 280
Albert Gábor 23, 515
Allington, Daniel 14, 515
Alston, Philip 425, 536
Amzár, Dumitru Constantin 323
Anastasiu, Harry 431, 515
Anderson, Perry R. 43
András László 340
András Sándor 495, 515, 538
Andrei, Petre 309
Angyal Dávid 520, 535
Anna Stuart, angol királynő 347
Antalfy György dr. 170
Arany Bálint 163
Arendt, Hannah 358, 515
Argentieri, Federigo 374
Arisztotelész 239, 246, 250, 260, 515
Arnke, Volker 522, 536
Aron, Raymond 418, 515
Assmann, Jan 13, 515
Aughey, Arthur 435, 515
Augstein, Rudolf 217, 515
Avishait, Bernard 411
- Babits Mihály 68, 475, 476, 515, 531
Bacon, Francis 338
Bakk Miklós 23, 174, 195, 242, 339, 378,
380, 515, 518
Balla Bálint 491, 519, 539
Balog Iván 8, 13, 15, 17–19, 22–25, 27–29,
33–37, 77, 79, 82–86, 95, 96, 107, 110,
160, 161, 166, 171, 186, 191, 193, 204,
211–213, 246, 254, 353, 354, 364, 367,
375, 415, 493, 515, 516, 518, 519, 533,
543
Balogh L. Béni 385, 516
Bánkúti Imre 516
Baráth István András 168, 169
Bárdi Nándor 159, 162, 263, 384, 516
Bársony István 516
Bartke, Tobias 522, 536
Barta János 516
Bartók Béla 290, 459, 474, 524
Bartucz Lajos 475
Báthori István, eccsedí 342
Baumgarten, Jürgen 515
Beck Tibor 15, 516, 533, 534
Beér János 170
Békés Csaba 126
Bell, John D. 302, 516
Bence György 18, 36, 110, 111, 251, 516
Benda Kálmán 346
Bene Sándor 13, 344, 388, 453, 516
Beneš, Eduard 162, 303, 388
Benseval, francia követ 348
Beran, Rudolf 304
Bercsényi Miklós, gr. 345
Bereczky Piroška 161
Berend T. Iván 523
Berényi Gábor 517
Bergson, Henri 68, 69, 516
Berkes Tamás 155, 516
Berki Róbert Nándor 24, 145, 231, 517, 543
Berlin, Isaiah 351, 352, 360, 368, 433, 517
Bernát György 523
Bernea, Ernest 323, 517
Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem 342
Bethlen István, gr. 310
Bethlen Mihály 342, 517
Bibó István, ifj. 16, 23, 115, 132, 165, 485,
491, 518, 519, 543
Bibó Judit 524
Bičanić, Rudolf 305,, 312, 519
Bikich Gábor 492

- Biondich, Mark 305, 519
 Bíró Péter 225
 Bismarck, Otto von, hg. 367, 368
 Bivolínyi István 516
 Black, Cyril E. 519, 533
 Blanqui, Louis Auguste 298
 Blum, Leon 482
 Bocskai István, Erdély és Magyaró. fejedelme
     331, 340, 349, 527
 Bodin, Jean 336, 343
 Bognár Bulcsu 29, 30, 519
 Bojta Béla 168
 Bojtár Endre 521
 Bojtár Péter 521
 Boldizsár Iván 476
 Bonhoeffer, Dietrich 497, 519, 520, 543
 Borbándi Gyula 210, 225, 310, 387, 459,
     477, 478, 494, 519
 Borbíró Virgil 484
 Borbíró Virgílné (Bierbauer) 518
 Boris János 528
 Bottoni, Stefano 374, 543
 Brölmann, Corinne 424, 524
 Brown, William 368, 519
 Buják, Franciszek 308, 312, 318, 536
 Bultmann, Rudolph 277
 Burke, Kenneth 442
 Butler, Hubert 170, 435, 515, 520
 Buza László 418, 520
 Búza László 43

 Canovan, Margaret 296, 520
 Cassese, Antonio 425, 520
 Cedroni, Lorella 520
 Černý, Bohumil 304, 520
 César, Jaroslav 304, 520
 Chałasiński, Józef 308
 Cipek, Tihomir 305, 520
 Closests, François de 287
 Cohen, Tom 404, 520
 Comenius, Johannes Amos 339
 Contarini, Gasparo 275
 Coogen, Tim Pat 435, 520
 Crick, Bernard 518, 528
 Cvetković, Dražiša 305
 Cvijić, Jovan 318

 Czempiel, Ernst-Otto 430, 520, 533
 Czigány György 538
 Czigány Lóránt 490, 520, 534

 Csáky Imre 347
 Császtvai Tünde 520, 535
 Csajtei Dezső 80, 520
 Csepregi András 8, 23, 25, 29, 33, 145, 213,
     285, 496, 502, 517, 520, 541, 543
 Cserenyey Géza 163, 520
 Csernyisevszkij, Nyikolaj Gavrilovics 298
 Csicsery-Rónai István 163, 520
 Csicskó Mária 132
 Csiki, kihallgatótiszt 138
 Csizmadia Andor 178, 520
 Csizmadia Ervin 292, 520

 Dabasi-Schweng Lóránt 191
 Dániel János 342
 Darvas József 310, 459, 523
 Daszkalov, Rajko 303
 Daszkalov, Rumen 303, 521
 Davies, Norman 155, 521
 Deák Ferenc 179, 182, 209, 349, 536
 Debreczeni József 521
 Deér József 172
 Defoe, Daniel 340
 Dékány István 257
 Demeter M. Attila 23, 521
 Dénes Iván Zoltán 9, 13, 21–24, 27, 30, 31,
     43, 53, 77, 104, 110, 147, 148, 155, 159,
     161, 163–165, 171, 172, 175, 181, 185,
     186, 193, 195, 196, 199, 201–204, 207,
     208, 212, 213, 216, 223, 236, 245, 247,
     295, 332, 351–354, 356, 358, 361, 364,
     374, 376, 382, 384, 439, 441, 442, 496,
     515–523, 525, 528, 529, 530, 532–534,
     537, 544, 546
 Diez, Thomas 431, 522
 Dimitrov, George M. 302, 522
 Dimitrov, Georgi 365
 Dimou, Augusta 297, 522
 Dmowski, Roman 308
 Dobrogheanu-Gherea, Constantin 299,
     533
 Dobrovits Mihály Aladár 401, 522

- Dodd, Clement 431, 522
 Doležal, Bohumil 23, 522
 Doliesen, Gerhard 307, 522
 Domokos Mátyás 527, 532
 Donáth György 163, 164
 Dostál, Vladimír V. 304, 522
 Dózsa György 277
 Duchhardt, Heinz 335, 522
 Durant, Alan 13, 522
 Duró Gábor 532
 Dzsugasvili → Sztálin 276
- Eban, Abba 410
 Ebergényi László 348, 516
 Eckhardt Sándor 475, 531
 Edelman, Murray 442
 Eellend, Johan 301, 522
 Ehrlich, Eugen 55
 Eiler Ferenc 376, 379, 381, 388, 522
 Eisenhower, Dwight David 126
 Elek István 22, 33, 522, 523, 531
 Ene, Ernest 317, 523
 Engel Pál 165, 166, 523
 English, Richard 436, 523
 Eörsi István 110–112
 Eötvös József, br. 179, 487, 536
 Erasmus, Desiderius 275, 336, 343
 Erdei Ferenc 15, 25, 30, 31, 35, 53, 54,
     78–80, 95, 99, 121, 123, 149, 150, 152,
     187, 204, 208, 216, 255, 256, 258, 310,
     312, 313, 318, 386, 470, 471, 474, 476,
     480–482, 519, 523, 527, 546
 Erdei Sándor 523
 Erdélyi Ágnes 19, 36, 217, 225, 523
 Erdődy Gábor 368, 523
 Erős Ferenc 354, 517, 523
 Erős Vilmos 199, 524
 Etényi Nóra, G. 525
 Evan, Luard 335, 524
- Faragó László 482
 Farkas Ferenc 124, 132, 141–143
 Farkas Gyula 185, 475, 524
 Fazens Jeremias 342
 Fedinec Csilla 159, 162, 516
 Fehér Pál, E. 20, 21, 26, 27, 110, 112, 211, 522
- Féja Géza 310, 459, 471
 Feleky Gábor 516, 524
 Ferenc Ferdinánd, Habsburg, fhg 179, 309
 Ferenc József, I., osztrák császár,
     magyar király 291, 462
 Ferenczy Győző 496, 497, 512, 513, 524
 Ferenczi László 524
 Ferrero, Guglielmo 25, 28, 31, 32, 162, 177,
     234, 259–262, 279, 288, 295, 326, 336,
     364, 369, 378, 417, 418, 520, 524, 529
 Finnis, John 86, 524
 Fraknoi Vilmos 165, 524
 Franck, Thomas M 423, 424, 524
 Frénaud, André 140
 Friedman, Thomas 411
 Fügedi Erik 165, 166, 174, 524
 Fülep Lajos 362, 524
- Gaál Zsuzsanna 181, 524
 Gábor Andor 523
 Gajzágó László 166
 Gal, Susan 21, 524
 Galgóczy Árpád 363
 Gáli József 36, 217, 225, 524
 Gandhi, Mohandász Karamcsand 393,
     394, 503, 524
 Gara László 490
 Garzón, Baltasar 355
 Gellner, Ernest 296, 301, 377, 524, 527
 Genovszki, Mihajlo 312
 Gerevich Tibor 475
 Gergely András 8, 27, 171, 199, 204, 211,
     382, 524
 Gergely, VII., pápa, Szt. 286
 Germuska Pál 15, 516
 Geró András 19, 27, 204, 211, 383, 387, 525
 Glatz Ferenc 199, 525
 Gollwitzer, Heinz 301, 525
 Gombos Gyula 478
 Gombrich, Ernst 338, 525
 Göncz Árpád 9, 116, 117, 131, 141
 Goodman, Ryan 425, 536
 Goodrich, Leland M. 418, 525
 Gorbacsov, Mihail Szergejevics 16
 Granasztói György 36, 217, 525
 Graziosi, Andrea 380, 525

- Greenfeld, Liah 378
 Grezsa Ferenc 532
 Gróh Gáspár 23, 525
 Grotius, Hugó 338–340, 342, 343, 346
 Guggenheim, Paul 418, 525
 Gusti, Dimitrie 316
- Gyáni Gábor 13, 23, 27, 29, 37, 181, 204,
 211, 525
 Gyarmati Fanni 513
 Gyarmati György 46, 53, 54, 170, 192, 525
 Györfffy György 191
 Györfffy Sándor 538
 Gyurgyák János 161, 199, 525, 538
- Habermas, Jürgen 22, 525
 Hadzsijszki, Ivan 320, 525
 Hajdú Gyula 167, 169, 170
 Hajnal István 28, 32, 43, 53, 249, 250, 259,
 260, 267–269, 326, 335, 340, 342, 525,
 529
 Halász Ferenc 520, 535
 Hambro, Edvard 418, 525
 Hammel-Bruyninx, Jacob 346
 Hámosi Zoltán 129
 Hanák Gábor 148
 Hanák Péter 19, 27, 204, 211, 521, 525–526
 Haraszti Miklós 36
 Hardy, Henry 517
 Harre, Angela 308, 526
 Hartmann, Nicolai 63, 70, 526
 Havel, Václav 399, 526
 Hegedős Mária 8, 213
 Heidegger, Martin 323, 545
 Held, Joseph 296, 326, 526, 530
 Hell Judit 102, 526
 Hennessey, Thomas 436, 526
 Herceg, Rudolf 305, 312, 315, 526
 Herseni, Traian 323
 Herzen, Alekszandr Ivanovics 298
 Hidas Zoltán 515
 Hitler, Adolf 288, 360, 369, 370, 374, 393,
 394, 470, 497
 Hodža, Milan 304, 311, 312, 327
 Hoffmeister, Frank 431, 526
 Holmes, Jennifer 517
- Holy, Ladislav 155, 526
 Hóman Bálint 538
 Hooft, Vissert 274
 Horthy Miklós 158, 291, 458, 462
 Horváth Barna 28, 30, 53, 57, 58, 60, 61,
 63–67, 71, 82, 167, 177, 215, 245, 255,
 256–258, 267, 364, 418, 510, 517, 526,
 541, 544, 547
 Horváth Márton 523
 Horváth Zoltán, 108
 Hölscher, Lucian 296, 526
 Hunyadi János 165
 Huoranszki Ferenc 439, 441
 Huszár Tibor 15, 16, 21, 22, 25, 35, 46, 79,
 80, 82, 99, 166, 225, 241, 247, 255, 257,
 518, 523, 526, 527, 532
 Hvizdala, Karel 526
- Ilincioiu, Ion 308, 533
 Illésházy István 342
 Illyés Gyula 23, 140, 142, 147, 148, 162,
 213, 471, 474, 478, 485, 496, 497,
 499–501, 504, 508, 523, 527
 Ilyés Szilárd-Zoltán 527
 Ionescu, Ghita 296, 301, 524, 527
 Ionescu, Nae 322
 Ionică, Ion 323
 István, I., Szt., magyar király 209, 346
 Iványosi-Szabó Tibor 539
 Izarra, Laura 13, 522
- Jabotynsky, Zeev (Vlagyimir Zsobotinszkij)
 413
 Jachymek, Jan 307, 527
 Jackson, George D. Jr. 311, 527
 Jahanbegloo, Ramin 351, 517
 Jankovics József 517
 Janowski, Maciej 155, 363, 527
 Járai Judit 524
 Jászi Oszkár 162
 Jauss, Hans Robert 13, 527
 Jayyusi, Lena 14, 527
 Jeanne d'Arc → Szt. Johanna
 Jedlicki, Jerzy 155, 363, 527
 Jeney-Tóth Annamária 342, 516, 525, 533,
 535

- Jézus Krisztus 58, 84, 237, 243, 277, 285,
506, 511, 514, 520
- Jócsik Lajos 142
- Johanna, Szt., Orleans-i Szűz, Jeanne d'Arc
266, 288
- Joseph, Joseph, S. 431, 527
- Jovanović, Dragoljub 306, 312, 327, 527
- Jovanović, Vladimir 298
- József Attila 284, 496, 497, 499, 504, 505,
507, 508, 512, 518, 527
- Judt, Tony 386, 527
- Juhász Gyula 27, 211, 476, 527, 532
- Juhász Pál 36
- Kádár János 17, 131, 140, 141, 456
- Kállai Gyula 523
- Kállay Miklós 459
- Kálmán C. György 13, 527
- Kalmár János 348, 527
- Kántor Lajos 23, 527
- Karácsony András 8, 41, 79, 80, 92, 93, 419,
427, 429, 431, 519, 527, 544
- Karácsony Sándor 108, 185, 527
- Karcsay Sándor 132
- Kardos Gábor 376, 389, 415, 416, 519, 544
- Kardos László 479
- Kardos Tibor 531
- Kármán Gábor 527
- Károly, II., román király 309
- Károly, III., magyar király,
német-római császár 348, 527
- Károlyi Árpád 342, 527
- Károlyi Mihály 162
- Károlyi Sándor 347, 348
- Karsai László 474, 528
- Kassák Lajos 476
- Katz, Solomon
→ Dobrogheanu-Gherea, Constantin
- Kautsky, Karl Johann 299
- Kecskeméti Károly 8
- Kelecsényi Dezső 475
- Kelsen, Hans 55, 56, 59, 61, 62, 64, 67, 76,
87, 88, 92, 255, 295, 418, 528
- Kemény István 178, 491, 492, 518, 528
- Kemény Zsigmond, br. 179, 196
- Kende László 528
- Kende Péter 25, 102, 163, 470, 482, 484,
494, 495, 519, 528, 530
- Kenedi János 18, 23, 36, 125, 132, 137,
170, 292, 491, 518, 528, 538
- Képes Géza 124
- Kerék Mihály 310
- Kerekes János 493
- Kerekgyártó Béla 205
- Keresztes Sándor 132, 133
- Kereszturi József 528
- Keresztury Dezső 81, 142, 191, 475, 476
- Kéri László 22, 101, 102, 120, 528
- Keszthelyi Nándor 108, 149
- Kéthly Anna 482, 528
- Khalili, Rhasid 433, 528
- Kimminich, Otto 424, 425, 528
- Kinzadjan, Liparit 430, 520, 533
- Király Béla 126
- Kis János 18, 27, 36, 110, 111, 211, 251, 352,
353, 356, 440, 442, 444–446, 516, 528,
534
- Kisfaludy Katalin 165, 166, 528
- Kodály Zoltán 291, 474, 475
- Kodolányi Gyula 23, 528
- Koestler, Arthur 433, 528
- Kohn, Hans 127, 377, 529
- Komáromy Rudolf 527
- Komlós Aladár 512
- Konrád György 18, 36, 146, 529, 535
- Kónya Sándor 166, 529
- Kosáry Domokos 19, 172, 191, 529
- Koselleck, Reinhart 21, 296, 442, 529
- Kossuth Lajos 179, 209, 523, 531, 536
- Kovács András 18, 27, 36, 95, 203, 211, 218,
224, 529
- Kovács Béla 121
- Kovács Dávid 29, 201, 207, 529
- Kovács Gábor 8, 24, 25, 27, 29, 31, 32, 33,
81, 85, 86, 95, 101, 160, 161, 174, 175,
186, 193, 203, 204, 212, 213, 231, 245,
260, 263, 264, 310, 334, 336, 358, 374,
377, 378, 379, 419, 472, 497, 519, 529,
545
- Kovács Imre 153, 310, 312, 470, 471, 489,
537
- Kovács Péter 430, 529

- Kozák Gyula 107, 536
 Kozári Monika 178, 529
 Kölcsey Ferenc 487
 Köpeczi Béla 340, 346, 348, 529, 546
 Körösenyi András 22, 132, 262, 530
 Kövér György 181, 204, 525, 530
 Kramer, Mark 386
 Krassó Miklós 483, 490, 530
 Kristó Gyula 165, 166, 523
 Krokovay Zsolt 534
 Kubinyi András 165, 166, 523, 530
 Kutnar, František 316, 318, 530
- Lackó Miklós 199, 325, 530
 Laclau, Ernesto 442
 Lajos, I., Nagy, magyar király 274
 Lajos, II., magyar és cseh király 277
 Lajos, XIV., francia király 345
 Láncki András 23, 26, 27, 211, 530
 Lane, Tony 505, 530
 Langewiesche, Dieter 368, 530
 Lányi Kamilla 25, 45, 46, 148, 205, 256, 530
 Laski, Harold Joseph 365, 530
 Lassalle, Ferdinand 298
 Laur, Ernst 312
 Lavrov, Pjotr Lavrovics 298
 Le Play, Frédéric 312
 Lederer, Ivo, E. 377, 536
 Leersen, Joep 364, 530
 Lefebvre, René 425, 524
 Lendvai L. Ferenc 102, 526
 Lengyel Zsolt, K. 384, 528
 Lenin, Vlagyimir Iljics 107, 360
 León, Pablo Sánchez 355
 Leopold Lajos 258, 353, 517, 530, 541
 Lesch, David 433, 530
 Leslie, Walter 345
 Linz, Juan J. 14, 530
 Lipót, I., magyar király, német-római császár 345
 Lipsius, Justus 336, 343, 530
 Litván György 107, 162, 518, 530
 Locke, John 51
 Loflin, Marvin D. 530, 540
 Losonczy István 517
 Loss Sándor 518, 530, 544
- Ludassy Mária 294, 530
 Ludwig, Emil 369
 Lugosi Győző 410, 530
 Lukács György 20, 36, 98, 102, 108, 109, 111–114, 533
 Lupu, Nicolae 308
 Lust Iván 354, 530
- Macartney, Carlile Aylmer 489
 Maček, Vladko 305, 322
 Machiavelli, Niccolò 232, 239, 336
 MacIntyre, Alasdair 443, 531
 Madgearu, Virgil 309, 312, 531
 Magyary Zoltán 41, 50, 51, 184, 535
 Maistre, Joseph de 360
 Majlát Jolán 182, 531
 Makovecz Benjámín 528
 Maniu, Iuliu 309
 Mannheim Károly 22, 28, 249, 256, 263, 265, 527, 531
 Márai Sándor 476
 Marković, Svetozar 298, 299, 530, 531
 Markwarth Ágnes 538
 Marót Károly 98, 136, 137
 Márton Áron 385
 Márton László 178, 531
 Márványi Judit 19, 36, 217, 225, 531
 Marx, Karl 273, 313, 470, 531
 Masaryk, Tomáš Garrigue 304
 Máté András 493
 Matheescu, N. N. 309
 Mattyasovszky Jenő 191, 192, 519
 Mátyás, I., Hunyadi, magyar király 165, 174, 343, 530
 Mátyás, II., magyar király, német-római császár 342
 Mazopoust, Zdenek 430, 520, 533
 McClellan, Woodford 298, 530
 McGarry, John 436
 Mead, Walter Russell 414
 Mečič, Karel 311
 Melanchthon, Philipp 275
 Menon, Kumara Padmanabha Sivasankara 131
 Mester Béla 8, 213, 531
 Mészáros Kálmán 348, 516

- Michael, Michális Stavrou 431, 531
Mihajlovszkij, Nyikolaj Konsztantyinovics 298, 313
Miller, Daniel, E. 304, 523, 531
Millok Sándor 217
Mindszenty József 126, 172, 486
Mirbagheri, Farid 431, 531
Míru György 531
Mishkova, Diana 364, 531
Miskolczy Ambrus 199, 531
Mitrany, David 297, 311, 531
Mold Attila 518
Molnár Gusztáv 23, 225, 391, 407, 409, 414, 435, 531, 545
Molnár József 493
Molnár Mátyás 332, 531
Molnár Sebestyén 217, 218, 220
Montesquieu, Charles Louis de Secondat 240
Montini bíboros 274
Moór Gyula 61, 63, 64, 255, 531, 541, 544
More, Thomas (Morus Tamás) 239, 240, 531
Móricz Zsigmond 474, 476, 523
Morse, Edward L. 406, 531
Murányi Gábor 15, 148, 532, 546
Mussolini, Benito 288, 369, 370
Müller, Dietmar 308, 532
- Nadányi János 343, 532
Nagel, Thomas 439, 532
Nagy Endre 110, 113, 183, 518, 532
Nagy Erika 8
Nagy Erzsébet 213
Nagy Ferenc 120, 393
Nagy Imre 121, 131, 133, 151, 386, 486
Nagy J. Endre 77–79, 81, 85, 247, 532
Nagy Péter 537
Nagyatádi Szabó István 310
Naimark, Norman 386
Namier, Lewis 380, 525, 532
Napóleon, I., francia császár 31, 288, 368–370, 378
Narkiewicz, Olga A. 307, 532
Neagoe, Stelian 308, 533
Necatigil, Zaim M. 431, 532
- Neilson, Francis 365, 532
Németh Ágnes 532
Németh G. Béla 21, 27, 211, 532
Németh László 22, 31, 133, 161, 163, 165, 166, 172, 185, 186, 192, 193, 195–198, 200–202, 204–207, 210, 216, 223, 247, 250, 263, 286, 310, 312, 326, 361, 375, 379, 380, 384, 460, 475, 478, 479, 482, 483, 516, 520, 521, 524, 532, 533, 538, 544
Németh Lászlóné Démusz Ella 161
Netanjahu, Benjamin 409
Niculae, Vasile 308, 533
Niebuhr, Reinhold, 454
Niemirowski, Ludwik Bernsztajn vel 380
Nietzsche, Friedrich Wilhelm 284
Nipperdey, Thomas 368, 533
Noszkai Gábor 469
- O'Brien, Brandon 435, 533
Obama, Barack 391, 404, 409, 520
Oltványi Ambrus 27, 203, 211, 533
Orbán Viktor 22, 528
Oren, Nissan 302, 533
Ornea, Zigu 299, 533
Orosz István 455, 545
Ortega y Gasset, José 520
Ortutay Gyula 166, 170, 476
Orwell, George 287, 545
Osborne, Peter 296, 533
Owen, David, Lord 421, 533
- Paksa Rudolf 524, 533
Pál József 338, 533
Pál, Szt., apostol 506
Pálffy János 347
Palmes, John 347
Pap Mária 515, 517
Papp István 23, 27, 29, 211, 533
Papp Klára 342, 516, 525, 533, 535
Paruch, Waldemar 527
Pásztor Péter 450, 545
Pataki Gábor 107, 536
Pentassuglia, Gaetano 422, 423, 425, 524, 533

- Pénzes Ferenc 295, 496, 516, 520, 525, 529, 531, 533, 540
- Perecz László 23, 25, 79, 82, 85, 98, 102, 104, 109, 110, 161, 186, 193, 203, 204, 213, 245, 257, 361, 519, 526, 533, 545
- Perović, Latinka 299, 533
- Pešelj, Branko M. 302, 533
- Péter László 178
- Petőfi Sándor 141, 142, 485
- Pfetsch, R. Frank 430, 533
- Piaget, Jean 405
- Piłsudski, Józef Klemens 307
- Pinochet Ugarte, Augusto 355
- Pintér István 538
- Pinto, Vivian 302, 533
- Plamenatz, John 377
- Platón 68, 85, 239
- Pocock, J. G. A. 296, 534
- Pollak, Oskar 482
- Popper, Karl R. 256, 534
- Pozsgay Imre 36
- Prepeluh, Albin 307, 312, 534
- Prohászka Lajos 110
- Protić, Milan St. 299, 534
- Proudhon, Pierre Joseph 298
- Pufendorf, Samuel 58
- Püski Sándor 477, 478, 479, 519, 534, 537
- Quigley, John 433, 534
- Rác Jenő 132
- Rác Sándor 85, 295, 438, 496, 516, 520, 525, 529, 533, 534, 540, 546
- Radbruch, Gustav 63, 534
- Radić, Antun 297, 304, 322
- Radić, Stjepan 297, 304, 305, 314, 322, 520
- Radics Melinda 518
- Radnóti Miklós 284, 496, 497, 504, 508, 512–514, 518, 524
- Radnóti Sándor 18, 36, 259, 442, 444, 534
- Rădulescu-Motru, Constantin 323, 534
- Rainer M. János 107, 534, 536
- Rajk László 386
- Rákóczi Ferenc, II.,
Magyaro. és Erdély fejedelme
199, 331, 332, 340, 345–349, 538, 546
- Rákóczi György, I., erdélyi fejedelem 342, 343
- Rákosi Mátyás, 107, 120, 125, 131, 148, 291, 393
- Ralea, Mihai 309, 312, 318
- Ravasz László 25, 216, 274, 277, 278, 283, 381, 475, 540, 547
- Rawls, John 351, 353, 440, 447, 534, 546
- Regéczy László 131, 141
- Reitzer Béla 30, 137, 216
- Renan, Ernest 376, 487
- Renouvier, Charles 272, 534
- Révai András 120, 289, 381, 393, 407, 408, 419, 480, 485, 489, 490, 501, 520, 534
- Révai József 101, 102, 108, 120, 482, 523, 534
- Réz Pál 518
- Richmond, Oliver P. 431, 534
- Rickert, Heinrich 63, 534
- Ricoeur, Paul 13, 442, 443, 445, 534
- Ries István 167, 169, 170
- Robespierre, Maximilien Marie Isidore 276
- Romsics Gergely 155, 186, 199, 534, 535
- Romsics Ignác 153, 159–161, 385, 516, 535
- Rostoványi Zsolt 433, 535
- Rousseau, Jean-Jacques 240
- Röpke, Wilhelm 312, 483, 484, 535
- Rubens, Pieter Pauwel 337, 338
- Rubletzky Géza 161
- Russell, Bertrand 277
- Saad József 50, 258, 535
- Sachart, Howard M. 410
- Ságváry Ágnes 535
- Salamon Konrád 23, 535
- Sándor Iván 16, 35, 536
- Sárközy György 471
- Sárközi Márta
(Sárközi Györgyné Molnár Márta)
161, 289, 536, 538
- Sárközi Mátyás 23, 161, 490–492, 518, 536, 538
- Sartre, Jean-Paul 456
- Schleifer, Ronald 296, 536
- Schlett István 19, 536

- Schmidt-Voges, Inken 522, 536
 Schmidt, Jochen 299, 536
 Schmitt, Carl 442
 Schubert, Gabriella 298, 536
 Schweitzer András 392, 401, 536, 546
 Sebestyén László 538
 Seton-Watson, Hugh 376, 377, 418, 489, 536
 Sheehan, James J. 368, 536
 Shelton, Anita Krystyna 308, 536
 Siegmant, Henry 410
 Sík Sándor 476, 513
 Silverberg, James 530, 540
 Simons, Anne Patricia 418, 525
 Simonyi Ernő 347
 Sipos Attila 538
 Siptár Dániel 345, 346, 536
 Smith, A. J., 377, 378
 Snopek, Jerzy 23, 536
 Snyder, Timothy 386
 Somló Bódog (Somlo, Felix) 62, 536, 544
 Soós Mária, H. 523
 Stahl, Henri H. 313, 327
 Stamboliski, Alexander 516
 Standeisky Éva 199, 425, 536
 Steiner, Henry J. 425, 536
 Stepney, George 346
 Stere, Constantin 299, 308
 Sternhell, Zeev 324, 536
 Sugar, Peter F. 377, 536
 Sundhaussen, Holm 536
 Švehla, Antonín 303, 304, 314, 317, 523, 531
 Szabad György 27, 203, 211, 537
 Szabadfalvi József 79, 255, 526, 537, 544
 Szabó Dezső 31, 164, 193, 201, 202, 204, 207, 321, 361, 375, 476, 529, 537
 Szabó Ferenc, S. 142
 Szabó Imre 169, 170
 Szabó József 170
 Szabó Lajos 502, 520, 537, 541
 Szabó László, Cs. 476, 490
 Szabó Lőrinc 363, 478, 537
 Szabó Márton 442, 524, 537
 Szabó Miklós 27, 36, 204, 211, 515, 522, 537
 Szabó Sándor 344, 516
 Szabó Zoltán 36, 101, 102, 148, 341, 459, 469–487, 489, 490–493, 495, 515, 518, 520, 533, 534, 537, 538, 545
 Szabó Zsuzsa 492
 Szadat, Anvar 403
 Szalai Pál 147, 162, 163, 538
 Szalai Sándor 257, 538
 Szálinger Balázs 23, 538
 Szarka László 159, 162, 516
 Széchenyi Ágnes 25, 161, 538
 Széchenyi István, gr. 485
 Szegedy-Maszák Aladár 471, 538
 Szegedy-Maszák Mihály 538
 Székács Istvánné 170
 Szekfű Gyula 43, 165, 172, 185, 193, 196–202, 204–206, 210, 349, 382, 384, 475, 476, 521, 523–525, 529, 531, 533, 536–540, 544
 Szenes Sándor 216, 539
 Szentpéteri István 254, 259, 260, 298, 519, 539
 Szépfalusi István 491, 492
 Sziklai László 110, 112, 113, 539
 Szilágyi István, H. 78, 79, 82, 84, 257, 258, 526, 544
 Szilágyi Sándor (1825–1899) 524
 Szilágyi Sándor (1954) 25, 36, 210, 256, 539
 Szókratész 78, 85, 517, 526
 Szöllősy Árpád 491
 Szöllősy Pál 491, 492, 519, 539
 Szontagh Vilmos 41, 50, 184
 Szorokin, Pityirim 312
 Sztálin, Joszif Visszarionovics, 107, 122, 365, 543
 Sztambolijjszki, Alekszandar 300, 302, 303, 312, 314, 539
 Szűcs Jenő 15, 35, 42, 43, 377, 539
 Szuhay Miklós 523
 Takáts József 161, 199, 516, 518, 539
 Talleyrand, Charles Maurice de 31, 162, 369, 524
 Tamás Edit 536
 Tamás Gáspár Miklós 21, 442, 534, 539
 Tamás, Aquinói, Szt. 51, 58

- Tamási Áron 143, 476, 478
 Tarle, Jevgenyij 369
 Tatár György 433, 539
 Teke Zsuzsa 165, 166, 539
 Teleki Pál, gr. 151, 385, 459
 Teller Ede 278
 Thaly Kálmán 535, 546
 Thugutt, Stanislaw August 307
 Tibi, Bassam 433, 539
 Tildy Zoltán 128–130, 132
 Tisza István, gr. 179, 209, 537
 Tocci, Nathalie 431, 522
 Tolnai Gábor 476
 Tomašić, Dinko 318, 539
 Tomov, Konsztantin 303
 Tomuschat, Christian 528, 539
 Tonge, Jonathan 436, 539
 Toplák Ferenc 170
 Tóth Ágnes 539
 Tóth László Dávid 518, 522
 Tóth-Matolcsi László 8, 24, 25, 27, 165,
 193, 211, 216, 231, 295, 496, 516, 518,
 520, 525, 529, 531, 533, 540, 547
 Toynbee, Arnold 275
 Tókéczi László 27, 211, 540
 Trencsényi Balázs 8, 24, 25, 27, 29, 110,
 155, 160, 161, 166, 172, 175, 186, 189,
 190, 193, 199–204, 212, 295, 296, 345,
 353, 354, 361, 364, 376, 475, 540, 546,
 547
 Tromp, Hylke 418
 Turlakov, Marko 303
 Tyutsev, Fjodor Mihajlovics 363

 Udržal, František 304
 Ujváry Gábor 199, 520, 529, 535, 540
 Ungváry Krisztián 21, 27, 211, 540

 Vaida-Voevod, Alexandru 309, 322
 Vajda Mihály 105, 316, 420, 429, 540, 545
 Vályi Nagy Ervin 497, 498, 540
 Van Dijk, Teun 13, 540
 Vansittart, Robert Gilbert, Baron 365, 530,
 532, 533, 540
 Varga Csaba 526
 Varga Domokos 36

 Varga István 132
 Varga Katalin, S. 518
 Várkonyi Ágnes, R. 199, 205, 331, 332, 342,
 344, 535, 546
 Vas Tibor 60, 540
 Vásárhelyi Miklósné 491
 Veber, France (Weber) 307, 312, 540
 Verdross, Alfred 57, 93, 418, 419, 540
 Veres Péter 310, 323, 476, 540
 Vezér Erzsébet 19, 36, 217, 225, 226, 541
 Vida Ferenc 140
 Vida István 518
 Vierkandt, Alfred 541
 Víg Károly 191
 Viski Károly 475

 Walicki, Andrzej 298, 363, 541
 Wallerstein, Immanuel 43
 Wass Albert 458
 Waszink, Jan 530
 Wawrzeniuk, Piotr 301, 522, 541
 Wesselényi Ferenc 345
 Westphal, Siegrid 522, 536
 Wiese, Leopold von 258, 517, 541
 Wilson, Harold, Baron 470
 Wink, Walter 502, 503, 541
 Witos, Wincenty 307, 308, 312
 Wolsey, Thomas 338

 Yutang, Lin 283

 Zieck, Marjoleine 425, 524
 Zilahy Lajos 478, 523
 Zimmermann Ágoston 143
 Znaniecki, Florian 308
 Zolnai Béla 475, 531
 Zombor Ferenc 518
 Zrínyi Miklós, gr. 331, 340, 343, 344, 349,
 476, 485, 535, 541, 546

 Zsabotinszkij, Vlagyimir
 → Jabotynsky
 Zsebők Zoltán 142
 Zsidai Ágnes 25, 30, 55, 60, 61, 64, 79,
 82–84, 87, 92, 526, 541, 547
 Zsirai Miklós 475

HU ISSN 1785-3478
ISBN 978-963-446-659-8

A kiadásért felel Láng József,
az Argumentum Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Hegedős Mária
A borítót Kiss Zsuzsa tervezte
Tördelte Nagy Erika

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

